पहिलो – अध्याय

शोधकार्यको परिचय

१.१ परिचय

नेपालको इतिहासलेखनमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुर्‍याएका डा. डिल्लीरमण रेग्मी वरिष्ठ इतिहासकारका रूपमा पनि परिचित छन् । नेपालको प्रजातान्त्रिक आन्दोलनमा अग्रणी भूमिका निभाएकाले राजनीतिक क्षेत्रमा पनि वरिष्ठ राजनीतिज्ञको रूपमा ख्याति प्राप्त व्यक्ति मानिन्छन् । नेपालमा मात्र नभई दक्षिण एशियामा नै शान्तिका अग्रदुतका रूपमा डा. रेग्मी परिचित छन् । विगत ६ दशकदेखि नेपाली इतिहास, राजनीति र बौद्धिक जागरणमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुर्‍याएका अहिंसात्मक आन्दोलनका हिमायती डा. रेग्मीले नेपालमा निरंकुश जहानिया राणाशासनको अन्त्य गरी प्रजातान्त्रिक शासनव्यवस्थाको स्थापना गराउने उद्देश्य लिएर नेपाली राष्ट्रिय कांग्रेसको संस्थापक सदस्यका रूपमा अग्रणी भूमिका निर्वाह गरेका थिए । अंग्रेजसरकार-विरुद्ध महात्मा गांधीको नेतृत्वमा भारतमा भएको भारतीय स्वतन्त्रता आन्दोलनमा महत्त्वपूर्ण सहभागिता पुर्‍याएकाले ई. १९४२ देखि करिब चार वर्षसम्म लखनउ र बनारसको जेलमा बन्दी जीवनसमेत डा. रेग्मीले बिताएका थिए । वरिष्ठ इतिहासकार तथा २००७ सालको क्रान्तिका अग्रणी नेता डा. रेग्मीको जन्म काठमाडौँको किलागल टोलमा वि.सं. १९७० पौष ३ मा पिता रोहिणीरमण रेग्मी र माता मुक्तिदेवी रेग्मीको कोखबाट भएको थियो । बाल्यकालदेखि नै अत्यन्त चतुर र महत्त्वाकांक्षी डा. रेग्मी ई. १९३७ देखि १९४० सम्म अखिल भारत विद्यार्थी संघका संस्थापक सदस्यसमेत रहेका थिए । नेपालमा निरंकुश जहानिया राणाशासनको अन्त्य गरी प्रजातान्त्रिक शासनव्यवस्थाको स्थापना गर्ने कार्यदेखि त्यसको संरक्षण र संवर्धन गर्ने कार्यमा मृत्यु पर्यन्त निरन्तर क्रियाशील भई राष्ट्रलाई राजनीति, इतिहास र सामाजिक क्षेत्रमा योगदान पुर्‍याएका डा. रेग्मीको निधन वि.सं. २०५८ साल भाद्र १४ गते काठमाडौँमा भएको हो । नेपाली जनतालाई प्रजातान्त्रिक संघर्षमा उन्मुख गराउन संघर्षशील रहँदा उनले राणाशासनकालमा करिब चार वर्ष जेलजीवन बिताउनु परेको थियो । नेपाली जनतालाई कसरी राजनीतिक रूपमा स्वतन्त्र, आर्थिकरूपमा सम्पन्न गरी नेपाललाई समुन्नत र विकसित राष्ट्र बनाउने भन्ने विषयमा डा. रेग्मीले समय-समयमा निर्वाह गरेको भूमिका नेपालीहरूका लागि प्रेरणादायी छ ।

डा. डिल्लीरमणका पिता रोहिणीरमण रेग्मी राणकालीन समयमा बडाहाकिम थिए । राणाकालीन समयमा उच्चपदमा आसीन व्यक्तिको परिवारमा जन्मेर पनि डा. रेग्मीले राणाशासनकै विरुद्धमा संघर्ष गरी प्रजातन्त्रको स्थापनार्थ नेपाली राष्ट्रिय कांग्रेसको गठन र

त्यसका विभिन्न क्रियाकलापमा खेलेको सक्रिय भूमिका प्रेरणाको विषय बनेको छ । प्रजातन्त्रको स्थापनापछि रेग्मीले परराष्ट्र मामिला, गृह, स्वास्थ्य, शिक्षा तथा स्थानीय स्वायत्तजस्ता महत्त्वपूर्ण मन्त्रालयको जिम्मेवारी सम्हालेका थिए । आफू परराष्ट्रमामिला सम्बन्धी मन्त्री हुँदा नेपालको अन्य विभिन्न राष्ट्रहरूसँग मैत्री तथा घनिष्ट सम्बन्ध कायम गर्नुका साथै नेपाल तथा चीनबीच औपचारिक दौत्य सम्बन्ध कायम गराएका थिए । यसैगरी रेग्मीकै समयमा नेपाललाई संयुक्त राष्ट्रसंघको सदस्यता दिलाउने प्रक्रिया अगाडि बढेको थियो । शान्तिका अग्रदूत गौतम बुद्धका उपदेशबाट प्रभावित तथा महात्मा गान्धीका आर्दश र विचारबाट अभिप्रेरित डा. रेग्मी शान्ति र सामाजिक सुधारका पक्षधर थिए भने नेपाल र विश्वका प्रत्येक राष्ट्र-राष्ट्रबीच शान्ति र समझदारी कायम गर्न गराउन प्रयत्नशील रहँदैआएका थिए ।

डा. डिल्लीरमण रेग्मीमा राष्ट्रका लागि त्याग र सर्मपणको भावना अन्तरनिहित थियो । उनले काठमाडौँमा आफ्नो नाममा रहेको करिब १० करोड मूल्य पर्ने निजी पुस्तकालय, घर र अन्य सरसामानसहितको सम्पूर्ण सम्पत्ति सरकारलाई हस्तान्तरण गरी राष्ट्रका लागि त्याग र समर्पण भावको उदाहरण प्रस्तुत गरेका छन् । यसका अतिरिक्त मुलुकमा देखिएको राजनीतिक विश्रृखलता, विकृति र विसंगतिलाई निरुत्साहित बनाउनेतर्फ उनी चिन्तित देखिन्थे । उनले नेपालको इतिहासलेखन कार्यमा आफूपछिका पिँढीहरूलाई इतिहासलेखनजस्तो गहन कार्यमा समर्पित हुन प्रेरणा दिएका छन् भने नेपालको इतिहाससँग सम्बन्धित डेढ दर्जनभन्दा बढी पुस्तक एवं आधा दर्जनभन्दा बढी लेख/रचना लेखी यसक्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण योगदान दिएका छन् । अर्थशास्त्रमा एम.ए. तथा विधावारिधि गरेका डा. रेग्मी अर्थ र वाणिज्य विषयका विशेषज्ञ थिए । त्यसैले राजनीतिक, चेतनाशक्ति र विद्वताका धनी डा. रेग्मी देशभक्त, इमान्दार, कर्तव्यनिष्ठ, राजनीतिज्ञ र इतिहासकारका रूपमा परिचित छन् । नेपालका बारेमा विदेशी लेखकहरूको मात्र भर पर्नुपर्ने तत्कालीन परिवेशमा डा. रेग्मीले नेपालको इतिहासका विभिन्नकालीन पुस्तकहरू लेखी नेपालको इतिहासलेखनमा आफूपछिका पिँढीहरूलाई अभिप्रेरित गरेको यथार्थतालाई महत्त्वपूर्ण पक्ष मान्नु पर्दछ । खासगरी डा. रेग्मीको राजनीतिक पक्षका बारेमा केही अध्ययन र लेखरचनाहरू आएका भए पनि इतिहासलेखनको पक्षमा उनले गरेका कार्यहरूको विस्तृत अध्ययन-अनुसन्धान भएको छैन । आफ्ना प्रकाशित कृतिहरूका बारेमा अन्य इतिहासकार तथा विद्वान्हरूले गरेको आलोचनालाई सुझावको रूपमा ग्रहण गरी कहिल्यै पनि हतोत्साहित नभई अझ उत्साहित हुँदै नेपालसम्बन्धी पुस्तकहरू प्रकाशित गर्दै जानुलाई उनको देश र इतिहासप्रतिको समर्पणभाव हो भन्न सकिन्छ । नेपालको इतिहासलेखनमा डा. रेग्मीले पुऱ्याएको योगदानको समग्र मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने आवश्यकता महसुस गरी प्रस्तुत शोधप्रबन्ध तयार गरिएको छ ।

१.२ शोधप्रयोजन

राजनीतिक व्यक्तित्व र अर्थशास्त्रका विद्वान् भएर पनि तत्कालीन परिवेशमा खोजमूलक र अन्यौलग्रस्त विषयवस्तु समेटेर जुन इतिहास डा. रेग्मीले लेखेर प्रकाशनमा ल्याए त्यो आफैमा चुनौतिको विषय थियो । राजनीतिक व्यक्तिलाई इतिहास लेख्ने प्रेरणा किन र कसरी आयो भन्ने तथा अन्य इतिहासकारहरूबाट आलोचना हुँदा पनि प्रोत्साहित हुँदै अझ बढी खोजमूलक इतिहास लेख्ने कार्य भएबाट भावी पिढीलाई इतिहासलेखन कार्यमा उत्साहित बनाएको प्रष्ट हुन्छ । नेपालको इतिहाससम्बन्धी जानकारी लिनुपर्दा विदेशी लेखकहरूको मात्र भर पर्नुपर्ने तत्कालीन परिस्थितिमा उनले पटक-पटक गरेर नेपालसम्बन्धी धेरै पुस्तकहरू लेखेर नेपालको इतिहासलेखनको इतिहासमा पुऱ्याएको योगदान महत्त्वपूर्ण रहेको छ । हालसम्म उनले नेपालको इतिहासलेखनमा पुऱ्याएको योगदानका सम्बन्धमा अनुसन्धानमूलक खोजकार्य भइनसकेको हुनाले प्रस्तुत शोधकार्य त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत इतिहास विषयको विधावारिधि उपाधिका निम्ति गरिएको छ । यस शोधप्रबन्धको शीर्षक **नेपालको इतिहासलेखनमा डा. डिल्लीरमण रेग्मीको योगदान** रहेको छ ।

१.३ समस्याकथन

नेपालको इतिहासलेखनमा डा. रेग्मीको महत्त्वपूर्ण योगदान छ । राणाशासनको विरुद्धमा संघर्ष चलिरहेकै बेला **ए सेन्चुरी अफ फेमिली अटोक्रेसी इन नेपाल** नामक पुस्तक लेखेर प्रकाशनमा ल्याई राणाविरोधी आन्दोलनलाई थप उर्जा प्रदान गरे । राजनीति र इतिहास दुवै क्षेत्रमा एकैचोटी दोहोरो भूमिका निर्वाह गर्न सक्ने दूरदर्शी इतिहासकार डा. रेग्मीले प्राचीन, मध्यकालीन, आधुनिक र तत्कालीन इतिहाससम्बन्धी पुस्तक र धेरै लेखरचनाहरू लेखी प्रकाशनमा ल्याएका छन् ।

यसैगरी नेपालमा १०४ वर्षे राणाशासन, २००७ देखि २०१७ सम्मको प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाको अभ्यासको समय, ३० वर्षे पञ्चायती शासन र करिब १२ वर्षको बहुदलीय शासन व्यवस्थाको क्रियाकलापमा डा. रेग्मीको योगदान नेपाली मात्रका लागि अविस्मरणीय छ । डा. रेग्मीका सम्बन्धमा छिटफुट छोटोमसिनो आलेख, रचनाबाहेक अन्य गम्भिर प्रकृतिको विस्तृत अध्ययन-अनुसन्धान कोही कसैबाट लेखिएको तथा प्रकाशनमा आएको छैन । हालैमात्र 'नेपाल एसियाली अनुसन्धान केन्द्र त्रि.वि. कीर्तिपुरबाट प्रा.डा. तुलसीराम वैद्यद्वारा लेखिएको **डा. रेग्मी एज अ हिस्टोरियन एन एसिस्मेन्ट** शीर्षकको पुस्तक प्रकाशित भएको छ । यो पुस्तक डा. रेग्मीसम्बन्धी अपूरो र एकपक्षीय छ । रेग्मीका सबै पक्षलाई समेट्न उक्त पुस्तकले सकेको छैन । त्यसैले यस शोधकार्यमा डा. रेग्मीको राजनीतिक क्षेत्रमा भन्दा इतिहासलेखनका क्षेत्रमा भएको योगदानलाई मुख्य समस्या बनाई उनको

जीवनी व्यक्तित्व, तथा इतिहासलेखनलाई विभिन्न कोणबाट अध्ययन मूल्याङ्कन गर्नु आवश्यक ठानिएको हुनाले यो शोधकार्य गरिएको हो । त्यसैले नेपालको इतिहासलेखनमा डा. डिल्लीरमण रेग्मीको योगदान शीर्षकको प्रस्तुत शोधप्रबन्ध निम्नलिखित समस्यामा केन्द्रित रहेको छ :

- डा. रेग्मीको जीवनी र व्यक्तित्वका सम्बन्धमा,
- नेपालमा इतिहासलेखन र डा. रेग्मीको इतिहासलेखनमा प्रेरणा र सुरुआतका सम्बन्धमा,
- डा. रेग्मीका कृतिहरूका सम्बन्धमा,
- नेपालको इतिहासलेखनमा डा. रेग्मीको योगदान के कस्तो छ भन्ने सम्बन्धमा,
- विभिन्न विद्वान् तथा इतिहासकारहरूबाट डा. रेग्मीलाई कसरी मूल्याङ्कन गरिएको छ भन्ने सम्बन्धमा ।

१.४ शोधको उद्देश्य

डा. रेग्मीले नेपालको इतिहासलेखनको क्षेत्रमा दिएको योगदानलाई दृष्टिगत गरी उनको व्यक्तित्वको परिचय र मूल्याङ्कन गर्दै इतिहासलेखनको क्षेत्रमा दिएको योगदानलाई अध्ययन गरी वास्तविक तथ्य प्रस्तुत गर्नु यस शोधको मुख्य उद्देश्य हो । सामान्यतया प्रस्तुत शोध निम्न उद्देश्यमा केन्द्रित रहेको छ :

- डा. डिल्लीरमण रेग्मीको जीवनी र व्यक्तित्वका बारेमा परिचय दिनु,
- डा. रेग्मीको इतिहासलेखनमा प्रेरणा, सुरुआत, लेखाई र विशेषताको जानकारी गराउनु,
- नेपालको इतिहासलेखनमा डा. रेग्मीको योगदान र उनका कृतिहरूको अध्ययन गर्नु,
- अन्य विद्वान् तथा इतिहासकारहरूको दृष्टिकोणसहित डा. रेग्मीको मूल्याङ्कन गर्नु ।

१.५ पूर्वकार्यको समीक्षा

प्रस्तुत शोधकार्यका बारेमा हालसम्म कुनै व्यक्ति वा संस्थासमेतले अध्ययन-अनुसन्धान गरी रिपोर्ट, शोधग्रन्थ प्रकाशित गरेको छैन । त्यसैले अनुसन्धानका हिसावले यो शोधकार्यको विषय नवीन तथा प्रथम प्रयास हुन गएको छ । नेपालको इतिहासलेखनमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएका डा. रेग्मीको यस किसिमको अध्ययन-अनुसन्धान कार्य त्यो कारणले पनि महत्त्वपूर्ण र अत्यावश्यक भएको मान्नु पर्दछ । नेपालको इतिहासलेखनको दौरानमा केही लेखक, विद्वान्हरूले छिटफुट रूपमा डा. रेग्मीको प्रसङ्ग जोडिएका तथा पत्रपत्रिका आदिमा डा. रेग्मीका बारेमा लेखिएका फुटकर लेख, रचनाहरू बाहेक विस्तृत अध्ययन-अनुसन्धान कार्य नभएकोले पनि डा. रेग्मीका बारेका प्रकाशित सामग्रीहरूको समीक्षा गर्न नसकिएको प्रष्ट छँदैछ ।

वास्तवमा नेपालको इतिहासलेखनमा डा. रेग्मीको महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको छ । अर्थशास्त्रका विशेषज्ञ भएर पनि उनी नेपालको इतिहासका धेरै पुस्तक तथा लेख रचनाहरू लेख्न सफल छन् । डा. के.के अधिकारीको **अ ब्रिफ सर्वे अफ नेपाली हिस्ट्रीयोग्राफी** नामक

पुस्तकमा डा. रेग्मीको इतिहास लेखनमा भएको योगदानको बारेमा वर्णन गरिएको छ ।[१] यसैगरी नेपालका विभिन्न इतिहासकारहरूको मूल्याङ्कनमा डा. रेग्मीको नाम उच्च स्थानमा आउँछ । ई. १९४० देखि १९८० सम्म करिब ५ दशक सम्ममा डा. रेग्मीले डेढ दर्जनभन्दा बढी पुस्तक र आधा दर्जनभन्दा बढी फुटकर लेख रचनाहरू लेखेका छन् । यसरी डा. रेग्मीका कृति र रचनाहरू सङ्कलन गरी त्यसको अध्ययन-अनुसन्धान गर्नुपर्ने आवश्यकता महसुस हुन भएको छ ।

डा. रेग्मीले नेपालको इतिहासलेखनका क्षेत्रमा पुऱ्याएको योगदानका बारे यथार्थ जानकारी दिने अनुसन्धानमूलक ग्रन्थको लेखन तथा प्रकाशन आजसम्म हुन नसकेको परिप्रेक्ष्यमा सो अभावलाई परिपूर्ति गर्नका लागि प्रस्तुत अध्ययन-अनुसन्धान कार्य गरिएको हो । इतिहास, राजनीति, अर्थशास्त्र तथा अन्य विविध क्षेत्रमा गहन योग्यता र क्षमता भएका डा. रेग्मीका सम्बन्धमा अन्य विषयक्षेत्रका साथै इतिहासलेखनका क्षेत्रमा उनले दिएको योगदानका बारेमा विस्तृत अध्ययन अहिलेसम्म भएको छैन । अहिलेसम्ममा डा. डिल्लीरमण रेग्मी ट्रस्टद्वारा प्रकाशित **डा. डिल्लीरमण रेग्मी स्मृतिग्रन्थ** (२०६०), डिल्लीरमण कल्याणी रेग्मी पुस्तकालयबाट प्रकाशित **डा. डिल्लीरमण रेग्मी स्मारिका** २०६१ र २०६२ तथा **डा. डिल्लीरमण रेग्मी (हिजो र आज)** २०६३ प्रकाशित छन् भने प्रा.डा. तुलसीराम वैद्यद्वारा लिखित **डा. डि.आर रेग्मी : एज अ हिस्टोरीयन एन एसिस्मेन्ट**, २०६३ नामक रेग्मीसम्बन्धी पुस्तक सिनासबाट प्रकाशित भएको हो । हालसम्म उपलब्ध डा. डिल्लीरमण रेग्मीका बारेमा गरिएका विभिन्न विद्वान्का मूल्याङ्कनलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

*   शिवहरसिंह प्रधान र अरू, (सम्पा.), **डा. डिल्लीरमण रेग्मी स्मृतिग्रन्थ,** डा. डिल्लीरमण रेग्मी ट्रस्ट, काठमाडौँ, वि.सं. २०६०, पृ. १-३४८ ।

डा. डिल्लीरमण रेग्मी स्मृतिग्रन्थ वि.सं. २०६० मा प्रकाशित भएको पुस्तक हो । प्रस्तुत ग्रन्थले डा. रेग्मीका विविध पक्षमा प्रकाश पारेको छ । राजनीतिक क्षेत्रमा असफल जस्तै देखिएको भए पनि डा. रेग्मीले आफ्नो सिद्धान्तमा रहेर प्रशस्त उदाहरण प्रस्तुत गरेका थिए । उनी छिटै हतोत्साही हुने स्वभावका विद्वान् थिएनन् । उनले रचना गरेका कृतिहरूलाई विद्वान्हरूले उच्च मूल्याङ्कन गरेका छन् ।

प्रस्तुत कृतिको आवरणमा डा. रेग्मीको फोटो दिइएको छ भने पछाडि उनका व्यक्तिगत विवरण राखिएको छ । प्रस्तुत स्मृतिग्रन्थका ३४८ पृष्ठ छन् र जम्मा ६३ जना विद्वान् र विदूषीका लेखहरू समाविष्ट छन् । उनकै सम्बन्धमा १७ वटा फोटा र प्रत्येक लेखकका धेरै फोटाहरू संलग्न उक्त स्मृतिग्रन्थमा परिशिष्ट खण्डलाई पनि स्थान दिइएको छ । त्यसमा चिठीपत्रहरू डा. रेग्मीका क्रियाकलापसम्बन्धी कागजात र उनी संलग्न कार्यक्रमहरूको

---

१ के.के अधिकारी, **अ ब्रिफ सर्वे अफ नेपाली हिस्ट्रीयोग्राफी**, काठमाडौँ : बुकु प्रकाशन, ई. १९८० ।

चित्रात्मक झलकसमेत राखिएको छ । डा. रेग्मी स्मृतिग्रन्थमा सम्पादकीयमा नेपाली कांग्रेसको वैरिगनियामा भएको राणा विरोधी सशस्त्रक्रान्ति गर्ने निर्णय गरेपछि त्यस पार्टीले बन्दूक उठाउने निर्णय गऱ्यो । त्यति नै बेला डा. के.आइ. सिंहसँग डिल्लीरमण रेग्मीको भेट हुँदा आफू विमती राख्ने भएबाट शान्तिपूर्ण क्रान्ति गर्नु पर्ने तर्क दिँदा गर्मागर्मी चलेको कुरालाई उठान गरिएको छ ।[२] स्मृतिग्रन्थमा कुनै खण्ड, अध्याय, परिच्छेदमा नछुट्याई क्रमशः लेखहरू राखिएको छ ।[३]

प्रस्तुत स्मृति ग्रन्थमा पहिलो संस्मरणात्मक श्रद्धाञ्जली अंगूरवावा जोशीको रहेको छ भने दोस्रो लेख आनन्दबहादुर थापाको राखिएको छ । आधुनिक नेपालको उत्थानमा ठूलो योगदान दिने राजनीतिज्ञ, नेता र अपूर्ण इतिहासलाई पूर्णता दिने श्रेय डिल्लीरमणलाई जान्छ । उनको आकर्षण विज्ञान, इतिहास आदि क्षेत्रमा विशेष योगदान दिएको कुरा उल्लेख गरिएको छ । अर्को लेखमा श्रीमती इन्दिरा मल्लद्वारा डा. रेग्मीलाई महामानवको रूपमा चित्रण गरिएको छ । त्यस्तै इन्दिरा मानन्धरको सम्झनामूलक लेखमा डा. रेग्मीलाई मुलुकको चिन्ता लिइराख्ने र आफ्नो प्रतिकूल स्वास्थ्यको पनि ख्याल नराख्ने व्यक्तिका रूपमा चित्रण गरिएको छ । पाँचौं लेख कुमार नेपालको छ जसमा शान्तिप्रेमी पुरुषका अहिंसात्मक आदर्शप्रति समर्पित भनी अभिव्यक्त गरिएको छ । त्यसमा उनको १२ पुस्ते वंशावली, जन्मकुण्डली र डा. रेग्मीको शैक्षिक विवरणसमेत दिइएको छ ।[४]

क्रमशः डा. केशरजङ्ग रायमाझीले "अहिंसाका पूजारी" भनेका छन् भने गोमाले सम्झना लेख र डा. गोपाल पौडेलको संझना कविता प्रकाशित छ । गोविन्दप्रसाद लोहनीले डा. रेग्मीलाई राजा महेन्द्रले वि.सं. २०१७ सालमा प्रधानमन्त्री दिँदा नखाएको कुरो उल्लेख गरेका छन् ।[५] गोविन्द भट्टले डिल्लीरमण रेग्मीलाई आधुनिक नेपाली राजनीतिज्ञ भन्दै उत्तरार्द्धजीवनकालका अनुसन्धानमा लागेको कुरा उठाएका छन् । देशभित्र राजनीति र बाहिर विद्वान्का रूपमा परिचित डा. रेग्मी अन्त्यमा आध्यात्मतिर लागेको प्रसङ्ग जोडिएको छ । उनको चरित्र भिन्दै खालको असफल राजनीतिज्ञ, खलनायक चरित्र, उच्च शिक्षाको, व्याख्याता, संवेदनशील, स्वाभिमानी, खरोस्वभाव, शान्ति चाहने, उल्लेखनीय संगठन र ठोस कार्यक्रमको अभाव, जेठा राजनीतिज्ञ सधैं चर्चित हुन खोज्ने, विकल्प दिन असक्षम, नेपाली अर्थतन्त्रलाई परिभाषित गर्न असमर्थ, माथिबाटै राजनीति गर्न चाहने, अव्यवहारिक राजनेता,

---

२ शिवहरसिंह प्रधान (सं.), **डा. डिल्लीरमण रेग्मी : स्मृतिग्रन्थ**, काठमाडौं : डा. डिल्लीरमण रेग्मी ट्रस्ट, २०६०, पृ. ४-६ ।

३ **ऐजन** ।

४ कुमार नेपाल, "श्रद्धेय महामानव डा. डिल्लीरमण रेग्मीको सुमधुर सम्झना", **डा. डिल्लीरमण रेग्मीको स्मृति ग्रन्थ**, काठमाडौं : डिल्लीरमण रेग्मी ट्रस्ट, २०६०, पृ. २३-२५ ।

५ **ऐजन**, पृ. ४०-४४ ।

अरूको नेतृत्वमा बस्न नचाहने, राजनीतिमा असफल भएर पनि प्राज्ञिक चरित्र नै प्रवल रहेको प्रसङ्ग उठाएका छन् ।[६]

स्मृतिग्रन्थमा क्रमशः चन्दा रौनियार, चन्द्रवदन घिमिरे, चन्द्रशेखर श्रेष्ठ, डा. चेतबहादुर कुँवरहरूले डिल्लीरमणलाई प्रजातन्त्रका चिन्तक मान्दछन् भने डिल्लीप्रसाद आचार्य, उनको नजिकका व्यक्ति भएका तथा डा. तुलसीराम वैद्यद्वारा डा. रेग्मीलाई आफ्नो आस्था र प्रेरणाको केन्द्र रहेको टिप्पणी गरिएको छ । डा. त्रैलोक्यनाथ उप्रेतीले संभ्भदै, दीनवन्धु अर्यालले मानवतावादी मान्दै, नगेन्द्रराज शर्माले संभ्भाउने विर्साउने गर्दै, नयनबहादुर खत्रीले बौद्धिक व्यक्तित्व मान्दै, नरबहादुर कर्माचार्यले आत्मकहानी लेख्दै स्मरण गरेका छन् । मिश्र जोडी तथा पन्नालाल श्रेष्ठ र प्रकाश ए. राजले रेग्मीको योगदानको उच्च मूल्याङ्कन गरेका छन् । डा. प्रभा बस्नेत, वेखारत्न शाक्यले श्रद्धाञ्जली दिँदै भद्रा घलेले सम्भ्भदै, भीमबहादुर अधिकारीले समाजसेवाको संस्मरण लेखेका छन् । त्यस्तै भैरव रिसाल र मदन रेग्मीले आफ्नो लामो अनुभव व्यक्त गरेका छन् । महेशकुमार उपाध्याय, माधवकुमार नेपाल, डा. मीना ओभ्भा, डा. मोहनमान सैंजु, डा. मोहन लोहनी, मोहम्मद मोहसिनले प्रशंसासहित श्रद्धाञ्जली दिएका छन् । त्यसैगरी, रामचन्द्र न्यौपाने, रामहरि शर्मा, लालदेउसा राईले छोटो संस्मरण लेखेका छन् । राजनीतिज्ञ वामदेव गौतम, विधाभूषण वज्राचार्य, विश्वकान्त मैनाली, विष्णुप्रताप शाह, शरदचन्द्र आचार्यहरूले लेख र कविता प्रस्तुत गरेका छन् । शान्त श्रेष्ठ, श्रीकान्त अधिकारी, श्रीभद्र शर्मा, श्रीराम आचार्य, सावित्री थापा, सुरेशराज चालिसे, सूर्यबहादुर थापाले पनि संस्मरण र कविताले श्रद्धाञ्जली दिएका छन् । त्यस्तै डा. हर्षबहादुर वुडामगर, हिमालयशम्शेर ज.व.रा., हुलासचन्द गोल्छाद्वारा छोटो संस्मरणसहित प्रशंसा गरिएको छ । लेखहरूको क्रमपछि डा. रेग्मीले प्राप्त गरेका चिठीपत्र, क्रियाकलाप तथा कार्यक्रमको फोटो, आवरण आदि राखिएका छन् । डा. रेग्मीको ८९ वटा कार्यक्रमहरूमा सहभागिता रहेको सूची पनि समावेश गरिएको छ । रेग्मीको बारेमा लेखिएको यो पहिलो कृति हो । स्मृतिग्रन्थमा धेरै विद्वान्, कलाकार, व्यापारी नेता, विद्यार्थी, प्राध्यापक, शिक्षकजस्ता वर्गका लेखहरू समावेश रहेकाले पुस्तक पठनीय छ ।

* प्रा. महेश कुमार उपाध्याय (सम्पा.), **डा. डिल्लीरमण रेग्मी ९२ औं जन्मजयन्ती स्मारिका,** डिल्लीमरण-कल्याणी रेग्मी स्मारक पुस्तकालय विकास समिति, २०६१, पृष्ठ १-३७ ।

डा. डिल्लीरमण रेग्मीको ९२ औं जन्मजयन्तीको उपलक्ष्यमा प्रकाशित प्रस्तुत स्मारिकामा तत्कालीन शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्री, राज्यमन्त्री, तथा सचिवसमेतको शुभकामनासहित १६ जना विद्वान्, लेखकहरूको लेख रचनाहरू समावेश छन् । जसमध्ये १०

[६] **ऐजन**, पृ. ४५-६३ ।

वटा लेख रचनाहरू डा. रेग्मीसँग सम्बन्धित प्रसङ्ग र श्रद्धासुमन दिइएको छ भने ६ वटा सूचनामूलक र शिक्षाप्रद लेख रचनाहरू छन् ।[७]

स्मारिकाको सुरुमा **डिल्लीरमण-कल्याणी रेग्मी स्मारक पुस्तकालयको पृष्ठभूमि र भावी विकासका चुनौतिहरू** शीर्षक दिएर प्रा. महेशकुमार उपाध्यायले लेख्नु भएको छ कि डा. रेग्मीको जीवन दर्शनमा सत्य, अहिंसा, शान्ति, समन्वय र समझदारीको विशेष स्थान छ । उहाँ एक मानवतावादी दृष्टिकोण राख्ने उदार हृदयका प्रजातन्त्रवादी हुनुहुन्थ्यो । यसका अतिरिक्त डा. रेग्मी सर्वधर्म समन्वयको पक्षपाती हुनुहुन्थ्यो । सम्बन्धित पक्षहरूसँग हत्या र हिंसाको संस्कृति त्यागी राजनीतिक आधारमा वार्ताको माध्यमबाट शान्ति स्थापना गर्ने कुरामा उहाँको विशेष जोड थियो । दुवै पक्षले युद्ध विराम गरी वार्ता सुरु गर्न र शान्तिपूर्ण समाधानमा पुग्न डा. रेग्मीले बारम्बार अपिल गर्नु भयो । यसैगरी दोस्रो लेखको रूपमा **स्व. डा. रेग्मी मेरो स्मृतिको पानाबाट** शीर्षक दिएर डा. केशरजंग रायमाझीले लेख्नुभएको छ ई. १९४५/४६ तिर डा. रेग्मी राजनीतिक रूपमा सक्रिय भइसक्नु भएको थियो र कलकत्तामा भएको स्वाधिनता नामक पत्रिकाको वार्षिकोत्सव कार्यक्रममा उहाँले भन्नु भएको थियो कि भारतको अंग्रेज शासन र नेपालको राणा शासन हामीले जसरी पनि फाल्नु पर्दछ । यी दुईले एक अर्कालाई सहयोग गर्ने हुनाले एउटालाई फालेपछि अर्को स्वतः कमजोर हुन्छ । त्यसैले अहिले भारतमा चलिरहेको अंग्रेज शासन हटाउने आन्दोलनमा नेपालीहरूले पनि सक्दो सहयोग गर्नुपर्छ । डा. रेग्मीले पछिसम्म सरकारलाई सुसूचित गराइरहनु हुन्थ्यो । सरकारमा बस्नेले जे जस्तो अवस्थामा पनि कानुनी राज र विधिको शासनलाई छाड्नु हुँदैन भन्ने उहाँको मान्यता थियो। एक दुई घटनाहरूमा उहाँले आफ्नो त्यो मान्यतालाई व्यवहारमा सावित गराएर देखाइदिनुभयो । त्यसबाट पनि मानिसमा रहेको उहाँप्रतिको श्रद्धा अरू बढेर गयो । **मेरा गुरु** शीर्षक दिएर शेलेन्द्रकुमार उपाध्यायले लेख्नु भएको छ कि डा. रेग्मीको विद्वता र विचारले म निकै प्रभावित थिएँ । उहाँ ज्यादै अध्ययनशील हुनुहुन्थ्यो । रेग्मीजी र मेरो सम्बन्ध बैद्धिककालीन गुरु र शिस्यको जस्तो हुन पुग्यो । यो सम्बन्ध आजीवन रही नै रह्यो । यस कुरामा गर्व छ कि मेरो अध्ययनप्रतिको अभिरुची जगाउनमा रेग्मीजीको देनप्रति म सदैव कृतज्ञ रहनेछु । **नेपालीको चाहना : शान्ति स्थापना** शीर्षकमा प्रा.डा. मोहन लोहनीले लेख्नु भएको छ कि कुनै पनि समस्याको समाधान हतियारको प्रयोग वा सैनिक बलबाट सम्भव छैन भन्ने कुरामा शान्तिका पुजारी डा. रेग्मी विश्वस्त हुनुहुन्थ्यो । वार्ताको टेबुलमा आएपछि दुवै पक्ष सम्वादको माध्यमद्वारा ढिलो वा चाँडो सम्झौतामा पुग्छन् भन्ने स्व. रेग्मीको

[७] महेशकुमार उपाध्याय (सम्पा.), **डा. डिल्लीरमण रेग्मी ९२ औं जन्मजयन्ती स्मारिका**, काठमाडौं : डिल्लीमरण-कल्याणी रेग्मी स्मारक पुस्तकालय विकास समिति, २०६१, पृष्ठ १-३७ ।

दृष्टिकोणसँग कसैको पनि असहमति हुन सक्दैन भनी डा. रेग्मीलाई नेपालीको चाहना र शान्तिसँग जोड्ने प्रयास गरिएको छ ।

शान्ति र अहिंसाका पुजारी डा. रेग्मीप्रति श्रद्धा सुमन शीर्षकमा डा. प्रभा बस्नेतले डा. रेग्मीको प्रसङ्ग जोड्दै विकासको मूल आधार शान्ति हो । धर्मको मूल आधार अहिंसा हो । शान्ति र अहिंसा दुवै एक अर्कामा आधारित गुण हो भन्ने निष्कर्ष दिनु भएको छ । **अहिंसा परमोधर्मः डा. रेग्मीको गायत्री मन्त्र** शीर्षक दिएर रामचन्द्र न्यौपानेले डा. रेग्मीले आफ्नो जीवनकालमा प्रजातन्त्र मानव अधिकार तथा स्वतन्त्रताका बारेमा जति संघर्ष गर्नु भयो । त्यो भन्दा बढी उहाँले हिंसाका विरुद्ध आवाज उठाउनु भयो । अहिंसात्मक प्रतिकार र प्रतिरोधका कार्यक्रम संचालन गर्न जोड दिनुभयो । अहिंसा परमोधर्म उहाँको गायत्री मन्त्र थियो भनी डा. रेग्मीको उच्च मूल्याङ्कन गर्नु भएको छ । **शान्तिको खोज** शीर्षक दिएर त्रिलोकसिंह थापामगरले लेख्नु भएको छ कि स्व. डा. डिल्लीरमण रेग्मी वहुआयामिक व्यक्तित्वका धनि हुनुहुन्थ्यो । प्रसिद्ध इतिहासकार, अध्येता, अन्वेषक, अर्थशास्त्री, राजनीतिज्ञ, आत्माभिमानी, कर्मठ, राष्ट्रवादी तथा प्रजातन्त्रका मूल्य मान्यता र प्रतिमान कायम राख्न बारम्बर आवाज उठाई राख्ने महान द्रष्टा हुनुहुन्थ्यो । शान्तिका अग्रदुत महात्मा गौतम बुद्ध, महाविर जैन, महात्मा गान्धी, सन्त कविर, यशु क्राइस्टजस्ता शान्ति प्रेमी महापुरुषहरूको प्रेरणाबाट अभिप्रेरित भई शान्ति र अहिंसाको आदर्शप्रति समर्पित समाजसेवी तथा शान्तिका प्रतिमूर्ति हुनुहुन्थ्यो भनी डा. रेग्मीको योगदानको प्रशंसा गरिएको छ । **स्व. डा. डिल्लीरमण रेग्मी : संक्षिप्त जीवनी** शीर्षकमा पशुपति अधिकारीले डा. रेग्मीको जीवनी र परिचय दिँदै उनको शिक्षा तथा शैक्षिक क्रियाकलापको वर्णन गर्नु भएको छ र डा. रेग्मीलाई इतिहासकारको रूपमा, राजनीतिक व्यक्तित्व तथा स्वतन्त्रता सेनानीको रूपमा, समाजसेवी र बुद्ध गान्धीका अनुयायी, मानव कल्याणका लागि शान्ति कामी, अहिंसाका पुजारी, विद्वान् राजनीतिज्ञ तथा देशभक्त व्यक्तित्वका रूपमा मूल्याङ्कन गर्नुभएको छ । **शान्ति साधक स्व. डिल्लीरमण रेग्मीज्यूको स्मृतिमा** शीर्षकमा श्रीकान्त अधिकारीज्यूले लेख्नु भएको छ - शान्ति सर्वोपरी छ, अपरिहार्य हो । शान्ति विना स्वतन्त्रता बच्दैन । विना स्वतन्त्रता आनन्द हुँदैन, इश्वर नै आनन्द हो । त्यसैले आनन्द विना इश्वर प्राप्त हुँदैन भन्दै डा. रेग्मी र शान्तिलाई एक अर्काको पयार्यवाचीको रूपमा राखी डा. रेग्मीको उच्च मूल्याङ्कन गरिएको छ । **डा. डिल्लीरमण रेग्मीः एक अविस्मरणिय इतिहासकार** शीर्षक दिएर प्रा.डा. तुलसीराम वैद्यले लेख्नु भएको छ कि- डा. डिल्लीरमण रेग्मी नेपालका वहुआयामिक महान पुरुषहरूमध्ये एक हुनुहुन्छ । उहाँको अनेक अविस्मरणीय गतिविधि र योगदानहरूमध्ये सबभन्दा महत्त्वपूर्ण देन इतिहासलेखन कार्य हो । उहाँ आफै एक ऐतिहासिक पुरुष भएर पनि इतिहासलेखन कार्यमा चार दशकभन्दा बढी लगनशील भई धेरै महत्त्वपूर्ण देन दिनु भयो जसले गर्दा उहाँ एक

अविस्मरणिय इतिहासकार बन्नु भएको छ । मेरो व्यक्तिगत जीवनमा समेत उहाँको देनले नयाँ मोड ल्याएको थियो । उहाँको जीवनी, क्रियाकलाप र राजनीतिक जीवनभन्दा इतिहासलेखनले उहाँलाई अमर बनाएको छ । त्यसैले उहाँ अध्ययनले अर्थशास्त्री, क्रियाकलापले राजनीतिज्ञ र लेखाई र कृतिहरूले इतिहासकार हुनुहुन्छ भन्दै डा. रेग्मीका प्राज्ञिक प्रसङ्ग र उनका कृतिहरूको विवरण उल्लेख गर्नु भएको छ । प्रस्तुत स्मारिकामा **दिगो शान्तिको एउटा उपाय गरिवी निवारण** शीर्षकमा डा. मोहनमान सैजुको समय सान्दर्भिक लेख, **द्वन्द्व समाधानः जोहन्नेसवर्ग र मापुतोको अनुभव** शीर्षकमा हिमालयशमशेर राणाको सूचनामूलक लेख, **सहअस्तित्वको स्वीकारोक्ति नै शान्ति** शीर्षकमा राधाकृष्ण मैनालीको शिक्षाप्रद लेख, **शान्ति नै क्रान्ति** शीर्षकमा अच्युत रमण अधिकारीको ज्ञानवर्धक लेख, **के हामी साँच्चिकै शान्ति ल्याउन चाहन्छौं** शीर्षकमा हुलास चन्द गोल्छाको सूचनामूलक लेख, **वास्तविक शान्ति कसरी ?** शीर्षकमा वमकुमारी बुढामगरको समयसान्दर्भिक ज्ञानवर्धक लेखहरूले स्मारिकाको गरिमा बढाइदिएको अनुभव हुन्छ । अन्तमा डा. रेग्मीको ९२ औं जन्मजयन्तीको उपलक्ष्यमा प्रकाशित प्रस्तुत स्मारिकाले डा. रेग्मीको योगदानको बारेमा तथा अन्य समयसान्दर्भिक सूचना र ज्ञान दिन सफल कृति मानिन्छ ।

* प्रा. मेहशकुमार उपाध्याय (सम्पा.), **डा. डिल्लीरमण रेग्मीको ९३ औं जन्मजयन्ती स्मारिका**, डिल्लीरमण-कल्याणी रेग्मी स्मारक पुस्तकालय विकास समिति २०६२, पृ. १-४८ ।

डा. डिल्लीरमण रेग्मीको ९३ औं जन्मजयन्तीको उपलक्ष्यमा प्रकाशित प्रस्तुत स्मारिकामा सम्पादकीयसहित १६ जना विद्वान्, लेखकहरूका लेख रचनाहरू समावेश छन् । जसमध्ये १३ वटा लेख रचनाहरू डा. रेग्मीसँग सम्बन्धित प्रसङ्ग र श्रद्धाञ्जली दिइएका छन् भने ३ वटा समयसान्दर्भिक सूचनामूलक लेख रचनाहरू छन् ।[८] **आदर्श मानवको स्मृति र श्रद्धाञ्जली** शीर्षक दिएर सम्पादकीय लेखिएको प्रस्तुत स्मारिकामा **दुई शब्द** शीर्षकमा समितिका अध्यक्ष प्रा. महेशकुमार उपाध्यायले डा. रेग्मीको योगदानको प्रसङ्ग जोड्दै बालबालिका र युवाहरूमा मानवीय मूल्य र मान्यता प्रतिष्ठापित गरी राष्ट्रियता र प्रजातान्त्रिक संस्कारको विकास गराउनमा यस पुस्तकालयले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्छ भन्दै रेग्मी स्मारक पुस्तकालयको महत्त्व र भावी योजनाबारे उल्लेख गर्नु भएको छ । **स्व. डा. डिल्लीरमण रेग्मीज्यू स्वयम् नै एउटा पुस्तकालय हुनुहुन्थ्यो** शीर्षकमा रामहरि शर्माले लेख्नु भएको छ- कि डा. रेग्मीको अगाधज्ञान नै स्वयं एउटा पुस्तकालय हो । पुस्तकालयहरू टोलटोलमा स्थापना गरी हरेकलाई अध्ययनको अवसर दिलाउनु पर्दछ भन्ने

---

८ मेहशकुमार उपाध्याय (सम्पा.), **डा. डिल्लीरमण रेग्मीको ९३ औं जन्मजयन्ती स्मारिका**, काठमाडौं : डिल्लीरमण-कल्याणी रेग्मी स्मारक पुस्तकालय विकास समिति २०६२, पृ. १-४८ ।

डा. रेग्मीको सोचाई थियो त्यसैले उहाँले यस किसिमको पुस्तकालय स्थापना गरी राष्ट्रका नाममा सुम्पनु भयो भन्दै डा. रेग्मीको प्राज्ञिक व्यक्तित्वको मूल्याङ्कन गरिएको छ । **श्रद्धेय डा. रेग्मीको ९३ औं जन्मजयन्ती सस्मरणमा श्रद्धासुमन** शीर्षकमा डा. प्रभा बस्नेतले डा. रेग्मीको परिचयसहित उहाँको इतिहासलेखनमा योगदान, सामाजिक क्रियाकलापमा संलग्नता र राजनीतिक व्यक्तित्वको प्रसङ्ग जोड्दै विकासको मूल आधार शान्ति र धर्मको मूल आधार अहिंसा सम्झने डा. रेग्मी शान्तिपूर्ण नेपाली राजनीतिलाई धर्म क्षेत्र र मातृभूमिलाई कर्म क्षेत्र मान्नु हुन्थ्यो भन्नु भएको छ । **सत्य, शान्ति, अहिंसा र प्रजातन्त्र** शीर्षकमा रामचन्द्र न्यौपानेले भन्नु भएको छ प्रजातन्त्रमा विश्वास गर्ने डा. रेग्मीले देशमा समस्याहरूको समाधान अहिंसा र शान्तिपूर्ण माध्यमबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने कुरामा जोड दिनु हुन्थ्यो । भगवान गौतम बुद्धको जन्मभूमि र कर्मभूमि नेपाल राष्ट्रका हामी नेपाली त अहिंसा परमोधर्म अर्थात अहिंसा नै सबैभन्दा ठूलो धर्म हो भन्ने मान्यतामा विश्वास गर्दछौं । यी सबैको सारतत्त्व नै डा. रेग्मीको जीवन दर्शन हो । **शान्ति अहिंसाका पुजारी डा. रेग्मी र न्यायपूर्ण समाजको निर्माण** शीर्षकमा डा. मोहन लोहनीले लेख्नु भएको छ - डा. रेग्मी ख्याती प्राप्त इतिहासकार हुनुका साथै वरिष्ठ राजनीतिज्ञ पनि हुनुहुन्थ्यो । उहाँको व्यक्तित्व निर्माणमा विद्वता र राजनीतिक संलग्नता दुवैको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहेको छ । डा. रेग्मी जीवनभरि शान्ति र अहिंसाका अनन्य पुजारीका रूपमा चिनिनु भयो भन्दै रेग्मीको विविध क्रियाकलापको उल्लेख गर्नु भएको छ । **नेपालको इतिहास र इतिहासकार डा. डिल्लीरमण रेग्मी** शीर्षकमा डा. मीना ओझा लेख्नु हुन्छ- नेपालको प्रजातान्त्रिक आन्दोलन र आधुनिक इतिहासमा एक साथ योगदान पुऱ्याउन सक्षम नेपाली सपूतमा डा. रेग्मी निसन्देह अग्रपक्तिमा रहनु भएको छ । डा रेग्मीलाई राजनीतिज्ञ र बौद्धिक विशेषताहरूले ज्यादा प्रभावित पारेको स्पष्ट देखिन्छ । नेपाललाई आधुनिक र बलियो राष्ट्रका रूपमा निर्माण गर्न नेपालीहरू नै अघि बढ्नु पर्छ, यसका लागि सक्षम र सवल नेतृत्व लिन सक्ने नेता हुनुपर्छ । त्यस्तो अवस्था सृजना हुन सकेको छैन भन्ने धारणा डा. रेग्मीको रहेको थियो । उच्च कोटीको बौद्धिक विद्वता र निरन्तर अध्ययन-अनुसन्धान तथा लेखनमा लाग्नु भएका प्रखर साधक डा. रेग्मीको विभिन्न क्रियाकलापको प्रसङ्गसहित उहाँको उच्च मूल्याङ्कन गरिएको छ । **वार्तालाप** शीर्षकमा विधाभूषण बज्राचार्यले डा. रेग्मीज्यूसँग भएको प्रत्यक्ष वार्तालापलाई जस्ताको तस्तै गरी बुदाँगत रूपमा प्रस्तुत गर्नु भएको छ । जहाँ जहिले पनि देश हित र राष्ट्र उत्थानबारे एवं नेपाली जनताको सर्वतोमूखी कल्याणबारे चिन्तन र प्रयासरत रहने उहाँको बौद्धिक देन सदा-सदाका निमित्त कामयावी बनिरहने कुरा सत्यमेव सत्य छ भन्दै डा. रेग्मीको चिन्तन र क्रियाकलापको प्रशंसा गरिएको छ । **देन– डा. डिल्लीरमण रेग्मीका** शीर्षकमा शान्ता श्रेष्ठले लेख्नु भएको छ- कि डा. रेग्मीको जीवन संघर्षमय रह्यो र राजनीति, इतिहासलेखन र सामाजिक क्रियाकलापमा बित्यो ।

उहाँको जीवन दर्शनमा सत्य, अहिंसा, शान्ति, समन्वय र सहअस्तित्वको ठूलो स्थान रहेको छ । उहाँ कट्टर मानवतावादी हुनुहुन्थ्यो । सत्ता संघर्षमा नेपालमा भइरहेको मानव विनासले उहाँलाई अत्यन्त दु:खी पारिरहेको थियो । माओवादीको नामले अराजक, जघन्य अपराधले पाइरहेको प्राथमिकता र प्रत्येक दिन मारिएका मानिसहरूको संख्याले नै उहाँको रोगलाई चरम सीमामा पुऱ्याएको थियो । **योगदानको रेखा** शीर्षक दिएर अच्यूतरमण अधिकारीले डा. रेग्मीको राजनीति र इतिहासलेखनमा दिएको योगदान सँगै उनैले स्थापना गरी राष्ट्रलाई सुम्पेको पुस्तकालयको योगदान र महत्त्वको प्रसङ्ग औल्याइएको छ । राम्रो कर्मको वास्तविक मर्म यस पुस्तकालयले राम्ररी देखाइसकेको छ भन्दै डा. रेग्मीको विभिन्न पक्षको प्रशंसा गरिएको छ । **डा. डिल्लीरमण रेग्मी : त्यागी र अहिंसाका पुजारी** शीर्षकमा रमेशप्रसाद गौतमले शान्ति, सौम्य र सरल स्वभावका विद्वान् इतिहासकार तथा वरिष्ठ राजनीतिज्ञ डा. रेग्मीको नेपालको इतिहासमा सदासर्वदा उच्च र अविस्मरणीय नाम हो । शालिनता र गाम्भिरताका प्रतिमूर्ति डा. रेग्मी उच्च विचार र फराकिलो छाती भएका व्यक्ति थिए । अहिंसा र शान्तिप्रति जीवनभर लागि रहने डा. रेग्मीलाई अंग्रेजी भाषामा नेपालको इतिहास लेखेर विश्व सामु नेपालको पहिचान गराउने पहिलो व्यक्तिका रूपमा लिइन्छ । उहाँ नेपालका अरू नेता जस्तो सत्तामुखी कहिल्यै बन्नु भएन । सत्ता नै सर्वोपरि हो भन्ने धारणाको सदैव विरोध गर्नु हुन्थ्यो भनी लेख्नु भएको छ । **दानवीर तथा शान्तिका अनुयायी श्रद्धेय डा. डिल्लीरमण रेग्मी (बाबा) को स्मृतिमा** शीर्षक दिएर कुमार नेपालले डा. रेग्मीको जीवनी र परिचय दिँदै शान्ति, अहिंसाका प्रतिपादक गौतम बुद्ध, महावीर जैन, महात्मा गान्धीबाट प्रभावित भई शान्ति र अहिंसाको प्रतीक हुनु भएको र दानवीर कर्ण र महादानी बलिराजाको प्रेरणाबाट दानवीर हुने प्रेरणा प्राप्त गर्नु भएका डा. रेग्मीले अंग्रेजी भाषामा नेपालको प्राचीन मध्यकालीन र आधुनिक इतिहास लेखेर नेपाललाई विश्वभर परिचय गराउनु भएको भन्नु भएको छ । **डिल्लीरमण–कल्याणी रेग्मी स्मारक पुस्तकालय एक समीक्षा** शीर्षकमा पशुपति अधिकारीले पुस्तकालयको परिचय, बाहिरी परिसर, पाठक सेवा, सदस्यताका किसिम र शुल्क, पुस्तकालयको प्रयोग, बाल शाखाको स्थापना र उद्देश्य, आय र कोषको विवरणसहित स्व. डा. रेग्मीको त्याग र देनको कदर गर्ने हो भने पुस्तकालयलाई विकसित गरी जनमानसलाई पूर्णसार्वजनिक पुस्तकालय सेवा प्रदान गर्न नेपाल सरकार शिक्षा तथा खेलकूद मन्त्रालयबाट बढी आर्थिक सहयोग प्रदान गरिनु पर्छ भन्नुभएको छ । **पुस्तक, पुस्तक संग्रह र पुस्तकालय** शीर्षकमा नारायण मिश्र, शान्ति मिश्रले पुस्तकको महत्त्व, संग्रह, पुस्तकालय, आधुनिक पुस्तकालय, पुस्तकालय पेशा, पृष्ठभूमि, स्थापना, स्याहार सम्भार, योजना, संस्थागत विकास र संरक्षक निकायको वर्णन गर्दै पुस्तकालयमा जेभेटियो त्यस्तो पुस्तक, पत्रिका अखवार आदि ज्ञान सामग्री होइन पुस्तकालयमा आफ्नो उद्देश्यअनुसार, नामअनुसार, सेवा गर्नुपर्ने वर्ग, समुदायको चहाना,

आवश्यकता बमोजिमको ज्ञान सामग्री हुनुपर्दछ । पुस्तक संग्रहलाई पुस्तकालयको संज्ञा दिनको निमित्त यो नै पहिलो आवश्यकता हो भनी लेख्नु भएको छ ।

प्रस्तुत स्मारिकामा **संघर्ष रहित सस्नेह प्रतिरोध** शीर्षकमा हुलास चन्द गोल्छाले जोधपुर विश्वविद्यालयका आचार्य डा. दयानन्द भार्गवद्वारा अन्तर्राष्ट्रिय शान्ति एवं अहिंसक उपक्रम सम्मेलनमा अंग्रेजीमा वाचन गरिएको ज्ञानमूलक पद्य कवितालाई नेपाली रूपान्तर गरी प्रस्तुत गरिएको कविता Information Literacy and Librarian's Role शीर्षकमा कृष्णमणि भण्डारीको अंग्रेजी भाषामा लेखिएको समयसान्दर्भिक सूचना र ज्ञानवर्धक लेख, Legal Depository Legistation and National Library of Nepal शीर्षकमा दशरथ थापाको अंग्रेजी भाषामा लेखिएको समयसान्दर्भिक सूचनामूलक लेखहरूले पनि स्मारिकाको गरिमा र ओजनलाई बढाइदिएको महसुस हुन्छ । अन्तमा डा. रेग्मीको ९३ औं जन्मजयन्तीको उपलक्ष्यमा प्रकाशित प्रस्तुत स्मारिकाले डा. रेग्मीको समग्र योगदानको मूल्याङ्कन गर्न र अन्य समयसान्दर्भिक सूचना र ज्ञान दिन सफल कृति मानिन्छ ।

***** डा. विष्णुहरि नेपाल (सम्पा.), **डा. डिल्लीरमण रेग्मी (हिजो र आज)**, डिल्लीरमण-कल्याणी रेग्मी स्मारक पुस्तकालय विकास समिति, २०६३, पृ. १-१९८ ।

डा. डिल्लीरमण रेग्मीको ९४ औं जन्मजयन्तीको उपलक्ष्यमा प्रकाशित प्रस्तुत कृतिमा **नेपालको नअस्ताउने तारा** शीर्षकको सम्पादकीय र Advisor's Note from USA सहित २५ जना विद्वान् लेखकहरूले लेख रचना, २ वटा साभार सामग्री र फोटो समाचार समावेश छन् ।[९] कृतिमा संलग्न सबै सामग्रीहरू डा. रेग्मी र उनको प्रसङ्गसँग सम्बन्धित छन् । **इतिहास हेर्न पनि अप्ठ्यारो रहेछ** शीर्षकमा अच्युतरमण अधिकारीले डिल्लीरमण रेग्मीलाई सम्बोधन र अभिवादन गर्दै विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको नाममा अतितका घटनाहरूलाई सम्झदै वर्तमानको परिस्थिति कोट्याउँदै भावनात्मक शैलीमा डा. रेग्मीको योगदानको प्रशंसा गरेका छन् । **शान्ति अहिंसाका पथप्रदर्शक डा. डिल्लीरमण रेग्मी (बाबा)** शीर्षकमा कुमार नेपालले लेख्नु भएको छ- विश्वभर शान्ति र अहिंसाको पथप्रदर्शन गर्ने उद्देश्य राखेर डा. रेग्मीले अन्तर्राष्ट्रि शान्ति समझदारी प्रवर्द्धन तथा विकास गान्धी अन्तर्राष्ट्रिय शान्ति केन्द्र, गौतम बुद्ध प्रतिष्ठान, विश्व शान्ति समिति, नेपाल अफ्रो जनएकता समितिजस्ता विभिन्न संस्थाहरू स्थापना गरी विश्वभर शान्ति र अहिंसाको सन्देश फैलाउने कार्य गरे । राजनीतिसँगै सामाजिक कार्यमा समेत लागेका डा. रेग्मीले नेपालको इतिहासका धेरै पुस्तकहरू लेखेका छन् र आफूलाई सफल इतिहासकार बनाएका छन् भन्दै डा. रेग्मीको योगदानको प्रसङ्गसहित उच्च मूल्याङ्कन गरिएको छ । **शान्ति,**

---

[९] विष्णुहरि नेपाल (सम्पा.), **डा. डिल्लीरमण रेग्मी (हिजो र आज)**, काठमाडौं : डिल्लीरमण-कल्याणी रेग्मी स्मारक पुस्तकालय विकास समिति, २०६३, पृ. १-१९८ ।

अहिंसा, विकास र पुस्तकालय शीर्षकमा केशव वडालले लेख्नु भएको छ पुस्तकालय ज्ञानको भण्डार मात्र होइन ज्ञानको आमा पनि हो । सबै दुःख पीडा र समस्याको कारण अज्ञानता, अशिक्षा अयोग्यता, अमानवियता र असहिष्णुता हो भन्दै शान्ति, अहिंसा विकास र पुस्तकालयको परिचय दिइएको छ । विश्वका ठूला विद्वान्हरूको भनाई र प्रसङ्ग जोड्दै हिंसाको पीडाले पिरोलिएको विश्वमा हिंसाको चपेटामा आफै परेका नेपालीहरूका लागि अहिंसात्मक आन्दोलनका अगुवा डा. रेग्मी नेपाली समाजका लागि प्रेरणा पुरुष हुनुहुन्छ भनीएको छ ।

डा. डिल्लीरमण रेग्मी एक बहुआयामिक व्यक्तित्व शीर्षकमा प्रा.डा. के.वी. थापा लेख्नु हुन्छ- अर्थशास्त्रमा उच्च शैक्षिक उपाधि प्राप्त डा. रेग्मीको योगदान भने विभिन्न विषय र विधामा रह्यो । पारिवारिक पृष्ठभूमि सहज नहुँदा पनि राजनीतितर्फ उन्मुख भई पार्टीको सभापति, मन्त्रीको जिम्मेवारी बहन गर्ने अवसर पाएका डा. रेग्मीको अर्को व्यक्तित्व इतिहासकारका रूपमा रहेको छ । उहाँको इतिहासलेखनले २००७ को क्रान्तिलाई समेत प्रभाव पार्न सफल भयो र क्रमशः गुणात्मक र संख्यात्मक दृष्टिले धेरै महत्त्वपूर्ण कृतिहरू लेख्न सफल हुनुभयो । यसरी डा. रेग्मीको नेपालको इतिहासलेखनमा अतुलनीय योगदान रहेको स्पष्ट हुन्छ भन्दै डा. रेग्मीको समग्र मूल्याङ्कन गरिएको छ । **शान्तिको संस्कृति एक अनुशीलन** शीर्षकमा प्रा. खड्गमान श्रेष्ठले आदिकालदेखि नै मानव जातिले शान्तिको अनुसरण गरी उन्नती र विकास गर्दै आएको कुरा प्रष्ट छ । पूर्वीय होस् वा पश्चिमी विश्वको कुनै पनि भू-भागमा मानव मात्रले शान्तिका लागि चिर आकांक्षा राख्दै आएका छन् भन्दै शान्ति र संस्कृतिसँगै डा. रेग्मीलाई जोड्ने प्रयास गर्नुभएको छ । **प्राज्ञिक व्यक्तित्व डा. डिल्लीरमण रेग्मी** शीर्षकमा ज्ञानेन्द्र पौड्यालले डा. रेग्मीलाई राजनीतिज्ञ मात्र नभएर चिन्तन, शिक्षा र लेखनले प्राज्ञिक बनाएको र उनी एउटा अर्थशास्त्रीको रूपमा र अर्को इतिहासकारको रूपमा अग्रपंक्तिमा पर्दछन् भन्दै उनका अनुसन्धानमूलक कृतिहरूको विवरणसहित समग्र मूल्याङ्कन गरिएको छ । **नेपाली जर्नल अनलाइनः एक परिचय** शीर्षकमा चिरन्जीवी न्यौपानेले नेपाल जर्नल अनलाइनको परिचय, उद्देश्य, फाइदा, क्रियाकलाप, प्रक्रिया र गुणस्तरको उल्लेखसहित समय सान्दर्भिक लेख प्रस्तुत गर्नु भएको छ । **डि.आर रेग्मी राजनीति र इतिहास सँगसँगै** शीर्षकमा जगदीशचन्द्र रेग्मीले डिल्लीरमण रेग्मी अत्याधुनिक युगका एक विशिष्ट व्यक्तित्व हुनुहुन्थ्यो भन्दै राजनीतिक विशेषताको प्रशंसा गरिएको छ । भारतमा रहँदा भारतीय स्वतन्त्रता संग्राममा सहभागिता भएदेखि २००७ को क्रान्ति त्यसपछि पनि प्रजातन्त्रका लागि अनवरत लागि रहेको, मन्त्री हुँदा पनि आफ्नो नैतिक दायित्वबाट विचलित नभई उदाहरणीय कार्य गरेको अर्थशास्त्रको विद्यार्थी भएर पनि नेपालको इतिहासलेखनमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको भनी उनको योगदानको उच्च मूल्याङ्कन गरिएको छ । **नव नेपालको निर्माणमा डा. रेग्मीको सपना र सार्वजनिक पुस्तकालयको भूमिका** शीर्षकमा जुजुभाई डंगोलले नेपालको राजनीतिक

भूमिका र डा. रेग्मीको व्यक्तित्वको उल्लेख गर्दै डा. रेग्मी ट्रस्टको स्थापना सामाजिक रूपान्तरको क्रममा सार्वजनिक पुस्तकालयको भूमिकाको आवश्यकता, उपयोगिता र डा. रेग्मीको योगदानको चर्चा गरिएको छ । **डा. डिल्लीरमण रेग्मी एक महान इतिहासकार** शीर्षकमा प्रा.डा. तुलसीराम वैद्यले लेख्नु भएको छ- कुनै पनि व्यक्ति आफ्नो प्राज्ञिक, बौद्धिक र शैक्षिक ज्ञान र देनले विश्वविख्यात र अमर भएको छ, हुन्छ । त्यस्ता व्यक्तिको बौद्धिक र प्राज्ञिक कृतिले विश्वमानव जगतमा ठूल्ठूला योगदान दिएको छ भन्दै नेपालको इतिहासलेखनका मूर्धन्य महान विद्वान्हरूको प्रसङ्गसहित डा. डिल्लीरमण रेग्मीको नेपालको इतिहासलेखनमा भएको योगदानको समग्र मूल्याङ्कन गरिएको छ । **डा. डिल्लीरमण रेग्मीसँगका रमाइला दिनहरू** शीर्षकमा नवराज अधिकारीले नेपालको स्वतन्त्रता, अखण्डता, प्रजातान्त्रिकरण शान्ति र विकास प्रयासहरूमा नेतृत्व प्रदान गर्ने गराउनेहरूलाई उचित सम्मान गर्ने परम्परा नेपालमा अझै व्यवस्थित भएको छैन भन्दै नेपालका विशिष्ट राजनेताहरूको योगदानको प्रसङ्गसहित डा. रेग्मीसँगका विभिन्न घटनालाई औल्याउँदै डा. रेग्मीको राष्ट्रिय व्यक्तित्व र योगदानको प्रशंसा गरिएको छ । **स्व. डा. डिल्लीरमण रेग्मी– स्मरणीय व्यक्ति, अनुकरणीय विचार** शीर्षकमा नारायणप्रसाद मिश्र, शान्ति मिश्रले ज्ञान र अनुभवको आधारमा डा. रेग्मी राष्ट्रको एक स्मरणीय ठूला व्यक्ति हुन् भन्दै उहाँको त्याग, समर्पण र योगदानको उच्च मूल्याङ्कनसहित प्रशंसा गरिएको छ । **शान्ति र विकास प्रेमी अमर युग पुरुष प्रति श्रद्धा सुमन** शीर्षकमा डा. प्रभा बस्नेतले डा. रेग्मीको परिचयसहित निरन्तर अध्ययन-अनुसन्धान, लेखनका साथै राष्ट्र र राष्ट्रवासीको हित कल्याणको चिन्तनमा समर्पित प्रखर बौद्धिक साधक डा. रेग्मी हुन् भनी उनको लेखन र योगदानको कदर गरिएको छ । **पुस्तकालय प्रेमी डा. डिल्लीरमण रेग्मी** शीर्षकमा भोला श्रेष्ठले डा. रेग्मीसँगको सम्पर्क र उनलाई पुस्तकालयप्रतिको लगावको प्रसङ्गसहित डा. रेग्मी स्मारक पुस्तकालयको महत्त्व दर्शाइएको छ । **नेपालको पुस्तकालय विकासमा मध्यकालिन अवस्था र डिल्लीरमण-कल्याण रेग्मी पुस्तकालयको योगदान** शीर्षकमा डा. मधुसूदन कार्कीले पुस्तकालयको परिचय, माध्यमिक कालमा भएका पुस्तकालय विकासका गतिविधिहरू, त्रिभुवन विश्वविद्यालय पुस्तकालको स्थापना, पुस्तकालय विकास समितिले अवलम्बन गर्नुपर्ने कार्यक्रमलाई प्रस्तुत गरिएको छ - **इतिहासका महान पात्र– स्व. डिल्लीरमण रेग्मी** शीर्षकमा डा. मिना ओझाले नेपालको इतिहासमा एक महत्त्वपूर्ण अध्याय र स्थान ओगट्न सफल स्व. डा. रेग्मी स्वयं इतिहासको रूपमा स्थापित हुन सफल हुनुभएको छ भन्दै डा. रेग्मीको राजनीतिक तथा इतिहासको क्षेत्रमा भएको योगदानको प्रसंशा गरिएको छ । **पुस्तक प्रेमी डा. रेग्मी** शीर्षकमा प्रा.डा. मोहन लोहनीले डा. रेग्मीलाई वरिष्ट राजनीतिज्ञ तथा ख्याती प्राप्त इतिहासकारका रूपमा चिनिन्छ र राजनीतिमा भन्दा इतिहासको क्षेत्रमा उहाँको देन उल्लेखनीय रहेको चर्चासहित रेग्मी ट्रस्टको पृष्ठभूमि र पुस्तकालयको स्थापनामा डा. रेग्मीको योगदान र आकर्षणबारे

चर्चा गरिएको छ । **डा. डिल्लीरमण रेग्मी : शान्ति र अहिंसाका प्रणयता** शीर्षकमा रमेशप्रसाद गौतमले डा. रेग्मी सुप्रसिद्ध इतिहासकार राजनीतिक विश्लेषक हुनुका साथै एक समर्पित राष्ट्रभक्त एवं प्रजातन्त्रवादी हुनुहुन्थ्यो भन्दै डा. रेग्मीको सम्वेदनशीलता र दायित्वप्रतिको सचेतनाको प्रसंशा गरिएको छ । **हिंसा मुक्त नेपालः डा. रेग्मीको सपना** शीर्षकमा रामचन्द्र यौपानेले सत्य अहिंसा र शान्तिका पुजारी डा. रेग्मीले जीवनको उत्तरार्धमा देशमा हिंसाको प्रस्फुटन देख्नुपर्‍यो भन्दै समय-समयमा डा. रेग्मीले दिने सल्लाह, भनाई अनुभवको चर्चा गरिएको छ । **डा. डिल्लीरमण रेग्मी : एउटा सम्झना** शीर्षकमा रामहरि जोशीले डा. रेग्मीसँगका विगतमा भएका विभिन्न घटना र प्रसङ्गहरूको चर्चा गर्दै डा. रेग्मीको उच्च मूल्याङ्कन गरिएको छ । **डिल्लीरमण रेग्मी : मेरा राजनीतिक गुरु** शीर्षकमा शैलेन्द्रकुमार उपाध्यायले अध्ययन र चिन्तनमा लागि रहने डा. रेग्मी एउटा स्वतन्त्र बुद्धिजीवी हुनुहुन्थ्यो । उहाँको प्रेरणाले राजनीतिक क्रियाकलापमा संलग्न हुने अवसर आफूलाई मिलेको भन्दै अन्य राजनेताहरू भन्दा डा. रेग्मीको छुट्टै योगदान र पहिचान भएको बताइएको छ । **33rd CDNL Meeting and 72nd IFLA General Conference** शीर्षकमा दशरथ थापा, **Library and Information Science Education and Manpower Development in Tribhuvan University** शीर्षकमा निर्मला श्रेष्ठ, **Creation of a Bibligraphic database in MARC 21 format for sharing and exchanging data according to international standard** शीर्षकमा विना वैद्य, **Importance of weeding policy in Library** शीर्षकमा युवराज पंगेनी आदिका अंग्रेजी भाषामा लेखिएका लेखहरू समयसान्दर्भिक, ज्ञानबर्धक, शिक्षाप्रद र अनुसन्धानमूलक लेखहरूले स्मारिकाको गरिमा र स्तरलाई बढाइ दिएको छ । **वि.सं. २०४४ सालका वर्ष पुरुष डा. डिल्लीरमण रेग्मी** शीर्षकको अन्तर्राष्ट्रिय मञ्च मासिकको साभार लेखमा डा. रेग्मीको परिचय, शिक्षा, लेखन, राजनीति र यिनका जीवनका विशेषतासहित समग्र मूल्याङ्कन दिइएको छ ।[१०] **जति गुणगान गाएपनि थोरै हुने व्यक्तित्व** शीर्षकमा केशव खनालले डा. रेग्मीसँगको छलफल साप्ताहिक २०५६ माग २३ मा प्रकाशित २६ वटा प्रश्नहरूको उत्तरसहित प्रत्यक्ष अन्तर्वार्तालाई समावेश गरी डा. रेग्मीको भनाइ, भावना र चिन्तनलाई उजागर गरेका छन् ।[११]

कृतिको अन्त्यमा डा. रेग्मी र उनीसँग सम्बन्धित विभिन्न कार्यक्रमहरूको झलकसहितका १६ वटा फोटोहरू संलग्न छन् । जसले पुस्तकको बाहिरी र भित्री आवरणलाई आकर्षक बनाएको आभास हुन्छ ।

* टि.आर. वैद्य, **डि. आर रेग्मी एज ए हिस्ट्रोरियन एन एसिस्मेन्ट**, सिनास, काठमाडौं, २०६३ ।

---

[१०] **अन्तर्राष्ट्रिय मञ्च** (मासिक), वर्ष ४, अङ्क ३१, २०४५, पृ. ३६५-३७० ।

[११] **छलफल** (साप्ताहिक), वर्ष १८, अङ्क १८, २३ माघ २०५६, पृ. ३ ।

प्रा.डा. तुलसीराम वैद्यद्वारा लेखिएको डा. रेग्मीसम्बन्धी यो पहिलो अनुसन्धानमूलक कृति हो । सिनासबाट प्रकाशित उक्त कृतिमा सिनासकै कार्यकारी निर्देशक प्रा. निर्मलमान तुलाधरको foreward र लेखक स्वयंको Acknowledgement तथा Preface दिइएको डा. रेग्मीको आवरणमा फोटो र पछाडि डा. रेग्मी पुस्तकालय समितिका अध्यक्ष डा. विष्णुहरि नेपालको **On the Beloved Nepal Itihaas Ratna** शीर्षकमा डा. रेग्मीको योगदानको चर्चा, प्रशंसासहित नेपाल इतिहास रत्नबाट विभुषित गरियोस् भन्ने प्रस्तावसहित २६० पृष्ठको सो कृतिलाई ६ अध्यायमा विभाजन गरी लेखिएको छ ।[१२]

पहिलो अध्यायमा परिचयअन्तर्गत डा. रेग्मी र अनुसन्धान परिचयलाई समेटिएको छ भने दोस्रो अध्यायमा डा. रेग्मीको व्यक्तिगत जीवनी, पारिवारिक अवस्था, शैक्षिक विवरण, राजनीतिक जीवन, मन्त्रीको रूपमा, नयाँ शिक्षा नीति, प्रशासन तथा रेग्मीको अन्य व्यक्तिगत जीवनीको विस्तृत रूपमा जानकारी गराइएको छ । कृतिको तेस्रो अध्यायमा डा. रेग्मीद्वारा लिखित प्राचीन नेपालअन्तर्गतका ६ वटा पुस्तक र २ वटा लेखको विवरणसहित अध्ययन समीक्षा गरिएको छ । ई. १९४२ देखि १९८३ सम्ममा उनले प्राचीन नेपाल विषयअन्तर्गतका लिच्छविकालीन अभिलेख तथा अन्य विभिन्न पुस्तक, लेखहरू विश्लेषणात्मक र समालोचनात्मक छन् जसबाट डा. रेग्मीको विद्वता परिपक्वता र गहिरो ज्ञानको प्रदर्शन भएको छ भनिएको छ । कृतिको चौथो अध्यायमा डा. रेग्मीद्वारा लिखित मध्यकालीन नेपाल विषयका ४ वटा कृतिहरूको परिचयसहित अध्ययन समीक्षा गरिएको छ । ती सबै पुस्तकहरूलाई अत्यन्त बौद्धिक ज्ञानवर्धक र महत्त्वपूर्ण भनीएको छ । काठमाडौं उपत्यकामा मात्र बढी ध्यान केन्द्रित गरेको, खस मल्लहरू कनार्ट शासन र बाइसे चौबीसे राज्यका बारेमा थोरै मात्र लेखिएको भन्दै नेपाल मण्डल नामाकरण गर्न उपयुक्त हुने ती पुस्तकहरू मध्यकालीन नेपालको इतिहाससम्बन्धी तबसम्मको राम्रा कृतिहरू हुन् भनिएको छ ।

यसैगरी कृतिको पाँचौं अध्यायमा डा. रेग्मीका आधुनिक नेपाल विषयका ७ वटा साना ठूला पुस्तकहरू र केही फुटकर लेखहरूको नाम र विवरणसहित अध्ययन समीक्षा गरिएको छ । धेरै स्रोत-सामग्रीको प्रयोग गरेर लेखिएका यी सबै कृतिहरू राजनीतिक र ऐतिहासिक दृष्टिकोणबाट अत्यन्त उपयोगी एवं अनुसन्धानमूलक छन् भनिएको छ । एकपछि अर्को गरी संशोधन र परिमार्जन गर्दै तत्कालीन समयको मागलाई ध्यानमा राखी लेखिएका हुनाले उनका कृतिहरू स्तरीय, कडामेहेनत बौद्धिकता र प्राज्ञिक संसारप्रतिको समर्पणको प्रमाण हुन् भनी प्रशंसा गरिएको छ । कृतिको उपसंहारमा विभिन्न विद्वान्, लेखकहरूका डा. रेग्मीप्रतिको दृष्टिकोणसहित नेपालको इतिहासलेखनमा उनले पुऱ्याएको योगदान र रेग्मीको बौद्धिकता ज्ञान र मेहेनतसमेतको उच्च मूल्याङ्कन

---

[१२] टि.आर. वैद्य, **डि.आर. रेग्मी एज ए हिस्ट्रोरियन एन एसिस्मेन्ट**, काठमाडौं : सिनास, त्रि.वि., २०६३, पृ. १८-३२ ।

गरिएको छ । क्रमशः सन्दर्भसामग्री र परिशिष्ट विवरणसहित समापन गरिएको छ । डा. रेग्मीलाई सफल इतिहासकारको रूपमा प्रस्तुत गरिएको भए पनि उनका कृतिहरूको मात्र आधार लिइएको छ अन्य आधारको खोजी तथा प्रयोग गरिएको छैन । रेग्मीका सवल पक्षहरूलाई बढी जोड दिइएको र प्रशंसा गरिएको छ भने उनका कमिकमजोरीहरू केलाउने प्रयास गरिएको छैन । तथापि प्रस्तुत कृति अपेक्षाकृत राम्रो मानिन्छ ।

निष्कर्षमा माथि समीक्षा गरिएका सबै पुस्तकहरूको आ-आफ्ना विशेषताहरू पाइन्छन् । डा. टि.आर. वैद्यको पुस्तकमा रेग्मीलाई उनको कृतिहरूको आधारमा वरिष्ठ इतिहासकारको रूपमा मूल्याङ्कन गरिएको छ र उक्त पुस्तक अनुसन्धानमूलक पनि छ भने अन्य सबै पुस्तकहरूमा रेग्मीलाई बहुआयामिक र मिश्रित व्यक्तित्वको रूपमा मूल्याङ्कन गरिएको छ । जसमा रेग्मीलाई राष्ट्रप्रतिको समर्पण, त्यागी तथा समाजसेवी, वरिष्ठ राजनीतिज्ञ, तथा इतिहासकारका रूपमा विभिन्न लेखक, विद्वानहरूले प्रशंसा र मूल्याङ्कन गरेका छन् । यसमा लेखकहरूको रेग्मीसँगका व्यक्तिगत अनुभव र आ-आफ्ना दृष्टिकोणहरूले प्राथमिकता पाएको छ । अनुसन्धानमूलक कृतिभन्दा स्रोत सामग्रीको रूपमा ती पुस्तकहरूलाई लिन सकिन्छ ।

१.६ अध्ययनको औचित्य

नेपाली इतिहासलेखनको इतिहासमा महत्त्वपूर्ण योगदान दिएका डा. रेग्मीले राणाशासनकै विरुद्धमा संघर्ष गरी देशमा प्रजातन्त्रको स्थापना गर्न महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएका थिए । राणाहरू विरुद्ध संघर्ष चलिरहेका बेला **ए सेन्चुरी अफ फेमिली अटोक्रेसी इन नेपाल** नामक पुस्तक लेखेर राणा विरोधी गतिविधिलाई अगाडि बढाउन मद्दत पुऱ्याएका थिए जसमा राणा शासनको सूत्रपात षड्यन्त्रपूर्ण घटनाबाट भएको र त्यसलाई स्थायित्व दिन राणाहरूबाट के कस्ता कार्यहरू गरिए र राणा परिवार भित्र के-कस्ता षड्यन्त्र र खेलहरू हुन्छन् भन्ने कुराको वर्णन गरिएको छ । यसबाट नेपालको इतिहासलेखन कार्यमा उनीपछिका लेखकहरूलाई प्रोत्साहन मिलेको छ भने यसपछि उनका नेपालको विभिन्नकालीन इतिहाससम्बन्धी धेरै पुस्तकहरू र फुटकर लेख रचनाहरू क्रमशः प्रकाशित भएका छन् । अंग्रेजशासनका विरुद्ध भएको भारतीय स्वतन्त्रता संग्राममा महात्मा गान्धी, जवाहरलाल नेहरू, सुवाषचन्द्र बोस, राजेन्द्रप्रसादजस्ता भारतका चर्चित नेताहरूसँग लागेर भारतीय आन्दोलनमा समेत महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएका डा. रेग्मी गान्धीकै आदर्श र सिद्धान्तबाट अभिप्रेरित थिए । त्यसैले नेपालको इतिहासलेखनमा डा. रेग्मीलाई अन्य विद्वान् लेखक तथा इतिहासकारहरूको दृष्टिकोणले के-कसरी हेरिएको छ भन्ने सम्बन्धमा र उनको जीवनी व्यक्तित्व उनका कृतिहरूको समग्र अध्ययन मूल्याङ्कनसहितको अनुसन्धानमूलक खोजपूर्ण ग्रन्थ आजसम्म प्रकाशित भएको छैन । यसैले बहुआयामिक व्यक्तित्वका धनी डा.

रेग्मीका बारेमा विस्तृत अध्ययन-अनुसन्धान र मूल्याङ्कन नगरिएको र अध्ययन-अनुसन्धान गर्न आवश्यक देखिएकोले प्रस्तुत विषय शीर्षक चयन गरिएको हो । तसर्थ नेपालमा इतिहासलेखनको क्षेत्रमा उनको योगदानलाई विशेष प्राथमिकता दिई उनको जीवनी, व्यक्तित्व र विभिन्न विद्वान् इतिहासकारहरूको डा. रेग्मीप्रतिको दृष्टिकोण तथा उनका कृतिहरूको अध्ययन र मूल्याङ्कन गर्नेजस्ता विषयमा विस्तृत जानकारी उपलब्ध गराउन प्रस्तुत शोधकार्य उपयोगी सिद्ध हुनेछ ।

१.७ परिकल्पना

प्रस्तुत अनुसन्धानमा समस्याकथनमा देखिएका मूलभूत समस्याहरूको निरूपण गर्ने कोशिस गरिएकोछ । डा. रेग्मी राजनीति, इतिहास, अर्थशास्त्र तथा अन्य विविध क्षेत्रमा दखल भएका व्यक्ति हुन् । त्यसैले उनको व्यक्तित्व बहुआयामिक थियो । फलस्वरूप उनको व्यक्तिगत इतिहास पनि गरिमामय, उल्लेखनीय र विस्तृत छ भने नेपालको इतिहासलेखनमा डा. रेग्मीको महत्त्वपूर्ण योगदान छ । यसर्थ नेपालको इतिहास लेखनमा योगदान दिने शिखर व्यक्तित्वको परिकल्पना निम्नअनुसारका बुँदाहरूमा आधारित छन् :

- डा. रेग्मी वरिष्ठ इतिहासकार, प्रतिभाशाली, राजनीतिक र सामाजिक व्यक्तित्व भएका स्वाभिमानी व्यक्ति हुन् ।
- डा. रेग्मीले नेपाली समाजको राजनीतिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक आदि क्षेत्रमा उल्लेखनीय भूमिका निर्वाह गरेका छन् ।
- डा. रेग्मीले नेपालको इतिहासलेखनमा महत्त्वपूर्ण योगदान दिई भावी पुस्तालाई प्रेरणा दिएका छन् ।
- डा. रेग्मीद्वारा लेखिएका कृतिहरूमा प्राचीन, मध्यकालीन, आधुनिक र तत्कालीन नेपालको राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक अवस्था र प्रजातन्त्रप्रतिको जनचाहनाबारे उल्लेख गरिएको छ ।

१.८ अध्ययनको सीमाङ्कन

डा. रेग्मी नेपालको इतिहासलेखनको क्षेत्रमा योगदान दिएका वरिष्ठ इतिहासकार हुन् भने नेपालको प्रजातान्त्रिक आन्दोलनका शिखर व्यक्तित्व पनि हुन् । डा. रेग्मीले करिब ५ दशक समय लगाएर नेपालको इतिहाससम्बन्धी विभिन्न पुस्तक र धेरै फूटकर लेख-रचनाहरू लेखेका छन् । प्रस्तुत शोधप्रबन्धमा डा. रेग्मीको व्यक्तित्व परिचय, उनले लेखेका कृतिहरूको अध्ययन र डा. रेग्मीको योगदान र मूल्याङ्कनको मात्र यस अनुसन्धानमा अध्ययन गरिएको छ ।

१.९ शोधकार्यको पद्धति

प्रस्तुत अनुसन्धान खासगरी सैद्धान्तिक र व्यवहारिक विषय भएकोले तथ्याङ्क र प्रयोगात्मकभन्दा व्याख्या-विश्लेषणात्मक पक्षलाई विशेष जोड दिइएको छ । यस शोधकार्यका लागि निम्न सामग्रीहरूको अध्ययन गरिएको छ :

१.९.१ प्रकाशित स्रोत

डा. रेग्मीले लेखेका कृतिहरू र यिनीसँग सम्बन्धित पुस्तक, लेख-रचना तथा पत्रपत्रिकाहरूबाट संकलित सामग्रीहरूको अध्ययन गरिएको छ ।

१.९.२ अप्रकाशित स्रोत

- अप्रकाशित शोधपत्र, लेख-रचना, कृति आदिको अध्ययन गरिएको छ ।
- नेपाल सरकारका सम्बन्धित मन्त्रालय, सरकारी कार्यालय, राष्ट्रिय अभिलेखालय र अन्य सरकारी कागजपत्रको अध्ययन गरिएको छ ।
- डा. डिल्लीरमण-कल्याणी रेग्मी स्मारक पुस्तकालय, अन्य सम्बन्धित संघ-संस्था तथा रेग्मीका परिवार र सम्बन्धित व्यक्तिहरूबाट प्राप्त सामग्रीहरूको अध्ययन गरिएको छ ।
- विद्वान् लेखक, इतिहासकार रेग्मीका परिवार तथा विज्ञ व्यक्तिहरूसँग सम्बन्धित विषयमा लिइएको अन्तर्वार्ताको अध्ययन गरिएको छ ।

यसरी सङ्कलन गरिएका प्रकाशित तथा अप्रकाशित सामग्रीहरूको विस्तृत अध्ययन गरी आन्तरिक तथा वाह्य मूल्याङ्कनका आधारमा सत्यतथ्य सामग्रीहरू लिएर तिनै सामग्रीहरूका आधारमा विश्लेषणात्मक तथा विवरणात्मक अनुसन्धान तयार पारिएको छ ।

१.९.३ शोधविधि

यो शोधकार्य सम्पन्न गर्न निम्नलिखित सामग्री सङ्कलन विधि अपनाइएको छ :

१.९.३.१ प्राथमिक तथ्याङ्क सङ्कलन

- विद्वान्, इतिहासकार तथा विषय विशेषज्ञ व्यक्तित्व र रेग्मीका परिवारसँग सम्बन्धित विषयमा साक्षात्कार गर्न प्रश्नावलीसहित पुगिएको छ ।
- पुस्तकालयका सम्बन्धित स्रोत सामग्रीहरूको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ ।

१.९.३.२ द्वितीय तथ्याङ्क सङ्कलन

- डा. रेग्मीले लेखेका सामग्रीहरूको सङ्कलन र अध्ययन गरिएको छ ।

- डा. रेग्मीको बारेमा लेखिएका प्रकाशित, अप्रकाशित पुस्तक सामग्री, लेख-रचना आदिको सङ्कलन र उपयोग गरिएको छ ।
- नेपाल सरकारका सम्बन्धित मन्त्रालय, सरकारी कार्यालय, राष्ट्रिय अभिलेखालय र अन्य सरकारी कागजपत्रको सङ्कलन र उपयोग गरिएको छ ।
- डा. डिल्लीरमण-कल्याणी रेग्मी स्मारक, पुस्तकालय, अन्य सम्बन्धित संघ-संस्था त्रि.वि. केन्द्रीय पुस्तकालय तथा रेग्मीका परिवार र सम्बन्धित व्यक्तिहरूबाट प्राप्त सामग्रीहरू सङ्कलन र उपयोग गरिएको छ ।

१.१० शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोध अनुसन्धानलाई सुव्यवस्थित र सुसंगठित गर्न निम्नानुसारको अध्यायहरूमा विभाजन गरिएको छ र आवश्यकतानुसार अन्य उपशीर्षकहरू पनि थपगरी अनुसन्धानलाई पूर्णता दिइएको छ । सामान्यतया प्रस्तुत शोध अनुसन्धानको बाह्य संरचना यस प्रकार रहेको छ :

पहिलो-अध्याय : शोध परिचय

दोस्रो-अध्याय : डा. डिल्लीरमण रेग्मीको जीवनी र व्यक्तित्व परिचय

तेस्रो-अध्याय : नेपालमा इतिहासलेखन र डा. रेग्मी

चौथो-अध्याय : डा. रेग्मीद्वारा लिखित प्राचीन नेपाल विषयअन्तर्गतका कृतिहरूको अध्ययन

पाँचौं-अध्याय : डा. रेग्मीद्वारा लिखित मध्यकालीन नेपाल विषयअन्तर्गतका कृतिहरूको अध्ययन

छैटौं-अध्याय : डा. रेग्मीद्वारा लिखित आधुनिक र तत्कालीन नेपाल विषयअन्तर्गतका कृतिहरूको अध्ययन

सातौं-अध्याय : डा. रेग्मीद्वारा लिखित फुटकर लेख-रचनाहरूको अध्ययन

आठौं-अध्याय : इतिहासकारहरूको दृष्टिमा डा. रेग्मी र उनको योगदान तथा मूल्याङ्कन

नवौं-अध्याय : उपसंहार

सन्दर्भसामग्री

परिशिष्ट

दोस्रो – अध्याय

डा. डिल्लीरमण रेग्मीको जीवनी र व्यक्तित्वको परिचय

२.१ जीवनी

२.१.१ जन्म र जन्मस्थान

डा. डिल्लीरमण रेग्मीको जन्म वि.सं. १९७० साल पुस ३ गतेका दिन काठमाडौंको किलागल टोलमा भएको थियो । उनका पिताको नाम रोहिणीरमण रेग्मी तथा माताको नाम मुक्तिदेवी रेग्मी हो । रेग्मीका पुर्खा भारतको महाराष्ट्रबाट कन्नौज-कुमाउ हुँदै गण्डकी अञ्चलको लमजुङ्ग जिल्लामा आई बसोवास गरेका थिए । रेग्मीका पुर्खाहरू ज्योतिष काम गर्दथे त्यसैले तिनलाई जोशी भनेर चिनिन्थ्यो । कुमाउको थलहरा रेगम गाउँमा बसोवास गरेको हुनाले नै रेगम गाउँबाट यिनीहरूको थर पनि रेग्मी रहन गएको हो भन्ने उल्लेख छ ।[१३] उनका पूर्खाहरू लमजुङ्बाट पछि काठमाडौंमा आई बसेका थिए । यसरी महाराष्ट्रबाट कन्नौज हुँदै कुमाउ प्रवेश गरी थलहरामा बसोवास गरेका पहिलो पुस्ताका कृष्णाकर रेग्मीका सन्तान क्रमशः नरहरि, मणिकण्ठ, भगिरथ, वृहस्पति, राधाकृष्ण, सदाशिव, फौजदार नारायणदत्त, डिट्टा श्रीदत्त ठाकुर, वडाहाकिम रोहिणी रमण हुँदै बाह्रौं पुस्तामा आएर डा. डिल्लीरमण रेग्मी पर्दछन् भन्ने कुरा रेग्मीको बाह्रपुस्ते वंशावलीबाट जानकारी पाइएको छ ।[१४] डिल्लीरमणका पिता रोहिणीरमण रेग्मी श्री ३ चन्द्रशमशेरका पालामा वीरगञ्ज अमिनिमा लप्टन, त्यसपछि तौलिहवा मालका हाकिमपछि भैरहवाका वडाहाकिम भएका राणाकालका ठूला र प्रतिष्ठित व्यक्ति थिए ।[१५] यसबाट रेग्मीको पारिवारिक पृष्ठभूमि राम्रो देखिन्छ ।

२.१.२ बाल्यकाल, वैवाहिक जीवन तथा परिवार

रोहिणीरमण रेग्मी र मुक्तिदेवी रेग्मीका एकमात्र छोरा डिल्लीरमण रेग्मी हुन् । रेग्मीको बाल्यकाल आर्थिक तथा शैक्षिक दृष्टिले राम्रैसँग बितेको थियो । पाँच वर्षको हुँदा माता मुक्तिदेवी रेग्मीको देहावसान भएकाले मातृस्नेहबाट भने यिनी वञ्चित हुनपुगेका थिए । सानै छँदा माताको देहावसान भएको र पिता जागिरका सिलसिलामा काठमाडौं बाहिर गइरहनुपर्ने भएकाले पढाइ नबिग्रियोस् भनी उनलाई भिनाजू माहिलागुरुज्यू हेमराज पाण्डेकहाँ राखियो । मध्यम परिवारमा जन्मेका भए पनि आफ्ना नाता सम्बन्ध सम्पन्नशाली भएकाले उनको सम्पर्क शिक्षित व्यक्तिहरूसँग थियो । तीक्ष्ण बुद्धि, चलाख र महत्त्वाकाङ्क्षी

---

१३ राजु थापा, **कवि मदन रेग्मीको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्त्व**, नेपाली एम.ए. शोधपत्र, २०५६, पृ. ५ ।

१४ डिल्लीरमण-कल्याणी रेग्मी स्मारक पुस्तकालयको हलमा रहेको १२ पुस्ते प्रश्तर वंशावलीअनुसार ।

१५ गोविन्दप्रसाद उपाध्याय, **नेपालको प्रजातान्त्रिक इतिहास सन्दर्भ**, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार, २०४६, पृ. १४९ ।

स्वभावका रेग्मीलाई त्यस अवस्थासम्म पुऱ्याउन पाण्डेय-गुरुज्यू परिवारको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको बुझिन्छ ।[१६] तीक्ष्ण बुद्धि भएका रेग्मीले सानै उमेरदेखि आफूलाई जेहेन्दार विद्यार्थीका पङ्क्तिमा राख्दै अध्ययनलाई अगाडि बढाउँदै गए । १८ वर्षको उमेरमा ई. १९३३ मा कान्छा गुरुज्यू विश्वराज पाण्डेकी काहिली छोरी कल्याणी पाण्डेसँग उनको विवाह भयो । त्यतिबेला कल्याणीको उमेर १२ वर्षको मात्र थियो । यसैगरी कल्याणी पाण्डेका कोखबाट क्रमशः शान्ति, इन्दु र सोफिया गरी ३ छोरी र मदन १ छोराको जन्म भयो । यसै क्रममा भारत पढ्न गएका बेला डिल्लीरमण रेग्मी भारतीय ब्रिटिस सरकारको विरोधी भएको र गोर्खापल्टन भड्काउने तथा अंग्रेजका विरोधी सुवासचन्द्र वोससँग सम्पर्क गरेको आरोपमा ई. १९४२ मा जेल परेका थिए । उनी बिरामी भएको र नेपाल सरकारलाई बुझाएपछि अझै फाँसी पनि हुनसक्ने खबरले श्रीमती कल्याणी रेग्मीको हृदयघातका कारण मृत्यु भयो ।[१७] छोराछोरी सानैमा मातृवियोगमा परेका हुनाले उनीहरूको हेरविचारका लागि ई. १९५३ मा कल्याणीकै बहिनी नुतनकुमारी पाण्डेसँग रेग्मीको दोस्रो विवाह भयो । यसपछि रेग्मीको पारिवारिक पृष्ठभूमिमा सुधार आउँदै गयो । जसले गर्दा उनलाई शैक्षिक, राजनीतिक तथा सामाजिक क्षेत्रमा प्रगति गर्न, व्यक्तित्व बनाउन प्रोत्साहन र सहयोग मिल्दै रह्यो । डा. रेग्मी र छोरा मदन रेग्मीका बीचमा वैचारिक भिन्नता र फरक स्वभावका कारण केही अस्वाभाविक परिस्थिति देखिएको भए तापनि बाबु-छोराको सम्बन्ध सामान्य थियो भने रेग्मीको छोरीहरूसँग अत्यन्त राम्रो सम्बन्ध रहेको थियो । छोरीहरूको सहयोगबाट नै रेग्मीले स्वास्थ्य उपचार, पुस्तकालय भवन निर्माण, सवारी साधन खरिदलगायत व्यावहारिक जीवन अगाडि बढाएका थिए । खासगरी रेग्मीको स्वास्थ्य-उपचारमा उनकी जेठी छोरी श्रीमती शान्ति जोशीको महत्त्वपूर्ण र उल्लेखनीय सहयोग रहेको थियो भने छोरीहरू श्रीमती इन्दु र सोफियाको व्यावहारिक सहयोग पनि प्रशंसनीय नै रहेको थियो । यहाँ स्मरण योग्य कुरा के छ भने डा. रेग्मीले आफ्नो घर-सम्पत्तिलाई राष्ट्रको नाममा समर्पण गरी सरकारलाई सुम्पने निणर्य गर्दा उनका छोराछोरीहरूबाट कुनै किसिमको प्रतिकार नगरी स्वीकार गरिएकोमा समाजसेवा र समर्पण भावमा उनीसँगै उनका छोराछोरीसमेत प्रसंशाका पात्र बनेका छन् ।

उनलाई पचास पचपन्न वर्षको उमेरदेखि नै मुटुरोग, उच्च रक्तचाप र चिनीरोग लागेको थियो । उनी समय-समयमा उपचारकै सिलसिलामा अमेरिका पनि पुग्दथे । त्यहाँ उनलाई आफ्नी जेठी छोरी शान्ति जोशीबाट महत्त्वपूर्ण र प्रशंसनीय सहयोग मिलेको थियो । औषधी उपचार राम्रो भएर होला उनी ८८ वर्षसम्म बाँचे ।

---

[१६] केशरीराज पाण्डेसँग २०६३/१२/२४ मा लिएको अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त जानकारीअनुसार ।

[१७] कुमार नेपाल, "श्रद्धेय महामानव डा. डिल्लीरमण रेग्मीको सुमधुर सम्झना", **डा. डिल्लीरमण रेग्मीको स्मृति ग्रन्थ**, काठमाडौं : डिल्लीरमण रेग्मी ट्रस्ट, २०६०, पृ. २३-२५ ।

२.१.३ शिक्षा

पिता शिक्षित, आर्थिक सम्पन्नता, बडागुरुज्यू पाण्डेकहाँको सम्पर्क र बसाइ, स्वयं उनको तीक्ष्ण बुद्धि तथा पारिवारिक सहयोगजस्ता कारणले गर्दा रेग्मीले आफ्नो अध्ययनलाई उच्च तहसम्म पुऱ्याउन सफल भएका थिए । रेग्मीले रानीपोखरी संस्कृत पाठशालाबाट ई. १९२६ मा प्रथमा पास गरी दरवार स्कूलमा अंग्रेजी पढेर पटना विश्वविद्यालयसँग सम्बद्ध स्कुलबाट ई. १९३२ मा प्रथम श्रेणीमा मेट्रिक पास गरेका थिए । सबैजसो कक्षामा प्रथम भएबाट र सात कक्षामा पढ्दा कुशलतापूर्वक अंग्रेजीमा कुरा गरेवापत चन्द्रशमशेरले एक सय रूपैयाँ पुरस्कार दिएको प्रसङ्गले उनी जेहेन्दार विद्यार्थी थिए भन्ने कुराको पुष्टि हुन्छ । त्रिचन्द्र कलेजमा भर्ना भई ई. १९३४ मा प्रमाणपत्र तहको पढाइ पूरा गरेपछि उनी पटना गए र ई. १९३६ मा पटना विश्वविद्यालयबाट अनर्ससहित अर्थशास्त्रमा स्नातकतह उत्तीर्ण गरे । यसै विश्वविद्यालयबाट ई. १९३८ मा अर्थशास्त्र विषयमा स्नातकोत्तर तह (एम.ए.) उत्तीर्ण गरे । त्यसपछि ई. १९४० मा मद्रास विश्वविद्यालयबाट एम.लिट. गरी पुनः पटना विश्वविद्यालयबाटै ई. १९६१ मा अर्थशास्त्र विषयमा पिएच.डी. उपाधि हासिल गरे । सोही विश्वविद्यालयबाट ई. १९६५ मा डि.लिट. उपाधि लिन सफल भए । यसैगरी डा. रेग्मीलाई सोभियत संघबाट 'मानार्थ डाक्टर अफ साइन्स' को उपाधि प्राप्त भयो ।[१८] यसप्रकार डिल्लीरमण रेग्मी सानैदेखि जेहेन्दार, प्रतिभाशाली भएका र सबै वातावरण अनुकूल भएकाले उच्चतम् डिग्री हासिल गर्ने विद्वत् व्यक्तित्वका रूपमा परिचित हुनपुगेका हुन् ।

डा. रेग्मी अध्ययन र योग्यताका आधारमा अर्थशास्त्री, राजनीतिक क्रियाकलापको संलग्नताबाट वरिष्ठ राजनीतिज्ञ र लेखन र कृतिहरूका आधारमा वरिष्ठ इतिहासकार मानिन्छन् । यिनको शिक्षा क्षेत्रका महत्त्वपूर्ण र उल्लेखनीय पक्षहरूमा प्रथम श्रेणीमा मेट्रिकुलेशन पास गर्ने पहिलो नेपाली विद्यार्थी, एम.लिट. र डि.लिट. डिग्री प्राप्त गर्ने पहिलो नेपाली र रुसको तास्कन्द विश्वविद्यालयबाट डि.एस्सी. डिग्री उपाधि प्राप्त गर्ने प्रथम नेपाली व्यक्तित्व हुन् ।

२.१.४ व्यक्तिगत स्वभाव, रूचि र धारणा

"सेवा नै धर्म हो र धर्म नै सेवा हो" भन्ने मानवतावादी चिन्तन राख्ने र बुद्ध तथा गान्धीका अनुयायी, शान्तिप्रिय विद्वान्का रूपमा परिचित रेग्मी सानै उमेरदेखि हक्की स्वभावका थिए । उनमा डर, त्रास तथा दास मनोवृत्ति पटक्कै थिएन । आफूले अरूका कुरा भन्दा अरूले आफ्ना कुरा स्वीकार्नु पर्दछ भन्ने हठी स्वभावका र अहम्वादी थिए ।

---

[१८] डिल्लीरमण-कल्याणी रेग्मी स्मारक पुस्तकालयबाट प्राप्त प्रमाणपत्रहरूबाट ।

दरवार स्कुलमा पढ्दा उनका सहपाठी साथीहरूमा टंकप्रसाद, सूर्यप्रसाद उपाध्यायलगायत राणा परिवारका नरशमशेर, किरणशमशेर, विजयशमशेरजस्ता साथीहरू पनि थिए । यिनमध्ये राणा साथीहरूसँग भेट हुँदा "हजुर" भनी अरूले शिर झुकाउनुपर्थ्यो तर रेग्मीले तिनीहरूको वास्तै गर्दैनथे । यसैगरी, तत्कालीन समयमा मेट्रिक पास गर्नेले श्री ३ महाराजकहाँ गई स्वस्ती गरेर रूपैयाँ राख्ने प्रचलन थियो तर रेग्मीले श्री ३ महाराजका साम् गई रूपैयाँ पनि राखेनन् र स्वस्ती पनि गरेनन्, केवल नमस्कार गरेर मात्र फर्के भनिन्छ ।[१९] ईश्वरको अस्तित्वको प्रमाण छैन । सत् संगतले नै मानिसलाई महान बनाउँछ जसबाट मानवताको विकास हुन्छ भन्ने उनको धारणा थियो र यिनी अन्धविश्वासका आलोचक थिए । डा. रेग्मीले आध्यात्मिक चिन्तन र परम्परालाई भन्दा भौतिकवादी चिन्तनलाई महत्त्व दिने गर्दथे ।[२०] त्यसैले उनले आफू मर्ने बेलामा आफ्नो काजक्रिया पनि नगर्नू भनेकाले उनका परिवारले क्रियाकर्म पनि गरेनन् । शान्तिका प्रतीक भगवान् बुद्धको मूर्ति, गान्धीको मूर्ति, हिन्दू देवीदेवताका मूर्तिहरू तथा शान्ति झल्कने खालका विभिन्न सामग्रीहरू सङ्कलन गरी सजाउन उनी रुचाउँथे र आफ्नो घर-कम्पाउण्डमा सजाएका पनि थिए । डा. रेग्मीको स्मरण क्षमता राम्रो थियो र धेरै वर्ष अगाडिका घटनाहरूलाई पनि उनले सरसरती रूपमा भन्न सक्दथे । नयाँ पुस्तक किन्ने, पढ्ने र लेख्ने अध्ययनशील उनको अर्को प्रशंसा गर्न लायक स्वभाव थियो । डा. रेग्मीका एक मात्र छोरा मदन रेग्मी आफ्नो बाबुका बारेमा लेख्छन्- डिल्लीरमण रेग्मीको असल पक्ष पनि थियो र खराब पक्ष पनि । राजा महेन्द्रले पञ्चायतमा आए प्रधानमन्त्री बनाउँछु भन्दा तिम्रो प्रधानमन्त्री खान्न भन्नु रेग्मीको स्वाभीमानको उपज भन्ने कि सिद्धान्तको, मैले आजसम्म बुझ्न सकेको छैन । अनि राजा वीरेन्द्रले मोटर बक्सिस पठाउँदा फर्काइदिने डा. डिल्लीरमण रेग्मीमा स्वाभीमानको कमी थिएन । राजा अगाडि झुक्ने कुरै भएन, पञ्च बन्ने त कुरै भएन । ... आफूमा अत्यन्त केन्द्रित, आफूले भनेको कुरा मान्नै पर्ने हठ उहाँमा थियो । यसरी डिल्लीरमण रेग्मीले तीसौं वर्ष पैसा माग्दै जम्मा गर्दै किताब किन्दै र पढ्दै आफ्नो जीवन बिताए ।[२१] आफूलाई व्यस्त राखिरहने उनको खुबी थियो । पढाइमा तेज र कसैसँग पनि नदब्ने चरित्र भएका रेग्मीको हाइस्कूलस्तरका सहपाठीहरूमध्ये केही राणापरिवारका भाइछोराहरू पनि थिए, जसलाई शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूले समेत उठेर अभिवादन गर्दथे । त्यस्ता कार्यहरूमा आफू पनि कहिल्यै संलग्न नहुने र त्यस किसिमका विभेदपूर्ण कार्यहरूको

---

१९ नेपाल, **पूर्ववत्, पाद टिप्पणी संख्या- ५**, पृ. २३-२५ ।

२० कुमार नेपाल, **श्रद्धेय महामानव डा. डिल्लीरमण रेग्मीको सुमधुर सम्झना**, शिवहरि सिंह प्रधान र अरू (सम्पा.), काठमाडौं : २०६०, पृ. २१-२८ ।

२१ मदन रेग्मी, "मेरो अनुभवमा डिल्लीरमण रेग्मी", **डा. डिल्लीरमण रेग्मी स्मृति ग्रन्थ**, सम्पा. शिवहर सिंह प्रधान र अरू काठमाडौं : २०६०, पृ. १५३-१५४ ।

सदैव विरोध गर्ने गर्दथे । अरूलाई समयानुसार सम्मान गर्न नचाहने र नगर्ने तर आफू भने अति घमण्डी रहेकाले के जनाउँछ भने उनी अति अह्मवादी थिए ।

उहाँ अत्यन्त मिहीनेती, लगनशील र निरन्तर अध्ययन गरिरहने र लेखिरहने गर्नुहुन्थ्यो । राजनीतिक मान्छेहरू आए भने उनीहरूसँग कुरा गर्ने, अन्यथा पढ्ने-लेख्ने गर्नुहुन्थ्यो । हामीले उहाँलाई खाली बसेको कहिल्यै देखेनौं । सायद त्यही स्वभावले गर्दा नै होला जेलमा बस्दा वा बाहिर रहँदा पनि उहाँले धेरै पुस्तकहरू लेख्नसक्नु भएको हो । टुसी, लेभि तथा भारतीय विद्वान्हरू के.के. दत्त, राहूल सांकृतायन, रामशरण शर्मा आदिसँग सम्बन्ध र सम्पर्क भइरहन्थ्यो, उहाँहरू भेट हुँदा पनि पढाई र लेखाई कै कुरा हुन्थ्यो[२२] भन्ने भनाइबाट पनि डा. रेग्मीको स्वभाव र रुचि कस्तो थियो भन्ने प्रष्ट हुनआउँछ ।

नयाँ-नयाँ विषयवस्तुहरूको अध्ययन गर्ने, राष्ट्रिय-अन्तर्राष्ट्रिय राजनीति र घटनाहरूमा चासो दिने, प्राप्त सामग्री तथा नयाँ विषयवस्तु पाउना साथ लेख्ने जसले देश र समाजलाई सहयोग पुग्दछ र समकक्षीहरूसँग बहस गरेर बस्न रुचाउने रेग्मीको बानी थियो । यसैगरी आफ्नो आत्मसम्मानलाई कहिल्यै पनि नझुकाउने स्वभाव भएका डा. रेग्मीले प्रजातान्त्रिक व्यवस्था र परिपाटीलाई नेपालको विकास र आर्थिक उन्नतिको लागि एक मात्र उपयुक्त व्यवस्था हो भन्ने धारणा राख्दथे । हरेक क्षण एक बौद्धिक चिन्तक एवम् राजनीतिक सचेतकको रूपमा देखिने र अध्ययन-अनुसन्धानकर्तालाई लेखन तथा पूर्ण प्राज्ञिक स्वतन्त्रता हुनुपर्छ भन्ने उनको मान्यता थियो ।

२.१.५ व्यक्तिगत विशेषता

डा. रेग्मी अविचलित अडान भएका निष्ठावान् व्यक्ति थिए । स्पष्टवक्ता र उदारवादी भावना बोकेका हुनाले यिनी कुनै पनि सवालमा सम्झौता गर्न सक्दैनथे । कुनै पनि सल्लाह र सुझाव लिन आउने व्यक्तिहरूलाई आवश्यक सल्लाह-सुझावसहित चित्त बुझाएर फर्काउँथे तर आफ्नो अडान भने छाड्दैनथे । डा. रेग्मी पञ्चायती निर्दलकालीन उकुश-मुकुसले भरिएका दिनहरूमा पनि एउटा आशाका पुञ्ज थिए । २०१७ सालपछि यिनी पञ्चायतमा पनि पसेनन् र जेलमा पनि गएनन् तर पनि सधैं बहुदलवादी नै भएर रहे । उनको लाजिम्पाटस्थित निवास प्रजातन्त्र, अहिंसा र शान्ति खोज्नेहरूका निम्ति भरपर्दो स्थान थियो । उनी जीवनभर सधैं प्रजातन्त्र, अहिंसा र शान्तिको पक्षमा खुलेर बोल्ने निर्भिक व्यक्तित्वका रूपमा परिचित व्यक्तित्व थिए । उनमा तीक्ष्ण बुद्धि र स्मरणशक्ति राम्रो भएकाले एक पटक पढे-सुनेपछि मानसपटलमा राखिरहन सक्ने खुवी थियो । रेग्मी अंग्रेजी, हिन्दी, संस्कृति तथा नेपाली भाषामा राम्रो दखल भएका व्यक्ति थिए । सुरुदेखि नै पढाइमा

[२२] डा. रेग्मीका छोरी ज्वाइँ प्रयोगराज तिवारीसँग २०६३/०८/१६ मा भएको प्रत्यक्ष भेटवार्ताबाट ।

पनि राम्रो भएको र खासगरी उच्च शिक्षातर्फ मद्राश विश्वविद्यालयको पढाइले यिनको अंग्रेजी राम्रो भयो जसले गर्दा पुस्तकहरू पनि अंग्रेजी भाषामा लेख्न समर्थ भए ।[२३]

उनले नेपालमा माओवादी जनयुद्ध चर्किरहेका बेला जो मरे पनि नेपाली नै मरिरहेका छन् । शान्ति सम्झौता गर्नु, गराउनु पर्छ भनेर आफ्नै पहलमा तत्कालीन नेताहरू मानव अधिकारवादीहरूसँग वार्ता गर्ने वातावरण मिलाई दिन अनुरोध गरेका थिए । संयोग सरकार र माओवादीबीच गोदावरीमा वार्ता सुरु भएकै दिन उनको देहावसान भयो । जेहोस् डा. रेग्मी शान्तिवादी, अहिंशावादी, राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय भाइचारा र मिलनको पक्षधर थिए ।[२४]

ईश्वरको अस्तित्वलाई भन्दा नास्तिक तथा भौतिकवादी चिन्तनमा बढी जोड दिने डा. रेग्मी अहिंसा, आधुनिक संस्कृति, करुणा र क्षमामा विश्वास गर्दथे । आफ्नो विचार र सिद्धान्तमा अडान लिने हठवादी स्वभावका भएर पनि एक अर्कालाई सौहार्दपूर्ण व्यवहार गर्ने र अत्यन्त मिलनसार पनि थिए । डा. रेग्मीको पारिवारिक स्रोतका अनुसार नयाँ-नयाँ पुस्तकहरू किनेर पढ्ने, घरमा उपलब्ध होस वा नहोस् मन परेकै खाना खानु पर्ने, आफैले रुचाएको कपडा लगाउनुपर्ने लहडी स्वभाव थियो ।[२५] राजनीतिक तथा सामाजिक क्रियाकलापमा संलग्न रहिरहदाँ पनि उनले आफ्नो अध्ययन र लेखनकार्यलाई निरन्तरता दिइरहने उनको अर्को प्रसंशनीय व्यक्तिगत विशेषता थियो ।

यसैबीच रेग्मीलाई ८८ वर्षको वृद्ध उमेरसँगै रोगले पनि च्याप्दै लग्यो । रेग्मीलाई रोगले अलि बढी च्यापेकोले वि.सं. २०५८ भाद्र १० मा उनलाई उपचारका लागि काठमाडौं थापाथली स्थिति नर्विक अस्पतालमा भर्ना गरियो । उपचार हुँदाहुँदै त्यसको ४ दिन पछि डा. रेग्मीको वि.सं. २०५८ भाद्र १४ गते बिहान १० बजे स्वर्गारोहण भयो । जसबाट नेपालले एक वरिष्ठ राजनीतिज्ञ, इतिहासकार, अर्थशास्त्री र समाजसेवी, शान्ति र अहिंसाका पक्षपाती, प्राज्ञिक र बौद्धिक व्यक्तित्वलाई सदा-सदाको लागि गुमायो ।

२.२ व्यक्तित्व

स्वाभाविक रूपमा मानिसले जन्मदादेखि नै आफ्नो गुण र प्रतिभा लिएर आएको हुन्छ । व्यक्तिको आन्तरिक गुण र प्रतिभाकै आधारमा भविष्यमा उसको व्यक्तित्व निर्माण गर्ने धरोहर पनि बन्दछ । हुनत मानिसको व्यक्तित्व निर्माणमा विभिन्न पक्षको महत्त्वपूर्ण भूमिका र प्रभाव रहन्छ यिनमध्ये उसको पारिवारिक पृष्ठभूमि, सामाजिक परिवेश, घरको आर्थिक अवस्था आदि व्यक्तित्व निर्माणका महत्त्वपूर्ण पक्ष हुन् । यसैगरी देशको राजनीतिक,

---

२३ अंगुरबाबा जोशी, "स्व. डा. डिल्लीरमण रेग्मीज्यू हार्दिक श्रद्धाञ्जली", **डा. डिल्लीरमण रेग्मी स्मृतिग्रन्थ**, शिवहरसिंह प्रधान र अरू (सम्पा.), काठमाडौं : डा. डिल्लीरमण रेग्मी ट्रस्ट, २०६०, पृ. ९-१२ ।

२४ डा. रेग्मीकी माइली छोरी इन्दु तिवारीसँग २०६३/०८/१६ मा भएको प्रत्यक्ष भेटवार्ताबाट ।

२५ **ऐजन** ।

शैक्षिक नीति र अवस्था तथा धर्म, संस्कृति र परम्परा पनि व्यक्तित्व निर्माणका बाह्य आधारशिला हुन् । माथि उल्लिखित विभिन्न पक्षका अतिरिक्त प्रत्येक व्यक्तिको आफ्नो व्यक्तित्व निर्माण गर्न व्यक्तिगत मेहनत र परिश्रम, अनुशासन र लगनशीलताले पनि अझ बढी प्रभाव पारेको हुन्छ । यस परिप्रेक्ष्यमा डा. रेग्मीलाई व्यक्तित्व निर्माण गर्न बाह्य पक्षहरूले उल्लेख्य रूपमा सहयोग पुऱ्याएको पाइन्छ भने उनी आफै पनि संकल्पित भै लागेको बुझिन्छ ।

डा. रेग्मी करिब ६.२ फिट अग्लो उचाई, चौडा र मोटो शरीर, गहुँगोरो, कपाल पालेको, ठूलो निधार र टाउको भएको, ठूला आँखा, तेजश्वी र महत्त्वकांक्षी अनुहारसहित सधैँजसो राम्रा र सुकिला कपडा लगाएर बस्न र हिँड्न रुचाउने आकर्षक शारीरिक व्यक्तित्वका धनी थिए । कतिपय मानिसलाई शिक्षा, ज्ञान तथा शारीरिक बनावट सँगसँगै नमिलेको पनि हुन सक्छ तर डा. रेग्मी शारीरिक रूपमा हृस्टपुस्ट, हट्टाकट्टा र बोली व्यवहारमा पनि स्पष्ट देखिन्थे । झट्ट देख्दा विद्वान् तथा दार्शनिक लाग्ने र बोली सुन्दा राजनेताको सहजै अनुमान गर्न सकिने व्यक्तित्व थियो । यहाँ डा. रेग्मीको आर्जित व्यक्तित्वलाई विभिन्न पक्षबाट अध्ययन गरिन्छ ।

२.२.१ राजनीतिक व्यक्तित्व

नेपालमा वरिष्ठ राजनीतिज्ञका रूपमा परिचित डा. डिल्लीरमण रेग्मी निरङ्कुश राणा शासनका विरुद्ध जहानियाँ शासनको अन्त्य र प्रजातन्त्रको स्थापनाका लागि संघर्षमा उत्रेदेखि नै राजनीतिक क्षेत्रमा प्रवेश गरेको पाइन्छ । डा. रेग्मीको परिवार आर्थिक क्षेत्रमा सम्पन्न र सामाजिक क्षेत्रमा प्रतिष्ठित थियो । उनका पिता रोहिणीरमण रेग्मी राणा सरकारका वडाहाकिम थिए तथापि राणाशासनकै विरुद्ध उनी संघर्षमा उत्रेर सोही पृष्ठभूमिबाट उनी राजनीतिक क्षेत्रमा प्रवेश गरे ।

यसरी डा. रेग्मीलाई उच्च शिक्षासम्म पढ्ने सम्पूर्ण खर्चको व्यवस्था पण्डित हेमराज पाण्डेयले नै मिलाएका थिए ।[२६] रेग्मीलाई वडागुरुज्यूहरूको सम्पर्क र समर्थनबाट राणाहरूले नै भारतमा पढ्न पठाएका थिए । जसको मुख्य उद्देश्य त्यतिबेला रेग्मी उच्च शिक्षा हासिल गर्न भारत गई पढ्ने इच्छा व्यक्त गरेका र पढाइमा पनि तेजनै देखिएका थिए भने अर्कोतर्फ भारतमा भएका राणाविरोधी गतिविधिको यथार्थ रिपोर्ट रेग्मीमार्फत पाउने आशाले राणाहरूले पढ्न पठाएका थिए । तर रेग्मी झन राणाविरोधी भएर निस्के, जसको उदाहरणमा उनले लेखेका राणा शासनसम्बन्धी पुस्तक र राजनीतिक क्रियाकलापमा संलग्न भएकालाई लिन सकिन्छ ।

[२६] केशरीराज पाण्डेसँग २०६३/१२/२४ मा भएको भेटवार्ताबाट ।

नेपालको प्रजातान्त्रिक आन्दोलनमा उल्लेख्य भूमिका खेलेका डा. रेग्मी दक्षिण एसियामा नै शान्तिका अग्रदूतका रूपमा पनि परिचित छन् । विगत ६ दशकदेखि नेपाली इतिहास, राजनीति र बौद्धिक जागरणमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएका अहिंसात्मक आन्दोलनका हिमायती डा. रेग्मी निरंकुश जहानियाँ राणा शासनको अन्त्य गरी प्रजातान्त्रिक शासन व्यवस्थाको स्थापना गराउने उद्देश्य लिएर नेपाली राष्ट्रिय काग्रेसको संस्थापक सदस्यको रूपमा रही अग्रणी भूमिका निभाएका पनि हुन् । अध्ययनका सिलसिलामा भारतमा रहँदा अंग्रेज सरकारविरुद्ध महात्मा गान्धीको नेतृत्वमा भारतीय स्वतन्त्रता संग्राममा सक्रिय भएवापत डा. रेग्मीले ई. १९४२ मा भारत छोडो आन्दोलनमा करिब ४ वर्षसम्म लखनउ र बनारसको जेलमा बन्दी जीवन बिताउनुपरेको थियो ।[२७] नेपालका नेताहरूसँग राम्रो सम्बन्ध बनाइराख्न नसकेका रेग्मीको भारतीय नेताहरू महात्मा गान्धी, जवाहरलाल नेहरू, सुवासचन्द्र वोस, राजेन्द्रप्रसाद, रफि अहमद, किदवाइजस्ता विशिष्ट व्यक्तिहरूसँग राम्रो सम्बन्ध थियो । यसअघि ई. १९३७ देखि १९४० सम्म अखिल भारत विद्यार्थी संघका संस्थापक सदस्यसमेत रहिसकेका डा. रेग्मी नेपाली जनतालाई कसरी राजनीतिक रूपमा स्वतन्त्र, आर्थिक रूपमा समुन्नत र विकसित तुल्याउने भन्ने विषयमा जीवनभर चिन्तित भई लागिरहे । २००७ को क्रान्तिका नेता डा. रेग्मी अल इण्डिया स्टुडेन्ट फेडरेसनको सदस्य भई कार्य गर्दा उनको भारतीय राजनेताहरूसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध रहनगयो । राणाकालीन नेपालका बारेमा रेग्मीले भारतीय नेताहरूसँग सिधै सम्पर्क गरेर धेरै जानकारीहरू अवगत गराउन सफल भए । फलस्वरूप उनीहरूबाट २००७ को क्रान्तिमा नेपालीहरूलाई प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष रूपमा सहयोग पनि प्राप्त भयो । ई. १९४७ जनवरीमा कलकत्ता सम्मेलनबाट नेपाली राष्ट्रिय कांग्रेसको स्थापना भयो । समितिमा डिल्लीरमण प्रचाराध्यक्ष बने जसले गर्दा रेग्मी प्रत्यक्ष रूपमा राजनीतिकक्षेत्रमा संलग्न हुनपुगे । पहिलेदेखि नै अध्ययनशील र लेखन चिन्तनमा लागि रहने हुनाले उनलाई पार्टीको प्रचार विभागको जिम्मेवारी दिइएको थियो ।[२८] ई. १९४७ जुलाईमा बनारस अधिवेशनले वी.पी. कोइराला जेलमा भएकाले रेग्मीलाई नेपाली राष्ट्रिय कांग्रेसको का.वा. सभापति चुन्यो । पछि वी.पी. कोइराला जेलबाट मुक्त भएपछि विवाद उत्पन्न भयो र कांग्रेस २ ग्रुपमा विभाजित भयो । यिनले वि.सं. २००७ सालमा दिल्ली सम्झौतालाई जनइच्छाको विलकुलै विरुद्ध भएको भन्दै अन्तरिम सरकारको पनि विरोध गरेका थिए ।[२९] ई. १९५४ मा मातृकाप्रसाद कोइरालाको नेतृत्वमा गठित संयुक्त मन्त्रीमण्डलमा संलग्न भई रेग्मीले परराष्ट्र, शिक्षा, स्वास्थ्य तथा स्थानीय स्वायत्त शासनको मन्त्रालयसमेत सम्हाल्ने अवसर

---

[२७] सूर्यमणि अधिकारी, **नेपाली कांग्रेसको इतिहास**, काठमाडौं : भूँडी प्रकाशन, २०५९, पृ. ३०-३१ ।

[२८] रामहरि जोशीसँग २०६३/११/२५ मा भएको अन्तर्वार्ताबाट ।

[२९] त्रिरत्न मानन्धर र निरञ्जन शर्मा, **आधुनिक नेपालको राजनैतिक इतिहास**, काठमाडौं : सिनास, त्रि.वि., २०५३, पृ. ५-६ ।

पाए । जुन अवसरबाट रेग्मीले आफूलाई सक्षमताको उदाहरण विभिन्न कार्यबाट प्रस्तुत गर्न सफल भएको मानिन्छ । यिनी शिक्षा मन्त्री हुँदा नेपालमा नयाँ शिक्षा पद्धति लागु गर्न विभिन्न आयोगहरू बनाई शिक्षालाई आधुनिक रूपमा लागु गर्ने योजनाहरू बनाएका थिए ।[३०] परराष्ट्र मामिलासम्बन्धी मन्त्री भएकै बेला डा. रेग्मीले नेपालको अन्य विभिन्न देशहरूसँग घनिष्ठ सम्बन्ध कायम गर्नुका साथै नेपाल-चीनबीच दौत्य सम्बन्ध कायम गर्न सफल भएका थिए । यिनकै समयमा नेपाललाई संयुक्त राष्ट्रसघंको सदस्यता दिलाउने प्रक्रिया अगाडि बढाइएको थियो । पंचायतकालमा र पछि पनि सबै पार्टीका जिम्मेवार नेताहरू रेग्मी कहाँ जान्थे र सल्लाह लिन्थे । वास्तवमा लाजिम्पाटस्थित उनको घर सबैका लागि आस्थाको केन्द्र थियो ।[३१] वि.सं. २०१४ मा नेपाली कांग्रेस र नेपाल प्रजा परिषद्सँग मिलेर संयुक्त मोर्चा खडा गरी आम निर्वाचनको माग राखी सत्याग्रह आन्दोलनमा सक्रिय सहभागी भएका डा. रेग्मीले वि.सं. २०४६ को जनआन्दोलनलाई पनि समर्थन जनाई आफ्नो क्रान्तिकारी छविको परिचय दिइरहेका थिए । **डा. डिल्लीरमण रेग्मी मेरो सम्झनामा** भन्ने शीर्षकमा श्रीभद्र शर्मा लेख्छन्- “उहाँको व्यक्तित्वका विषयमा चर्चा गर्दा ४/५ कुरा प्रमुख रूपमा सामने आउँछन् । १) उहाँको असिम विद्धता, २) निरन्तरको संकल्पित र समर्पित निर्भिक प्रजातान्त्रिक योद्धा, ३) अनन्य राष्ट्रभक्ति, ४) निस्वार्थ समाज सेवा, ५) अहिंसावादी र शान्तिका पुजारी । उहाँको विद्धता संसारलाई नै थाहा भएको हो र यस सम्बन्धमा यहाँ मैले अधिक चर्चा गर्नु आवश्यक छ जस्तो मलाई लाग्दैन” भनी डा. रेग्मीको बुँदागत रूपमा समग्र मूल्याङ्कन गर्नु भएको छ ।[३२] यसैगरी **डा. डिल्लीरमण मेरो सम्झनामा** शीर्षक दिएर हिमालयशमशेर जवरा लेख्छन्- “डा. डिल्लीरमण जस्ता प्रगाढ विद्वान्, प्रजातन्त्रप्रति प्रतिवद्ध, सिद्धान्तवादी र विशुद्ध आचरणवादी राजनेता नभूतो नभविस्थति भन्ने मलाई लाग्छ” भनी डा. रेग्मीको उच्च मूल्याङ्कन गरिएको छ ।[३३] वि. सं. २०३६ को आन्दोलन र जनमत संग्रहमा वहुदलवादी नेताका रूपमा रेग्मीको सक्रिय सहभागिता थियो । शान्तिका अग्रदूत भगवान गौतम बुद्धको उपदेशबाट प्रभावित तथा महात्मा गान्धीको आदर्श र विचारबाट अभिप्रेरित डा. रेग्मी शान्ति र राष्ट्र सुधारका पक्षधर नेता थिए । नेपालमा माओवादी जनयुद्ध चर्किरहेको सन्भर्दमा “मुलुक वर्वाद भएको म देख्न सक्दिन” भन्ने यी जेष्ठ अग्रज गान्धीवादी राजनेता वास्तवमा अहिंसावादी र शान्तिबाट समस्या

---

[३०] त्रैलोक्यनाथ उप्रेती, “डा. डिल्लीरमण रेग्मी छोटो संस्करण”, **डा. डिल्लीरमण रेग्मी स्मृति ग्रन्थ**, शिवहरसिंह प्रधान र अरू (सम्पा.), काठमाडौँ : डा. डिल्लीरमण रेग्मी ट्रस्ट, २०६०, पृ. ९४-१०२ ।

[३१] अंगुरबाबा जोशीसँग २०६३/१२/२९ मा भएको भेटवार्ताबाट ।

[३२] श्रीभद्र शर्मा, “डा. डिल्लीरमण रेग्मी मेरो सम्झना”, **डा. डिल्लीरमण रेग्मी स्मृति ग्रन्थ**, शिवहरसिंह प्रधान र अरू (सम्पा.), काठमाडौँ : डा. डिल्लीरमण रेग्मी ट्रस्ट, २०६०, पृ. २४८ ।

[३३] हिमालय शम्शेर जवरा, “डा. डिल्लीरमण रेग्मी मेरो सम्झनामा”, **डा. डिल्लीरमण रेग्मी स्मृति ग्रन्थ**, शिवहरसिंह प्रधान र अरू (सम्पा.), काठमाडौँ : डा. डिल्लीरमण रेग्मी ट्रस्ट, २०६०, पृ. २७० ।

समाधान हुने कुरामा विश्वस्त थिए ।[३४] प्रजातान्त्रिक आन्दोलनका योद्धा डा. रेग्मी विश्वका प्रत्येक राष्ट्र-राष्ट्रबीच शान्ति र समझदारी कायम गर्न सधैं प्रयत्नशील देखिन्थे ।[३५]

२.२.२ प्राज्ञिक व्यक्तित्व

डा. डिल्लीरमण रेग्मी नेपालको राजनीति र इतिहासका क्षेत्रमा परिचित नाम हो । त्यसैले यहाँ उनको परिचयतर्फभन्दा उनको जीवनका विभिन्न पक्षहरूमध्ये प्राज्ञिक पक्षको चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ । डा. रेग्मीको राजनीतिक पक्षभन्दा प्राज्ञिक पक्ष महत्त्वपूर्ण र सफल मानिन्छ । पढेलेखेका मानिसहरूको अभाव रहेको तत्कालीन समाजमा डा. रेग्मी विद्वान् व्यक्ति थिए । तत्कालीन समाजमा उनको स्थान सम्मानित थियो । डा. रेग्मीको प्राज्ञिक व्यक्तित्वलाई एकातिर अर्थशास्त्रीका रूपमा र अर्कातर्फ इतिहासकारका रूपमा अलग-अलग राखेर अध्ययन गर्नु अनिवार्य हुन्छ । किनभने पढाइ र विषयका आधारमा उनी अर्थशास्त्री थिए भने प्रकाशित कृति र लेखाइका आधारमा उनी इतिहासकार थिए । डा. रेग्मीका लागि ई. १९४० को दशक शैक्षिक विकासका साथै इतिहासलेखनको प्रेरणा र सुरुआतको दशक, ई. १९५० राजनीतिक व्यक्तित्व निर्माणको दशक र ई. १९६०, ७०, ८० लाई विशेष गरी प्राज्ञिक व्यक्तित्व निर्माणको दशकका रूपमा लिन सकिन्छ । ई. १९४० को दशकमा आफ्नो पढाइलेखाइ र शैक्षिक उन्नतीमा सक्रिय रहेका रेग्मीले इतिहासलेखन कार्यको सुरुआत पनि यसै समयमा गरे । यसैगरी ई. १९५० को दशकमा उनी राजनीतिक क्रियाकलापमा सक्रिय रहे भने ई. १९६० देखि ८० को दशकसम्म उनी इतिहासलेखन कार्यमा सक्रिय रूपमा संलग्न रहँदै आए । उनका धेरै कृतिहरू यही अन्तरालमा लेखिएका र प्रकाशन भएका पाइन्छन् । यिनै विभिन्न क्रियाकलापका आधारमा उनको प्राज्ञिक मर्यादा र यथार्थ स्थितिको चित्रण गर्न सजिलो पर्ने हुनाले यहाँ सोहीअनुसार डा. रेग्मीको प्राज्ञिक व्यक्तित्वलाई उजागर गर्न अलग-अलग रूपमा अध्ययन गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

२.२.२.१ अर्थशास्त्रीका रूपमा

डा. रेग्मीले भारतको पटना विश्वविद्यालयबाट ई. १९३८ मा अर्थशास्त्र विषयमा स्नातकोत्तर तह उत्तीर्ण गरेका थिए । ई. १९४० मा मद्रास विश्वविद्यालयबाट "भारतमा मादक पदार्थ नियन्त्रण र यसको आर्थिक पक्ष" शीर्षकमा शोधपत्र तयार गरी एम.लिट. को उपाधि प्राप्त गरे । यसैगरी ई. १९६१ मा पटना विश्वविद्यालयबाट विद्यावारिधि उपाधि हासिल गर्न सफल भए । उनको विद्यावारिधि अनुसन्धानको शोध शीर्षक "विहार प्रान्तको औद्योगिक विकास" भन्ने थियो । अध्ययन-अनुसन्धानमा लागिरहने रेग्मीले ई. १९६५ मा

---

३४ जुजुभाई डंगोल, "नव नेपालको निर्माणमा डा. रेग्मीको सपना र सार्वजनिक पुस्तकालयको भूमिका", **डिल्लीरमण रेग्मी हिजो र आज**, काठमाडौं : डिल्लीरमण कल्याणी पुस्तकालय समिति, २०६३, पृ. ३४-३५ ।

३५ गोविन्द भट्ट, "डा. डिल्लीरमण रेग्मी र नेपाली समाज", **डा. डिल्लीरमण रेग्मी स्मृति ग्रन्थ**, शिवहरिसिंह प्रधान र अरू (सम्पा.), काठमाडौं : डा. डिल्लीरमण रेग्मी ट्रस्ट, २०६०, पृ. ४५-६३ ।

पटना विश्वविद्यालयबाटै डि.लिट्. को उपाधि प्राप्त गरे । यी विषयहरूको अध्ययन-अनुसन्धान गरेबाट उद्योग, विकास तथा आर्थिक पक्षका विषयमा डा. रेग्मीको राम्रो दखल भएको देखिन्छ । यही आधारमा पनि उनलाई नेपालको दक्ष अर्थशास्त्रीका रूपमा लिन सकिन्छ । देशलाई विकास-निर्माणमा कसरी लैजाने, गरिबी एवम् पछौटपनबाट मुक्त कसरी बनाउने र उद्योगको विकास कसरी गर्ने भन्ने पक्षमा उनले हरेक क्षण र पलमा चिन्तन गरिहन्थे । देशविकास र आर्थिक उन्नतीका लागि विभिन्न योजनाहरू सम्बन्धित निकायहरूमा पटक-पटक प्रस्तुत गरेका भए पनि लागू गर्न नसकेबाट नेपाल सधैं गरिबीको रेखामुनि रहन बाध्य भएको विचार डा. रेग्मीले समय-समयमा राख्दै आएका थिए । उनका विभिन्न लेख-रचनाहरूमा पनि देशको अर्थव्यवस्था र विकास-निर्माणका योजनाहरू प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा आइरहन्थे । किन नेपाल गरिब भयो र कसरी देशको विकास-निर्माण गर्न सकिन्छ ? भन्ने चिन्तन गरिरहने डा. रेग्मीका विभिन्न पुस्तकहरूमा पनि नेपालको राजनीतिसँगै आर्थिक पक्षलाई बढी जोड दिइएको पाइन्छ । उनको **ट्याक्सेस इन एन्सियन्ट नेपाल इन द लाइट अफ इन्सक्रिप्सन एण्ड स्केपर्ड टेक्स्ट**[३६] नामक आर्थिक लेख यसको एउटा उदाहरण हो । यसैले उनलाई नेपालको सक्षम अर्थशास्त्रीका रूपमा लिन सकिन्छ ।

२.२.२.२ इतिहासकारका रूपमा

इतिहास सत्यतथ्य घटनामा आधारित विभिन्न विवरणहरूको संगालो हो । शासक वर्गको प्रशंसा र चाहनाअनुरूप वास्तविकतालाई लुकाउने प्रवृत्ति इतिहासलेखनमा त्याग्नुपर्दछ र वास्तविक इतिहास निर्माणलाई विशेष जोड र ध्यान दिनुपर्दछ भन्ने मान्यता राख्ने डा. रेग्मीले आफ्नो इतिहासलेखनमा शासकको प्रशंसालाई भन्दा जनताको इतिहासमा बढी जोड दिएको पाइन्छ ।

उच्च शिक्षा हासिल गर्ने अर्थशास्त्र विषयमा सक्रिय रूपमा संलग्न रहने राजनीतिक क्षेत्रमा र नेपालको प्राचीनकालदेखि वर्तमानकालसम्म अनुसन्धानमूलक इतिहासलेखने व्यक्तित्वको नाम डा. डिल्लीरमण रेग्मी हो । उनी नेपालका असफल राजनीतिज्ञ र सफल इतिहासकार मानिन्छन् । नेपालको प्राचीनकाल, मध्यकाल, आधुनिककाल र तत्कालीन नेपालका बारेमा अंग्रेजी भाषामा इतिहास लेख्ने प्रथम स्थानीय इतिहासकार यिनै हुन् । यद्यपी यिनले आफूलाई इतिहासकार भन्न कहिल्यै मन पराएनन् । नेपालका विभिन्न स्थानहरूको स्थलगत भ्रमण गरेर स्रोत सामग्री सङ्कलन गरी सत्यतथ्य घटनालाई पत्ता लगाई यिनले विभिन्न पुस्तकहरू लेखेका छन् । डा. रेग्मीले ई. १९४२ देखि ऐतिहासिक सामग्रीहरूको खोज गरी सङ्कलन र अध्ययन विश्लेषण गर्दै इतिहासलेखनको

---

[३६] "ट्याक्सेस इन एन्सियन्ट नेपाल इन द लाइट अफ इन्सक्रिप्सन एण्ड स्केपर्ड टेक्स्ट", **द इकोनोमिक जर्नल अफ नेपाल**, भोलुम II, नं. ३, जुलाई - सेप्टेम्बर, १९७९, पृ. १-६७ ।

सुरुआत गरेको पाइन्छ । उनको अंग्रेजी भाषामा पहिलो प्रकाशित लेख **सोर्स फर अ हिस्ट्री अफ नेपाल 880 A.D. to 1680 A.D.** हो । जुन लेख भारतको विहार उडिसा रिसर्च सोसाइटीमा ई. १९४२ मा प्रकाशित भएको थियो । यसैगरी उनको पहिलो प्रकाशित अंग्रेजी भाषामा लेखिएको पुस्तक **एन्सिएन्ट एण्ड मेडिएभल नेपाल** हो । यसपछि उनले क्रमशः एकपछि अर्को गर्दै विभिन्न पुस्तक तथा लेख रचनाहरू लेख्दै प्रकाशन गर्दै आएको पाइन्छ । तत्कालीन समयमा नेपालमा राणा शासनको विगविगी थियो जसले स्वतन्त्र रूपमा लेख्न, प्रकाशन गर्न तथा अध्ययन-अनुसन्धान गर्न पाइँदैनथ्यो । राणाहरूको आँखा छलेर यस्ता उल्लेखनीय कार्यहरू गर्न निकै कठिन पनि थियो । डा. रेग्मीलाई राणाहरूको दरवारभित्र र बाहिरको सम्पूर्ण अवस्थाको जानकारी थियो । त्यसैले नेपालमा राणाविरोधी गतिविधि बढिरहेकै बेला **ए सेन्चुरी अफ फेमिली अटोक्रेसी इन नेपाल** नामक पुस्तक लेखी प्रकाशित गरेर राणाहरूको यर्थात स्थितिको परिचय दिलाई त्यति बेलाको राणाविरोधी आन्दोलनलाई अझ प्रभावशाली बनाउन मद्दत पुऱ्याएका थिए । वास्तवमा यो पुस्तकले दोहोरो भूमिका निर्वाह गरेको पाइन्छ । एकातिर यसले राजनीतिक पृष्ठभूमि बोकेको थियो भने अर्कातिर यो ऐतिहासिक दस्तावेज पनि थियो । रेग्मीलाई अध्ययन लेखनको सिलसिलामा राणाहरूले धेरै दुःख कष्ठ पनि दिए जसले गर्दा उनलाई विदेशिनु पनि परेको थियो तर विदेशमै रहेर पनि उनले आफ्नो लेखन र प्रकाशनलाई निरन्तरता दिंदै आए । रेग्मीका राजनीतिक र ऐतिहासिक आवरण बोकेका अन्य कृतिहरूमा ई. १९४८ मा प्रकाशित **द नेपाली डमोक्रेटिक स्ट्रगल** तथा **नेपाल** र ई. १९५२ मा प्रकाशित **ह्विवदर नेपाल** आदि छन् । यी कृतिहरूबाट डा. रेग्मीले आफ्नो राजनीतिक धर्म र ऐतिहासिक जिम्मेवारी दुवै पूरा गरेको अनुमान गर्न सकिन्छ । यसभन्दा अगाडि ई. १९४७ मा रेग्मीका **नेपाली भाषा और उसका साहित्य** तथा **आजके नेपालकी ऐतिहासिक पीठिका** नामक २ वटा पुस्तकहरू हिन्दी भाषामा प्रकाशित पुस्तक प्राप्त छन् । यी दुवै पुस्तकले नेपाली भाषा र नेपालको ऐतिहासिक पृष्ठभूमिको जानकारी गराउने प्रयास गरेको पाइन्छ ।

नेपालमा २००७ को क्रान्ति र प्रजातन्त्रको स्थापनापछि स्वतन्त्र रूपमा अध्ययन-अनुसन्धान र लेखन कार्यका लागि वातावरण बन्दै गयो । यसअनुसार डा. रेग्मीले ई. १९६० को दशकमा **एन्सिएन्ट नेपाल**का १९६० र १९६९ गरी २ वटा Vol. का पुस्तकहरू, ई. १९६१ मा **मोर्डन नेपाल** नामक पुस्तक र क्रमशः **मेडिएभल नेपाल**का १९६५ र १९६६ मा गरी ४ वटा Vol. का पुस्तकहरू लेखी प्रकाशन गर्न सफल भए । यसैगरी १९७० को दशकमा **मोडर्न नेपाल**का २ वटा Vol. प्रकाशित भए भने १९८० को दशकमा **इन्स्क्रिप्सन अफ एन्सिएन्ट नेपाल** नामका ३ वटा Vol. मा पुस्तकहरू प्रकाशित भए । ई. १९८३ मा प्रकाशित **इन्स्क्रिप्सन अफ एन्सिएन्ट नेपाल** Vol. III नै उनको अन्तिम प्रकाशित पुस्तक हो । यसैबीच डा. रेग्मीका फुटकर लेख-रचनाहरू पनि विभिन्न जर्नल, मुखपत्र, पत्रपत्रिका

आदिमा प्रकाशित भएका पाइन्छन् । यिनै प्रकाशित कृतिहरूकै आधारमा डा. रेग्मीलाई वरिष्ठ इतिहासकार मानिएको हो । उनका अधिकांश पुस्तकहरू अंग्रेजी भाषामा छन् र अंग्रेजी भाषामा नेपालको इतिहास लेख्ने उनी नै अग्रज व्यक्तित्व हुन् ।[३७]

यसरी सामान्य गणना गर्दा रेग्मीका प्राचीनकालदेखि तत्कालीन समयसम्मका प्रकाशित १९ वटा पुस्तकहरू र करिब ९ वटा फुटकर लेख-रचनाहरू पाइएका छन् । यसबाहेक रेग्मीका प्रकाशित र अप्रकाशित कृतिहरू पनि धेरै हुन सक्छन् तर अहिलेसम्म प्राप्त भइनसकेकाले खोजी कार्य पनि भइरहेको छ । एउटा पनि पुस्तक, लेख-रचना लेखन र प्रकाशन नगरिकन पनि इतिहासकार बन्ने, बनाउने होडबाजी रहेको हाम्रोजस्तो देशमा डा. रेग्मीले लेखेका र प्रकाशित गरेका कृतिहरूबाट उनलाई वरिष्ठ इतिहासकारको संज्ञा दिनु उपयुक्त नै मान्न सकिन्छ र अनिवार्य पनि हुन्छ । "आफूलाई कहिल्यै पनि अर्थशास्त्री तथा इतिहासकार हूँ भन्ने दावी नगर्ने डा. रेग्मी अध्ययनको हिसावले अर्थशास्त्री, अनुसन्धान र लेखनको हिसावले इतिहासकार, चिन्तन र सक्रियताको हिसावले वरिष्ठ राजनीतिज्ञ मानिन्छन् ।" अध्ययन-अनुसन्धान गर्नेहरूले सक्रिय र नेतृत्वको राजनीति नगर्ने र राजनीति गर्ने नेताहरूले अध्ययन विश्लेषण नगर्ने परिपाटी रहेको वर्तमान परिवेशमा नेपालमा पहिलो पुस्ताका राजनीतिज्ञहरूमध्ये प्राज्ञिक व्यक्तित्वका रूपमा परिचित डा. रेग्मीले मेहनत गरेर, पढेर, लेखेर, अध्ययन-अनुसन्धान गरेकै आधारमा वरिष्ठ इतिहासकार बनेका हुन् ।[३८]

२.२.३ सामाजिक व्यक्तित्व

वि.सं. १९९० सालको महाभूकम्पमा काठमाडौंमा एउटा स्वयंसेवक संगठन बनाई भूकम्पपीडित जनताहरूको उद्धार गर्ने कार्यको शुभारम्भबाट डा. रेग्मीले आफूलाई समाज-सेवामा प्रवेश गराएका थिए । अर्थशास्त्रका विद्वान् भएकाले पनि होला समाजको उन्नति भएमा नै देशको विकास हुन्छ भन्ने धारणा उनले राख्दथे । उनमा शान्तिपूर्ण, सहिष्णुता र आदर्शवादी समाजको परिकल्पना थियो । समाजसेवाबाट नै राजनीति सफल हुन्छ भन्ने उनको धारणा थियो । त्यसैले धेरै सामाजिक संघ-संस्थाहरू खोली आफैले नेतृत्व गर्ने तथा संलग्नतामा रहिरहने काम गर्दै आएका थिए ।

डा. रेग्मीको सामाजिक संलग्नताको अर्को महत्त्वपूर्ण उदाहरण आफ्नो करिब १० करोडभन्दा बढीको घर, जग्गा, सामग्री आदि सम्पत्ति श्री ५ को सरकारलाई सुम्पनुलाई पनि लिन सकिन्छ । आफूले जीवनभर आर्जन गरेका भौतिक सामग्री, पुस्तकालय, विभिन्न मूर्ति तथा सालिकहरू, सबैजसो भवनहरू सम्पत्ति सबै सरकारलाई उनले निःशुल्क प्रदान गरेका

---

[३७] के.बी. थापा, "डा. डिल्लीरमण रेग्मी एक वहुआयामिक व्यक्तित्व", **डा डिल्लीरमण रेग्मीको हिजोको आज**, काठमाडौं : डिल्लीरमण रेग्मी कल्याणी रेग्मी पुस्तकालय समिति, २०६३, पृ. २२-२६ ।

[३८] केशरजंग रायमाझी, "शान्ति र अहिंसाका पुजारी डा. रेग्मी", **डा. डिल्लीरमण रेग्मी स्मृति ग्रन्थ**, काठमाडौं : डा. डिल्लीरमण रेग्मी ट्रस्ट, २०६०, पृ. ३३-३५ ।

थिए । यसअन्तर्गत वि. सं. २०३७ सालमा राजा श्री ५ वीरेन्द्रबाट उद्घाटन गराइएको डा. डिल्लीरमण-कल्याणी रेग्मी पुस्तकालय तथा अनुसन्धान केन्द्रसमेत पर्दछन् । डा. रेग्मीले हस्तान्तरण गरेको कम्पाउण्डसहितका भवनहरू हाल शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालयअन्तर्गत रहेको डिल्लीरमण-कल्याणी रेग्मी स्मारक पुस्तकालयको रूपमा संचालन गरिएको छ । यहाँ रहेका चारवटा भवनहरूमध्ये एउटा सबभन्दा ठूलो र मुख्य भवन छ, जसमा पुस्तकालय कक्ष, संग्रहालय कक्ष, बाल शाखा, फोटो प्रदर्शन कक्ष, अध्ययन कक्ष तथा रेग्मीको सुत्ने कोठालाई वेडरुम भनी नामकरण गरिएको छ । यसैगरी दोस्रो भवनमा पत्रपत्रिका तथा जर्नल कक्ष भनी छुट्याइएको छ । तेस्रो भवन सभा-समारोह तथा विभिन्न कार्यक्रमहरू संचालन गर्न सकिने करिब एक सय दशजना बस्न मिल्ने ठूलो हलको रूपमा छ, जसलाई पुस्तकालय समितिले आफ्नो बैंठक, सभा, समारोह तथा विभिन्न कार्यक्रम सोही हलमा संचालन गर्ने गर्दछ र बाहिरबाट पनि विभिन्न संघ-संस्थाहरूले न्यूनतम शुल्क तिरेर उक्त हलको प्रयोग गर्ने व्यवस्था मिलाइएको बुझिन्छ । क्रमशः चौथो भवनमा प्रशासनिक कक्ष तथा कम्प्युटर, फोटोकपि कक्षका रूपमा प्रयोग हुँदै आएको छ । उक्त भवनबाहिर कम्पाउण्डमा रेग्मीले नै सिर्जना र व्यवस्था गरेका विभिन्न देवीदेवताहरूको मूर्तिलाई लामबद्ध सजाइएको छ भने गौतम बुद्धको मूर्ति, सत्य अहिंसा स्तुप र अन्य विभिन्न मूर्ति तथा झलकहरूलाई सजाइएको छ । यसैगरी डा. रेग्मीको अस्तु राखिएको मन्दिररूपी स्तुप आकर्षक र स्मरणयोग्य देखिन्छ । यसरी गौतम बुद्ध, क्राइस्ट तथा हिन्दू धर्मसँग सम्बन्धित विभिन्न देवदेवताहरूको समेत मूर्तिहरूको संग्रह गरी डा. रेग्मीले आफूलाई धार्मिक सहिष्णुता र शान्तिपूर्ण समाजको निर्माणमा नमुना प्रदर्शन गर्ने प्रयास गरेको देखिन्छ । यिनै विभिन्न सामाजिक कार्यहरूले नै रेग्मीले आफ्नो सामाजिक व्यक्तित्वलाई उच्च स्थानमा राख्न सफल भएको मानिन्छ ।

डा. रेग्मी सानै उमेरदेखि अत्यन्त चलाख, अध्ययनशील, हठी र महत्त्वाकांक्षी थिए । उनको करिब ८८ वर्षको उमेर विभिन्न उतार चढावबाट नै बित्न गयो । विद्यार्थी जीवनदेखि राजनीतिक जीवनसम्म र इतिहासकारदेखि समाजसेवी हुँदासम्म उनी विभिन्न संघ-संस्था, समिति र आर्थिक क्षेत्रमा संलग्न रहेको पाइन्छ । डा. रेग्मी एक वहुआयामिक व्यक्तित्वका धनी थिए । उनी जहिले पनि विश्वबन्धुत्वका भावनाले अभिप्रेरित भएकाले गौतम बुद्ध र महात्मा गान्धीका सन्देशलाई हमेशा मनन गरी सोहीअनुसारको आचरण पालना गर्न गराउन चाहन्थे ।[३९] एफ्रो-एसियाली सोलिडारिटीको संयोजक भएर पनि डा. रेग्मीले कार्य गरेका थिए । डिल्लीरमण-कल्याणी रेग्मी स्मारक पुस्तकालयको स्थापना गरी अध्यक्ष, संरक्षक तथा संचालकसमेत भई उनले कार्य गरे । यसैगरी डा. रेग्मी अन्तर्राष्ट्रिय

---

[३९] रमेशप्रसाद गौतम, "डा. डिल्लीरमण रेग्मी शान्ति र अहिंसाका प्रणयता", **डा. डिल्लीरमण रेग्मी हिजो र आज**, काठमाडौं : डा. डिल्लीरमण कल्याणी रेग्मी पुस्तकालय समिति, २०६३, पृ. १२३-२५ ।

शान्ति समभ्रुदारी प्रवर्द्धन समिति, गान्धी अन्तर्राष्ट्रिय शान्ति केन्द्र, गौतम बुद्ध प्रतिष्ठानका संस्थापक अध्यक्ष, नेपाल विश्वशान्ति समिति र नेपाल अफ्रो-जनएकता समितिको अध्यक्षसमेत भएका थिए । पढाइकै सिलसिलामा पटना पुगेका रेग्मीको संस्कृत र अंग्रेजी भाषामा राम्रो दखल भएकाले पटना म्युजियममा लिपि सहायक पदमा केही समय काम गरेको भन्ने बुझिन्छ ।[४०] पटना विश्वविद्यालयबाट एम.ए. र मद्रास विश्वविद्यालयबाट अर्थशास्त्र विषयमा एम.लिट उत्तीर्ण गरेर नेपाल आएपछि नेपालमा उपयुक्त योग्यताअनुसारको रोजगारीको खोजीमा लागे । तर डा. रेग्मीले राणाविरोधी पुस्तक लेखेको र राणाविरोधी गतिविधिमा संलग्न भएकाले राणाहरूको नकरात्मक दृष्टि परेको थियो । यसरी आफ्नो देशमा रहने-बस्ने तथा रोजगारीको उपयुक्त वातावरण नदेखेपछि रेग्मी बनारसमा गई काशी हिन्दू विश्वविद्यालयमा अर्थशास्त्र विषयको प्राध्यापकका रूपमा केही समय काम गरेको भन्ने बुझिन्छ । **स्व. डा. डिल्लीरमण रेग्मीको सम्झनामा** शीर्षक दिएर इन्दिरा मानन्धर लेख्छिन्- स्व. डा. रेग्मी सत्य र अहिंसामा सदैव विश्वास राख्नु हुन्थ्यो । उहाँको दृष्टिमा दया, करुणा र क्षमा नै चरित्रको आधार हुन् । डा. रेग्मी आफूलाई हिन्दू भन्न मन पराउनु हुन्नथियो तर सबै धर्म र तिनीका गुरुहरूको आदर पनि गर्नुहुन्थ्यो । विश्वलाई नै आफ्नो परिवार मान्नु हुन्थ्यो । राजनीतिक परिवर्तन र सुधारका लागि सदैव अहिंसात्मक आन्दोलन र संघर्षमा विश्वास गर्नुहुने स्व. डा. रेग्मीको आर्दश व्यवहार हो, सादाजीवन उच्च विचार जसलाई उहाँले सदैव व्यवहार मै अनुदित पनि गर्दै आउनु भएको थियो ।[४१] यसैगरी **विश्वमा चर्चित इतिहासकार डा. डिल्लीरमण रेग्मी** नामक शीर्षकमा चन्दा रौनियार लेख्छिन्- डा. डिल्लीरमण रेग्मी इतिहास वेत्ता र अनुसन्धानकर्ता भएर आफूलाई एक सशक्त हस्ताक्षरका रूपमा प्रस्तुत गर्दै नेपालको प्राचीन, मध्यकालीन र आधुनिक इतिहासका कैयौं रहस्यहरूको समाधान गर्नु भएको छ भन्दै डा. रेग्मीको ऐतिहासिक व्यक्तित्वको प्रशंसा गर्नु भएको छ ।[४२] यसबाहेक अन्य विभिन्न क्षेत्रमा डा. रेग्मीले संलग्न रही शान्ति, अहिंसा र सामाजिक क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएका छन् ।[४३]

२.२.४ मान सम्मान तथा प्रतिष्ठा

सामग्री सङ्कलन, स्थलगत निरीक्षण तथा अध्ययन-अनुसन्धानको सिलसिलामा डा. रेग्मीले नेपालका विभिन्न ऐतिहासिक स्थलहरू लुम्बिनी, कपिलवस्तु, रामग्राम, देवदह,

---

[४०] प्रेमरमण उप्रेतीसँग २०६३/०५/२९ मा भएको भेटवार्ताबाट ।

[४१] इन्दिरा मानन्धर, "स्व. डा. डिल्लीरमण रेग्मीको सम्झना", **डा. डिल्लीरमण रेग्मी स्मृति ग्रन्थ**, शिवहरसिंह प्रधान र अरू (सम्पा.), काठमाडौं : डा. डिल्लीरमण रेग्मी ट्रस्ट, २०६०, पृ. १९-२० ।

[४२] चन्दा रौनियार, "विश्वमा चर्चित इतिहासकार डा. डिल्लीरमण रेग्मी", **डा. डिल्लीरमण रेग्मी स्मृति ग्रन्थ**, शिवहरसिंह प्रधान र अरू (सम्पा.), काठमाडौं : डा. डिल्लीरमण रेग्मी ट्रस्ट, २०६०, पृ. ६५ ।

[४३] भीमबहादुर अधिकारी, "समाजको लागि सर्वस्व दिने डा. रेग्मी", **डा. डिल्लीरमण रेग्मी स्मृति ग्रन्थ**, शिवहरसिंह प्रधान र अरू (सम्पा.), काठमाडौं : डा. डिल्लीरमण रेग्मी ट्रस्ट, २०६०, पृ. १४२-४४ ।

निग्लीहवा, पिपरहवा, सुर्खेत आदिको भ्रमण गरेका थिए । यसैगरी डा. रेग्मीले सम्बन्धित राष्ट्राध्यक्षहरूको निमन्त्रणामा अमेरिका, बेलायत, फ्रान्स, जर्मन, चीन, भारतजस्ता विभिन्न देशहरूको भ्रमण गर्ने अवसर पनि पाएका थिए । यी भ्रमणहरूबाट विदेशमा नेपालको पहिचान दिलाउन डा. रेग्मी सफल भएको मानिन्छ । ई. १९६० मा तत्कालीन सोभियतसंघको तासकन्द विश्वविद्यालयमा सम्पन्न इतिहास विषयको अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनमा नेपालका तर्फबाट वरिष्ठ इतिहासकारका रूपमा डा. रेग्मीले भाग लिएका थिए । उनको सहभागिता र क्रियाकलापले सम्मेलनका आयोजक र प्रतिनिधिहरू निकै प्रभावित भए पनि भनिन्छ । जसले गर्दा त्यसपछि नेपालप्रति अध्ययन-अनुसन्धान गर्ने अभिरुचि र चासो अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा बढ्दै जान थाल्यो ।

बहुआयामिक व्यक्तित्वका धनी डा. रेग्मीलाई राष्ट्रले दिनुपर्ने मानसम्मान र प्रतिष्ठा दिन कन्जुस्याई गरेजस्तो लाग्छ । उनको प्रतिभा र समर्पणभावको कदर जसरी हुनुपर्ने थियो त्यसरी हुन सकेको छैन । रेग्मीले राष्ट्रबाट केही पाउनेभन्दा राष्ट्रलाई नै धेरै दिएर गएका छन् भन्नु उपयुक्त हुन्छ । विभिन्न संघ-संस्था र समितिहरूबाट डा. रेग्मीलाई प्राप्त मानसम्मान र प्रतिष्ठाको विवरण यस प्रकार रहेको देखिन्छ :

- **नेपाली राष्ट्रिय कांग्रेस केन्द्रीय समितिका तर्फ**बाट डिल्लीमरण रेगमीको ७६ औँ जन्मजयन्तीका अवसरमा वि.सं. २०४७ पौष ७ गते बहुदलप्रेमी नेपाली जनताका तर्फबाट आयोजित नागरिक अभिनन्दन समारोहमा रेग्मीले विभिन्न क्षेत्रमा पुऱ्याएको योगदानको कदरस्वरूप अभिनन्दन गरिएको थियो ।
- **नेपाल राजकीय विज्ञान तथा प्रविधि प्रज्ञा-प्रतिष्ठानका तर्फ**बाट वि.सं. २०४९ पौष ४ गते डिल्लीरमण रेग्मीको ७९ औँ जन्मजयन्तीका अवसरमा डा. रेग्मीले विभिन्न क्षेत्रमा गरेको योगदानको कदरस्वरूप अभिनन्दन गरिएको थियो ।
- **नेपाल पुस्तकालय संघका तर्फ**बाट डिल्लीरमण रेग्मी कल्याणी रेग्मी पुस्तकालय र रेग्मी रिसर्च इन्स्टिच्युट स्थापना गरेर पुस्तक, तथा अध्ययन-अनुसन्धानमूलक सामग्रीहरूको सङ्कलन एवं संरक्षण गरी सो संस्था नै राष्ट्रलाई समर्पण गर्ने डा. डिल्लीरमण रेग्मीलाई पुस्तकालयको क्षेत्रमा अतुलनीय योगदान दिएवापत कदरस्वरूप वि.सं. २०४९ सालमा **सरस्वती राष्ट्रिय पुरस्कारबाट सम्मान** गरिएको थियो ।
- **पुराना राजनीतिक कार्यकर्ता सम्मान गोष्ठीका तर्फ**बाट वि.सं. २०४९ फाल्गुण ९ मा डिल्लीरमण रेग्मीलाई वि.सं. २००७ सालको क्रान्ति र प्रजातन्त्र स्थापनामा पुऱ्याएको योगदानको कदर गर्दै सम्मान पत्र प्रदान गरिएको थियो ।
- **बुद्ध गान्धी तथा अन्तर्राष्ट्रिय शान्ति र समझदारी प्रवर्द्धन केन्द्रका तर्फ**बाट वि.सं. २०५० मा रेग्मीको ८० औं जन्मजयन्तीका अवसरमा शुभकामना तथा सम्मानपत्र प्रदान गरिएको थियो ।

- **पूर्वेली यूवा क्लव परिवारका तर्फ**बाट वि.सं. २०५० मा डा. रेग्मीको ८० औँ जन्मजयन्तीका अवसरमा व्यक्तिगत सुख शान्तिको कामनाका साथ अभिनन्दन गरिएको थियो ।

- **The National Federation of UNESCO Clubs in Nepal** ले ई. १९९४ नोभेम्बर ४ मा डा. डिल्लीरमण रेग्मी एक वरिष्ठ राजनीतिज्ञ, चिन्तक, इतिहासकार तथा स्वतन्त्रताका पक्षपाती, बौद्धिक व्यक्तित्व र उनले विश्वशान्ति तथा International Understanding the National Federation मा योगदान दिएवापत UNESCO PEACE PRIZE पुरस्कार ले सम्मानित गरेको थियो ।

- **नेपाल राष्ट्रिय अभिनन्दन समितिका तर्फ**बाट वि.सं. २०५२ मा डा. रेग्मीको ८२ औँ जन्मजयन्तीका अवसरमा रेग्मी एक विद्वान्, प्राज्ञ कुशल प्रकाशक राजनेता, इतिहासकार, दानवीरपुरुष, विश्वकल्याणकारी पुरुष भएकाले सम्मानका रूपमा **अभिनन्दन** गरिएको थियो ।

- **प्रजातन्त्र सेनानी सम्मान संस्थाका तर्फ**बाट वि.सं. २०५२ पौष ४ गते डा. रेग्मीको ८२ औँ जन्मजयन्तीका अवसरमा नेपालमा १०४ वर्षको राणा शासन हटाई प्रजातन्त्र स्थापना गर्न विशेष योगदान दिएवापत दोसल्ला ओढाई सम्मानपत्र साथ अभिनन्दन गरिएको थियो ।

- **जे.पी. प्रतिष्ठान काठमाडौँका तर्फ**बाट वि.सं. २०५३ चैत्र २९ मा डिल्लीरमण रेग्मी समाजसेवी, निरन्तर संघर्षरत, दानी तथा बहुआयामिक व्यक्तित्वका धनी भन्दै सम्मानस्वरूप अभिनन्दन गरिएको थियो ।

- **नेपाल अनुव्रत समिति काठमाडौँका तर्फ**बाट वि.सं. २०५४ पौष ३ मा डिल्लीरमण रेग्मीको ८४ औँ जन्मजयन्तीका अवसरमा उनले जनता, समाज, देश तथा इतिहास, संस्कृति र शान्तिका क्षेत्रमा पुऱ्याएको योगदानको कदर गर्दै शुभकामनासहित सम्मानपत्र प्रदान गरिएको थियो ।

- **त्रिभुवन विश्वविद्यालयका तर्फ**बाट वि.सं. २०५४ पौष ३ मा डिल्लीरमण रेग्मीको ८४ औँ जन्मजयन्तीका अवसरमा वरिष्ठ इतिहासकार तथा राजनीतिज्ञ भई अद्वितीय सेवा गरेकाले कदरस्वरूप अभिनन्दन गरिएको थियो ।

- **भिक्षु सुमङ्गल महास्थविरले सिद्धार्थ शिशु निकेतन अभय उपचार केन्द्र नेपाल, बौद्ध वृद्धाश्रमका तर्फ**बाट वि.सं. २०५४ पौष ३ मा रेग्मीले देश र जनतालाई दिएको योगदानको कदर गर्दै शुभकामनासहित अभिनन्दन गरेको थियो ।

- **भानुभक्त उ.मा.वि. तथा लाजिम्पाट ल्कवका तर्फ**बाट वि.सं. २०५४ पौष १५ मा डिल्लीरमण रेग्मीको ८४ औं जन्मजयन्तीका अवसरमा डा. रेग्मी राजनीतिज्ञ, विद्वान्, चिन्तक नेपाली वाङ्मयका धनी शान्ति निष्ठ र अहिंसक भएकाले श्रद्धास्वरूप आदर पत्र प्रदान गरिएको थियो ।

- **मर्स्याङ्दी वाङ्मय प्रतिष्ठानका तर्फ**बाट वि.सं. २०५४ पौष ३ मा डिल्लीरमण रेग्मीको ८४ औं जन्मजयन्तीका अवसरमा रेग्मीले राजनीति तथा बौद्धिक क्षेत्रमा पुऱ्याएको योगदानको उच्च मूल्याङ्कन गर्दै अभिनन्दन गरिएको थियो ।

- **पुष्पलाल स्मृति प्रतिष्ठानका तर्फ**बाट वि.सं. २०५६ मा अन्तर्राष्ट्रिय वृद्ध वर्ष १९९९ को अवसरमा डा. रेग्मीले राणाविरोधी आन्दोलन, राष्ट्रियता, जनजिविका र प्रजातन्त्रको सवालमा निरन्तर योगदान, दिएवापत कदर स्वरूप सम्मानपत्र प्रदान गरिएको थियो ।

- **नेपाल उपभोक्ता परिषद् केन्द्रीय कार्यालय पोखराका तर्फ**बाट वि.सं. २०५६ पोष १४ मा परिषद्द्वारा आयोजित सम्मान कार्यक्रममा प्रमुख अतिथिका रूपमा आसनग्रहण गरेको र शोभा बढाएकाले परिषद्को आजीवन मानार्थ सदस्यताबाट सम्मान गरिएको थियो ।

- **नेपाल नारी समाज तथा नेपाल साहित्य अकादमीका तर्फ**बाट वि.सं. २०५६ माघ १९ मा डा. डिल्लीरमण रेग्मी एक वरिष्ठ राजनीतिज्ञ, चिन्तक, मानवीय उदार भावनाका शिखर पुरुष, विद्वान् तथा समाजसेवी भएकाले भनी सम्मानपूर्वक अभिनन्दन गरिएको थियो ।

- **नेपाल संगीतकला एकेडेमीका तर्फ**बाट वि.सं. २०५६ माघ १९ मा तेस्रो सहस्राब्दीको शुभारम्भको अवसरमा डा. डिल्लीरमण रेग्मी प्रजातन्त्रका पहरेदार, वरिष्ठ राजनीतिज्ञ, वयोवृद्ध विश्वविख्यात एकल स्वाभीमानका धनी भएकाले भनी डा. रेग्मीलाई अभिनन्दन गरिएको थियो ।

- **डा. डिल्लीरमण रेग्मी ट्रष्टका तर्फ**बाट वि.सं. २०५६ माघ १९ मा डिल्लीरमण रेग्मीको ८६ औं जन्मजयन्तीका अवसरमा उनी शान्तिप्रिय, राजनीतिज्ञ तथा मानवमात्रका श्रदामानव भएकाले उनको योगदानको कदर स्वरूप अभिनन्दन गरिएको थियो ।

- **नेपाल राजनीतिशास्त्र संघ POLSAN का तर्फ**बाट ई. १९९८ फेब्रुअरी २७ मा डिल्लीरमण रेग्मीले नेपालको प्रजातान्त्रिक आन्दोलनमा सक्रिय भूमिका निभाएको र

प्राज्ञिक तथा बौद्धिक योगदान दिएकोमा The POLSAN Award of the Year 1997 द्वारा **सम्मानित** गरिएको थियो ।

- **नेपाल इतिहास संघका तर्फ**बाट वि.सं. २०५८ वैशाख १९ मा डा. डिल्लीरमण रेग्मीलाई नेपालको इतिहास तथा संस्कृतिका क्षेत्रमा पुऱ्याएको योगदानको कदरस्वरूप नेपाल इतिहास संघको प्रमुख संरक्षकको हैसियतमा सम्मानका साथ सम्मानपत्र प्रदान गरिएको थियो ।
- **डिल्लीरमण रेग्मीले शान्ति, अहिंसा, समाजसेवा** जनता र राष्ट्र, इतिहास, संस्कृति, पुस्तकालय निर्माण र संरक्षण आदि विभिन्न क्षेत्रमा पुऱ्याएको योगदानको कदर गर्दै वि.सं. २०५८ आश्विन २७ मा मरणोपरान्त अहिंसा शान्ति सम्मान २०५८ द्वारा सम्मान गरिएको थियो ।
- **श्री ५ को सरकारका तर्फ**बाट वि.सं. २०६० भाद्र १४ मा डिल्लीरमण रेग्मी एक वरिष्ठ राजनीतिज्ञ तथा इतिहासकार नामक रू. ५/- को हुलाक टिकटको प्रथम टाँचा लगाई प्रकाशन सुरु गरी रेग्मीको सम्मान गरिएको थियो ।
- **श्री ५ त्रिभुवन स्मारक समितिका तर्फ**बाट वि.सं. २०६१ चैत्र ९ मा त्रिभुवन स्वर्ण जयन्तीका शुभअवसरमा रेग्मीले यस समितिको संस्थापक सदस्यभई पुऱ्याएको योगदानको कदर गर्दै मरणोपरान्त सम्मान पत्र प्रदान गरिएको थियो ।
- डा. रेग्मीलाई विभिन संघ, संस्था, समिति र व्यक्तिहरूबाट लेखिएका र दिइएका पत्र र डिल्लीरमण रेग्मी स्मृति ग्रन्थमा उल्लेख भएअनुसार नै उनको मानसम्मान र प्रतिष्ठाको लिष्ट उतारिएको छ ।[४४] यसबाहेक पनि उनका धेरै सम्मान प्रशंसाका रेकर्डहरू छन् । जसको शोधखोज कार्य भइरहेको छ । अहिलेसम्म प्राप्त भएका र रेकर्डमा रहेकाहरूबाट पनि मान्न सकिन्छ कि उनी एक महान् समाजसेवी, वरिष्ठ राजनीतिज्ञ तथा इतिहासकार हुन् ।

[४४] डिल्लीरमण-कल्याणी रेग्मी स्मारक पुस्तकालयमा राखिएको संग्रहित रेकर्डबाट ।

तेस्रो – अध्याय

नेपालमा इतिहासलेखन र डा. रेग्मी

३.१ नेपालमा इतिहासलेखन र विकास

इतिहास बितेका सत्यतथ्य घटनाहरूको यर्थाथ विवरण हो । कसरी मानिसहरूको विकास भयो, कसरी त्यसले आफ्ना विचारमा संसारलाई परिवर्तन गऱ्यो, कसरी मानिसले प्राकृतिक शक्तिमाथि विजय प्राप्त गर्न सक्यो अनि कसरी कला, संस्कृति, दर्शन, साहित्य, विज्ञान तथा धर्मको उत्पत्ति र विकास हुँदै आजको स्थितिमा आइपुग्यो भन्ने वास्तविक तथ्यलाई यर्थाथ रूपमा देखाउने व्याख्या नै इतिहास हो ।[४५] त्यसैले इतिहास निरन्तर खोज र अनुसन्धानको विषय हो । यसैगरी मानवद्वारा निर्मित संस्थाहरूको उद्‌गम, विकास र अतितकालीन भेद र त्यसको स्वरूप आदिमा प्रकाश पार्ने र मानवलाई मानवसँग परिचय गराउने विषय पनि इतिहास हो । यसैले इतिहास सभ्यताको कडी हो किनभने आजको युग बितेको युग र भविष्यको युगसित पनि सम्बन्धित हुन्छ ।

"डा. रेग्मीले इतिहासबारे लेखेका छन्- इतिहास बितेको समयको घटनाको क्रमवद्ध विवरण होइन, न यो कुनै राजाहरूको इतिहासको क्रमवद्ध विवरण वा विजयगाथा नै हो । इतिहासको अध्ययन गर्न धेरै विषय वस्तुहरू चाहिन्छन् । यो दर्शन पनि होइन । यो विभिन्न देशहरूको विकासको अध्ययन मात्र पनि होइन । मानवतासँग भन्दा मानिससँग यसको घनिष्ट सम्बन्ध हुन्छ । इतिहासले भूत, वर्तमान र भविष्यलाई एक अर्काबाट पृथक गर्न सक्दैन । त्यसैले भूत, वर्तमान र भविष्य एक अर्कासँग सम्बन्धित हुन्छन् । वर्तमानको ज्ञानका लागि विगतको सम्पूर्ण ज्ञान आवश्यक हुन्छ र वर्तमानबाट भविष्य प्रभावित हुन्छ । इतिहासले मानिसलाई विगतसँग पूर्ण परिचित गराउँछ, जुन कुरा वर्तमानका लागि आवश्यक हुन्छ । त्यसैगरी यसले वर्तमानको पनि पूर्ण ज्ञान दिन्छ, जो अझ राम्रो भविष्यका लागि आवश्यक हुन्छ ।"[४६] यसरी उनले राज्यको विकासका निम्ति इतिहास उपयोगी हुने कुरा बताएका छन् । उनको दृष्टिकोण दुई पक्षीय छ । विगतबाट वर्तमानको लागि ज्ञान प्राप्त गर्नु र वर्तमानको आधारमा विगतलाई हेर्नु उनको दोहोरो र गहिरो दृष्टिकोण भएको देखिन्छ ।

नेपालमा इतिहास लेख्ने र लेखाउने परम्परा अगाडि थिएन । तत्कालीन युद्ध र घटनाहरूको वर्णनलाई कविहरूले कविताका रूपमा र गाइनेहरूले वीरगाथालाई गीतका रूपमा, प्रस्तुत गर्दै कुनै पनि घटनालाई मौखिक परम्पराबाट सजीव गराउन सामर्थ थिए ।

---

४५ राजेश गौतम, **इतिहासको पनि इतिहास**, काठमाडौँ : रत्नपुस्तक भण्डार, २०४१, पृ. १-७ ।

४६ **ऐजन**, पृ. १-३ ।

दरबारमा केही पण्डितहरूको सहयोगले राजवंशावली लेखी राख्ने तथा श्राद्ध गर्दा पितृपक्ष, मातृपक्षको नामावली पुरोहितले पढेर र खेस्राको रूपमा थन्क्याइराख्ने धार्मिक परम्परा र प्रचलन थियो । लिच्छविराजा मानदेवको चांगुनारायणको विजयाभिलेख, जयदेव द्वितीयको पशुपतिको अभिलेख, दुल्लूको राजा पृथ्वीमल्लको कीर्तिस्तम्भ तथा जनरल भीमसेन थापाको थापाथलीस्थित बाग्मती तटको अभिलेखलाई इतिहासका स्रोत सामग्रीका रूपमा मान्न सकिन्छ[४७] तथापि तिनीहरू इतिहास लेख्ने उद्देश्यबाट भने प्रेरित थिएनन् ।

सुरुमा इतिहासलाई साहित्यको एउटा भाग मानिन्थ्यो र यसलाई मनोरञ्जनको साधनका रूपमा पनि प्रयोग गरिन्थ्यो । साथै तत्कालीन राजपरिवारहरू वा भारदारहरूले आफ्नो पुर्खौलीको गुनगान गराउन साहित्यकारहरूलाई प्रयोग गरी वंशावलीका रूपमा इतिहास लेखाइएको पाइन्छ । त्यसैले त्यस्ता वंशावलीमा वास्तविकताभन्दा काल्पनिक घटनाहरू जोडिन्थे ।[४८] जब इतिहासबाट काल्पनिक घटनाहरूलाई हटाई सत्यतथ्य घटनाहरूमात्र राखेर लेख्न थालियो, त्यसले इतिहासमा सजीवता भरियो र क्रमशः यसको आकर्षण पनि बढ्न थाल्यो ।[४९] यसप्रकार इतिहासमा स्रोत सामग्रीहरूको प्रयोग गरी वैज्ञानिक रूपमा इतिहासलेखन गर्ने र सजीवता भर्ने कार्यको श्रेय यूरोपियन विद्वान्हरूलाई जान्छ किनभने यस कार्यमा उनीहरूले नै अग्रसरता लिएर क्रमशः अन्य क्षेत्रले पनि यसको अनुसरण गर्दै आजको यस अवस्थासम्म आइपुगेको छ । नेपालको सन्दर्भमा भन्नुपर्दा सुरु-सुरुमा नेपालको इतिहासलेखनकार्य साहित्यिक स्रोतमा मात्र सीमित थियो । क्रमशः प्राचीन अभिलेख, पुरातात्विक स्रोत तथा अन्य तत्कालीन सरकारी तथा गैरसरकारी कागजातको प्रयोग हुन थाल्यो र इतिहासलेखनमा विश्वसनीयता पनि बढ्दै गयो । खासगरी उन्नाइसौं शताब्दीसम्ममा नेपालको इतिहासलेखन विदेशी विद्वान्हरूबाट मात्रै भएको सन्दर्भमा बीसौं शताब्दीमा आएर यसले व्यापकता लिँदै गयो र नेपाली विद्वान्हरूबाट इतिहासलेखन कार्य तीव्र रूपमा अगाडि बढ्यो ।[५०]

३.१.१ उन्नाइसौं शताब्दीसम्ममा नेपालको इतिहासलेखन

नेपालमा अठारौं शताब्दीभन्दा अघिसम्म इतिहासलेखन परम्पराको थालनी हुन सकेको थिएन । तबसम्म वंशावली, अभिलेख, तथा धार्मिक ग्रन्थहरूलाई नै इतिहास मान्नुपर्ने अवस्था थियो । विभिन्न उद्देश्यले नेपाल पसेका युरोपियनहरूबाट उनीहरूको दैनिकी, व्यक्तिगत अनुभव र देखेबुझेका आधारमा लेखिएका पुस्तकहरू नै नेपालको लिखित, प्रामाणिक र आधुनिक इतिहास मान्ने परिस्थिति आयो । वास्तवमा यी पुस्तकहरू

---

४७ **ऐजन** ।

४८ राजेश गौतम, **इतिहासलेखनको इतिहास**, काठमाडौँ : रत्न पुस्तक भण्डार, २०५१, पृ. ३३८ ।

४९ **ऐजन** ।

५० सुरेन्द्र के.सी., **नेपालको इतिहास लेखनमा धनबज्र बज्राचार्यको योगदान**, काठमाडौँ : सिनास, त्रि.वि., २०५९, पृ. ८-१० ।

उनीहरूका दैनिकी तथा यात्रावर्णन थिए, जसले नेपालीलाई भन्दा अंग्रेजहरूलाई नै ज्यादा फाइदा पुऱ्याएको देखिन्छ तथापि यी पुस्तकहरू नेपालको इतिहासका महत्त्वपूर्ण स्रोतका रूपमा लिन सकिन्छ । यस किसिमको नेपालको इतिहासलेखनको शुभारम्भ बेलायती सैनिक अधिकारी कर्कपेट्रिकले **एन एकाउन्ट अफ द किङ्डम अफ नेपाल** नामक पुस्तकबाट गरेका थिए ।[५१] वि.सं. १८४८-४९ मा नेपाल र तिब्बतचीनबीच युद्ध भयो । चिनियाँ फौज बेत्रावती तटसम्म आएकाले तत्कालीन नायब बहादुर शाहले कम्पनी सरकारसँग सैनिक सहयोग मागे । सोहीअनुसार ढिलो गरी कर्कप्याट्रिकको नेतृत्वमा वाणिज्य सन्धिपछि केही सेनासहित एउटा शिष्टमण्डल नेपाल आएको थियो । नेपाल भ्रमणको छोटो बसाइ र अनुभवका आधारमा कर्कप्याट्रिकले सो पुस्तक लेखी प्रकाशन गरे । जसलाई नेपालको इतिहासको अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा प्रचार भएको पहिलो दस्तावेज तथा पुस्तक मानिन्छ ।[५२] ई. १८११ मा प्रकाशित उक्त पुस्तकमा नेपालको विभिन्न पक्ष र प्रसङ्गहरूको परिचय दिइएको छ । पहिलो पुस्तक भएकाले केही कमजोरी र यथार्थपरक नभए पनि नेपालको इतिहासलेखनको औपचारिक सुरुआत गरेकाले त्यसको महत्त्वपूर्ण स्थान छँदैछ । तत्कालीन नेपालका सरकारी ठूलावडा पदाधिकारीहरूले राज्यलाई गोरखा राज्य भनेका छन् । पछि कर्कप्याट्रिकले नेपाल अधिराज्य भनी अन्तर्राष्ट्रिय जगत्मा प्रचार गरे । यो महत्त्वपूर्ण र सकारात्मक कार्य हो । हुनत यसअघि १८ औं शताब्दीको अन्तिम दशकमा पनि इटालियन पादरी गेसेप्पे दारोवाटोले नेपालको बसाइ अवधिको आफ्नो अनुभवको वर्णन कलकत्ताबाट प्रकाशित पत्रिकामा पनि नेपाल भनी उल्लेख गरिएको पाइन्छ भने यस अघि एफस्टिलरको द राइज अफ द हाउस अफ गोरखा नेपाल नामक कृति आइ सकेको थियो ।[५३]

कर्कप्याट्रिकको उक्त पुस्तक छापिएको करिब ८ वर्षपछि अर्का यूरोपियन विद्वान् फ्रान्सिस वुचानन हेमिल्टनले **एन एकाउन्ट अफ द किङ्डम अफ नेपाल** नामक पुस्तक लेखेर (ई. १८१९) मा प्रकाशनमा ल्याए । उनी वि.सं. १८५८ मा कप्तान नक्स मण्डलसँग चिकित्सकको रूपमा नेपाल आएका थिए । उनले आफ्नो अधिकांश समय नेपालका बारेमा बुझ्नमा खर्च गर्नुका साथै उक्त पुस्तकमा नेपालसम्बन्धी धेरै वास्तविक कुराहरू उल्लेख गरेका छन् ।[५४] वि.सं. १८७१-७३ मा नेपाल र इष्ट इण्डिया कम्पनीबीच युद्ध भयो । युद्धको सुरुआतदेखि सुगौली सन्धिसम्मको वर्णन **मिलिटरी स्क्याच अफ द गोरखा वार इन द एयर १८१४-१६** नामक पुस्तकमा गरिएको छ उक्त पुस्तक आर. हन्टरले ई. १८२२ मा प्रकाशन गरेका थिए । त्यसैगरी जे.एल. कक्स नामका अर्का विद्वान्ले ई. १८२४ मा **पेपर रेस्पेक्टीङ**

---

[५१] **ऐजन** ।

[५२] **ऐजन** ।

[५३] गौतम, **पूर्ववत्, पाद टिप्पणी संख्या-४**, पृ. ३३८-३३९ ।

[५४] **ऐजन**, पृ. ३४०-३४५ ।

इन नेपाल भन्ने पुस्तक प्रकाशन गरे जसमा उनले विभिन्न कागज, पत्र, कुटनीतिक पत्रहरूलाई प्रकाशन र सार्वजनिक गरेका छन् ।[५५] त्यस्तै ई. १८२५ मा अंग्रेज विद्वान् एच.टी. प्रिन्सेपले **हिस्ट्री अफ पोलिटीकल एण्ड मिलिटरी ट्रान्जीसन इन इन्दिया** नामक पुस्तक लेखे । जुन पुस्तकको १-२ अध्यायमा नेपालको मात्र वर्णन गरिएको पाइन्छ । ई. १८२६ मा जोहन मालकनले **पोलिटीकल हिस्ट्री अफ इन्डिया फ्रम १८१३-२३** नामक पुस्तक लेखे । यसको पहिलो भागमा नेपालकै बारेमा मात्र उल्लेख गरेको पाइन्छ । त्यसपछि लामो समयसम्म कुनै पनि विदेशीले नेपालका बारेमा लेखेको पाइँदैन ।[५६]

नेपालमा कोतपर्वपछि जंगबहादुर कुँवर शक्तिशाली बन्दै गए भने अंग्रेजसँग पनि उनको सम्पर्क बढ्दै गयो । ई. १८५१ मा एकजना **अनफेनर केमन्गान** नामक विद्वान्ले **रफ नोट्स अन दस्टेट अफ नेपाल : इट्स गर्भरमेन्ट आर्मी एण्ड रिसोर्स** शीर्षकको पुस्तक तयार पारेर प्रकाशन गरे । यिनी जंगबहादुरको बेलायत यात्रामा पनि साथै गएका व्यक्ति थिए । ई. १८५२ मा अर्का विद्वान् अलिफेन्ट लरेन्सले **जर्नि टु काठमाडौं** नामक पुस्तक जनसमक्ष ल्याए । यसमा जंगबहादुरको बढी प्रशंसा गरिएको पाइन्छ ।[५७] त्यसै वर्ष विद्वान् क्याप्टेन टी. स्मिथले **नाराटिकम्स् अफ फाइम एर्स रेसिडेन्स एट नेपाल**लाई २ भागमा प्रकाशन गरी थप कुरा बाहिर ल्याए । त्यस्तै गरी अर्का विद्वान् क्याप्टेन फ्रान्सिस् इडेर्टनले **जर्नि अफ ए विन्टर टावर इन इन्डिया विथ ए भिजिट टु द कोर्ट अफ नेपाल** नामको पुस्तक लेखी प्रकाशन गरे । ई. १८७२ मा एच.वी. इवार्ड सर हर्मन मेरिवेलले **लाइफ अफ सर हनेरी लरेन्स** भन्ने पुस्तक लेखि प्रकाशनमा ल्याए । त्यस्तै ई. १८७७ मा डेनियल राइटले अर्को महत्त्वपूर्ण पुस्तक **हिस्ट्री अफ नेपाल** लेखे । जसमा वंशावलीका साथै नेपालको विभिन्न पक्षको वर्णन आफ्नै शैलीमा गरिएको पाइन्छ ।[५८] ई. १८७८ मा जे.टी. ह्विलरले **डायरी अफ इभेन्ट्स इन नेपाल १८४२-४६** नामक पुस्तक प्रकाशित गरे । यसमा जनरल भीमसेन थापाको पतनदेखि कोतपर्वसम्मको वर्णन गरिएको छ । ई. १८८० मा एच अम्ब्रोज ओल्डफिल्ड नामका विद्वान्ले **स्केचेज् फ्रम नेपाल** नामक पुस्तक प्रकाशित गरे । यसमा जंगबहादुरकालीन नेपालको यथार्थ चित्रण गरिएको पाइन्छ ।[५९] नेपालमा धेरैजसो विभिन्न मिशन तथा डाक्टरका रूपमा आएका अंग्रेजी विद्वान्हरूले नेपालको आन्तरिक अवस्थालाई बुझेर विभिन्न पुस्तक लेखेको पाइन्छ । त्यसबाहेक अंग्रेज राजदूतावासको बसाइबाट पनि लाभ उठाएर धेरै पुस्तकहरू लेखिएका पाइन्छन् तर ती सबैले नेपाल र नेपालीकै विभिन्न पक्षको चित्रण गरेर लेखेका छन् ।

---

[५५] **ऐजन** ।

[५६] के.सी., **पूर्ववत्, पाद टिप्पणी संख्या- ६**, पृ. १४-१६ ।

[५७] **ऐजन** ।

[५८] **ऐजन** ।

[५९] **ऐजन** ।

ई. १८८० मा वि.एच. हड्सनले **मिस्केलिनियस एसेज् रिलेटिङ टू इन्डियन सब्जेक्ट** भन्ने पुस्तकलाई २ भाग गरी प्रकाशित गरे । यसैगरी ई. १८८२ मा राजेन्द्रलाल मित्रको **द संस्कृत वुदिस्ट लिटरेचर अफ नेपाल** नामक अर्को पुस्तक प्रकाशित भयो । भारतीय विद्वान् भगवानलाल इन्द्राजी ई. १८७५ मा नेपाल आएर यहाँ भएका अधिकांश अभिलेखलाई उतार्ने काम गरे ।[६०] ई. १८७८ मा डब्लु. ग्रिस्स नामक अभिलेख विशेषज्ञले ती अभिलेखहरूलाई अंग्रेजीमा अनुवाद गरे । त्यसैगरी जर्मन विद्वान् जी. वुलरले करिब २० अभिलेखको नक्कल तयार गरी ई. १८८० अगस्तमा **इन्डियन एन्टीक्वेरी**मा प्रकाशित गरे । केही कम लेखक आफै बिरामी परेकाले प्रकाशित हुन पाएन र बाँकी नै रह्यो । पछि फेरि जी. वुलरको अनुरोधमा डा. जे. ब्रुगसले केही आर्थिक सहयोग जुटाई ई. १८८४ मा **इन्डियन एन्कियूरी**मा थप १४ वटा अभिलेख छापिए ।[६१] त्यसपछि नेपालसम्बन्धी २३ वटा अभिलेख शीर्षकमा ई. १८८५ दुवैलाई मिलाएर नेपालका प्राचीन अभिलेखहरू छापिए । ई. १८९६ मा विलियम हन्टरले **लाइफ अफ ब्रेन हाइटन हड्सन** नामक कृति प्रकाशमा ल्याए जसमा जनरल भीमसेन थापाको पतनको प्रसङ्गलाई प्रकाश पारिएको छ ।[६२] यसरी १९ औं शताब्दीसम्म नेपालको इतिहासलेखनमा विदेशी विद्वान्हरूकै योगदान रहेको तथा नेपाली लेखकले लेखेको आधिकारिक जानकारी नभएको देखिन्छ । सबै विदेशी विद्वान्हरूले नै नेपालबारे चासो राखी विभिन्न पक्षको जानकारी लिने, दिने काम गरेको पाइन्छ ।

३.१.२ बीसौँ शताब्दी र त्यसपछिको नेपालको इतिहासलेखन

२० औं शताब्दीमा आएर ई. १९०३ मा विद्वान् शिशिल बेण्डालले **हिस्ट्री अफ नेपाल एण्ड सराउन्डीङ किङ्गडम** नामक पुस्तक लेखी ई. १०००-१६०० समयसम्मको इतिहास प्रकाशित गरे । उनले नेपालमा प्राप्त गोपाल राजवंशावलीको अंग्रेजी अनुवाद र केही अन्य सामग्रीलाई पनि स्थान दिएका छन् ।[६३] ई. १९१५ मा हरप्रसाद शास्त्रीले **केटलग अफ प्लाम लिभ एण्ड सेलेक्टेड पेपर मिस विलोङ्ग टु द डावर लाइब्रेरी नेपाल**लाई कलकत्ताबाट प्रकाशन गरे । उक्त कृतिमा उनले अभिलेखहरूलाई पनि स्थान दिएका छन् । ई. १९०५-८ मा शिल्भाँ लेभीको **ली नेपाल** नामक पुस्तक फ्रेन्च भाषामा प्रकाशित भयो । उनले तिब्बती, चिनियाँ र नेपाली स्रोतहरूको पनि अध्ययन गरी नेपाललाई स्वतन्त्र राज्यको अस्तित्वमा रहेर पनि परतन्त्रमै रहेको तर्क दिएका छन् । ई. १९०९ मा पद्म जंगले **लाइफ अफ महाराज जंगबहादुर अफ नेपाल** भन्ने पुस्तक प्रकाशित गरे । जुन पुस्तक नेपाली

---

[६०] **ऐजन** ।

[६१] गौतम, **पूर्ववत्, पाद टिप्पणी संख्या- ४**, पृ. ३४६-३४७ ।

[६२] **ऐजन**, पृ. ३४४-३४८ ।

[६३] **ऐजन** ।

लेखकले लेखेको र अंग्रेजी भाषामा लेखिएको पहिलो पुस्तक थियो ।[६४] जंगबहादुरका छोरा भएबाट उनको लेखन आफ्नै बाबुप्रति अनुकूल देखिन्छ तथापि यो पुस्तकको पनि छुट्टै मूल्य र मान्यता भने रहेको छ । ई. १९२२ मा अम्बिकाप्रसाद उपाध्यायले नेपाली भाषामा **नेपालको इतिहास** नामक पुस्तक अंग्रेजी इतिहासकारहरूले लेखेकै आधारमा तयार गरी प्रकाशन गरे । अर्कातर्फ ई. १९२८ मा जी.डी. हेमिल्टनले **नेपाल एण्ड नेप्लीज** भन्ने पुस्तक लेखे । उनी तत्कालीन ब्रिटिश दूतावासका डाक्टर थिए ।[६५] त्यसै वर्ष प्रधानमन्त्री चन्द्रशमशेरले बेलायतका इतिहासकारहरूलाई बोलाई आफ्नै निर्देशनमा आफ्नो इतिहासलेखन लगाए । ती अंग्रेज इतिहासकार पर्सिभल लण्डन हुन् जसले **नेपाल भोलुम** Vol. I & II भन्ने पुस्तक लेखे । नेपालको इतिहासलाई उनले पूर्ववर्ती अंग्रेजहरूको लेखाईको समर्थन गर्दै चन्द्रशमशेरको सवल पक्षको मात्र चर्चा गरेकाले यस पुस्तकमा एकतर्फी लेखन मात्र भएको पाइन्छ । भनिन्छ, सो पुस्तक नेपाली भाषामा तयार गरिएको थियो जसलाई पर्सिभल लण्डनले अंग्रेजीमा अनुवाद गरेका थिए । त्यसै वर्ष डब्लु.वी. नर्थि सी.जे. मोरिसले **द गोरखा दियर्स मेनर्स कस्टमस् एण्ड कन्ट्री** नामक पुस्तक लेखे ।[६६] जुन पुस्तकमा नेपाली सैनिकको वीरताको वर्णन गरिएको छ ।

इतिहासशिरोमणि बाबुराम आचार्यको समेत सहयोग लिई सूर्यविक्रम ज्ञवालीले ई. १९३५ मा **पृथ्वीनारायण शाह** नामक महत्त्वपूर्ण कृति प्रकाशित गरे । उक्त कृतिले नेपालको एकीकरणसम्बन्धी नेपाली भाषामा आधिकारिक जानकारी दिन सफल देखिन्छ । ई. १९३७ को अन्त्यमा डब्लु वुक नर्थिद्वारा **द लेण्ड अफ गोरखा अर द हिमालयन किङडम्स् अफ नेपाल** नामक कृति लण्डनबाट प्रकाशित भयो । प्रकाशन मिति उल्लेख नभएको **नेपाल द होम अफ गड्स** नामक कृति अक्वल अलिबाट प्रकाशित भयो । ई. १९४७ (वि.सं. २००४) मा तोत्रराज पाँडे र नयराज पन्तको संयुक्त प्रयत्नबाट माध्यमिक पाठशालास्तरलाई सहयोग पुग्ने नेपालको संक्षिप्त इतिहास नामक सानो तर महत्त्वपूर्ण पुस्तक प्रकाशित भयो । यसमा पहिलेका लेखकहरूले लेखेका प्रसङ्गहरूलाई केही सुधार गरेर सत्यतथ्यमा आधारित भएर लेखिएको भनीएको छ[६७] तापनि आधार प्रमाण र स्रोतहरूको उल्लेख भने गरिएको पाइँदैन ।

माथि उल्लेख गरिसकिएको छ कि नेपालको इतिहासमा कलम चलाउने काम करिब १०० वर्षसम्म नेपालीबाट नभई विदेशी लेखकहरूबाट मात्र भयो । नेपाली भएर पनि विदेशी सेवामा लागेका अम्बिकाप्रसाद उपाध्यायले चन्द्रशमशेरको आग्रहमा ३६० पृष्ठको पुस्तक लेखे, जसमा पूर्ववर्ती विदेशी लेखकहरूले अंग्रेजीमा लेखेका विभिन्न विषयवस्तुसमेतलाई

---

[६४] **ऐजन** ।

[६५] **ऐजन**, पृ. ३४९-३५० ।

[६६] **ऐजन**, पृ. ३५०-३५१ ।

[६७] के.के अधिकारी, **अ ब्रिफ सर्वे अफ नेपाली हिस्ट्रीयोग्राफी**, काठमाडौँ : बुकु प्रकाशन, ई. १९८०, पृ. १८-३२ ।

आफूले नेपालीमा मिलाएर लिपिबद्ध गरेका छन् । उनी आफ्नो ज्ञान, बुद्धि र विवेकलाई उक्त पुस्तकमा व्यक्त गर्न सफल भएका छन् । नेपाली भाषामा लेखिएको उक्त पुस्तक नेपालमा पहिलो र महत्त्वपूर्ण रहेको छ ।[६८] कतिपय ठाउँमा लेखकले आफ्ना विचारहरू पनि समावेश गरेका छन् । समग्रमा भन्नुपर्दा चन्द्रशमशेर जङ्गबहादुर राणाको कार्यकालसम्म आएर टुङ्गो लगाइएको उक्त पुस्तकको मुख्य उद्देश्य राणाहरूलाई प्रशंसा गरेर नेपालमा आफ्नो प्रभाव राम्रो देखाउने प्रयास रहेको अनुमान गर्न सकिन्छ ।

वास्तवमा भन्ने हो भने ई. १९४७ मा प्रकाशित तोत्रराज र नयराज पन्तको कृतिलाई तथ्यमा आधारित भएको भनिए तापनि जङ्गबहादुरको वर्णनमा आएर पुस्तकलाई समापन गरिएको छ । त्यसमा राणा शासकहरूले नेपालमा गरेका जनविरोधी कार्यहरूको एउटा उदाहरण पनि प्रस्तुत गरिएको छैन । नेपालमा राणा शासन रहँदासम्म कुनै विदेशी र नेपाली लेखकहरूले राणाहरूको जनविरोधी कार्यहरूको वर्णन तथा जानकारी दिने गरी इतिहास लेख्ने साहस कसैले गरेको पाइँदैन । विदेशमा बसेर नेपालका बारेमा लेख्ने सूर्यविक्रम ज्ञवालीले ई. १९४९ मा **नेपाली वीरता** नामक सानो पुस्तक प्रकाशित गरे । उक्त कृतिमा नेपालीहरूले आफ्नो राष्ट्र निर्माणको सिलसिलामा गरेका योगदानको प्रसङ्गहरूलाई सार्वजनिक गरेर नेपालीहरूलाई जागृत गराउने कार्य गरे । उनले ई. १९३३ मा **द्रव्य शाह**, १९४० मा **वीर बलभद्र**, १९४३ मा **अमरसिंह थापा**, १९२८ मा **भानुभक्त**को जीवनी प्रकाशित गरेर नेपालको इतिहासलेखनलाई एक पाइला अगाडि बढाए । ज्ञवालीले नेपाल र नेपालीसम्बन्धी पुस्तकहरू प्रकाशन गरेर नेपालमा चलिरहेको राणा शासनविरुद्धको आन्दोलनलाई उर्जा थप्नु पनि रहेको बुझिन्छ ।[६९] यसपछि लगतै नेपालमा राणाविरोधी आन्दोलन नेपालभित्र र बाहिरबाट सुरु हुन थाल्यो ।

यसैबीच डा. डिल्लीरमण रेग्मीद्वारा लिखित र भारतको विहार उडिसा रिसर्च सोसाइटीबाट ई. १९४२ मा प्रकाशित **नेपालको इतिहासका स्रोतहरू** नामक लेख रेग्मीको पहिलो प्रयास मानिन्छ, जसमा नेपालको ई. ८८० देखि १६८० सम्म जम्मा ८०० वर्षको अवधिलाई समेटिएको छ र यो यस अवधि-भित्रका नेपालको विभिन्न पक्षहरूको जानकारी दिन सफल कृति मानिन्छ ।[७०] यसैगरी ई. १९४८ मा सोही सोसाइटीबाट डा. रेग्मीको **काठमाडौं उपत्यकाका नेवारहरूको प्राचीनता** शीर्षकको अर्को लेख प्रकाशित भयो । जसमा काठमाडौंका नेवारहरूको मौलिक जातीय पहिचान, नेवारहरूको उद्भव थलो र उनीहरूको सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक आदि पक्षको चित्रण गरिएको छ ।[७१] यसका साथै ई. १९४०

---

[६८] **ऐजन** ।

[६९] गौतम, **पर्ववत्, पाद टिप्पणी संख्या- ४**, पृ. १९-२३ ।

[७०] डि.आर. रेग्मी, **सोर्स फर अ हिस्ट्री अफ नेपाल**, विहार उडिसा रिसर्च सोसाइटी, ई. १९४२, पृ. ।

[७१] गौतम, **पूर्ववत्, पाद टिप्पणी संख्या-४**, पृ. ३५४-५५ ।

को दशकमा डा. रेग्मीका ४ वटा साना-साना भोलुमका पुस्तकहरू नेपाली राष्ट्रिय कांग्रेसद्वारा प्रकाशित भए । ई. १९४७/४८ मा प्रकाशित पुस्तकहरूमा **नेपाली भाषा और उसका साहित्य** नामक हिन्दीमा लेखिएको पुस्तक हो, जसमा खसभाषा, राष्ट्रभाषा तथा नेपाली भाषाको साहित्य पक्षलाई समेटिएको छ । अर्को पुस्तक **आजके नेपालकी ऐतिहासिक पीठिका** नामक हिन्दी भाषामै लेखिएको पुस्तक हो, जसमा नेपालको तत्कालीन परिवेश र ऐतिहासिक पृष्ठभूमिलाई छोटो रूपमा जानकारी गराउने प्रयास गरिएको छ । डा. रेग्मीका सोही समयमा **गैर नेपाली सेनामे गोरखे** र **नेपाली जनआन्दोलनका उद्देश्य** नामक हिन्दीमा लेखिएका थप २ वटा कृतिहरू छन् । यसैगरी अर्को **नेपाल** नामक पुस्तक हो जसमा नेपालको परिचय दिने उद्देश्यले तयार गरिएको र नेपालको प्राचीनकालदेखि तत्कालीन अवस्थासम्मको विभिन्न पक्षको जानकारी गराइएको छ । रेग्मीको अर्को पुस्तक **द नेपाली डेमोक्रेटिक स्ट्रगल** नामक कृतिमा नेपालमा प्रजातान्त्रिक आन्दोलनसम्बन्धी उद्देश्य र चरित्रका बारेमा वर्णन गरिएको छ । डा. रेग्मीका यी कार्यहरूले पनि नेपालको इतिहासलेखनमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको मानिन्छ ।

ई. १९५० मा आएर नेपालको इतिहासलेखनमा नयाँ आयाम आरम्भ हुन्छ । शताब्दीदेखि थिचिएर बसेका नेपालीहरूले अब क्रमशः नयाँ पुस्तकहरू लेख्न र प्रकाशन गर्न थालेको पाइन्छ । ई. १९५० मा डा. रेग्मीको **ए सेन्चुरी अफ फेमिली अटोक्रेसी इन नेपाल** नामक कृति नेपाली राष्ट्रिय कांग्रेसले नै प्रकाशित गऱ्यो । राणाहरूका विरुद्धको संघर्षको वर्णनमा आधारित उक्त कृतिले राजनीतिक संघर्षको मार्ग निर्देशन गरेको पाइन्छ । यसको एउटा पक्षमा राणा शासनको नेपालमा प्रारम्भको प्रकृति, हत्या, हिंसा तथा षड्यन्त्रको यथार्थ चित्रण गरिएको छ, जसबाट नेपालीहरूले र विदेशीहरूले पनि नेपालको राजनीतिमा राणाहरूले गरेको क्रियाकलापको मूल्याङ्कन गर्ने राम्रो अवसर पाएका थिए । यसपछि ई. १९५० मा नै रामजी उपाध्यायको **नेपालको इतिहास दिग्दर्शन** प्रकाशित भयो । यसैगरी बालचन्द्र शर्माको **नेपालको ऐतिहासिक रूपरेखा** नामक कृति वि.सं. २००८ मा बनारसबाटै प्रकाशित भयो । उक्त कृतिमा नेपालको प्राचीनकालदेखि २००७ सालसम्मको राजनीतिक पक्षलाई प्रकाश पार्ने प्रयास भएको छ । यो शोध र खोजमूलक ग्रन्थ हो । त्यसबेला त्यतिको मिहेनत गरी पुस्तक लेख्नु ठूलो कुरा थियो । नेपालको इतिहास सरल नेपाली भाषामा प्रकाशित उक्त पुस्तकले खासगरी २००७ सालको राणा शासनविरुद्धको क्रान्तिको पृष्ठभूमि र आन्तरिक कुरालाई उजागर गर्न सक्षम देखिएको छ । लेखक स्वयं २००७ सालको क्रान्तिमा सहभागी पार्टीका कार्यकर्ता रहेका व्यक्ति हुनाले पनि पुस्तकमा धेरै सत्य कुरा आएका छन् । त्यही समयमा स्कूयल्स कमनले **ट्रेड थ्रो हिमालयज** नामक पुस्तक अंग्रेजीमा लेखी नेपालले उत्तरतर्फ हिमालयपारि गरिआएको व्यापारलाई राम्रो अध्ययन गरेको प्रसङ्गसहित जानकारी दिएका छन् । उक्त पुस्तकमा नेपालको व्यापार,

नेपालको तिब्बतसँग राजनीतिक सम्बन्धका साथै आर्थिक कारणले पटक-पटक परेका युद्ध तथा नेपाल-चीन-तिब्बत युद्ध, चिनियाँहरूको लक्ष्य तथा नेपालले सामना गर्नुपरेका समस्याहरूका बारेमा पनि चर्चा गरिएको पाइन्छ ।

यसैबीच ई. १९५२ मा डिल्लीरमण रेग्मीको **एन्सियन्ट एण्ड मिडियभल नेपाल** नामक पुस्तक प्रकाशित भयो । यो पुस्तक प्राचीन र मध्यकालीन नेपालको विभिन्न पक्षको जानकारी दिन सफल मानिन्छ । रेग्मीले विभिन्न स्रोत सामग्रीहरूको प्रयोग गरेर मिहिनेत साथ उक्त पुस्तकलाई सजीवता दिएका छन् । यसैगरी रेग्मीको अर्को पुस्तक ई. १९५२ मा नै आयो, जसको नाम हो **ह्विवदर नेपाल** । यस पुस्तकमा भरखर मात्र १०४ वर्षसम्म शासन गरेको राणाशासनलाई समाप्त गरी प्रजातन्त्रको स्थापना भएको सन्दर्भमा अब नेपाल कता जाने ? यसले के-कस्ता नीति र कार्यक्रमहरू अवलम्बन गर्ने तथा राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक रूप के-कस्तो लिने आदि विभिन्न जिज्ञासा र जानकारी दिइएको छ । रेग्मीका यी दुवै पुस्तक करिब-करिब एउटै समयमा आए पनि फरक-फरक सन्दर्भ र सूचना यिनीहरूमा छन् । यसले पनि नेपालको इतिहासलेखनमा इट्टा थप्ने काम भएको मानिन्छ ।

नेपालमा राणा शासनको अन्त्य भएपछि स्वतन्त्ररूपमा नेपालको इतिहासलेखनमा विभिन्न व्यक्तिहरू लागेको पाइन्छ । यसै क्रममा वि.सं. २००९ सालदेखि पं. नयराज पन्तको सक्रियतामा संशोधन मण्डलको नामबाट इतिहासलेखन सुरु गरियो । नयाँ सामग्रीको खोज, प्रयोग र लेखनमा देखिएका कमी-कमजोरीहरूलाई सच्याउने, संशोधन गर्ने उद्देश्यले स्थापना गरिएको उक्त संस्थाले इतिहाससम्बन्धी विभिन्न कामहरू गर्न थाल्यो । तर यसले अरूले लेखेका इतिहासहरूलाई पनि संशोधन गर्ने र लेखेका कुरालाई आलोचना गर्ने काममा बढी समय खर्च गऱ्यो । प्रमाणपत्रको आवश्यकता नपर्ने, योग्यतामा भरपर्ने नारा दिएर यसले एक प्रकारको गुरुकुलीय शिक्षाको आरम्भ गर्ने प्रयास पनि गऱ्यो । पं. नयराज पन्तको नेतृत्वमा संशोधन मण्डलले **पृथ्वीनारायण शाहको उपदेशलाई** व्याख्या गरेर १५०० पृष्ठको आयाममा ४ खण्डमा प्रकाशित गऱ्यो । यसले नयाँ-नयाँ प्रमाणहरूलाई व्याख्यासहित प्रकाशमा ल्याउने कार्य गऱ्यो । संशोधनमण्डलको नामबाट प्रकाशन हुने **पूर्णिमा** पत्रिका पारिवारिक पत्रिकाका रूपमा प्रयोग गरियो भने अरू व्यक्तिको लेख-रचना र कृतिलाई कुनै स्थान नदिने वातावरण बनाएको बुझिन्छ । तर पनि संशोधन मण्डलले इतिहास, संस्कृति, ज्योतिष तथा पञ्चाङ्गको विषयका साथै गणित, कुनै व्यक्तिका बारेमा प्राप्त पत्र र चिठीपत्रबारे महत्त्वपूर्ण काम गरेको पाइन्छ । इतिहास पढ्ने र पढाउने व्यक्तिका लागि उपयोगी मानिएको **पूर्णिमा** पत्रिका आजकल शिथिल अवस्थामा पुगेको छ ।[७२] तथापि नेपालको इतिहासलेखन प्रयासमा यसको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहेको भने पक्का छ ।

---

[७२] **ऐजन**, पृ. ३५६ ।

यसै क्रममा नेपालको इतिहाससम्बन्धी स्रोत सामग्रीको नेपालको अति दुर्गम क्षेत्रमा खोजी गर्ने बाढी योगी नरहरिनाथले ल्याइदिए । विशेषगरी २००५ सालदेखि २०१५ सालसम्म योगी नरहरिनाथले इतिहासका सामग्री सङ्कलन गर्ने र त्यसपछि प्रकाशन गर्ने अभियान चलाएको पाइन्छ ।[७३] तर २०२१ सालपछि उनको त्यो कार्य प्रायः स्थगित भयो । योगीको **इतिहास प्रकाशमा सन्धिपत्र- संग्रह** नामक पुस्तक अत्यन्तै उपयोगी मानिन्छ । इतिहासका विद्यार्थी नभैकन पनि बाबु परराष्ट्र मन्त्रालयमा हाकिम भएको लाभ उठाई चित्तरञ्जन नेपालीले **जनरल भीमसेन थापा र तत्कालीन नेपाल** तथा **श्री ५ रणबहादुर शाह** नामक पुस्तकहरू लेखी प्रकाशन गरे । उनले ती दुवै कृति तत्कालीन राजा श्री ५ महेन्द्रको निर्देशानुसार रणबहादुर शाहलाई सकारात्मक पक्षमा मात्र प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरेका छन् । यसपछि नेपालको इतिहासलेखन प्रयासमा इतिहासकार ढुण्डीराज भण्डारीको नाम आउँछ । उनले भारतबाट प्रकाशित गरेको **नेपालको ऐतिहासिक विवेचना** र पछि पुनः त्यसैको नाम परिवर्तन गरी **नेपालको आलोचनात्मक इतिहास** नामक पुस्तक लेखी नेपालको इतिहासलेखनमा नयाँ अध्याय थप्न सफल भएका छन् ।

वि.सं. २००७ सालको क्रान्तिपछि विदेशी इतिहासकारहरूले पनि नेपालको इतिहासलेखनलाई नयाँ शैलीमा लेख्ने परम्परा सुरु गरेको पाइन्छ । त्यस्ता विदेशी लेखकहरूमा आर गोली पनि पर्दछन् । उनले **नेप्लिज इन्सक्रिप्सन्स इन गुप्त क्यारेक्टर्स** भन्ने शीर्षकमा लिच्छविकालीन पूर्व प्रकाशित र केही नयाँ अप्रकाशित अभिलेखहरू समावेश गरी इटलीको रोम इन्टिच्यूटबाट ई. १९५५ मा प्रकाशित गरे । त्यस्तै ई. १९६२ मा गिसेप्प टुचीले **नेपाल द डिस्कभरि अफ मल्लज** भन्ने पुस्तक लण्डनको गोर्गे एलन एण्ड अनविन कम्पनी लि. बाट प्रकाशित गरे । यस्ता विदेशीले लेखेका पुस्तकले नेपालको इतिहास र बुद्धधर्मलाई समेत प्रकाश पार्दै नेपाली लेखकहरूलाई लेखनप्रति उत्साहित गर्न सफल भएको पाइन्छ । टुचीले त नेपालको खस मल्ल सभ्यताको अध्ययन गरी नयाँ अध्ययनमा उत्प्रेरणा दिए भने नोलीले नेपाललाई विदेशीले राज्य गरेको प्रसङ्ग र मध्यकालीन नेपालको विभाजित युगको सङ्केत गरेका छन् ।[७४] त्यसैगरी ई. १९५८ मा लुसियानो पेटेकले **मिडियभल हिस्ट्री अफ नेपाल**मा पुराना अभिलेखको सामग्रीलाई अध्ययन गरी वर्णन गरेका छन् ।

इतिहासलेखनको दौरानमा ई. १९६१ मा डा. रेग्मीको **एन्सेन्ट नेपाल** नामक पुस्तक प्रकाशित भयो । जसमा प्राचीन नेपालका विभिन्न पक्षहरूको विवेचना गरिएको छ र प्राचीन नेपालका धेरै पक्षलाई समेटिएको छ । क्रमशः ई. १९६९ मा सोही नामको अर्थात **एन्सेन्ट नेपाल** नामक कृति रेग्मीले प्रकाशन गरेर अघिल्लो पुस्तकमा छुटेका र अरू धेरै नयाँ

[७३] टेकनाथ गौतम, "योगी नरहरिनाथ : एक असाधारण व्यक्तित्व", **योगी नरहरिनाथ अभिनन्दन ग्रन्थ**, काठमाडौं : योगी नरहरिनाथ अभिनन्दन ग्रन्थ प्रकाशन समिति, २०५४, पृ. १३-१६ ।

[७४] लुसियानो पेटेक, **मिडिएभल हिस्ट्री अफ नेपाल**, रोम : इन्स्टिच्यूटो इटालियानो, ई. १९८४, पृ. ५-१० ।

तथ्य र सामग्री थप्न सफल भएका देखिन्छन् । यसैगरी ई. १९६१ मैं डा. रेग्मीले **मोर्डन नेपाल** नामक पुस्तकलाई प्रकाशनमा ल्याए जसले आधुनिक नेपालसम्बन्धी जिज्ञासालाई मेटाउने प्रयास गऱ्यो । यस पुस्तकमा रेग्मीले धेरै नयाँ सामग्रीहरू प्रयोग गरेका छन्, जो त्यसबेलासम्म बाहिर आइसकेका थिएनन् । यसै क्रममा डा. रेग्मीका **मिडिएभल नेपाल** नामक कृतिहरू ई. १९६५ र १९६६ मा गरी ४ भागमा प्रकाशित भए । तत्कालीन परिस्थितिमा यी पुस्तकहरूले नेपालको इतिहासलेखनमा महत्त्वपूर्ण स्थान पाए । तबसम्म मध्यकालीन नेपालबारे जान्न-बुझ्न चाहने शोधार्थीहरूलाई अत्यन्त राम्रो ग्रन्थ भएका छन् यी ४ वटै पुस्तकहरू । यसरी १९६० को दशक रेग्मीका लागि इतिहासलेखनको उत्कृष्ट अवधि बन्न गएको देखिन्छ ।

ई. १९६० को दशकमा केही भारतीय शोधार्थीहरूले शिक्षा क्षेत्रमा सेवा गर्ने उद्देश्य लिएर नेपाल प्रवेश गरेर क्रमशः अनुसन्धानात्मक कार्यहरू पनि गर्दै गए । उदाहरणका लागि के.सी. चौधरीको **नेपाल रिलेसन विथ ब्रिटिश इन्डिया** र **एङ्लो नेपाल रिलेसन** भन्ने कृति प्रकाशित गरेकालाई लिन सकिन्छ । वि.सं. २०१६ मा नेपालका विभिन्न ठाउँमा छरिएका पर्चाहरू र दरबारले अनुकूल बनाएको पर्चाहरूको सङ्कलन गरी ग्रिष्मबहादुर देवकोटाले **नेपालको राजनीतिक दर्पण** भाग १ प्रकाशित गरे । उनले पूर्वाग्रही भएर केही व्यक्तिको ज्यादा वर्णन गरेको भन्ने पाइन्छ ।[७५] त्यसपछि उनैबाट नेपालको राजनीतिक दर्पणका दोस्रो, तेस्रो र चौथो खण्डमा पनि त्यस्तै सामग्रीहरू क्रमशः प्रकाशित भए । ई. १९७२ मा सर फ्रान्सिस टुकरले गोरखा **द स्टोरी अफ द गोरखा** (नेपाल) नामक कृति प्रकाशित गरे । उक्त पुस्तकमा नेपालको इतिहासका साथै नेपालीहरूको समाज र संस्कृतिको पनि चर्चा गरिएको छ । ई. १९६५ मा वि.डी. सनवालले **नेपाल एण्ड इस्ट इन्डिया कम्पनी** नामक कृति भारतको बम्बईबाट प्रकाशित गरे । उक्त कृतिमा नेपाल र इष्ट इण्डिया कम्पनीका बीचमा भएको युद्धलाई अंग्रेजका पक्षबाट लेखिएको पाइन्छ । ई. १९६८ मा रमाकान्तले **इन्डो–नेप्लीज रिलेसन्स्** नामको पुस्तकलाई नयाँ दिल्लीबाट प्रकाशित गरे । उक्त कृतिमा नेपाल र भारतबीच शताब्दीदेखि २००७ सालसम्मको दुई देशको सम्बन्धलाई उल्लेख गरिएको छ ।

यसपछि डा. रेग्मीको **मोर्डन नेपाल** ई. १९७५ मा २ भागमा प्रकाशित भएर आयो । जसमा अघिल्लो पुस्तकमा भए, देखिएका त्रुटी कमजोरीहरूलाई स्रोत सामग्रीकै आधारमा सुधार र संशोधन गरिएको भनी लेखक स्वयंले भनेबाट प्रस्तुत पुस्तक आधुनिक नेपालको राजनीतिक, आर्थिक र सामाजिक जनजीवनबारे जानकारीदिने कृति मानिन्छ । क्रमशः ई. १९८३ मा रेग्मीले प्राचीन नेपालको अभिलेखलाई ३ भागमा प्रकाशित गरे, जसले प्राचीन

---

[७५] **ऐजन** ।

(लिच्छविकालीन) नेपालको अभिलेख र त्यसका नयाँ सामग्रीहरूलाई उजागर गर्न सफल भएका छन् ।[७६] इतिहासलेखन कै दौरानमा प्रा.डा. तुलसीराम वैद्यको नाम अग्रपङ्क्तिमा पर्दछ । उनका **पृथ्वीनारायण शाह रणजीत मल्लकालीन कागजपत्र**, **नेपाल अ स्टडी अफ सोसियो इकोनोमिक एण्ड पोलिटीकल चेन्जेज** १९९२, **पृथ्वीनारायण शाह द फाउण्डर अफ मोडर्न नेपाल** १९९३, **एडभान्स हिस्ट्री अफ नेपाल** १९९४ तथा **जयप्रकाश मल्ल द ब्रेभ मल्ल किङ् अफ कान्तिपुर** १९९६ आदि पुस्तकहरूले नेपालको इतिहासमा महत्त्वपूर्ण स्थान राख्दछन् । यसैगरी कृष्णकान्त अधिकारीको **नेपाल अण्डर जंगबहादुर** १९८४, दिनेशराज पन्तको **गोरखाको इतिहास,** त्रिरत्न मानन्धरको **नेपाल द एयर अफ ट्रूवल्स**, ऋषिकेश शाहको **मोर्डन नेपाल** भोलुम I र II, भद्ररत्न बज्राचार्यको **बहादुर शाह द रिजेन्ट अफ नेपाल** । यसैगरी शिवप्रसाद शर्मा र अरूद्वारा प्रकाशित **नेपालको सैनिक इतिहास** २०४८, प्रा.डा. राजेश गौतमको **प्रजातान्त्रिक आन्दोलनमा प्रजापरिषद्को भूमिका** २०४६ आदि छन् ।[७७]

यसरी विद्वान् साधकहरू नेपालको इतिहासको विभिन्न पक्षका बारेमा लेख्न र अध्ययन-अनुसन्धान कार्यमा लागेको पाइन्छ । १९ औं शताब्दीमा विदेशी लेखकहरूबाट सुरु भएको नेपालको इतिहासलेखन २१ औं शताब्दीमा आएर धेरै स्वदेशी लेखक, विद्वान्, इतिहासकारहरूले यसमा कलम चलाएका छन् अब नेपाली आफैले स्रोत सामग्रीको सङ्कलन गरी वैज्ञानिक रूपमा इतिहास लेख्न सक्छन् भन्ने प्रमाणित पनि भइसकेको छ ।

३.२ नेपालमा इतिहासलेखनको समस्या र प्रयास

नेपालको इतिहासलेखन उन्नाइसौं शताब्दीबाट यूरोपियन विद्वान्हरूको यात्रा-स्मरण तथा दैनिकीबाट सुरु भएको हो, यद्यपि यो उनीहरूको आन्तरिक आवश्यकता पूरा गर्ने उद्देश्यले अभिप्रेरित थियो । यसपछि भारतीय विद्वान्हरूको नेपालको इतिहासलेखनमा प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष रूपमा संलग्नता हुनथाल्यो र बीसौं शताब्दीदेखि क्रमशः नेपाली लेखक विद्वान्हरूले आफ्नो देशको इतिहासलेखनमा योगदान दिन सुरु गरेका हुन् ।

नेपालमा इतिहासलेखनका प्रशस्त समस्याहरू रहेका छन् । यसको मुख्य कारण भनेको इतिहासका सामग्रीहरूको अप्राप्तता र अस्पष्टता हो । नेपालको इतिहासका सामग्री कसले र कहिले तयार गरे तथा कुन उद्देश्यले तयार पारे भन्ने कुरा स्पष्ट हुन सकेको पाइँदैन । नेपालको इतिहास गोपालवंशी र अहिरवंशी शासन स्थापना भएदेखि सुरु भएको भनिन्छ तर त्यसको पुष्टि गर्ने फर्पिङको गोपालेश्वर मन्दिरबाहेक अर्को आधार हालसम्म प्राप्त छैन । ती गोपाल र आभीर को हुन् ? भन्ने पनि स्पष्ट भएको छैन । त्यस्तै नेपालमा किरात शासन रहेको भनिए तापनि किरात शासनलाई स्पष्ट पार्ने तथ्यपूर्ण ऐतिहासिक

---

[७६] **ऐजन**, पृ. २६-२७ ।

[७७] **ऐजन**, पृ. २८-३५ ।

सामग्री पनि हालसम्म प्राप्त भएका छैनन् । प्राप्त भएका लिच्छवि शासनका सामग्रीहरूबाट तिनीहरूको जाति कुन हो भन्ने समस्याकै रूपमा रहेको छ । लिच्छविहरू वैशालीतिरबाट आएका र राँगो, अर्ना खान्थे भनिन्छ । लिच्छविहरूले बँदेल पनि खान्थे र वराहदेवताको पूजा गर्थे । यसरी राँगो र बँदेल खाने जाति लिच्छवि हो भन्ने तर्क पनि छ ।[७८] नेपालमा ती दुवैको मासु पूर्वका किरात तथा मगरले खान्छन् । पूर्वका शासक किरातहरू भएको मानिएको हुँदा ती किरातहरू लिच्छवि होइनन् भन्ने भनाइ छ । यसबाट मगरहरू पहिले किराँत थिए वा लिच्छवि ? भन्ने प्रश्न उठन सक्तछ जसको स्पष्ट पहिचान गर्न नसक्नु समस्याको विषय भएको छ ।

नेपालको इतिहासमा प्राप्त भएका सामग्रीहरू लिच्छविकालभन्दा पछिका छन् । ती पनि अधिकांश विर्तापत्र, दानपत्र तथा मन्दिरका गुठी र पूजाको व्यवस्थासँग सम्बन्धित छन् । यहाँ न्याय, प्रशासन, भूमि व्यवस्था, कर, विदेश सम्बन्ध तथा राज्य व्यवस्थासम्बन्धी सामग्रीहरूको नितान्त अभाव छ । लिच्छविकालीन अभिलेख र पूर्व मध्यकालीन अभिलेखहरू संस्कृतमा छन् । बाह्रौं शताब्दीपछिका अभिलेखहरू संस्कृतमा र पछिका नेवारीमा छन् । त्यसैले ती अभिलेखहरू पढ्न र बुझ्न संस्कृत तथा नेवारी भाषा जानेको मानिस हुनुपर्दछ । नेपालमा प्राप्त भएका अभिलेखहरू राजा, राजपरिवार र भारदारले प्रसारण गरेका छन् । त्यस्ता अभिलेखमा राजाकै गुणगान रहेको प्रसङ्ग बढी मात्रामा पाइन्छ । वास्तविक जनताको स्थितिबारे प्रकाश पार्ने सामग्रीको नितान्त अभाव छ । त्यसबाट स्पष्ट इतिहासलेखनमा कठिनाइ आउँछ । त्यो क्रम लिच्छविकालमा मात्र कायम नरही मल्लकाल, शाहकाल र राणाकालसम्म पनि रहेको छ । नेपालमा पारिवारिक शासन चलाएका राणाहरूले विभिन्न ठाउँमा आफ्नै प्रशंसा हुने अभिलेख प्रसार गरेको पाइन्छ । यसबाट शाहकालका केही सामग्री पाइए तापनि मल्लकालको त झन धेरै सूचना तथा स्रोत सामग्री पाउन सकिएको छैन ।[७९]

केही राणाशासकहरूले विदेशी र स्वदेशी लेखकहरूबाट आफ्नो प्रशंसात्मक इतिहास लेखाएका छन्, जसबाट ऐतिहासिक सत्यतथ्य पत्ता लगाउन कठिन हुन्छ त्यति हुँदाहुँदै पनि अन्य स्रोतहरूको सहयोगबाट राणाशासनका उज्याला र अँध्यारा पक्षहरूको जानकारी लिन सजिलो भएको मानिन्छ । नेपालका महत्त्वपूर्ण स्रोत सामग्रीहरूलाई तत्कालीन शासकहरूले त्यसको महत्त्व नबुझेर विदेशी पर्यटकहरूलाई विभिन्न तरिकाले दिएर पठाए । भनिन्छ, बेलायती राजदूत ब्रियान ह्यूटन हडसनले त्यस्ता धेरै स्रोत सामग्रीहरू नेपालबाट बेलायत लगेका थिए । त्यस्तै जापानी पहिलो यात्री इकोईका बागुचीले नेपालका धेरै पुराना पुस्तक र कागजपत्रहरू लगेका थिए । यसरी नेपालका प्राचीन दस्तावेज, नक्सा, रेखाचित्र, भित्तेचित्र र

---

[७८] **द एन्टिक्युटि अफ द नेवार्स अफ काठमाडू**, जर्नल अफ विहार रिसर्च सोसाइटि, भोलुम ३४, ई. १९४८, पृ. ४८-५८ ।

[७९] **ऐजन**, पृ. ३७८-३८१ ।

कलात्मक वस्तुहरू विदेशिने क्रम आजसम्म पनि विभिन्न वहानामा लुकिछिपी गइरहेका छन् । व्यक्तिगत रूपमा सङ्कलित वस्तुहरू किनेर, सार्वजनिक वस्तुहरू चोरेर भए पनि विदेशीहरूले नेपालका विभिन्न स्रोत सामग्रीहरू आ-आफ्नो देशमा पुऱ्याएको सुनिन्छ । नेपालमा त्यस्ता ऐतिहासिक सामग्रीको सङ्कलन र पंजीकरण गर्ने कार्य धेरै पछि मात्र सुरु भएको हुनाले पहिले नै त्यस्ता सामग्री विदेशीई सकेका थिए । केही सामग्रीहरू विदेशिएर पनि नेपालमा फिर्ता गरिएको पनि पाइन्छ । त्यस्ता सामग्रीलाई अझ बढी संरक्षण र प्रदर्शन गर्न सकिन्छ ।

नेपालमा अध्ययन-अनुसन्धानका लागि आउने विदेशीसँग प्रशस्त पैसा हुने र नेपालीहरू गरिब मनस्थितिका भएका हुनाले पैसाका लोभमा नेपालीहरूले धेरै महत्त्वपूर्ण सामग्री दिएर थोरै रकम लिई खुसी मनाइरहेका हुन्छौं । त्यसैले दोष विदेशीको भन्दा नेपालीकै देखिन्छ । त्यसैले नेपालीलाई ऐतिहासिक स्रोत सामग्रीबारे चेतना दिन सक्नुपर्दछ । नेपालका अनुसन्धानकर्तालाई सरकारी र व्यक्तिगत सामग्रीहरू सहजै उपलब्ध हुँदैनन् । त्यसको मुख्य कारण पर्याप्त पैसा नहुनु हो । नेपालको पुरातत्त्व विभाग तथा राष्ट्रिय अभिलेखालयको व्यवस्था त्यति राम्रो छैन । त्यहाँ सामग्रीहरूको संरक्षण सम्बर्द्धन हुन सकेको छैन । यसैले नेपाल अधिराज्यको ऐतिहासिक स्रोत सामग्री तथा धरोहरको संरक्षण गर्न सकिएको छैन । ऐतिहासिक स्रोत सामग्रीको संरक्षण सम्बर्द्धन गर्न सकेमात्र इतिहासका सामग्रीको उपलब्धता हुन्छ, जसबाट इतिहासलेखनमा शुलभता र तीब्रता आउँछ ।

नेपालमा इतिहासको शोधखोज, संरक्षण र सम्बर्द्धनमा विभिन्न संस्थाहरूले महत्त्वपूर्ण योगदान गरेका छन् । केही व्यक्तिहरू पनि यस क्षेत्रमा लागेर धेरै राम्रा कार्यहरू गरेका छन् । इतिहासशिरोमणि बाबुराम आचार्य, सूर्यविक्रम ज्ञवाली आदि यसका उदाहरण हुन् । राणाकालमा राष्ट्रिय चिन्तन भएको व्यक्ति शासकहरूलाई ग्राह्य नहुने भएकाले यस्ता व्यक्तिहरूको योगदानमा उत्साह दिइन्थ्यो तर पनि उनीहरूको योगदान महत्त्वपूर्ण रह्यो । नयराज पन्तले स्थापना गरेको संशोधन मण्डलको पनि नेपालको इतिहासलेखन तथा संशोधनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको पाइन्छ । नेपालमा पुस्तक लेख्ने र छाप्ने सम्भावना नभएकाले दार्जिलिङमा रहेर पनि सूर्यविक्रम ज्ञवालीले **पृथ्वीनारायण शाह** नामक कृति लेखी प्रकाशित गरे । सूर्यविक्रम ज्ञवालीले उक्त कृतिलाई बाबुराम आचार्यका पत्रहरूकै आधारमा तथ्यहरू सङ्कलन गरी लेखेका थिए, जसको जानकारी वि.सं. २०२९ मा प्रकाशित **बाबुराम आचार्य र उहाका कृति** नामक कृतिबाट पाउन सकिन्छ । यसैगरी बाबुराम आचार्यबाट प्रेरणा पाएका नयराज पन्तले इतिहासकारहरूले गरेका अशुद्धिहरूलाई सच्याई सही र प्रामाणिक इतिहासलेखन प्रकाशन गर्न संशोधन मण्डललाई सक्रिय पारे । नयराज पन्तले पनि अभिलेखलाई मात्र प्रमाण मान्ने र अन्य स्रोत सामग्री तथा लोकइतिहासलाई प्रमाण नमान्ने भएकाले उनीबाट पनि इतिहासलेखनमा तीब्रता आउन सकेन । परिणामस्वरूप संशोधन मण्डल कमजोर बन्दै गयो भने **पूर्णिमा** पत्रिका ज्योतिषमूलक पत्रिकाका रूपमा परिणत हुनपुग्यो ।

नेपालमा इतिहासका धेरै स्रोत सामग्रीहरू छन् । कतिपय सामग्रीहरू विदेशिइसकेका पनि छन् । पुरानो जैशीकोठा, मुन्सीखाना, कौशीतोषाखानाहरूका सामग्री लोप भइसकेका र महत्त्वहीन अभिलेखहरू मात्र थुप्रिएका छन् । गुठी संस्थान लोप हुने अवस्थामा पुगिरहेको छ । त्यहाँका महत्त्वपूर्ण सामग्रीहरू पनि धेरैजसो विदेशिइसकेकाले नेपालमा अब इतिहासका स्रोत सामग्री विहीन हुन सक्ने सम्भावना बढिरहेको छ । यस्तो अवस्थामा इतिहासलेखन खोज्दा अवश्य पनि कठिनाय आइपर्दछ ।

पुरातत्त्व विभागद्वारा प्रकाशित हुने **प्राचीन नेपाल** नामक चौमासिक पत्रिका वि.सं. २०२४ आश्विनदेखि प्रकाशन सुरु भै हालसम्म निरन्तर आइरहेको छ । **राष्ट्रिय अभिलेखालयको अभिलेख** नामक पत्रिका र नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठानद्वारा प्रकाशित हुने **प्रज्ञा** नामक त्रैमासिक पत्रिका वि.सं. २०२४ आश्विनदेखि प्रकाशन सुरु भै हालसम्म निरन्तर आइरहेको छ भने साझा प्रकाशनद्वारा प्रकाशित हुने **गरिमा** नामक मासिक पत्रिका वि.सं. २०३९ पौषदेखि प्रकाशन सुरु भै आलसम्म निरन्तर आइरहेको छ । सूचना विभाग, नेपाल एसियाली अनुसन्धान केन्द्र त्रि.वि. जस्ता विभिन्न संघ-संस्थाहरूले नेपालको इतिहासलेखनमा योगदान दिँदै आएका छन् तथापि यिनीहरूको प्रयासले मात्र नेपालको इतिहासलेखनमा पर्याप्तता भएको छैन । सरकारीस्तरबाट छुट्टै विभाग, बजेट र विशेषज्ञको व्यवस्था गरी नेपालको इतिहासलेखनमा अझ बढी सक्रियता देखाउनु पर्ने टड्कारो छँदैछ । यसरी सरकारले नै स्थायी रूपमा स्रोत सामग्रीको संरक्षण, सम्बर्द्धन, उत्खनन् र लेखनको व्यवस्था मिलाउनुपर्ने देखिन्छ । नेपालको एक मात्र राष्ट्रिय अभिलेखालय अनावश्यक कागजपत्रहरूको संग्रहस्थल मात्र भएको छ । त्यसमा गहन र तथ्य सामग्रीहरूको अनुसन्धान गर्ने नेपालीलाई कुनै प्रोत्साहन छैन । पुराना सामग्री तथा प्राचीन ग्रन्थहरूको सङ्कलन गरिएको पुस्तकालय वीरपुस्तकालय पनि छ तर त्यहाँ राम्रा पुस्तकहरू उपलब्ध छैनन् । सायद बाहिर पुगिसकेका छन्, केशर पुस्तकालयको अवस्था अत्यन्तै नाजुक छ । भरखरै स्थापना तथा विस्तार भएको त्रि.वि. केन्द्रीय पुस्तकालयमा प्राचीनकालीन पुस्तकहरू छैनन् भने आधुनिक पुस्तकहरू पर्याप्त छैनन् । नेपालसम्बन्धी संग्रह अत्यन्त सानो र अपर्याप्त नै रहेको छ ।

२००७ को क्रान्तिपछि नेपालमा इतिहासलेखनले तीब्रता लिन लागेको थियो तर २०१७ को कदमले त्यसलाई रोक्यो र स्वतन्त्र रूपमा देशको इतिहासलेखने वातावरण बन्न सकेन, बरु शासकहरूकै गुणगानबाट यसलाई अगाडि बढाइयो । राजा महेन्द्रले शाह परम्परा र पञ्चायती व्यवस्थालाई सहयोग पुग्ने खालका पुस्तकहरू लेखाउने कार्यलाई प्रोत्साहन दिए । २०४६ सालपछिको स्वतन्त्र वातावरणमा पनि जुन किसिमले इतिहासलेखनमा तीब्रता आउनुपर्ने हो त्यो आउन सकेन त्यसको मुख्य कारण भनेको सरकारीस्तरबाट यसमा चासो नदिनु नै हो ।

नेपालमा **पूर्णिमा**, **भ्वाइस अफ हिष्ट्रि**, **कन्ट्रिब्यूसन टू द नेप्लिज स्टडिज**, **प्राचीन नेपाल**, **रोलम्बा**, **प्राचीन नेपाल**, **संस्कृति**, **नेपाली**, **प्रज्ञा**जस्ता पत्रिकाहरूले इतिहास र संस्कृतिलाई संरक्षण, सम्बर्द्धन गर्नमा सहयोग दिँदै आएका छन् ।[८०] यिनीहरूलाई अझ बढी सशक्त नियमित बनाउनुपर्ने देखिन्छ । राष्ट्रिय अभिलेखालयले **अभिलेख** नामक पत्रिका प्रकाशन गर्दै आएको छ भने पुरातत्त्व विभागबाट **प्राचीन नेपाल** प्रकाशित हुँदै आएको छ ।

वास्तवमा कुनै पनि देशको इतिहास थाहा नपाई राष्ट्रियता र सार्वभौमिकताको यर्थाथ ज्ञान हुन सक्दैन । नेपालमा माध्यमिकस्तरदेखि कलेजस्तरसम्म नै इतिहास विषयलाई अनिवार्य विषयका रूपमा राखी यसको आवश्यकता र अपरिहार्यताको बोध गराउनुपर्ने देखिन्छ । अर्कातर्फ इतिहासलेखन तथा अनुसन्धानमा लागेका अनुसन्धानकर्ताहरूलाई उत्साहित गरी अभिमुखीकरण, तालिम दिई प्रेरित गर्नुपर्ने देखिन्छ, जसले गर्दा नेपालको प्राचीन सभ्यता, गौरव, वीरताको जानकारी हुन्छ । यसले हरेक नेपालीमा नेपालको वैभव र राष्ट्रियताप्रति गर्व गर्ने परिस्थितिको सृजना हुन्छ र देशको इतिहासप्रति आकर्षण बढ्छ । परिणाममा इतिहासलेखनले प्राथमिकता पाउने वातावरण बन्न सक्छ ।

३.३ डा. रेग्मीको इतिहासलेखनमा स्रोत सामग्रीको प्रयोग

इतिहासलेखनमा स्रोत सामग्रीहरूको प्रयोग र विश्वसनीयताको मापन र मूल्याङ्कन गर्नु महत्त्वपूर्ण काम हो । यसको अभावमा इतिहासलेखन अपुरो सावित हुनजान्छ । डा. रेग्मीले इतिहासलेखनमा प्रयोग गरेका स्रोत सामग्रीहरूको अध्ययन र मूल्याङ्कन गर्ने कार्यको प्रयास यस शोधकार्यअन्तर्गत गरिएको छ । वास्तवमा रेग्मीले इतिहासलेखन कार्य गर्न प्रयोग गरेका ऐतिहासिक सामग्रीहरूमध्ये मौलिक स्रोत र द्वितीय स्रोत दुवै आधार लिएको पाइन्छ । यिनको मौलिक स्रोतअन्तर्गत पनि पुरातात्विक स्रोतहरू बढी प्रयोग भएको देखिन्छ, जसमा अभिलेख, सिक्का, प्राचीन कला, वास्तुकलाका अवशेष र उत्खनन्, ठ्यासफु, हस्तलिखित ग्रन्थ, सरकारी कागजपत्रहरू, ऐतिहासिक चिठी-पत्रहरूबाट प्राप्त सामग्रीहरू आदि छन् । यसैगरी सेकेन्डरी सोर्सअन्तर्गत वंशावली आदिको प्रयोग भएका छन् । नेपालको परराष्ट्र मन्त्रालय, कौशीतोषाखाना, राष्ट्रिय संग्रहालयजस्ता सरकारी संरक्षित सामग्रीहरूको पहिलो प्रयोग नै डा. रेग्मीले गरेका छन् । यस बाहेक भारतका विभिन्न पुस्तकालय, अभिलेखहरूबाट सङ्कलित र संग्रहित सामग्रीहरूको प्रयोग पनि रेग्मीले अत्यधिक नै गरेको पाइन्छ । यसैगरी ठ्यासफुलाई डा. रेग्मीले **मिडियभल नेपाल** तयार गर्दा प्रयोग गरेको पाइन्छ[८१] भने परराष्ट्र मन्त्रालय, कौशीतोषाखाना, अभिलेखालयका सामग्रीहरूलाई **मोर्डन**

---

[८०] **ऐजन**, पृ. ४८-४९ ।

[८१] **मिडियभल नेपाल**, भोलुम II, कलकत्ता : फर्मा के.एल. मुर्खोपाध्याय, ई. १९६५ ।

नेपाल र अन्य कृतिहरूमा बढी प्रयोग भएको पाइन्छ ।[८२] उनले यति धेरै कृति तयार गर्दा धेरै अप्रकाशित र प्रकाशित स्रोतहरूको प्रयोग गरेका छन् । प्रकाशित स्रोतमा शेसिल वेण्डाल, भगवानलाल इन्द्राजी साभेट सिल्भाँलेली, रोनिइरो नोली, जोन एफ.ल्फीट, कर्कप्याट्रिक, ह्यामिल्टन, डेनियल राइट, गुसेफ टूची, लुच्यानो पेटेक, पर्सेभन लेण्डन, एल.ए. वाडेल, एच् एम्ब्रोज ओल्डफिल्ड, हडसनजस्ता विदेशी लेखकहरूको नेपालसम्बन्धी इतिहासका कृतिहरू अध्ययन गरेको पाइन्छ । यसैगरी भारतीय इतिहासकारहरूका कृतिहरू पनि उनले अध्ययन गरेका छन् । त्यस्ता लेखकहरूमा हरप्रसाद शास्त्री, निलकण्ठलाल मित्र, हेमचन्द्र राय, हरिश्चन्द्र राय, तारानाथ, राधा गोविन्द वासक, कृष्णप्रसाद चट्टोपाध्याय सुनीतिकुमार चटर्जीसमेतका नेपालसम्बन्धी कृतिहरू रहेका छन् । चिनियाँ स्रोतहरूमा बुद्धधर्मसम्बन्धी ग्रन्थको पनि सहयोग लिइएको पाइन्छ । भारतीय स्रोतहरूमा आर्कियालजीकल सर्भे अफ इण्डिया रिपोर्ट, आर्यमञ्जुश्री मूलकल्प, इण्डियन हिष्टरिकल क्वार्टर्ली, जर्नलआफ विहार उडिसा रिसर्च सोसाइटी, जर्नल अफ एसियाली सोसाइटी, साधनामाला, द इण्डियन बुद्धिष्ट आइकोनोग्राफी, मेडिइभिल रिसर्च फ्रम इष्टर्न एशियाटिक सोर्सेस लण्डनसम्मको अध्ययन गरी नेपालको इतिहास लेखेका छन् । आफ्नो अनुसन्धानका क्रममा एनाल्स अफ द भण्डारका ओरियाण्टल रिसर्च इन्स्टिच्युट, बुलेटिन अफ द ओरियाण्टल एण्ठ अफ्रिकन स्टडिज, क्याटलग अफ द बुद्धिष्ट, संस्कृत म्यानुष्कृष्टस्, क्याटलग अफ पामलिफ पाण्ड सेलेक्टेड पेपर म्यानुस्कृष्टस्, क्याटलग अफ संस्कृत म्यानुस्कृप्ट, डिस्क्रिप्टिभ क्याटलग अफ द स्रंस्कृत म्यानुस्कृप्ट, क्याटलग अफ द संस्कृत प्राकृत म्यानुस्कृप्ट, क्याटलग अफ क्वायन्स, कर्पस इन्सकृप्सन्स् इण्डिकोरम, मिसिनरी इटालियानी नेट टिवेट, इन्सक्रिप्सन्स अफ नेपाल, द लिच्छवि अफ बैशालीजस्ता कृतिहरू र सामग्रीहरूको प्रयोग गरेका छन् । त्यस्तै संस्कृत सन्देश, इतिहास प्रकाश, नेपाली संस्कृति आदिको अध्ययन गरेको देखिन्छ । उनले नेपालीहरूका प्रशस्त कृतिबाट सहयोग लिए पनि नाम र कृति उल्लेख नगरेको दोष लगाएको पाइन्छ ।[८३]

यसरी देश-विदेशका लुकेका, व्यक्तिगत र सरकारी संरक्षणमा रहेका गोप्य र नयाँ धेरै सामग्रीहरूको प्रयोग रेग्मीले नै पहिलो पटक गरेका र त्यसपछि मात्र अन्य लेखक विद्वान्हरूले लेखेका छन् । यो नै रेग्मीको इतिहासलेखनमा पाइएको मौलिक र प्रशंसनीय कार्य हो । यति हुँदाहुँदै पनि उनको केही उपलब्ध हुन सक्ने प्रकाशित भैसकेका स्रोत सामग्रीहरू पनि प्रयोग गरेका छैनन् त्यो भने खोजीकै विषय बनेको छ । डा. रेग्मी नेपालको इतिहासलेखनको क्षेत्रमा नेपालीहरू र विदेशी लेखकहरूमध्ये उच्च कोटीमा पर्दछन् । उनले नेपालको इतिहासका स्रोतहरूमा लेख लेख्न ई.सं. १९४२ बाट प्रारम्भ

---

[८२] **मोडर्न नेपाल**, भोलुम I, फर्मा के.एल. मुर्खोपाध्याय, कलकत्ता, १९७५ ई. ।

[८३] के.सी., **पूर्ववत्, पाद टिप्पणी संख्या-६** ।

गरेका थिए । त्यसपछि उनले प्राचीन, मध्यकालीन तथा आधुनिक नेपालको इतिहासका विभिन्न पुस्तकहरू लेखे । उनको निरन्तरको परिश्रमले गर्दा नै उनी नेपालको इतिहासलेखनमा समर्पित र प्राज्ञिक व्यक्तित्वका रूपमा अगाडि आए र वरिष्ठ इतिहासकारको स्थान ओगट्न सफल भए । उनले प्राचीन, मध्यकालीन र आधुनिक नेपालको इतिहासका करिब डेढ दर्जनभन्दा बढी पुस्तकहरू लेखेका छन् । उनको लेखन प्राचीन अभिलेख, मुद्राहरू, तात्कालिक साहित्यिक लेखहरू, ऐतिहासिक भवनहरू, भारतीय, तिब्बती र चिनियाँ विदेशीहरूका विवरणहरू तथा युरोपियनहरूका स्रोतहरू काठमाडौँ, नयाँ दिल्ली, कलकत्ता, भारत र बेलायतको पुस्तकालयमा रहेका प्राचीन लेखहरू, स्थलगत भ्रमण र अरूद्वारा प्रयोग भएका स्तरीय स्रोतहरूजस्ता आधिकारिक स्रोतमा आधारित छन् । राजनीतिक जीवनबाट क्रमशः विश्राम लिँदै उनी इतिहासलेखनमा सक्रिय र गतिशील भएका देखिन्छन् । समय र परिस्थितिको मूल्याङ्कन गर्दै उनको योगदानलाई ज्यादै प्राज्ञिक र अनुसन्धानात्मक कामका रूपमा प्रसंसा गर्नु अनिवार्य हुन्छ । त्यस बेलासम्म कसैले पनि उनले जस्तो नेपालको इतिहासमा गहिरो अनुसन्धान गरेका थिएनन् । डा. रेग्मीको इतिहासबारेको अभिव्यक्ति उनको लेखाइबाट पनि प्रमाणित हुन्छ ।

नेपालको इतिहासलेखनमा प्रशस्त समस्या र चुनौतिहरू रहेका छन् । विशेषगरी नेपालका महत्त्वपूर्ण ऐतिहासिक सामग्रीहरू विदेशिइसकेका छन् । त्यसरी लगिएका सामग्रीको खोजी गर्ने र प्रकाशन गर्ने कार्य भइसकेको छैन । नेपालमा बाँकी रहेका सामग्रीहरूको संरक्षण गर्ने संस्थाहरूले त्यस्ता वस्तुको राम्ररी संरक्षण गरेको पाइन्न । त्यस्तै, ती संस्थामा रहेका सामग्री नेपालको अन्वेषकलाई सरकारीस्तरबाट हेर्नसम्म पनि दिने गरिएको छैन । त्यस्तो अवस्था परराष्ट्र मन्त्रालय, गुठी संस्थान, गुठी तहवील, कौशीतोषाखाना, मालपोत कार्यालय, सर्वोच्च अदालतजस्ता संस्थाहरू छन् । डा. रेग्मीले परराष्ट्र मन्त्री भएका बेलामा त्यहाँ र वीर पुस्तकालयका सामग्रीहरू सबै उतार्न लगाएका हुनाले नेपालको इतिहासमा कलम चलाउने सफलता पाएका छन् । डा. रेग्मीले मौलिक स्रोतहरूको उपयोग गरी प्रारम्भिक सूचनाका आधारमा ग्रन्थहरू तयार पारेका थिए । उनले भारतका अभिलेखालय र पुस्तकालय, अनुसन्धान केन्द्र, रोयल एसियाटिक सोसाइटी वंगाल, इण्डिया कलेक्सन लण्डनबाट समेत सामग्री सङ्कलन गरेका छन् । उनले विदेशीहरूले खोजेका चिनियाँ, तिब्बती, भारतीय, फ्रेंच, अंग्रेजी स्रोतहरूको पनि उपयोग गरेका छन् । विदेशी र स्वदेशी लेखकहरूले लेखेका कृतिहरूको पनि उनले प्रशस्त अध्ययन गरेका थिए । त्यस्ता लेखकहरूले नेपालका बारेमा लेखेका कृतिहरूको समायोचित मूल्याङ्कन र तथ्यातथ्यको विवेचना पनि गरेका छन् । धेरैजसो विदेशी लेखकहरूले नेपाल या त तिब्बतको या त भारतको अधिनमा रहेको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।[८४] उनले सकेसम्म स्वदेशी हित र रक्षाका लागि इतिहास लेखेका छन् ।

---

[८४] **ऐजन** ।

३.४ डा. रेग्मीलाई इतिहासलेखनमा प्रेरणा र सुरुआत

डा. रेग्मीको राजनीतिप्रतिको लगाव, प्राज्ञिक परिवेश तथा देश विदेशमा प्राचीनकालदेखिको नेपालको गौरवमय विरासतलाई परिचित गराउने इच्छाले नै उनले नेपालको इतिहासलेखनको कठोर काम सुर गरे । विद्यार्थीकालमा ई. १९३२/३६ मा कथा, कविता र नेपाली साहित्यमा कलम चलाइसकेका डा. रेग्मीको नेपाली साहित्यको समालोचना नामक पुस्तक नेपाली भाषामा तथा हिन्दीमा ४ वटा र अंग्रेजीमा १७ वटा कृतिहरू प्रकाशित छन् साथै उनले आफ्ना नजिकका व्यक्तिहरूलाई बताएअनुसार राजनीतिबाट टाढा भएपछि उनी नेपालको इतिहासका पुस्तकहरू पढ्न, नयाँ सामग्रीहरू खोज्न र सङ्कलन गर्न तथा स्थलगत भ्रमण गर्ने काममा संलग्न भए ।[८५] उनको यो संलग्नता नेपालको इतिहासलेखनको इतिहासमा सारभूत योगदान सावित भयो । उनी शैक्षिक योग्यताको हिसावले अर्थशास्त्री हुनुपर्थ्यो तर परिस्थिति र रुचिले गर्दा उनले राजनीति र इतिहासमा कलम चलाए । प्रारम्भिक समयमा उनले कसरी राणा परिवारले नेपाली जनतालाई शोषण गरेका थिए र देशमा कसरी तानाशाही शासन सञ्चालन गरी रहेका थिए भन्नेबारे विश्वलाई जानकारी दिन उनले राजनीतिक क्षेत्रका किताबहरू लेखे । यसैगरी बी.पी. कोइरालासँग मतभेद भएपछि उनले नेपाली कांग्रेसको खराब व्यवस्थापन र राणाविरुद्ध सशस्त्र विद्रोहको प्रारम्भप्रतिको असन्तुष्टि व्यक्त गर्दै फुटकर, लेख र विभिन्न पुस्तकहरू लेखे ।

३.४.१ डा. रेग्मीलाई इतिहासलेखनमा प्रेरणा

अर्थशास्त्र विषयमा उच्च शिक्षा हासिल गरेका विद्वान् र राजनीतिक व्यक्तित्वलाई नेपालको इतिहास लेख्ने प्रेरणा किन र कसरी आयो भन्ने जिज्ञासा उठ्न सक्छ र त्यो स्वाभाविक पनि हो । डा. रेग्मी आफैमा सम्पन्न परिवारका मान्छे थिए । पिता रोहिणीरमण वडाहाकिम थिए भने राणा परिवारबाट आशीर्वाद प्राप्त गुरुज्यू परिवारसँग उनको वैवाहिक सम्बन्ध पनि गाँसिएको थियो । तर राणाविरोधी गतिविधिमा संलग्न भएर राणा विरोधी नै पुस्तकहरू लेखे । यसबाट के अनुमान गर्न सकिन्छ भने राणाहरूको दमन र स्वेच्छाचारिता चरमविन्दुमा पुगेको थियो । यो सबै दृष्य रेग्मीले आफ्नै आँखाले देखेका र बुझेका पनि थिए । उनलाई कहाँ लेखूँ कहाँ भनूँ भन्ने भइरहेको थियो । इतिहासलेखनका बारेमा डा. रेग्मी आफैले **रोलम्बा** पत्रिकामा अन्तर्वार्तामार्फत भनेका थिए कि “उच्चशिक्षाको अध्ययन सकेर नेपाल आएपछि उपयुक्त वातावरण नहुँदा र राणा विरोधी गतिविधिमा लाग्दा नेपालमा पनि बस्ने अवस्था आएन र भारततर्फ लागियो । भारतमै पनि उत्तर प्रदेश, विहार, कलकत्तातर्फ भौँतारिनुपऱ्यो भने बन्दीजीवन पनि बिताउनुपऱ्यो । अन्य विषय तथा साहित्यमा त्यति ज्ञान नभएकाले समयको सदुपयोग गर्न आफ्नो अनुभव र प्राप्त सामग्रीहरूको प्रयोग गरी इतिहासलेखनतर्फ आकर्षित भइयो । साना, ठूला लेख र पुस्तकहरू

---

[८५] **ऐजन** ।

प्रकाशन हुन थालेपछि प्रोत्साहन मिल्दै गयो भने पछि अझ बढी सामग्री सङ्कलन र इतिहासलेखनमा समय बित्दै गयो ।"[८६]

शान्ति, स्वतन्त्रता र आदर्शका हिमायती रेग्मीले अध्ययनको सिलसिलामा भारतमा रहँदा अंग्रेजी शासन, भारतीय जनताको स्थिति, अंग्रेज विरोधी आन्दोलन र भारतीय स्वतन्त्रता संग्रामको पनि नतिजा देखेबुझेका थिए । भारतको स्वतन्त्रतापछि नेपालका राणाशासकहरूमा परेको प्रभावलाई पनि यथार्थ रूपमा देख्ने बुझ्ने मौका पाएबाट रेग्मीलाई राणाविरोधी गतिविधिमा लाग्न र इतिहासका पुस्तक लेख्न प्रेरणा मिलेको हुन सक्छ । जसलाई उनको **ए सेन्चुरी अफ फेमिलि अटोक्रेसी इन नेपाल** नामक कृतिले पनि प्रमाणित गर्दछ । जुन पुस्तकले राणा परिवारभित्रको परिदृश्य र नेपालीको तत्कालीन अवस्थाका बारेमा व्यापक रूपमा जानकारी दिन सफल भएको मानिन्छ । डा. रेग्मीको इतिहासलेखनमा प्रेरणाबारे मदन रेग्मी भन्नुहुन्छ- माइलागुरुज्यू पण्डित हेमराज पाण्डे ठूला इतिहासकार थिए । उनले धेरै पुस्तकहरू लेख्ने, संग्रह गर्ने गर्दथे । त्यसैले उनको घरमा ठूलो पुस्तकालय पनि थियो । शिल्भा लेभि, टुसी, राहुल सांकृत्यायनजस्ता विदेशी इतिहासकारहरूसँग पनि उनको सम्पर्क थियो । उनीहरू त्यहाँ आइरहन्थे । मेरा पिताजी त्यहीँ बस्ने, पढ्ने भएकाले त्यो सबै अनुभव थियो । गोकूलचन्द उहाँका गुरु हुनुहुन्थ्यो । सायद त्यही वातावरण तथा परिवेशमा हुर्केको हुनाले उहाँले पनि पुस्तकको संग्रह गर्ने, लेखनमा चाख राख्ने, पुस्तकालय बनाउने गर्नुभयो । फेरि उहाँ स्वतन्त्रताका हिमायती, त्यसैले कतिपय कुरा उहाँहरूसँग पनि मिल्दैनथ्यो । आदर्शवादी भएकै कारण संगठनात्मक आधार कमजोर भयो । अध्ययनमा व्यस्त हुनाले कार्यकर्तालाई समय दिन नसक्ने फलस्वरूप राजनीतिमा असफल हुनुपर्‍यो । चाहे जेहोस् उहाँलाई इतिहासलेखनतर्फ प्रेरणा आउनुमा माइलागुरुज्यूको विद्वता र उहाँसँगको सम्पर्क तथा त्यहाँको प्राज्ञिक वातावरणको प्रभाव परेको हुनुपर्छ ।[८७] नेपालको बारेमा विदेशीहरूलाई पनि जानकारी दिने र नेपालको प्राचीन, मध्यकालीन गौरवताको परिचय दिलाउने उद्देश्यले पनि क्रमशः नेपाल र नेपालीका विभिन्न कालीन इतिहासका पुस्तकहरू लेख्दै प्रकाशन गर्दै गए । विदेशी लेखकहरूको पुस्तक पढेर मात्र नेपालको इतिहासका बारे जान्नु बुझ्नु पर्ने अनिवार्य बाध्यता भएको परिस्थितिले गर्दा पनि रेग्मीलाई इतिहासका पुस्तकहरू लेख्न प्रेरणा मिलेको हुनसक्छ । त्यसैले अंग्रेजी भाषामा नेपालको इतिहास लेख्ने पहिलो नेपाली डिल्लीरमण रेग्मी नै हुनपुगेका छन् । यस प्रसङ्गमा प्रकाश ए राज भन्नुहुन्छ- "पण्डित हेमराज पाण्डे आफै पनि इतिहासविद् हुनुहुन्थ्यो र उहाँको घरमा समय-समयमा बाबुराम आचार्य, ढुन्डिराजजस्ता समकालीन स्वदेशी र गोकुलचन्द, शिल्भा लेभी, पेटेक, राहुल सांकृतायनजस्ता विदेशी

---

[८६] **रोलम्बा**- भोलुम II, नं. ३, जुलाई सेप्टेम्बर १९८१, पृ. १२-१७ ।

[८७] डा. रेग्मीका एक मात्र सुपुत्रसँग २०६३/०८/०६ मा भएको प्रत्यक्ष भेटवार्ताबाट ।

विद्वान् पण्डितहरूको जमघट भइरहन्थ्यो । प्रथम विश्वयुद्धमा नेपालको तर्फबाट भएको सहयोग तथा विश्वयुद्धका बारेमा हेमराज आफै पनि संलग्न भएकोले त्यससम्बन्धी इतिहास लेख्ने लेखाउने काम भएको थियो । हेमराजकहाँ ठूलो पुस्तकालय पनि थियो र त्यहाँ अंग्रेजी, हिन्दी, नेपालीका धेरै पुस्तकहरू संग्रहित थिए । एक किसिमको प्राज्ञिक वातावरण थियो त्यहाँ । रेग्मीज्यू त्यही वातावरणमा हुर्केका, बढेका र पढेका हुनाले उनलाई इतिहासलेखनमा प्रेरणा जागेको हुनसक्छ ।[८८] डा. रेग्मीको पारिवारिक वातावरण र परिवेश, तत्कालीन राणा शासनको दमन र उत्पीडन, विदेशी लेखकहरूको प्रभाव तथा उनको जागरुक देश प्रेम, शान्ति र स्वतन्त्रताप्रतिको प्रस्फुटित भावना नै उनको इतिहासलेखनको प्रेरणाको स्रोत हो । नेपाली लेखकका लागि नयाँ काम र उनले पाएको सफलता र लोकप्रियता पनि रेग्मीको प्रेरणाको महत्त्वपूर्ण र बलियो आधार हो । भारतमा पढ्न बस्दा भारतीय स्वतन्त्रता संग्राम चलिरहेको प्रत्यक्ष रूपमा देखे, बुझेपछि उनको आँखा खुल्यो, त्यसपछि राणाविरोधी आन्दोलनमा लागे र लेखनतर्फ पनि कलम चलाए ।[८९]

स्रोत सामग्री सङ्कलन गर्नु र लेख्नु मात्र ठूलो कुरो होइन । वास्तवमा पुस्तकलाई जीविततता दिने काम प्रकाशनले मात्र दिन्छ । त्यसैले अन्य विभिन्न प्रकाशकको अलावा खासगरी कलकत्तास्थित प्रकाशक फर्मा के.एल. मुखोपाध्याय पनि डा. रेग्मीको इतिहासलेखनको प्रेरणा हुन् भन्न सकिन्छ ।[९०] एकातिर पुस्तक प्रकाशित भई सार्वजनिक भयो र उनको कृति जनमानसमा आयो भने अर्कातिर प्रकाशकले पुस्तक बिक्री र प्रकाशनबाट दिएको रोयल्टीवापतको रकमले पनि रेग्मीको आर्थिक स्थितिलाई केही हदसम्म सहयोग गरेको हुनुपर्छ, जसले उनलाई अझ बढी सामग्री सङ्कलन गर्न र लेख्न प्रेरणा मिल्यो ।

३.४.२ डा. रेग्मीको इतिहासलेखनको सुरुआत

डा. रेग्मी अर्थशास्त्रका विद्वान् तथा इतिहासका लेखक हुन् । विद्यार्थीकालमै ई. १९३२ मा **कविता हरायो** शीर्षकको कविताबाट यिनले कलम चलाउन थालेका हुन् । **शारदा**, **गोरखापत्र**, **नेवुला**, **भारती** आदि सामयिक नेपाली पत्रपत्रिकामा यिनका कविताहरू प्रकाशित भएका छन् ।[९१] **शारदा** पत्रिकामा प्रकाशित **प्रत्यागमन** शीर्षकको कविता सन्देशमूलक र विचार उत्तेजक छ ।[९२] भारतमा बसी अध्ययन गर्न थालेपछि **सरस्वती**, **विशाल भारत**, **माधुरी** आदि हिन्दी पत्रिकामा यिनका आर्थिक लेखहरू प्रकाशित भएका छन् । राजनैतिक लेख र कथाहरू पनि यिनले लेखेका छन् । करिब १५ वटा कथा हिन्दीमा लेखेका छन् तीमध्ये **बदला**,

---

[८८] हेमराज पाण्डेका नाति प्रकाश ए राजसँग २०६३/०८/०१ मा भएको प्रत्यक्ष भेटवार्ताबाट ।

[८९] केशरीराज पाण्डेसँग २०६३/१२/२४ मा भएको अन्तर्वार्ताबाट ।

[९०] सत्यमोहन जोशीसँग २०६३/०७/२८ मा भएको अन्तर्वार्ताबाट ।

[९१] **अन्तर्राष्ट्रिय मञ्च** (मासिक), २०४४ सालका वर्ष पुरुष : डा. डिल्लीरमण रेग्मी, वर्ष ४, अंक ३१, २०४५, पृ. १७३-१७५ ।

[९२] **शारदा**, वर्ष १, अंक ६, १९९२ श्रावण, पृ. ३ ।

भूमिदान विशेष राम्रा कथा हुन् । **नेपाली साहित्यको समालोचना** शीर्षकमा नेपाली साहित्यको गतिविधिबारे लेखेका छन् । हंसलगायत बनारसका केही हिन्दी पत्रिकाले यिनका समालोचना पनि प्रकाशित गरेका छन् ।[९३]

भारतको विहार-उडिशा सोसाइटीको जर्नलमा नेपालको इतिहासका स्रोतहरूको विवरणसहित **सोर्स फर अ हिस्ट्री अफ नेपाल, ८००–१६८०** ई. १९४२ मा प्रकाशित लेख नै डिल्लीरमण रेग्मीको जीवनको सम्भवतः अंग्रेजीमा लेखिएको पहिलो कृति थियो । यसै लेखबाट नै रेग्मीले आफूलाई इतिहासलेखनमा प्रवेश गराएको पाइन्छ ।[९४] यसपछि उनले एन्सियन्ट एण्ड मिडियभल नेपाल लेखेका थिए, जसमा नेपालको प्राचीन र मध्यकालीन इतिहासबारे अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ तर रेग्मी भारतीय स्वतन्त्रता संग्राम र पछि नेपालको राणाविरोधी आन्दोलनमा लाग्नुपरेकाले करिब १० वर्षपछि मात्र ई. १९५२ मा उक्त पुस्तक प्रकाशित भएको थियो । यसै क्रममा ई. १९४७ मा हिन्दीमा **नेपाली भाषा और उसका साहित्य, आजके नेपाल की ऐतिहासिक पीठिका, नेपाली जनआन्दोलनका उद्देश्य, गैर नेपाली सेनामे गोरखे** लेखे ।[९५] यसैबीच उनी लामो विरामी परेको, प्रहरी हिरासतमा रहनु परेको तथा लिखित सामग्रीहरू प्रहरी हिरासतमै हराएकाले पनि प्रकाशन गर्न ढिलाइ भएको हो भन्ने रेग्मीको भनाइ छ । क्रमशः नेपालका बारेमा स्वदेशी तथा विदेशी पाठकहरूलाई यथार्थ जानकारी होस् भन्ने अभिप्रायले नेपालबारे विभिन्न पक्षहरू समेटी रेग्मीले **नेपाल** नामक अर्को कृति लेखे, जसको प्रकाशन ई. १९४८ मा भएको थियो । छिमेकी देश भारत अंग्रेज उपनिवेशबाट स्वतन्त्र भइरहेको परिवेशमा नेपाल जहानियाँ राणा शासनको चङ्गुलमा फसिरहेको अवस्थालाई उजागर गर्न सहयोग पुगोस् भन्ने उद्देश्यले अर्को **द नेपाली डेमोक्रेटिक स्ट्रगल** नामक पुस्तक लेखे । यसमा नेपालको प्रजातान्त्रिक आन्दोलनलाई अझ उचाइमा पुऱ्याई राणा शासनको अन्त्य र प्रजातान्त्रिक शासन व्यवस्थाको स्थापना गर्नेजस्ता विविध पक्षको व्याख्या विश्लेषण र कार्यक्रम आदिले भरिएको थियो । यसैगरी रेग्मीको **द एन्टीक्यूटी अफ द नेवार्स अफ काठमाण्डू** शीर्षकको अर्को लेख भारतको विहार रिसर्च सोसाइटीबाट ई. १९४८ मा प्रकाशित भयो । क्रमशः रेग्मीले राणाशासनविरुद्ध आन्दोलन चलिरहेकै बेला **ए सेन्चुरी अफ फेमिली अटोक्रेसी इन नेपाल** नामक पुस्तक लेखेर आन्दोलनलाई थप उर्जा प्रदान गरेका थिए । छोटो अवधिभित्रै यति धेरै समयसान्दर्भिक लेख-रचना र पुस्तकहरू लेखन र प्रकाशन भएबाट रेग्मीलाई अझै अगाडि बढी अध्ययन-अनुसन्धान र लेखन कार्य गर्न उत्साह मिलेको बुझिन्छ । नेपालमा राजनीतिक परिवर्तन र खुला वातावरणको सिर्जना भएपछि रेग्मीले **ह्विवदर नेपाल** नामक

---

[९३] **अन्तर्राष्ट्रिय मञ्च**, ऐजन, पृ. १७३-१७५ ।

[९४] **सोर्स फर अ हिस्ट्री अफ नेपाल**, ८००-१६८० ई ।

[९५] अनिरुद्र गुप्त, **पोलिटिक्स इन नेपाल**, न्यू दिल्ली : एलाइड पब्लिसर्स प्रा.लि., पृ. ३०० ।

पुस्तक ई. १९५२ मा लेखे र बदलिँदो परिस्थितिले नेपाललाई कतातिर लैजाने हो भन्ने जिज्ञासासहित मार्ग निर्देश गरेका छन् । यसपछि रेग्मीका कृतिहरू क्रमशः **एन्सियन्ट नेपाल**लाई १९६० र १९६९ गरी २ वटा खण्डमा प्रकाशित भयो भने **मिडियभल नेपाल** नामक पुस्तकहरू १९६५ र १९६६ मा ४ वटा खण्डमा प्रकाशित भए । लेख्ने र प्रकाशन हुने क्रममा **मोर्डन नेपाल** नामक ३ वटा पुस्तकहरू संशोधन र परिमार्जित हुँदै ई. १९६१ र १९७५ मा आए । रेग्मीको लेखन र प्रकाशन कार्य रोकिएन । विभिन्न आरोप-प्रत्यारोपलाई पार गर्दै १९८३ मा **प्राचीन नेपालका अभिलेख संग्रह**हरू ३ वटा खण्डमा प्रकाशित गरिए । यसैबीचमा उनका फुटकर लेख-रचनाहरू विभिन्न जर्नल, मुखपत्रहरूमा पनि प्रकाशित भएका पाइन्छन् । यसरी डा. रेग्मीका ५ वटा हिन्दीमा लेखिएका, १७ वटा अंग्रेजीमा लेखिएका गरी २२ वटा पुस्तक र १ वटा नेपालीमा र ७ वटा अंग्रेजीमा गरी ८ वटा फुटकर लेख-रचनाहरू छन् । माथि उल्लिखित विवरणहरूबाट रेग्मीले ई. १९४२ देखि लेखन कार्यको आरम्भ गरी ई. १९८३ मा मात्र विश्राम लिएको बुझिन्छ । यसबाट उनले ५ दशकसम्म लगातार इतिहास लेखिरहेको बुझिन आउँछ ।

३.५ डा. रेग्मीको मौलिक पहिचान र लेखन शैली

डा. रेग्मी नेपालको विभिन्नकालीन इतिहास लेख्ने इतिहासकार थिए । प्राचीनकालको इतिहास, मध्यकालीन इतिहास, आधुनिक इतिहास, तत्कालीन इतिहासका विभिन्न कृतिहरू लेख्न सक्नु उनको मौलिक पहिचान हो । उनमा समय र परिस्थितिको आकलन गरेर आवश्यकताको परिपूर्ति गर्न सक्ने खुवी थियो । उनले आफूले पाएका, देखेका, जानेका, बुझेका कुराहरूलाई सही-सत्य भएमा अप्ठ्यारो परिस्थितिको कुनै परवाह नगरेर लेख्ने, प्रकाशित गर्ने हिम्मत राख्दथे । उनका अधिकांश कृतिहरू अंग्रेजी भाषामा छन् त्यतिबेला अंग्रेजी माध्यममा नेपालको इतिहासका विभिन्नकालीन पुस्तक लेख्नु नै डा. रेग्मीको महत्त्वपूर्ण खुवी र पहिचान हो । यसैबाट उनको योग्यता र क्षमता प्रदर्शित हुन्छ । रेग्मीले लेखेका पुस्तकहरूको प्रकृति र लेखन शैलीलाई तत्कालीन समय परिवेशलाई नियालेर हेर्ने हो भने यथार्थतामा उनले समयको मागलाई चिनेर आवश्यकता पूरा गरेको मान्न सकिन्छ । **ए सेन्चुरी अफ फेमिलि अटोक्रेसी इन नेपाल**, **ह्विदर नेपाल** तथा **नेपाल**, **प्राचीन तथा मध्यकालीन नेपाल** आदि पुस्तकहरू यसका उदाहरण हुन् ।

राणाहरूकै मद्दतबाट उनले उच्च शिक्षा हासिल गरे पनि लेख्ने बेलामा राणाहरूकै विरोध गरी लेखेको पाइन्छ । उनले भारतमा उच्च शिक्षा हासिल गरेकाले अंग्रेज शासन बेहोरेका र भारतीय स्वतन्त्रता संग्राममा सहभागी भई जेलसमेत परेका हुनाले नेपालमा फर्कदा राणाहरूको निरङ्कुश शासन देखेर त्यसको विरोधमा लागेको कुरा आफ्नो अन्तर्वार्तामा व्यक्त गरेबाट थाहा हुन्छ । राणाहरूका गुरु हेमराज पाण्डे इतिहासप्रेमी भएका

हुँदा उनको विशाल सङ्कलन भएकाले विदेशी लेखकहरू टुची, राहुल सांकृत्यायन भगवानलाल इन्द्राजी, पर्सिमल लेण्डनजस्ता इतिहासकारहरूले उनीबाट प्रशस्त लाभ उठाएका थिए । डा. रेग्मीका गुरु गोकुलचन्द्र शास्त्री पनि इतिहासपुरुष थिए । गुरुसँगको नीकटसम्बन्धका कारण डा. रेग्मीले नेपालको इतिहासमा कलम चलाउन थाले । उनको अंग्रेजी साहित्यमा पनि ज्ञान थियो । त्यसैका आधारमा उनले प्राचीन नेपाल, मध्यकालीन नेपाल तथा आधुनिक नेपाल गरी डेढ दर्जनभन्दा बढी पुस्तकहरू प्रकाशित गरे । त्यसै कार्यले उनी अमर इतिहासकार बने ।

उन्नाइसौँ शताब्दीसम्ममा नेपाल अशिक्षा अन्धकारमा जकडिएको हुनाले नेपालीहरूबाट इतिहास लेखिन सकेन । त्यस अवधिमा विदेशी इतिहासकारहरूले नेपालको इतिहासको बारेमा लेख्ने काम गरे । बीसौं शताब्दीको मध्यान्तरपछि भने नेपालमा राणा शासन अन्त्य भएकाले नेपालीहरूले पनि आफ्नो राष्ट्रको इतिहासमा कलम चलाउन सुरु गरे । त्यस्ता इतिहासकारहरूमा अग्रणी स्थानमा डा. रेग्मी देखा पर्दछन् । ई. १९४२ बाट डा. रेग्मीले नेपालको इतिहासलेखन आरम्भ गरेका थिए । उनले मानवजीवनका हरेक पक्षलाई समेटेर इतिहास लेख्ने पद्धति आरम्भ गरे । राजनीतिक इतिहासका साथसाथै आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, कलाकौशलका बारेमा पनि कलम चलाएको स्पष्ट हुन्छ । उनका कृतिमा तत्कालीन समाज-सभ्यता तथा जनजीवनको यथार्थ चित्रण भएको पाइन्छ ।

नेपालका बारेमा विदेशी लेखहरूले आफ्नो छोटो अनुभवको आधारमा लेखेका पुस्तकहरूलाई पत्यार मानेर पढ्नु, बुझ्नुपर्ने अनिवार्य बाध्यता भएको तत्कालीन अवस्थामा रेग्मीले आफै स्थलगत अध्ययन, भ्रमण, सामग्रीहरूको खोज र सङ्कलन गरेर नेपालको इतिहासका विभिन्न चरणहरूलाई एकपछि अर्को गर्दै लेखन र प्रकाशन गर्न सफल भए । लेखन र प्रकाशनका क्रममा उनलाई विभिन्न आरोप-प्रत्यारोपहरू पनि आए तर त्यसलाई उनले सुझावका रूपमा ग्रहण गरे । अझ बढी प्रोत्साहित हुँदै नेपालको इतिहासका विभिन्नकालीन पुस्तकहरू लेख्दै जानु उनको मौलिक खुवी हो भन्नुपर्दछ । डा. रेग्मीले ई. १९४० को दशकदेखि १९८० गरी करिब ५ दशकसम्म आफ्नो लेखनकार्यलाई निरन्तरता दिए, जुन काम अन्य लेखकहरूले विरलै मात्र गर्न सक्छन् । डा. रेग्मीको लेखनशैली सरल र स्पष्ट छ । यिनका अधिकांश पुस्तकहरू अंग्रेजीमा छन् जो सरल र स्पष्ट रूपमा बगेको देखिन्छ भने ४ वटा हिन्दीका पुस्तक र फुटकर लेखहरू पनि भाषा र शैली स्पष्ट बुझिने, वर्णनात्मक रूपमा लेखिएका छन् । अन्य लेखकहरूको भन्दा यिनको छुट्टै पहिचान र शैली देखिन्छ । यसैले रेग्मीका कृतिहरू समयसान्दर्भिक, अनुसन्धानमूलक र छुट्टै मौलिक पहिचान बोकेका छन् भन्नु उपयुक्त हुन्छ ।

३.६ डा. रेग्मीको इतिहासलेखनको प्रवृत्ति, धारणा र विशेषता

अर्थशास्त्री र राजनीतिक व्यक्तित्व पनि भएकाले डा. रेग्मीको इतिहासलेखनको प्रवृत्ति, धारणा र विशेषता आफ्नै खालको भएको पाइन्छ । एउटै व्यक्तिले प्राचीन, मध्यकालीन, आधुनिक र तत्कालीन इतिहास लेख्ने र त्यसअन्तर्गत सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक, धार्मिक विभिन्न पक्षलाई समेत समेट्नुले पनि उनको इतिहासलेखनमा छुट्टै विशेषता भएको मानिन्छ । उनका हरेक कृतिहरू राजनीतिक, सामाजिक दृष्टिकोण र तिनका प्रभावबाट लेखिएका पाइन्छन् । तथापि उनको लेखन प्रवृत्ति भने मिश्रित खालको छ । कहीँ कतै जनतालाई मेरुदण्ड बनाएर लेखिएको छ भने काहीँ शासकलाई केन्द्रविन्दु बनाइएको छ ।[९६] ई. १९४० को दशकमा लेखिएका कृतिहरूले देश र तत्कालीन समय परिस्थितिको प्रतिनिधित्व गरेको पनि देखिन्छ । नेपाली प्रजातान्त्रिक संघर्ष र नेपाल नामक पुस्तकहरू यसका उदाहरण हुन् । कतिपय इतिहासकारहरू पूँजीवादी, सामन्तवादी तथा साम्राज्यवादी धारणाबाट प्रेरित भएर इतिहास लेख्दछन् तर डा. रेग्मीका अधिकांश कृतिहरू समाजवादी धारणाबाट प्रेरित भई बगिरहेका पाइन्छन् । किनभने उनका सबैजसो पुस्तकहरूले नेपालको विभिन्न अवस्थाको परिचय र प्रतिनिधित्व गरेका छन् ।

ठ्यासफु, वंशावली तथा अन्य नयाँ-नयाँ सामग्रीहरू खोजेर प्रयोग गर्ने डा. रेग्मीको इतिहासलेखनको महत्त्वपूर्ण विशेषता हो । सामग्रीहरूको प्रयोगमा नयाँपन र आफ्नै अनुभव र अध्ययनलाई धारावाहिक रूपमा प्रस्तुत गर्ने उनको अर्को विशेषता हो भन्न सकिन्छ । राजनीतिक व्यक्तित्व भए तापनि उनका कृतिहरूमा राजनीतिको मात्र नभई सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक आदि सबै पक्षको प्रभाव देखिन्छ । यसरी डा. रेग्मीको इतिहासलेखनमा अन्य इतिहासकारहरूको भन्दा भिन्दै र आफ्नै खालको प्रवृत्ति, धारणा र विशेषताहरू पाइन्छन् ।

डा. रेग्मी हिम्मतदार, साहसी, लगनशील, अंग्रेजीका विद्वान्, योग्य, मेहनती, राजनीतिक विश्लेषक थिए । उनको लेखनशैली परिपक्व, पूर्ण, आधारशीला भएकाले नै यस किसिमका ग्रन्थहरू लेखनकार्य गर्न सफल भएका हुन् । प्रशस्त मौलिक स्रोतहरूको उपयोग गरेर अरूले तयार पारी छापेका कृतिहरूको समीक्षा गरेर गम्भीर अध्ययनका र बौद्धिक क्षमताका आधारमा डा. रेग्मीले राम्रा र गहन कृतिहरू लेख्ने सामर्थ्य देखाएका हुन् भन्न सकिन्छ । उनले स्थानीय स्रोतहरूको अध्ययन भने कमै गरेको पाइन्छ । डा. रेग्मीको लेख्ने धारणा, विशेषता र प्रवृत्ति पनि मौलिक सिर्जनशील रहेको पाइन्छ । प्राचीनकालदेखि आधुनिककालसम्मको इतिहास, संस्कृति, अर्थतन्त्र, प्रशासन, भूगोलमा आधिकारिक ज्ञान राख्ने व्यक्ति नेपालीमध्ये डा. रेग्मी नै "नभूतो न भविष्यति" भएको कुरामा निर्विवाद रहेको छ ।

डा. रेग्मी नेपालको इतिहासलेखनको इतिहासका पथ प्रदर्शक हुन् । उनको लेखन शिलालेख र पुरातात्विक अभिलेखहरूमा आधारित छ, जुन अभिलेखहरू नेपाल, भारत र

[९६] डि.आर रेग्मी, **मिडिभएल नेपाल भाग २**, कलकत्ता : फर्मा के.एल. मुर्खोपाध्याय, ई. १९६६ ।

बेलायतका अभिलेखालयमा छन् । उनको जत्रो सम्पदा अन्य कुनै इतिहास लेखकलाई प्राप्त थिएन । नेपालको प्राचीनकालदेखि मध्यकाल, आधुनिककाल हुँदै तत्कालीन नेपालको इतिहास लेख्नु उनको अर्को विशेषता हो । प्रत्येक नयाँ संस्करणसँगै उनको लेखन अझ विस्तृत, संशोधित र परिमार्जित हुँदै आएको देखिन्छ । तत्कालिक प्रसिद्ध इतिहासकारहरू बाबुराम आचार्य, सूर्यविक्रम ज्ञवाली, नयराज पन्त, धनबज्र बज्राचार्यलगायतका व्यक्तिहरू इतिहासको सीमित विषय, अवधि र व्यक्तित्वमा प्रकाश पार्ने काममा सीमित छन् भने डा. रेग्मीले इतिहासका विविध विषयहरू राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक, प्रशासनिक कला संस्कृति, साहित्य, विदेशनीति आदिबारे प्राचीनकालदेखि आधुनिक कालसम्मको नेपालको इतिहासबारे सारपूर्ण लेखन गरी प्राज्ञिक योगदान दिएका छन् । यसरी आधिकारिक स्रोतमा आधारित यति ठूलो र विस्तृत योगदान अन्य कसैले दिएका छैनन् । यसको अर्थ उनको लेखनमा कमीकमजोरीहरू छैनन् भन्ने होइन । उनको लेखनमा पनि केही कमजोरीहरू छन् तथापि उनको हरेक पक्षमा रहेको दखलताले ती कमीकमजोरीहरू गौण भएका छन् ।

निष्कर्षमा यस अध्यायमा नेपालमा इतिहासलेखन, उन्नाइसौँ तथा बीसौँ शताब्दी र त्यसपछि नेपालमा भएका इतिहासलेखनको अभ्यास तथा नेपालमा इतिहासलेखनको समस्या र प्रयासलाई संक्षेपमा वर्णन गरिएको छ । साथै डा. रेग्मीको इतिहासलेखनमा प्रयोग भएका स्रोत सामग्रीहरूको जानकारी, उनको इतिहासलेखनमा प्रेरणा र सुरुआत, लेखनशैली र विशेषता आदिको समेत अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ ।

नेपालमा इतिहासलेखनको सुरुआत आर्य सनातन हिन्दू पुराण, विष्णुपुराण, स्कन्दपुराण, उपनिषद्, महाभारत, कविहरूका काव्य, राजाका दरबारमा रहेका पण्डितहरूको वर्णन, ज्योतिषका टिपोट, प्राचीन र मध्यकालीन अभिलेख, विदेशी यात्रीको दैनिकी यात्रावर्णन, राजा र भारदारहरूको पुर्ख्यौली, पुराना ग्रन्थका पुष्पिकावाक्य, कुटनीतिक कागजपत्र, लालमोहर, शिलापात्र, ताम्रपत्र, भोजपत्र, ताडपत्र, कागजपत्र तथा आयव्यय रेडर्क, सन्धि-सम्झौतापत्र, दानपत्र आदिबाट भएको हो । मन्दिर निर्माण, कुवा धारा, धर्मशाला, बाटो, पुल निर्माण गरेर अभिलेख राख्ने परम्परा पनि नेपालमा प्रचलित थियो । राजा जयस्थिति मल्लका पालामा लेखिएको गोपालराज वंशावली, श्री ५ रणबहादुर शाहका पालासम्म लेख्दै राख्दै गरिएको भाषा वंशावली, बाइसी चौबीसी राजाहरूका वंशावली लेख्ने परम्परा पनि नेपालमा प्रचलित थियो । इतिहासलाई शास्त्रका रूपमा "पुराणइतिहास" ग्रन्थहरू संस्कृत साहित्यमा प्रशस्त थिए र छँदैछन् । तर ती सबैलाई इतिहास मान्न पाश्चात्य इतिहासकारहरू तयार छैनन् । हिन्दू बौद्ध पुराणका प्रसङ्गहरूलाई पाश्चात्य विद्वान्हरूले कुनै मूल्यावान् ठान्दैनन्, तर नेपालीका लागि भने महत्त्वपूर्ण इतिहास यिनै हुन् । १८ औं शताब्दीको अन्तिम दशकमा इटालियन पादरी गेसेप्पे रोवाटोले नेपालको बसाई अनुभवलाई समेटेर लेखेको दैनिकीलाई इतिहासका रूपमा नै लिइएको छ । उन्नाइसौँ शताब्दीमा कर्कप्याट्रिकबाट नेपालको इतिहासलेखनको सुरुआत भयो । जुन कृति पूर्वाग्रही,

अपूर्ण र अंग्रेजहरूलाई नेपाल आउन सुविधा दिलाउने र नेपालबारे यथार्थ जानकारी दिने उद्देश्यले मात्र लेखिएको थियो । त्यसपछि ह्यामिल्टन, ओल्डफिल्ड र पर्सिमल ल्याण्डनबाट लेखिएका पुस्तकहरू पनि सोही उद्देश्यबाट प्रेरित थिए । त्यस्तै नेपालमा राजदूतको रूपमा रहेका वि.एच्. हडसनले त झन् नेपालका जातजातिको विभाजन तथा विखण्डन हुन सक्ने गरी लेखहरू र पुस्तकहरू लेखे भने नेपालका महत्त्वपूर्ण सामग्री बेलायतसम्म पुऱ्याउन सफल भए । तरपनि नेपालको इतिहासलेखन उन्नाइसौँ शताब्दीसम्म पाश्चात्य विद्वान् तथा भारतीय लेखकहरूले नै गरेका हुन् भन्न सकिन्छ ।

बीसौँ शताब्दीमा आएर पाश्चात्य, भारतीय तथा नेपाली इतिहासकारहरूले समेत नेपालको इतिहासमा कलम चलाउन थाले । तीमध्ये फ्रान्सका सिल्भाँ लेभी, जी.एच्.डी. जिम्लेट, डब्लूवी. नोर्दी, सि.जे. मोरिसले नेपालको इतिहास, संस्कृति र अर्थव्यवस्थामा कलम चलाए भने पद्‍मजंग राणाले आफ्नाबाबु जंगबहादुर राणाको जीवनवृत्तान्त लेखे । नेपालबाहिर दार्जिलिङमा बस्ने नेपाली सूर्यविक्रम ज्ञवालीले नेपालको आधुनिककालको आरम्भिक इतिहास लेखे भने मध्यकालीन इतिहासमा पनि कलम चलाए । त्यसपछि तोत्रराज पाण्डे र नयराज पन्तले माध्यमिक स्तरको इतिहासको पाठ्यपुस्तक तयार पारे । यसै अन्तरालमा अंग्रेजी भाषामा नेपालको प्राचीनकालदेखि वर्तमानकालसम्मको इतिहास लेख्ने काम डा. रेग्मीले गरे भने नेपालको आर्थिक इतिहासमा महेशचन्द्र रेग्मीले सर्वप्रथम कलम चलाए ।

नेपालमा राणाशासनको अन्त्यपछि पं. नयराज पन्तले संशोधन मण्डलको नामबाट धेरै लेखहरू, पुस्तकहरू र पूर्णिमा नामक मुखपत्र प्रकाशन गर्न थाले । नेपालको इतिहासमा वृहत् अध्ययन गरी बाबुराम आचार्यले पुस्तक लेखे । नेपालको इतिहाससम्बन्धी धेरै पुस्तकहरू लेख्ने आधुनिक इतिहासकारहरूमध्ये डा. रेग्मी अग्रपङ्क्तिमा आउने व्यक्तित्व हुन् । यसैगरी प्राचीन अभिलेखहरूलाई सङ्कलन र व्याख्या गरी धनबज्र बज्राचार्यले लिच्छविकालका अभिलेख प्रकाशित गरे । नेपालको इतिहासलाई प्रकाशन गर्ने काम नेपाल एसियाली अनुसन्धान केन्द्र, पुरातत्त्व विभाग, सांस्कृतिक संस्थान, सूचना विभाग आदिबाट हुँदै आएको पाइन्छ । ती संस्थाहरूले जुन किसिमले इतिहास संस्कृतिमा योगदान पुऱ्याउनुपर्ने हो, त्यो भने हुन सकेको छैन । सांस्कृतिक संस्थानको नेपाली संस्कृति, राष्ट्रिय अभिलेखालयको अभिलेख नामक मुखपत्रहरूले पनि नेपालको इतिहास र संस्कृतिको अध्ययन र लेखनलाई सहयोग पुऱ्याएको मानिन्छ ।

यस क्रमसँगै नेपालको इतिहासलेखनमा त्रि.वि. इतिहास केन्द्रीय विभागको पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको छ । यस विभागबाट नियमित प्रकाशन हुने मुखपत्र **भ्वाइस अफ हिस्ट्री** तथा स्नातकोत्तर र विद्यावारिधि अनुसन्धान एवम् लघु परियोजनाका माध्यमबाट प्रशस्त कृतिहरू प्रकाशन भएका छन् । विभागले आफ्ना उत्पादित इतिहासकारहरूलाई वृत्ति प्रदान गरी अझै समग्र पाठ्यपुस्तक र अनुसन्धानात्मक कृति प्रकाशन गर्न हौसला दिनुपर्दछ तर पनि व्यक्तिगत प्रयत्नबाट इतिहासकारहरू अध्ययन-अनुसन्धानमा लागिरहेको यथार्थ पनि छँदैछ ।

चौथो – अध्याय

डा. रेग्मीद्वारा लिखित प्राचीन नेपाल विषयअन्तर्गतका कृतिहरूको अध्ययन

४.१ परिचय

डा. डिल्लीरमण रेग्मीले नेपालको प्राचीनकालमा केन्द्रित रही इतिहासका धेरै कृतिहरू लेखेका छन् । जुन कृतिहरू प्राथमिक, द्वितीय र मौलिक स्रोतको आधारमा तयार भएका छन् । यिनले अंग्रेजी भाषामा नेपालको इतिहासको लेखनकार्य प्राचीन नेपालबाट नै सुरु गरेका छन् । लेखनको सुरुवात १९४२ मा **सोर्स फर अ हिस्ट्री अफ नेपाल** ८००-१६८० ई. नामक लेखबाट गरे भने १९८३ मा **इन्सक्रिप्सन अफ एन्सियन्ट नेपाल** नामक प्राचीन नेपालको अभिलेखसम्बन्धी कृतिबाट लेखनको अन्त्य गरेका पाइन्छन् । सोही अवधिभित्र अन्य विभिन्न कालका धेरै कृतिहरू लेखिएका र प्रकाशित भएका छन् । नेपालको सम्बन्धमा विदेशी विद्वान्हरूले लेखेका र प्रकाशित पुस्तकहरू मात्र पढ्न पाइने तत्कालीन परिवेशमा नेपालको इतिहास लेख्ने स्वदेशी विद्वान्हरू त्यति बेला कमै थिए । यही परिस्थिति र आवश्यकताको परिपूर्ति गर्ने सम्वाहक बनेका डा. रेग्मीले स्रोत सामग्रीहरूको खोजी गर्दै लेखन कार्यमा लागे । जतिबेला डा. रेग्मीले प्राचीन नेपालको इतिहासका कृतिहरू खोज्ने र अंग्रेजीमा लेख्ने कार्य गर्दै थिए त्यतिबेला नेपालमा निरंकुश राणा शासनको विगविगी चलिरहेको थियो । खुला रूपमा लेख्न, अध्ययन-अनुसन्धान गर्न गाह्रो थियो । राणा शासनको स्वीकृत बेगर केही पनि नयाँ कार्य गर्न पाइँदैनथ्यो तैपनि रेग्मीले आफ्नो अध्ययन-अनुसन्धान कार्यलाई निरन्तरता दिँदै प्राचीन नेपालको इतिहासका पुस्तकहरू खण्ड-खण्ड गरी प्रकाशन गर्दै गए । प्रजातन्त्रको स्थापना पछि भने अध्ययन र लेखन कार्यमा सजिलो हुँदै गयो । परिणामस्वरूप डा. रेग्मीका प्राचीन तथा मध्यकालिन नेपाल नामक पुस्तक ई. १९५२ मा र प्राचीन नेपाल नामक पुस्तकहरू १९६० र १९६९ गरी ३ वटा, प्राचीन नेपालको इतिहासका अभिलेखसम्बन्धी पुस्तकहरू खण्ड-खण्ड गरी ३ वटा १९८३ मा प्रकाशित गरी प्राचीन नेपालसँग सम्बन्धित जम्मा ६ वटा कृतिहरू प्रकाशित भएका छन् । प्राचीन नेपालसँग सम्बन्धित रेग्मीका अन्य फुटकर लेख-रचनाहरूको छुट्टै अध्यायमा अध्ययन गरिएको छ । प्राचीन नेपालको इतिहाससम्बन्धी जम्मा ६ वटा पुस्तकहरूको यहाँ क्रमशः अध्ययन गरिएको छ ।

४.२ एन्सिएन्ट एण्ड मिडिएभल नेपाल

D.R. Regmi, **Ancient and Medieval Nepal**, Kathmandu: Nepali Rastriya Congress, 1952, pp. 1-178+15=193.

एन्सिएन्ट एण्ड मिडिएभल नेपाल शीर्षकको प्रस्तुत पुस्तक डा. रेग्मीको भनाइअनुसार सबभन्दा पहिलो अंग्रेजीमा लेखिएको कृति हो जसलाई लेखकले ई. १९४२ मा नै तयार गरिसकेका थिए । राजनीतिक, शारीरिक तथा अन्य प्राविधिक कारणले मात्र ई.

१९५२ मा यो पुस्तक प्रकाशित हुन पुग्यो । यस बीचमा डा. रेग्मीका अन्य धेरै पुस्तक तथा फुटकर लेख-रचनाहरू प्रकाशित भइसकेका थिए । मौलिक प्रारम्भिक स्रोत उद्धरणसहित पुस्तकको लेखनकार्य पूरा गर्दा डा. रेग्मीलाई तीन वर्ष लागेको थियो भनिएको छ । पुस्तक लेखन कार्यकै अन्तरालमा भारतीय गुप्तचरहरूले डा. रेग्मीलाई भारतीय नेताहरूसँग अंग्रेजविरोधी आन्दोलन (Quit India Movement) मा लागेको आरोपमा गिरफ्तार गरी अनिश्चित कालसम्मका लागि बन्दी बनाए । त्यति मात्र नभई नेपाल सरकारलाई सुपर्दगी गर्ने कुरा भएको र नेपालको राजनीतिक हलचल र लेखकको जेल यातनाका कारण प्रस्तुत कृति प्रकाशोन्मुख हुन नसकेको प्रसङ्ग जोडिएको छ । त्यसैबेला मध्यकालीन नेपालको पाण्डूलिपि नै हरायो । त्यसलाई पुनर्लेखन गर्दा धेरै जटीलता पनि भेल्नु पऱ्यो । जसले गर्दा प्रकाशन कार्यमा ढिलो भयो । प्रारम्भिक लेखनका तुलनामा अन्तिम लेखनमा व्यापक परिवर्तन आयो । करिब १० वर्ष पछि मात्र पुस्तक प्रकाशित हुनुको कारण नेपालको तत्कालीन राजनीति र लेखक स्वयम् राणा विरोधी गतिविधिमा संलग्न भएको, लेखकलाई यसै बीचमा जेल जीवन बिताउनु परेको, शारीरिक अस्वस्थताका साथै प्रकाशकको लापरवाहीका कारणले ढिला हुन गएको भन्ने लेखकको तर्क छ । अर्कोतिर प्रकाशन कार्य ढिलो भएकोले गर्दा यस बीचमा धेरै नयाँ सामग्री र स्रोतहरू भएकोले पुस्तकलाई केही संशोधन र परिमार्जन गरेर अझ राम्रो जानकारीमूलक बनाउन सकिएको प्रसङ्ग पनि लेखकले जोडेका छन् । त्यसबेलासम्म अधिकांश विदेशी लेखकहरूको पुस्तकहरूमा मात्र भर गर्नु पर्ने अवस्था रहेकोमा उनीहरूका पुस्तकहरूमा देखिएका कमिकमजोरी र गलत सुचनाहरू समेतलाई नयाँ स्रोत, सामग्रीको आधारमा संशोधन र परिमार्जन गरी लेखिएको छ । नेपाली लेखकले नै लेखेको महत्त्वपूर्ण र खोजमूलक पुस्तक भएको भन्दै डा. रेग्मीले प्रस्तुत कृतिलाई अझ बढी महत्त्व दिएको पाइन्छ ।

डा. रेग्मीले स्पष्टसँग विदेशीहरूले नेपालको स्थिति नै नबुझेर हल्का रूपले लेखेर नेपाललाई उपनिवेश मात्रको नजरले मूल्याङ्कन गरेको भनेका छन् । आफू नेपाल पुत्र भएका हैसियतबाट प्रस्तुत कृति लेख्न सकेकोमा गौरव ठान्दछन् । नेपाली विद्वान्हरू आफैले आफ्नो राष्ट्रको इतिहास खोज्नुपर्छ भनी डा. रेग्मीले पुस्तकको पृष्ठभूमिमा उल्लेख गरेका छन् ।[९७] प्रस्तृत कृतिमा नेपालको प्राचीन तथा मध्यकालीन इतिहासको विस्तृत वर्णन गरिएको छ । प्रस्तुत पुस्तकमा पृष्ठ नं. १ देखि १२८ सम्म प्राचीन नेपालको इतिहाससम्बन्धी र पृष्ठ नं. १२९ देखि १७८ सम्म मध्यकालीन इतिहाससम्बन्धी वर्णन गरिएको छ ।

कृतिको पहिलो अध्यायमा परिचय शीर्षकअन्तर्गत नेपालको वर्तमान भौगोलिक स्वरूपलाई प्रस्तुत गरी पुरानो चलनबाट ग्रन्थको आरम्भ गरेका छन् । काठमाडौं उपत्यकाको

---

[९७] डि.आर. रेग्मी, **एन्सियन्ट एण्ड मिडियभल नेपाल**, काठमाडौं : नेपाली राष्ट्रिय कांग्रेस, ई. १९५२, पृ. भूमिका ।

विशेष परिचय दिई नेपाल भन्नाले त्यही खाल्डोमात्र हो कि भन्ने जस्तो भान पाठकलाई लाग्न सक्छ । नेपालमा बागमतीको तटबाट यहाँ बाहिरका मानिस आई बस्न थाले सायद ती तिब्बती बर्मेली थिए र उनीहरू भारतको आसामबाट छिरेका थिए । नेपालमा काठमाडौँबाट सहरी सभ्यता सुरु भएको चर्चा डा. रेग्मीले गर्दछन् । जहाँकि विराटनगर, जनकपुरमिथिला कपिलवस्तु, लुम्बिनी सभ्यताको नाम मात्र पनि उनी उल्लेख गर्न चाहँदैनन् । उपत्यकाको संस्कृति अनौठो खालको रहेको, नेवारहरू कहाँ उत्पत्ति भए भन्ने अलमल्ल भएको र डा. रेग्मीले प्राचीन जाति नेवार नरहेको निष्कर्षमा पुगेका छन् । भारतीय संस्कृतिको प्रभाव नेवार संस्कृतिमा अधिकतम छ र नेपालमा प्रवेश गर्ने पहिलो जाति भारतबाट आएको वंशावलीले लेख्दछ । किराती संस्कृति नेपालीपन भए पनि सौर्य संस्कृतिको प्रभाव छ जसले सौर्यबाटै हात्ति र घोडाको प्रयोग गर्न जाने भनी डा. रेग्मीले लेखेका छन् ।[९८]

काठमाडौँका नेवारहरूको वर्णनका क्रममा उपत्यकाका पुराना बासिन्दा नेवार नभई किरातहरू थिए । किरातभन्दा पूर्व नेपाली जातिका बारेमा पुराणकै सहारा लिनु पर्ने स्थिति छ । गुम्बिहार, तेग्वलनारायण, बुगयुमि नेवारहरूले प्रयोगमा ल्याएको भाषाका शब्दसँग मिल्दाजुल्दा छन् । किरातहरूसँग मिल्ने ती शब्द नेवारले स्वीकारेको बुझिन्छ । नेपालमा संस्कृत भाषाको चलन सर्वप्राचीन पाइन्छ र मध्यकालमा लोकभाषाको स्थान नेवारी भाषाले पाएको देखिन्छ । किरातहरूलाई लिच्छविले विजय गरेको कुरा र राजतन्त्रको परम्परा बसालेको बुझिन्छ । लिच्छविहरू गणतन्त्रवादी भए पनि त्यसबाट मुक्त हुन नसकेको, नेवार, किरात र लिच्छवि जाति रैथाने नभएको, असाम र वंगालका मानिस उपत्यकामा किरातकालबाटै घुसेको कुरा उल्लेख छ । थारू पनि काठमाडौँ पसि नेवार हुन सक्ने, नेवार शब्द नेपालसँग नजिक लाग्ने, लिच्छविहरू आर्य तथा क्षत्री हुन् र नेवार धेरै जातिका भनी डा. रेग्मीले लेखेका छन् । लिच्छविहरू नेपालमा धेरै पछि प्रवेश गरेका हुन् भने नेवार अझ धेरै पछि काठमाडौँ उपत्यकामा पसेका हुन् । पहिले नेवारहरू बृज्जि हुन् भन्ने कुरा उनीहरू अरूलाई "ख्याँ" भने बाट त्यो खुल्ने हुँदा नेपालमा नेवारहरू पछि मात्र आएको कुरा पुष्टि हुन्छ । नेवारहरूको आफ्नै धर्म संस्कृति नभई विभिन्न भारतीय जातीय समूहको सम्मिश्रण रूप देखिन्छ भन्ने निष्कर्षमा डा. रेग्मी पुगेका छन् ।[९९]

काठमाडौँ उपत्यकामा अरू जाति आउने जाने गरे भने नेवारहरू ढिलै आए पनि हालसम्म बसिरहेका छन् । यसो हुनुमा यो जाति घरबूढो गुठीथकालीका आश्रयमा रहने पुरानो प्रवृत्ति र आफ्नै स्वतन्त्र निर्णय गर्ने कमजोरीले भएको डा. रेग्मी बताउँछन् । नेवार शब्द नै नेपाली होइन त्यसैगरी यस जातिले प्रयोग गरिआएको संस्कृति पनि मौलिक होइन ।

---

[९८] **ऐजन**, पृ. i – vii.

[९९] **ऐजन**, पृ. ३ -१० ।

समथरबाट बसाई आएको नेवार व्यापारी र नाफा जाति मात्र हो । देउभाजु वंगाली, मल्लहरू, खस, मिथिला, आर्य र मंगोल दुवै थर नेवारमा छन्, राजवंशी असामी हुन् । पहिले सबै हिन्दू नेवारहरू पछि केही बौद्ध मार्गी भएका, मुसलमानी आक्रमणबाट विस्थापित नेवार काठमाडौँमा आई आश्रय लिएका हुन् । विष्णु, शिव, गणपत, दशनाम, शाक्त, तन्त्र मान्ने, नेवार र बुद्धधर्मको महायानी बज्रयानी मान्ने पनि छन् । तन्त्र बाहिरबाट ल्याए भने बौद्ध पछि प्रचार गरे । जात्रामेलापर्व पनि नेवारका छुट्टाछुट्टै हुन्छन् । उनीहरू रुढीवादी र छिट्टै निर्णय नदिने कुरा फेर्ने स्वभावका हुन्छन्, रक्सी र राँगो उनीहरूको मुलखाद्य हो । नेवारहरूको चालचलन पनि गजब छ, स्त्री कहिल्यै विधवा नहुने, बहुविवाह र पोइलजाने परम्परा रहेको, धेरै जातपातमा विभाजित, कृषि, कुटीरउद्योग र व्यापार मूलपेशा भएका तिब्बत बर्मेली भाषाजस्तो टर्रो नमीठो भाषा बोल्ने नेवारी भाषामा ६५ प्रतिशत संस्कृत मिश्रित छ । भारतसँग पहिल्यैदेखि व्यापारी सम्बन्ध रहेका नेवारहरूले १७ शताब्दीताका तिब्बतसँगको व्यापार नेपाल पसेपछि मात्र सुरु गरे । उनीहरूले सक्कलीभन्दा नक्कली र मिसावटी वस्तुहरू बनाई उत्तर-दक्षिणतर्फ निर्यात गर्दथे । नेवारजाति एकाग्रतामा रहने हुँदा स्थिर कलाकार पनि भए । आफ्नो चित्त बुझोस वा नबुझोस ठूलाले अह्राएपछि गर्ने संस्कार उनीहरू सो विवेकभन्दा माथिल्लाको आदेश पर्खेर काम गर्ने बानिका हुन्छन् । त्यस्तो प्रवृत्तिले कला र सीपको पनि विकास भयो । राज्यले उनीहरूलाई आंशिक संरक्षण दिए पुग्थ्यो । समुदाय छोडेर जान नसक्ने जाति हुँदा जति अन्याय भए पनि एकैठाउँमा कोचिएर गुजुमुज्ज भएर बस्ने बस्तीको विकास नेवारहरूले गरे । उनीहरूले आफ्नो लागि भन्दा अन्यले लगाएको काम बढता गर्दा काठमाडौं उपत्यका मन्दिर र स्तूपको सहर बन्न गयो ।[१००]

कृतिको दोस्रो अध्यायमा पुराण, वंशावली, नेपालमाहात्म्य, स्वयंभूपुराण, अर्थवपरिशिष्ठ, वृहत्कथा पँचतन्त्र भरतनात्यशास्त्र, मूलस्रवास्तीवाद, विनयमवस्तुजस्ता संस्कृत मूलकाग्रन्थहरूको अध्ययन गरी प्राचीन नेपालको वर्णन गर्ने प्रयत्न गरेका छन् । १०१ वि.सी. पूर्वमा अभिलेख गरिएको स्रोतहरू को कुरा पनि उनले अध्ययन गरेका छन् । स्वयम्भूपुराण जस्तो आधुनिक ग्रन्थलाई पनि प्राचीन कोटिमा राखेका छन् ।[१०१] उनको अध्ययन काठमाडौँ उपत्यकासम्म मात्र सम्बन्धित देखिन्छ । किराँतवंशी राजाहरूका विषयमा मातातीर्थ, थानकोटमा उनीहरूको राजधानी हुनसक्ने अनुमान डा. रेग्मीले गरेका छन् । ३२ किराँत राजाहरूले शासन गरेको वंशावलीको वर्णनलाई समर्थन गर्ने अन्य स्रोत प्राप्त नभएको किरातपूर्व नेपालको नाम नआएकोले २९ राजाको नाममात्र उनले उल्लेख गरेका छन् । प्राचीन स्मारकहरूको अभावले नेपालको त्यो काल अनिश्चित नै रहेको छ । त्यसैले लिच्छविको

---

[१००] **ऐजन**, पृ. ११-३६ ।

[१०१] ज्ञानमणि नेपाल, **नेपाल निरूपण**, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०५५, पृ. ८४-९९ ।

आगमन भएसम्म र त्यसपछिको मात्र नेपालको इतिहास रेखाङ्कन गर्न सकिएको कुरा डा. रेग्मीले स्वीकार गरेका छन् । लिच्छवि प्रवृत्तिको शासनप्रणाली, नियम र कानूनलाई के.पी. जयसवालले भारतीय अनुकूल भनेका छन् । लिच्छविकालीन द्वैदराज्यको प्रसङ्ग पनि महत्त्वको देखिन्छ । प्राचीन नेपालको इतिहासमा विलियम कर्कपेट्रिक, डेनियल राइट, भगवानलाल इन्द्रजी र एफ.ब्री. हेमिल्टनले पनि प्रसङ्ग विगारेको भन्ने विचार व्यक्त गरेर त्यसको तुलनात्मक सूची बनाई डा. रेग्मीले आफ्नो कृतिमा प्रस्तुत गरेका छन् ।[१०२]

लिच्छविराजा मानदेवको राज्यकाललाई निश्चित गर्ने तिथिमितिको विवरण अभिलेख र अन्य स्रोतहरूका आधारमा वर्णन गरेका डा. रेग्मीले चाँगुनारायणको अभिलेख, जयवर्माको अभिलेख, वसन्तदेवको अभिलेख, राजपुत्र विक्रमसेनको अभिलेखजस्ता स्रोतहरूलाई बढी महत्त्व प्रदान गरेका देखिन्छन् । मानाङ्क, गुणाङ्कजस्ता मुद्राका आधारमा डा. रेग्मीले लिच्छविराजा मानदेवको तिथिमितिलाई व्यवहरिक रूपमा पुष्टि गर्ने प्रयत्न गरेका छन् । फ्रान्सी प्रोफेसर सिल्भा लेभी, भगवानलाल इन्द्रजी, के.पी. जयसवालजस्ता विद्वान्हरूले अभिलेख पाठमा अशुद्ध गरी व्याख्या गरेकोमा डा. रेग्मीले दुःख व्यक्त गरेका छन् । ८० वर्ष मानदेवले राज्य गरेको कुरालाई स्वीकार गर्न नसकिने तर्क गर्दै वसन्तदेव र अरू राजाका पालामा गुप्तहरूको आक्रमण हुन सक्ने सम्भावना डा. रेग्मीले देखाएका छन् । उनले निकालेका सूचीअनुसार क्रमशः वृषदेव ३२५-३५४, शंकरदेव ३५०-३७५, धर्मदेव ३७५-४०३, मानदेव प्रथम ४०३-४४७, महिदेव ४४७-४४९, वसन्तदेव ४४९-४६०, गणदेव १४८२-इ.सं. सम्मको सूचीलाई प्रस्तुत गरी लिच्छवि राज्य नेपालमा पहिलेबाट रहेको अनुमान गरेका छन् । त्यति नै बेला आभीर गुप्तहरूको प्रवेश पनि भइसकेकोले शासनमा उनीहरूको हस्तक्षेपलाई क्रमिकरूपमा उल्लेख गरिएको छ । उदाहरणमा परमगुप्त ५०० ई., हर्षगुप्त ५२५ गणिगुप्त ५५०, विष्णु गुप्त ५७५ A.D., यक्षगुप्त, जयगुप्त द्वितीय ५९० A.D. को अभिलेखमा रहेको सूचीलाई प्रस्तुत गरेका छन् ।[१०३]

कृतिको चौथो अध्यायमा A Synastic History of Nepal in the 7th, 8th centuries A.D" तथा ई.७-८ शताब्दीमा नेपालको राजवंशको इतिहास यसका स्रोतहरूबाट लेख्न आरम्भ गरेका छन् । लिच्छवि शासनकालका राजा अंशुवर्माको उदयपूर्वसम्म नेपालका भ्रम उत्पादन हुने अभिलेखहरूको चर्चा भयो । स्थानीय वर्णनमा बढाईचढाई लेखिएको पनि पाइन्छ । यूआनचुआङ नामक चीनियाँ यात्रीको वर्णनले पनि अंशुवर्माको ऐतिहासिकतालाई प्रमाणित गर्न मद्दत पुऱ्याएको छ । अभिलेख र विविध स्रोतका आधारमा अंशुवर्माभन्दा पहिले र पछिको कालनिर्धारण गर्न ज्यादै सुविधा भएको छ । वंशावलीको वर्णनका आधारमा

---

[१०२] **ऐजन**, पृ. ३७-६३ ।

[१०३] **ऐजन**, ६५-७५ । जगदीशचन्द्र रेग्मी, **लिच्छवि इतिहास**, काठमाडौँ : नेपाल र एसियाली अनुसन्धान केन्द्र, २०५३, पृ. ३४-१०१ ।

अंशुवर्मा पूर्व नेपालमा विक्रमादित्यको आक्रमण भएको बुझिन्छ, त्यसबाट हर्षवर्द्धनले नेपालमा आक्रमण गरेको लक्षण पाइन्छ । "तुषारशैल" भन्नाले पहाडी देश नेपाल नै हो ? यूआन च्वाङले अंशुवर्मालाई सप्रभू शासक भनेका छन् । दुवै शासक एक आपसका पुरक हुनसक्छन् । अंशुवर्माको अभिलेख्य प्रमाण र सम्वत् हुनाले सम्प्रभू राजा देखिन्छ ।[१०४]

कृतिको छैटौं अध्यायमा मध्यकालीन नेपालको वर्णन गरिएको छ । त्यसका स्रोतहरूमा वंशावली, पाण्डूलिपि, विदेशी वर्णन, मुद्रा, मल्लराजाहरूका अभिलेख, सिद्धिनरसिंह मल्लका अभिलेखहरू आदि परेका छन् । वंशावलीमा अपरिपक्व वर्णन गरिएको हुँदा त्यसलाई ऐतिहासिक तथ्यबाट लिइएको महसुस हुन्छ । त्यस्तै ग्रन्थान्तका पुष्टिका वाक्य विदेशी लेखकहरूको, धर्मप्रचारक समूहको वर्णन, चीनको मीङवंशीय वर्णन, शेशिल बेण्डालको लेखन, हरप्रसाद शास्त्रीको उपलब्धि, सिल्भा लेभी आदिले नेपालमा चिनिँया सामग्रीको पनि अध्ययन गरिएको पाइन्छ । नेपाल भारतीय मुसलमानी मुगलमासाम्राज्यको सामन्त थियो वा स्वतन्त्र भन्ने विषयमा पनि अध्ययन गरी डा. रेग्मीले राम्रो मन्थन गरेका छन् । ई. ८९७ मा नेपालका राजा राघवदेवले नयाँ सम्वत् चलाएको विषयमा कार्त्तिक शुल्क प्रतिपर्दाको कुरा जे.एस. ल्फेट, किल्हन, शिल्भाँ लेभी, गौरी शंकर झा आदिले नान्यदेवले नयाँ सम्वत् चलाएको कुरा लेखेका छन् । वंशावलीले राघवदेवलाई नयाँ वंशका भन्ने देखाउन खोजिएको छ । राघवदेव ८७९ A.D. जयदेव ४५ वर्ष, विक्रमदेव ८ वर्ष १ महिना, नरेन्द्रदेव १ वर्ष ५ महिना गुणकामदेव ६५ वर्ष ५ महिना भनेका छन् । त्यसैगरी मल्लहरूको विषयमा पनि डा. रेग्मीले चर्चा गरेका छन् । सिमरौनगढमा विकसित तिरहुतराज्यलाई मुसलमानहरूले ध्वस्त पारेपछि त्यहाँका मानिसहरू नेपाल प्रवेश गरे । सिमरौनगढको सभ्यताले नेपालमा भजन, पूजा, तुलजाभेवानी देवी, मल्ल राजाकी कुलदेवीको रूपमा स्थापना गरेको कुरा पनि डा. रेग्मीले उल्लेख गरेका छन् ।[१०५]

प्राचीनकालभन्दा मध्यकालीन नेपाललाई छोटोमा वर्णन गरिएको छ । उनले नेपालमा प्राप्त वंशावली तथ्यभन्दा पृथक रहेको सेसिल बेण्डालले प्राप्त गरेको वंशावली केही भरपर्दो भएको र त्यो आधा संस्कृत र आधा नेवारीमा भएको उल्लेख गर्दै डा. रेग्मीले त्यसको कडा टिप्पणी गरेका छन् । नेपाल सम्वत् राघवदेवको राज्यकालमा आरम्भ भएको कुरा पनि विवादास्पद रहेको छ । त्यो सम्वत् आरम्भका कारणमा बौद्ध विद्वान्हरूको भ्रमण, नान्यदेवको आक्रमण, सुल्तान समसुद्धीनको आक्रमण मोमहम्द तुगलकले सिमरौनगढ ध्वस्त पारेपछि त्यहाँका राजा हरसिंहदेव भाग्दै दोलखाको तीन पाटनमा आई बस्दा उनको मृत्यु भएको र उनकी पत्नी र छोरा काठमाडौं प्रवेश गरेका हुन् । नेपालमा राज्य गरेका भने

---

१०४ **ऐजन**, पृ. ७६–८३ ।

१०५ **ऐजन**, पृ. ११५–१७८ ।

होइनन् । अलाउदिन खिल्जीको दरवारमा नेपालका पाहाडी राजाहरूले उपहार दिन लैजान्थे भन्ने कुरा पनि डा. रेग्मीले आफ्नो कृतिमा उल्लेख गरेका छन् ।[१०६] नेपालमा मुसलमानी आक्रमणले ध्वस्तपारे पनि पछि उनीहरू धपिन वाध्य भएका थिए । मुसलमानहरूले आफ्नो लेखनमा त्यस्तो लेखेका भने छैनन् । डा. रेग्मीले राजा जयार्जुनदेव र नायकदेवीका बीचको सम्बन्धमा भ्रममा परेको पाइएको छ किनभने त्यहाँ दाजु बहिनी भनी ती दुवैको नाता देखाएका छन् । नायकदेवी जगतसिंहकी पत्नी हुन् भने रुद्रमल्लकी छोरी हुन् ।

वंशावलीका अनुसार डा. रेग्मीले पनि केही त्रुटि गरेको पाइन्छ जस्तो कि काठमाडौँ उपत्यका भित्रको मल्लराज्य विभाजन गर्दा रत्नमल्ल र राज्यमल्लको राज्यसीमा बाग्मती रहेको मेदिनी मल्लले सांगा पूर्वको भू-भाग लिएको, रण मल्लले सांगा, सानेपाको बीचको राज्य पाएको भन्ने कुरालाई लिन सकिन्छ । राजा यक्ष मल्लका छोराहरूमा मेदिनी नाम गरेका कोही छैनन् । त्यस्तै सीमाको कुनै निश्चित पनि थिएन । डा. रेग्मीले विदेशी लेखकहरूले सोधपुछ र अपुष्ट रूपमा गरेको वर्णनलाई आधार बनाएको पाइन्छ । त्यसरी कहिले नेपाल मध्यकालमा दिल्लीबाट निर्देशित भन्ने त कहिले स्वतन्त्र भन्ने विवादपूर्ण वर्णन रेग्मीको लेखाइमा पाइन्छ । के.पी. जयसवालले नेपाल कहिल्यै स्वतन्त्र राष्ट्र थिएन भनी गरेको टिप्पणीलाई डा. रेग्मीले खण्डन गरेका छन् । विदेशी मुद्रा विशेषज्ञ वाल्श र लेभीले महेन्द्र मल्लले टंकण गरेका चाँदीका टकभरीलाई र सदाशिव मल्लको पदच्यूतीलाई गलत परिभाषा गरेको कुरा डा रेग्मीले कडा शब्दमा खण्डन गरेका छन् । संदाशिव मल्ललाई सौतेनी भाइ शिवसिंह मल्लले पदच्यूत गरेका थिए । मध्यकालीन नेपालको दोस्रो भागमा डा. रेग्मीले अर्कै प्रसङ्ग थपेका छन् । जसमा मध्यकालीन नेपालको वर्णनलाई ई. १६३० सम्म मात्र उल्लेख गरेका छन् भने त्यसको कारण स्पष्ट गरेका छैनन् । अन्त्यमा आएर डा. रेग्मीले मध्यकालीन राजनीति, राज्यपद्धति, सामाजिक सांस्कृतिक पृष्ठभूमि, आर्थिक जीवन, जनजीवन र चाडपर्वहरू, बुद्धमहायानी र बज्रयानीहरूको उत्पत्ति, मध्यकालीन साहित्य, मुद्रा र विनिमय प्रणाली मानिसको बसाई सराई, रस्तीवस्ती, उद्योग व्यापार र बजारकेन्द्रहरूका बारेमा छोटो विवरण दिएका छन् ।[१०७] त्यस प्रकारको छोटो वर्णन गरेर मध्यकालीन नेपालको कुरालाई सिद्ध गरिएको छ । नेपालको त्यस्तो अँध्यारो इतिहास अध्ययन र पठनपाठन चालु नभइसकेको अवस्थामा उनको प्रयत्नलाई प्रशंसा गर्नैपर्छ । उनको प्रस्तुतीलाई तत्कालीन परिस्थितिमा मूल्याङकन गर्दा महत्त्वपूर्ण मान्न सकिन्छ ।

---

[१०६] **ऐजन**, पृ. १५१-१५५ । रमेश ढुंगेल, ऐश्वर्यलाल प्रधानांग, **काठमाडौँ उपत्यकाको मध्यकालीन आर्थिक इतिहास**, काठमाडौँ : नेपाल र एसियाली अनुसन्धान केन्द्र, २०५६, पृ. १-७ ।

[१०७] **ऐजन**, पृ. १५९-१६७ ।

नेपालीमा वि.सं. २००४ (ई. १९४७) मा नयराज पन्त र तोत्रराज पाँडेले पहिलो चोटि नेपालको संक्षिप्त इतिहास भनी नेपाली भाषामा प्रकाशित गरे भ ने अंग्रेजी भाषामा लेखिएको यो नै पहिलो कृति हो । त्यतिबेला नेपालको प्राचीन इतिहास र मध्यकालीन राजनीतिको पर्याप्त स्रोत र ज्ञानको अभाव नै थियो । डा. रेग्मीले प्राचीन नेपालमा देवताभन्दा देवीहरूको महिमा बढी हुन्थ्यो भन्ने कुरा लेखेका छन् । त्यसको अर्थ पूर्व पाषणकाल, मध्यपाषणकाल र उत्तर पाषणकाल भनी छुट्याउन खोजेजस्तो अनुमान गर्न सकिन्छ ।[१०८] उनले नेवार जातिका बारेमा गरेको अनुमान तथ्यभन्दा टाढा र केबल मध्यकालमा मात्र नेवारहरू काठमाडौं उपत्यकामा देखापरेको देखिन्छ । नेवारलाई किराँतसँग मिल्दोजुल्दो भनेका भए पनि चित्त बुझ्दो तर्क र प्रमाण दिन सकिएको छैन । नेवारजाति कला र संस्कृतिको संरक्षणमा सचेत रहेको कुरा चित्त बुझ्दो लाग्दछ । नेपालको उत्पत्ति र बसोवास सम्बन्धमा पनि कथानक विषयवस्तुले भरिएका वंशावलीलाई डा. रेग्मीले पत्यार गर्न असजिलो भनेका छन् । काठमाडौं उपत्यकामा लिच्छविराज्य स्थापना पूर्व किरात राज्य भएको कुरा पनि पुष्टि भएको पाइँदैन । त्यस्तो अन्यौल ग्रस्त अवस्थालाई स्पष्ट मूल्याङ्कन गरेर डा. रेग्मीले प्राचीन नेपाल बारेको लेखनकार्य गरे । अंशुवर्माभन्दा पहिलेको कुरा नेपालको इतिहासमा असजिलो थियो र त्यसलाई डा. रेग्मीले खुलस्त गरिदिएका छन् ।[१०९]

प्राचीन नेपाल धर्मनिरपेक्ष थियो भन्ने कुरा डा. रेग्मीले पहिलो चोटी लेखेका हुन् । चीनको ताङवृतान्तअनुसार नेपालको वर्णन पाइएको कुरा सर्वप्रथम सिल्भाँ लेभीले लेखेका भए पनि नेपाललाई परतन्त्र बनाएको कुरा लेखेर नेपालप्रति ठूलो घात गरेको कुरा रेग्मीले उल्लेख गरेका छन् । त्यसबाट उनी राष्ट्रियताका हिमायती रहेको बुझिन्छ । उनले कल्पनाकै भरमा भृकुटीलाई उदयदेवकी पुत्री भनी उल्लेख गरेको कुरा तत्थ्यसँग नजीक रहेको मानिन्छ । नेपालमा हर्षसम्वत् चलेको कुरालाई उनले स्वीकार गर्नु भारतीय बसाई र सँगतको प्रभाव उनमा परेको हुनसक्छ । त्यस्ता केही ठाउँमा नेपालको इतिहासलेखनमा उनी चूकेको कुरा स्पष्ट छ । यद्यपि इतिहासको वर्णन गर्न विभिन्न ठाउँमा उनले आफ्नो अध्ययनबाट नेपालको इतिहासलाई पुष्ट पार्ने प्रयत्न भने पर्याप्त गरेका छन् ।

काश्मीरका राजा जयापीड कुवल्यादित्यले नेपालमा आक्रमण गर्दा त्यहाँ अरमुडी भन्ने राजा भएको कुरा थाहा दिने काश्मीरी इतिहासकार कल्हणको भनाइलाई डा. रेग्मीले औंल्याएका छन् । नेपालको सैन्य शक्ति बलियो रहेको कुरालाई व्याख्या गरेका छन् । नेपालको सैन्य मजवुती लिच्छवि राज्यकालमा पनि रहेको थियो । त्यसलाई बलिष्ट पार्न मौखरी गौडराजकुलको लिच्छविको सम्बन्धले अनुकूल भूमिका खेलेको थियो । त्यसरी

---

१०८ **ऐजन**, पृ. VI.

१०९ **ऐजन**, पृ. ७५-८५ । सिल्भान लेभी, **नेपाल हिन्दू अधिराज्यको इतिहास**, काठमाडौं : हिमालय एसोसियसन्, २००५ ई., पृ. ९५-१२१ ।

नेपालको इतिहास अध्ययन गर्दा तुलनात्मक रूपमा समकालीन छिमेकी राज्यहरूको स्थिति वर्णन गरेर डा. रेग्मीले प्राचीन तथा मध्यकालीन नेपालको इतिहासलाई परिपक्व बनाइदिएका छन् । मध्यकालीन नेपालका इतिहासको वर्णन प्रस्तुत खण्डमा कमै छ तापनि उनका पछिल्ला कार्यहरूले त्यस अभावलाई पूर्ति गरेका छन् । मध्यकालीन इतिहासका स्रोतहरूमा शिलापत्र, ताम्रपत्र, कागतपत्र, भोजपत्र, ताडपत्र, ग्रन्थका पुष्टिका वाक्य, ठ्यासफु र राजकीय घोषणा तथा टिप्पणीलाई स्थानीयतहमा र विदेशी वर्णनलाई विदेशी सम्बन्ध तथा व्यापारका प्रसङ्गमा उल्लेख गरेका छन् । समग्रमा प्रस्तुत कृति उनको पहिलो र भविष्यको उदीयमान कार्यको सूचक भनी बुझ्न सकिन्छ ।

प्रस्तुत प्राचीन र मध्यकालीन इतिहासको कृतिलाई नेपालको इतिहाससम्बन्धी पहिलो अंग्रेजी भाषाको पुस्तक मानिन्छ । यसपछि मात्र खण्ड-खण्ड रूपमा डा. रेग्मीले क्रमिक रूपमा नेपालको विभिन्न कालखण्डमा आधारित इतिहासका पुस्तकहरू लेख्न थाले । मौलिक स्रोत, सामग्रीको अलावा अन्य स्रोत र विदेशी लेखकहरूको सहयोगको आधारमा लेखिएको यो पुस्तकमा लेखकको राष्ट्रिय भावना प्रस्फुटित भएको पाइन्छ । तर पनि लेखकले स्वीकारेका छन् कि यसमा भनिएका, लेखिएका सूचनाहरू परिवर्तन हुन सक्छन्, नयाँ स्रोत र सामग्रीहरू पत्ता लागेमा इतिहासका विभिन्न घटना तथा विवरणहरू परिवर्तन हुन सक्दछ त्यसैले इतिहासको सोध, खोज र अध्ययन, अनुसन्धान भइरहनु पर्दछ । त्यसबेलाको परिस्थिति र स्रोत सामग्रीको अभाव तथा कठिन परिस्थितिमा पनि यस किसिमको सूचनामूलक कृति लेखि प्रकाशित गर्नु गराउनु महत्त्वपूर्ण र उत्साहित कार्य मानिन्छ ।

अन्त्यमा प्रस्तुत ग्रन्थमा लेखक ज्यादै संकुचित देखिएका छन् किनभने तिब्बत+बर्मेली र इण्डो+आर्यहरूको समिश्रणबाट नेवार जाति बनेको र नेपाल भनेको काठमाडौं मात्र रहेको तर्क प्रस्तुत गरेका छन् । नेवार जातिको उत्पत्तिबारे स्पष्ट उल्लेख गरिएको छैन । काठमाडौंको प्राचीन जाति नेवार नभई किरात भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् । नेवारहरू पछि आएका र किराती भाषालाई नेवारी भाषा भनिएको छ । नेवार भाषा, नेवार जाति, नेवारी संस्कृति कुनै मौलिक संस्कृति नभई स्थानीय भाषा र संस्कृति भएको उल्लेख गरिएको छ ।[११०]

४.३ ऐन्सियन्ट नेपाल (१९६०)

D.R. Regmi, **Ancient Nepal**, Calcutta: Firma K.L. Mukhopadhyay, 1960, pp. 181.

---

११० **ऐजन**, पृ. १७०-१७५ ।

डा. रेग्मीको **एन्सिएन्ट नेपाल** (१९६०) एउटा महत्त्वपूर्ण कृति हो । यस भित्र प्राचीन नेपालको सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक, कला, वास्तुकला, चाडपर्व, जात्रा, उत्सव, मनोरञ्जन, जाति, जनजाती आदि सम्पूर्ण पक्षको वर्णन गरिएको छ । अंग्रेजी भाषामा लेखिएको यो कृतिले अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा नेपालको प्राचीन इतिहास र सभ्यताको समेत जानकारी लिन सहयोग प्राप्त हुने भएबाट अहिले त यसको महत्त्व छँदैछ भने तत्कालीन समयमा यसको झनै महत्त्व थियो भन्न सकिन्छ । प्रस्तुत कृति तयार गर्दा डा. रेग्मीले आधिकारिक मौलिक प्रमाणहरूमा अभिलेख, पुराना वंशावली आदि विभिन्न सामग्रीहरू प्रयोग गरेको पाइन्छ । रेग्मी स्वयं अर्थशास्त्रका विद्वान् भएकाले पनि प्राचीनकालको आर्थिक, सामाजिक अवस्थाको गहिरिएर अध्ययन गरिएको प्रष्ट हुन्छ ।

प्रस्तुत कृति **एन्सिएन्ट नेपाल** (१९६०) मा जम्मा ६ अध्याय छन् । विषयसूचीको पहिलो अध्यायमा काठमाडौं नेवारहरूको पुरानो रीतिरिवाजको प्रसङ्ग प्रस्तुत गरिएको छ । नक्सा, ग्रन्थसूची, पृष्ठभूमि मन्तव्य, पहिलो संस्करणको भूमिका र दोस्रो संस्करणको भूमिका छन् । दोस्रो अध्याय परिचयात्मक छ, जसमा नेपाली संस्कृति र जनजीवनको झलक प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसपछि प्राचीनकालमा किराँतको खोजी गरिएको छ । किराँतहरूको काठमाडौं उपत्यकामा प्रवेश, किराँत र नेवारमा तुलना, उपत्यकामा पहिलेका बस्तीहरू, नेवार किन भनिएको, नेवार लिच्छविहरू धर्म कुन मान्दछन्, नेवारका चाडपर्वहरू चालचलन र आनिवानी, जातीयप्रथा, पेशा, भाषा, संस्कृति र उपलब्धि, भारतसँग सम्बन्ध, नेपाली कला र वास्तुकला, स्तूपहरू, स्वयम्भूनाथ र बौद्धनाथ मन्दिरहरू, नेपालीशैली, मूर्तिकला, चित्रहरू, एशियाको उपहार, आधुनिककलाको छानविन प्रस्तुत छ । प्रस्तुत कृतिमा प्राचीन नेपालको विषयका स्रोतहरू, प्राचीन नेपालको उदय र स्थापना, किराँतवंश, किराँतपूर्वको अवस्था, किराँतवंशी राजाहरू, लिच्छविवंश, लिच्छवि कालीन नेपालको विशेषता र त्यत्तिबेलाको विधि विधान, नेपालको वंशावली र तिथिमितिहरूको विवरण आदि छन् ।

कृतिको दोस्रो र तेस्रो अध्यायमा अंशुवर्मा र उनका उत्तराधिकारी, ५९५ ई. को तिब्बती युग र संवत, संवतको युग संवत् र त्यसको युग, अंशुवर्माका शासनकालीन अभिलेखहरू, ठकुरीहरू अंशुवर्माको अस्तित्व, उपलब्धिहरू, राज्यविस्तार, प्रशासनिक सम्प्रदाय, दक्षता र चरित्र चित्रण, धार्मिक सम्प्रदायप्रति अंशुवर्माको दृष्टिकोण, जिष्णुगुप्त, उनका मुद्रा र अभिलेख, अंशुवर्मा र जिष्णुगुप्तको थपकुरा, भृकुटीको विषयलाई प्रस्तुत गरेर चौथो अध्याय पूरा गरिएको छ । त्यसैगरी पाँचौं अध्यायमा लिच्छविशासनको पुनर्स्थापना, नरेन्द्रदेव, दोहरो राज्यशासन, ई. ७०५ को वर्ष, शिवदेव द्वितीयका अभिलेख र जयदेवका अभिलेखहरू, नेपालले काश्मीरका राजा जयपिडलाई पराजित पारेको, अरभुण्डी मगर राजा हुन् ? जयदेव द्वितीय पछि लिच्छविशासन व्यवस्थासँग सम्बन्धित छ । छैठौं अध्यायमा प्राचीन नेपालको आर्थिक र राजनीतिक अवस्थाको क्रमबद्धरूपमा डा. रेग्मीले चर्चा गरेका

छन् । उक्त अध्याय चीनको ताङवृतान्तमा नेपालको इतिहास, छाने शैली, तिब्बतमा सांस्कृतिक प्रमण्डल, तिब्बत छिर्ने बाटो, राज्य व्यवस्था, सरकार, अग्रहार, आर्थिक नीति, कर, जमीनको नाप, जमीनको किसिम, कोट्ट, द्रङ्ग, वलात्श्रमशोषण सामान्यचित्र, उद्योग र व्यापार, मुद्राहरूको वर्णन गरिएको छ । परिशिष्ट I, मानगृह, केलाशकुट भवन, भद्राधिवासभवन, परिशिष्ट II प्राचीन नेपालमा जातजाति प्रथा, परिशिष्ट III लिच्छविशासनको उत्पत्तिको विषयमा, परिशिष्ट IV, अशोक र नेपाल, अनक्रमणिलाई समावेश गरिएको छ ।[१११]

प्राक्कथनमा आफ्नो पहिलो प्रयासस्वरूप रहेको नेपालको आर्थिक र राजनीतिक इतिहास तयार पारेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । नेपालको प्राचीन इतिहासलाई ३ खण्डमा तयार पारी प्रत्येक खण्डमा निम्नलिखित विषयहरूलाई समावेश गरी प्रस्तुत गरिएको छ :[११२]

- नेपालको सामान्य इतिहास प्राचीनकालदेखि लिच्छविवंशको अन्त्यसम्मको चर्चा गरेर ग्रन्थ समापन गरिएको छ ।
- नेपाल सम्वत् ई. ८७९-८० देखि पूर्वमध्यकालको आरम्भ भएर कर्णाली प्रदेशको इतिहास ई. १४८० सम्म छ भने दोस्रो भागमा त्यसपछिका घटनाक्रमहरूलाई समावेश गरिएको छ । उक्त प्रसङ्गमा गोरखा राज्यको विस्तारपूर्वकालीन उत्तर मध्यकालीन इतिहासलाई सङ्क्षेपमा वर्णन गरिएको छ । त्यसै प्रसङ्गमा काठमाडौँ उपत्यकाको इतिहासका साथै पूर्वी नेपाल र पश्चिमी नेपालको बारेमा पनि छोटकरीमा वर्णन गरिएको छ । त्यसै प्रसङ्गमा बाइसी र चौबीसीको पनि चर्चा जोडिएको छ ।
- पृथ्वीनारायणशाहको उदय हुने प्रसङ्गहरूलाई समेटी ई. १८४६ मा राणाको जहानीया शासनलाई प्रकाश पारिएको छ ।

उपर्युक्त कृतिहरूमा ऐतिहासिक क्रमका आधारमा सर्वेक्षण गर्दा विभिन्न कठिनाइहरू परेका तिथिमिति तथा घटनाक्रमको नियमितता नरहेको अवधारणा प्रकट गरिएको छ । त्यस्तो अन्योल हटाउने कार्यमा सर्वप्रथम सिल्भा लेभी र पेटेक लागेको कुरा उल्लेख छ ।[११३] लेखन कार्यमा सामग्रीको परीक्षण गरेर हेर्दा विलियम कर्कपेट्रिक र फ्रान्सीस बुचामिन ह्यामिल्टनले निकै महत्त्वको कार्य गरेको पाइन्छ । त्यसका साथै पर्सिभल लण्डनको **Nepal** को प्रस्तुति उत्कृष्ट

---

[१११] डि.आर. रेग्मी, **एन्सियन्ट नेपाल**, कलकत्ता : फर्मा के.एल. मुखोपाध्याय, ई. १९६०, पृ. विषयसूची ।

[११२] **ऐजन**, फोरवार्ड ।

[११३] सिल्भान लेभी, **लेस मिसन डी. वाङ हुयन से डान्स ल डण्डे**, जर्नल इसयाटिक नं. XV, ई. १९००, पृ. २९७-३४१, लुचियानो पेटेक, **मिडिएभल हिस्ट्री अफ नेपाल**, रोम : इन्स्टिच्यूटो इटालियानो, १९७५ ई., पृ. ९७ ।

रह्यो । नेपालको इतिहासलाई भन्दा मुद्रा तथा वास्तुकलाको राम्ररी अध्ययन गरिएको पाइन्छ । त्यस्तै सेसिल बेण्डालको योगदानले नेपालको लुकेको इतिहासलाई प्रकाशमा ल्याइदिएको छ । वंशावलीजस्ता स्रोतहरूको विवेचनाबाट मध्यकालीन नेपालको वर्णन उनको कार्यबाट प्रकट भएको छ । उनीहरूका कार्यलाई प्रशंसा गर्दागर्दै पनि विदेशी लेखकहरूमा मौलिक कमजोरीहरू उपलब्ध तथ्यहरूलाई समावेश गर्न नसकेको देखिन्छ । त्यस्ता नयाँ वर्णनमा ऐतिहासिक घटनाभन्दा वंशावलीलाई नै मूल स्रोत बनाइएको पाइन्छ । सेसिल बेण्डाल र सिल्भा लेभीको मध्यकालीन नेपालको इतिहासमा मुख्य-मुख्य घटनाहरू छुट्न गएका छन् । डा. रेग्मीका कृतिहरूमा त्यस्ता कमजोरीहरूलाई टिप्पणीसहित समावेश गरिएको छ । नेपालका विभिन्न पुस्तकालयहरूमा सङ्कलित सामग्रीलाई नेपालीले हेर्न नपाइने बेलामा विदेशीहरूले हेरेर नेपालको इतिहास लेखेका थिए । सेसिल बेण्डालले ई. ८७९-८०-१४८० सम्मको इतिहास लेखेका छन् । उनीहरूले नेपालको वास्तविकता नबुझी आफ्नो पूर्वाग्रह लागू गरेका हुनाले नेपालको इतिहास स्पष्ट नरहेको बुझिन्छ ।

डा. रेग्मीले पुस्तक लेखी तयार गरेपछि लुसियानो पेटेकको पुस्तक हेरेर पनि कुनै संशोधन गर्नु नपरेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । यद्यपी रेग्मीले उक्त कृतिका त्रुटिहरूलाई टिप्पणी गर्ने सफलता पनि प्राप्त गरेका छन् । रेग्मीको लेखनको मूल उद्देश्य ई. १८४६ सम्मको इतिहास प्राचीनकालबाटै खोजी गर्ने रहेको उल्लेख गरेका छन् । विदेशीहरूको लेखनसँग उनले पृथकता देखाएका छन् । नयाँ उपलब्ध सामग्री समावेशसहित नेपालको इतिहास पुनर्लेखन गर्नु पर्ने स्थिति रहेको ठानी व्याख्यासहित लेखनकार्य गर्दा ई. १४८० भन्दा पछिको वर्णन पाइएन[११४] बाइसी र चौबीसीको वर्णन तथा गोरखाराज्यको क्रमिक उन्नति हुँदै गएर वर्तमान नेपालको स्वरूप प्राप्त भएको छ । त्यसैले प्रारम्भिक स्रोतहरूलाई समावेश गरेर अनुसन्धानमूलक नेपालको इतिहासको पुनर्लेखन गर्नु अत्यावश्यक थियो । त्यस कुरालाई हृदयङ्गमगरी पन्ध्रौं शताब्दीबाट ई. १८४६ सम्मको इतिहास डा. रेग्मीले लेखन कार्य गरेको उल्लेख गरेका छन् ।

पहिले प्रकाशित ३ वटा कृतिमा प्राचीन नेपालको लेखन कार्य मौलिकशैलीको प्रयोग गरी प्रस्तुत गरेका छन् । तत्कालीन आर्थिक अवस्थालाई पनि प्रकाश पार्दै राजनीतिक खाकालाई रोचक बनाएका छन् । विदेशीको लेखन, पुराना अभिलेख, वंशावली, आर्थिक अवस्था, विदेशी स्रोत, अन्यस्रोतको समावेश गरेर डा. रेग्मीले आफ्नो शैलीमा प्रस्तुत गरेका छन् । बाँझो जमिनलाई खन्नु जोत्नु पर्दा जस्तो कठिन भएको महसुस हुन्छ त्यस्तै उनले लेखन कार्यमा पनि कठिन हुन्छ भन्ने अभिव्यक्ति दिएका छन् । धेरै वर्ष पहिलेदेखि डा. रेग्मीबाट अनुसन्धानमा लागिरहेकाले पुराना अभिलेख, मुद्राहरू, वंशावलीहरू र पुराना

---

[११४] रेग्मी, **पूर्ववत्, पादटिप्पणी संख्या-१५** ।

चिठीपत्रहरूबाट लेखन कार्य नयाँ पत्ता लगाएका स्रोतहरूलाई नयाँ ढाँचाबाट परिभाषित गरिएको छ । पूर्ववर्ती लेखकहरूले लेखेका कुराहरूलाई मूल्याङ्कन गरी पहिलो खण्डमा भन्दा दोस्रो खण्डमा अझ परिमार्जित गरेका र लेख्दा धेरै समस्याहरूको सामना गर्नु परेको, वंशावलीको क्रम नमिलेको, राजनीतिक र आर्थिक पक्षलाई प्रकाश पार्न कठिन पर्न गएको कुरा र त्यसलाई निराकरण गर्ने प्रयास गरेको कुरा पृष्ठभूमिमा उल्लेख गरेका छन् ।[११५]

डा. डिल्लीरमण रेग्मीले प्राचीन नेपालको इतिहास पहिलो खण्डमा नयाँ मोड र घटनालाई प्रस्तुत गर्न दुई ठूला अभिलेखहरूको विवेचना गरेर विभक्त गरिएको कुरा लेखेका छन् । उक्त कृतिमा लिच्छवि वंशको सूची तयार पारी ती नामलाई अभिलेखका नामहरूसँग भिडाइएको छ । त्यसरी तुलना गर्दै जाँदा आभिर गुप्तको बारेमा विवाद पर्न गयो । दोस्रो खण्डमा जयस्थिति मल्लको बारेमा विस्तृत जानकारी र उनको उत्तराधिकारीको बारेमा प्रकाश पार्न सकियो । पुराना अभिलेख, मुद्रा, विदेशीको वर्णन र संस्कृति, समाज, मध्यकालीन जनजीवन, कला, वास्तुकला, धर्म र साहित्यमा कर्णाली प्रदेशको इतिहास पूर्ववर्ती इतिहासमा उल्लेख गरिएको छैन । इष्ट इण्डिया कम्पनीसँग नेपालको सम्बन्धका विषयमा १०० पृष्ठसम्म लेख्ने सामग्री भयो । त्यसरी अध्ययन गर्दा नेपालको आर्थिक इतिहासबारे पर्याप्त जानकारी मिल्न गयो । ई १५०० बाट १८४६ सम्मको वर्णन खण्ड II र III मा गरिएको छ । ई. १९४२ मा नेपालको प्राचीन इतिहास लेखिसकिएको हो । त्यस बीचमा प्रारम्भिक अप्रकाशित सामग्री सङ्कलन गर्न सम्भव भयो तापनि यथाशीघ्र उक्त पुस्तक प्रकाशन गर्न सम्भव भएन । त्यति नै बेला भारतीय गुप्तचरहरूले डा. रेग्मीलाई जेलमा राखे । जसले गर्दा कार्यमा बाधा पारेर काम ढिलो भयो । केही समय विरामी पर्नाले पनि कार्यारम्भ भएन र काममा बाधा पर्नुको मूलकारण नेपालमा आएको राजनीतिक हलचल पनि हो । अर्को कारण पक्राउ परेका बेलामा प्रहरीले घरको खानतलासी गर्दा प्राचीन र मध्यकालीन अभिलेखहरू अलपत्र परी नष्ट भ्रष्ट हुनु पनि थियो । पछि ती वस्तुहरू खोजी गरी पुनर्लेखन गर्नु पर्दा पनि ढिलो हुन गएको कुरा डा. रेग्मीले उल्लेख गरेका छन् ।[११६]

डा. रेग्मीले पुस्तक प्रकाशनमा ढिलाई भएकोमा खेद प्रकट गरे पनि पछि रुजु गर्न र निरीक्षण अध्ययन गर्ने प्रशस्त मौका मिलेकोमा खुसी व्यक्त पनि गरेका छन् । त्यसै अन्तरालमा नयाँ अभिलेखजस्ता स्रोतहरू थपघट गर्ने मौका पनि मिल्न गयो । भविष्यमा खोजी गर्ने कुन-कुन पक्ष बाँकी रहेका छन् भन्ने छानवीन पनि गर्ने अवसर उक्त ढिलाइबाट मिल्यो भनी डा. रेग्मीले लेखेका छन् । परिणामस्वरूप प्रकाशन गर्ने समयसम्म नेपालको प्राचीन इतिहास स्तरीय र चित्त बुझ्दो किसिमबाट पाठकसमक्ष प्रस्तुत भएकोमा प्रशन्नता

---

११५ **ऐजन**, पृ. २५-३० ।

११६ **ऐजन**, पृ. ३०-३५ ।

व्यक्त गरेका छन् । तर लेखकले आफ्नो कृति नै सर्वोन्तिम नरहेको र पछि अरू सामग्री खोजी गर्नै पर्ने कुरा पनि संकेत गरेका छन् । किनभने नेपालको प्राचीन इतिहासले विशाल क्षेत्र ओगटेको छ । प्रस्तुत कृति त्यस महासागरको सानो अंशमात्र भएको कुरा डा. रेग्मीले उल्लेख गरेका छन् । यद्यपी त्यतिबेला पत्ता लाग्न नसकेका स्रोतहरूको चयन उक्त कृतिमा गरिएको छ । पछिका अनुसन्धानकर्ताहरूलाई यस कार्यबाट प्रेरणा र मद्दत मिल्ने आशा राख्दै पत्ता लागि सकेका तथ्यहरूलाई जानकारी एवं सूचना लिई नयाँ स्रोतहरू खोजी गर्ने उत्साह दिन सफल रहेका छन् । डा. रेग्मीले अंग्रेजी भाषामा प्राचीन, मध्यकालीन, आधुनिक नेपालको इतिहास नयाँ सामग्री साथ प्रकाशमा आएको कुरा आफैंले उल्लेख गरेका छन् । उक्त कार्यले विश्वभरका इतिहासकारहरूको ध्यानाकर्षण नेपालप्रति गरेका छन् । त्यस कार्यबाट नेपालको इतिहासमा नयाँ अध्याय थपिएको छ र नेपालीलाई विगत प्राचीनकालको इतिहासको अन्वेषणमा लाग्न सक्ने गरी ढोका खुला भएको उल्लेख गरेका छन् । नेपालको प्राचीनकालीन इतिहासको खोजी गर्ने कार्य अत्यन्तै कठिन तथा दुःख रहेको छ । प्राचीनकालीन नेपालको यथार्थ जानकारी दिने सामग्रीको अद्यापी अभाव रहेको कुरा डा. रेग्मीले उल्लेख गरेका छन् । लेखकले प्राचीनकाल मात्र नभई मध्यकालमा पनि कलम चलाएको घोषणा गरेका छन् । पुस्तक लेखे देखि प्रकाशन गर्ने कार्यमा मद्दत पुऱ्याउने सबैलाई धन्यवाद ज्ञापन दिएका छन् ।[११७]

स्थानीय तथा वैदेशीक स्रोतलाई मुख्य आधार बनाएका र नेपालमा प्राप्त विदेशीले आफ्नो नाउँमा प्रचार गरेका वंशावलीहरू मुद्राहरू, अभिलेखहरूलाई मुख्य स्रोतका रूपमा लिइएको छ । उनले नेपालका वंशावलीमा देखिएका त्रुटी र कमजोरीहरूलाई स्पष्टसँग टिप्पणी गरेका छन् । त्यस्ता वंशावलीजन्य स्रोतहरूमा तिथिमितिको अनेकता र घटनाको यथार्थता, राज्यकालको टुङ्गो लाग्न नसक्ने खालका कुराहरू कथात्मकरूपमा रोचकढंगले प्रस्तुत गरिएको छ । वंशावलीहरू काल्पनिक स्रोत समावेश गरेर अस्पष्ट भएका कुरा पनि डा. रेग्मीले उल्लेख गरेका छन् । त्यस्ता वर्णनहरू ऐतिहासिक आधारबाट हेर्दा भरपर्दा लाग्दैनन् । किनभने ती वंशावलीहरूमा काल्पनिक वंशक्रम, नामावली र शासनअवधि घटनाहरू आदि भएको कुरा डा. रेग्मीले उल्लेख गरेका छन् ।[११८] उक्त वंशावलीमा नेपाल देशको नामकरणका सम्बन्धमा पनि उल्लेख गर्दा काठमाडौँ उपत्यका गौतम बुद्ध नजन्मदै बुद्ध धर्म नै नभएका समयमा काल्पनिक बुद्ध विपश्वी बुद्ध, विश्वम्भु बुद्ध, मन्जुश्रीवोधीसत्वको नाम काल्पनिक हुनाले गोपाल र आभिर वंशको योगदानबाट तालको पानी बाहिर पठाएको कुरा भरपर्दो हुने गरी लेखेका छन् । त्यसैगरी किरात राजाहरूका २९ पुस्तासँग राज्य गरेको कुरा डेनियल राइट, विलियम कर्कपेट्रिक, शिल्भा लेभी र योगी

---

११७ **ऐजन**, पृ. ४५-५० ।

११८ रेग्मी, **पूर्ववत्, पादटिप्पणी संख्या-१५**, पृ. ५५-५८ ।

नरहरिनाथको भनाइलाई पनि उल्लेख गरेका छन् ।[११९] डा. रेग्मीले सर्वप्राचीन र सत्यप्रतीत मानिएको गोपालराजवंशावलीप्रति समर्थन नजनाई नेपालमा किरातँहरूको प्रवेश हुनमा आफ्नै अलग्गै धारणा प्रस्तुत गरेका छन् ।[१२०] उनको भनाइमा सुनितिकुमार चाटर्जीले प्रकाशित गरेको **किरात जनक्रिन्ति** नामक ग्रन्थसँग सहमति जनाउँदै किरातहरू र नेवारहरू एकै हुन् भन्ने कुरा व्यक्त गरेका छन् । कर्कपेट्रिकको कुरालाई खण्डन गर्ने धारणा राखेको पाइँदैन । उक्त कृतिमा किरातहरूलाई लिच्छविहरूले कसरी अपदस्थ पारे भन्ने उल्लेख नगरी सर्सर्ती लेख्ने कार्य गरेका छन् । किरातँहरूको राज्यतर्फ नेपाल स्वतन्त्र रहेको र लिच्छविको प्रवेशले नेपालको सार्वभौमिकता गुमेको कुरा अपुष्ट रूपमा लेखेका छन् । उनैको विचारमा दुई कुशान राजाहरूले नेपाललाई नियन्त्रण गरेको भन्ने छ ।[१२१] त्यसको आधारमा डा. रेग्मीले २ वटा कुशान राजाहरूका मुद्रा नेपालमा प्राप्त हुनुलाई लिएका छन् । नेपाल भोट र भारतको बीचमा पर्ने देश हुनाको दुवै देशबीचको व्यापार केन्द्र भएबाट विदेशी मुद्राहरू नेपालमा प्राप्त हुनुलाई अधिनमा रहेको भन्ने आधार मान्नु दूरदर्शी प्रस्तुतीकरण हो भन्न सकिन्न ।

नेपाल हिन्दुराष्ट्रमात्र नरही बुद्धधर्मावलम्बीहरूले नेतृत्व गरी बुद्धराष्ट्र घोषणा गरेर पशुपतिनाथलाई उनीहरूले कब्जा गरी त्यहाँको मूर्ति (पञ्चमुखलिङ्ग) लाई बोधिसत्वको स्वरूपमा पूजा गर्न थालेको कुरा उल्लेख गरिएको छ । केही हदसम्म सत्य भए पनि पूर्णतः बौद्धहरूको राज्य भएको पुष्टि हुन सकेको भने पाइँदैन ।[१२२] त्यसमा विचारणीय कुराको के छ भने नेपालमा शैव र बौद्ध मतको तन्त्रमतमा सम्मिश्रित रूप पाइनुलाई त्यस कुराको आधार मान्न सकिन्छ । त्यस कुराले नेपाली धार्मिक सम्मान र सम्मिलनको उदाहरणलाई पुष्टि गर्दछ । भारतको प्राचीन इतिहासलाई मूल मान्यता दिएर डा. रेग्मीले नेपालमा उनीहरूको अधिकार हुन सक्ने अनुकल्पना मात्र गरेका छन् । त्यसमा लिच्छविहरूले पहिले वैशालीमा राज्य गरेका र पछि नेपालमा पनि राज्य चलाएका कुरालाई लिएर अनुमान गरिएको हुनसक्छ । त्यसमा लिच्छविकालका अभिलेखहरूमा लिच्छवि राजाहरू वंशावलीबाट आएको कुरा कतै पनि उल्लेख गरेका छैनन् । जसरी नेपालका मध्यकालीन राजाहरू राजस्थानबाट आए भने जस्तै सांस्कृतिक र सामाजिक अभ्यास तुलना योग्य हुँदैमा त्यतैबाट आएको मानिएको भए पनि स्वीकार गर्न सकिँदैन ।

---

[११९] डेनियल राइट, **हिस्ट्री अफ नेपाल**, लण्डन : क्याम्ब्रिज युनिभर्सिटी, ई. १९७९, पृ. १७० ।

[१२०] विलियम कर्कप्याट्रिक, **यान अकाउनट अफ द किङडम अफ नेपाल**, लण्डन : विलियम मिलर, १८११ ई., पृ. २८५ । योगी नरहरिनाथ, **इतिहास प्रकाश**, काठमाडौं : इतिहास प्रकाशक संघ, २०१०, पृ. १-८८ ।

[१२१] रेग्मी, **पूर्ववत्, पादटिप्पणी संख्या-१५**, पृ. ६४-६८ ।

[१२२] **ऐजन**, पृ. ७०-७५ ।

डा. रेग्मीले वंशावलीका आधारमा लिच्छविकालीन इतिहासलाई कर्कप्याट्रिक र डेनियलराइटको प्रकाशित वंशावलीसँग तुलना गरेका छन् । उनीहरू दुवैले केही अनाधिकृत नेपालीहरूबाट बनाएको कुरालाई इतिहासको रूपमा पुस्तकहरू प्रकाशन गरेको हुनाले विदेशीहरूले स्वयं नपढेर अरूद्वारा बताएको लेख्छन् भन्ने सत्यतथ्य कुरा पहिलोपटक प्रकट गरेका छन् । मानदेवले आफ्नो पुस्तालाई काम लाग्ने गरी सम्वत् चलाएको कुरा डा. रेग्मीले पहिलो चोटी लेखेका छन् । यद्यपी नयाँ सम्वत्को चर्चा अंशुवर्माको शिलालेखमा मानदेव II को सम्वत् भनेको प्रसङ्ग डा. रेग्मीले लेखेका छैनन् । बरु मानदेव I का छोरा मानदेव II भनी लेखेका छन् । वंशावलीका अतिरिक्त पुराना अभिलेखहरू र चिनियाँ यात्री फाहियान तथा ह्वेनसांगको वर्णनलाई प्रमाणिक ठानी डा. रेग्मीले आफ्नो पुस्तकका विभिन्न ठाउँमा उल्लेख गरेका छन् । वंशावलीमा उल्लेख भएका राजाहरूको क्रम र राज्यकालको वर्णन क्रमवद्ध उल्लेख गरी उनीहरूलाई अभिलेखहरूसँग तुलना गरेका छन् । विवादास्पद ठाउँहरूमा डा. रेग्मीले टिप्पणी गर्न पछि परेका छैनन् । विशेष गरी विदेशी लेखकहरूले लेखेका अप्रामाणिक कुराहरूलाई उपयुक्त टिप्पणी गर्न पनि उनी तत्पर देखिन्छन् । उनको लिच्छविकालीन वर्णनबाट राजा मानदेव योग्य कर्मठ मात्र नरही निर्माणकर्ता तथा कलाका संरक्षक पनि रहेका छन् । डा. रेग्मीले विदेशी लेखकहरूको उद्धरण गरेका ठाउँमा नाम उल्लेख गरेका छन् तापनि स्वदेशी नेपाली लेखकहरूका कुरा आफूले उद्धरण गर्ने तर उनीहरूको नामै नलेख्ने कार्यले गर्दा उनी आलोचित पनि बनेका छन् । उदाहरणको लागि लुम्बिनीस्थित अशोकस्तम्भमा उत्कीर्ण अभिलेखको नेपाली रूपान्तर र अंग्रेजी अनुवादक केशरबहादुर के.सी.को कृतिबाट लिए पनि उनको नाम उल्लेख गरेका छैनन् ।

लिच्छविकालीन इतिहासको आरम्भ पूर्वका किराँत राजाहरूको नाम र राज्यकालका विषयमा पनि लेखेका छन् । उदाहरणको लागि किरातराजा स्थुंकोले अशोकले स्थापना गरेको शिलास्तम्भलाई तोडेको कुरा वंशावलीमा उल्लेख छ । मानदेव प्रथमका पुर्खाको नामलाई क्रमवद्ध गर्ने कुरामा सफलता प्राप्त गरेका छन् । त्यो कुराको स्रोत जयदेव द्वितीयको पशुपतिको लामो शिलालेखबाट लिएको कुरा स्पष्ट बुझिन्छ । ई. ६१३ मा युवराज उदयदेव मरेका कुरा पछि आएर अमान्य सावित भएको छ किनभने उनको ई.सं. ६२१ को अर्को अभिलेख प्राप्त भएपछि प्रमाणित भएको हो । अभिलेखको आधारबाट व्याख्या साथ मानदेवलाई वास्तविक शासकको रूपमा व्याख्या गरेका छन् । त्यस कुरालाई अभिलेखको प्रस्तुतीकरण साथ पुष्टि गरेको पाइन्छ । त्यसै सन्दर्भमा आभिरगुप्तका क्रियाकलापहरूलाई र अंशुवर्माका कार्यलाई राम्ररी प्रस्तुत गरेका छन् । आभिर गुप्तका विषयमा डा. रेग्मीले आफ्नो विचार प्रस्तुत गरी उनलाई सबै गुप्तहरूका योग्य र सक्षम व्यक्तिकारूपमा चित्रण पनि गरेका छन् । लिच्छविकालीन राजनीतिक इतिहासलाई डा. रेग्मीले संक्षेपमा उल्लेख गर्दै प्रत्येक राजाको नाम र राज्यकालको खाका प्रस्तुत गर्न सफल देखिन्छन् । उनले डिजायर

डिफेक्ट रुल्स भनी टिप्पणी गरेका छन् भने प्राचीनकालमा के कस्तो धर्म थियो भनी अभिलेखलाई आधार बनाएर प्रस्तुत गरेका छन् । तत्कालीन नेपालमा ख्यातिप्राप्त विभिन्न देवीदेवताहरू तथा पवित्र मठमन्दिरहरूको उल्लेख गरेका छन् । शिवदेव तथा वैष्णव सम्प्रदायको चर्चाका साथै मानविहार मानदेव द्वितीयले निर्माण गरेका कुरालाई पनि प्रकाश पारेका छन् । धनवज्र बाज्राचार्यले त्यो मानविहार मानदेव प्रथमको हो भनेका छन् तर रेग्मीले प्राचीन नेपाल वैष्णव र शैव सम्प्रदाय रहेको भए पनि बुद्ध धर्मको लागि प्रतिबन्ध थिएन भनेका छन् ।[१२३]

अभिलेखमा राजा जयदेव II को राज्यकाल ई ७१३-७३३ सम्म स्पष्ट उल्लेख भएको छ तापनि लेखकले सातौं शताब्दीका भन्ने मात्र उल्लेखगरी आफूले खोजेका अभिलेखलाई स्पष्ट उल्लेख नगरेको कुरा स्पष्ट हुन्छ । राजा विक्रमादित्य र हर्षवर्द्धनको अधिनमा रहेको भनी नेपाललाई एक पराधिन राज्यको रूपमा रहेको थियो भनी विदेशी इतिहासकारहरूले लेखेका कुरालाई डा. रेग्मीले कडाइसाथ खण्डन गरेका छन् ।[१२४] त्यसैगरी डा. रेग्मीले फ्रान्सीसी लेखक सिल्भा लेभीले नेपाललाई तिब्बतको अधिनमा रहेको कुरा उल्लेख गरेको कुरामा पनि कडा शब्दमा खण्डन गरेका छन् । साथै अंशुवर्माको अभिलेखमा देखिएको नयाँ सम्वत्का बारेमा ई. ५६८-५७८ को बीच ई. ५७६ मा रहेको भन्ने टुङ्गो डा. रेग्मीले गरेका छन् । केही महत्त्वपूर्ण अभिलेखहरू तथा व्हेनसाङ्को विवरणबाट राजा अंशुवर्माको योगदानबारे धेरै जानकारी हुन्छ । राजा अंशुवर्मा विद्वान्, कुशल, योग्य, दृढ राजा हुनाले सैनिक विजयमात्र गरेका थिएनन् भन्ने पुष्टि भएको छ । डा. रेग्मीले राजा अंशुवर्मालाई पक्का जनसेवी, विशाल बुद्धि भएका नेपालको गौरव बढाउने राजा भन्ने मूल्याङ्कन गरेका छन् ।[१२५] उदयदेवलाई तिब्बती वंशावलीमा “गोचा” भनीएको र जिष्णुगुप्त तथा विष्णुगुप्तलाई सही मूल्याङ्कन गर्न डा. रेग्मी पछि परेका छैनन् । राजालाई कमजोर पार्नु गुप्त पदका भारदारहरू लिच्छविकालमा सफल देखिएका छन् । त्यसैगरी भृकुटीको कथालाई डा. रेग्मीले काल्पनिक तथा तथ्यरहित वर्णन मान्दछन् ।

यो कृतिको लेखनकार्य सुरु गर्दा नेपालमा राणाशासन पतनोन्मुख स्थितिमा गुज्रिएको थियो । त्यस कुरालाई डा. रेग्मीले व्यङ्ग्यप्रहार गर्ने पनि गर्दथे भन्ने कुराको उदाहरण पनि लिच्छविकालको प्रसङ्गमा गरेको कुरालाई लिन सकिन्छ ।[१२६] त्यसबाट उनले प्रस्तुत कृति राणाकालमै लेखेको संकेत मिलेको छ । लिच्छविकालमा राजा नरेन्द्रदेवले राज्य पुनःप्राप्ति गर्नुका पछाडि तिब्बत र चीनको मद्दत मिलेको प्रसङ्ग दिइएको छ । राजा

---

१२३ धनव्रज बज्राचार्य, **लिच्छविकालका अभिलेख**, काठमाडौँ : सिनास, त्रि.वि., २०३०, पृष्ठ ७५-७९ ।

१२४ **ऐजन**, पृ. १२०-१२४ ।

१२५ **ऐजन**, पृ. १३९-१४९ ।

१२६ **ऐजन**, पृ. १५७-१६३ ।

उदयदेवको गुमेको राज्यलाई उनैका छोरा नरेन्द्रदेवले प्राप्त गरेका हुन् कुनै नयाँ क्रान्तिकारी परिवर्तन भने भएको पाइँदेन । ध्रुवदेव र भीमार्जुनदेव पनि लिच्छवि राजाहरू भएको पुष्टि भएको छ । नेपाल र तिब्बतको ई. ७०५ युद्धको पुष्टि स्थानीय स्रोतबाट हुन सकेको छैन । विदेशी इतिहासकारहरूले नेपालको इतिहासलेखनमा विशेष योगदान दिएका छन् भने अर्कोतिर नेपालको विषयमा अनावश्यक समस्याहरू खडा गरेर यस देशलाई सकेसम्म पराधिन देखाउने प्रयत्नमा लागेको देखिन्छ । किनभने कसैले यस देशलाई भारतको अधिनमा, कसैले तिब्बतको अधिनमा पुगेको देखाई सानो देशलाई मेटाउनै खोजेका देखिन्छन् । तर उनीहरूले प्रस्तुत गरेका प्रमाणहरूले त्यस्ता कुराको पुष्ट्याँई गर्दैन । तापनि विदेशीले लेखेको कुरालाई गुरुमन्त्र मान्ने प्रचलन नेपालीहरूको प्रवृत्ति रहेको देखिँदै आएको छ । अभिलेखहरूका आधारमा नेपाल सार्वभौमदेश भएको प्रमाणित डा. रेग्मीले स्पष्टसँग प्रस्तुत गरेका छन् ।

नेपालमा प्राप्त विभिन्न अभिलेखका प्रमाणहरू र चिनियाँ यात्री व्हेनसांगको वर्णन तथा अर्का चिनियाँ यात्री फाहियानको वर्णनलाई पनि विदेशी लेखकहरूले वास्ता गरेको पाइँदैन । डा. रेग्मीले पनि "Nepal had just got clear of its foreign rulers" भन्ने जस्ता प्रसङ्ग उल्लेख गरेको पनि पाइन्छ ।[१२७] यसरी डा. रेग्मीको लेखनमा आत्मविश्वासको अभाव रहेको पनि अट्कल गर्न सकिन्छ । राजा शिवदेव द्वितीय र जयदेव द्वितीयले क्रमशः मौखारकी राजकुमारी र गौडकी राजकुमारी विवाह गरेका थिए । उनीहरूलाई क्षत्रीयको मान्यता भएको कुरा त्यसैबाट पुष्टि भएको छ । राजपरिवारको बीचमा घनिष्ट सम्बन्ध रहेको कुरा बुझिन्छ । तर डा. रेग्मीले मौखरी कुलको वर्णन गर्दा केही भ्रमपैदा हुने खालको प्रसङ्गको कोट्याएको पाइन्छ । त्यसै प्रकारले डा. रेग्मीले काश्मीरका राजा जयापीड कुवलयादित्यको सैनिक अभियान र उनको पूर्वतिरको विजयको प्रसङ्गमा नेपाल माथि आक्रमण गरेको कुरा पनि उल्लेख गरेका छन् । नेपालले उक्त युद्धमा सुरुमा विजय हासिल गरेको र पछि पराजित भई शान्ति गरेको कुरालाई त्यसको विषयवस्तु बनाइएको छ । डा. रेग्मीले अरमुडी नामक नेपालको राजालाई मगर भएको अनुमान गरेका छन् । गण्डकी प्रस्रवण क्षेत्रको मगर प्रमुख अरमुडीले युद्ध कलामा देशको प्राकृतिक बनोटको लाभ उठाएर काश्मीरी राजालाई बन्दी बनाउन सफल रहेको घटना राजा जयदेव द्वितीयको राज्यकालमा भएको अनुमान डा. रेग्मीले गरेका छन् ।[१२८] यस विषयमा एउटा प्रश्न के उठेको छ भने ई. ७८२ सम्म जयदेव द्वितीय जीवित थिए वा थिएनन् प्रस्टछैन किनभने ई. ७१३-७३३ ई. सम्ममात्र उनको राज्यकाल भएको पाइन्छ ।[१२९] ई. ७५६ मा मानदेव तृतीयको राज्यकाल

---

[१२७] **ऐजन**, पृ. १६५-१७१ ।

[१२८] **ऐजन**, पृ. ११२-१६ ।

[१२९] बज्राचार्य, **पूर्ववत्, पादटिप्पणी संख्या-२७**, पृ. ५४०-५४३ ।

देखिएकोले डा. रेग्मीको भनाई ऐतिहासिक तथ्यसँग मिल्दो देखिँदैन । राजा जयदेवको राज्यकालपछि मात्र काश्मीरी जयापीडले अरमुडाको क्षेत्रमा आक्रमण गरेको देखिन्छ तर अरमुडी को हुन् भन्ने कुराको प्रश्नको समाधान गर्ने तथ्य प्रमाण फेला पर्न सकेको छैन । मुद्राको आधारबाट डा. रेग्मीले धेरै कुराको अनुमान सहित व्याख्या गरेको पाइन्छ । उनको कल्पना पूर्ण वर्णनलाई अभिलेखहरूसँग तुलना गरेका भने पाइन्न । उदाहरणको लागि उपलब्ध मुद्राको कालक्रम जयदेव द्वितीय पछिका राजाको हुनसक्ने अनुमान मात्र गर्छन् र लिच्छविकाललाई लामोकालसम्म शासन गरेको देखाउने प्रयत्न गरेका छन् । ई. ७३३ पछि राजा जयदेव द्वितीय भन्दा पछाडिको इतिहास स्पष्ट गर्न सकिएको छैन । मानदेव तृतीयको अभिलेखमा केही कुराको संकेत गरेकोमा लिच्छविकाल लामो समयसम्म रहेको अनुमान गरेपनि त्यस वंशको पतन कहिले र के कारणबाट हुन गयो भन्ने कुरा अस्पष्ट अवस्थामा नै रही आएको देखिन्छ ।

चीनको ताङ्वृत्तान्तमा लेखेको प्रसङ्गलाई अंग्रेजी भाषामा परिशिष्टमा उल्लेख गरिएको छ । उक्त कार्यले पाठक र अन्वेषकलाई अत्यन्तै उपयोगी सिद्ध भएको छ । रेग्मीले त्यहाँ वर्णन गरेको छानेशैली र नेपालबाट तिब्बतमा गएको सांस्कृतिक शिष्टमण्डलको पनि स्पष्ट उल्लेख गरेका छन् । यस्ता पूर्ववर्ति नेपाली इतिहासकारबाट हुन नसकेका कार्यहरू डा. रेग्मीले पहिलो चोटी प्रकाशन गरिदिएका छन् । लिच्छविकालका राजाहरूले कल्याणकारी राजतन्त्र सञ्चालन गरेका र नेपाली संस्कृतिको र सभ्यताको विकासका निम्ति ठूलो योगदान पुऱ्याएको कुरा डा. रेग्मीले लेखेका छन् । त्यति बेलाका राजाहरूले संस्कृतिको विकासको लागि गुठी र विर्ता प्रदान गरी समाजको संरक्षणसमेत गरी आएका थिए । राजाहरू स्वयं जनताका माझमा समावेश भई सांस्कृतिक क्रियाकलापहरूमा सहभागी हुने गर्थे ।[१३०] लिच्छवि राजा नरेन्द्रदेवको राज्यकालमा तिब्बतमा पुनर्जागरण युग प्रारम्भ भएको कुरा र नेपालसँग तिब्बतको घनिष्ट सम्बन्ध रहेको कुरालाई डा. रेग्मीले विशेष प्रकाश पारेका छन् । त्यस समयमा नेपालका प्रशस्त विद्वान्हरू, कलाकारहरू तथा वास्तुविज्ञहरू तिब्बततिर लागेका थिए । उनीहरूको प्रयत्नबाट तिब्बतलाई विकसित गरी सभ्यताको फट्कोलाई अगाडि बढाउन मद्दत पुऱ्याएका थिए । उदाहरणको लागि तिब्बतका विभिन्न गुम्बाहरू, ल्हासा सहर तथा पोताला दरबारको स्थापनालाई लिन सकिन्छ । त्यति नै बेलादेखि तिब्बत राज्यको राजधानी ल्हासामा रहने घोषणा गरिएको थियो । तिब्बतका प्रख्यात गगनचुम्बी छानेशैली, शिखरशैली, गुम्बजशैली, मुण्डाशैलीका घर, मन्दिर, दरबार तथा सार्वजनिक स्थलहरूको निर्माण नेपाली कलाकारहरू गएर गरेका थिए । त्यस्तै तिब्बतका घरका गुम्बाका भित्री भित्तेकला Moral Art, Thanka Art पौभाचित्र पनि नेपाली कलाकारहरू गएर बनाएको कुरा डा. रेग्मीले लेखेका छन् । जसरी मगधले वर्मा र श्रीलंकाको कलालाई निर्देशित गरेको थियो भने त्यस्तै नेपालले तिब्बतमा निर्देशित गरेको थियो भन्न सकिन्छ ।

---

[१३०] रेग्मी, **पूर्ववत्, पाद टिप्पणी संख्या-१**, पृ. १७९-१८१ । लेभी, **पूर्ववत्, टिप्पणी संख्या-१७**, पृ. ११९-१२० ।

प्रस्तुत कृतिमा लिच्छविकालीन राजालाई आदर्शवादी, प्रजापालक, शिकायत रहित, प्रजालाई पुत्रवत् व्यवहार गर्ने शासकका रूपमा चित्रण गरेका छन् । राज्यको चौतर्फी समुन्नतिका लागि लाग्ने राजाको नाम लिच्छविकालीन अंशुवर्मा रहेका र अरू राजा पनि निरङ्कुश प्रकृतिका नरहेका कुरा डा. रेग्मीले लेखेका छन् । राजालाई मद्दत पुऱ्याउनका निम्ति विभिन्न तहका राजकर्मचारीहरूको बन्दोवस्त गरिएको हुन्थ्यो । केन्द्रीय शासन चुस्त र निश्पक्ष प्रकारको रहेको र स्थानीय प्रशासन प्रायः पूर्णतः स्वतन्त्र रहेको कुरा डा. रेग्मी लेख्दछन् । लिच्छविकालीन आर्थिक अवस्थाको बारेमा राजा अंशुवर्माकै उदाहरण दिएर जनतालाई के कसरी सुविधा पुऱ्याउन सकिन्छ भन्ने चिन्तन गर्दथे भनी डा. रेग्मीले स्पष्ट शब्दमा उल्लेख गरेका पाउँछौं । साँच्चै भन्ने हो भने लिच्छविशासन अवधिमा समुच्च रूपमा मूल्याङ्कन गर्दा आर्थिक अवस्था समुन्नतिमा रहेको थाहा हुन आउँछ । त्यसो हुनुको कारण त्यतिबेलाको अवस्था सुहाउँदो उद्योगको विकास हुँदै जानु, व्यापार विनिमयमा तीव्ररूपमा चारै दिशातिर सञ्चालित हुनु, मुद्राको राम्रो बन्दोबस्त हुनु, कृषिमा र पशुधनमा वृद्धि हुँदैजानु र राज्यलाई कर उठाउने नीतिमा जनतालाई मर्का नपर्ने तथा उनीहरूको मन नदुख्ने किसिमबाट लागू गरेबाट स्वतः त्यति बेलाको राज्य उन्नतिमार्गमा अग्रसर रहेको थाहा हुन्छ । त्यतिबेला भाग, भोग र करलाई "त्रिकर" भनेकोमा अर्कै अर्थ लगाउने डा. रेग्मीले चैलकरलाई पनि गलत ढंगले व्याख्या गरेको पाइन्छ । उनले त्यस्ता करलाई नीरखेतीमा लाग्ने कर विशेष भनी अर्थ लगाएका छन् । तर वास्तवमा चैलकरको अर्थ संस्कृत शब्दबाट चैल वा वश्त्रसम्बन्धी कुटीर उद्योगमा लगाएको सरकारी करलाई संकेत गरेको कुरा स्पष्ट बुझ्न सकिन्छ ।[१३१]

कृतिमा लिच्छविकालीन प्रशासनिक पद्धतिमाथि पनि केही मात्रामा प्रकाश पारिएको छ । त्यसै क्रममा उनले पहिलोपटक लिच्छविकालीन सरकारी कार्यालयका नाम र कामसमेतको परिचय प्रस्तुत गरेका छन् । तर उनले तत्कालीन प्रशासनिक अड्डाहरूका नामको स्पष्ट अर्थ नजानेका हुनाले व्याख्यामा अलमलिएको देखिन्छ । किरातकालीन सरकारी कार्यालयका नामहरूको अर्थ उनबाट खुल्न सकेको छैन । त्यसैले त्यस्ता अड्डाको नाममात्र उल्लेख गरेर त्यसबारेमा मौन रहेका छन् । स्थानीय प्रशासनको विषयमा पनि डा. रेग्मीले पूर्णतः स्वतन्त्र रहेको कुरा उल्लेख गरेर छोटो परिचय दिएका छन् । डा. रेग्मीलाई लिच्छविकालीन जमिनको वितरण, नापजाँच, सर्वेक्षण तथा जग्गाको किसिमका बारेमा पनि आंशिक रूपमा परिचय दिएको पाउँछौं । तत्कालीन भूमि व्यवस्थासम्बन्धी शब्दावलीमा "कोट्टमर्यादा" र "द्रङ्ग" जस्ता शब्दको परिभाषाजस्ताको तस्तै नदिएर आफूलाई जे लाग्यो त्यहि प्रस्तुत गरिदिएका छन् । तथापि उनको प्रयत्न र मेहनतलाई पाठकहरूले प्रशंसा

[१३१] **ऐजन**, पृ. १८५-१८९, जगदीशचन्द्र रेग्मी, **पूर्ववत्, पादटिप्पणी संख्या-७**, पृ. १०८-१२८ ।

नगरी रहन सक्दैनन् । उनले मध्यकालीन र प्राचीनकालीन शब्दावलीलाई जस्ताको तस्तै राखेर अर्थ नलगाइकन समावेश गरिदिंदा अस्पष्ट भएको लाग्दछ ।

नेपालको प्राचीन इतिहासमा गम्भिरता र विवेचनामूलक किसिमले प्रस्तुत गरिएको कार्यलाई मूल्याङ्कन गर्दा डा. रेग्मीले स्तरीय र प्राज्ञिक रूपले मेहनत गरेको कुरा कतैबाट लुकेको छैन । उनले इतिहासलेखनमा विभिन्न प्रकारका स्रोतहरूको प्रयोग गरेका छन् ।[१३२] विदेशीहरूले नेपालका बारेमा लेखेका कुरालाई गम्भीरतापूर्वक अध्ययन गर्ने डा. रेग्मी यदाकदा अध्ययनलेखनको क्रममा अलमलिन गएका भए पनि प्राचीन र मध्यकालीन राजाहरूको वंशक्रम र तिथिमिति केलाउने काममा सफलता हाँसिल गरेको पाइन्छ । उनको अवगुण देखाउनेहरूले विदेशी लेखकलाई महत्त्व दिएर स्वदेशीलाई नदिएको आरोप गरेको यदाकदा पाइन्छ । विदेशी लेखकहरूले लेखेको नेपालको इतिहासमा देखिएका भ्रमात्मक पक्षहरूलाई डा. रेग्मीले संकेतसहित निराकरण गर्ने प्रयत्न गरेको पाइन्छ । मानदेवको चाँगुनारायण अभिलेखलाई आफ्नै प्रतिभा र क्षमता लगाएर व्याख्या गरेका र पशुपतिस्थित जयदेव द्वितीयको लामो अभिलेखको पाठलाई पनि उनले व्याख्या गरेको प्रसङ्ग प्रसंसनीय छ । त्यस्तै चिनियाँ यात्री हुएन साङ र फाहियानका तीर्थयात्रा वर्णनका कुरालाई पनि आफ्नो प्रतिभाले परिभाषा गरेका छन् । त्यसरी व्याख्या गर्ने क्रममा यदाकदा उनी वहकिएका र क्रमवद्ध नरहेका कुरा पनि नखट्किने भने होइन । त्यस्तै प्रस्तुत कृतिको परिशिष्ट १ मा डा. रेग्मीले उपलब्ध ठाउँ, परिचय, सन्दर्भ र खोजी गर्दा गरेको परिश्रमको पनि उल्लेख गरिएको छ । लिच्छवि राजा मानदेवको मानगृह राजा अंशुवर्माको कैलाशकुट भवन र राजा नरेन्द्र देवको भद्राधिवासभवनको परिचय पनि राम्रोसँग प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ । त्यसै सन्दर्भमा विदेशी लेखकहरूले प्रस्तुत गरेका कुराहरूलाई पनि उद्धरण साथ डा. रेग्मीले आफ्नो कृतिमा समावेश गरेको देखिन्छ । परिशिष्ट २ मा डा. रेग्मीले लिच्छविहरूको उत्पत्ति विषयमा विविध स्रोतहरूको सङ्कलन, अध्ययन तथा विवेचना गरी तथ्य कुराहरूलाई प्रस्तुत गरेका छन् । यसले गर्दा केही बौद्धिक कसरत गर्ने वातावरण भएको छ । प्राचीनकालमा नेपालमा ब्राम्हण र क्षेत्रीहरूको अस्तित्व रहेको प्रमाण पनि प्रस्तुत गरेका छन् । हुएन साङको विवरणमा पनि नेपालका ब्राम्हण र क्षेत्रीहरूको अस्तित्वको वर्णन पाइएको छ । तत्कालीन नेपाली समाजमा जातीय प्रथा पेशाका आधारमा रहेको र जातीय सद्भाव रहेको कुरा डा. रेग्मीले उल्लेख गरेका छन् । तर त्यतिबेला चाण्डाल र अष्टादशप्रकृतिको पक्षमा डा. रेग्मीले त्यति ध्यान पुऱ्याउन सकेको पाइन्न । प्राचीन अभिलेखमा ती दुईजातिका बारेमा पनि चर्चा गरिएको छ तापनि त्यसको व्याख्या कुनै स्रोतबाट उल्लेख गरिएको छैन ।

---

[१३२] **ऐजन**, पृ. १८१ ।

प्राचीन नेपाल नामक ग्रन्थको परिशिष्ट ३ मा लिच्छवि शासकहरू कताबाट नेपाल आए भन्ने कुरा पनि लेखिएको छ । उनैको भनाइमा लिच्छविहरूको नेपाल प्रवेश वैशाली चम्पारण तर्फबाट आएको भन्ने छ । त्यस विषयमा अन्य विद्वान्हरूले पनि उक्त कुरामा सहमति जनाएको पाइन्छ । त्यसैगरी परिशिष्ट ४ मा डा. रेग्मीले स्पष्टसँग भनेका छन् कि सम्राट अशोक नेपाल प्रवेश गरेका पनि होइनन् र उनको अधिनमा नेपाल परेको भन्ने कुरा पनि आधारहिन रहेको उल्लेख गरेका छन् । उनको उक्त विवेचना सामसामयिक, तथ्यपरक र चित्तबुभ्दो किसिमबाट प्रस्तुत भएको देखिन्छ । ई. १९६० मा प्रकाशित प्रस्तुत कृति अन्य कृतिहरूका तुलनामा उत्कृष्ट र परिपक्व कृति देखिन्छ । उक्त कृति गम्भीरता साथ अध्ययन गरेपछि पाठकहरूलाई धेरै गहिरो र तथ्यकुरा जानकारी भएको महसुस हुन्छ । जम्मा २०२+१५=२१७ पृष्ठमा आवद्ध प्रस्तुत ग्रन्थ नेपालको प्राचीन इतिहासलेखनमा प्रशंसनीय छ ।

अन्त्यमा उनका कृतिहरूमा मौलिक तथा सान्दर्भिक स्रोतहरूको प्रयोग भएका छन् । कृतिमा प्राचीन नेपालको आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, कला, वास्तुकला, राजनीतिक, चाडपर्व, मेला जातजातिजस्ता पक्षको यथार्थ चित्रण गरिएको छ । उनको मौलिक र आधिकारिक रूपमा लेखिएको प्रस्तुत कृतिले प्राचीन नेपालको इतिहासलाई विश्वसमक्ष प्रचार गर्न विशेष भूमिका खेलेको पाइन्छ । उनका कृतिहरूमा आर्थिक पक्ष अभ्र प्रबल देखिन्छ । प्रस्तुत कृति प्राचीन नेपालका किरात शासनपछि लिच्छवि राजाहरूको वर्णनका साथै चीनको ताङवृत्तान्तको कुरा, छानेशैलीका मन्दिर तिब्बतमा सांस्कृतिक प्रमण्डल, तिब्बत छिर्ने घाँटीहरू, मुद्राको चलन, राज भवनहरू, जातजाति, लिच्छवि उत्पत्ति र अनुक्रमाणिकालाई पनि स्थान दिइएको छ । डा. रेग्मीले सिल्भान लेभी, लुसिनो पेटेक, कर्कपेट्रिक, हेमिल्टन, पर्सियल लण्डन, सिभेल बेन्डालजस्ता लेखकका प्रकाशित पुस्तकहरूलाई राम्ररी अध्ययन गरेका पाइन्छन् । प्रस्तुत कृतिमा नेपाल नामकरणका आधारहरू वंशावलीलगायत विभिन्न भाषा, भाषिका र शब्दको व्याख्या गरिएको छ । जसमा हिन्दू र महायानीबुद्ध सम्प्रदायका परिभाषाहरू पनि छन् । नेपालका नेवारहरू भारतबाट नेपाल प्रवेश गरेका, धार्मिक सहिष्णुता, लिच्छविको उत्पत्ति, चिनिया यात्रीको वर्णन, लिच्छविकालको द्विराज्य, नरेन्द्रदेवले पितृराज्य तथा विदेशी इतिहासकारहरूले नेपाललाई तिब्बतले अधिनमा पारेको प्रसङ्गलाई खण्डन गरिएको छ । लिच्छविकालको पछिल्लो युगमा गण्डकी प्रदेशमा अरमुडी नामक राजा भएको र उनी मगर जाति भएको अनुमान गरेका छन् । लिच्छविकाल जनहीतकारी रहेको सिद्ध गरिएको छ । चिनियाँ वृत्तान्तका भ्रामक प्रसङ्गलाई डा. रेग्मीले सुधार गर्दै नेपालबाट तिब्बत र चीनमा मन्दिरको छानेशैली निर्यात भएको, बुद्ध धर्म नेपालबाट निर्यात भएको प्रसङ्ग पनि उल्लेख गरिएको छ । लिच्छविकालमा प्रशासन प्रणालीको विकास राम्रो भएको, विभिन्न अड्डा र पदाधिकारीहरूको व्यवस्था गरिएका उल्लेख छन् । लिच्छविहरूको उत्पत्ति र आगमनको प्रस्तुती उल्लेखनीय छन् ।

४.४ एन्सिएन्ट नेपाल (१९६९)

D.R. Regmi, **Ancient Nepal**, Calcutta: Firma K.L. Mukhopadhyay, 1969, PP. 1-364+15=379+4=383

डा. रेग्मीको **प्राचीन नेपाल** नामको दोस्रो पुस्तक ई. १९६९ मा प्रकाशित पुस्तक हो । ई. १९६० मा प्रकाशित कृतिलाई पुनर्लेखन गरी मुख्य केही परिच्छेदहरूलाई पूर्णतः नयाँ लेखन गरी अरू २ वटा नयाँ परिच्छेद पनि थप गरिएको छ । जसबाट पृष्ठ संख्या पनि थपिएर विषयवस्तुको स्पष्टता भएको छ । दोस्रो संस्करणमा पनि स्पष्टसँग उल्लेख गर्न छुटेका धेरै कुरा तेस्रो संस्करणमा स्पष्ट परिएको कुरा लेखकले प्राक्कथनमा उल्लेख गरेका छन् । ई. ५७६ को विवाद दोस्रो संस्करणमा छर्लङ्गसँग लेखिएको थिएन भने तेस्रो संस्करणमा अभिलेखसमेत प्रस्तुत गरी प्रष्ट पारिएको छ । त्यति हुँदाहुँदै पनि कतिपय राजाहरुको राज्यकाललाई निरन्तरता दिन असमर्थ रहेको कुरा लेखकले स्वीकारोक्ति गरेका छन् । तेस्रो संस्करणको प्रकाशनमा नेपाल र एसियाली अध्ययन संस्थानअन्तर्गत तयार पारिएको थियो । लेखकद्वारा प्रकाशकलाई धन्यवादसमेत दिइएको छ ।[१३३]

दोस्रो संस्करणको प्रकाशन गर्ना साथ सबै प्रति बिक्री भएका थिए किनकी प्रथम संस्करणमा अधिकांश कमजोरी पक्षलाई नयाँ पत्ता लागेको सामग्रीबाट सच्याइएका थिए । अध्ययन र पुनर्लेखनमा समय बढ्ता लाग्यो र ढिलो प्रकाशनमा आयो । पहिलोभन्दा दोस्रो संस्करण विस्तृत र मोटो हुन गयो । पहिलो खण्ड लेखक निर्वासनमा रहेका बेलामा लेखेको कुरा त्यस प्रसङ्गमा पनि उल्लेख गरिएको छ । त्यहाँ कडा सीमाको घेरामा कडा परिश्रम गर्नुलाई नेपालमा राणाहरूको कटाक्ष लाग्दथ्यो । ई. १९०० तिर फ्रान्सका सिल्भा लेभीले नेपालमा प्राप्त अभिलेखहरूको सङ्कलन र खोजी गरेर नेपालको यथार्थ इतिहास पत्ता लगाउने बाटो खुलस्त बनाइदिए । डा. रेग्मीले यो पुस्तक लेख्दा भगवानलाल इन्द्राजी र सिल्भा लेभीका सामग्रीहरूको पनि प्रयोग गरेका छन् । त्यस्ता सामग्रीहरू दूर्लभ, भूमिगत, च्यातिएका रूपमा प्राप्त भए जसबाट सामग्री पढ्न पनि कठिन पऱ्यो ।

ई. १९५१ मा नेपालको १०४ वर्षसम्म जरोगाडेको राणाशासन समाप्त भयो । त्यसपछि मात्र नेपालको वातावरण अनुसन्धाताहरूका निम्ति खुला र सुरक्षित भएको थियो । त्यतिबेला इतिहास लेखपढ गर्ने नेपालीहरूको संख्या ज्यादै न्यून थियो । यस कार्यमा नेपालीका साथसाथै विदेशीहरूले पनि चासो राखेका थिए । कृति प्रकाशित भएको ८ वर्षसम्म इर्ष्या राखिएको कुरा डा. रेग्मीले उल्लेख गरेका छन् ।[१३४] नयाँ-नयाँ सूचनासहित डा. रेग्मीको Ancient Nepal नामक मोटो कृति प्रकाशनमा आयो । लेखक आफैले काठमाडौं उपत्यकाभित्रका छरपष्ट अभिलेखहरूको सङ्कलन र लिपि लिने कार्य

---

[१३३] डि.आर. रेग्मी, **एन्सियन्ट नेपाल**, तेस्रो संस्करण, कलकत्ता : फर्मा के.एल. मुखोपाध्याय, ई. १९६९, पृ. भूमिका ।

[१३४] **ऐजन**, पृ. XXI. ।

कठिनतापूर्वक गरे । केही अरूले खोजेका र प्रकाशित सामग्रीहरूलाई पनि लेखकले आफ्नो पुस्तकमा प्रयोग गरेको उल्लेख भए पनि ती व्यक्ति वा लेखकहरूको नाम उल्लेख गरिएको छैन ।[१३५] जसले गर्दा रेग्मीलाई आलोचना गरिएको पाइन्छ ।

नेपालको इतिहासमा नयाँ-नयाँ तथ्यहरू उपलब्ध भइरहेका छन् । विशेषगरी ई. १९५१ को राणाशासन पतन भएपछि नेपालमा नवजागरण आएको महसुस गरियो । इतिहासकारहरूलाई नयाँ थप उर्जा मिल्न थाल्यो । डा. रेग्मी त्यस पूर्वकालबाटै नेपालको इतिहासलेखनमा चुर्लुम्म डुबीरहेका थिए । उनले ई. १९५१ पछि केही खुल्ला महसुस गरी ऐतिहासिक तथ्यहरूको खोजीमा अझ गहिरिने मौका पाए । यस ग्रन्थको सम्पादनमा नयाँ अध्यायहरू थपगरी प्रकाशन गर्दा आर्थिक कठिनाई झेल्नु परेको कुरा डा. रेग्मीले उल्लेख गरेका छन् । उनले आफ्नो लेखाईमा राजनीतिक र प्रशासनिक पक्षलाई मात्र प्रकाश नपारी आर्थिक प्रकाशनको पक्षमा पनि कलम चलाएका छन् । स्पष्टसँग भन्ने हो भने डा. रेग्मीले तयार पारेको पहिलो खण्डमा धेरै हेरफेर गरी दोस्रो खण्डको पनि व्यवस्था गरेर प्राचीन नेपालको इतिहासलाई अझ बढी प्रकाश पार्ने कार्य गरेका छन् । आरम्भका ई. ६८-७८ देखि ५६८ सम्मको इतिहासलाई पहिलो खण्डमा सङ्कलन गरिएका थिए । त्यो मिति निर्धारणका समयमा पछिका स्रोतहरूको हेरफेर गर्न सक्ने कुरा पनि डा. रेग्मीले उल्लेख गरेका छन् । पहिलो खण्डमा भन्दा यो दोस्रो खण्डमा विस्तार, विवेचना गरी राजा जिष्णुगुप्त र उनका छोराको वर्णन र राजा नरेन्द्रदेवले लिच्छविशासनको पुनर्स्थापना पछि उनका उत्तराधिकारीको वर्णनलाई पनि स्थान दिइएको थियो ।[१३६] नेपाल सम्वत्सम्मको प्रसङ्ग ल्याएर दोस्रो संस्करणको ग्रन्थलाई अन्तिम रूपदिई त्यसपछिको वर्णनलाई अर्कोखण्डमा समावेश गरेका थिए ।

प्रस्तुत कृतिलाई दुई भागमा विभाजन गरिएको छ । पहिलो भागमा वर्णन वा पाठ र दोस्रो भागमा परिशिष्ट वा अतिरिक्तांस्वरूप पाठलाई पुष्टी गर्ने अत्यावश्यक सामग्रीहरू राखिएका छन् । त्यस्ता परिशिष्ट भागमा क्रमैसँग नेपालका विभिन्न जातजातिहरूको क्रमिक वर्णन, नेपालीहरूले मान्दै आएको सनातन हिन्दु धर्म र बुद्धधर्म, तत्कालीन न्यायालय तथा फौज्दारी देवानी अड्डाको बारेमा र प्राचीन नेपालको प्रख्यात लिच्छवि राजवंशको उत्पत्तिका विषयमा पनि अभिलेखका आधारमा प्रकाश पार्ने काम गरेका छन् । राजनीतिक इतिहासमा प्रकाश पार्दै ६ वटा परिच्छेद लेख्ने काम भएको छ भने नेपालको प्राचीन कालबाटै लिच्छवि शासनको अन्त्यकालसम्मको वर्णनलाई प्रमुख जोड दिइएको छ । पुनर्लेखन तथा पुरातत्त्व वास्तुकलापरक तथ्याङ्कहरूलाई प्रस्तुत गर्दै नेपालका विभिन्न क्षेत्रमा प्राप्त सामग्रीहरू क्रमिक रूपमा प्रस्तुत गर्ने कार्य गरेका छन् । दोस्रो खण्डका निम्ति

---

[१३५] **ऐजन** ।

[१३६] **ऐजन** ।

मिडिएभल हिस्ट्री अफ नेपाल राखिएको थियो भने त्यसलाई पनि दुईभागमा विभाजन गरिएको थियो । पहिलो भागमा **अर्ली मिडिएभल हिस्ट्री अफ नेपाल** र दोस्रो भागमा **मिडिएभल हिस्ट्री अफ नेपाल भ्याली** भन्ने राखिएको थियो र त्यसै प्रसङ्गमा बाईसी र चौविसीको वर्णनलाई पनि समावेश गरिएको छ । पहिलो संस्करणमा काठमाडौँ उपत्यकाभित्रका राजा प्रताप मल्लसम्मको वर्णनलाई समावेश गरिएको छ । तर त्यो विभाजन दूरदर्शी नरहेको देखिन्छ । त्यस समयमा प्रयोग गरिएको विधि त्यति वैज्ञानिक किसिमको थिएन । **अर्ली मिडिएभल नेपाल** नामक ग्रन्थमा नेपाल सम्वत्को आरम्भपूर्वको अवधिलाई समावेश गरिएको छ । त्यसै खण्डमा नेपालमा मुसलमानी आक्रमण र राजा जयस्थिति मल्लको उदयकालसम्मलाई स्थान दिइएको छ । दोस्रो भागको शीर्षक **मिडिएभल हिस्ट्री अफ द नेपाल भ्याली एण्ड द टेरिटोरिज अफ द बाइसे एण्ड चौबिसे**ले नेपालमा विभाजित अवस्थाको राजनीतिलाई प्रकाशमा ल्याइएको थियो । त्यस्ता प्रकाश नभएका विषयलाई डा. रेग्मीले त्यतिकै बेला लेख्ने प्रयास गरेको बुझिन्छ ।[१३७]

उत्तरमध्यकालीन नेपालमा पश्चिम क्षेत्रमा स्थापित बाईसी र चौबीसीको स्थापनाकाल १४ ई. बाटै आरम्भ भएको कुरा डा. रेग्मीले उल्लेख गरेका छन् । त्यसै प्रसङ्गमा कर्णाली प्रदेशका खसहरूले काठमाडौँ उपत्यकामाथि आक्रमण गरेको कुरा गोपाल वंशावलीले उल्लेख गरेको पाइन्छ । त्यसका साथै मगर तथा पाल्पाका राजा मुकुन्दसेनको आक्रमणलाई पनि उक्त वंशावलीले उल्लेख गरेको छ । भागीरथीको समथर मैदानमा मुसलमानहरूको अन्याय, अत्याचार बढेको हुनाले त्यस क्षेत्रका राजपुतहरूले आफ्नो सुरक्षाका लागि सुरक्षित क्षेत्र हिमालयको काखतिर बढ्दै १०० वर्ष पहिलेबाटै प्रवेश गरिसकेका थिए । त्यसरी प्रवेश गर्ने प्रसङ्गमा पश्चिम नेपाल बढी सुरक्षित ठानेर धेरैजसो त्यतापट्टि नै लागेको देखिन्छ । त्यतिबेला कर्णाली प्रदेशमा मजवुत खसराज्यको गठन भइसकेको थियो । ई. ११ औं शताब्दीबाटै कर्णाली प्रदेश खसराज्यको मजवुत राज्य सञ्चालन भइआएको थियो । त्यतिबेला काठमाडौँलाई केन्द्र बनाएका राजाहरूले कर्णाली प्रदेशमाथिको आफ्नो अधिकार गुमाइसकेको प्रमाणित हुन्छ । त्यतिमात्र नभएर गण्डकी क्षेत्रसम्म पनि काठमाडौँ उपत्यकाभित्रका राजाहरूले आफ्नो पहुँच गुमाइसकेको बुझिन्छ । काठमाडौँ उपत्यका बाहिर कौशिकी प्रदेशलगायत चारैदिसातिर उपत्यकाको हक हरण भइरहेको थियो । त्यतिबेलाको नेपालको इतिहास विस्मातलाग्दो अवस्थामा पुगिसकेको पाइन्छ । त्यसै कालक्रममा गण्डकी र कर्णालीका विभिन्न ठाउँहरूमा बाइसी र चौबीसीजस्ता राज्यहरूको स्थापना हुन गयो । त्यतिबेला सिमानाको बारेमा पनि त्यति धेरै मतलब राख्ने गरिदैनथ्यो । त्यस्तो बेलामा नेपालको इतिहास लेख्न खोज्नु सजिलो काम

[१३७] **ऐजन**, पृ. xxii, राजाराम सुवेदी, **बाइसी राज्यको ऐतिहासिक रूपरेखा**, काठमाडौँ : नेपाल र एसियाली अनुसन्धान केन्द्र, २०५५, पृ. ५०-६९ ।

होइन । गण्डकी, कर्णाली र कोशी क्षेत्रका राजाहरू र उपत्यकाभित्रका राजाहरू विरोधी भएर देखापरे । काठमाडौँ उपत्यकाभित्रै पनि राजाहरूको आपसीमेल थिएन । नेपाल उपत्यकामा मात्र नेपाललाई सीमित गरेर डा. रेग्मीले आफ्नो कृति नेपाललाई साँघुरो बनाए । उपत्यकाभन्दा बाहिरको वर्णनमा डा. रेग्मीको स्पष्ट इतिहास उत्रन नसकेको कारणले पनि उपर्युक्त कुराको पुष्टि हुन्छ ।

नेपालको इतिहासलाई गोरखा राज्यको स्थापनाबाट मात्रै ठीकसँग ल्याउन सकिने कुरा डा. रेग्मीले वर्णन गरेका छन् । अन्य बाइसी चौबीसी पूर्वका सेन राज्यहरूको बारेमा आफूले खासै अध्ययन गर्न नसकेको देखिन्छ । गोरखा राज्यको एकीकरण अभियानले नेपालका सामग्रीहरूको संरक्षण गर्ने नीति पनि नलिदा नेपालको समग्र इतिहासलेखन कठिनाई पर्न गएको कुरा उल्लेख छ । गोरखा राज्यको स्थापना र राजघरानाको नेतृत्वमा नेपालको एकीकरण पछि नेपालका सम्पूर्ण स्रोत र साधनहरू परिचालन गर्न थालियो । अर्को कुरा गोरखाले काठमाडौँ उपत्यकालाई राजधानी बनाएर निकै बुद्धि पुऱ्याएको देखिन्छ । अर्को फाइदा पनि के भयो भने नेपालको एकीकरण भएपछि पूर्व र पश्चिमका बाईसी, चौबीसी र पूर्वी सेनराज्यहरूको क्रमिक विलयकाल आरम्भ भयो । त्यसपछि क्रमशः नेपालको इतिहास तयार भयो । इतिहासको विकास बडो रोचक र गम्भीर विषय हो भनी डा. रेग्मीले भनेका छन् ।[१३८] बाइसी चौबीसी सेनराज्यले आफ्नो अस्तित्व गुमाएका हुनाले त्यहाँको इतिहासलाई जस्ताको तस्तै ल्याउन नसकेको कुरा डा. रेग्मीले स्वीकारेका छन् । ती राज्यहरूको सीमा कहाँदेखि कहाँसम्म फैलिएको थियो भन्ने कुरा डा. रेग्मीले उल्लेख गरेका छैनन् किनभने उनले पृथ्वीनारायण शाहको उदयसम्मको इतिहासमा लेखेका विभिन्न खण्डहरूको अध्ययनबाट त्यो कुरा स्पष्ट हुनआउँछ ।

प्रस्तुत कृति पूर्णतः परिवर्तित र परिमार्जित दीर्घकालीन रूपमा प्रकाशन गरेर पाठकलाई प्राचीनकालीन नेपालको विस्तृत जानकारी दिने प्रयत्न गरिएको छ । त्यो कुरा उनले आफ्नो वर्णनको क्रममा परिमार्जन गर्दा कुनै परिच्छेद नयाँ थपेका र पुराना परिच्छेदलाई परिवर्तन गरेको अभिव्यक्त गरेका छन् । नयाँ सामग्रीहरू थप गरिएका हुनाले कृति मोटो भयो पानाहरू थपिए । परिणामस्वरूप इतिहासको कालक्रम पनि विस्तार हुन गयो । वास्तवमा भन्ने हो भने डा. रेग्मीलाई अधक रूपमा प्रशिद्ध इतिहासकारका रूपमा योगदान दिने लेखक मान्न सकिन्छ । किनभने उनले लेखेका कृतिहरूमा नयाँ-नयाँ सूचना प्रवाह गरेर पाठकहरूलाई सन्तुष्ट गराउन सफल भएका छन् । धेरै तथ्यहरू लिच्छविकालीन राज्यवस्थाका राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, कलाकौशल, भवन निर्माणकला, भित्तेचित्र, पाषाणकला, काष्टकला, मुद्रा, वास्तुकला तथा विद्यारक्षाको बारेमा प्रशस्त सामग्रीहरू सङ्कलन, प्रस्तुत तथा व्याख्या गरेका छन् । डा. रेग्मीले आफ्नो कृतिको पहिलो परिच्छेदमा भौगोलिक सिमानाको

---

[१३८] रेग्मी, **पूर्ववत्, पादटिप्पणी संख्या-१५**, पृ. XXIII.

चर्चाबाट ग्रन्थको आरम्भ गरेका छन् । नेपालका प्राचीनस्थलहरूको चर्चा गर्दै चीनको वंशावलीमूलक पाण्डुलिपि ताडवृत्तान्तको पनि वर्णन गरिएको छ । त्यस्ता ग्रन्थका आधारबाट नेपाल पूर्वपश्चिम उत्तरदक्षिण हिमाल, पहाड, उपत्यका चूरे र तराईको अधिकांश भू-भागसम्म फैलिएको चर्चालाई विशेष प्रकाश पारेका छन् ।[१३९]

व्हेनसाङको वर्णनलाई अनुकरण गरी डा. रेग्मीले नेपालको सीमाना ४००० ली. रहेको उल्लेख गरेका छन् र त्यसको वर्णनमा नेपालको आकृति वृत्ताकार रहेको प्रस्तुत गरेका छन् । प्रशिद्ध चिनियाँयात्री व्हेनसाङको वर्णनलाई आधारमानी प्राचीनकालीन नेपाल विशाल रहेको स्पष्ट पारेका छन् ।[१४०] ४००० ली. भनेको १३०० मील हुन्छ र त्यसको क्षेत्रफल वर्तमान नेपाल जत्रो हुन्छ । अलाहावादमा रहेको समुद्रगुप्तको अभिलेखमा नेपाल भन्नाले कर्तपुरक र कामरूप बीचको देश भनी उल्लेख गरिएको छ । त्यतिबेलाको नेपाल आर्थिकरूपले अत्यन्तै सम्पन्न रहेको, हिमालयवारी र हिमालयपारीको व्यापारमा पनि क्रियाशील रहेको पुष्टि हुन्छ ।[१४१] डा. रेग्मीले काठमाडौँ, ललितपुर, भक्तपुर र वरपरका अभिलेख्य सामग्रीहरूलाई आफ्नो कृतिमा समावेश गरेका छन् । त्यहाँ उनले लिच्छविकालीन राजधानी पाटनमा रहेको कुरा उल्लेख गरेका भए पनि त्यसको पुष्टि हुने प्रमाणहरू प्रस्तुत गर्न भने सकेका छैनन् । त्यसैमा उनले काठमाडौँलाई दोस्रो दर्जाको सहरका रूपमा प्रस्तुत गरेका र भक्तपुरलाई त्यति महत्त्व दिएको पाइन्न ।[१४२] अभिलेखकै आधारमा वर्तमान नाम रहेको ठाउँहरूलाई प्राचीनकालमा के-के नामले चिनिन्थ्यो भनी स्थान निर्धारण गरिदिएका छन् । उदाहरणको निम्ति लेम्वाटीग्राम, लेले, कुर्पासी=खोपासी, खृपुङ, खोप्रीङ=खोप, भक्तपुर, थानकोट=सतुङ्गल, वलम्बु, किसिपिडी= बूढानिकलकण्ठ, दक्षिणकोलीग्राम, आदि । कोलीग्रामका कोलीयहरू कपिलवस्तुबाट आउने सम्भव भएको कुरालाई पनि उनले वर्णन गरेका छन् । विक्रमपूर्व ६०० तिर ती कोलीयहरू रामग्राम र देवदहका बासिन्दा रहेको चर्चा पनि त्यहाँ गरिएको छ र त्यही जाति काठमाडौँमा आयो भनी ठोकुवा गर्ने आधार भने पाइएको छैन ।[१४३]

प्रस्तुत कृतिको दोस्रो परिच्छेदमा नेपालका लिच्छविकालीन जनता र प्रागैतिहासिकका स्थितिको वर्णनबाट सुरु गरेर विवादास्पद विषयहरूलाई समावेश गरिएको छ । प्रागैतिहासिककाबाटै नेपाल एक स्वतन्त्र राष्ट्रको रूपमा रहिआएको र धेरै शताब्दीसम्म सप्तगण्डकीदेखि दुध कोशी तामाकोशीबीचको भागसम्म नेपालको भू-भाग विस्तार भएको थियो । तर त्यतिबेलादेखि नै नेपाल विशाल रहेको कुरालाई बहिस्पत्य संहिता तथा

---

१३९ **ऐजन**, पृ. ४-७, सेमुएल बेल, **चाइनिज एकाउन्ट अफ इण्डिया ट्रान्सलेटेड फ्रम द चाईनिज अफ हुएन स्याङ**, कलकत्ता : शुशील गुप्ता, ई. १९५८, पृ. ४५ ।

१४० रेग्मी, **पूर्ववत्, पादटिप्पणी संख्या-१५**, पृ. ४-७ ।

१४१ **ऐजन**, पृ. ८-११ ।

१४२ **ऐजन** ।

१४३ **ऐजन**, पृ. १२-१३ ।

स्कन्दपुराणमा एक लाख पहाडभर फैलिएको भन्ने उल्लेख पाइने हुनाले डा. रेग्मीले नेपाललाई सानो आकृतिको देखाउन प्रयत्न गरेको पाइन्छ । नेपाल त्यत्रो विशाल भएर पनि त्यसका धेरै एकाइहरू रही टुक्राहरूमा विभाजित भएको कुरालाई विचार गर्दा १८ औं शताब्दीसम्म नेपाल देश विश्रृङ्खलित अवस्थाको देखिन्छ । त्यतिबेला नेपाल भन्नाले नेपोलिक अभिव्यक्ति मात्रै देखिन्छ ।[१४४] प्राकृतिक रूपबाट विचार गर्दा नेपालका दुई विशाल छिमेकीहरूको तुलनामा जति विशाल भने पनि सानै ठर्हछ । त्यति भएर पनि उत्तरी र दक्षिणी प्रदेशका बासिन्दाहरूको परम्परा र संस्कृतिमा त्यताकै प्रभाव पाइन्छ भने बीचपहाडी भाग वास्तवमा नेपालीसंस्कृति बन्न गएको महसुस हुन्छ । यहाँ बसोवास गर्ने विभिन्न आदिवासी र जनजाति यहाँका नभई कुनै न कुनै समयमा बाहिरबाटै आएकाले उनीहरू “मंगोल” जस्ता विशेषण राख्न रुचाएको पाइन्छ । त्यस्तै काठमाडौँ उपत्यकाभित्रको नेवार समुदाय मंगोल र आर्य नश्लको संमिश्रण रहेको आभाष पाइन्छ । डा. रेग्मीले त्यो कुरालाई गहन विचार गरेरै काठमाडौँ उपत्यकालाई प्राचीन सभ्यताको संरक्षणस्थलको रूपमा रहेको स्वीकार गरेका छन् । प्राचीनकालीन नेपाली समाज र लिच्छवि जाति लोप भएपछि नेपालमा नयाँ समाजले काठमाडौँ उपत्यकालाई प्रभाव पार्न थालेको देखिन्छ । विभिन्न जातिको समीलन रूप नेवार भएर उपत्यकालाई शंकोचन गरेको कुरालाई डा. रेग्मीले व्याख्या गरेका छन् । उनीहरूको शारीरिक बनोट दुवै आर्य मंगोल मिश्रित पाइन्छ भने परम्परा र संस्कृति पनि हिन्दुबौद्ध सनातन रहेको पाइन्छ । यस्ता कुरालाई डा. रेग्मीले १९४२ देखि नै स्पष्टसँग लेख्न थालेका थिए । उनको अध्ययनमा केही गहिराई र वास्तविकता झल्किन्छ ।[१४५] नेपालमा किरातहरू पूर्व गोपाल, महिषपाल, त्यसपछि लिच्छवि हुनाले ती सबै जाति नेपालका आदिवासी हुन् र नेवार जाति कुनै एक जाति नहुँदा यो आदिवासी हुने आधार पाइँदैन । किरातहरूले राँगो र सुँगुर खाने गरेको कुरा थाहा भएकोले त्यो जाति लोप भएर मगर भएको अनुमान गर्न सकिन्छ । नेवारको कुनै एकजनाको अर्कै जातको उत्पत्ति खोजी गर्नु पर्ने विषय भएको कुरा डा. रेग्मीले स्पष्टसँग उल्लेख गरेका छन् । किरातहरू कामरूप (आसाम) बाट लिच्छविहरू वैशाली (चम्पारण) बाट नेपाल प्रवेश गरेका हुन् । तर नेवारहरू कताबाट आए भन्ने आधार पाइएको छैन । मल्ल राजाहरू राजपुत ठकुरी भएकाले नेवार हुने कारण देखिन्न । उपत्यकामा भोटे खिचडा पनि रहेका छन् । त्यसको कारण भोटसँग नेपालको व्यापार प्राचीनकालबाट सञ्चालन हुँदै आएको हो । नेपालको प्रागैतिहासिक अध्ययनलाई अगाडि बढाउने खालका उत्खनन् कार्यहरू सञ्चालन भएका छैनन् । त्यसैले काल्पनिक वंशावली र ठ्यासफूजस्ता आधारहीन स्रोतका आधारमा

---

१४४ टि.आर वैद्य, **एड्भान्स हिस्ट्री अफ नेपाल**, नयाँ दिल्ली : अनमोल पब्लिकेशन, ई. १९९४, पृ. ३-५ ।

१४५ डि.आर रेग्मी, **ऐजन**, पृ. १३–१५, तुलसराम वैद्य, **डा. रेग्मी एज अ हिस्टोरियन : यान ऐस्सिमेन्ट**, काठमाडौँ : नेपाल र एसियाली केन्द्र, २०६३, पृ. ६०-७० ।

नेपाललाई जम्मा १०० माइलको देशमात्र बनाई संकुचित दृष्टिको प्रवाह मध्यकालमा भएको कुरालाई डा. रेग्मीले प्राचीनकालमा लगेर प्रयोग गरेको कुरा उनको यस ग्रन्थबाट स्पष्ट हुन गएको छ ।[१४६] त्यसरी कल्पनाको आधारमा डा. रेग्मीले प्राचीन र प्रागैतिहासिक नेपालको भौगोलिक स्वरूप तयार पारेको परिचयलाई तथ्यपूर्ण मान्न सकिन्न । उनले सामान्य अध्ययनका आधारमा **प्राचीन नेपाल** नामक ग्रन्थको दोस्रो परिच्छेदलाई पूरा गरेको पाइन्छ । विदेशी विद्वान्हरूले नेपाललाई हानि हुने खालका पूर्वाग्रही लेखनको अन्धानुकरण गरेर हुवहु नक्कल गरेकाले प्राचीन नेपालको आकृति सानो रहेको कुरा उल्लेख गरेको कुरा ग्रन्थको अध्ययनबाट थाहा पाउन सकिन्छ । त्यसरी अनुमानकै आधारमा इतिहास तयार पार्दा पछिका पुस्तालाई धोका हुन जान्छ भने सत्यतथ्य प्रकट नहुँदा विद्वान्को मूल्य पनि घट्न सक्छ ।

प्रस्तुत कृतिको तेस्रो परिच्छेदमा प्राचीन नेपालको इतिहासलेखनका लागि प्राप्त तथ्य स्रोतहरूका बारेमा उल्लेख गरिएको छ । उनको भनाइमा नेपालमा प्राप्त विभिन्न वंशावलीहरूले लेख्ने बेलामा सन्देह र भ्रम पैदा गरिदिएकाले त्यस्ता स्रोतहरू भरपर्दा नभएको भन्ने उल्लेख छ । तर वंशावलीलाई उल्लेख नगरी नेपालको इतिहासलाई पूर्णता दिन सकिने सामग्री प्राप्त भएको पनि छैन । डा. रेग्मीले नेपाल माहात्म्य, स्वयंभू, महापुराण, स्कन्दपुराणजस्ता ग्रन्थको कुरालाई भने कुनै महत्त्व नदिएको देखिन्छ । त्यस्ता पुराणहरूले हिमवत्खण्ड नेपालका विभिन्न तीर्थस्थलहरूको वर्णन गर्ने क्रममा इतिहासलाई पनि उल्लेख गरेका हुँनाले डा. रेग्मीले त्यस्ता स्रोतलाई वास्ता नराख्दा नेपालको इतिहास अपूर्ण जस्तै रहन गएको महसुस हुन्छ ।[१४७] इतिहास निर्माण कार्यमा धार्मिकस्थलहरूको विशेष महत्त्व रहने कुरा सबैलाई थाहा छ तापनि डा. रेग्मीले त्यसरी महत्त्वहीन ठान्नु र कौटील्यको अर्थशास्त्र तथा अर्थर्वपरिशिष्ठ एवं व्रतकथा पैचाशी मूलश्रवास्तिवाद विनय वस्तुजस्ता ग्रन्थहरूलाई पनि त्यति महत्त्व प्रदान गरेको पाइन्न । त्यस्ता ग्रन्थमा ऐतिहासिक तथ्यको अभाव रहेको, कालक्रम तिथिमिति, राज्यकाल र निर्माण कार्यको वर्णन नपरेका कारण इतिहासकाल नमिल्ने तर्क प्रस्तुत गर्दै स्थान विशेषलाई निश्चित गर्न कठिन परेको भनेका छन् । ती ग्रन्थहरूमा गरेको वर्णनले ठोस निर्णयमा पुग्न कुनै मद्दत नपुऱ्याउने हुनाले अपूर्ण भन्ने विचार व्यक्त गरेका छन् । त्यस्तै वंशावलीका विषयमा पनि ठीक तरिकाले क्रमबद्धता नरही एउटै राजाको नाम बारम्बार दोहरिएको, राज्यकाल लामा र वर्णनमा असाधारण प्रकारको रहेकाले इतिहासलाई चाहिने तथ्यको अभाव रहेको टिप्पणी गरिएको छ । राजाको लामो नामावली सूचीले वंशावलीमा राजाको राज्यक्रम दिइएको र ती नामलाई पुष्टि गर्ने प्रमाणहरूको उपलब्धता नभइदिंदा असजिलो पनालाई हटाउन वंशावलीले केही मद्दत नपुऱ्याउने भने होइनन् । तर राजाको राज्यकाल तथा तिथिमितिको

---

[१४६] रेग्मी, **पूर्ववत्, पादटिप्पणी संख्या-१५**, पृ.२८-३८ ।

[१४७] **ऐजन**, पृ. ३९-४२ ।

आधार नदिइएको हुनाले लेखकलाई हरेक अनुच्छेदमा आशंका बढाइदिने हुन्छ । वंशावलीमा कहिंकतैका आश्चर्य लाग्दा वर्णनले पत्याउन पनि कठिन पर्ने देखिन्छ । तत्कालीन परिवेश भन्दा १०००/१२०० वर्षपछि लेखिएका वंशावलीले पूर्वकालीन वर्णनमा मीथ्यापन आउनु स्वभाविकै हो भने त्यसबेलाको सामाजिक मनोविज्ञानको छायाँ चित्रण पनि वंशावलीले प्रकट गर्न सफल भएको देखिन्छ तर हरेक कुराको अभिलेख्य, मुद्रा र मूर्तिगत तथ्यको अभावमा वंशावलीको वर्णनले क्षतिपूर्ति भने गरिदिएको देखिन्छ ।

नेपालको इतिहासलेखनमा मुद्रागत स्रोतको पनि कम महत्त्वपूर्ण भूमिका मान्न सकिन्न । तर डा. रेग्मीले प्राचीन शिलालेख र अन्य कलात्मक वस्तुहरूको जति स्पष्ट वर्णन गरेका छन् त्यति वर्णन मुद्राको भने गरेको पाइन्न । उपलब्ध प्रमाणहरूले नेपालको क्रमबद्ध इतिहासलेखनको कार्यमा पूर्णता आउन कठिन परेको देखिन्छ । मुद्राको प्रयोगबाट इतिहासमा तिथिमिति, शासन र शासनकाल निश्चय गर्न सजिलो पर्दछ । त्यसैगरी सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक परराष्ट्र सम्बन्ध व्यापार प्रविधि, धातु उद्योग आदिका बारेमा पनि मुद्राबाट जानकारी लिन सकिन्छ अर्थात् माथि उल्लेखित विवरणसहित मुद्रा आफै बोल्छ । त्यसैगरी वास्तुकलाको प्रमाणका आधारमा पनि इतिहासलेखन कार्यलाई अगाडि बढाउन सकिन्छ । नेपालको इतिहासलेखनमा कला नृत्य, व्यापारका साथै परराष्ट्र सम्बन्धको पनि चर्चा गर्न सकिन्छ । परराष्ट्र सम्बन्धको चर्चा गर्दा विदेशी यात्रीहरूको आदान-प्रदान, तीर्थाटन र यस्ता यात्रीहरूबाट गरेका वर्णनले पनि इतिहासमा महत्त्वपूर्ण स्थान राखेको हुन्छ । त्यस्ता विदेशीहरूको वर्णनबाट नेपालको इतिहासलेखनमा मद्दत पुगेको हुन्छ । प्रसिद्ध चिनियाँ यात्री व्हेनसाङ, फास्यान, वाङव्हेनचे आदिले गरेको वर्णनले नेपालको इतिहासमा मद्दत पुऱ्याएको छ । यात्रीहरूले नेपाल भ्रमण गरे नगरेको भन्दा पनि उनीहरूको भ्रमण वृत्तान्त महत्त्वको मान्न सकिन्छ भनी डा. रेग्मीले स्पष्ट शब्दमा प्रस्तुत गरेका छन् ।[१४८]

यस पुस्तकमा इतिहासमूलक स्रोतहरूको उपयोग गरी स्पष्ट इतिहास तयार पार्ने प्रयत्न गरेको पाइन्छ । तापनि ती सामग्रीहरू अपूर्ण र थोरै रहेकाले सबै पक्षमा प्रकाश पार्न नसकेको देखिन्छ । त्यसरी थोरै सामग्रीलाई पनि सन्दर्भसाथ व्याख्या गरेर डा. रेग्मीले राम्रो कृति तयार पारेको कार्यलाई प्रशंसा गर्नै पर्ने हुन्छ । उनले व्याख्यात्मक शैलीमा, ऐतिहासिक तत्त्वलाई अँगाल्दै अनुसन्धानात्मक ढाँचालाई नमुनाको रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । त्यसको आरम्भ ई. १९४२ को कृति आफैले पुनर्मुद्रण गरेर यस खण्डमा अझ परिमार्जन र परिश्रमपूर्वक प्रगति गरेको पाइन्छ । नेपालको इतिहासका स्रोतहरूको मूलग्रन्थ ई. १९४३ मा नै प्रकाशित भइसकेको कुराको विवरण माथिल्ला अनुच्छेदहरूमा चर्चा गरिसकिएको छ । प्रस्तुत ग्रन्थको चौथो परिच्छेदमा डा. रेग्मीले नेपालको प्राचीन समयको सत्यतथ्य घटनाहरूको बारेमा

---

[१४८] **ऐजन**, पृ. ४३-४८ ।

खोजविन गरेका छन् । जसको मूलस्रोतका रूपमा लेखकले डा. के.पी. जायसवालको वर्णनलाई नै आधार मानेको देखिन्छ । लेखकले प्राचीनकाललाई तीन भागमा विभक्त गरेका छन् र पहिलो भागमा पौराणिककालदेखि किरातपूर्वकालीन वर्णन रहेका छन् भने दोस्रो भागमा किरातकालको वर्णन गरिएको तथा तेस्रो भागमा लिच्छवि शासनकालमा केन्द्रित छ ।

लिच्छविकालीन इतिहासलाई पनि डा. रेग्मीले दुई खण्डमा विभाजन गरी लेखेका छन् । जसको पहिलो खण्डमा वंशावलीमा आधारित लिच्छविशासन र दोस्रो भागमा ऐतिहासिक प्रमाणहरू प्राप्त भएदेखिका तथ्यपूर्ण वर्णनहरू छन् । ऐतिहासिक स्रोत र तथ्यहरूको उपलब्ध काल भन्नाले विक्रमको पाँचौं शताब्दीदेखि नवौं शताब्दीसम्मलाई बुझाउँछ जुन कालअन्तर्गत २०० भन्दा बढी शिलालेखहरू प्राप्त भई अर्थ र भाषान्तरसमेत भइसकेका छन् । तर डा. रेग्मीले प्रस्तुत पुस्तक प्रकाशन गर्दा त्यतिका अभिलेखहरू प्रकाशमा आइसकेका भने थिएनन् । त्यस्ता कठिन, अस्पष्ट अभिलेखहरूलाई सहज पारेर नेपालको प्राचीन इतिहासलाई प्रकाशन गरिदिएको हुनाले नै उनलाई नेपालका मूर्धन्य इतिहासकारका रूपमा मान्नु पर्ने हुन्छ ।

नेपालको इतिहासलेखनमा उल्लेखनीय कार्य गरेका भए पनि उनका केही कमजोरीहरू नभएका भने होइनन् । उदाहरणको लागि नेपाल देश भन्नाले काठमाडौं खाल्डोलाई मात्र मान्नु उनको कमजोरी भित्र पर्दछ । प्रामाणिक आधारहरू हुँदाहुँदै पनि नेपालबारे गलत व्याख्या र उल्लेख गरेको कुरालाई औंल्याउनु पर्ने देखिन्छ । अझ भन्नु पर्दा अंग्रेजहरूको प्रवेशपूर्व भूटान सिक्किमसमेत नेपालमा रहेको कुरा माथिको सीमाङ्कनले खुलस्त पारेको छ । उनले नेपाललाई खुम्च्याएर सुनकोशी र गण्डकीबीच मात्र सीमित गराउँदै भारतीय र केही विदेशी इतिहासकारको अनुकरण गरेकोले निष्पक्ष र विवेचनात्मक लेखन नगरेको देखिन्छ । यसैगरी भारतमा अंग्रेजहरूको आगमनपूर्व भारत ६५० भन्दा बढी टुक्रा राज्यहरूमा विभक्त थियो । उत्तरी भारतमा मात्र प्राचीनकालमा षोडषमहाजनपद जस्ता पृथक-पृथक र स्वतन्त्र राज्यहरूको अस्तित्व रहेको पाइन्छ । केवल बेलायती उपनिवेशवादीहरूले मात्र भारतलाई एकीकरण गरिदिएका हुन् । अशोकले पनि कलिङ्गसँग युद्ध गर्नु परेको कुराले भारत विभाजित रहेको स्पष्टै हुन्छ । उनले बुद्ध धर्म स्वीकारेपछि भारतवर्षमा केन्द्रशक्ति नियन्त्रणको अभावमा सबैतिर झगडा, वैमनस्यता र राजनीतिक विभाजन सुरु भयो । त्यसरी विचार गर्दा मुसलमानीकालमा उत्तरी भारतमात्र एकीकृत गरे । त्यसैले नेपाल देशको अस्तित्वलाई विक्रमपूर्वकालीन स्रोतहरूका आधारमा सीमाङ्कन नगर्नु डा. रेग्मीको कमजोरी पक्ष मान्न सकिन्छ ।

नेपालको इतिहास लेख्दा स्वदेशमा अभिलेख्य स्रोतहरूको नितान्त अभाव रहेका अवस्थालाई विचार गरेर डा. रेग्मीले भारतीय इतिहासकारहरूले नेपालको वर्णनलाई आरम्भदेखि स्वतन्त्र र सार्वभौम राष्ट्रको रूपमा रहेको मुलुकलाई परतन्त्र रहेको भन्ने

लेखिदिएका कुरालाई जस्ताको तस्तै अनुकरण गरेका थिए । नेपालको पौराणिक वर्णनमा बुद्ध अवतारको वर्णन, बुद्धको नेपाल भ्रमणजस्ता कुरामा पनि उल्लेख भएको पाइन्छ । त्यसैगरी मञ्जुश्री बुद्धले काठमाडौँ खाल्डोमा रहेकोताललाई खोली वस्तीयोग्य बनाए । बुद्ध धर्मावलम्बीहरूको उल्लेख र भगवान् कृष्णबाट त्यो काम भएको हो भन्ने वर्णनहरू तथाकथित धर्मपालको राज्य, गौडका (वंगाल) राजा प्रचण्ड शान्तीकरका नामले शान्तिपुर तथा स्वयंभू चैत्यको निर्माण गराएको, नेमुनिको प्रशासनले नेपालको नामकरण भएको भन्ने वर्णनलाई पनि डा. रेग्मीले एकमुष्ट रूपमा पौराणिककालअन्तर्गत समावेश गरी आफ्नो कृतिमा प्रस्तुत गरेका छन् । उनले बुद्ध मत तथा आर्य सनातनी हिन्दूमतको वर्णन भएका वंशावलीहरू काल्पनिक र उपकथा भएका हुनाले इतिहासको तथ्यसँग त्यस्ता काल्पनिक वर्णनको सम्झौता हुन नसक्ने ठोकुवा गरिदिएका छन् ।[१४९] त्यसै प्रकारबाट गोपालराज वंशावलीमा नेपालमा गोपालवंशीय राजाहरूले राज्यआरम्भ गरेको उल्लेख पाइन्छ भने त्यहाँ कलियुगको ई. ८२४ वर्ष देखि ई. ७२८ सम्मको विवरण उल्लेख छ । उनको भनाइअनुसार पहिले गोपालवंशी त्यसपछि आभीरवंशी अनि किराँतवंशी, क्रमशः सोमवंशी, सूर्यवंशी र ठकुरीहरूको राज्यको वंश वर्णन पाइन्छ । वर्तमानकालमा कलिगतवर्ष ५१०६ (वि.सं. २०६२) भएको हुनाले त्यसलाई २००६ सँग घटाउँदा ५१०६-२००६= ३१०० विक्रमपूर्व कलियुग सुरु भएको अनुमान गर्न सकिन्छ । त्यसै आधारमा नेपालमा ६ वटा वंशले राज्य गरेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । तर कलिगत ३८२४ सालसम्म वा ७२८ ई. सम्म राज्य गरेको प्रसङ्ग डा. रेग्मीले कुन आधारले गरे भन्ने उल्लेख छैन ।[१५०] अर्कोतिर डेनियल राइटले प्रकाशन गरेको वंशावलीमा कलियुगका आरम्भ राजा पवीको राज्यकालमा भई दोस्रा राजा किराँतवशी राजाको उल्लेख भएबाट डा. रेग्मीले दिएको वर्णन अनियमित देखिन्छ । गोपालराज वंशावलीले लिच्छविराजाहरू सूर्यवंशी भएको वर्णन गरेको छ । सोही वंशावलीमा गोपालहरूलाई पहिलो शासक भन्ने पनि उल्लेख छ । त्यसपछि आभीर, किरात र लिच्छविहरू क्रमशः राजा भएको उल्लेख छ । त्यसपछिका वंशावलीले जे लेखे पनि त्यसबारेमा गोपालराज वंशावलीको वर्णनलाई नै भरपर्दो मान्न सकिन्छ । डा. रेग्मीले स्पष्टसँग नेपालमा गोपालवंशलाई पुष्टि गर्ने अभिलेख्य प्रमाण प्राप्त नभएको, महिषपालहरूको राज्यकाल पुष्टि गर्ने प्रमाणको पनि अभाव रहेको र किराँत जाति भए पनि प्रामाणिक अभिलेखहरू उपलब्ध नभएको कुरा उल्लेख गरेका छन् । त्यसो भए पनि लिच्छवि वंशको शासनपूर्व नेपालमा कुनै शासक नरहेको कुरा भन्न मिल्दैन । अभिलेख प्राप्त भएपछिको वर्णनलाई तथ्यपूर्ण र त्यसपूर्वका सामग्रीलाई खोजी गर्ने, व्याख्या गर्ने र प्राप्त

[१४९] **ऐजन**, पृ. ५०–५३ ।

[१५०] **ऐजन**, पृ. ५३ ।

सामग्रीलाई अनुकूल व्याख्या गर्ने गर्नु पर्दछ, तब मात्र स्वच्छ इतिहास बन्दछ भन्ने उल्लेख गरिएको छ ।[१५१]

नेपालमा किरातहरूको राज्य पुष्टि गर्ने प्रमाणहरू नभएका र २९ जना राजाहरूले राज्य गरेको कुरा कर्कपेट्रिक वंशावलीमा उल्लेख छ । तथापि ती कुरा तत्कालीन विवरणमा आधारित होइनन् । वंशावलीमा रामायण र महाभारतको कुरा उल्लेख छ । महाभारतको युद्ध, रामायणका घटना र बुद्धको जन्म एकै कालमा भएको कुरा र अशोक नेपाल पसेको कुरालाई त्यसै घटनासँग सम्बद्ध देखाउन मिल्ने प्रसङ्ग होइनन् । अशोकका ३ वटा शिलालेख प्रमाणका रूपमा उपस्थित छन् । निग्लिहवा, गोटीहवा र लुम्बिनी अशोकका शिला स्तम्भले अशोक स्रमाटले पश्चिम नेपालको भ्रमण गरेको कुरा प्रमाणित हुन्छ । तर ती ठाउँहरू अशोककै साम्राज्यअन्तर्गत परेको भन्ने उल्लेख नभई त्यो ठाउँमा बुद्धको जन्म भएको हुनाले तीर्थाटनको निम्ति अशोकले शिला तथा अभिलेख राखेको प्रमाणित हुन्छ ।[१५२] डा. रेग्मीले प्रागैतिहासिककालीन नेपालको गोपालवंश, आभीरवंश, किरातवंश र अन्य प्रमाणले पुष्टी नभएका बुद्धको भ्रमण, अशोकको विजय अभियानका विषयमा काठमाडौं उपत्यकामा उनीहरूको भ्रमणकाल सम्बन्धमा देखिएको भ्रमनिवारण गरेको पाइँदैन ।

प्रस्तुत कृतिको पाचौं परिच्छेदमा डा. रेग्मीले लिच्छवि राजाहरूको प्रारम्भिककालीन वर्णन गरेका छन् । लिच्छविहरूको उत्पत्तिको कुरामा उनले आफ्नो परिश्रमले अन्वेषण गर्ने कष्ट नउठाई फ्रान्सिसी लेखक सिल्भाँ लेभीको भनाइलाई उध्रित गरेको पाइन्छ । लेभीले पनि नेपालको बारेमा लेख्ने कर्कप्याट्रिकको वर्णन तथा गोपालराजवंशवलीको कुरालाई आफ्नो लेखनको आधार बनाएका छन् । त्यतिबेला लेखिएका वंशावलीहरू अनिश्चित र अप्रमाणित प्रकारका छन् । त्यस्ता कुरालाई कर्कप्याट्रिक तथा डेनियल राइटले वंशावलीका स्रोतलाई आफ्नै मौलिक र प्रारम्भिक स्रोत भएका वंशावली भनी प्रकाशित गरेका छन् । त्यति गरेर पनि उनीहरूले शंकाको निवारण गर्न समर्थ भएका छैनन् ।[१५३] अर्कोकुरा, भारतीय विद्वान्हरूले नेपाललाई सकेसम्म भारतकै अधिनको बनाउने व्याख्या गर्दै नेपालको इतिहासलेखन गर्दै आएका पाइन्छन् । भारतका शुङ्ग, कुशान, गुप्तजस्ता शासकहरूले नेपाललाई अधिनमा पारेको उल्लेख ती लेखकहरूले गर्दै आएका छन् । डा. रेग्मीले स्पष्टसँग भन्दै कुशानकालीन मुद्राहरू, कुशान र गुप्त राजाहरूका अवशेषहरू नेपालमा यदाकदा पाइएका छन् । त्यस्तै आधारमा नेपाल भारतकै अधिनमा थियो भन्ने आधार पुष्टि हुँदैन । के.पी. जायसवालले आफ्नो पुस्तक **द इम्पेरियल**मा समुद्रागुप्तले नेपाललाई वशमा पारेको कुरा उल्लेख छ । तर राजा मानदेवले मुद्रा

---

[१५१] **ऐजन**, पृ. ५४–५५, धनबज्र बज्राचार्य र कमलप्रकाश मल्ल, **द गोपालराज वंशावली**, जि.एम्.वि.एच् : फ्रेन्च स्टेनर भेर्लाग वेस्बाडेन, ई. १९८५, पृ. ७३-१२० ।

[१५२] रेग्मी, **पूर्ववत्, पादटिप्पणी संख्या-१५**, ई. १९६०, पृ. ५६–६१ ।

[१५३] **ऐजन**, पृ. ६२–६८ ।

टंकण गरेका कुरालाई वास्ता नगर्नु उपनिवेशिक इतिहासकारको अवधारणा रहेको टिप्पणी डा. रेग्मीले प्रस्तुत पुस्तकमा गरेका छन्[१५४] जो प्रशंसनीय छ ।

नेपालमा लिच्छविवंशको पहिलो शासकका विषयमा रहेको विवादलाई डा. रेग्मीले टुङ्गो गर्दै जयदेव प्रथम नै लिच्छवि वंशको पहिलो राजा र सुपुष्पदेव भने पाटलीपुत्रका (पटनाकै) राजा भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् । लिच्छविहरू पटनाका शासक भएको कुरा अनौठो देखिन्छ । गोपालराज वंशावलीमा राजा सुपुष्पदेवले नेपालमा वर्णव्यवस्थाको स्थापना र पशुपतिनाथको मन्दिर निर्माणका साथै न्यायपूर्ण तरिकाले शासन गर्ने राजा भनी उल्लेख गरेको छ । उक्त कुरालाई डा. रेग्मीले पनि सोहीअनुसार उल्लेख गरेका छन् । ७०० विक्रमपूर्वमा नेपालमा लिच्छवि राजा सुपुष्पदेवले वैशाली (चम्पारण जिल्ला भारत) तर्फबाट आएर शासन स्थापना गरे । त्यतिबेला वैशालीमाथि अजात शत्रुको आक्रमणले राज्य ध्वस्त भएपछि सुपुष्पदेव नेपालतिर पसेका थिए ।[१५५] डा. रेग्मीले त्यतिबेलाको भूगोलको स्वरूप देखाउँदै लिच्छवि राजाहरूले उत्तरी विहारलाई पनि आफ्ना अधिनमा पारेका थिए । त्यसलाई प्रमाणित गर्न प्रशस्त अन्वेषण गर्नु पर्ने स्थिति अद्यावधि रहेको छ । त्यस कुरालाई नेपालमा प्राप्त केही वंशावलीहरूले पनि उल्लेख गरेका छन् र ती दुईवटा वंशावलीको उल्लेख प्रस्तुत कृतिमा छ ।[१५६]

प्राचीनकालदेखि नेपाल एक स्वतन्त्र र सार्वभौम सत्ता सम्पन्न रहेको थियो र यहाँको सांस्कृतिक परम्परालाई आर्यपरम्पराको संस्कारले प्रभाव पारेको पाइन्छ । जसलाई भारतवर्षको संस्कृति मानिएको छ । नेपाल सोझै भागीरथी नदीले निर्माण गरेको समथर भू-भागसँग जोडिएको हुनाले यहाँ शिवमत र बुद्धमत विकसित भएको पाइन्छ । नेपालका देवल, मन्दिर, मठ, स्तूपहरू निर्माण गरिएका छन् भने वैष्णव संप्रदायको पनि साथसाथै विकसित रूप देखिन्छ । त्यस कार्यमा भारत र नेपालबीच पर्याप्त अन्तरक्रिया भएका र धार्मिक आदानप्रदान प्रशस्तरूपमा भएको यथार्थलाई यहाँका कलाकौशलबाट पनि स्पष्ट हुन सक्छन् ।[१५७] ई. २०० ताका वैशाली राज्यअन्तर्गत नेपाललाई सम्मिलित गराउने कार्य लिच्छविहरूले गरेका थिए भन्ने कुरा इतिहासकार के.पी. जायसवालले उल्लेख गरेको धारणालाई डा. रेग्मीले सप्रमाण खण्डन गर्न समर्थ भएका छन् । जयदेव प्रथमको राज्यकालमा ई. ३४०-३५० विक्रम पूर्वबाटै नेपाल पृथक र स्वतन्त्र देश भएको देखिनाले माथिको कुरा गलत भएको अनुमान गर्न सकिन्छ । त्यस्तो काल्पनिक कुरालाई प्रमाणले

[१५४] **ऐजन**, पृ. ६९-७३, के.पी. जायसवाल, **क्रोनोलजी एण्ड हिस्ट्री अफ नेपाल**, पटना : एलाइड पब्लिसर्स, ई. १९३७ ।

[१५५] **ऐजन**, पृ. ७३-७६, राइट, **पूर्ववत्, पादटिप्पणी संख्या-२३**, पृ. १७१-७५ ।

[१५६] रेग्मी, **पूर्ववत्, पादटिप्पणी संख्या-१५**, पृ.७७-८० ।

[१५७] **ऐजन**, पृ. ८१-८३ ।

पुष्टि नगर्ने बरु विहारको उत्तरी भागसम्मको सम्पूर्ण भू-भाग नेपालको अधिनस्थ रहेको देखिन्छ भन्ने स्पस्टोक्ति दिएका छन् ।[१५८]

कृतिको छैटौं परिच्छेदमा अभिलेख र सम्वत्को विवेचना गरेका छन् । भगवानलाल इन्द्राजी, जी. नोली सेसिल वेण्डाल सिल्भाँ लेभी तथा टामस वेलिन्जरजस्ता पूर्ववर्ती विदेशी इतिहासकारहरूबाट लेखिएका कृतिहरूमा अभिलेखहरूका आधारमा नेपालको बारेमा केही मात्र लेखेका छन् । डा. रेग्मी पनि कुनै अभिलेख विशेषज्ञ नभएकाले होला उपर्युक्त लेखकहरूकै अभिमतलाई समर्थन गर्न बाध्य भएको पाइन्छ । उनीहरूले प्राचीन अभिलेखका पाठ र तिथिमितिका बारेमा विवादास्पद र बेग्लाबेग्लै सम्वत्को परिभाषा दिएका छन् । लिच्छवि अभिलेखहरूमा दुईवटा सम्वत् भएको तथ्यलाई डा. रेग्मीले स्वीकार गरेका छन् । तर पूर्ववर्ति इतिहासकारहरूले लेखेका सबै प्रसङ्गलाई डा. रेग्मीले अनुकरण गरेका भने छैनन् । उनले राजा मानदेवको राज्यस्थापना ई. ४६४ भएको कुरा र शक सम्वत् ३८६ रहेको कुरालाई उल्लेख गरका छन् ।[१५९] लिच्छविकालीन राजा अंशुवर्माको राज्यकालमा उत्कीर्ण अभिलेखमा प्राप्त सम्वत् ३० लाई हर्षसम्वत्, तिब्बतीसम्वत् र अंशुवर्मासम्वत् भनी ई. ५९५ लाई तर्कसहित पुष्टि गर्ने प्रयत्न गरिएको छ । डा. रेग्मीले भने त्यसलाई मानदेव सम्वत् भनी स्वीकार गरेका छन् । जुन सम्वत् ई. ५७६ बाट आरम्भ हुन्छ ।

प्रस्तुत कृतिको सातौं परिच्छेदमा राजा वृषदेवबाट शिवदेवसम्मको अभिलेखका आधारमा वर्णन गरिएको छ । त्यतिबेलासम्म प्रकाशित अभिलेखहरूका सम्बन्धमा आधारित रहेर तत्कालीन राजनीतिक इतिहासका विविध पक्षको विश्लेषण गरिएको छ । त्यसै सिलसिलामा राजा चन्द्रगुप्त प्रथम कि पत्नी कुमारीदेवीका विषयमा लिच्छवि राजाकी छोरी हुन् कि होइनन् भन्ने कुरामा विवाद उठ्न गएको छ । डा. रेग्मीले भारतमा विशाल साम्राज्य कायम हुँदा नेपाल पनि त्यसबाट प्रभावित हुन सक्ने संभावनाको उक्त कृतिमा उल्लेख गरेका छन् ।[१६०] पुराना अभिलेख र वंशावलीमा आधारित रहेर नेपालका लिच्छविराजा मानदेवको वर्णन गरिएको छ र पुर्खाहरूका बारेमा पनि उक्त आधारमा नै लेखिएको छ । उनका पुर्खा क्रमशः धर्मदेव, शंकरदेव र वृषदेव भएको कुरा पनि अभिलेखबाट स्पष्ट भएको छ । त्यसै परिप्रेक्ष्यमा नेपालका मल्ल शासकहरू विदेशबाट नेपाल प्रवेश नगरेको कुरालाई वानशास्त्रीय अनुकल्पनाका आधारमा डा. रेग्मीले पुष्टि गर्न खोजेका छन् । उनीहरूको स्थानीय जातिबीच सम्मश्रिण गरेको कुरालाई पनि स्वीकारेका छन् । उदाहरणको लागि शाक्यहरू नेपालमा आश्रय

[१५८] **ऐजन**, पृ. ८४-८७ ।

[१५९] **ऐजन**, पृ. ८९ ।

[१६०] **ऐजन**, पृ. १२४-२८ ।

लिएका अवस्थामा विरुधकको हत्या र आक्रमणबाट बच्नका निम्ति मल्लहरूले गण्डकीभन्दा पूर्वतिर प्रवेश नगरिसकेको भन्ने कुरालाई स्वीकार गर्न सकिँदैन ।[१६१]

मानदेवका पुत्र महिदेव भएको उल्लेख गरेका छन् । राजा महिदेवलाई गुप्त भारदारहरूले सत्ताच्यूत गराएका थिए । त्यतिबेला रविगुप्त, क्रमलिन र भौमगुप्त निकै शक्तिशाली भारदारले नेपालको राजनीतिलाई नियन्त्रणमा लिई राजालाई निश्तेज पारेका थिए । त्यतिमात्र नभई राजालाई नै कुनै महत्त्व नराखी आफूलाई उच्च पदमा रहेको देखाउन ती भारदारहरू पछि नपरेको पाइन्छ । गुप्तहरू अरू कोही नभई आभीरहरू नै थिए भन्ने कुरा भौम गुप्तकी आमाले भनेको कुरालाई प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसै सिलसिलालाई लिएर डा. रेग्मीले आभीरहरूका बारेमा पनि इतिहास कोट्याउने कार्य गरेका छन् । त्यसमा उनले भारतीय इतिहासको आधार लिएका छन् । उनले ती आभीरहरू पश्चिम नेपालको सीमावर्ती भारततिरबाट नेपाली भू-भागभित्र प्रवेश गरेको अनुमान गरेका छन् । उनीहरू मूलतः आर्यजातिकै मूलबाट प्रवाहित भएका थिए । ती पछि गएर आर्यत्तर जातिसँग पनि सम्मिश्रण भएर नेपालमा आभीर जातिको निर्माण भएको र नेपाली जातिको रूपमा पहिचान पाएको कुरालाई डा. रेग्मीले स्पष्टसँग उल्लेख गरेका छन् । वास्तवमा भन्ने हो भने डा. रेग्मीले आभीरहरूका बारेमा व्यक्त गरेका प्रसङ्गहरू कुनै अभिलेख्य प्रमाणबाट पुष्टि हुन भने सकेको छैन केवल त्यो उनको अनुकल्पना र नेपालको भौगोलिक वनोट तथा उत्तरदक्षिण व्यापारका कारण उत्पन्न भएको र प्राचीनकालीन अनिश्चित परिस्थिति माथि विचार गरेर अनुमानको आधारमा लेख्ने काम मात्र भएको जस्तो अनुमान गर्न सकिन्छ । त्यति भएर पनि गुप्तहरूले प्राचीन नेपालमा प्रभाव पारेको भन्ने कुरा प्रमाणित हुन्छ ।[१६२]

नेपालको स्वच्छ इतिहासलेखनमा उपनिवेशवादी चिन्तनको प्रभाव रहेको हुँदा आजसम्म त्यसबाट मुक्त नभएको पाइन्छ । त्यो कुरा विभिन्न लेखकहरूले नेपाललाई विदेशी शासकहरूको अधिनमा पुगेको कुरा लेख्दै आएका छन् । तिनीहरूले नेपाल कहिले सम्राट अशोकको अधिनमा, कहिले समुद्र गुप्तको अधिनमा कहिले मुसलमान राजा अकवरको, कसैले तिब्बतको र कसैले त चीनको अधिनमा पनि नेपाल परेको कुरा लेख्न पछि परेका छैनन् । डा. रेग्मीले ती प्रत्येक इतिहासकारहरूका भनाइलाई पृथक-पृथक रूपमा खण्डन टिप्पणी गरेका छन् । उदाहरणको निम्ति के.पी. जायसवालको लेखनलाई विवादास्पद भनी कडा टिप्पणी गरेको प्रसङ्गलाई लिन सकिन्छ । जायसवालले नेपाललाई कहिले भारतको त कहिले तिब्बतको उपनिवेश रहेको कुरा लेखेका छन् । त्यसकालको इतिहासकाबारेमा यूरोपीय बेलयती र फ्रेन्च इतिहासकारहरूले पनि नेपाललाई

---

१६१ **ऐजन**, पृ. १३१-१३६, धनबज्र बज्राचार्य, **लिच्छविकालका अभिलेख**, काठमाडौँ : नेपाल र एसियाली अनुसन्धान केन्द्र, २०३०, पृ. ९५-९६ ।

१६२ रेग्मी, **पूर्ववत्, पादटिप्पणी संख्या-१५**, पृ.१३७-१४५ ।

उपनिवेशवादी नजरले मूल्याङ्कन गरी स्वतन्त्र रहन नसकेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । यसरी नेपाललाई कहिले भारत, तिब्बत तथा कहिले चीनको उपनिवेश रहेको कुरा उल्लेख गर्दै आएका छन् । त्यस कुरालाई डा. रेग्मीले खण्डन गरेका छन् । त्यस्तै नेपालमा आभीरहरूले विद्रोह गरेका भन्ने कुराको पनि डा. रेग्मीले खण्डन गरेका छन् । तिब्बतमा प्राप्त केही पाण्डुलिपि मञ्जुश्री मूलकल्प, सुमतितन्त्र, गोपालराजवंशावलीजस्ता ग्रन्थमा केही लिच्छवि शासकहरूको उल्लेख गरिएको छ । त्यतिबेला गुप्तहरू शक्तिशाली रहेको कुरा पनि त्यहाँ पाइन्छ । ई. ५७६ मा मानदेव द्वितीय सम्वत् स्थापना भएको कुरा नेपालका स्थानीय वंशावली तथा तिब्बती वंशावलीबाट भ्रम पैदा भएको छ । त्यस्ता विवादास्पद पाण्डुलिपिहरूको आधिकारिकताको पनि डा. रेग्मीले परीक्षण गरेका छन् । केही लिच्छवि अभिलेखहरू प्रकाशित भएका छन् जसबाट प्राचीनकालमा स्थानीय पञ्चायतहरूलाई केही अधिकार प्रदान गरिएको कुरा खुलेको छ । गोष्ठी र नियमित आम्दानीका स्रोतहरूको बन्दोवस्त गरेका बेलामा काम गर्ने अधिकृतहरूको पनि व्यवस्था गरिएको थियो । शिवदेव प्रथमको लेते लम्वाटीद्रङ्गमा प्राप्त अभिलेखमा पनि त्यस्ता कुरा उल्लेख गरेको पाइन्छ । डा. रेग्मीले लिच्छवि कुलकेतु नामबाट शिवदेव प्रथमलाई सम्बोधन गरिने कुरालाई प्रकट गरेका छन् । त्यस्तै अंशुवर्मा राजाको हैसियतमा उदय हुनु र कैलाशकुट भवन तथा मानगृहको कुरा पनि तत्कालीन अभिलेखहरूबाट पुष्टि भएका छन् ।[१६३]

लिच्छवि राजा वृषदेवदेखि शिवेदव प्रथमसम्मका लिच्छवि शासकहरूको शासन अवधिको निश्चित तिथिमिति प्रकाश गर्ने कार्य पनि डा. रेग्मीबाटै पहिलो चोटी भएको पाइन्छ । कतिपय ठाउँमा उनले अनुमानको आधार पनि लिएको देखिन्छ । तिब्बती स्रोतले राजा अंशुवर्माको मृत्युपछि आफ्ना छोरालाई उत्तराधिकारी घोषणा नगरी शिवदेवका छोरा उदयदेवलाई उत्तराधिकारी घोषणा गरेकोमा उदयदेवको हत्या भएको कुरा उल्लेख गरेको छ । त्यस प्रसङ्गलाई पनि डा. रेग्मीले आफ्नो कृतिमा उल्लेख गरेका छन् । वाल्सले उल्लेख गरेका लिच्छवि राजाहरूका मानाङ्क र गुणाङ्क नामक मुद्राहरूको कुरालाई शेशिल वेण्डाल र के.पी. जायसवालले पनि समर्थन गरेको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।[१६४] मानदेव प्रथम कि पत्नी श्री भोगिनीको मूर्ति मानाङ्क मुद्रामा उत्कीर्ण गरिएको थियो । त्यस कुरामा डा. रेग्मी भ्रममा परेको अनुमान हुन्छ । त्यस्तै गुणकामदेवको मुद्रालाई गुणाङ्क भनिएको कुरा मिल्दो छैन किनभने गुणकामदेव लिच्छवि राजा नभएको कुरा स्पष्ट छ । लिच्छविकालीन शासनका साथै कलाकौशलमा पनि भारतीय प्रभाव रहेको पाइन्छ । नेपालको समाज, संस्कृति, दर्शन, मूर्तिकला, राजनीतिमा भारतीय प्रभाव परेको कुरा अभिलेखबाट नेपालमा हिन्दुधर्म र बुद्धधर्मको सम्मिलन क्षेत्र रहेको र वैशालीसम्म नेपालको अधिनमा रहेको कुरा जानकारी

---

१६३ **ऐजन**, पृ. १४५-१५३ ।

१६४ **ऐजन**, पृ. १५४-१५६ ।

भएको छ । भारतीय शासकहरूले नेपालमा अधिकार गरेको कुरा कुनै पनि स्रोतबाट पुष्टि नभएको डा. रेग्मीले स्पष्ट रूपमा दर्शाएका छन् ।[१६५]

राजा अंशुवर्मा र जिष्णुगुप्तको बीचको तनावलाई परिच्छेद आठौंमा उल्लेख भएको कुरा वंशावलीजस्ता स्रोतहरूले अंशुवर्मा तथा जिष्णुगुप्तको वर्णन गरेकोलाई तत्कालीन अभिलेखहरूले पुष्टि गर्ने नपर्ने परीक्षण पनि डा. रेग्मीले गरेको पाइन्छ । उनको भनाइमा राजा अंशुवर्मालेे आफ्ना प्रतिपक्षहरूको दमन गरी आफू राजकाजमा शक्तिशाली भएका थिए । उनलाई अप्रत्यक्ष सहयोग गर्ने कार्य राजा शिवदेवले गरेका हुँदा अंशुवर्मा त्यसरी विरोधी भारदारहरूलाई निश्तेज पार्न सफल भएका थिए । आफ्नो हातमा शक्ति आर्जन गर्न अंशुवर्माले निकै बुद्धिमानी भूमिका निवार्ह गरेको पाइन्छ । आभीरगुप्तजस्ता पुराना भारदारहरूलाई तेजहीन पार्ने काम सजिलो अवश्य थिएन । पछि अंशुवर्मा सामन्त र महासामन्त हुँदै राजासमेत बन्न सफल भए । त्यसरी शक्ति आर्जन गर्ने अंशुवर्मा शिवदेव प्रथमका ज्वाइँ वा भानिज भएको कुरामा इतिहासकारहरू सहमत छन् ।[१६६] राजा शिवदेवलाई शक्तिमा समर्थन गर्ने र शिवदेवकै मद्दतबाट आफू वास्तविक शासक बन्न सफल अंशुवर्मा नेपाली समाजका सुधारक तथा जनप्रेमी राजा मानिन्छन् । राजा शिवदेव उदार, धार्मिक र प्रजाप्रेमी शासक थिए र अंशुवर्मालाई राजकाजको तालिम दिएर प्रसिद्ध र सफल शासक बनाउन समर्थ रहेका थिए । त्यसैले लिच्छविकालमा सर्वोत्कृष्ट राजा अंशुवर्मा हुन भनी डा. रेग्मीले प्रशंसा गरेका छन् । राजा अंशुवर्माका अभिलेखहरूलाई डा. रेग्मीले ठाउँङठाउँमा उद्धरण पनि गरेका छन् । देवकार्य तथा जनसेवामा उनले गरेका योगदानहरूको कुरा अभिलेखहरूमा पाइन्छन् । उनी आफूलाई भगवान पशुपतिका कृपाबाट राज्यको प्रतिपालन गरेको मानी आफूलाई “श्री भट्टारक” भन्ने उपनाम पनि दिएका कुरा तत्कालीन अभिलेखबाट स्पष्ट हुन्छ । त्यसबाट उनी पशुपतिका पूजारी तथा भक्तशीरोमणि रहेको विषयलाई पुष्टि गरिएको पाइन्छ । अर्को अभिलेखमा राजा अंशुवर्माले आफूलाई “कथं प्रजा मे सुखिताः भवेत्” भन्ने वाक्यांश उत्कीर्ण गरेर प्रजापालन तत्परताको प्रत्यक्ष प्रमाण प्रस्तुत गर्न समर्थ भएका देखिन्छन् । ह्वेनसाङको वर्णन र अंशुवर्माका उद्धरणहरू डा. रेग्मीले आफ्नो पुस्तकमा प्रशस्त मात्रामा प्रस्तुत गरेका छन् ।

लिच्छविशासनकालमा नेपालको सिमाना व्यापक रूपमा विस्तार भएको थियो । विजित क्षेत्रमा उनीहरू प्रभावकारी किसिमले प्रशासन सञ्चालन गर्दथे । अंशुवर्मा सधैं सत्कार्यमा प्रवृत रहन्थे । उनले आफ्ना जनता र राष्ट्रको उत्थानको कार्य गर्ने देखिंदा उनी राष्ट्रप्रेमी रहेको कुरा प्रमाणित हुन्छ । अंशुवर्माको शासनकाल आदर्शमय रूपमा व्यतित भएको भए पनि उनका उत्तराधिकारी उदयदेव, जयदेव गद्दीमा आसीन भए । त्यति नै बेलाबाट गुप्त भारदारहरूले

[१६५] **ऐजन**, पृ. १५७–१६१ ।

[१६६] **ऐजन**, पृ. १६१–१६३ ।

विद्रोह गरिदिए । परिणामस्वरूप बाध्य भएर उदयदेव तिब्बततिर निर्वासित हुनुपऱ्यो । त्यसपछि नेपालको गद्दीमा ध्रुवदेव बसे । ध्रुवदेव उदयदेवका आफ्नै भाइ भए पनि दाजुको विरुद्ध गुप्त भारदारहरूसँग मिलिमतो गरेका थिए । उनलाई मद्दत गर्ने कार्य जिष्णुगुप्तले गरेको हुँदा तत्कालीन नेपालको शासनमा ध्रुवदेव नाममात्रका राजा हुन गए भने जिष्णुगुप्त वास्तविक शासक हुन पुगे । चिनियाँ स्रोतको उल्लेख गर्दै डा. रेग्मीले उदयदेव तिब्बत नभागी नेपालमा आफ्नै भाइ नरेन्द्रदेवले हत्या गरेको उल्लेख गर्दै नरेन्द्रदेव त्यसपछि तिब्बतिर पलायन भएको प्रसङ्गलाई उल्लेख गरेका छन् । त्यस विषयमा स्पष्ट भन्न सकिने अवस्था छैन । किनभने उदयदेव त्यसरी निर्वासित भए पनि पुनः नेपालको गद्दीमा नवसी एकैचोटी नरेन्द्रदेव तिब्बतबाट फर्केर नेपालको राजगद्दीमा बसेको कुरा उल्लेख छ ।[१६७]

राजा शिवदेवको राज्यकालसम्ममा शक्तिहीन भएका गुप्तहरू राजा उदयदेवको शासन सुरु हुना साथ उनलाई निर्वासित गराई राजगद्दीमा ध्रुवदेवलाई राखी जिष्णुगुप्त पुनः शक्तिशाली बन्न समर्थ भए । जिष्णुगुप्त क्रमशः ध्रुवदेव तथा भीमार्जुन देवको राज्यकालमा क्रियाशील रहे । अंशुवर्माभन्दा पनि अझ शक्तिशाली भारदारमा रहेका जिष्णुगुप्त "तत्पुरषसरह" वा उनको स्थान राजा समान रहेको बुझ्न सकिन्छ । पछिल्ला दिनहरूमा जिष्णुगुप्त र विष्णुगुप्त बाबुछोरा मिलेर राजा सरह वा "तत्सहितेन" भन्ने पद धारणा गरी शक्तिको निष्कण्टक उपभोग गरेका पाइन्छन् । त्यसबाट भारदार जिष्णुगुप्त र उनका छोरा विष्णुगुप्त दुवै उच्च महत्त्वाकांक्षी भएको प्रमाणित हुन्छ । त्यति मात्र नभई भारदार जिष्णुगुप्तले आफ्नो छोरा विष्णुगुप्तलाई राजकुमार भन्ने पदले समेत विभूषित गराए । त्यतिबेला राजपुत्र र यूवराज शब्दले राजकुमार भन्ने जनाउँथ्यो । जसबाट बाबुछोरा शक्तिशाली रहेको स्पष्ट हुन आउँछ । डा. रेग्मीले लिच्छविकालमा देखिएको त्यस स्थितिलाई सप्रमाण स्पष्ट पारेका छन् ।[१६८] उनले अंशुवर्मा महासामन्तकालीन नेपालको स्पष्ट मूल्याङ्कन गरेर सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, प्रशासनिक, कलाकौशलको बारेमा सफलता साथ प्रस्तुत गरेका छन् । डा. रेग्मीले आफ्नो कृतिमा राजा अंशुवर्मा र जिष्णुगुप्तको तुलनात्मक अध्ययन पनि गरेका छन् । उक्त अध्ययनले राजा अंशुवर्माभन्दा जिष्णुगुप्त बढ्ता महत्त्वाकांक्षी रहेको भन्ने प्रमाणित गर्दछ ।

प्रस्तुत कृतिको नवौं परिच्छेदमा डा. रेग्मीले ई. ६४०-४२ बीचमा तत्कालीन नेपालको राजनीतिमा घटेको घटनाबाट भएको परिवर्तनलाई आफ्नो शब्दमा उतार्न समर्थ भएका देखिन्छन् । त्यसबेला नेपालको सम्बन्ध तिब्बतचीन तथा उत्तरी भारतको कन्नौजसँगको सम्बन्ध नयाँस्वरूप देखापरेको प्रसङ्ग उल्लेख छ । राजा नरेन्द्रदेव नेपालको राजगद्दीमा ई. ६४०-४३ को अन्तरालमा बसेका समयमा चीनबाट राजनीतिक सम्बन्ध

[१६७] **ऐजन**, पृ. १६४-१८०, जगदीशचन्द्र रेग्मी, **लिच्छवि संस्कृति**, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार, २०२६, पृ. ९५-११० ।

[१६८] रेग्मी, **पूर्ववत्, पादटिप्पणी संख्या-१५**, पृ. १८५-१९१ ।

तथा कुटनीतिक सम्पर्क विस्तार गर्न लिई. पियाक्षो र स्रङचङगम्पोको भ्रमण भएको थियो । त्यस समयमा नेपालले चीनको समर्थन र मगध कन्नौजका अत्याचारी शासक अरूणाश्वको विरोधमा सैनिक सहयोग पुऱ्याएको थियो । त्यो सेनाको नेतृत्व राजा नरेन्द्रदेवका छोराले गरेका थिए । त्यस्ता राजा नरेन्द्रदेवकालीन अभिलेख्य आधारस्वरूप ७ वटा प्रमाणहरू प्राप्त भएका छन् ।[१६९] ती प्रमाणहरूलाई डा. रेग्मीले अध्ययन र विश्लेषण गर्दा राजा नरेन्द्रदेव सम्प्रभूतियन्त्र राजा भएका र उनी साहसी, विजयी, वीर, निडर, अर्काको मद्दत गर्न तत्परजस्ता गुणहरूले पूर्ण शासक रहेको स्पष्ट हुन्छ । यसबाट राजा नरेन्द्रदेवको राज्यकालमा मुलुकको आन्तरिक स्थितिमा कुनै अशान्ति नरहेको र शासन सुमधुर किसिमले सञ्चालन रहेको पुष्टि हुन्छ । लिच्छवि राजा नरेन्द्रदेवले आफ्ना पुर्खाहरूको कमजोरीबाट राज्य गुम्ने हो कि भन्ने स्थितिमा पुगेको परिस्थितिलाई साहस साथ भारदारहरूसँग जुधेर आफ्नो शक्ति मजवुत बनाई मुलुकमा आन्तरिक शन्तिकायम गरी वैदेशिक सम्बन्धमा उल्लेखनीय विकास गरेका थिए । त्यति बेला नेपालको इज्जत चीन, तिब्बत र भारतसम्म पनि विस्तार भएको र नेपाल पूर्णतः स्वतन्त्र राष्ट्र रहेको प्रमाणित हुन्छ ।

लिच्छविराजा शिवदेव द्वितीयका पुत्र जयदेव द्वितीयले पूर्वमा कामरूप कांची तथा सौराष्ट्रसम्म शासन चलाएको भन्ने डा. रेग्मीले उल्लेख गरेका छन् । त्यस कुरालाई पूर्णतः समर्थन गर्न कठिन पर्ने जस्तो देखिन्छ तापनि समुद्रगुप्तले नेपालमाथि अधिकार गरेको कुरालाई स्वीकार गर्ने तर जयदेव द्वितीयका कुरालाई असहमति गर्ने कुरा पक्षपाती हुन सक्तछ । प्रत्येक राजाहरू आफूलाई शक्तिशाली, वीर, उदार र महान देखाउने स्वभावका हुन्छन् । राजा जयदेवका राज्यकालीन विविध अभिलेखहरू अध्ययन गर्दा त्यसमा लिच्छविहरूको शाखा विस्तार भएको कुरालाई पनि इङ्गित गरिएको छ । त्यतिबेला लिच्छवि शासन विस्तृत रहेको बुझिन्छ । तत्कालीन राजनीतिक, सांस्कृतिक र धार्मिक पद्दतिको दृष्टिले पनि महत्त्वपूर्ण रहेको पाइन्छ । अर्को जयदेव द्वितीयको राज्यकालमा द्वैध र संयुक्त शासनको अन्त्य भएको कुरा पनि जानकारी भएको छ । राजा अंशुवर्माको राज्यकालबाट लिच्छवि शासनको राम्रो उन्नति रहेको पाइन्छ । तत्कालीन शासन व्यवस्थामा अर्थतन्त्र, संस्कृति, धर्म, धार्मिक सम्मिश्रण, परराष्ट्र सम्बन्ध तथा कलाकौशलको प्रचुर विकास भएको पुष्टि हुन्छ । त्यस प्रसङ्गलाई पनि डा. रेग्मीले प्रकाश पारेका छन् । ई. ७४० मा जयदेव द्वितीय राजा भएपछि ई. ८७९ सम्म ६-७ जाना राजाहरूले राज्य गरेको पाइन्छ र ती सबै लिच्छवि वंशको मात्र रहेको कुरा डा. रेग्मीले स्वीकारेका छन् ।[१७०]

---

१६९ मोहनप्रसाद खनाल, **चागुनारायणको ऐतिहासिक सामग्री**, काठमाडौं : नेपाल र एसियाली अनुसन्धान केन्द्र, २०४०, पृ. २५-२९ ।

१७० रेग्मी, **पूर्ववत्, पादटिप्पणी संख्या-१५**, पृ. १९९-२१० ।

नेपालमा पटक-पटक वाह्य देशबाट हमलाहरू भएका जानकारी प्राप्त छन् । काश्मीरको इतिहास लेखक कल्हणले त्यहाँका राजा जयापीड कुवलयादित्यले काश्मीरी सेनाको नेतृत्वमा पूर्वतिरको भू-भाग बिस्तार गर्दै नेपाल प्रवेश गरेको प्रसङ्ग उल्लेख गरेका छन् ।[१७१] काश्मीरका राजालाई तत्कालीन नेपालका राजा अरमुडीले युद्धमा पराजीत गरी ढुंगे किल्लामा बन्दी बनाएर राखेका थिए । पछि काश्मीरका मन्त्री आई राजालाई आफ्नो पक्षमा ल्याई बन्दीगृहबाट मुक्त गराए ।[१७२] त्यसरी काश्मीरी सेनालाई हराई आफ्नो शक्तिको परिचय दिने राजा अरमुडी नेपालका राजा नभई गण्डकी प्रदेशका स्थानीय राजा हुनसक्ने अनुमान डा. रेग्मीले गरेका छन् । त्यसको कारण राजा अरमुडीको नाम नेपालका वंशावली, अभिलेखहरूमा नपाइएको र काश्मीरी इतिहामा मात्र उल्लेख भएको कारण डा. रेग्मीले अनुमान गरेको बुझिन्छ । साथै उनले राजा अरमुडीलाई मगर नश्लका हुनसक्ने अनुमानसमेत गरेका छन् ।[१७३] त्यसैगरी नेपालमाथि तिब्बततिरबाट भएको आक्रमण र नेपालमाथिको अधिकारका विषयमा पनि तिब्बतमा प्राप्त तीनवटा वंशावलीले नेपालकी राजकुमारी भृकुटीको विवाह तिब्बतका राजा स्रङचङग्याम्पोसँग गरिएको कुरालाई शंकास्पद बनाएका छन् । त्यसरी नेपाली राजकुमारी तिब्बतका राजासँग विवाह गराउनुको कारण नेपालमाथि विदेशी दवाव रहेको कुरालाई जोड दिइएको छ । डा. रेग्मीले नेपालका राजा अंशुवर्माकी छोरी भनिएकी भृकुटीको विवाह राजा अंशुवर्माले गरिदिएको कुरा मिल्दोजुल्दो छैन । किनभने ई. ६२१ मा अंशुवर्माको मृत्यु भएको छ भने भृकुटीको विवाह स्रङचङगम्पोसँग ई. ६३५ मा भएको छ ।[१७४] अर्कोतिर विद्वान् टुचीको उद्धरणअनुसार वलियुल वा वल्पो भन्नाले नेपाल नभई तिब्बत र व्यासबीचमा रहेको प्रदेश हुनाले भृकुटी नेपालकी राजकुमारी हुन नसक्ने अनुमान गरिएको छ र भृकुटी गुगे वा ब्लोबोको पूर्वतिरकी राजकुमारी भएको मानिन्छ र तिब्बतका राजासँग विवाह गरेको विचार प्रवाह गरिएको छ । त्यसबाट भृकुटी नेपालकी हुन नसक्ने अनुमान डा. रेग्मीले गरेको बुझिन्छ ।[१७५]

फ्रान्सेली इतिहासकार सिल्भा लेभीले बारम्बार तिब्बतले नेपाललाई आक्रमण गरी वशमा पारेको उल्लेख गरेका छन् । त्यसैगरी ई. ७०४-७०५ तिर पुनः नेपाल तिब्बतको शक्तिद्वारा पराजीत भएको कुरा उल्लेख गरिएको छ । तर नेपाल कहिल्यै पनि तिब्बती सेनाले विजित भएको प्रमाण हालसम्म प्राप्त छैन । नेपालका राजा नरेन्द्रदेवलाई तिब्बती प्रभावमा परी नेपालको स्वतन्त्रता गुमाएको भन्ने कुरालाई डा. रेग्मीले खण्डन गरी राजा नरेन्द्रदेवले पूर्णतः संप्रभू राज्य गरेको कुरा स्पष्ट गरेका छन् । उनले “परमेश्वर परमभट्टारक महाराजाधिराज”

---

[१७१] **ऐजन**, पृ. ११४-११६ ।

[१७२] **ऐजन** ।

[१७३] रेग्मी, **पूर्ववत्, पाद टिप्पण्णी संख्या-१**, पृ. २११ - १५ ।

[१७४] **ऐजन**, पृ. २१५ ।

[१७५] **ऐजन**, पृ. २१६-१८ ।

जस्ता राजकीय शब्दहरू प्रयोग गरेका अभिलेखहरू प्राप्त छन् । विदेशी इतिहासकारहरूले यति सानो राष्ट्र नेपाल प्राचीनकालबाट कसरी स्वतन्त्र रहन सक्तछ भन्ने कुरा पूर्वाग्रह राखेर लेखेको पाइन्छ । त्यस्ता इतिहासकारहरूमा सिल्भा लेभी, रिचार्डसन, टुची आदि छन । उनीहरूले नेपालको इतिहासमाथि साह्रैठूलो अन्याय गरेका छन् । टुचीले जाडो छल्नका निम्ति तिब्बती राजाहरू नेपालतिर लाग्दथे भन्ने कुराले पनि नेपालप्रति न्याय भएको मान्न सकिन्न । बरु तिब्बती लामाहरू र बुद्धका भक्तहरू बेला मौकामा लुम्बिनी तीर्थाटनको निम्ति हिमाली घाँटीहरू तरेर नेपालतिर पसेर वर्षा लागे पछि फर्कने गर्दथे । त्यसलाई विजययात्रा भन्न मिल्दैन भन्ने कुरा डा. रेग्मीले उल्लेख गरेका छन् ।[१७६] त्यस्ता स्पष्ट लेखनबाट डा. रेग्मीलाई राष्ट्रवादी इतिहासकारको रूपमा स्वीकार गर्न सकिन्छ । "कुनै पनि प्रमाणविना नेपालमाथि तिब्बतको अधिकार रहेको मान्नु साह्रै अन्यायपूर्ण कुरा मानिन्छ ।"

प्रस्तुत कृतिको परिच्छेद दशौंमा प्राचीन नेपालको इतिहासलाई प्रकाश पार्ने सामग्रीहरूको सत्यतथ्यको विवेचना गरिएको देखिन्छ । प्रायःजसो स्रोतहरू विवादास्पद र अभिलेखभन्दा बाहेक अन्य वंशावलीजस्ता स्रोतहरूलाई त्यति विश्वास गर्न नसकिने कुरा डा. रेग्मीले लेखेका छन् । धर्मशास्त्र, स्मृति, पुराण तथा प्राचीन धार्मिक ग्रन्थहरूमा उल्लेख गरिएका कुरा, विदेशी वर्णनमा आधारित कुराबाट तत्कालीन राज्यनीति, प्रशासन, धर्मनीतिका बारेमा जानकारी पाउन सकिन्छ । ती सबैलाई पूर्णतः प्रमाण मान्न मिल्दैन । विभिन स्रोतहरूले प्राचीन नेपालका लिच्छविकालीन राजाहरू निरङकुश नरहेका बरु सभासद, समाज, गोष्ठी र पौरहरूका निर्देशनमा शासन सञ्चालन रहेको पाइन्छ । पछि मात्र राजाहरू क्रमशः शक्तिशाली बन्दै गएका र हुँदाहुँदै राजा निरङकुश र सर्वोच्च निर्णायक बन्न गएको बुझिन्छ । राजाको शक्ति, कार्य, गुणहरू, प्रशंसा गर्न, व्याख्या गर्ने जस्ता कुराहरूमा प्राचीन समर्थ रहेका पाइन्छन् । लिच्छविशासनको मेरुदण्ड हिन्दू धर्मशास्त्र नै हो । तत्कालीन अभिलेखहरूको राम्रोसँग विवेचना गरिएको छैन । ती अभिलेखहरूले राजाको बढी मात्रामा गुणगान गरेका पाइन्छन् । प्राचीन राजाहरूलाई उत्तरकालीन राजा सरहका अधिकार दिएको पाइन्न । दैवीशक्तिको आधार र निरंकुशतन्त्रको अभ्यास, गणतन्त्रको प्रभावकारी मिश्रणले लिच्छवि शासनकाल आदर्श मान्न सकिन्छ । क्रमैसँग लिच्छविहरूको पनि नेपालका जनताले चाहेका प्रजातान्त्रिक गणतन्त्रको पछि अवलम्बन गरे । त्यसको प्रभाव पछिसम्म रहेको पाइन्छ । नेपाली समाजको वनावट त्यस्ता अभ्यास र धार्मिक नियमहरूबाट निर्देशित रहेको छ ।[१७७]

लुसियानो पेटेकले आफ्नो लेखनमा राजा मानदेवले निर्माण गरेको मानगृहलाई आजकलको पाटनस्थित मङ्गलबजारमा पर्ने मानिङ्गल हुनुपर्छ भनी ठोकुवा गरेका कुरालाई

---

[१७६] **ऐजन**, पृ. २१९–२२२ ।

[१७७] **ऐजन**, पृ. २२४–२३६ ।

डा. रेग्मीले सशक्त खण्डन गरेका छन् । उनीजस्तै भगवनलाल इद्रजीको र सिल्भा लेभी र केही नेपाली विद्वान्हरूले पनि अनुमान गरेका कुरालाई खण्डन गर्दै राजा अंशुवर्माले निर्माण गरेको कैलाशकुट भवनप्रति डा. रेग्मीले स्पष्टसँग पत्ता नलागेका कुरामा अनुमान गर्नु ठीक हुदैन भन्ने टिप्पणी गरेका छन् । त्यस्तै राजा नरेन्द्रदेवले निर्माण गरेको भद्रघिबास भवनको पनि यसको निर्माणस्थल अझै पत्तो नलागेको भन्ने तर्क प्रस्तुत गरेका छन् । डा. रेग्मीले ललितपतन अथवा पाटनलाई लिच्छविहरूको राजधानी हुनसक्ने अनुमान गरेका छन् जसको आधार चिनीया यात्रीले "Pou-lo-ton" भन्ने उल्लेख गरेको प्रसङ्ग जोडेका छन् भने Pou-lo-ton को अर्थ पाल्पा पनि हुनसक्ने अनुमान गरिएको छ । किनभने पाटनको नाम चीनीया यात्रीको उक्त लेखाईका कारणबाट बनेको होइन न त पाल्पाको नाम नै त्यसै आधारले प्रख्यात भएको होस् । पाटनको नामकरण पत्तनबाट भएको हो भने पाल्पाको नामकरण मगरभाषाबाट आएको हो । पाटनलाई लिच्छवि शासनकालमा यूपग्राप वा यूपद्रङ्ग भन्ने नामबाट चिनिन्थ्यो ।[१७८] लिच्छवि राजाहरूको प्रशासनिक केन्द्रको छलफल पछि त्यस समयको प्रशासनका बारेमा पनि आफ्नो अध्ययनका आधारमा निचोड प्रस्तुत गरेका छन् । वर्तमानकालमा संगठित प्रशासनिक पद्दति जति चुस्त ठानिन्छ प्राचीनकालमा पनि ज्यादै उच्च प्रभावशाली रहेको कुरा डा. रेग्मीले व्यक्त गरेका छन् । कुन कालको शासन कस्तो प्रकारको थियो भन्ने कुरा तत्कालीन सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजनीति एवं तत्कालीन वातावरणको प्रत्यक्षरूपमा प्रभाव परेको हुन्छ । किनभने लिच्छवि प्रशासन पद्दति पनि त्यस्ता कुराहरूबाट मुक्त थियो भन्न मिल्दैन । लिच्छविकालीन प्रशासनमा विविध पदहरूलाई उल्लेख गर्दै तिनीहरूको अर्थ, कार्यहरूको पनि डा. रेग्मीले वर्णन गरेका छन् । तर उनले त्यस पक्षको वर्णन गर्दा भारतीय इतिहासकारहरूको तर्कलाई मूल आधार बनाएको पाइन्छ । जिल्लास्तरीय प्रशासन र ग्रामीण प्रशासनमा डा. रेग्मीले गरेको व्याख्यालाई आदर्श किसिमको मान्न सकिन्न । ऐतिहासिक रूपमा पनि उनले गरेको व्याख्या त्यति मिल्दोजुल्दो छैन किनभने लिच्छविकालीन अभिलेखहरूमा देश र भक्ति, विषयजस्ता कुराहरूलाई भारतीय इतिहासकारहरूले उल्लेख नगरेको डा. रेग्मीले उल्लेख गरेको पाइन्छ ।

लिच्छविकालमा प्रचलित सामन्ती प्रथालाई वंशपरम्परागत भएको कुरा डा. रेग्मीले अनुमान लगाएका छन् । राजा मानदेवको सैनिक अभियानमा स्थानीय पूर्वका सामन्तहरू विरुद्ध गरेका र पश्चिमतिर पनि मामाको मद्दत लिएर सामन्तको दमन गरेको कुरा अभिलेखहरूले पुष्टि गरेका छन् । डा. रेग्मीले नेपालको क्षेत्रफल लिच्छविकालमा साँघुरो देखाए जति नभई व्यापक र विशाल भएको अनुमान हुन्छ । किनभने प्रशिद्ध चिनिया यात्री व्हेनसाङको वर्णनमा नेपाल राष्ट्र विशाल भएको कुरा उल्लेख छ । परोपकार र जनकल्याणका क्षेत्रमा लिच्छवि राजाहरूले प्रशस्त कार्य गरेको प्रमाणित भएको छ । डा.

[१७८] बज्राचार्य, **पूर्ववत्, पादटिप्पणी संख्या–६५**, पृ. ४५५-६५ ।

रेग्मीले "कोट्टमर्यादास्थिति" भन्ने शब्दको धनवज्र वज्राचार्यले भन्दा पृथक अर्थ लगाएका छन् । उनले त्यसको अर्थ "किल्लाको मर्यादा र स्थितिको बन्दोबस्त" भन्ने लगाएको पाइन्छ ।[१७९]

नेपालको इतिहासमा प्राचीनकालका शासक लिच्छविहरूको राज्य सञ्चालनमा अर्थतन्त्र, आर्थिक स्रोत र त्यसको परिचालनका बारेमा महत्त्वपूर्ण स्थान राख्दछ । डा. रेग्मीले तत्कालीन प्रचलित विभिन्न करहरूको उल्लेख गरेका अभिलेखहरूको अध्ययन विश्लेषण गरेका छन् । उनले त्यति बेलाका अनेकौं करहरूमध्ये "सिंकर" लाई विशेष महत्त्व दिएका छन् । तत्कालीन अभिलेखमा उल्लेख भएका धेरै प्रकारका दण्ड सजायँ र मालपोत आदिको पनि चर्चा गरिएको छ । उदाहरणको लागि कुनै श्रमिकले तिर्ने करलाई "कर भी" भनीन्थ्यो । आर्थिक पक्षसँगै संवद्ध स्थानीय न्याय प्रशासन, दण्ड सजायँ, सहुलियत तथा अपराधहरूको पनि डा. रेग्मीले विवेचना गरेका छन् । उदाहरणको लागि 'पाञ्चालिक' लाई लिन सकिन्छ । त्यसबाट स्थानीय प्रशासनमा स्वायत्तता रहेको भन्ने बुझिन्छ । त्यस्तै "अन्तराशन" तथा "परमाशन" जस्ता निकायले राजाको नेतृत्वमा गठित भारदारी सभा भन्ने बुझिन्छ भनी डा. रेग्मीले अर्थ लगाएका छन् । ती दुवै सदनले ठूलाठूला मुद्दाहरूको छिनोफानो गर्दथे । तिनीहरू पाञ्चालिका भन्दा माथिका र अन्तिम न्यायीक निकायहरू मानिन्थे । राजा न्यायका प्रशासकीय प्रमुख मानिन्थे तापनि पञ्चन्यायको निर्णयलाई उनले पनि मान्यता दिन्थे । अर्थतन्त्रको अध्ययनका क्रममा डा. रेग्मीले चिनियाँ यात्रुहरूको वर्णनका क्रममा तत्कालीन वाणिज्य स्थितिको चित्रलाई पनि प्रस्तुत गरेका छन् । ह्वेनसाङको वर्णनानुसार र लिइपियाओहरूका लेखनका आधारबाट पनि वाङव्हेनचेका पालाका घटनाहरूले तत्कालीन नेपालको वाणिज्यचित्र प्रस्तुत हुन्छ । लिच्छविकालमा फलामको प्रयोग नभएको कुरा डा. रेग्मीले उल्लेख गरेका छन् । त्यसको कारण तत्कालीन मानिसहरूले फलामको प्रयोग नगरी पित्तल, तामा र काठकै प्रयोग भएको प्रमाण प्राप्त भएबाट त्यसो भनिएको हुन सक्छ । तर तामा र काठको प्रयोग भएको प्रमाण पनि त्यति बेला पाइएको छैन । राजा अंशुवर्माको राज्यकालमा आर्थिक र वाणिज्य गतिविधिको मूल लक्ष्य जनकल्याण नै मानिन्थ्यो । त्यसैले अंशुवर्माको राज्यकाललाई नेपालको इतिहासमा आदर्शकाल मानिन्छ । त्यति नै बेला नेपाल तथा तिब्बतबीच एकलौटी व्यापार तीव्ररूपमा सञ्चालित भएको छ । तिब्बत नेपाल र भारतको बीचमा व्यापार गर्ने मूल केन्द्र बन्ने नेपालले पाएको थियो । मुलुकमा खाद्यान्नको अभाव नहोस् भन्नाका लागि खेतिपातिमा जोड दिनुका साथै उब्जनी बढाउनका निम्ति नहर र कुलाहरू खन्न लगाइएको थियो । ती नहरहरूबाट नियमानुसार सिंचाई गर्ने कार्य राज्यले निरीक्षण गर्दथ्यो । वाह्य देशमा व्यापार सञ्चालनार्थ व्यापारीहरूको जत्थालाई "सार्थवाह" भनिन्थ्यो । कृषकहरूले आफ्नो कृषिको

[१७९] रेग्मी, **पूर्ववत्, पादटिप्पणी संख्या-१५**, पृ. २४३-४७ ।

समय बाहेक अन्य समय व्यापारमा लगाउँथे भनी चिनियाँ वर्णनमा पाइएको छ । डा. रेग्मीले तत्कालीन तथ्य वर्णनमा आधारित रही बाटाघाटा, पुल, कुलो, ढुवानी व्यवस्था तथा व्यापार सम्बन्धको पनि बन्दोबस्तको वर्णनसमेत गरेका छन् । त्यतिबेला घोडा, गोरु, गाडा, टाँगा चल्ने बाटालाई "महापथ" भनिन्थ्यो । अन्य बाटाहरूलाई "राजपथ, मार्ग, वृहत्मार्ग र पथ" भन्ने परम्परा रहेको थियो । तत्कालीन लिच्छवि राजाहरूले आफ्नो राज्यकालमा कृतिको रूपमा मुद्राको पनि प्रचलन गरेका थिए । मुद्राहरूमा विशेषगरी "ऋर्षापण, पण, पुराण र पणपुराण आदि थिए । ती मुद्राहरू दैनिक जनजीवनमा सामानको खरिदबिक्रीमा प्रयोग हुन्थ्यो र मुद्रा तामाका मात्र प्राप्त भएका छन् ।[१८०] लिच्छविकालमा तल्सीलाई तलस्वामी भनिन्थ्यो ।

लिच्छवि राजाहरूलाई सामन्तका पनि मालिक महासामन्त मानिएको छ । उनले "अष्टादशकृति" शब्दको परिभाषा दिंदा अक्षर प्रकारका भूमिपति वा तल्सीङ भन्ने अर्थ लगाएका छन् । त्यसको अर्थ अठार प्रकारका छुट्टाछुट्टै जातिपाति भनिएको छ । उनको भनाईमा गुप्ताहरूलाई भूमिपति मानेका र उनीहरूको अठार कुल भएको हुँदा प्रकृतिको अर्थ कुल वा तल्सीङ भन्ने गरेका थिए । लिच्छवि राजाहरूले समय-समयमा भूमिदान गरी संघलाई सम्पन्न बनाएका थिए । त्यस्तै प्रकारले विहार, गुठीजस्ता शब्दहरूको प्रयोग भएका छन् । त्यसरी भूमिदान गर्दा चौकिल्ला, ठाउँको नाउँ तथा कित्ता, क्षेत्रफलसमेत तोकिएको पाइएका छन् । त्यस्ता जमिनको सरकारी तिरो माफ गरिएका कुरा पनि अभिलेखहरूमा स्पष्ट उल्लेख गरिएको छ । डा. रेग्मीले भूमि, पिण्डक र मालिक भनी उल्लेख भएका शब्दलाई क्रमशः बुन, नाप, अन्नको प्रकार भनी व्याख्या गरेका छन् ।[१८१] लिच्छविकालीन भूमि व्यवस्थाको विषयमा डा. रेग्मीले स्पष्ट नभएको उल्लेख गरेका छन् । उनले अनुमान गर्दै लिच्छविकालमा भूमिमाथि राज्यको अधिकार नभएको भनी नागरिकलाई राज्यको इच्छाबाट भूमिहीन गराउन नपाउने र क्षतिपूर्ति दिनुपर्ने व्यवस्था भएको कुरा स्पष्ट लेखेका छन् । उनले त्यस्ता विषयहरूको उल्लेख सकेसम्म अभिलख्य प्रमाणलाई आधार बनाएका छन् । त्यतिबेला राज्यले लिने निःशुल्क श्रमदानलाई भिस्ती भनिन्थ्यो र त्यसको मूल्याङ्कन गर्ने परम्परा विद्यमान थियो । त्यतिबेला यत्रतत्र श्रमदानको परम्परा पनि रहेको पाइन्छ ।

लिच्छविकालमा जातीय प्रथाको प्रसङ्गमा डा. रेग्मीले "नेपालको इतिहास जति प्राचीन छ त्यति नै जातिपाति पनि प्राचीन रहेको पाइन्छ" भनेका छन् । स्थानीय अभिलेख्य स्रोतहरूमा र विदेशीहरूको वर्णनबाट पनि नेपालमा जातिप्रथा थियो भन्ने प्रस्ट भएको छ । त्यसैगरी बौद्धहरूमा हीनयान तथा महायानको कुरा पनि ह्वेनसाङले लेखेका छन् । त्यसमा

---

[१८०] **ऐजन**, पृ. २४९-२६६ ।

[१८१] **ऐजन**, पृ. २६६-२७० ।

डा. रेग्मीले प्रश्नवाचक रूपमा “के बुद्धधर्म तल्ला जातबाट आएको हो त ?” भनी प्रश्न राखेका छन् । त्यस्तो विचार उनले कसरी व्यक्त गरे त्यो उल्लेख गरेका छैनन् । त्यस्तै जाति बन्नुको आधार पेशा हो या अरू नै आधार छन् भन्ने पनि खुलस्त पार्न सकिएको छैन । त्यसैगरी समाजमा नारीहरूको अधिकारलाई सुरक्षित राख्न माप्चोकनामक अड्डाले कार्य गर्दथ्यो भने नारीहरू आफ्ना पतिसँग पनि पारपाचुके गर्न सक्दथे । त्यतिबेला पनि समाज पितृप्रधान थियो र नारीहरूको टिप्पणी विभिन्न किसिमले गरिन्थ्यो । दोस्रो विवाह गर्नेलाई लज्जारहित कार्य ठानिन्थ्यो । लिच्छविकालमा नारीलाई दोस्रो विवाहको अनुमति थियो तर दोस्रो विवाहपछि बच्चा अनिवार्य जन्माउनु पर्दथ्यो । नत्र दण्ड पनि हुन सक्तथ्यो । पतिलाई पनि दोस्रो पत्नी ल्याएमा शास्त्रीयपरम्परा नमानेको दोष लाग्दथ्यो ।[१८२] लिच्छविकालमा नारीलाई दोस्रो विवाह गरी सन्तान पाउने छुट दिइएको थियो । डा. रेग्मीले त्यस पक्षमा सूक्ष्म रूपले अध्ययन र लेखन गरेका छन् । वास्तवमा नारीको विवाह, सम्पत्तिको अधिकार, पुनर्विवाह, सन्तानोत्पादनको कुरामा भने लेखक मौन रहेको पाइन्छ । त्यसैगरी वहुपति, वहुविवाह, सती प्रथा, राजनीति र राजकीय सेवामा नारीहरूको संलग्नताका बारे विस्तृत उल्लेख गरिएको छैन । तत्कालीन समाज दुई वर्गमा विभाजित थियो । सहुलियत प्राप्त र सहुलियतबाट वञ्चित वर्ग थियो । पहिलोमा शासकवर्ग मन्त्री, भारदार, प्रशासक, सेना प्रमुख, महाजन व्यापारी पर्दथे भने दोस्रो वर्ग सामान्य जनता सहुलियतबाट वञ्चित नै थिए । त्यस्तै गहना कपडाको भेदभावका विषयमा पनि डा. रेग्मीले कुनै उल्लेख गरेका छैनन् भने समाजमा अन्धपरम्परा भए नभएको भन्ने कहीं उल्लेख छैन ।[१८३]

लिच्छविकालको धर्म र धार्मिकपरम्पराका सम्बन्धमा पनि उल्लेख गरिएको छ । त्यतिबेलाको समाजमा प्रचलित धार्मिक सम्प्रदायमा वैष्णव, शैव, शाशस्क्त, बौद्ध आदि प्रचलित थिए । ती सम्प्रदायसँग सम्बन्धित विभिन्न देवीदेवता र राजाहरूको पूजा, श्रद्धा र उनीहरूको अर्पण गरेका गुठी, दक्षिणा, निर्माण आदिको वर्णन पनि पाइन्छन् । त्यस अवधिमा प्रशस्त मन्दिर, विहार, धारा र धर्मशालाहरू निर्माण गरिएका अभिलेखहरू प्राप्त भएका छन् । लिच्छविकालमा प्राप्त अभिलेखहरूमध्ये सबैजसोमा शैव, वैष्णव र बौद्ध सम्प्रदायबीच सम्बन्ध रहेको वर्णन पाइन्छ । बुद्धहरूको आर्यसंघमा विशेष आदरभाव देखिन्थ्यो । डा. रेग्मीले लिच्छविकालमा बुद्ध धर्मको प्रख्याती रहेको कुरामा विश्वास गर्दैनन् । मानदेवका वृद्ध पितामह वृषदेव बुद्धधर्मावलम्बी थिए । कनकमुनि नैत्य जनवहाल कोलीग्राममा निर्माण गरिएको थियो । मानदेवराजाले मानविहार निर्माण गरेको यथार्थ पनि जानकारी हुन्छ । त्यस्तै राजा शिवदेवले खास्ती चैत्य निर्माण गरेका थिए । माथिका सबै प्रसङ्गको विचार गर्दा लिच्छविकालीन नेपालमा धार्मिक समन्वय रहेको पुष्टि हुन्छ । किनभने

---

[१८२] **ऐजन**, पृ. २७१-७३ ।

[१८३] **ऐजन**, पृ. २७३-७४ ।

शैव, वैषयाण, शक्ति र बौद्धको आपसमा सम्बन्ध रहेको देखिन्छ । तत्कालीन राजा, प्रजा सबैले उपर्युक्त सम्प्रदायमा कुनै भेदभाव नराखेको प्रष्ट हुन्छ । अर्को कुरा गोरखामा पूजित बज्र भैरवले बज्रयानलाई संकेत गरेको भए पनि त्यतिबेला नेपालमा बज्रयान प्रवेश भएको धारणा डा. रेग्मीको रहेको छ । त्यसैगरी नेपालमा पाशुपत सम्प्रदाय लोकप्रिय रहेको कुरा धर्मग्रन्थमा भारतीय विद्वान्हरूले उल्लेख गरेका छन् । त्यसलाई पुष्टि गर्ने अभिलेख्य आधारहरू प्राप्त भएका छैनन् । पशुपति ज्योतिर्लिङ्गको दक्षिणी शीरलाई बोधिसत्वावतार भनेको कुरा पनि स्पष्ट जानकारी भएको छैन । लिच्छविकालमा त्यस्तो प्रचलन भएको कुरा पनि जानकारी छैन । त्यतिबेला तन्त्रपद्दतिअनुसार करषापूजा हुन्थ्यो भन्ने कुरा राजा जयदेव द्वितीयको पशुपतिको अभिलेखबाट प्रष्ट हुन्छ । त्यस्तै कमलले पद्मपूजा गर्ने परम्परा पनि विद्यमान थियो । व्हेनसाङको वर्णन र ताङवृत्तान्तमा बढ्ता स्तूतिपरक कुरा पाइएको हुनाले पनि त्यसको वर्णनअनुसार नेपालको धेरै प्रसङ्गहरूलाई पत्याउन नसकिने तर्क लेखकको छ । त्यस्तै धार्मिक गोष्ठीको कार्य विवरणको पनि डा. रेग्मीले वर्णन गरेका छन् ।[१८४]

लिच्छविकालीन खाद्य परिकारका बारेमा डा. रेग्मी अनभिज्ञ नै देखिन्छन् । त्यस्तै तत्कालीन मनोरञ्जन तथा मनोविनोदका विषयमा गोयुद्ध, मल्लयुद्ध, बाजाबजाउने प्रतियोगिता आदि गरिन्थ्यो । मानिसका गहनागुरियामा पुराना अभिलेख र मूर्तिहरूबाट प्रशस्त जानकारी भएको छ । त्यसैगरी धुम्वाराहीको उत्खनन्मा गाई, हात्ती, घोडा, सिंह जरायो, गाडा, गोरु, भेंडाजस्ता चित्रहरू प्राप्त भएका छन् । लिच्छविकालमा ज्योतिष विधाको खुव प्रचार थियो । लेखनकलामा दक्ष तत्कालीन मानिसहरू शिलालेखजस्ता कुरामा उत्कीर्ण गर्न जाँगर राख्दथे । सुन, तामा, पितल, शिला, मुर्त्ति, काष्ठ, धातुजस्ता वस्तुमा पनि बुट्टा कुँद्न उनीहरू ज्यादै सीपालु थिए । त्यो कुरा चिनियाँहरूले कैलाशकुट भवनको कला विषयमा गरेको वर्णनबाट पुष्टि हुन्छ । मन्दिर, धारा, वास्तुकला, कला, चाँगुनारायण, लाजिम्पाट, पशुपतिनाथ, फर्पिङ, पलान्चोक, नक्साल हाँडीगाउँ, गैह्री धाराका कलाहरूबाट तत्कालीन कुरा थाहा पाइन्छ ।[१८५] त्यसरी लिच्छविकालीन कला र वास्तुकलाको प्रशस्त नमुना नेपालमा यत्रतत्र प्राप्त भइरहेका छन् ।

नेपालमा प्राचीनकालबाट कलाकौशलको स्तरीय ढाँचाले विकास भएको कुरा लिच्छविकालीन कलाकैशलबाट जानकारी हुन्छ । नेपालको प्राचीन पेगोडाशैली छानेशैली का मन्दिरहरू यत्रतत्र प्राप्त भएबाट त्यो नै नेपाली कलाको ज्वलन्त नमुना मानिन्छ । लिच्छविहरूले ज्यादै दक्ष कलाको विकास गरेका थिए । नेपालमा प्राचीनकालमा धार्मिक उदारता र सहिष्णुता रहेको र आपसमा सद्भाव बढेको पाइन्छ । परम्परावादी शिवभक्त र

[१८४] **ऐजन**, पृ. २७५-२८६ ।

[१८५] **ऐजन**, पृ. २९३-३२० ।

महायानी बुद्धमतको सम्मिश्रण नेपालमा भइसकेको थियो । नेपालीकलाले नेपालमात्र नभई तिब्बत, चीन, जापान, मंगोलिया र कोरियालाई समेत प्रभाव पार्न सफलता प्राप्त गऱ्यो । तिब्बती कला, भित्तेचित्र र रंगरोगनमा पनि नेपाली प्रभाव रहेको र त्यसैले त्यहाँ कला क्षेत्रमा पुनर्जागरण नै ल्याइदिएको थियो । त्यतिबेला नेपाल भारत र तिब्बतबीचको व्यापार मार्गमा पर्ने हुनाले नेपालको प्रभाव दुवैतिर आ-आफ्नै किसिमले पर्न गयो । परिणामस्वरूप ती दुवै देश र चीनतिरबाट पनि समय-समयमा नेपालमा तीर्थ गर्ने यात्रीहरू आउन थाले । लिच्छविकालमा धार्मिक विकासको प्रभाव तत्कालीन मुद्रामा पनि परेको छ । लिच्छविहरू शाक्त सम्प्रदायमा अनुयायी रहेको कुरा तत्कालीन मुद्रामा सिंहाकृति उत्कीर्ण आहत गरेको प्रसङ्गबाट बुझ्न सकिन्छ । नेपालमा मुद्राको टकमरी गर्दा चिनियाँ र भारतीय कुशानको प्रभाव परेको कुनै संकेत पाइँदैन । नेपालमा प्राचीनकालीन मुद्राहरू छ प्रकारका प्राप्त भएका छन् । राज्य मानदेवका मानाङ्क मुद्रा, अंशुवर्मा र जिष्णुगुप्तमा गुणाङ्कमा खासै मितिको उल्लेख परेको छैन । जिष्णुगुप्त र अंशुवर्माका दुईवटा मुद्रामा राजकीय छाप र मितिसमेत उल्लेख भएको पाइन्छ ।[१८६]

प्राचीन नेपालको परिशिष्ठ खण्डमा डा. रेग्मीले तुलनात्मक, विश्लेषणात्मक तथा स्रोङचङगम्पोको जन्म र मृत्युको प्रसङ्ग उल्लेख छ । जसमा विभिन्न विद्वान्हरूले उल्लेख गरेका कुरालाई पनि चर्चा गरिएको छ । तद्नुसार ई. ५६९ मा स्रङचङग्याम्पोको जन्म ई. ६३० मा राज्यारोहण, तथा ई. ६५० मा मृत्यु भएको कुरा उल्लेख गरिएको छ । इतिहासका प्रत्येक घटनाहरूको उल्लेख हुनु पर्नेमा भृकुटीको कुरा नेपालको इतिहासमा उल्लेख नै नहुनु अनौठो घटना भएको डा. रेग्मीले व्यक्त गरेका छन् । जसलाई फ्रान्सेली इतिहासकार सेल्भान लेभीले नवीन खोज गरेर प्रस्तुत गरेका थिए । तत्पूर्व सातौं शताब्दीमा नेपालकी राजकुमारीको विवाह तिब्बती राजासँग भएको कुरा कतैबाट पनि चर्चामा आएको थिएन । नेपाली इतिहासकारलाई त्यो घटना प्रारम्भिक र मौलिक स्रोतबाट ज्ञान नभई चिनियाँ र यूरोपबाट नेपालसम्म आएको स्रोतको आधारमा भएको हो । त्यसैले डा. रेग्मीभन्दा पूर्व भृकुटीको नामसम्म पनि नेपाली इतिहासकारले गरेका थिएनन् । त्यसरी डा. रेग्मीले प्राचीन नेपालमा ऐतिहासिक घटनाहरूलाई विभिन्न स्रोतहरूको चयन, अध्ययन र विश्लेषण गरी ग्रन्थलाई प्रष्ट र अध्ययन योग्य बनाइदिएका छन् । प्रत्येक लेखकका आ-आफ्ना धारणाहरू हुन्छन् । प्रत्येक घटनामा आ-आफ्नै परिभाषा र अवधारणा रहेका हुन्छन् । डा. रेग्मीमा पनि आफ्नै प्रवृत्ति र विवेचनाशैली रहेको पाइन्छ ।[१८७] इतिहासको अनुसन्धान अविच्छिन्न प्रक्रिया हो । नयाँ सामग्री प्राप्त भएपछि नयाँ घटनाको जानकारी हुन्छ ।

---

[१८६] **ऐजन**, पृ. ३४१-४७।

[१८७] **ऐजन**, पृ. ३४१-४७।

नेपालको इतिहासलेखनमा कलम चलाउने विद्वान्हरूको तुलना गर्दा डा. रेग्मी अन्त्यन्तै प्रकाण्ड, प्रखर र उच्चस्तरीय विद्वान्मा गणना गर्न उपयुक्त छन् । उक्त कुरा उनका कृतिहरूले पनि प्रमाणित गरिदिएका छन् । उनका कृतिहरू पढेपछि नयाँ विचार, नयाँ घटना र नयाँ तथ्यको उद्घाटन गराउने देखिन्छ । डा. रेग्मीले विभिन्न खण्डमा प्राचीनकालदेखि पूर्वमध्यकाल, उत्तरमध्यकाल हुँदै आधुनिककाल तथा तत्कालीनकालसम्मका दर्जनभन्दा बढ्ता कृतिहरू प्रकाशित भइसकेका छन् । आधुनिककालमा आएर पनि उनको लेखन अझ तिव्र तथा निर्णायक रहेका देखिन्छन् । स्वयं राजनीतिमा संलग्न रहेका कारण नेपालको राजनीतिक परिवर्तनका बारेमा पनि कलम चलाउन डा. रेग्मी पछि परेका छैनन् । उनले आफ्नो निरन्तर परिश्रमपछि नेपालको इतिहासलाई एउटा अध्ययनमा परिणत गराउन सफल भएका छन् । त्यति हुँदाहुँदै पनि कतिपय कृतिहरूमा ठाउँ-ठाउँमा उच्चारण, व्याकरण तथा प्रस्तुतीकरणमा सामान्यत्रुटिहरू नभएका होइनन् । डा. रेग्मीले धेरै मेहनत तथा सामग्री सङ्कलनमा आफ्नो बहुमूल्य उर्जाको लगानी गरेका छन् । संस्कृत भाषामा लेखिएका शिलालेखलाई आफ्नो अक्षरमा उतारगरी त्यसलाई अंग्रेजीमा व्याख्या गर्नु सहज कुरा होइन । त्यस्तो कठिन चुनौतिपूर्ण कार्यलाई डा. रेग्मीले सफतापूर्वक प्रस्तुत गरिदिएका छन् ।

लिच्छविकालीन राजाहरूको शक्ति, कार्य, राज्यकाल तथा तत्कालीन परिवेशलाई अझ विस्तृत व्याख्या गर्न र खोजी गर्न आफू पछिका अनुसन्धानकर्तालाई प्रोत्साहित गरेका छन् । उदाहरणको लागि प्राचीनकालीन नेपाली व्यापार, नारीको अवस्था, खाद्य परिकार, गहना, कपडा, भवन निर्माण, कला, वास्तुकला, चित्रकला तथा काव्य क्षेत्रको विषयमा अझ धेरै खोजी गर्न सकिने स्थितिको सिर्जना गरिदिएका छन् । इतिहासका लेखकले कुनै घटना, धर्म, सम्प्रदाय तथा भूगोलप्रति पूर्वाग्रह नराखी निश्पक्ष ढंगले प्रस्तुत गर्न सक्नु पर्ने हुन्छ । प्राचीन नेपालको इतिहासलाई प्रस्तुत गर्न डा. रेग्मी अत्यन्तै सफलता हाँसिल गरेको मान्न सकिन्छ ।

निष्कर्षमा यो कृति ई. १९६० को कृतिलाई केही परिच्छेदहरूमा पुनर्लेखन र नयाँ २ वटा परिच्छेद थपी गरी लेखिएको छ । त्यसैले दोस्रो संस्करण पहिलोभन्दा केहि ठूलो आकारको पनि छ । जसमा प्राचीनकालदेखि पूर्व मध्यकालको आरम्भसम्मको इतिहासलाई समेटिएको छ । नेपालको भूगोलबाट आरम्भ गरी लेख्ने कार्य थालिएको उक्त कृतिमा व्हेनसाङ्गको वर्णनमा ४००० ली क्षेत्रफल रहेको वर्णनबाट १३०० मील रहेको पुष्टि गरेका छन् । काठमाडौँ उपत्यकाभित्रका अभिलेखहरूलाई सङ्कलन गरी लिच्छविको राजधानी ललितपुर रहेको उल्लेख गरेको भए पनि पुष्टि भने गरिएको पाइँदैन । लिच्छविकालीन बासिन्दाको वर्णनलाई प्रागैतिहासिककालदेखि नेपाल एक स्वतन्त्र राष्ट्र रहेको पुष्टि गरिएको छ । डा. रेग्मीले नेपालका बासिन्दा सबै बाहिरबाट बसाइ सराई गरी आएका हुन् भन्ने ठोकुवा गरेका छन् । ती सबैको सम्मिश्रणबाट नेवार जातिको सिर्जना भएको अनुमान पनि उनको छ । कतिपय वर्णनहरू उत्खनन् प्रतिवेदनका आधारमा नभई प्राप्त सामग्रीका

आधारमा पूर्वानुमानबाटै लेखेको देखिन्छ । विदेशी लेखकहरूका नजरमा नेपाल परतन्त्र भएको देख्न चाहने पूर्वाग्रहलाई डा. रेग्मीले विभिन्न तर्कहरू प्रस्तुत गरी नेपालको अखण्डतालाई समर्थन गर्ने प्रयत्न गरेका छन् । इतिहासका मौलिक स्रोतहरूको प्रयोग गरेर प्राचीन नेपालको राजनीतिक इतिहासलाई रेखाङ्कन गरेका छन् । वंशावलीखण्ड र ऐतिहासिक प्रमाणखण्ड गरी लेखिएको विक्रमको पाँचौदेखि आठौं शताब्दीसम्मको इतिहासलाई समेटिएको वंशावलीको आधारमा तथ्यपूर्ण र नवौं शताब्दीदेखि पछिको वर्णन यसमा गरिएको छ । डा. रेग्मीले प्राचीनकालीन अस्पष्ट अभिलेखहरूलाई अर्थ लगाई इतिहासलेखनमा त्यसको प्रयोग गर्ने सामर्थ्य देखाएका छन् ।

नेपाल राज्यभित्र भारतमा अंग्रेजहरूको प्रवेशपूर्व भूटान सिक्किम र वर्मासम्म फैलिएको र गढवाल काश्मीरसम्म नेपालको अस्तित्व रहेको कुरामा उनी अल्मलिएका देखिन्छन् । विदेशी इतिहासकारहरूले नेपाललाई पूर्वमा सुनकोशी र पश्चिममा गण्डकी प्रदेशसम्म मात्र रहेको उल्लेख गर्दछन् भने डा. रेग्मीले झन संकुचित भई ती विदेशीभन्दा पनि पछि परेका छन् । उनले प्राचीन संस्कृत स्रोतहरूलाई नमानेको स्पष्ट हुन्छ । उपयुक्त स्रोत सामग्रीको अभावमा यस्ता कमिकमजोरीहरू देखिएको अनुमान गर्न सकिन्छ ।

लिच्छविहरूको वर्णनपछि मात्र अभिलेख्य पुष्टि दिइएको छ । जयदेव प्रथमलाई लिच्छवि वंशको पहिलो शासक मानेका छन् । लिच्छविहरूले ललितपुर राजधानी गराएका र त्यहीकै बासिन्दा भएको कुरा डा. रेग्मीले विना आधार उल्लेख गरेको देखिन्छ । त्यस्तै सुपुष्पदेवको राज्यकाल ७०० विक्रम पूर्वताका विहारसमेत नेपालअन्तर्गत रहेको कुरालाई वंशावलीको आधारमा लेखेका छन् । त्यसपछि मात्र सुपुष्पदेव नेपाल पसेको उल्लेख छ । केही कुरामा डा. रेग्मीले विदेशी लेखकहरूका तर्कलाई राम्रो खण्डन गरेका छन् । विदेशी लेखकहरूले प्राचीनकालमा पनि नेपाल विदेशको उपनिवेश रहेको एकोहोरो वर्णन गरेका छन् । त्यसमा उनीहरूको उपनिवेशवादी चिन्तनको प्रभाव देखिन्छ भने डा. रेग्मी नेपाल स्वतन्त्र रहेको चिन्तन गर्दछन् । अंशुवर्मा, जिष्णुगुप्त, उनका उत्तराधिकारीको वर्णन तथा लिच्चविकालमा द्वैराज्यको वातावरणलाई समेत उल्लेख गरिएको छ ।

४.५ इन्सक्रिप्सन्स अफ एन्सियन्ट नेपाल (भोलुम I)

D.R. Regmi, **Inscritpions of Ancient Nepal**, Vol. I, New Delhi: Abhinav, Publications, 1983, pp.108.

प्रस्तुत कृतिलाई प्राचीन इतिहासको अभिलेखसम्बन्धी महत्त्वपूर्ण कृति मानिन्छ । प्राचीन नेपालको इतिहास जान्न बुझ्न चाहने स्वदेशी तथा विदेशी जिज्ञाशुहरूलाई यसले महत्त्वपूर्ण सहयोग गर्दछ । चार भागमा विभाजन गरी लेखिएको डा. रेग्मीका कृतिहरूमध्ये यो पहिलो कृतिमा अभिलेखहरूको परिचयसहित व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ । डा. रेग्मीले

यस क्षेत्रमा लागि परेका स्वदेशी तथा विदेशी इतिहासकारहरूको प्रशंसा र कृतज्ञता जाहेर गरेर आफ्नो बौद्धिक इमान्दारिता देखाएका छन् । आफूभन्दा अगाडि नेपालको इतिहासलेखन र खोजी कार्यमा लागेका विदेशी विद्वान्हरू सेसील बेण्डाल, शिल्भा लेभी, प्रा. टुची, पेटेक, थोमस, ओ. ब्यालिन्जर, आर. नोली, भगवानलाल इन्द्राजी, हरप्रसाद शास्त्री, के.पी. जय सवाल तथा स्वदेशी विद्वान्हरूमा बाबुराम आचार्य, योगी नरहरीनाथ, धनबज्र बज्राचार्य, हरिराम जोशी आदिले यस क्षेत्रमा गरेको काम र योगदानको किटानसहित व्याख्या, विश्लेषण र प्रशंसा गरेको पाइन्छ । विभिन्न इतिहासकारहरूबाट प्रकाशित भइआएका अभिलेख र भनाइहरूलाई शुद्धता दिने र अपुरो सामग्रीहरूलाई ऐतिहासिक व्याख्या र प्रस्टतासहित पूर्णता दिने काम यस कृतिमा गरिएको छ ।

डा. रेग्मीले ई. १९८३ मा प्राचीन नेपालका अभिलेखहरूको पहिलो भाग प्रकाशन गरेका छन् । शक्ति मल्लिक तथा अविनव प्रकाशनबाट नयाँ दिल्ली भारतमा प्रकाशित सो कृति १६६+२२=१८८ पृष्ठको रहेको छ । उक्त कृतिमा जम्मा १६४ वटा प्राचीनकालका अभिलेखहरू प्रकाशित गरिएको छ । उक्त कृतिको पूर्व परिशिष्ठमा डा. रेग्मीले प्राचीन नेपालको अन्वेषणको क्रममा लागि पर्नेहरूको विवरण तथा उनीहरूले गरेका योगदानका बारेमा विवरणहरू प्रस्तुत गरेका छन् । उनको प्रस्तुतीकरण हेर्दा नेपालमा सर्वप्रथम प्राचीनकालको इतिहासलाई प्रकाश पार्न सक्ने महत्त्वपूर्ण अभिलेखहरूको सङ्कलन तथा प्रकाशन गर्ने कार्यको आरम्भ ई. १८८८ मा भारतीय विद्वान् भगवानलाल इन्द्राजीले "Twenty three Inscriptions from Nepal" नामक कृतिबाट गरेका थिए । उक्त कृतिमा १५ वटा प्राचीन अभिलेखहरूलाई लिथोग्राफी र तिनीहरूको फोटोकपी प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त पुराना अभिलेखहरूमा लिच्छविराजा मानदेवका ३ वटा, राजा शिवदेवका १ वटा, राजा अंशुवर्माका ३ वटा, जिष्णुगुप्तका ३ वटा, शिवदेव द्वितीयका २ वटा, र जयदेवका २ वटा र शिवदेव प्रथमको १ वटालाई स्थान दिइएको छ । बाँकी अभिलेखमा राजाहरूको नाउँ छैन तापनि नेपालको प्राचीन इतिहासलाई प्रमाणित गर्ने व्यक्ति भगवानलाल इन्द्राजी नै मानिन्छन् ।

भगवानलाल इन्द्राजीको उपर्युक्त कार्यपछि सेसिल बेण्डालले नेपालका प्राचीन अभिलेखहरूको सङ्कलन र प्रकाशन गर्ने कार्य गरे । उनी ई. १८८५ मा नेपालको भ्रमणमा आएर तीनवटा अभिलेखहरूको खोजी गरी "A Journey to Literary and Archaeological Researches in Nepal and Northern India During the Winter of 1884-85" प्रकाशित गरे । ती अभिलेखहरू अतिरिक्त टिपोटका रूपमा समावेश गरिएका थिए । ती तीनवटा अभिलेखहरूमध्ये १ वटा भक्तपुरस्थित गोलमढी टोलमा प्राप्त, दोस्रो पाटनको सुन्धारा र अन्तिम १ वटा पाटनको गैह्री धाराका थिए । सेसिल बेण्डालपछि शिल्भान लेभिले 'Le Nepal' भन्ने पुस्तकको तेस्रो खण्डमा अरू अभिलेखहरू समावेश गरेका थिए । उनको त्यो कृति ई.

१९०२ मा प्रकाशित भएको हो । शिल्भान लेभिले चाँगुनारायणको राजा मानदेवको अभिलेखको पुनः मुद्रण गरे, जुन भगवानलाल इन्द्राजीले प्रकाशन गरिसकेका थिए । त्यसमा लेभिले केही सुधारसहित थप सूचनाहरू दिएका छन् । करिब २१ वटा अभिलेखहरू उक्त कृतिमा समावेश भएका थिए । डा. रेग्मीको प्रस्तुत ग्रन्थका २, ३, १०, २५, २७, ४६, ४९, ५७, ५८, ६१, ६२, ६३, ६४, ७५, ९४, १०६, १३५, १३९ र १४३ संख्यामा शिल्भान लेभिले प्रकाशन गरेका अभिलेखहरूलाई प्रकाशित गरी क्रमबद्ध पङ्क्तीमा राखिएको छ । ती तीनैजना लेखकहरूले नेपालको इतिहासलाई प्रामाणिक स्वरूप दिन सफल भएको पाइन्छ ।[८८]

सेसिल बेण्डाललाई तत्कालीन नेपाल सरकारले लेखन कार्यमा सहयोग गऱ्यो । त्यतिबेला भर्खरमात्र वीर पुस्तकालयको स्थापना भएको थियो । उनले त्यहाँ संग्रहित ताडपत्र अभिलेखहरू, पाण्डुलिपि तथा पुराना वंशावलीहरू र १४ शताब्दीदेखिका पाण्डूलिपिहरू संग्रहित सामग्री एक-एक गरी हेर्ने मौका पाए । ई. १९०३ मा Journal of Asiatic Society of Bengal पत्रिकामा नेपालका वंशावलीको फोटोसहित दुईवटा लेखहरू प्रकाशित गरे । त्यसैगरी हरप्रसाद शास्त्रीले "Catalogue of Plam Leaf and Selected Paper Mss in the Durbar Library Nepal" भन्ने लेख दुई खण्डमा प्रकाशित गरिदिए । कलकत्ताबाट ई. १९०५ र १९०६ मा नेपालको पूर्वमध्यकालको इतिहासलाई प्रकाश पार्ने सामग्री पहिलो चोटी प्रकाशित भयो । सेसिल बेण्डालले नेपालमा पत्ता लगाएको तीन खण्ड V^1, V^2 र V^3 गरी वंशावलीलाई वेण्डाल वंशावली भन्ने नामाकरणसहित प्रकाशन गरिदिए । ती वंशावलीहरूलाई मध्यकालीन लिखित ग्रन्थका पुस्पिकावाक्यसँग तुलनात्मक अध्ययन गरी जयस्थिति मल्लको समयसम्मको इतिहासलाई पूर्ण रूपले रेखाङ्कन गरिदिएका थिए । हरप्रसाद शास्त्रीले नेपालको इतिहासलाई पुष्पिका वाक्यहरूको सङ्कलनसमेत गरेका थिए । तर सेसिल बेण्डालले ती पुष्पिका वाक्य र वंशावलीको महत्त्व बुझ्न सकेनन् । त्यसैले उनले लेखेको नेपालको इतिहास परिचयात्मक मात्र रहन गयो । भगवानलाल इन्द्राजीपछि सेल्भान लेभि नेपालका श्री ३ महाराज वीरशमशेरको प्रधानमन्त्रीत्वकालमा फ्रान्सबाट नेपाल आए । उनले पूर्ववर्ति विद्वान्हरू भन्दा बढ्ता समय नेपालमा बस्ने सौभाग्य पाए । उनी संस्कृतका विद्वान् हुनाले र पूर्वीय शास्त्रको अध्ययन गरेका हुनाले भारतीय, तिब्बती र चिनियाँ इतिहासको सप्रमाण ज्ञान लिएका थिए । नेपालमा उनले समयको प्रचुर प्रयोग गरेर उपलब्ध अभिलेखहरूको छविचित्र उतार गर्न समेत सफल भए । १९ औं शताब्दीका विद्वान्हरूले पढेका नेपालका प्राचीन वंशावलीहरूको सम्पादन प्रतिहरू पनि प्रो. लेभीले हेर्ने मौका पाए । त्यति भएर पनि नेपालका महत्त्वपूर्ण अभिलेखहरूलाई उनले वास्ता नगरेको पाइन्छ । चिनियाँ स्रोतको अध्ययन गरेर नेपालको इतिहासलाई बुझ्ने प्रयत्न गरे पनि उनको अध्ययन अपूर्ण नै रहेको देखिन्छ । त्यसको कारण स्थानीय स्रोतलाई महत्त्व नदिनुलाई लिन

[८८] डि.आर रेग्मी, **इस्क्रिप्सनस् अफ एन्सियन्ट नेपाल**, भोलुम I , नयाँ दिल्ली : अभिनव पब्लिकेशन, ई. १९८३, भूमिका ।

सकिन्छ । Hiuen Tsang र Li I Piao का सामग्रीहरूलाई पनि उनले राम्ररी प्रयोग गर्न सकेनन् । Bu-ston को तिब्बती इतिहासलाई उनले गलत तरिकाले अध्ययन गरेको हुँदा त्यहाँका राजा Srong Tsang Gampo को समयावधि पनि फरक पर्न गयो । तद्नुसार ई. ५९५ भनी ४८ वर्ष अगाडि देखाएका छन् । उनले सम्वत्को अध्ययन त्रुटीपूर्ण गरेका थिए । त्यति भएर पनि उनको विद्वता उच्चकोटिको पाइन्छ । उनले २१ वटा अभिलेखहरू पढे र तुलनात्मक अध्ययन गरेर पाठहरू समेत प्रस्तुत गरे । उनको लेखाईको मूल आधार ती अभिलेखहरूलाई बनाएको पाइँदैन ।

सिल्भान लेभीले भारतीय अभिलेखहरूको उल्लेख गर्दा सान्दर्भिक कुरालाई लिएका छन् । उनले अध्ययन गर्न सक्ने जति सामग्री जुटाए पनि मूल संस्कृत शब्दको वाक्यार्थ गर्दा त्रुटी गरेर अर्थको मूल मर्म खुल्न सकेको छैन । त्यसबाट त्यतिबेला नेपालमा अनुसन्धान गर्ने वातावरण आइनसकेको अवस्था बुझिन्छ । विदेशी विद्वान्हरू नेपाल आएका भए पनि वास्तविक नेपाल नघुमी काठमाडौँ उपत्यकाभित्र छोटो समयसम्म बसी त्यसै आधारमा इतिहास लेख्न बसे । त्यसैले त्यो वर्णन अपूर्ण नै रह्यो । ई. १९२९ मा प्रो. जुसिफ टुची काठमाडौँ पुगेर केहि दिन बसेर तिब्बततिर लागे । तर ई. १९५४ मा पश्चिम नेपालको खोजी गरेका हुँदा उनको अध्ययन अरूको भन्दा सारगर्भित छ । के.पी. जयसवाल नेपालमा इतिहासको अन्वषेण गर्ने अन्तिम विदेशी विद्वान् मानिन्छन् । ऐतिहासिक क्षेत्रको भ्रमण गरेर उनले पनि ठूलो स्वागत पाए । उनी १० दिनसम्म नेपालमा बसे । उनले History and Chronology of Nepal भन्ने पुस्तक लेखे । उनको प्रस्तुती ज्यादै अपूर्ण र अस्पष्ट सामग्री तथा अरूले खोजेलेखेका सामग्रीमा आधारित रहेको देखिन्छ ।

ई. १९४० को दशकमा वीर पुस्तकालयले नेपालमा सम्भव भएजति प्राचीन अभिलेखहरूको लिथो प्रति तथा लिथोकपि सङ्कलन गऱ्यो । त्यतिबेला यसप्रकारको सङ्कलनलाई गहकिलो सङ्कलन मानिन्छ । त्यसलाई अर्को दशकमा नेपाली लेखकहरूले प्रयोग गरे । मासिक पत्रिका सङ्कलन गरी प्रकाशन गर्न थाले तर पनि नेपालीहरूले त्यस कार्यको श्रेय भने पाउन सकेनन् । ई. १९५१ मा नेपाल राणाशासनबाट मुक्त भयो । नेपाल अब स्वतन्त्र र प्रजातान्त्रिक मुलुक बन्न पुग्यो । नेपालीलाई पनि अनुसन्धानकार्य खूला हुन गयो । विदेशीहरूले नेपालका सामग्री हेर्न पाउने नेपालीले भने हेर्न नपाउने परिस्थिति त्यतिबेला थियो । डा. रेग्मीले पनि सोही अवसरको उपयोग गरेर सामग्री सङ्कलन गरे । तर पैसा र सामग्रीको अभाव रह्यो । शारीरिक परिश्रम पर्याप्त हुँदैनथ्यो । वास्तवमा अनुसन्धान गर्दा ज्ञानका साथै सामग्रीको पनि पर्याप्त उपलब्धता हुनु पर्ने हुन्छ । नेपालको इतिहासमा इतिहासशिरोमणि बाबुराम आचार्य र योगी नरहरिनाथको विशेष भूमिका छ । उनीहरूको संयुक्त प्रयत्नबाट “संस्कृत सन्देश” नामक पत्रिका प्रकाशित हुन थाल्यो । करिब १ वर्षपछि त्यो पत्रिका बन्द भएको हुँदा योगी नरहरिनाथले बारम्बार ३ प्रकारका पत्रिकाहरू

प्रकाशन गर्दै गए । ती संग्रहित पत्रिकामा काठमाडौँ उपत्यकाभित्रका केही र बाहिरका धेरै अभिलेखहरू समावेश रहेका छन् । योगीजीले पुराना ताम्रपत्र, वंशावली, कागजपत्र र केही शिलालेखहरूलाई आफ्ना कृतिमा स्थान दिएका छन् । उता बाबुराम आचार्य सरकारी कर्मचारी भएका हुनाले सरकारी कामकै सिलसिलामा इतिहासको मर्म बुझ्दै ऐतिहासिक सामग्रीहरू सङ्कलन कार्य गर्न थाले तर अस्वस्थताले गर्दा उनले त्यस कामलाई तीव्रगतिले बढाउन पाएनन् । योगी नरहरिनाथलाई इतिहासको भन्दा राजनीतिले छोयो र विभिन्न ठाउँमा आन्दोलन र भाषण गर्दै हिंडे । उनले सङ्कलन गरेका सक्कली ऐतिहासिक सामग्री प्रकाशनमा आउन सकेनन् ।

विदेशबाट नेपालमा इतिहासको अन्वेषणार्थ आउने विद्वान्हरूमा जुसेफ टुची पनि आर. नोलीको स्तरका मानिन्छन् । त्यस्तै लुसियानो पेटेक पनि नेपालको इतिहासबाट प्रभावित विद्वान् हुन् । यी तीनजना आ-आफ्ना क्षमता, ढाँचा र शैलीले नेपालको इतिहासलाई विदेशमा प्रचार गर्ने जिम्मेवारी निभाएको भन्न सकिन्छ । पेटेकले पूर्वमध्यकालीन नेपालको अनुसन्धान गरे भने वीर पुस्तकालयका पण्डितहरूको मद्दतबाट प्राचीन ग्रन्थहरूका पुष्पिकावाक्यबारे जानकारी लिन सक्षम भए । तर आर. नोलीले नेपालमा प्राचीन लिच्छवि अभिलेखहरूलाई अधिकतम प्रकाशन गर्ने भूमिका निर्वाह गरेका थिए र उनले गरेको कार्य पछिका अनुसन्धाताका निम्ति उपयोगी सिद्ध भएका छन् । उनले प्रकाशित वस्तु र तथ्याङ्कहरूको पनि उपयोग गर्न पछि परेनन् भने "Nepalese Inscriptions in Gupta Character" भन्ने कृतिमार्फत उनले ई. १९५८ मा नेपालका धेरै अभिलेखहरूलाई प्रकाशित गरिदिए । उनले सेसिल बेण्डाल, भगवानलाल इन्द्राजी तथा सेल्भान लेभीले गल्ती गरेका पाठलाई सच्याएर व्याख्यासहित छपाउने कार्य गरे । उनले पनि काठमाडौँभन्दा बाहिर गएर स्थलगत भ्रमण गर्न भ्याएनन् बरु वीर पुस्तकालयमा सङ्कलित सामग्रीको अधिकतम प्रयोग गरे । उनले बाहिरी क्षेत्रको भ्रमण गरेका भए नेपालको स्पष्ट इतिहास पहिल्यै प्रकाशमा आउन सक्ने थियो । ई. १९६० को दशकमा पुगेपछि “अभिलेख संग्रह” नामक पत्रिका प्रकाशनमा आयो जसमा केही धेरै नयाँ र केही प्राचीन अभिलेखहरू छन् । त्यसपछि संशोधन मण्डलको नामबाट “पूर्णिमा” नामक पत्रिका प्रकाशन भयो । त्यो कार्य ज्यादै गम्भीर र स्तरीयखालको थियो । जसबाट नेपालको इतिहासलाई प्रकाश पार्ने कार्य भएको छ । १८ वर्षको प्रयत्नपछि “लिच्छविकालका अभिलेखहरू” विद्वान् धनबज्र बज्राचार्यले संशोधन मण्डलको सहयोग लिई प्रकाशन गर्ने कार्य गरे । नेपाल र एसियाली अध्ययन संस्थानबाट वि.सं. २०३० सालमा प्रकाशित सो कृतिमा करिब २०० वटा लिच्छविकालका अभिलेखहरू प्रकाशित छन् । संशोधन मण्डलको प्रशिक्षणबाट लिच्छविकालका अभिलेखहरूको पृष्ठ र अर्थ सार्वजनिक भयो ।

आर. नोलीले जम्मा ९३ वटा लिच्छविकाल र त्यसपछिका अभिलेखहरू प्रकाशमा ल्याएका थिए । जसमा पूर्ववर्ती विद्वान्हरूबाट प्रकाशित अभिलेखहरू पनि समावेश थिए । नोलीको प्रस्तुतिमा प्राचीनकालमा रामदेव र गंगादेवीको पनि शासन रहेको भनिएको छ तर त्यो प्रसङ्ग भुल वा अज्ञानताबाट भएको कुरा पछि स्पष्ट हुन गयो । गंगादेव नभई गणदेव हुनुपर्ने देखिन्छ । शिवदेव प्रथम र द्वितीयको विवाद पनि पुनः उठ्न गयो भने अंशुवर्मा, जिष्णुगुप्त र उनका पुत्र विष्णुगुप्तलाई आर. नोलीले स्थान दिएका छन् । आर. नोलीले नरेन्द्रदेव, शिवदेव र जयदेवका अभिलेखहरूलाई प्रकाशनमा औंल्याएका छन् । उनी आफैंले सङ्कलन गरेका ५१ वटा अभिलेखहरू ऐतिहासिक महत्त्वका रहेका छन् । उनले गरेका सङ्कलन ऐतिहासिक दृष्टिकोणबाट मात्र नभई साहित्यिक दृष्टिबाट पनि महत्त्वपूर्ण छन् । आर. नोलीले सङ्कलन गरेको पाठमा १/२ पङ्क्ती नै छुट्न गएका छन् । त्यो कुरा "लिच्छविकालका अभिलेख" कृतिका लेखक धनबज्र बज्राचार्यबाट पनि चर्चा भएको छ । आर. नोलीले गरेका कार्यलाई थोमस ओ बलिन्जरले अझ अगाडि बढाउँदै ५ वटा अभिलेखहरूको फोटोकपि प्रस्तुत गरी तिथिमिति प्रकाशनलाई महत्त्व दिएका छन् । American Oriental Society Vol. 4 बाट ई. १९५८ मा प्रकाशित बलिन्जरको लेखमा नवहितको शिलालेखले राजा अंशुवर्माको चरित्रलाई प्रकट गर्न समर्थ रहेको र त्यहाँ उल्लेखित पुरानो सम्वत् (५००+) पनि विचारणीय देखिन्छ । धनबज्र बज्राचार्यले आर. नोलीको २० वर्ष पछि मात्र ठूलो संग्रह र ती अभिलेखको व्याख्यासहित प्रकाशनमा ल्याएका छन् । उनीभन्दा पछिकाहरूले उक्त कार्यलाई अगाडि बढाउन सकेका छैनन् । धनबज्रपछि हरिराम जोशीले केही परिश्रम गरी १७५ वटा अभिलेखहरूलाई पूर्ववर्ती लेखकहरूले प्रकाशन गरेका अभिलेखहरूलाई स्थान दिएर ६५ वटा अभिलेखका फोटोकपिसमेत समावेश गरेका छन् । उनले पूर्ववर्ती विद्वान्का पाठका अशुद्धिलाई सच्याएर लेख्ने कार्य नगरी जस्ताको तस्तै राखेको पाइन्छ । त्यो कार्य "पूर्णिमा" पत्रिकाले क्रमिकरूपमा प्रकाशित गरी ती सामग्रीलाई "लिच्छविकालका अभिलेखमा" समावेश गरेका छन् । यसरी पूर्ववर्ती स्वदेशी र विदेशी इतिहासकारहरूका परिश्रमलाई हरिराम जोशीले अध्ययन-अनुसन्धान गर्नुको सट्टा सरोट गरी सङ्कलन गरेका हुन् । उनको विशेषता दर्जनौं अभिलेखको फोटोग्राफी दिनु नै हो ।[१८९]

धनबज्र बज्राचार्य पछिल्ला अनुसन्धानकर्ता हुनाले केही नयाँ अभिलेखहरूलाई पनि स्थान दिएका छन् । आर. नोलीले भन्दा पनि बढ्ता काम उनले गरेको मानिन्छ । उनले पाठ, व्याख्या, सन्दर्भ र तत्कालीन परिवेशको पनि चित्रण गरेका छन् । त्यति धेरै अभिलेखहरूलाई एकै ठाउँमा सङ्कलन गर्नु उनको परिश्रमको उपलब्धी हो । उनले १९० वटा अभिलेखहरू नै समावेश गरी सयौं प्राचीन ऐतिहासिक तथ्यलाई प्रकट गरी हिन्दू ग्रन्थहरूका उदाहरणहरू पनि प्रस्तुत गरेर आफ्नो कार्यलाई अझ आकर्षक पारेका छन् ।

[१८९] **ऐजन**, पृ. x-xi.

उनले पनि आर. नोलीको फोटोग्राफी र पाठलाई सरोट भने गरेका छन् । आर. नोलीले पढेका पङ्क्तीलाई पनि धनबज्रले सुध्याउन सकेका छैनन् । डा. रेग्मीले उपर्युक्त विद्वान्‌हरूको अवमूल्यन गर्न नचाहेको तर निष्पक्ष मूल्याङ्कन गरेको उल्लेख गर्दै आफूले पनि त्यसमा शुद्ध पार्ने काम नगरी अशुद्धिलाई संकेत गर्ने र भावी पुस्ताले त्यसबारेमा विचार गर्ने ठाउँ बनाइदिएको कुरा पाठकहरूलाई महसुस हुन्छ । वीर पुस्तकालयमा रहेका स्रोत साथै अभिलेखको प्रतिलाई आफ्नै भनी उतार गरेर राखिएका पनि पाइन्छन् ।[१९०]

आर. नोलीको पाठलाई यदाकदा शुद्ध पार्ने व्याख्या गर्ने काम धनबज्र बज्राचार्यबाट गर्दै तिथिमितिमा पनि परीक्षण गरी शुध्याउने कार्य गरेको पाइन्छ । त्यसबाट लिच्छविकालीन राजाहरूका तिथिमिति र राज्यकाल निर्धारण गर्न सजिलो भएको छ । शंकास्पद अक्षर (वर्ण) लाई शुद्धसँग पढ्ने शक्ति र क्षमता पनि धनवज्र बज्राचार्यमा प्रशस्त पाइन्छ । अभिलेख अस्पष्ट भएको ठाउँमा... खाली छोडेर धनबज्रबाट पनि जिम्मेवारी पूरा भएको छैन । ती ठाउँ र गलत पाठलाई डा. रेग्मीले सच्याएर अभिलेख पढेको दावा गरेका छन् ।[१९१] धनवज्रबाट हुने शब्दार्थमा बौद्धिकताको अभाव छ र केही संस्कृत शब्दलाई नेपालीकरण गरी पुष्टि गर्ने प्रयत्न गर्दा अभिलेखको भित्रीमर्म प्रकट हुन सकेको पाइन्न । त्यस्तो कार्यले पाठकमा भ्रम बढ्दै जाने भय रहेको छ । किनभने लिच्छविकालीन अभिलेखस्तरीय संस्कृत भाषामा विद्वतापूर्ण पद्यात्मकता समावेश भएकाले धनवज्रबाट हल्का परिभाषा गरिदिंदा त्यहाँको भित्री अर्थ सतहिरूपमा आएको हुँदा पत्याउन कठिन पर्छ । संस्कृतका विद्वान्‌बाट पनि ती अभिलेखको अर्थ गर्न गाह्रै पर्दछ । डा. रेग्मीले अंग्रेजीमा अर्थ्याएको दावा गर्दै नेपालीले त्यो बुझ्न नसकेको उल्लेख गरेका छन् र सकेसम्म ठीक अर्थ दिएको ठान्दछन् । उनले केही शब्द आफैंले बुझ्न नसकेको स्वीकारेका पनि छन् । तर धनवज्र बज्राचार्यले त्यस्ता अस्पष्ट शब्दलाई वङ्ग्याएर नपत्याउँदो अर्थ लगाएका छन् । धनवज्रको प्रयत्न जसरी पनि घटनाक्रमसँग जोड्ने प्रकारले प्रेरित देखिन्छ । उनको कार्यको श्रेय उनलाई दिनै पर्छ तापनि डा. रेग्मीले उनका कमजोरी पक्षहरूलाई अंग्रेजीमा कोट्याएका हुँदा आर्थिक, राजनीतिक विषयका तथ्यहरू प्रकट भएका छन् । तर डा. रेग्मीले त्यसरी अर्थ गर्दा कृति ठूलो हुने भयबाट सङ्क्षेपमा दिएका हुँदा ती सबैको विस्तृत व्याख्या गर्ने मौका भावी पुस्तालाई दिएको संकेत गरेका छन् ।[१९२]

डा. रेग्मीको भनाइअनुसार प्रस्तुत पुस्तक Inscriptions of Ancient Nepal Vol. I को प्रकाशन पहिल्यै गर्ने प्रयत्न गरेका थिए । ई. १९६० कै दशक अगाडि उक्त कार्यलाई अभिलेख सङ्कलनकार्य पहिल्यै आरम्भ गरिएको भए पनि राजनीति र अन्य अलमलका

[१९०] **ऐजन**, पृ. xii-xiii.

[१९१] **ऐजन**, पृ. xii-xiii.

[१९२] **ऐजन**, पृ. xii–xiii.

कारण प्रकाशनमा ढिलाई भइदिंदा पछि हुन गयो र खेश्रालाई सफा गर्न पनि फूसर्द मिलेन । जे भयो त्यसमा उनले सन्तोष नै मानेको ठान्दछन् । प्रस्तुत ग्रन्थमा फोटोग्राफी भएका परिचयात्मक शब्दलाई प्रत्येक पाठमा दिइएको पाइन्छ । उक्त ग्रन्थमा धनवज्र बज्राचार्यले प्रकाशित गरेका २३ वटा अभिलेखलाई स्थान दिई ती अभिलेखका सट्टा आफ्ना अतिरिक्त अभिलेखहरूलाई स्थान नदिई ती छुटेका अभिलेखलाई धनवज्रले जति महत्त्वका ठान्दथे डा. रेग्मीले महत्त्वहीन ठानेको आसय पनि उनको लेखनबाट बुझिन्छ ।[१९३] चाँगुनारायण पशुपतिक्षेत्रका अभिलेखहरू अरू ठाउँका भन्दा महत्त्वपूर्ण रहेका छन् । डा. रेग्मीले आफ्नो कृतिमा अभिलेखहरूलाई यसरी क्रमशः संलग्न गराएका छन् ।

संस्कृत मूलका लिच्छविकालीन अभिलेखलाई विषयसूचीमा आवद्ध गरी पाठकलाई सजिलो पारिएको छ । त्यसपछि मूल संस्कृत भाषामा अभिलेखहरूलाई जस्ताको तस्तै पाठलाई कृतिमा क्रमागतरूपमा समाविष्ट गरेका छन् । अभिलेख संख्या ५४ देखि ५८ सम्मको क्रम मिलाउँदा केही गल्ती पनि भएको पाइन्छ । ५८ नं. को अभिलेखलाई ५४ बनाएर पढ्नु पर्ने र त्यसपछि भने क्रमिकरूपले पढ्दै जान सकिन्छ । त्यस्तो हुन गएकोमा डा. रेग्मीले दुःख पनि व्यक्त गरेका छन् ।[१९४]

"मल्लको" शब्दार्थ हरिण वा थाएको भनी गरेका छन् र कतै अरू नै जनावरका रूपमा चित्रण गरेका छन् । त्यसबाट पाठकमा भ्रमपैदा हुन सक्ने हुँदा "मल्ल" को अर्थ कुनै निश्चित जनावर भनी दिन नचाहेको उल्लेख गरेका छन् । यसै पुस्तकको तेस्रो खण्डमा विस्तारपूर्वक विवेचना गर्ने प्रयत्न डा. रेग्मीले गरेका छन् । त्यस्तै "द्रुतक" शब्दार्थ गर्दा सम्भाव्यतालाई ध्यान दिइएको छ । त्यसको यथार्थ अर्थ भने भन्न नसकिएको बुझिन्छ । त्यस्ता ठेट शब्दलाई टिप्पणीका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । प्रस्तुत पुस्तकलाई चार खण्डमा विभाजन गरी पहिलोमा पाठ, दोस्रोमा अंग्रेजीमा भाषान्तर, तेस्रोमा अभिलेखको ल्पेट र चौथोमा ती सबै पत्रको एक-एक परिचय दिने प्रयत्न डा. रेग्मीले गरेका छन् । पाँचौ खण्डलाई छुट्टै ग्रन्थ बनाइएको छ । त्यसको शीर्षक Nepal as known from inscriptions भन्ने छ र चौथो खण्डको अन्त्यमा शुद्धाशुद्धिको सूची प्रस्तुत गरिएको छ । अन्त्यमा विद्वान् सहयोगीहरूलाई धन्यवाद दिइएको छ । डा. रेग्मीले एउटा अभिलेख र तीनवटा पुस्तकहरूका माध्यमबाट प्राचीन नेपालको इतिहासलाई प्रकाश पार्ने प्रयत्न गरेका छन् ।

माथि वर्णन गरिए झैं Nepal as known from Inscription नामक डा. रेग्मीको कृति प्रकाशमा आउन सकेन । प्रकाशित कृति अंग्रेजीमा भएबाट विदेशी पाठकहरूलाई उपयोगी भयो तर नेपाली आम पाठकको लागि त्यति उपयोगी भएन । उनले प्रस्तुत गरेका

---

१९३ **ऐजन**, पृ. xii–xiii.

१९४ **ऐजन**, पृ. xiv.

भूमिकामा सकेसम्म आफूलाई स्वच्छ, इमान्दार, परिश्रमी, पूर्णज्ञान भएको ठान्दै स्वदेशी र विदेशी इतिहासका लेखकहरूको टिप्पणी गर्ने प्रयत्न गरेका छन् । उनले भगवानलाल इन्द्राजी, सेसिल बेण्डाल, सेल्भान लेभी, हरप्रसाद शास्त्री, प्रो. जुसेप टुसी, के.पी. जयसवाल, धनबज्र बज्राचार्य र हरिराम जोशीका योगदानको सही मूल्याङ्कन गरेका छन् ।

भगवानलाल इन्द्राजीले सर्वप्रथम नेपालका लिच्छविकालीन अभिलेखहरू पत्ता लगाएर सकेसम्म ती अभिलेखहरूको पाठ पढ्ने प्रयत्न गरे । सेसिल बेण्डाल काठमाडौँ पुगी पुराना वंशावली तथा प्राचीन अभिलेखहरूको अन्वेषण गरेर नेपालको प्राचीन इतिहासलेखनको पृष्ठभूमि तयार पारे । त्यस्तै प्रकारले सिल्भान लेभी नेपालमा धेरै समय बस्न पाएका, पूर्वीय ज्ञान पाएका, भारतीय इतिहास बुझेका, तिब्बत र चीनको इतिहासको अध्ययन गरेका र विभिन्न वंशावली लगायतका स्रोतहरूको सङ्कलन गरेका भए पनि तिब्बती इतिहासप्रति पूर्वाग्रह रहेको कुरा स्पष्ट शब्दमा उल्लेख गरेका छन् । स्थानीय सहयोगीको अज्ञानतावश ती विदेशीहरूले प्राचीन अभिलेखमा उल्लेख गरेका शब्दहरूको सही अर्थ लगाउने क्षमता राखेको पाइन्न । प्रो. टुचीले Western Malla को योगदान पेटेकको जस्तै प्रान्तीय रूपको पाइन्छ । आर. नोली र जयसवालले पनि प्राचीन अभिलेखहरूको अध्ययन गरेका पाइन्छन् ।

नेपाली विद्वान्हरूको कृतित्त्वको पनि समीक्षा गरेका छन् । त्यस्ता नेपाली इतिहासकारहरूमा इतिहास शिरोमणि बाबुराम आचार्य, योगी नरहरिनाथहरूले विभिन्न पत्रिका र लेखहरू मार्फत नेपालका मौलिक प्रारम्भिक स्रोतहरूको प्रकाशन गरेको कुरा उल्लेख गरिएको छ । उनीहरूका कृतिहरूको महत्त्वलाई पनि डा. रेग्मीले प्रकाश पारेका छन् । योगीजीको इतिहास प्रकाश, इतिहास शिरोमणि बाबुराम आचार्यको श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहजस्ता कृतिहरूमा नेपालको इतिहासका सामग्रीहरू समावेश गर्ने नेपाली लेखकहरू हुन् । त्यस्तै संशोधन मण्डलको नेपालको इतिहासलाई शुद्धीकरण गर्ने कार्य पनि प्रशंसनीय मानिन्छ । पूर्णिमा पत्रिकाले र अभिलेख संग्रहले पनि नेपालको इतिहासलाई अध्ययन गर्न धेरै मद्दत पुऱ्याएको छ । धनवज्र बज्राचार्यले संशोधन मण्डलले सङ्कलन गरेका अभिलेखहरूलाई एकमुष्टपारी प्रकाशन गरे । उनको यो कार्य महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । त्यसैगरी हरिराम जोशीको कार्य महत्त्वको भए पनि विश्लेषणात्मक शैलीको अभाव रहेको डा. रेग्मीले टिप्पणी गरेका छन् ।[१९५]

नेपालको इतिहासलाई अभिलेख र अन्य प्रमाणका आधारमा लेख्नेपरम्परा आरम्भ भएको एक शताब्दीभन्दा बढ्तै भइसकेको यस परिप्रेक्ष्यमा प्रस्तुत कृतिबाट डा. रेग्मीले

---

[१९५] **ऐजन**, पृ. xi., धनबज्र बज्राचार्य, **पाञ्चाली शासन पद्धतिको ऐतिहासिक रूपरेखा**, काठमाडौँ : नेपाल र एसियाली अनुसन्धान केन्द्र, २०३५, पृ. २१-५९ ।

अझ थप योगदान पुऱ्याएका छन् । उनले प्रस्तुत ग्रन्थमा करिब १६१ वटा लिच्छविकालका अभिलेखहरूको संलग्नता गराएका छन् । धनवज्रले प्रकाशित गरेका २९ वटा अभिलेखलाई आफ्नो कृतिमा स्थान दिएका छैनन् । डा. रेग्मीले आफूभन्दा पूर्ववर्ति इतिहासकारहरूको योगदानलाई स्पष्टसँग उल्लेख गरेर इमान्दारी कार्य गरेका छन् । तर संशोधन मण्डलले डा. रेग्मीले गरेको सङ्कलनलाई आक्षेप लगाउन भने पछि परेन । त्यस विषयमा डा. रेग्मीले नेपालको इतिहासका प्रमाणहरूलाई सेसिल बेण्डाल, भगवानलाल इन्द्राजी, सिल्भान लेभी, बाबुराम आचार्य, नरहरिनाथ, धनवज्र बज्राचार्य, हरिराम जोशी, शंकरमान राजवंशी, मोहनप्रसाद खनाल, पन्तवन्धु र अरूलाई प्रेरणा दिएकोमा कृतज्ञता प्रकट गरेका छन् ।[१९६] त्यसरी यस कृतिको प्राक्कथन नै डा. रेग्मीको कृतित्त्वको उद्घोष भएको छ । किनभने उनले कुनै पनि पक्षपातविना अन्वेषक र सङ्कलकहरूको मूल्याङ्कन गरेका छन् । विक्रमको पाँचौंदेखि नवौं शताब्दीसम्म उनको कृतिमा जम्मा १६१ वटा अभिलेख भए पनि प्राक्कथनमा आफूले १६४ वटा अभिलेख समावेश भएको कुरा उल्लेख गरेकोले सो कुरा मिलेको पाइँदैन । ज्यादै कठोर परिश्रम गरेर त्यतिधेरै लिच्छविकालका अभिलेखहरूको सक्कल पूरा पाठ र ती सबै पाठलाई स्तरीय अंग्रेजीमा अनुवाद (भाषान्तर) गरेका छन् त्यो कार्य अवश्य पनि सहज थिएन । अर्कोकुरा डा. रेग्मीले भगवानलाल इन्द्राजी, आर. नोली, सिल्भान लेभी र धनवज्रले पढेका पाठहरूलाई पनि शुद्ध सच्याई पढ्ने क्षमता राख्दछन् ।[१९७] धनवज्रले १ नं. मा राखेको अभिलेखलाई १२ संख्यामा लगेका छन् । त्यसको कारण त्यसमा मिति र विशेष कुरा छुट भएर हो । धनवज्र बज्राचार्यले अभिलेखको ढाँचा हेरेर सर्वप्रथम राखेको कुरा स्वीकारेका थिए । त्यस्तै धनवज्रको १८ नं. को स्वयम्भूको अभिलेखमा पाठलाई सच्याएका छन् ।[१९८] डा. रेग्मीले एउटा अप्रकाशित अभिलेख नं. XLIV को लाई धनवज्रले थाहा नपाएकोलाई यस ग्रन्थमा समावेश गरेका छन् । उनले ज्यादै गम्भीर र मेहनत साथ अभिलेखका प्रत्येक अक्षरहरू निर्णायक रूपले मखोप्रिङ र खोप्रिङ एउटै ठाउँ हो भनी निर्णय दिएका छन् ।

लिच्छविकालमा अत्यन्तै प्रचलित भएको मल्लकरको विषयलाई विवादास्पद बनाइदिएका छन् । विद्वान्हरूको बीचमा पनि त्यस शब्दबारेमा विवाद रहेको छ । पेटेकले मल्लपुरीका मल्लहरू भएको उल्लेख गरेका छन् र स्थानीय जनतालाई लगाइएको करको परिभाषा दिएका छन् र त्यो एक प्रकारको युद्धमा लाग्ने कर विशेष भएको निर्क्योल गरेका छन् । त्यस्तै मल्ल शब्दले भेडा बाखा वा अन्य कुनै जनावरसम्बन्धी कर हुन सक्ने भनी नयाँ परिभाषा दिएका छन् । डा. रेग्मीले आषाढ कृष्ण द्वादशी ४० लाई ४५ भन्ने उल्लेख गरेका छन् जुन अभिलेख राजा अंशुवर्माको हो । त्यतिबेला उदयदेव युवराज थिए र दूतको संम्वत ३७ (ई.

[१९६] रेग्मी, **पूर्ववत्, पादटिप्पणी संख्या-९२**, पृ. १०८ ।

[१९७] **ऐजन**, पृ. ३३१ ।

[१९८] **ऐजन**, पृ. १० ।

६१३) उल्लेख भएको छ । सम्वत ४५ सम्म जेष्ठ शुल्कपक्षमा अंशुवर्मा शासक थिए भने केही दिन पछि उनको मृत्यु भएको थियो । त्यतिबेलासम्म उदयदेव महाराजाधिराज भइसकेको थाहा पाइन्छ । तसर्थ डा. रेग्मीले त्यस कुरामाथि विचार विश्लेषण गरेर नै सम्वत ४० लाई ४५ भनी लेखेको देखिन्छ जुन कुरा ऐतिहासिकबाट पनि सत्य सावित भएको छ ।[१९९]

लिच्छविकालमा राज्यलाई जनताले तिर्नुपर्ने विभिन्न प्रकारका करहरूको विवरणमा "सिंकर" भनी चर्चामा आएको छ । त्यसको अर्थ दाउरा, काठ वा समीधामा लाग्न सक्ने देखिन्छ । जुनकुरा धनवज्र बज्राचार्यले उल्लेख गरेका छन् ।[२००] त्यसलाई डा. रेग्मीले "सिंतुकर" भन्ने लेखेका छन् जसको अर्थ स्पष्ट गर्न सकेका छैनन् ।[२०१] त्यसैगरी "पादक" शब्दको अर्थ डा. रेग्मीले सुनका गहना भनेका छन् । जसको अर्थ गलाको हार, नुपूर भन्नाले खुट्टाको बूढी औंलाको गहना गरेका छन् । तर धनवज्रले पादकको अर्थ कल्ली, केयूरको अर्थ बाला, नुपूरको अर्थ पाउको पाउजु भनेका छन् । दुवैको अर्थ बुझ्दा दुवैमा केही अन्तर देखापर्दछ । त्यस्तै शिवदेव द्वितीयको भृङ्गारेश्वर तथा सुनागुठीको पाटनको अभिलेखलाई मिति अंक पढ्दा १२५ भनी डा. रेग्मी र आर. नोलीले पदे भने धनवज्रले १२१ भन्ने ठोकुवा गरेको पाइन्छ ।[२०२] गोरखाको गोरखनाथको ढोकामा रहेको शिवदेव द्वितीयको अभिलेखलाई ऐतिहासिक लक्ष्य पूर्ति गर्न नसक्ने तर्क डा. रेग्मीले प्रस्तुत गरेका छन् । उनले सो अभिलेख आफैले गएर नहेरी धनवज्र बज्राचार्यको पाठबाट लिइ आफ्नै तरिकाले व्याख्या गरेको अनुमान गर्न सकिन्छ । किनभने सो भग्न अभिलेख पढ्न जो कोहीलाई पनि कठिन पर्छ र धनवज्र बज्राचार्यले पनि समयकाल क्रम विचार गरी त्यो मिति हुन सक्ने अनुमान गरेको देखिन्छ । त्यसको धेरै प्रतिलिपि उतार गर्दा पनि स्पष्ट भएको थिएन भन्ने वर्णन पाइन्छ । त्यसबाट लिच्छवि शासन गोरखासँग विस्तार भएको प्रमाणित छ । त्यस्तै बज्र भैरव गोरखाको प्राचीन देवता भएको कुरालाई विचार गर्दा सांस्कृतिक र धार्मिक पक्षलाई त्यस अभिलेखले प्रकाश पार्न मद्दत पुऱ्याएको हुनाले त्यसको ऐतिहासिक महत्त्व देखिन्छ । तर डा. रेग्मीले त्यो ऐतिहासिक महत्त्व नराख्ने भन्ने उद्धारले उनको कमजोरीलाई प्रकट गरेको छ । किनभने गोरखाको उपल्लोकोटस्थित बज्र भैरवको उपस्थिति र त्यहाँका पूजारी मगर हुनाले त्यहाँ लिच्छवि अभिलेख पाइनाले कतै लिच्छवि जाति मगर जातिमा विलिन हुन पुगेको त होइन ? भन्ने प्रश्न पनि उपस्थित गराएको छ । सम्वत् १२२ (ई. ६९८) मा गोरखा क्षेत्रमा बज्र भैरवको स्थापना भइसकेको कुरालाई उक्त अभिलेखले पुष्टि गरेको छ । उक्त अभिलेखको तथ्यताप्रति राम्ररी अध्ययन गरेपछि मात्रै कुनै निर्णायक जवाफ दिन

---

१९९ अभिलेख संख्या, LXXXVIII, पृ. ३७ ।

२०० बज्राचार्य, **पूर्ववत्, पादटिप्पणी संख्या-९९**, पृ. ४३७ ।

२०१ रेग्मी, **पूर्ववत्, पादटिप्पणी संख्या-९२**, पृ. ६४ ।

२०२ बज्राचार्य, **पूर्ववत्, पादटिप्पणी संख्या-९९**, पृ. ८४ ।

उपयुक्त हुने देखिन्छ । डा. रेग्मीले आफूले बुझ्न नसकेका सामग्रीहरूलाई कुनै महत्त्व नरहेको टिप्पणी गर्दै छाडिदिएका देखिन्छन् । तथापि डा. रेग्मीका भनाइहरू निश्चित सिद्धान्त र सैद्धान्तिक धारमा बगिरहेको पाइन्छ ।

निष्कर्षमा प्राचीन नेपालको इतिहासका उपलब्ध अभिलेखहरूलाई सङ्कलन र वर्णन गरी अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण काम गरेका छन् । यसमा १६४ वटा लिच्छविकालीन अभिलेखहरूलाई समावेश गरिएको छ । सङ्कलित अभिलेखमध्ये २३ वटा अभिलेखहरू महत्त्वहीन भएकोले डा. रेग्मीले आफ्नो कृतिमा समावेश नगरेको र त्यसलाई धनवज्र बज्राचार्यले प्रकाशित गरेको पाइन्छ । केही शब्दार्थ जस्तै "मल्ल, दूतक" आदिको प्रसङ्ग ल्याइएको छ । उनले धेरै लेखकका कृतिहरूको समीक्षा पनि गरेका छन् । अन्य लेखकले पढेका, लेखेका प्रसङ्गहरूलाई अझ सच्याएर प्रकाशित गरेको दावा गरेका छन् । त्यति हुँदाहुँदै पनि डा. रेग्मीले अभिलेखहरू पढ्दा सम्बन्धित ठाउँमा नपुगी अरूले ल्याएको पाठ पढी आफूले शुद्ध पारेको भन्ने दावा पनि गरेका छन् । गोरखाको लिच्छविकालीन अभिलेख त्यसको उदाहरण हो । लिच्छविशासन गोरखासम्म सोझै र त्यसभन्दा पश्चिम सामन्त र अन्य पदाधिकारीमार्फत संचालन भएको अनुमान गर्न सकिन्छ । गोरखाको अभिलेखले मगरहरू लिच्छवि हुन् कि भन्ने आशंका बढाएको छ । शिलालेखहरू, वंशावलीहरू र अन्य लेखकहरूले लेखेका कुराहरूलाई आधार बनाएको र कतिपय पुराना र महत्त्वका अभिलेखहरूलाई कुनै महत्त्वपूर्ण नरहेको टिप्पणी डा. रेग्मीले गरेका छन् । यसरी विदेशी लेखकहरूले नेपालको बारेमा गरेका भूलहरूलाई सुधार गर्दै नेपाल राष्ट्रको स्थापनाकालदेखि स्वतन्त्र र सार्वभौम रहेको कुरा यस कृतिमा पुष्टि गरिएको छ ।

४.६ इन्सक्रिप्सन्स् अफ एन्सियन्ट नेपाल (भोलुम II)

D.R. Regmi, **Inscriptions of Ancient Nepal**, Vol. II (New Delhi: Shakti Malik, 1983), P. 1-131.

डा. रेग्मीको प्राचीन नेपालका अभिलेखसम्बन्धी यो दोश्रो कृति हो । जसमा पहिलो भागमा प्रकाशित संस्कृत भाषाका १६४ बटा अभिलेखहरूमध्ये १६१ बटा अभिलेख सामाग्रीहरूलाई शिलशिलेवार रूपले अंग्रेजी भाषामा रूपान्तरण गरिएको छ । यसमा चाँगुनारायणमा रहेको मानदेवको अभिलेखदेखि सं. ३०१ मा लेखिएको हस्तलिखित ग्रन्थसम्मको सामग्रीलाई अंग्रेजीमा अनुवाद गरी समावेश गरिएको छ र बाँकी ३ वटा पशुपती, पलान्चोक र भुवनेश्वरका अभिलेखहरूलाई यसमा समावेश गरिएको छैन । डा. रेग्मीले लिच्छविकालका अभिलेखहरूलाई एकै ठाउँमा सङ्कलन, अनुवाद र व्याख्या गरेका छन् । शक्ति मल्लिकद्वारा नयाँ दिल्लीबाट प्रकाशित यो कृतिलाई जम्मा ३ खण्डमा बाँडेर प्रकाशित गरिएको छ त्यसमध्ये यो दोस्रो कृति हो । यस पुस्तकमा संस्कृतका श्लोकहरूलाई

अंग्रेजी भाषामा जस्ताको तस्तै उतार गरिएको छ । यो पुस्तकलाई चार भागमा विभाजन गरिएको छ जसमा पाठ्यवस्तु, अंग्रेजी अनुवाद, अभिलेख तथा शिलालेखका स्तम्भपत्र र ऐतिहासिक दृष्टिकोणबाट महत्त्वपूर्ण अभिलेखका बारेमा परिचय आदि महत्त्वपूर्ण छन् । यो दोस्रो खण्डको विषयसूची आफ्नै शैलीको छ । जसमा सर्वप्रथम पूर्वपाठका अनुवादलाई स्पष्ट पार्ने कोशिस गरिएको छ ।

विषयसूचीको आरम्भमा चाँगुनारायण मन्दिर दक्षिणीढोकादेखि पश्चिमतर्फ रहेको ब्राह्मी लिपिमा लेखिएको मानदेव प्रथम राजाको अभिलेखलाई अंग्रेजीमा अनुवाद गरिएको छ । उक्त लामो अभिलेखलाई १ पृष्ठदेखि ४ पृष्ठसम्म उतार गरिएको छ । त्यस्तै दोस्रो अभिलेख लाजिम्पाटस्थित शिवलिङ्गमा उत्कीर्ण अभिलेख हो । विषयसूचीलाई अभिलेख पाठको शीर्ष भागमा नराखी रोमनमा त्यसको गणना मात्र गरिएको छ । तेस्रो अभिलेखमा लाजिम्पाटस्थित त्रिविक्रम विष्णुमूर्तिको पादाभिलेखलाई रूपान्तरण मात्र गरिएको छ । यसैगरी चौथो अभिलेख तिलङ्गा मूर्तिसँगै रहेको अभिलेखलाई प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसपछि पाँचौमा लाजिम्पाट शिवलिङ्गसँगैको क्षेमसुन्दरीको अभिलेख रहेको छ । क्षेमसुन्दरी लिच्छविराजा मानदेवकी रानी हुन् । छैठौं अभिलेख लिच्छविराजा मानदेवको बूढानिलकण्ठ परिसरमा रहेको शिवलिङ्गसँगैको अभिलेख हो । सातौं अभिलेखमा टुंडालदेवीको मन्दिर छेउको एउटै पङ्क्तीको राजा मानदेवको अभिलेख हो । आठौं अभिलेख पशुपतिनाथको दक्षिणमूर्तिसँगै रहेको शिवलिङ्गको राजा मानदेवको अभिलेख हो । नवौं अभिलेख पनि राजा मानदेवको पशुपति शिवलिङ्गनेरको अनुवाद गरिएको छ । दशौं अभिलेख टेवहालस्थित अभिलेख हो । एघारौं जयलम्वको त्रिशुलको पिंधमा रहेको अभिलेख हो । त्यहाँ शिवलिङ्ग थियो र त्यसैको पादपीठमा उत्कीर्ण गरेर राखिएको थियो । त्यसमा कर्णपूजा गरेकोले सीप वृद्धि हुने आकांक्षा राखिएको कामना पनि उल्लेख भएको पाइन्छ । बाह्रौं अभिलेखमा चावहिलको स्तूपमा प्राप्त भएको हो । त्यसमा प्रशस्त गुठी राखी दिएको कुरा उल्लेख छ । तेह्रौं अभिलेख भने राजा मानदेवकी रानी गुणवतीको रहेको छ । लाजिम्पाटस्थित शिवलिङ्गमा राखिएको सो अभिलेख ई. ४९७ को हो । चौधौं अभिलेख पलाञ्चोक भगवतीको मन्दिरको गुहपति विजयस्वामिनीको मूर्ति स्थापना गरेपछि उत्कीर्ण गरी राखिएको थियो । पन्ध्रौं अभिलेख अभिखण्डित अवस्थामा रहेको मानदेव राजाको वेदोक्त धर्मशास्त्रानुकूल वास्तुनियमसमेत पालना गरी धारा निर्माण गरी काठमाडौं केलटोलमा उत्कीर्ण गरेर राखिएको हो । सोह्रौं अभिलेख स्वयम्भूनाथको उत्तरपश्चिमी खाल्टोमा रहेको हराइसकेको र यसको पाठ वीर पुस्तकालय (राष्ट्रिय अभिलेखालय) बाट लिइएको कुरा उल्लेख गरिएको छ ।[२०३] सत्रौं अभिलेख राजा मानदेवको चाँगुनारायण स्थानको मूर्ति पछाडिपट्टि उत्कीर्ण गरिएको छ । उक्त मूर्ति निर्माणको उद्देश्य अर्को जन्ममा मानदेवले आफ्ना बाबु र आफ्नो सफल आरोग्यको कामना

[२०३] रेग्मी, **पूर्ववत्, पादटिप्पणी संख्या-९२**, पृ.९-१० ।

गरेका छन् । अठारौं अभिलेख सूर्यघाटस्थित शिवलिङ्गको अभिलेख हो । सो अभिलेखमा भगवान शिवको स्तुति गरिएको छ । उन्नाइसौं अभिलेख पनि चण्डेश्वरको विश्रामस्थलमा रहेको छ। जसमा राजा मानदेवले जमीन गुठी राखी भगवान कृष्णप्रिती गरिएको छ।

लिच्छविकालका अभिलेखलाई अंग्रेजी भाषामा सरल रूपमा अनुवाद गरी एक्काइसौं अभिलेख टिष्टुङको वसन्त देवको अभिलेखबारे चर्चा गरेका छन्। यसै गरी बाइसौं अभिलेख बहालुखका स्थित त्रिलिङ्गेश्वर पाटनको हो र यसलाई पनि राजा वसन्तदेवले उत्कीर्ण गराएका हुन् । तेइसौं अभिलेख जैशीदेवलको शिलालेख हो । जसमा त्यस क्षेत्रको जमीन दान गरेर स्वास्थ्य लाभको कामना गरिएको छ । लिङग्वल र कुथेर अड्डाको उल्लेख पनि यसमा परेको छ ।[२०४] चौबिसौं अभिलेखमा सितापाइलाको शिला अभिलेख भएको र मानगृहवाट वसन्तदेवको सकुशल प्रसारण गरेको व्यहोरा उल्लेख गरिएको छ । पच्चीसौं अभिलेख भने ई. ४४९ को किसिपिंडीको कुथेर अड्डाको उल्लेख भएको न्यायिक कार्य क्षेत्र उल्लेख गरी रविगुप्तको नाम उत्कीर्ण गरिएको पाइन्छ । छब्बीसौं अभिलेखले पाटनको खापिन्पेको राजा वशन्तदेवले याज्निम, विप्रसेन र ब्राम्हण ध्रुवसेन कर्णको पूजागरी दक्षिण कोलीग्राम २०० भूमि गुठी राखिएको छ। सत्ताइसौं अभिलेख हाँडिगाउँस्थित सत्यनारायणको हो। धेरै खण्डित उक्त अभिलेखमा लामो पाठ र बुद्धधर्मसम्बन्धी उल्लेख गरिएको छ। अट्ठाइसौं अभिलेखमा आर्यघाटको मण्डला अभिलेख हो र यसमा ब्राम्हण पुण्यगोमीलाई मुख्य मन्त्रीले जमीनदान दिएको कुरा उल्लेख गरिएको छ। उनान्तिसौं अभिलेख काठमाडौंको चोकिटारको मानगृहका भट्टारका वसन्तदेवको हो । त्यस्तै तिसौं अभिलेख शाके ४५५ का भष्मेश्वर शिवलिङ्गको पशुपतिप्रिती गरी यूपग्राममा ४०० भूमिदान गरेको महेश्वर, नाथेश्वर र भद्रेश्वर, स्थितेश्वर र रविश्वर गरी ५ वटा लिङ्ग स्थापना गरिएको उल्लेख छ। एकतीसौं अभिलेखमा नर्केमहादेव शिवलिङ्गको स्थापना गरी राजा मनुदेवले भगवानको पूजा गरेका छन्। बत्तीसौं अभिलेखमा शाके ४६० मा महाराजा वामनदेवले सय वर्षसम्मको राज्यभोग सुखको कामना गरी भूमिदान गरी वामनरूपी विष्णुको प्रजा आराधना गरेको कुरा उल्लेख छ । तेत्तीसौं अभिलेख आभीर गोमिनीको शिवलिङ्ग पशुपति प्राङ्गणमा आर्यघाट मण्डलमा स्थापना गरी शाके ४६२ मा अनुष्ठान गरेका अनुपरमेश्वर नामक आफ्ना स्वामीको परलोक सुधियोस् भनी ब्राम्हणलाई दान गरी लिङ्गलाई गहना दान गरेको उल्लेख छ । चौंतीसौं अभिलेखमा आर्यघाट पशुपति पारिपट्टिको पुलमा स्थापना गरिएको छ जसमा महाराजा गणदेवले मानगृहबाट प्रसारण गरेर माडवोक र लिङग्वल अधिकरणका भौमगुप्तको निर्देशानुसार भूमिदान गरिएको कुरा उल्लेख छ। पैंतीसौं अभिलेखमा काठमाडौं लगनटोलको अवलोकितेश्वरको मूर्तिको पाद्पीठको अभिलेख हो । छतीसौं अभिलेख भारबीको हाँडीगाउँको हो । सैंतीसौं चाहिँ फर्पिङ्गको छुन्टोलको हो । अठतिसौं अभिलेख चौकीटारको अभिलेख बज्राथनामक राजकुमारले अर्पण गरेका छन् । उनन्चालिसौं अभिलेख बलम्बुको

[२०४] **ऐजन**, पृ. १०, धनबज्र बज्राचार्य र अरू, **इतिहास संशोधनको प्रमाण प्रमेय**, काठमाडौं : जगदम्बा प्रकाशन, २०१९, पृ. ६५-७१ ।

लुकु महादेवको प्रिती गरिएको छ र भगवान बासुदेवको प्रार्थना गरिएको छ । चालिसौं अभिलेख बलम्बुकै हिटिगामा रहेको छ ।[२०५]

अनुवाद र व्याख्या गरेको प्राचीनकालीन अभिलेख दोस्रो खण्ड अभिलेख संख्या ३९, ४०, ४१, ४२ र ४३ सम्म एउटै प्रसङ्ग भएको यहाँका नाउँमात्र अन्तर पर्न गएबाट मूल सूची र उद्देश्य एकै भएको हुँदा र उनीहरूको स्थापना पनि सतीाटीकातलमा प्राप्त भएको हुँदा एकै व्यहोरा भएकोले सबैको मूलपाठ पुस्तकमा प्रस्तुत गरिएको छैन । तद्अनुसार एकचालिसौं अभिलेख किसिपिडीको शिलाभिलेख हो र त्यो शौक ४८२ को हो । बयालिसौं अभिलेख किसिपिडिकै कुलछिटोलको हो भने त्रिचालिसौं अभिलेख देउनामी आवास सतुङगलको शिलालेख रहेको पाइन्छ । चवालिसौं अभिलेख नुवाकोट शेराफाँट उपत्यकामा प्राप्त भएको हो र यसको प्रसारण मानगृहबाट राजा गणदेवले गरेका हुन् । त्यस्तै पैंतालिसौं अभिलेख हरिहर मूर्तिको पादपीठमा उत्कीर्ण गरिएको हो भने छयालीसौं अभिलेख तेहपाली गाउँमा प्राप्त भएको हो । यसको प्रसारण मानगृहबाट राजा गंगादेवले गरेका हुन् । सतचालिसौं अभिलेख शौक ४९२ को हो र यो पाटनको मंगल बजार स्थित ढुंगे धारामा राखिएको अवस्थामा छ । अठचालिसौं अभिलेख पाटनकै सिकुवही शंखमूलसँगैको बागमती नदीसँग रहेको अवस्थामा प्राप्त भएको हो । उनान्चासौं अभिलेख बूढानीलकण्ठको नजिकै पर्ने विष्णु पादुका पहाडमा प्राप्त भएको हो र यसको प्रसारण मुख्यमन्त्री भौम गुप्तको सल्लाहअनुसार शौक ५१२ मा प्रसारण गरिएको कुरा उल्लेख गरिएको छ । पचासौं अभिलेख चापागाउँमा प्राप्त भई महाराजा शिवदेवले शोकमिति खाण्डेल भएको अवस्थामा प्राप्त भएको हो ।[२०६]

कृतिको एकाउन्नौ शिलालेख पाटनको च्यासलटोलको हो र जसको शीरभागका १२-१३ पङ्क्ती खण्डित अवस्थामा रहेकै छ । यो अभिलेख शाके ५१५ को हो । बाउनौं अभिलेख भादगाउँको कुमाल्टोलको हो जुन अभिलेखका अधिकांश अक्षरहरू अस्पष्ट र ह्मा लोप भइसकेका छन् । त्रिपन्नौं अभिलेख चाँगुनारायणको मन्दिर ढोकानेर प्राप्त भएको हो । पश्चिमतर्फ रहेको उक्त अभिलेख मानगृहबाट शिवदेवले प्रसारण गरेका हुन् । चवन्नौं अभिलेख पाटनको भीमसेनस्थाननेर रहेको छ । यसलाई पनि महाराज मट्टारक शिवदेवले प्रसारण गरेका थिए । पचपन्न संख्याको अभिलेख शाके ५१६ जेष्ठ शुक्ल पञ्चमीतिथिमा मानगृहबाट महासामन्त अंशुवर्माको नामोल्लेख भएको अभिलेख हो । छपन्नौं अभिलेख भादगाउँको गोलमतीटोलबाट प्राप्त भएको हो । खुप्रिङगाउँको उल्लेख परेको उक्त अभिलेख शिवदेव राजाले ५१६ शाकेमा प्रसारण गरेका र १५ पङ्क्तीमा रहेको छ । सन्ताउन्नौं अभिलेखको स्वरूप पनि छपन्नौंसरह १५ पङ्क्तीको र व्यहोरा पनि एउटै प्रकारको छ । यसमा पनि अंशुवर्मालाई सल्लाह गरी कुथेर अड्डाको समेत उल्लेख गरिएको पाइन्छ । अन्ठाउन्नौं अभिलेखमा काठमाडौँको

---

[२०५] डि.आर. रेग्मी, **इन्सक्रिप्सन अफ एन्सियन्ट नेपाल**, भोलुम II, न्यू दिल्ली : अभिनव पब्लिकेसन्स्, १९८३ ई., पृ. १५-२५ ।

[२०६] **ऐजन**, पृ. २५-२८ ।

धर्मस्थलीमा प्राप्त भएको हो । उनन्साठीयौं अभिलेखमा पनि १० देखि १८ पङ्क्तीसम्मको एउटै व्यहोरा अन्ठाउन्नौं अभिलेखसँग मिल्दछ । अंशुवर्माका २/३ वटा अभिलेखहरू एउटै व्यहोराका पाइन्छन् । साठीयौं अभिलेख महाराज शिवदेवले प्रसारण गरी सतुङ्गलमा स्थापना गरेका हुन् । शाके ५१९ मा यो अभिलेख स्थापना भएको छ ।[२०७]

लिच्छविकालीन अभिलेखमा अंग्रेजी अनुवादसहित विदेशी पाठकलाई बुझ्ने सुविधा पुगोस् भन्ने उद्देश्यले प्रस्तुत गरेकाले नेपालको प्राचीन इतिहासलाई संसारभर सबैले जानकारी पाउन सक्ने छन् । एकसट्ठी संख्याको अभिलेख टोखामा प्राप्त भएको हो र यसको ६ वटा पङ्क्तीका पाठ मेटिइसकेकाले त्यसलाई प्रस्तुत गरिएको छैन । शाके ५१९ मा प्रसारण गरिएको हुनाले राजा शिवदेवकै रहेको र यसमा सिंचाई कुलोको उल्लेख पाइन्छ । बासट्ठीयौं अभिलेख धर्मपुरमा प्राप्त भएको र यसका पनि सुरुका केही पङ्क्ती पूर्णतः अस्पष्ट भइसकेका छन् । यसलाई राजा शिवदेवले मानगृहबाट प्रसारण गरेका हुन् । त्रिसट्ठीयौं अभिलेख धर्मस्थलीमा प्राप्त भएको हो यसलाई प्रो. सिल्भान लेभीले अनुवाद पाठ पढेका थिए र त्यसलाई सच्याएर डा. रेग्मीले शुद्धपाठ दिने प्रयत्न गरेको कुरा उक्त अभिलेख अनुवादको शीरभागमा उल्लेख गरिएको छ ।[२०८] चौंसट्ठीयौं अभिलेख पाटनको भीमसेनस्थानमा प्राप्त हुन आएको हो । यसलाई मानगृहबाट राजा श्री शिवदेवले प्रसारण गरेको लामो अभिलेख हो र यो शाके ५२६ मा प्रसारण भएको हो । त्यसैगरी पैसट्ठीयौं अभिलेख लेलेमा प्राप्त भएको हो र यसका सुरुका ७-८ पङ्क्ती अस्पष्ट रहेका छन् । शाके ५३५ मा प्रसारण गरिएको उक्त अभिलेखमा भरताश्रमको उल्लेख गरिएको छ । छैसट्ठीऔं अभिलेख लगनटोल जैसीदेवलको हो जसमा जग्गाको चौकिल्लासहित राजाज्ञाको उल्लेख छ । सत्सट्ठीयौं अभिलेख भादगाउँको तौलाछें टोलबाट प्राप्त भएको हो । यो अभिलेख शाके ५०० मा कैलाशकुट भवनबाट राजा अंशुवर्माले प्रसारण गरेका हुन् । त्यस्तै अठसट्ठीयौं अभिलेख सम्वत् २९ उल्लेख गरेको नयाँ देखिन्छ । उनान्सन्तरीऔं अभिलेखमा हाँडिगाउँको अंशुवर्माको पहिलो अभिलेख हेरि यसमा मल्ल शब्दको उल्लेख पाइन्छ । सत्तरीयौं अभिलेखमा भादगाउँमा प्राप्त भएको हो र यसमा सम्वत् ३१ लेखिएको छ जुन नौलो सम्वत् भनी डा. रेग्मीले उल्लेख गरेका छन् ।[२०९]

एकहत्तरौं अभिलेख टिष्टुङमा प्राप्त दोस्रो अभिलेख हो जसको आठौं पङ्क्तीसम्म टिष्टुङमा प्राप्त अभिलेखसँग मिल्दो व्यहोरा रहेको छ । यो १७ पङ्क्तीको अभिलेख छ तापनि अन्तिम पङ्क्ती पूर्णतः खण्डित अवस्थामा रहेको छ । यसमा पनि सम्वत् ३१ भन्ने उल्लेख छ ।

---

[२०७] **ऐजन**, पृ. २९-३७।

[२०८] **ऐजन**, पृ. ३८ ।

[२०९] **ऐजन**, पृ. ४४-४५, प्रयागराज शर्मा, **कुल, भूमि र राज्य नेपाल उपत्यकाको पूर्वमध्यकालीन इतिहास**, काठमाडौं : नेपाल र एसियाली अनुसन्धान केन्द्र, २०५४, पृ. ५-१५ ।

बहत्तरौं अभिलेख धर्मपुरमा प्राप्त भएको र यो एउटा अंशमात्र हो जसमा राजा अंशुवर्माको नाम उल्लेख गरिएको छ । यसको शीर्ष भागको व्यहोरा प्राप्त भएको छैन । त्रिहत्तरौं अभिलेख सम्वत् ३१ माघ शुक्लपक्ष त्रयोदशीतिथिमा प्रसारण गरिएको राजा अशुवर्माले भगवान विष्णुलाई सुनको कोट लगाइदिएको कुरा उल्लेख गरिएको छ । चौहत्तरौं अभिलेख कैलाशकुट भवनबाट राजा अंशुवर्माको सम्वत् ३२ मा प्रसारण भएको हो । यो धापासीमा प्राप्त भएको हो र जसमा कर जम्मा गर्ने कुरा उल्लेख भएको छ । उक्त अभिलेखमा धेरै देवता, मन्दिर, विहार र धार्मिक स्थलको पनि उल्लेख छ जुन ठाउँहरूलाई ठीकसँग निश्चित गर्न नसकेको कुरा डा. रेग्मीले स्वीकारेका छन् । पचहत्तरौं अभिलेख सम्वत् ३२ को राजा अंशुवर्माले प्रसारण गरेका हुन् । यो साँगामा प्राप्त भएको र सर्वदण्डनायक राजपुत्र विक्रम सेनको नाम उल्लेख गरिएको पाइन्छ । छहत्तरौं अभिलेख सम्वत् ३४ को राजा अंशुवर्माको हो र यो पाटनको सुन्धारामा प्राप्त भएको हो । सतहत्तरौं अभिलेख टौखेलमा प्राप्त भएको हो । यो सम्वत् ३७ को राजा अंशुवर्माकै अभिलेख हो । अठहत्तरौं अभिलेख काठमाडौं ओङ्गटोलको सम्वत् ३६ को राजा अंशुवर्माको हो । उनाशीयौं अभिलेख गैह्रीधारा र असियौं अभिलेख पशुपतिमा प्राप्त भएको हो । यसको पहिलो पङ्क्ती नष्ट भएको र सम्वत् पनि अभिलेखमा स्पष्ट छैन ।[२१०]

प्राचीन नेपालको अभिलेख खण्ड दोस्रो कृतिको संख्या एकाशीयौं नम्बरको अभिलेख किसिपिडिमा प्राप्त भएको हो । पशुपतिको प्रशस्तिसहितको उक्त अभिलेख डा. रेग्मीले राजकुमार उदयदेवको हुन सक्ने अनुमान गरेका छन् । त्यस्तै बयाशीयौं अभिलेखमा वनकालीमा अमृत वर्माले निर्माण गरेको मन्दिरमा यो अभिलेख छ र यसमा तिथिमिति उल्लेख छैन । त्रियाशीयौं अभिलेख फर्पिङमा भएको र राजाकल हामी मानी भन्ने उल्लेख छ जसमा मिति छैन । चौरासीयौं अभिलेख पनि फर्पिङमा नै प्राप्त भएको र यसमा जयवार्तिकी माताको उल्लेख छ जसमा सम्वत् ४३ उल्लेख गरिएको छ । पचासीयौं अभिलेखमा काठमाडौं देगुतलेमा प्राप्त भई “किरात वर्षधर” भन्ने शब्द मात्र बुझिने अवस्थामा रहेको हुनाले त्यसको अरूबाँकी विवरण पाउन सकिएको छैन । छयासियौं अभिलेखमा गोकर्णमा प्राप्त भएको “भगवतपशुपतिपादानुगृहित महामट्टा पादानुगृहित वप्पपादनुध्यात” भन्ने वाक्यांश पनि उल्लेख गरिएको छ । त्यसबाट यो अंशुवर्माको शिलालेख हुन सक्ने कुरा डा. रेग्मीले उल्लेख गरेका छन् ।[२११] सताशीयौं अभिलेख दुम्जा उपत्यकामा प्राप्त भएको र यसमा केबल “कलहाभिमानी नृप” भन्ने वाक्यांश उल्लेख गरिएको छ । यो पनि अंशुवर्माकै अभिलेख मानिएको अठासीयौं अभिलेख पुरानो पानी धारासम्बन्धी अभिलेख हो जसलाई विभुवर्माले आफ्नो बाबुको सम्झनामा बनाएका थिए । उनान्नब्बेऔं अभिलेख हाँडीगाउँको ईटमा उत्कीर्ण अवस्थामा प्राप्त भएको हो । सम्वत् ४५ को नब्बे संख्याको अभिलेख ईंटमा

---

[२१०] रेग्मी, **पूर्ववत्, पादटिप्पणी संख्या-१०९**, पृ. ४६-५४ ।

[२११] **ऐजन**, पृ. ५३ ।

उत्कीर्ण सम्वत् रहित हाँडिगाउँमा प्राप्त अभिलेख हो । त्यसमा "महासामन्त अंशुवर्मा" भन्ने मात्र उत्कीर्ण गरिएको छ । नब्बे संख्याको अभिलेखको पहिलो पङ्क्ती पूर्णतः नष्ट भइसकेको छ । यो पाटन पाटा टोलको इयाभनी बुद्धमूर्तिको पादपीठमा उत्कीर्ण गरिएको अवस्थामा रहेको छ । एकान्नब्बे अभिलेख गीतावहि छेउको चैत्यनेर रहेको छ । अक्षोभ्यबुद्धलाई अर्पण गरिएको सो अभिलेखमा बज्रधरको उल्लेख छ । बयानब्बेऔं अभिलेखमा भीमसेनस्थानको शिलामा उत्कीर्ण गरिएको छ र यो खण्डित भएकोले केही अक्षरमात्र पढ्न सकिएको छ । त्रियान्नब्बेऔं अभिलेखमा जम्मा ५ वटा पङ्क्ती छन् र बाँकी अस्पष्ट छन् । चौरान्नब्बेऔं अभिलेख ठिमीमा प्राप्त भएको र भगवान वासुदेवलाई अर्पण गरेको कुरा उल्लेख छ । यसको अन्त्यमा "द्रुतक" भन्ने शब्द छ जुन लिच्छविकालीन प्रशासकको हो । पन्चान्नब्बेऔं अभिलेख काठमाडौं दरवारचोकको प्राङगणमा रहेको छ । जम्मा ३ पङ्क्तीमा रहेको यो अभिलेख पहिलेका २ पङ्क्ती अस्पष्ट रहेका छन् । छयान्नब्बेऔं अभिलेख चाहिँ उदयदेव राजाद्वारा चित्लाङ्गमा स्थापना गरिएको सम्वत् ४० आषाढको हो र यसको पहिलो पङ्क्ती खण्डित भएको छ । सन्तान्नब्बेऔं अभिलेख छिन्नमस्ताको मन्दिर उत्कीर्ण अभिलेख हो । मानगृहबाट ध्रुवदेवले यो अभिलेख सम्वत् ४८ मा प्रसारण गरेका हुन् । अन्ठान्नब्बेऔं अभिलेख मालिटारमा रहेको मानगृहबाट राजा ध्रुवदेवले प्रसारण गरेका हुन् । यो सम्वत् ४९ को अभिलेख हो र यो धारासँगै उत्कीर्ण गरी राखिएको अवस्थामा प्राप्त भनी डा. रेग्मीले उल्लेख गरेका छन् ।[२१२] उनान्सयौं अभिलेख भैरवढोकामा प्राप्त भएको हो र यो सम्वत् उल्लेख नभएको ध्रुवदेवको अभिलेख हो । सयौं संख्याको अभिलेखमा पनि सम्वत् उल्लेख छैन र यो आदेश्वर शिवलिङ्गमा उत्कीर्ण गरिएको छ । यो महाराजा ध्रुवदेवले स्थापना गराएर कैलासकुट भवनबाट प्रसारण गरेका हुन् र यो नाटेश्वरको मन्दिर निर्माणपश्चात स्थापना गरी राखिएको थियो ।[२१३]

प्रस्तुत कृतिको १०१ संख्याको अभिलेख धादिङ्ग लामीडाँडाको केबलपुरमा प्राप्त भएको हो । मानगृहराज भवनबाट राजा ध्रुवदेवले सम्वत् उल्लेख गरेका अभिलेखका अन्तिम २ पङ्क्तीहरू भेटिएर पूर्णतः नबुझिने अवस्थामा रहेको छ । १०२ संख्याको अभिलेख बलम्बु ढाकासी टोलमा प्राप्त भएको हो । मानगृहबाट प्रसारण गरिएको राजा भीमार्जुनदेवले सम्वत् ५५ मा प्रसारण गरेका थिए । १०३ संख्याको अभिलेखको प्राप्ति स्थान पाटनको यंगाहिटी टोलको हो । महाराजा भीमार्जुनदेवले मानृगहबाट प्रसारण गरेको यो अभिलेखमा पाञ्चालीको उल्लेख भएको र भगवान पशुपतिलाई गुठी जमीन दान गरिएको व्यहोरा उल्लेख छ । १०४ संख्याको अभिलेख भक्तपुरको मध्यपुर ठिमीमा प्राप्त भएको हो । यसमा कुनै तिथिमितिको उल्लेख छैन तापनि छत्रचण्डेश्वरलाई विष्णु गुप्तले अर्पण गरेको गाउँहरू तोकेर त्यहाँको आम्दानी अर्पण गरिएको छ । १०५ संख्याको अभिलेखमा भगवान महादेव

[२१२] **ऐजन**, पृ. ५४-५८ ।

[२१३] **ऐजन**, पृ. ५९ ।

शम्भुलाई अर्पण गरिएको कुरा छ र भगवान विष्णुको चण्डेश्वरमा अर्पण गरेको जमीनको प्रसङ्ग उल्लेख छ । यस अभिलेखमा पनि तिथिमितिको उल्लेख प्रष्ट भएको छैन । १०६ संख्याको अभिलेखमा थानकोट क्षेत्रमा प्राप्त भएको मानगृहबाट लिच्छविकालीन भीमार्जुनदेव राजाले प्रसारण गरेका हुन् । यस अभिलेखमा सम्वत् ५७ कार्तिक शुक्ल द्वितीयाका दिन उक्त अभिलेख प्रसारण गरेको उल्लेख छ । यमा ढुंगेधारा र पानी पोखरी जलासय निर्माण गरिने कुरा उल्लेख गरिएको छ । १०७ संख्याको अभिलेख मालिगाउँमा प्राप्त भएको हो र ४ पङ्क्ती खण्डित भएको तथा सो अभिलेखमा नेपालको लिच्छविकालीन न्याय प्रशासनको प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ । सम्वत् ५७ फाल्गुन शुक्ल सप्तमीको दिन प्रसारण गरिएको सो अभिलेखमा एउटी विधवा नारीले आफ्ना बेपत्ता भएका पतिको सतीत्वलाई त्यागी अर्को पुरुषसँग विवाह गरेको कुरा उल्लेख छ । १०८ संख्याको अभिलेखमा मानगृह राजभवनबाट राजा भीमार्जुनदेवले सम्वत् ६४ फाल्गुन शुक्ल द्वितीयामा प्रसारण गरिएको हो । याङ्गहिटीमा प्राप्त भएको प्रस्तुत शिलालेखमा जिष्णुगुप्त र भीमार्जुनदेवको संयुक्त रूपमा प्रसारण गरिएको कुरा पनि उल्लेख गरिएको पाइन्छ । १०९ संख्याको अभिलेख भृङगारेश्वर मन्दिरमा प्राप्त भएको हो । भगवान विष्णुको स्तूतिबाट आरम्भ गरिएको सो अभिलेख सम्वत् ६५ फाल्गुन शुक्ल द्वितीयामा प्रसारण गरिएको र मानगृह राजभवनबाट राजा भीमार्जुनदेवले ठूलो ढुंगो ल्याएर भगवान विष्णुको मूर्ति निर्माण गरी स्थापना गरेको कुरा उल्लेख छ । ११० संख्याको अभिलेखमा डा. रेग्मीले चाँगुनारायणको मन्दिर प्राङ्गणमा रहेको ढुंगे अभिलेखमा उत्कीर्ण व्यहोरालाई अंग्रेजीमा अनुवाद गरेका छन् । भगवान दौलालाई समर्पण गरिएको पहाडको टाकुरोमा रहेको र पानी तथा अन्य स्रोतको अभाव रहेकोले पानीधारा पनि सुक्ने, पानी अमृत जस्तो हुने हुँदा धेरै मेहनत साथ धारा निर्माण गरेको कुरा उल्लेख गरिएको छ ।[२१४]

अभिलेखहरू सङ्कलन र संस्कृतबाट अंग्रेजीमा अनुवाद गरेको कृतिको अभिलेख संख्या १११ मा आर्य संघलाई अर्पण गरेको बुद्धधर्मसम्बन्धी रहेको छ । अभिलेख संख्या ११२ बन्धुमद्रले शाक्य पितामातालाई कल्याणको कामना गरेको कुरा उल्लेख छ । अभिलेख ११३ मा महायान बुद्ध सम्प्रदायको विषयमा छ ।११४ संख्याको अभिलेख खण्डित भएकोले यसको अर्थ गर्न सकिएको छैन भनी डा. रेग्मी लेख्दछन् । ११५ संख्याको अभिलेखमा सुजाताप्रभु माताको तलव दिएको कुरा उल्लेख छ । ११६ संख्याको अभिलेखमा कैलाशकुट भवनबाट राजा नरेन्द्रदेवले प्रसारण गरेको सम्वत् ६७ पुष शुक्ल पञ्चमीको कुरा छ । ११७ संख्याको अभिलेखमा यङ्गुलहिटी अभिलेख राजा नरेन्द्रदेवको हो र यो ६९ जेष्ठ शुक्ल सप्तमीका दिन प्रसारण गरिएको हो । ११८ संख्याको अभिलेख भादगाउँ भैरव स्थानमा प्राप्त भएको हो र राजा नरेन्द्रदेवले प्रसारण गरेका हुन् । ११९ संख्याको अभिलेखको प्राप्ति स्थान साँखु हो र यसलाई

[२१४] **ऐजन**, पृ. ६१-६८ ।

राजा नरेन्द्रदेवले सम्वत् ७१ कार्त्तिक शुक्ल द्वितीयाका दिन प्रसारण गरिएको हो । १२० संख्याको अभिलेखमा लिच्छविराजा नरेन्द्रदेवले सम्वत् ७८ कार्त्तिक शुक्लपक्ष नवमीलाई सत्य युगको आरम्भ भएको दिन पारेर भगवान विष्णुदेवको भक्तिका कारण राम्रो कलापूर्ण पानीका धारा निर्माण गरिदिएका थिए । १२१ संख्याको अभिलेख पाटन गैह्रीधारामा प्राप्त भएको हो । कैलाशकुट भवनबाट सम्वत् ८३ मा भाद्र शुक्ल अष्टमीमा उत्कीर्ण गरेको राजा नरेन्द्रदेव र महाप्रतिहार चन्द्रवर्माको नाम उल्लेख गरिएको छ । १२२ संख्याको अभिलेखमा सम्वत् ८०-८९ को अन्तरालको रहेको कुरा डा. रेग्मीले टिप्पणी गरेका छन् । राजा नरेन्द्रदेवको राज्यकालमा प्रसारण गरेर कोटकिल्ला द्रङ्ग निर्माण गर्ने कुराको उल्लेख गरिएको छ । १२३ संख्याको अभिलेखमा सम्वत् ८८ पौष शुक्ल द्वितीया दिन प्रसारण गरिएको हो । लदिता महेश्वरलाई अर्पण गरेको तामाको पात्रमा उत्कीर्ण यो अभिलेखमा व्यक्तिको नाउँ उल्लेख छैन । १२४ संख्याको अभिलेख सम्वत् ८९ मा राजा नरेन्द्रदेवले प्रसारण गरेको अभिलेखमा अरू विवरण अस्पष्ट रहेको छ । १२५ संख्याको अभिलेखमा सम्वत् ९० वैशाख शुक्लपक्ष दशमीको दिन प्रसारण गरी रुद्रचन्द्र गोमीलाई साक्षीको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । १२६ संख्याको अभिलेख ८ पङ्क्तीसम्म पढ्नै नसकिने गरी खिइसकेको छ । यसमा गण्दीगुल्मको विषयको उल्लेख भएको छ । जसमा चटभटको पनि कुरा आएको छ । अभिलेख संख्या १२७ भद्रधिवास भवनको उल्लेख भएको राजा नरेन्द्रदेवले प्रसारण गरेका हुन् । यो धाराको अभिलेख यङ्गुवहीमा प्राप्त भएको हो । १२८ संख्याको अभिलेखमा १०३ जेष्ठ शुक्ल त्रयोदशी उल्लेख छ र छेउतिर अक्षर अस्पष्ट हुँदा पढ्न नसकेको कुरा डा. रेग्मीले उल्लेख गरेका छन् । १२९ संख्याको अभिलेख भीक्षु संघसँग सम्बन्धित देखिन्छ । यसमा धेरै खण्डित भएको हुनाले तिथिमिति पनि उल्लेख गरिएको छैन । १३० संख्याको अभिलेख पनि अस्पष्ट र खण्डित भएको हुनाले स्पष्ट गरी पढ्न नसकिने अवस्थामा रहेको छ ।[२१५]

प्राचीन नेपालका अभिलेखहरूको १३१ संख्याको अभिलेख नालाको ढुंगेधारामा प्राप्त भएको हो र यो ११८ सम्वत्मा राजा शिवदेवले निर्माण गरेको कुरा प्रमाणित हुन आएको छ । १३२ संख्याको अभिलेख लगनटोलमा प्राप्त भएको हो । कैलाशकुट भवनबाट राजा शिवदेवले कोटकिल्ला बनाएको सम्वत् ११९ को अभिलेख हो । १३३ संख्याको अभिलेखको सुरुमा ४ पङ्क्ती अस्पष्ट छन् । यो १२५ सम्वत्को राजा शिवदेवले भृङगारेश्वर मन्दिरलाई गुठीको प्रबन्ध गरी अभिलेख उत्कीर्ण गराएका हुन् । १३४ संख्याको अभिलेख अस्पष्ट छ र यो १२२ सम्वत्को गोरखामा प्राप्त भएको हो । १३५ संख्याको अभिलेख ठिमीमा प्राप्त भएको हो । यो अभिलेख धेरै नै मेटिएकोले पढ्न असुविधा भएको छ । जसमा सम्वत् पनि उल्लेख छैन । १३६ संख्याको अभिलेख सम्वत् १२९ को राजा शिवदेवको हो र बलम्बुमा प्राप्त भएको हो । यसमा पुराना वस्तु जीर्णोद्वार गर्न सतीाटी द्रङ्गलाई अह्राएको कुरा छ । १३७ संख्याको अभिलेख सुरुमा ६ पङ्क्तीसम्म अस्पष्ट छ र यसको मिति पनि भेटिइसकेको

[२१५] **ऐजन**, पृ. ६९-८२ ।

नक्साल नारायण चौरमा प्राप्त भएको हो । १३८ संख्याको अभिलेख संघ र भिक्षुणीसँग सम्बन्धित पण पुराणको उल्लेख परेको मुसुमवहालमा प्राप्त भएको हो । १३९ संख्याको अभिलेखका सुरुका १२ पङ्क्तीसम्म भेटिएकोले सम्वत् १३७ को राजा जयदेवको अभिलेख भएको र पाटनको च्यासेलटोलमा प्राप्त भएको हो । १४० संख्याको अभिलेख पनि सुरुका पङ्क्ती लोप भइसकेको र नहर निर्माणसम्बन्धी रहेको छ । भीमनाथ मन्दिर छेउको पानी धारामा प्राप्त सो अभिलेख सम्वत् १४८ को हो र यसलाई ७ धारामध्ये एउटा भनिएको छ । १४१ संख्याको अभिलेख जैशीदेवलमा प्राप्त भएको हो र यो सम्वत् १५१ को धाराको अभिलेख हो । १४२ संख्याको राजा जयदेवका पशुपति अभिलेख हो र यो लामो अभिलेख सम्वत् १५७ को हो । लिच्छविकालमा मानदेव प्रथम पछिको महत्त्वपूर्ण लामो अभिलेख मानिन्छ । १४३ संख्याको अभिलेखका सुरुका ९ पङ्क्ती नष्ट भएका १०-१७ पङ्क्ती आधा खण्डित र बुझ्न कठिन छ । नक्साल नारायण चौरमा प्राप्त सो अभिलेखमा प्रशासनसम्बन्धी कुरा पाइन्छ र वैदिकनीति नियमको कुरा उल्लेख गरिएको मिति रहित अभिलेख हो । १४४ संख्याको अभिलेख ३६ पङ्क्तीको छ र छेउतिरका अक्षर मेटिइसकेका र राजा जयदेवले कैलाशकुट भवनबाट प्रसारण गरेर टंगहिटी पानी धारामा राखिएको र त्यहाँ प्राप्त भएको हो । १४५ संख्याको अभिलेख राजा जयदेवको मीनाथको अभिलेख हो ।[२१६]

१४६ संख्याको अभिलेख कुम्मेश्वरमा प्राप्त भएको हो । १४७ संख्याको अभिलेख महाबौद्ध भित्रको बाराही अभिलेख हो । १४८ संख्याको अभिलेख सम्वत् १७० को जलाशयसम्बन्धी कुरा परेको पाटन अदालत धारामा प्राप्त भएको हो । १४९ संख्याको अभिलेख जम्मा ४ पङ्क्तीको छ र यो वुडमतीमा प्राप्त भएको हो । १५० संख्याको अभिलेख काठमाडौँ गणवहालमा प्राप्त भएको हो । १५१ संख्याको अभिलेख ढाकाबही मूर्तिमा रहेको अभिलेख हो । १५२ दुईवटा मूर्ति पाटनको अभिलेख हो । १५३ मा भगवानननीटोलमा मण्डलको कुरा छ । १५४ मा १५३ जस्तै पाटनको कुरा छ । १५५ मा भिक्षुणीको कुराको काठमाडौँ मखनटोलको तनवहालको चोकमा प्राप्त भएको हो । १५६ संख्याको अभिलेख लोकेश्वरको पादपीठमा प्राप्त भएको सम्वत् १८० को मानदेवको हो । १५७ संख्याको सम्वत् १८२ मा बटुवालाई पानी दिन निर्माण गरेको धाराको अभिलेख हो । १५८ संख्याको नासलचोक राजदरबारमा प्राप्त भएको सम्वत् २०७ को अभिलेख हो । यसमा अमृत वर्माले धारो निर्माण गरेको कुरा छ । १५९ मा लुभुमोतीटारमा २०० सम्वत्मा ग्रहण लाग्दा राजा वलिराजाले धारो बनाएको हो । १६० मा चांगुमा प्राप्त सम्वत् २७१ को भगवान प्रतिवलको स्थापना गरी राखेको अभिलेख हो । १६१

[२१६] **ऐजन**, पृ. ८३-९९ ।

संख्याको अभिलेख सहोत्तरतन्त्रको पुष्पिका वाक्यबाट उतार गरिएको हो यो मानदेवका पालाको सम्वत् ३०१ को हो ।[२१७] (परिशिष्टमा १२ वटा छन्) ।

प्रस्तुत कृति अभिलेखसम्बन्धी धेरै जानकारी दिन सफल भएको पाइन्छ । अन्य कृतिहरूमा जस्तै यसमा पनि लेखकले आफूभन्दा अगाडि यस कार्यमा लागेका धेरै स्वदेशी तथा विदेशी विद्वान्हरूको नाम धेरै पटक दोहोराएर धन्यवाद तथा सराहना गरेका छन् । जसमध्ये सेसिल बेण्डाल, शिल्भान लेभी, जे.एफ. ल्फीट, आर. नोली, भगवानलाल, फ्लिट, भगवानलाल इन्द्राजी, बाबुराम आचार्य, योगी नरहरिनाथ, धनबज्र बज्राचार्य, हरिराम जोशी, शंकरमान राजवंशी, मोहनप्रसाद खनाल तथा पन्त दाजुभाइको स्पष्टसँग प्रशंसा र कृतज्ञता ज्ञापन गरिएको छ । जसलाई बौद्धिक इमान्दारिता मान्न सकिन्छ । ई. १९६० तिर नै प्रकाशित हुनु पर्ने यो कृति आफू राजनीति र अन्य शैक्षिक गतिविधिमा लागेकोले ढिलाई भएको तथा अन्य लेखक विद्वान्हरूले दिएको ऐतिहासिक अभिलेखभन्दा धेरै थप र सुधार गरेर अंग्रेजीमा भाषान्तरसहित प्रस्तुत गरेको कुरा डा. रेग्मीले जानकारी गराएका छन् । प्रस्तुत कृति खासगरी अंग्रेजी भाषामा लेखिएबाट स्वदेशमा भन्दा विदेशी विद्वान्हरूलाई नेपालको प्राचीन इतिहास र अभिलेखसम्बन्धी जानकारी दिन पूर्णतः सफल कृति मानिन्छ ।

अन्त्यमा नेपालका विभिन्न ठाउँबाट प्राप्त ती अभिलेखहरू धेरैजसो मानगृह, कैलाशकुट भवन तथा मद्रधिवास भवनबाट प्रसारण गरेको व्यहोरा उल्लेख गरिएको छ । विदेशी विद्वान्हरूले पढेको पाठलाई सच्याई शुद्ध पारेर डा. रेग्मीले अर्थ स्पष्ट गर्ने प्रयत्न गरेका छन् । विदेशीहरूले नेपालका अभिलेखहरूको मर्मवोध गराउने उद्देश्यले प्रकाशन गरिएको प्राचीन अभिलेखहरूमा अधिकांश राजाहरूले सार्वजनिक निर्माण, गुठी, वृत्ति, पूजाबन्दोवस्त, सामाजिक रीतिरिवाजका कुरालाई प्रकाश पार्ने प्रयत्न गरिएको छ । न्याय प्रशासन, गृह वास्तु, पूजापाठ, यज्ञ अनुष्ठान आदिलाई पनि त्यस्ता अभिलेखहरूमा उल्लेख गरिएको छ । त्यस्ता अभिलेखहरू विभिन्न सम्प्रदाय जस्तै शैव, वैष्णव, शाक्त, बौद्ध तथा सूर्य सम्प्रदायको बढता प्रचार रहेको र मानिसहरूमा त्यसको प्रभाव रहेको पाइन्छ । एक हजार वर्षभन्दा पुराना समय देखिएका शिलालेखहरू भएका हुँदा कतिपय खण्डित र अस्पष्ट रहेको पनि देखिन आएको र भेटिएका ठाउँलाई पनि माथिल्ला र तल्ला कुराहरूलाई अध्ययन गरी प्रसङ्ग मिलाएका र खण्डित पाठ पूरा गर्ने प्रयत्न डा. रेग्मीबाट हुन गएका उदाहरणहरू पनि रहेका छन् ।

४.७ इन्सक्रिप्सन्स् अफ एन्सियन्ट नेपाल (भोलुम III)

D.R Regmi, **Inscriptions of Ancient Nepal**, Vol III, New Delhi: Abhinav Publications, 1983, p.1-271.

---

[२१७] **ऐजन**, पृ. १००-१०४ ।

डा. रेग्मीको इन्सक्रिप्सन्स् अफ एनसेन्ट नेपाल भोलुम तृतीय नामक कृति प्राचीन नेपालसम्बन्धी महत्त्वपूर्ण अभिलेख मानिन्छ । पहिलो र दोस्रो भोलुमका पुस्तकहरूको तुलनामा यो अझै गहकिलो र धेरै जानकारीमूलक कृति हो । प्राचीन नेपालसम्बन्धी अभिलेखका विषयवस्तुहरूलाई समेटिएर तयार गरिएको यो कृतिलाई लेखकले ६ भागमा विभाजन गरी व्याख्या विश्लेषण गरेका छन् भने नेपाल शब्दको अभिलेख प्रमाणको आधारमा परिचय प्रस्तुत गर्दै समग्र कृतिलाई अगाडि बढाएका छन् ।

ई. १९८३ मा पृष्ठ २७१ को "Inscriptions of Ancient Nepal" (प्राचीन नेपालका अभिलेखहरू) नामक कृतिको तेस्रो खण्ड प्रकाशित भयो । यस खण्डमा पहिलेका दुई खण्डमा भन्दा पृथक र थप कुराहरू पाइन्छन् । उदाहरणको लागि पहिलो खण्डमा प्राचीन अभिलेखहरूको देवनागरिलिपिमा मूलपाठ उतारी प्रकाशित गरिएको छ भने दोस्रो खण्डमा ती अभिलेखहरूको अंग्रेजी भाषामा प्रत्येकको अनुवाद गरिएको छ । प्रस्तुत तेस्रो खण्डमा पहिलेका दुई खण्डमा समाविष्ठ अभिलेखहरूका आधारमा व्याख्या, परिभाषा तथा सान्दर्भिक कुराहरूको जानकारी गरिएको छ । त्यसरी विषयसूचीअन्तर्गत भित्र धेरै उपशीर्षकहरू दिइएका छन् । त्यस्ता शीर्षक तथा उपशीर्षकहरूका बारेमा निम्न पङ्क्तीहरूमा उल्लेख गरिन्छ ।

प्राचीन नेपालको तेस्रो खण्डको विषयसूचीको पहिलो शीर्षकमा प्राक्कथन दिइएको छ जुन पहिलो खण्डको व्याख्याको प्रसङ्गमा आद्योपान्त उतार र व्याख्या गरिसकिएको हुँदा यसमा चर्चा गर्नु नपर्ने देखिन्छ भने दोस्रो शीर्षकमा अनुवादको पद्धति दिइएको छ जसको विवरण आवश्यक देखिँदैन । तेस्रो शीर्षकमा पनि सामान्य सङ्क्षेपीकरण प्रस्तुत गरिएको छ । पुस्तकको वास्तविक आरम्भ परिचयबाट गरिएको छ । उक्त शीर्षकमा सर्वप्रथम परिचयका क्रममा नेपाल नामका बारेमा लेखिएको छ । उक्त प्रसङ्गमा अन्य राष्ट्रका नाम रहनुको कारण जस्तै नेपालको नाम कसरी रहन गयो भन्ने प्रसङ्ग ल्याइएको छ । डा. रेग्मीले लिच्छविकालीन अभिलेखका आधारमा नेपाल नामको पुष्टि गर्ने प्रयत्न गरेका छन् । उदाहरणको लागि लिच्छविराजा वसन्तदेवको टिष्टुङको अभिलेखमा वहुसंख्यक जनतालाई "नैपालेभ्य" भन्ने सम्बोधन गरेको प्रमाण प्राप्त भएको छ । त्यसमा नेपाल देशमा बसोवास गर्ने जनताहरूलाई एकै बोलीमा सम्बोधन स्वरूप "नैपालेभ्य" भन्ने वहुवचनात्मक शब्दको प्रयोग गरेको हुँदा नेपाल देशको पूर्णतः पुष्टि हुन गएको छ । त्यस्तैगरी टिष्टुङमा नै प्राप्त लिच्छविकालीन राजा अंशुवर्माको अभिलेखमा पनि "नैपालेभ्य" को दुई ठाउँमा प्रयोग भएको पाइन्छ । त्यस्तै विष्णुगुप्तले नेपालका सामन्तहरूलाई र पदाधिकारीहरूलाई सीमान्तपतिनाः भनी यङ्गहिटी र भृङ्गरिश्वरको अभिलेखमा उल्लेख गरिएको छ । राजा नरेन्द्रदेवको अनन्तलिङ्गेश्वरको अभिलेखमा "नेपाल सीमान्तपतिनाः" भन्ने कुरा राजा शिवदेव र उनका पुत्रले पनि भृङ्गारेश्वरको अभिलेखमा "नेपतान्तवर्तिन्यः" भन्ने शब्दले पनि नेपाल शब्दको पुष्टि भएको छ ।

नेपालमा तिब्बती बर्मेली भाषा बोल्नेहरूले आफ्नै किसिमले नेपाल नामको परिभाषा गरेका छन् । नेपाल र भारतीय स्रोतमा कौटील्यको अर्थशास्त्रमा पनि नेपालको उल्लेख पाइनाले यो नाम शताब्दीयौंदेखि नै प्राचीनमा रहेको प्रमाणित हुन्छ । त्यति हुँदाहुँदै पनि नेपाल नामको अर्थ के हो भन्ने बारेमा धेरै तर्कहरू पाइएका छन् । संस्कृत मूल र मंगोल भाषाका आधारमा यसको अर्थ खोल्ने प्रयत्न गरिएको छ । संस्कृत भाषाअनुसार नेमुनिले पालेको र फ्रान्सिसी इतिहास लेखक शिल्भान लेभीले “नीय” शब्दबाट नेपाल बनेको, जसको अर्थ पानीको भाँडो वा जलाशय भन्ने हुन्छ । त्यसैले काठमाडौं खाल्डो पहिले जलाशय रहेको पुष्टि भएबाट बुझ्न सकिन्छ । अभिलेखमा “नेपालभुक्ति” भन्ने शब्दको प्रयोग हुनाले नेपाल विषय, नेपालमण्डल जस्ता देशवाचक शब्दहरू छन् भनी डा. रेग्मीले वसन्तदेवको टिष्टुङ अभिलेखको आधारमा पुष्टि गरेका छन् । राजा नरेन्द्रदेवको गैह्रीधाराको अभिलेखमा टिष्टुङ अभिलेखको आधारमा दिएका छन् । राजा नरेन्द्रदेवको गैह्रीधाराको अभिलेखमा “नेपाल” भनी स्पष्ट छ भने उनैका छोरा शिवदेवले पनि “नेपाल” शब्दको प्रयोग गरेका छन् । बलम्बूमा प्रहाशिवदेवको अभिलेखमा पनि “नेपाल” शब्दको प्रयोग छ जसबाट नेपाल भुक्ति र ज्ञानेश्वरको अभिलेखमा “नेपालमण्डल” को प्रयोग भएको छ । “भुक्ति” र “मण्डल” भन्नाले राज्यलाई जनाउने शब्दावली हुन् । त्यसैले नेपाल कुनै परतन्त्रमा रहेको प्रदेशभन्दा स्वतन्त्रमुलुक भएको प्रमाणित हुन्छ यो कुनै विवाद गर्नु पर्ने विषय छैन । परिचय खण्डअन्तर्गत अभिलेखहरूमा शिलालेख मात्र प्राप्त भएको कुरा डा. रेग्मीले उल्लेख गरेका छन् । ती अभिलेखहरू राजाद्वारा प्रसारित र मन्दिर निर्माण गुठी स्थापना, जनताबाट स्थापित अभिलेखमा राजाको नाम पनि उत्कीर्ण गरिएका पाइन्छन् । त्यस्ता अभिलेखहरू भारवीकोधारा, उमामहेश्वरको पादपीठ, अमृत वर्माको धाराको अभिलेख, पाटन चापाटोलको पादपीठ अभिलेख, त्यागलटोलको अभिलेख, मंगलबजारको अभिलेख, चण्डेश्वर र ताहाचलको बुद्धको धारा निर्माण गरेको आदि छन् । लिच्छविकाल र त्यसपछिका कमैमात्र उपयोगी अभिलेखहरू प्राप्त भएका छन् । केही धार्मिक र केही धार्मिकनिरपेक्ष प्रकृतिका अभिलेखहरू रहेका छन् । पहिलो तहका अभिलेख सम्वत् ३८६ देखि सम्वत् ५३५ सम्मका छन् भने अर्कोथरी सम्वत् २९ बाट सुरु भई सम्वत् ३०१ सम्मका छन् । कुनै अभिलेखमा पुरानो सम्वत् त कुनैमा नयाँ सम्वत् उत्कीर्ण गरिएका छन् ।[२१८] अर्को उपशीर्षक वृहत् स्वरूप (Broad features of Inscriptions) मा प्रायः मन्दिरमा दान गरेका अभिलेखहरू, धारा, कुवा, गुठी र चैत्य बनाएका र केही अभिलेख पञ्चालिकाले गरेका नियमहरूको उल्लेख छ ।

लिच्छविकालीन अभिलेखमा आफूलाई लिच्छवि भनेको कुरा पाइएका छैनन् बरु राजा मानदेव की छोरी र शिवदेवले मात्र उल्लेख गरेका छन् । तर ती अभिलेखमा उनीहरूको आगमन कहाँबाट भएको भन्ने संकेत पनि पाइएको छैन । भारतीय गुप्तवशंका

---

[२१८] **ऐजन**, पृ. १-३ ।

अभिलेखमा "ॐ सिद्धम" बाट आरम्भ हुन्छ भने नेपालमा "ॐ स्वास्ति" बाट प्रारम्भ हुन्छ । त्यसपछि राजाको प्रशस्ति, अनि विषयवस्तु त्यसपछि साक्षी प्रमाण र कुशलभाव्य" भनीएको हुन्छ । त्यस्ता प्रकृतिका अभिलेख भारत र नेपालमा प्राप्त भएका छन् । साक्षीमा दूतक वा राजकुमारलाई राख्ने परम्परा थियो । भारतमा पनि ताम्रपत्र प्राप्त छन् भने नेपालमा शिलालेख मात्र अभिलेखहरूमा जनतालाई मिलिजुली बस्ने निर्देशन गरिएको छ । अर्को उपशीर्षक राजाज्ञा र जनतामा जनताको भलो र कल्याण गर्नका निम्ति अभिलेख प्रसारण गरेको उल्लेख पाइन्छ । राजाज्ञाको विपरित जानु असह्य हुन्थ्यो । शिलालेखको अन्त्य व्यहोरामा राजकर्मचारीले गलत गरेमा दण्ड हुने कुरा उल्लेख छ । जनतालाई सूचना प्रवाह गर्न, शान्तिसित बस्न, आत्मविश्वास राख्नमा जोड दिइएको छ । जनतालाई कर्तव्यमा सजग रहनमा राजाले जोड दिने र आफू पनि कर्तव्यरत रहन्थे । कर लगाउने विषयमा पनि एक अर्कामा फरक पाइएको कुरा डा. रेग्मीले उल्लेख गरेका छन् । अभिलेखमा आफ्ना पूर्वजहरूले गरेका कार्यहरूको उल्लेख र संकेत गरेको पाइन्छ । राजाले कर माफ गरेका धेरै अभिलेखहरू प्राप्त भएका छन् । धारा, नाला, नहर निर्माणसम्बन्धी अभिलेख इतिहासमा त्यति उपयोगी नहुने कुरा डा. रेग्मीले उल्लेख गरेका छन् ।

ऐतिहासिकता नामक उपशीर्षकअन्तर्गत अभिलेख प्रसारण गर्ने राजाले आफ्नो तीनपुस्ते दिएको पाइन्छ भनी लेख्दछन् । त्यो कुरा भारतीय परम्पराबाट नक्कल गरिएको उनी भन्छन् । नेपालका अधिकांश अभिलखेहरूमा आफ्नो वंश र परिवारको क्रम उल्लेख पाइएको छ । बरु आफ्नो वंशमा गौरव गरेका पाउँछौं । नेपालका शिलालेखमा राजाका छापमोहार प्राप्त भएको छैन । अर्को उपशीर्षक वर्ष को जानकारी (Reckoning years) विषयमा राजाले अभिलेखमा तिथिमिति र पर्वको वर्णन गरेकाले सजिलो भएको छ । अर्को उपशीर्षक सम्वत्का बारेमा पनि डा. रेग्मीले (The Era) शकसम्वत्को प्रयोग भएको तथा मानदेव र अंशुवर्माले पनि आफ्नो सम्वत् चलाएका थिए । शिलालेख (Epigraphy) उपशीर्षकअन्तर्गत ब्राह्मीलिपिको प्रयोग भएको छ । भारतका गुप्त शासकहरूले पनि यही लिपिको प्रयोग गर्दथे । राजा मानदेवबाट अंशुवर्मासम्मको लिपि एकै छ र पछिका लिपि फरक छन् ।[२१९]

पहिलो भागमा डा. रेग्मीले मानदेवबाट शिवदेव प्रथमसम्मको वर्णन गरेका छन् । त्यसमा मानदेवको चाँगुनारायणको अभिलेखको दोलाद्री नारायणको कुरा उल्लेख गरिएको छ । विशेषगरी मानदेव प्रथमको पालामा स्थापना गरिएको चाँगुनारायणको स्तम्भाभिलेख (Change Pillar Inscription) को परिचय दिइएको छ । सम्वत् ३८६ जेठ महिनामा प्रसारणमा ल्याइएको उक्त शिलालेखले नेपालको इतिहासमा अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ । चाँगुनारायणको मन्दिर पहाडको टाकुरोमा रहेको छ जुन पहाडलाई दोलाद्री

[२१९] **ऐजन**, पृ. ४–८, सत्यमोहन जोशी, **नेपाली राष्ट्रिय मुद्रा**, काठमाडौं : साझा प्रकाशन, २०४२, पृ. ४६-४९ ।

भनिन्थ्यो । दोलाद्रीको अर्थ मनोविनोदस्वरूप खेल्ने पिङ भन्ने अर्थ हुन्छ भनी डा. रेग्मीले उल्लेख गरेका छन् ।[२२०] तर मानदेवले उक्त मन्दिर नारायण र गरुडको मूर्ति स्थापना गराएका थिए । मानदेवले आफू लिच्छवि भएको उल्लेख कतै पनि छैन । चाँगुनारायणको अभिलेखमा राजा मानदेवको दिग्विजयको वर्णन छ । उनका ३ पुस्ते पुर्खा, उनकी आमा उल्लेख गरिएको छ । उक्त शीर्षकको उपशीर्षकमा मानदेवकी आमा राज्यवतीको सप्रमाण वर्णन गरिएको छ । आफ्नो पति वियोगमा शोकालुल अवस्थामा उनलाई उभ्याइएको छ । उनी सतीजान लाग्दा मानदेवले उनलाई रोके र उनको आदेशानुसार शासन गरे । चाँगुनारायणको शिलालेख विजयको निशान हो । त्यसै शिलालेखमा राज्यवतीलाई दृढ नारीको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । राजा अपरिपक्व भएकोले उनको निर्देशन चाहिन्थ्यो ।[२२१] त्यसैगरी अर्को शीर्षकमा गण्डक, मल्ल वंश र मल्लपुरीको निश्चय गर्न नसकिएको कुरा डा. रेग्मीले स्वीकारेका छन् । अर्को उपशीर्षकमा सतीप्रथाको बारेमा मनुस्मृतिको श्लोकलाई प्रस्तुत गरिएको छ । त्यस्ता धेरै उदाहरणहरू र संस्कृतमा श्लोकहरूलाई डा. रेग्मीले प्रस्तुत गरेका छन् । वेदमा सतीजाने प्रथालाई निन्दा गरेको र पुराणले मान्यता गरेको प्रमाण पनि उनले प्रस्तुत गरेका छन् । अर्को उपशीर्षकमा नेपालको सिमाना र प्राचीनता (Nepal's boundary and antiquity) मा चांगु अभिलेखको १७ पङ्क्तीमा मानदेवका पुर्खाहरूको पालाभन्दा पहिले पुर्खाका पालादेखि राज्य गर्दै आएका कुरा धनवज्र बज्राचार्यको पृष्ठबाट अर्थ लगाएको छ । नेपाल नाम अति प्राचीन छ तर यस नामको उल्लेख देशवाचक रूपमा लिच्छविराजा वसन्तदेवको टिष्टुङमा प्राप्त शिलालेखमा उल्लेख भएबाट त्यो कुरा प्रमाणित हुन आउँछ ।

लिच्छविकालीन नेपालको सिमानाका विषयमा विभिन्न विद्वान्हरूबाट विभिन्न तर्कहरू प्रस्तुत गरिएका छन् । महाकाली क्षेत्रमा लिच्छवि मुद्रा पाइनु, पशुपति क्षेत्रमा कुशानराजा काडफिसिस प्रथमको मुद्रा पाइनु, नेपालको ५० मील पश्चिम गोर्खासम्म सिमाना रहनु आदि लिच्छवि अभिलेखमा उल्लेख छन् । दक्षिणतिरको सिमाना त्यस्तै अनिश्चित देखिन्छ, चुरीयासम्म नेपालको नियन्त्रण अवश्यभावी थियो भने उत्तरतिर हिमाल थियो । ताङवृत्तान्तमा वर्तमान नेपालको तराइमा राज्य भएको वर्णन पाइन्छ । तराइतिर शाक्य, कोलीय, मल्ल, लिच्छवि विदेहजस्ता राज्यहरू छन् । ईसा पूर्व रहे पछि खसहरूको प्रवेश भएको पाइन्छ । सिमरौनगढमा नान्यदेव र कर्णाली प्रदेशमा खस राज्यको स्थापना भएको थियो । तराइमा थारू, दनुवार, बृज्जि, कपिलवस्तु राज्य २००० ली. फैलिएकोले नेपालको सिमाना विस्तार हुने देखिन्छ । उत्तर प्रदेशको देवरिया जिल्ला पनि नेपालकै थियो । कोलीय पनि नेपाली जाति नै मानिन्थे । पूर्वतिर तामाकोशी कोशी टिष्टुङसम्म लिन सकिन्छ

---

[२२०] डि.आर रेग्मी, **इस्क्रिप्सनस् अफ एन्सियन्ट नेपाल**, भोलुम III , नयाँ दिल्ली : अभिनव पब्लिकेशन, ई. १९८३, पृ. ९ ।

[२२१] **ऐजन**, पृ. १२ ।

भनी डा. रेग्मी लेख्छन् ।[२२२] "कौकामूख बराह ताम्रपत्र" मा उल्लेख भएअनुसार नेपालको पूर्व र दक्षिणी सीमा आसामसम्म फैलिएको थियो । नेपालका छिमेकीमा समतत, दवाका, कामरूप, नेपाल, कतृपुर, मालव, अर्जुनयान थौधेय माद्रक, आभिर, प्राजुन, सन्कान्सक, काक, खर्पपरिकजस्ता राज्य र जातिहरू थिए । व्हेनसाङले नेपाललाई ४००० ली. (१३०० माइल) को घेरावन्दी भएको मानेका छन् तापनि उनले बृज्जि र नेपाल भ्रमण गरेको कुरा Cunningham को "Ancient Geography of India" नामक पुस्तक व्हेनसाङको वृत्तान्तका आधारमा अध्ययन गरेबाट जानकारी हुन्छ । जुलियनले भने उक्त ठाउँमा उनी पुगेको लेखेका छन् । सिल्भान लेभीले नेपाल नपुगेको लेखे तापनि तत्कालीन राजनीतिक परिस्थितिको परिचय व्हेनसाङको यात्रावृत्तान्तले दिन समर्थ भएको छ ।[२२३]

नेपालको प्राचीन इतिहासको स्रोतका प्रसङ्गमा भारतीय कृतिहरूमा स-साना स्रोतलाई वास्ता नगरी प्रमुख रूपमा हेर्दा कौटील्यको वर्णनमा "अष्टप्रोति संघात्या कृष्णाभिङ्गिसी वर्षवारणमपसारक इतिनैपालिका" भनी नेपालका कस्तुरी, उनी कपडा, उद्योगको चर्चा गरिएको छ । इलाहाबादको स्तम्भामिलेखमा मन्त्री हरिसेनले आफ्ना भनी नेपालका कस्तुरी र उनी कपडा उद्योगको "सर्वकरद्यं आज्ञाकरण प्रणामागमन परितोषिक" भनी कर तिरेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । उक्त अभिलेख मानदेवको चांगु अभिलेखभन्दा १०० वर्ष प्राचीन हो । अथर्वपरिशिष्टले नेपाललाई उदुम्बरपुरी, कामरूप, कर्तपुरसँगै पर्ने वृहत्कथा पैशाचीमा राजा यशकेतु शिवसहर नेपालका शासक भनेको छ । वृहत्कुथामञ्जरी, बराहमिहीर भरतनाट्य शास्त्र, मूलश्रवास्तीवादविनयमवस्तु जस्ता स्रोतमा नेपालको वर्णन भएको कुरा डा. रेग्मीले उल्लेख गरेका छन् । लाजिम्पाटस्थित नरब्रमाको अभिलेखमा शिव र विष्णुलाई वडो श्रद्धाभाव व्यक्त गरिएको छ । लाजिम्पाट र पशुपति क्षेत्रको त्रिविक्रमको पादपीठको अभिलेखमा राजा मानदेवले मन्दिरहरू निर्माण गरेको कुरा उल्लेख गरिएको छ । त्यसलाई समर्थन गर्ने त्रिविक्रम बामनरूप भगवान विष्णुको पाषण कलापूर्ण मूर्तिले प्रमाण प्रस्तुत गरिरहेको पाइन्छ । पशुपतिको त्रिविक्रम बामन मूर्तिको पादपीठ अभिलेखमा नदी तहखेत्मा रहेको अवस्थामा छ । लाजिम्पाटकै क्षेमसुन्दरीको शिवलिङ्ग अभिलेख पनि महत्त्वको मानिन्छ । जसमा अघिमासको वर्णन छ ।[२२४] विशालनगर टुंडालदेवीको शिलालेखमा खासै महत्त्वको कुरा नभए पनि लिपि र वर्णन महत्त्वकै छ भने रत्नसघको देउपाटनको अभिलेख शिवलिङ्गको पादपीठमा रहेको छ र सार्थवाहले स्थापना गरेको उक्त अभिलेखले नेपाल र बाहिरका मुलुकसँग व्यापारमा विकास भएको कुराको जानकारी हुन्छ । प्रभूकेश्वरको देउपाटनस्थित शिवलिङ्गभिलेख, गुहमित्रले

---

२२२ **ऐजन**, पृ. १६-१७ ।

२२३ **ऐजन**, पृ. १८-१९ ।

२२४ **ऐजन**, पृ. १८-१९ ।

स्थापना गरेको टेबहालको अभिलेख, पशुपति प्राङ्गणको शिवलिङ्गको तीन पङ्क्तीका अभिलेखहरूमा राजा मानदेवको प्रशंसाको वर्णन गरिएको पाइन्छ ।[२२५]

देवताको तान्त्रिक विधिले गरिने "कारणपूजा" को चर्चा लिच्छविकालीन अभिलेखमा परेको कुरा डा. रेग्मीले चर्चा गरेका छन् । पञ्चमकारविधिले मत्स्य मांस, मदिरा, मुद्रा र मैथुन विधिको प्रयोग त्यतिबेला पनि रहेछ र तन्त्रको विकास भएको पुष्टि हुन्छ । उक्त पूजा चलाउने गुठीको व्यवस्था पनि गरिएको थियो । कारणपूजा गरेको ४ वटा प्रमाणको उदाहरणसमेत डा. रेग्मीले प्रस्तुत गरेका छन् । दैवीशक्तिका आधारमा हुने उक्त पूजाको निकै महत्त्व तत्कालीन समाजमा रहेको र अभिलेखहरू पूजाविधिसमेत दिएको कुरा डा. रेग्मीले लेखेका छन् । कारणपूजा, नित्य, पर्व नैमित्यिक गरी तीन प्रकारले गरिन्थ्यो । सर्वप्रथम देवताको स्नानबाट आरम्भ गरी क्रमैले चन्दनादि, सुगन्धी र सुरङ्गी वस्तुले पूजा फूल अक्षता नैवेद्य गर्ने साधारणदेखि गुह्यपूजा भनी प्रौगोप्यपूजा गरिन्थ्यो । बाजागाजा, नाच तथा भजन हुने उक्त ठाउँमा विष्णुको प्रतीक चक्र र शिवको प्रतीक त्रिशूल राखी नृत्य गरिन्थ्यो । विश्वब्रह्माण्ड सञ्चालनार्थ भगवानप्रति भक्तिभाव देखाउने उद्देश्यले पूजा गरेको देखिन्छ । तापनि आन्तरिक गुप्त पूजाको वर्णन अभिलेखमा उल्लेख भएको पाइन्न । भगवानविष्णु "अधिकारनत्वत्‌विष्णु" भनी भगवानलाई इज्जत गरेबाट महाभारतमा जस्तै विष्णुको करणपूजा गरिन्छ । पूजामा बलिदिनु नपर्ने हो तापनि विष्णुको अवतार दोषीको अन्त्य गर्न अवतारलिने हुँदा हत्या हिंसा हुन्थ्यो भन्ने डा. रेग्मीको तर्क छ ।[२२६] भगवानलाई "अजन्मा, शाश्वन कारणानाम् शिवकेवलं भासकं भासकानां" भन्ने शब्द उच्चारण पनि गरिन्थ्यो ।[२२७]

लिच्छविकालीन अभिलेखहरूमा सार्थवाहको चर्चा पाइन्छ । कालीदास र कल्हण कविसम्मका धेरै लेखकले काव्यमा पनि त्यस शब्दको प्रयोग गरेको देखिन्छ । त्यो नितान्त व्यापारको नायकलाई जनाउने शब्द हो तर पनि व्यापारी र सार्थवाहमा ठूलो भिन्नता थियो । व्यापारी सार्थवाह हुन सक्तैनथ्यो भने सार्थवाह व्यापारी हुन सक्थ्यो । सार्थवाहको थामभन्नु व्यापारी टोलीको वास, सुरक्षा, सुविधा, सामग्री उपलब्धता, शुल्क, भन्सार र अनेक दायित्वहरूको अग्रीम बन्दोवस्त गराउनु पर्ने हुन्थ्यो भनी डा. रेग्मीले लेखेका छन् । सार्थवाहको टोलि लिएर कहिले विक्रमशीला महाबिहार, कहिले घोडाचढी हिमालपार गर्दथे । त्यतिबेला चोरको मात्र त्राश नभई जनावर, भूतप्रेत, पिशाच, डांकिनी, सपनामा राजालाई दु:ख दिएको कुराको उल्लेख पनि पाइन्छ ।

---

[२२५] **ऐजन**, पृ.२०–२३ ।

[२२६] **ऐजन**, पृ. २६ ।

[२२७] **ऐजन**, पृ. २७ ।

प्रस्तुत कृतिमा तत्कालीन भूमि व्यवस्थाअन्तर्गत मानिका भूमि, पिण्डकरम्जस्ता नामका कुरा परेका अभिलेखहरू प्राप्त भएका उल्लेख गरेका छन् ।[२२८] चावहिलको शिक्षा अभिलेखमा राजा मानदेवको राज्यकालमा चाँगुनारायण पूर्वको अभिलेख मानिएको छ । उक्त अभिलेखमा एक नारीले आफ्नो पूनर्जन्ममा पुरुष होस् भनी कामना गरेको कुरा उल्लेख छ । किन्नरी जातकको प्रभाव उक्त भनाइमा पाइन्छ भनी डा. रेग्मीले टिप्पणी गरेका छन् ।

त्यसैगरी "माघवर्षको" प्रसङ्गमा बार्हस्पत्यवर्ष भएको कुरा महाराजा हस्तिनुको एक अभिलेखमा परेको परिब्राजकवंशीय महाराज शङशोभको उल्लेख डा. रेग्मीले गरेका छन् । त्यो सम्वतसर पनि हो । लाजिम्पाटको अभिलेखमा भगवान शिवलाई लिङ्ग स्थापना गरिएको गुणवतीको अभिलेखमा भक्तिभाव गरिएको छ । पलाञ्चोकको अभिलेखमा गुहपतिकी पत्नी विजयस्वामिनीले विजयेश्वरीको (पलांचोक भगवती) स्थापना गराएको कुरा उल्लेख छ । सम्राट गुहपति मानदेवकै अर्को नाम पो हो कि भनी डा. रेग्मीले अनुमान गरेका छन् । केलटोलको अभिलेखमा राजालाई देवराज इन्द्रसँग तुलना गरिएको छ । स्वयम्भू अभिलेखमा चांगुकै प्रकृतिको व्यहोरा थियो जो हाल लुप्त छ । चांगुको अर्को शिलालेखमा इन्द्रसँग तुलना गरिएको छ । गौरीघाट शिवलिङ्गको अभिलेख मानदेव राजाकी छोरी विजयावतीको हो । त्यस्तै वात देवलाभ र डोलाजीको प्रसङ्गमा डा. रेग्मीले ब्रात मानदेवका ज्वाइँ बनाउन डोलाजी झिकाइएको थियो । त्यस्तो विवाह नै नगर्दै व्यक्तिले अभिलेख प्रसारण गर्नु भन्दा कुनै भारदार रहेको हुन सक्ने अनुमान डा. रेग्मीले गरेका छन् ।[२२९]

राजाको रूपमा मानदेव (Manadeva as a king) उपशीर्षकअन्तर्गत ४१ वर्ष राज्य गरेका पूर्व र पश्चिमतिरको सैनिक अभियान चलाएका र महाराजाको पदवी लिएका थिए । त्यहाँ शक्तिको परिभाषा गरिएको पाइँदैन । भट्टारक महाराजाजस्ता आलङ्कारिक प्रशस्ति राजा मानदेव आफूले प्रयोग नगरी अरूले प्रयोग गरेको पाइन्छ । त्यसरी विचार गर्दा मानदेव एक प्रभू राजा, मानगृहजस्तो उच्च स्तरीय राजभवन निर्माण गरेको पाइन्छ । पाप र पुराण उल्लेख गरी अभिलेख दिइएको चण्डेश्वर विश्रामस्थलको शिलापत्रले मिति उल्लेख नगरे पनि अंशुवर्मापूर्व मानदेव पछिको मानिन्छ । त्यस्तै राजा महिदेवको पशुपति वंशावलीमा उल्लेख भएको पाइन्छ । भगवानमा गहिरो भक्ति गर्ने राजा महिदेवको नाम भारदार जिष्णुगुप्तको अभिलेखमा पनि उत्कीर्ण गरिएको छ । राजा महिदेवका पुत्र वसन्तदेव प्रशस्त अभिलेखहरू राख्ने व्यक्ति हुन् । उनका छोरा वसन्तदेव शक सम्वत् ४२८-४५४ सम्म शासन गरेका र राज्यवर्द्धन देवको पूजा गरेको प्रमाण प्राप्त भएको छ । चण्डेश्वरमा प्राप्त उक्त अभिलेखले राज्यवर्द्धन देवको नामलाई रहस्यमय बनाएको कुरा डा. रेग्मीले लेखेका

---

२२८ **ऐजन**, पृ. २८-३० ।

२२९ **ऐजन**, पृ. ३१-३८ ।

छन् ।[२३०] थानकोटको अभिलेखमा मानगृहबाट प्रसारण गरेको उल्लेख पाइनाले राजदरबारको विवाद टुङ्गो लगाएको पाइन्छ । राजाज्ञा (Charter) भनी “शिलापत्रकम्” भन्ने उल्लेख परेको पाइन्छ । थानकोटको अभिलेखमा राजाज्ञा राजाबाट, उच्चपदार्थ व्यक्तिबाट, ग्रामवृद्धबाट, व्याख्याताले जनता सामु बताएर प्रसारण गर्ने परम्परा थियो । त्यस्तो राजाज्ञाको कुनैले उल्लंघन गरेको पाइएमा जनताको सुखसुविधा पुऱ्याउने कार्यमा बाधापारेमा त्यस्ता सर्वप्रथम सतर्क गराउँदै गर्दा पनि नटेरेका खण्डमा राजाको कटाक्ष परेर दण्डित हुन्थ्यो । लिच्छविकालीन ग्रामवृद्धलाई प्रधान भन्ने चलन थियो । पाञ्चालिकबाट छानिने प्रधानहरूले ब्राम्हणसँगै बसी न्याय दिनुपर्थ्यो । “कुटुम्बी” नामक अर्को पदले गाउँक्षेत्र तथा कुनै महत्त्वको क्षेत्रको क्षेत्रपाललाई सम्बोधन गरेको जनाउँथ्यो ।[२३१]

लिच्छविराजा प्रशासनको बारेमा वैदिककालबाटै वर्णन हुँदै आएको पाइन्छ । त्यसै आधारमा राजालाई “परमभट्टारक” भनिन्थ्यो भने राजाको शक्ति नियन्त्रण गर्न सक्ने अर्को निकाय राज्यभित्र थिएन । राजाले राज्यभित्रका अधिकार र निकायको विवरण अभिलेखहरूबाट खुलस्तभएको पाइन्छ । देवभक्तिका आधारमा राजाहरूले आफूलाई “परमदैवत” भन्ने प्रशस्ति लिएका थिए । त्यसरी विचार गर्दा राजा दैवी प्राणीको रूपमा मान्य थियो । राजाले छाडा व्यवहार गरेमा न्यायाधीशहरूले त्यसो नगर्न सल्लाह दिन्थे र राजा निरंशुक हुन पाउँदैनथे । त्यसैले जनताले राजालाई आफ्नै पितासरह मान्यता गर्दथे । सांसरिक, आर्थिक, भोगविलास र शक्तिकाम विषयमा राजा निरंकुश हुन्थे निजलाई दैवलेमात्र दण्ड गर्न सक्दथ्यो, राजाज्ञाटार्ने सामर्थ्य राज्यभित्रका बासिन्दामा रहँदैनथ्यो । सबै प्रजा मिली “सभाज्ञापन” गर्दथे । राज्यसेवकहरूको पनि लिच्छविकालमा महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको पाइन्छ र कतै-कतै “राजपादानुगृहित” भन्ने सम्बोधन गरेको पाइन्छ । ग्राम शब्दले गाउँ गुल्कशब्दे चतुरंगीणीसेना टुकडी चाटभाट=पञ्चापराथीलाई पक्राउ गर्ने राजकर्मचारीको बन्दोवस्त लिच्छविकालमा गरिएको थियो । महापथ र हस्तिमार्ग भन्नाले राज्यसीमा र हात्तिहिड्ने मार्गलाई जनाउने शब्दहरू लिच्छविकालीन अभिलेखमा परेको कुरा डा. रेग्मीले स्पष्ट लेखेका छन् । एकढाक्षबाट अर्को ढाक्षमा जानका निम्ति प्रयोग गरिने मूलबाटोलाई महापथ भनिन्थ्यो र त्यसको प्रयोग सबैले गर्न सक्थे । कृति मार्ग सबैले प्रयोग गर्न पाउने कुरा हुँदैनथ्यो ।[२३२]

अष्टादशप्रकृति लिच्छविराजा वसन्तदेवको अभिलेखमा परेको महत्त्वपूर्ण शब्द हो । राजा, राजकुमार, राजपुत, अष्टमात्य, सामन्त, महासामन्त, ठाकुर, महामनुष्य, महाकार्त्तिकृतिक, महाप्रतिहार, महादण्डनायक, राजस्थानीय, महाराज, परभतार, सरभङ्ग, कुमारामान्त,

---

२३० **ऐजन**, म ३९-४१ ।

२३१ **ऐजन**, पृ. ४२-४९ ।

२३२ **ऐजन**, पृ. ५०-६० ।

उपरिक, दौसाध्यसाधनिक, शौल्कि, गौल्मिक, तदायुक्तक, स्थिकहरू र जिल्ला तथा प्रान्तपालहरू जस्तै कोट्टपाल, घाटपाल काम गर्ने राजाले उनीहरूका नाममा सम्बोधन गर्दथे । अष्टादशप्रकृति भन्नाले १८ प्रकारका राज्यभरका बासिन्दा, कर्मचारी, पेशावारे माथिल्ला तल्लाजात, भनी डा. रेग्मीले उल्लेख गरेका छन् ।[२३३] प्रसाद शब्दले राजाज्ञाद्वारा प्राप्त सहुलियत भन्ने बुझिन्थ्यो । विशिष्टप्रसाद भन्नाले काम मुक्त गर्ने राजाज्ञालाई जनाउँथ्यो । हुकुम लागू गर्नेलाई सहुलियत र अपेहलना गर्नेलाई कडा र निर्दयतापूर्वक दण्ड दिइन्थ्यो । भावी राजाका कर्तव्यहरूमा धेरै नियमहरू निर्माण भएका थिए । दूतकहरूले यज्ञ, कार्य, कर्म, प्रशासन गर्दै आदेशको प्रचार गर्दथे । टिष्टुङ शिलालेखमा सर्वदण्डनायकको चर्चा छ । पाटनको बाहालखुमा प्राप्त शिलालेखमा दूतकको कुरा उल्लेख छ भने जैशीदेवलको अभिलेखमा सर्वदण्डनायक र दूतकको समेत उल्लेख छ । सीतापाइलाको अभिलेखमा जयसुन्दरीको नाम उल्लेख छ । त्यसैगरी किसिपिडी, खपिंछे, हाडिगाउँ, आर्यघाट, चौकीटार र भष्मेश्वरजस्ता ठाउँका अभिलेखमा विभिन्न पदहरूको उल्लेख रहेको छ ।[२३४]

लिच्छविराजा वामनदेवको अभिलेख साँखू गैह्रीधाराको दरबार प्राङ्गणमा प्राप्त भएको हो । भगवान वामन र भगवती वामनस्वामीको सम्वत् ६४० को अभिलेख महत्त्वको मानिन्छ । मूर्ति देख्न नपाइएको हुँदा त्यो त्रिविकमवामन हो वा अर्कै हो भन्न कठिन परेको कुरा डा. रेग्मीले लेखेका छन् । आभीर गोमिनीको पशुपतिस्थित शिलालेख ६ पङ्क्तीको छ । आफ्नो पतिको नामपछि अनुपरमेश्वर उल्लेख गरिएको शिवलिङ्ग र मन्दिर अनुपरमको छोरा परमाभिमानी भौमगुप्त भनिएको छ । त्यसै भौमगुप्त रविगुप्तका पुत्र भनी आएकोमा डा. रेग्मीले शंका उठाएका छन् । यमदेवको आर्यघाटस्थित अभिलेखमा महासामन्त क्रमलिलाबाट जमीन दान गरेको कुरा उल्लेख गरिएको छ । घरहरूको छेउमा रहेको शिलालेख अपुरो छ र अवलोकितेश्वर परमोपाशक भनेकोले बुद्ध भक्ति रहेको बुझिन्छ । भारबीले हाँडीगाउमा रहेको शिलालेखमा आफूलाई “श्रीमान् प्रमुश्व नाचलोक विध्बकारी” भन्ने शब्दले सम्बोधन गरिएको छ । मीठोपानी आउने धारा निर्माण गर्ने भाखी नै राजा मानदेव हुन् वा अरू नै हुन् ? एक ठाउँमा लिच्छविका नाति भन्ने छ तर त्यो कसरी भयो भन्ने कुरा खुलस्त भएको छैन भनी डा. रेग्मीले स्पष्टसँग उल्लेख गरेका छन् ।[२३५]

लिच्छविराजा गुणदेवको फर्पिङस्थित शिलालेख सम्वत् ४७९ को हो । त्यहाँ भौमगुप्तलाई श्री भनिएको छ उनी शक्तिशाली भएको बुझिन्छ । लिङ्ग्वल, माप्चोक, शुल्ली, कुथेरजस्ता अड्डाको कुरा पनि यसैमा उल्लेख पाइन्छ । चौकिटार, बलम्बु, किसिपिडी, सतुङ्गलका शिलालेखहरूमा सम्वत् ४८२ का राजा गुणदेवको काम उत्कीर्ण गरिएको छ ।

---

[२३३] **ऐजन**, पृ. ६५-७४ ।

[२३४] **ऐजन**, पृ. ७५-७८ ।

[२३५] **ऐजन**, पृ. ७९-९८ ।

ती अभिलेखहरूमा माथिका ४ वटा अड्डा र पञ्चापराधको दण्डविधान लेखिएको पाइएको छ भनी डा. रेग्मीले उल्लेख गरेका छन् । पञ्चमहापराधि भन्नाले “ब्रह्महत्या, गोहत्या, स्त्रीहत्या, बालहत्या र पातकी (अनैतिक करणी) पर्दछन् । उक्त अभिलेखबाट भौमगुप्तको शक्ति वृद्धि भएको पनि पुष्टि भएको छ । प्रशासकमा ब्राम्हण रहने, त्यस्तो लामो सूची पाइएको छ । शेराफाट र देउपाटन, चपली गाउँ र मङ्गलबजार, शिकुवहीका अभिलेखमा लिच्छविकालमा जंगी र प्रशासनिक पद तथा जिम्मेवारीहरूको वर्णन गरिएकाले लिच्छविकालीन प्रशासनबारे जानकारी लिन ठूलो मद्दत पुगेको पाइन्छ ।[२३६]

लिच्छविराजा शिवदेवको उदयका विषयमा सम्वत् ५१२ को शिलालेखले आरम्भ गरेको छ भने क्रमैले, चापागाउँ, च्यासलटोल, कुम्हालेटोल, चांगुका, पाटन भीमसेनस्थान, बनेपा, गोलमढी भक्तपुर, तुलाछे, धर्मस्थली, बुढानीलकण्ठ, सतुङ्गल, टोखा, धर्मपुर, खोपासी, धापासी, लेलेजस्ता ठाउँमा उनको राज्यकाललाई प्रमाणित गर्ने अभिलेखहरू प्राप्त भएका छन् । ती अभिलेखहरूले लिच्छविकालीन सामाजिक, आर्थिक, कूटनीतिक, प्रशासन सुरक्षा तथा राजनीतिकबारेमा महत्त्वपूर्ण जानकारी प्राप्त हुन सम्भव भएको कुरा डा. रेग्मीले गौरवका साथ उल्लेख गरेका छन् । त्यस्ता कुराले लेख्यदान, बबुवर्मा तथा र अन्य बर्नाहरूको वर्णन, अंशुवर्मा र निजको समर्थन पद र तुलना गर्न, वार्त, राजा र धर्मगुरु र गुरुको कुरा पनि पाइन्छ । त्यस्तै गरी पाटनको नवहिल, ज्यावहालको शिलाभिलेखहरूमा राजा शिवदेवको उदयका कुराहरू उल्लेख भएको पाइन्छ ।[२३७]

कृतिको दोस्रो खण्डमा अंशवुर्माको युग-प्रख्यात राजा (The age of Amsovarma most prominent ruler) भन्ने शीर्षकमा चर्चा गरेका छन् । नेपालको प्राचीन इतिहासमा राजा अंशुवर्मा सर्वप्रख्यात राजा रहेका कुरामा दुईमत छैन । उनी कसरी शक्तिशाली हुँदै राजभारदारबाट राजा भए भन्ने कुरा विभिन्न स्रोतहरूले पुष्टि गरेका छन् । बाग्मती शिलालेखमा महाधीकरण प्राप्त कुरा, धर्मशंकर बन्ने कुरा, धर्मको कुरा वर्णशंकर र धर्मशंकरको उत्पत्तिको कुरा, राजपुत्र विक्रम सेनको कुरा, २ वटा हाँडिगाउँका शिलालेखले मठ, मन्दिर, दरबारको चर्चा, कटुवालको शिलालेखले, टिष्टुङ, शुल्क लगाउनेको कुरा इनायाटोलको अभिलेखले अधिमासको कुरा उल्लेख गरेको, चांगुमूर्तिको अभिलेखले अंशुवर्माले आफूलाई नृपति भन्ने सम्बोधन गरेको, हाँडिगाउँको अर्को अभिलेखले कुलको वर्णन गरेको, श्रावणिकदाम, मर्यादावन्ध, कलहाभिमानीजस्ता विशेष नामहरू पनि अंशुवर्मालाई दिइएको प्रमाणित भएका छन् । देवीदेवताको परिचय शिव र बुद्ध मार्गीहरूका पवित्र तीर्थस्थलहरू पूजाविधि तथा विवरणको पनि अंशुवर्माका अभिलेखहरूमा पाइएको छ ।

[२३६] **ऐजन**, पृ. ७९-९८ ।

[२३७] **ऐजन**, पृ. १०१-१२५ ।

त्यस्तै भूभूक्किकाजलशयन" का विषयमा पनि प्राचीनकालीन लोकेश्वरहरूको चर्चा गरिएको छ । जलशायी विष्णुको चर्चा भने बढी मात्रामा नै भएको पाइन्छ ।

लिच्छविकालीन शिलालेखहरूमा साँगा, पाटन, सुन्धारा, टौखेलजस्ता ठाउँमा प्राप्त अभिलेखले नेपालको प्राचीनकालीन मल्लकरको बारेमा ठाउँ-ठाउँमा उल्लेख भएको छ । तर त्यसको अर्थ राँगो, बाखा, जनावर, कुखुरा, भेडा, साँढेमा लाग्ने कर हो वा अरू नै हो भन्ने टुङ्गो भएको पाइन्न । गैह्रिधारा, देउपाटन, किसिपिडि, वनकाली, फर्पिङ्ग, गोकर्ण, दुम्जा, ढुंगेधारा अभिलेख, ईटको अभिलेखबाट तत्कालीन राजाहरूले महासामन्त पदको त्यति प्रयोग नगरेको जनप्रिय हुने प्रयत्न यथावत् रहेको, निर्माण कार्यमा शासकहरू जुटेको प्रमाणित हुन्छ भनी डा. रेग्मीले सप्रमाण प्रस्तुत गरेका छन् । त्यसैगरी देगुतले, पाटनको चापाटोल, त्यागलटोलदरवारप्राङ्गणमा प्राप्त अभिलेखहरूले लिच्छविकालीन राजाहरू धार्मिक सहिष्णुता रहेको प्रमाणित भएको कुरा डा. रेग्मीले तत्कालीन प्रमाणबाट पुष्टि गरेका छन् ।[२३८]

कृतिको तेस्रो अध्यायमा डा. रेग्मीले लिच्छविराजा उदयदेवको अल्प शासनकाल (Lichchayi Udayadevai short lived region) शीर्षकमा सारपूर्ण कुरा यसरी लेख्छन् । जयदेव द्वितीयले उदयदेवलाई आफ्नो पशुपतिस्थित लामो शिलालेखको १४२ नं. को अभिलेखमा बूढाबाजे भनी स्पष्ट लेखेबाट उदयदेव र जयदेव दुवै लिच्छवि भएको प्रमाणित हुन्छ । राजा अंशुवर्माको राज्यकालमा दूतकको रूपमा काम गर्दै आएका उदयदेवलाई पछि राजकुमारको स्तरमा उठाइएको देखिन्छ । केही समयपछि उनी राजा पनि भए तर चिनियाँ स्रोतका अनुसार उनी सम्वत् ४५-४८ सम्म राजाभई जिष्णुगुप्त र ध्रुवदेव राजा भएको देखाउँछन् । चितलाङ अभिलेखमा उदयदेवलाई राजा भएको प्रमाणित गरेको छ । उनी नेपालबाट पलायन हुन बाध्य भएका थिए तर कारण भने अस्प्ट रहेको देखिन्छ । राजा उदयदेवका भीमसेन मन्दिर, भगन्ती, ठिमी र नक्साल, चित्लाङका अभिलेखले उनको अस्तित्वलाई प्रदर्शन गरेका छन् । जयदेवको वंशावलीअनुसार राजा उदयदेव लिच्छवि वंशको १३ औं शासक थिए । चीनको ताङवृत्तान्तले उदयदेव आफ्ना भाइले देश निकाला गरिएकाले जिष्णुगुप्त राज्यका शक्तिशाली भारदार भए । उदयदेव शिवदेव प्रथमका पुत्र थिए अंशुवर्माका पुत्रलाई उत्तराधिकारी बनाइएन । ध्रुवदेवले दाजुलाई निकाले । अंशुवर्मा र शिवदेवका अभिलेखमा गुप्तहरूको उल्लेख पाइन्छ ।[२३९]

कृतिको चौथो अध्यायमा शक्तिशाली नायबहरू कठपुतली राजाहरू (Powerful regents and puppet kings) भन्ने शीर्षक राखी राजा अंशुवर्माले शिवदेव प्रथमका पुत्र

---

[२३८] **ऐजन**, पृ. १२६-१६४ ।

[२३९] **ऐजन**, पृ. १६५-१६७ ।

उदयदेवलाई आफ्नो उत्तराधिकारी बनाएपछि उनलाई आफ्नै भाइले धपाइएकाले नेपालमा ध्रुवदेव राजा भए । यसपछि विष्णुगुप्त तथा जिष्णुगुप्तजस्ता नायबहरू शक्तिशाली भए । त्यस्ता कुरालाई तबभ्या, भालिया, भैरवढोका, आदेश्वर, केवलपुर, दक्षिणकोलिग्राम, यङगालहिटी, छत्रचण्डेश्वर, पशुपतिप्रागंणजस्ता ठाउँमा प्राप्त शिलालेखहरूले पुष्टि गरेका छन् भन्ने कुरा डा. रेग्मीले उल्लेख गरेका छन् । चण्डेश्वर, थानकोट, मालिगाउँ, यङ्गलहिटी, भृङ्गारेश्वर, चाँगुनारायण, टेवहाल, चोभार, याम्पीवहीका अभिलेखहरूले देव शब्दको तात्पर्य जलशयन मूर्तिको रहस्य, उपत्यकामा बस्ती बसाई लिच्छवि र आभीरको वर्णन, कोली र शाक्य, जिष्णुगुप्तको प्रजापालन चरित्र, जिष्णुगुप्त र विष्णुगुप्तका चरित्रका बारेमा द्वैदराज्य आदिको विवेचना गरिएको पाइन्छ ।[२४०]

कृतिको पाँचौ खण्डमा डा. रेग्मीले लिच्छवि शक्तिको पुनर्स्थापना नरेन्द्रदेवबाट जयदेवसम्म (Restoration of the Lichchavis to power Narendra Deva to Jaya Deva) भन्ने शीर्षकमा चर्चा गरेका छन् । राजा नरेन्द्रदेव तिब्बतको मद्दतबाट आफ्नो पुनर्स्थापना गरेपछि नेपालको राजनीतिक अस्थिरता अन्त्य भएका कुरा उल्लेख गरिएको छ । पाटन दरबारको लुङमचा अभिलेखले नरेन्द्रदेवको राज्य स्थापनाको चर्चा गरेको छ । उनका कुमारायात्यहरूमा प्रियजीव र नृपदेव रहेका छन् । देउपाटन, कसाइटोल, नक्सालधारा, गैह्रधारा, पाटन, अन्त्रालिङ्गश्वेर, बज्रधर, साँखु, शिकंदेवनाला, लगनटोल, मृङगारेश्वर, ठिमी, बलम्बू, गोरखा, नक्साल, नारायणचौर, मुसुम्बहालजस्ता अभिलेखहरूमा क्रमशः चन्द्रवंशी, चन्द्रगोमी, देवदास देवदासी, दाशप्रथा, संघप्रथा, मन्दिर र विहारहरू, अग्रहार, तुलादान, धर्मराजिकामात्य, भूमिक्षिद्रन्याय, विष्टी, देवकोट्ट, वर्णाश्रमको संस्थागत विकास, धर्मको परिभाषा, जातिप्रथा परम्पराजस्ता विषयमा चर्चा गरिएको पाइन्छ ।

लिच्छविराजा जयदेवका बारेमा पाटनको च्यासलटोल, मीननाथको अभिलेख, जैसीदेवलको धाराको अभिलेखमा पशुपति, नारायणचौर, ज्ञानेश्वर, मीननाथ, ठावावही, लोकेश्वर पादपीठको अभिलेखमा राजालाई परमेश्वर भनिएको सिंचाइ व्यवस्था कविता, उत्तरीभारतसँग सैन्य सम्बन्ध, पश्चिमाधीकरण अदालतमा साक्षी, भारदारहरू साक्षी, पशुपंक्षिप्रतिको दृष्टिकोण, नियोगधिकार, आली, कला, तीर्थस्थलहरू, शाहस, लिच्छविवंशका अन्तिम राजकुमार आदिका बारेमा जानकारी डा. रेग्मीले दिएका छन् ।[२४१]

छैटौं खण्डमा सम्वत् र सामाजिक आर्थिकजस्ता विविध विषयमा चर्चा गरिएको छ । उक्त प्रसङ्गमा राजदरबारको सचिवालय, राजा र न्यायालय, पाञ्चालीन्याय प्रणाली, पाञ्चाली घोषणा, करप्रणाली, दण्ड र मालपोत, करकेर सिद्धान्त, अभिलेखहरू प्राप्त भएका

---

[२४०] **ऐजन**, पृ. १७१-१९७, बज्राचार्य, **पूर्ववत्, पादटिप्पणी संख्या-१०८** ।

[२४१] **ऐजन**, पृ. २०१-२५१, हरिराम जोशी, **नेपालको प्राचीन अभिलेख**, काठमाडौं : नेपाल र राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०३०, पृ. ५२९-५९८ ।

र त्यहाँ उल्लेख परेका स्थानहरूको निर्णय, शीतटीकातल, अभिलेखमा तिब्बतीबर्मेली शब्दहरूको प्रभावको कारण, अभिलेखहरूको ज्यौतिषशास्त्रसँग मिलान र परीक्षण, आषाढ र पौषमा पर्ने अधिमासको चर्चा, पहिलेका अभिलेखमा प्रयुक्त सम्वत्, परिशिष्टमा समाविष्ट अभिलेखहरूको विषयमा सङ्क्षिप्त परिभाषा र परिचय दिइएको छ।[२४२] यसरी डा. रेग्मीले ३ वटा ग्रन्थलाई एकै अर्थ र नाम दिएर छुट्टाछुट्टै कुरा भए पनि एक आपसमा सम्बन्ध गरेर प्रस्तुत गरेको महत्त्वपूर्ण कार्य देखिन्छ । कतिपय ठाउँमा आफ्नो तर्क र अनुभवलाई प्रस्तुत गर्न नचुक्ने डा. रेग्मीले प्राचीन नेपालको अभिलेखमय संसारलाई आफै पसेर गहिरो अध्ययन गरी विश्वका इतिहासप्रति रुचिलिने पाठकहरूलाई ज्वलन्त प्रमाणद्वारा प्राचीन नेपालको अस्तित्वलाई स्वतन्त्र राष्ट्रको रूपमा प्रस्तुत गर्न सफल भएका देखिन्छ । नेपालको प्राचीन इतिहासलाई सङ्कलन, प्रस्तुती र व्याख्या शक्तिमा दक्ष रहेका डा. रेग्मी नेपालका मूर्धन्य विद्वान् इतिहासकार हुन् । उनको यस ३ खण्डको कार्यले उनी नेपालमा तत्कालीन समयका उदयमान इतिहासकार हुन गएको कुरामा कुनै सन्देह छैन ।

डा. रेग्मीका विभिन्न कृतिहरूमध्ये यो अन्तिम प्रकाशित कृति हो । जसमा अघिल्ला कृतिहरूमा भए देखिएका कमिकमजोरीहरूलाई समेत प्रमाणित स्रोत तथा अभिलेखको आधारमा संशोधन र परिमार्जन गर्दै प्रस्तुत गरिएको छ । नयाँ-नयाँ स्रोत र तथ्यहरू पत्ता लगाई विभिन्न ऐतिहासिक विषयवस्तुलाई व्याख्या विश्लेषणसहित सत्यताको नजिक रहेको प्रमाणित गर्न डा. रेग्मी प्रस्तुत कृतिबाट सफल देखिन्छन् ।

अन्त्यमा उनका पूर्वप्रकाशित कृतिहरूको तुलनामा प्रस्तुत कृति अझै गहकिलो रूपमा प्रकाशित भएको छ । पहिलेका दुई खण्डभन्दा यसका ढाँचामा केही फरक मात्र होइन कि प्रस्तुत सामग्री र विषयवस्तुमा पनि अन्तर देखिन्छ । यस कृतिमा डा. रेग्मीले लिच्छविकालका अभिलेखहरूमा कतै पनि अभिलेख प्रसारक राजा र अन्य भारदारहरूले आफूलाई लिच्छवि भनेको पाइएको छैन भनी लेखेका छन् । यस खण्डमा प्रशासनिक कुरालाई प्रकाश पारेका अभिलेखहरू रहेका छन् । प्रशासनिक कार्यमा खटिएका कर्मचारीले गलत कार्य गरेमा दण्डदिनु भन्ने उल्लेख गरेबाट त्यति बेलाको दण्डविधान र कार्य योजनाका बारेमा पनि केही जानकारी पाउन सकिन्छ । प्रस्तुत अभिलेखहरूमा प्रसारण गर्ने राजा र व्यक्तिले आफ्नो तीन पुस्ते नामावली दिएकोले पाठकलाई त्यस वंशका बारेमा जानकारी लिन सजिलो भएको छ । सार्वजनिक निर्माण जस्तै : धारा, कुवा, सत्तल, पाटी, डवली, मन्दिर, जलाशय, मूर्ति तथा गुठी राखेका अधिकांश अभिलेखको कुरा उल्लेख गरेका छन् तापनि त्यस पक्षमा त्यस्ता अभिलेखहरूको आफ्नै महत्त्व छँदैछ ।

डा. रेग्मीको **इन्सक्रिप्सन्स् अफ एन्सिएन्ट नेपाल** नामक पछिल्लो कृतिको प्रा.

---

[२४२] रेग्मी, **पूर्ववत्, पादटिप्पणी संख्या-१२४**, पृ. २५२-२७१ ।

कमलप्रकाश मल्लद्वारा **इपीग्राफि एण्ड सोसाइटी इन एन्सिएन्ट नेपाल** शीर्षकमा अध्ययन समीक्षा प्रकाशित भएको छ ।[२४३] प्रा. मल्लबाट समीक्षा गरिएको उक्त लेखको सारसंक्षेप क्रमशः प्रस्तुत गरिएको छ ।

यस पुस्तकमा प्राचीन अभिलेखका शाब्दिक अर्थभन्दा तत्कालिक सन्दर्भसँग जोडेर अर्थ गर्नुपर्ने हुन्छ । डा. रेग्मीको लेखाईमा नमुना र पद्धतिका विषयमा भाषागत र ऐतिहासिक तथ्यगत कमजोरीहरू प्रशस्त पाइन्छन् । गाउँ र समुदायको प्रसङ्गमा गाउँले समुदायलाई सम्बोधन गरिएका ८५ वटा अभिलेखहरू छन् । लिच्छविकालमा गाउँ सामाजिक र राजनीतिक रूपमा आधारभूत तल्लो तह थियो । ग्रामीण समुदायमा दुई प्रमुख हुन्थे । प्रधान समुदायको अस्थायी प्रमुख थियो । गाउँको पुजारी आध्यात्मिक प्रमुख हुन्थे । आर्थिक हिसावले लिच्छविकालीन गाउँ आत्मनिर्भर थियो । वृद्धहरूको सभा पाञ्चालीले विवादको छिनोफानो गर्ने व्यवस्था थियो ।

गाउँ र दरबारको विषयमा भनिएको छ कि- गाउँ र दरबारबीच सम्पर्क सूत्रको रूपमा दरबारमा कर्मचारीहरू र गाउँका प्रमुख रहन्थे । इतिहास लेखकको रूपमा रेग्मीलाई थाहा छ कि एउटा मात्र शब्दले पुरातत्त्वविद इतिहासकार र तुलनात्मक भाषाविज्ञानको अध्येताहरूलाई लुप्त सभ्यता र संस्कृतिको वास्तविकता पत्ता लगाउन समर्थ बनाउँछ । अचम्मको कुरा के छ भने उनले जनजातिद्वारा काठमाडौँ उपत्यकामा शासन गरेको विषयलाई पुष्टि गर्न आर्थिक प्रमाण दिन सकेका छैनन् भनी आलोचना गरिएको छ ।

हिन्दू विचारधारा र सामाजिक वर्गीकरणको प्रसङ्ग कोट्याउँदै हिन्दु समाज वर्ण व्यवस्थामा विभाजित भएको हुँदा यहाँ बसोवास गर्ने अन्य जनजातिहरूमा वर्ण व्यवस्थामा समाहित भएका थिए । विभिन्न जनजातिले आफ्नो जातीय पहिचान हिन्दू क्षेत्रीयको रूपमा प्रस्तुत गर्ने कोशिस गरेका छन् । डा. रेग्मीले अभिलेखमा प्रयोग भएका शब्दमा केन्द्रित भएर विश्लेषण गरे तर परिणामस्वरूप रेग्मीले अभिलेखमा प्रयुक्त आर्थिक, राजनीतिक, सामाजिक र विचारधाराजस्ता विषयहरूको विश्लेषण गर्न भने छुटाएका छन् ।

राजाले स्वेच्छापूर्वक कर निर्धारण गर्न सक्दैनथे । राजा स्वयं दण्डनीतिमा प्रतिपादित व्यवस्थाको अधिनमा हुन्थे । राज्य करको निर्धारण पनि दण्डनीतिमा प्रतिपादन गरिएको व्यवस्थाको अधिनमा हुन्थ्यो भन्ने प्रसङ्ग औंल्याउँदै राजाले थोरै मात्र कर लिनु पर्ने सम्बन्धमा मनुस्मृतिमा स्पष्ट उल्लेख छ । राजाले वार्षिक कर धेरै थोरै यसरी लिनु पर्छ जसरी जुका, बाछा र मौरीले आ-आफ्नो खाना लिन्छन् । राजाले कृषि उब्जनीको आठौं, छैटौं वा बाह्रौ हिस्सा तथा सुन र पशुजन्य उत्पादनको पाँचौं भाग र वृक्ष, घ्यू, मह आदिको

---

[२४३] कमलप्रकाश मल्ल, **इपीग्राफि एण्ड सोसाइटी इन एन्सिएन्ट नेपाल**, अ क्रिटिक अफ रेग्मी, ई. १९८३, कन्ट्रीब्युसन टु नेप्लिज स्टडीज, सिनास, टि.यू., भोलुम XIII, नं. १, डिसेम्बर १९८५, पृ. ५७-८९ ।

छौंटौं भाग करको रूपमा लिनु पर्छ भनी मनुस्मृतिको पाठलाई जोडिएको छ भने राज्य कर राजाको स्मृति भनिएको छ । कर प्राप्त गर्ने राजाले प्रजापालन र देशको रक्षाको उत्तरदायित्व लिन्थे । यद्यपि राजा मालिकका रूपमा ब्रम्हाद्वारा बनाइएका भए तापनि प्रजाको पालनको लागि उनीहरूबाट वृत्ति प्राप्त गर्ने भएकाले राजा प्रजाका दासको रूपमा हुन्छन् भनी शुक्रनीतिको प्रसङ्ग ल्याइएको छ । यसरी डा. रेग्मीद्वारा लिखित प्राचीन नेपालको अभिलेख संग्रहलाई प्रा. मल्लले प्रमाण र सामग्रीका आधारमा उदाहरणसमेत दिएर उनका कृतिहरूमा भएका कमिकमजोरीहरूलाई औंल्याइदिएका छन् । प्रा. मल्लको अध्ययन समीक्षा गहन र विश्लेषणात्मक छ ।

निष्कर्षमा यस अध्यायमा डा. रेग्मीद्वारा लिखित **एन्सिएन्ट एण्ड मेडिएभल नेपाल** नामक १ वटा, **एन्सियन्ट नेपाल** नामक २ वटा र **इन्सक्रिप्सन अफ एन्सियन्ट नेपाल** नामका ३ वटा गरी जम्मा ६ वटा कृतिहरूको अध्ययन गरिएको छ । यी सबै कृतिहरूले प्राचीन तथा मध्यकालीन नेपाल र त्यस बेलाका अभिलेखहरूको विस्तृत सूचना दिन सफल भएका छन् । प्राचीन नेपाल र लिच्छविकालीन अभिलेखहरूको अध्ययन गरी लेखिएका यी सबै कृतिहरूबाट यस क्षेत्रमा उनको महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको बुझिन्छ । यसरी निरन्तर रूपमा करिब ५ दशकसम्म इतिहासको अध्ययन, चिन्तन र लेखनबाट उनलाई कहिल्यै नथाक्ने अनुसन्धानकर्ता मानिन्छ । प्राचीन नेपालसम्बन्धी उनका सबै कृतिहरूले प्राचीन र लिच्छविकालीन नेपालको सभ्यता, वैभवता, आर्थिक सम्पन्नता, भौगोलिक तथा राजनीतिक अखण्डताको परिचय दिएकाले विदेशी लेखक तथा इतिहासकारहरूलाई समेत अध्ययन-अनुसन्धान गर्न उत्सुकता जगाएको देखिन्छ । उनको गहिरो अध्ययन र परिपक्व लेखाईले उनका कृतिहरू माथि आजसम्म पनि कोही कसैले चुनौति दिन सकेका छैनन् । उनकै पुस्तकहरूको सहयोग लिएर स्वदेशी तथा विदेशी विद्वान्‌हरूले नेपालसम्बन्धी अध्ययन-अनुसन्धान गरिरहेका पाइन्छन् । स्रोत सामग्रीहरूको अभाव र विभिन्न प्राविधिक कठिनाइहरूको बाबजुद त्यतिबेला यस किसिमका अनुसन्धानमूलक गहन तथा यति ठूला भोलुमका आधिकारिक पुस्तकहरू लेख्न सफल डा. रेग्मी अत्यन्त मेहनती र प्रशंसनीय इतिहासकार हुन् भन्न सकिन्छ ।

डा. रेग्मीका **एन्सियन्ट एण्ड मेडिएभल नेपाल** र **प्राचीन नेपाल**सम्बन्धी सबै पुस्तकहरू प्राज्ञिक र अनुसन्धानात्मक कृति हुन् । उनका कृतिहरूमा वैदेशिक सम्बन्ध, स्रोतहरू, राजनीतिक इतिहास, राजनीति अर्थ व्यवस्था, समाज, स्वास्थ्य, कला आदि उल्लेख छन् । ती पुस्तकहरूको परिमार्जन र विस्तार गर्ने क्रममा उनले आफ्नो प्राज्ञिकता प्रदर्शन गरेका छन् । विस्तृत र विश्लेषणात्मक रूपमा लेखिएका ती पुस्तकहरू तबसम्मका पहिला हुन् । त्यसको अतिरिक्त प्राचीन अभिलेखहरूको अध्ययन, अनुवाद, मौलिक प्रस्तुतीकरणका साथै भाग ४ मा प्रकाशित संपादकीय टिप्पणी उल्लेखनीय छ । उनले प्रस्तुत विषयमा

प्रकाशित सबैजसो पुस्तकहरूको सहयोग लिएका छन् र सबैप्रति कृतज्ञता प्रकट गरेका छन् । आफ्नो सम्पादकीय टिप्पणीमा सुयोग्य प्राज्ञिक व्यक्तिको रूपमा आफ्नो विचार पनि दिएका छन् । उत्तरलिच्छवि शासनकालमा गण्डकी प्रदेशमा काश्मीरका राजा जयपीड कुवलयादीत्यले आक्रमण गर्दा त्यहाँका राजा अरमुडीले शत्रु सैन्यलाई हराई काश्मीरका राजालाई बन्दी बनाएको उल्लेख गरेका र अरमुडीलाई डा. रेग्मीले मगर राजा भनेका छन् । त्यस्तै राजा अंशुवर्माकी छोरी भृकुटी नभएको र उनी पूर्वतिरकी राजकुमारी हुनसक्ने अनुमान गरेका छन् । त्यसपछि नेपाल तिब्बतको उपनिवेश रहेको भन्ने विदेशी इतिहासकारको वर्णनलाई डा. रेग्मीले प्रतिवाद गरेको पाइन्छ । लिच्छविकालीन प्रशासनका पद, अड्डाका नाम तथा आर्थिक स्रोतहरूको विवेचनामूलक चर्चा गरिएको छ । लिच्छविहरूलाई महासामन्त रहेको र सामन्तवादी शासनप्रणाली रहेको, जमिन दान गर्ने परम्परा, निशुल्क श्रमदान, धार्मिकपरम्परा, चीनको ताङवृत्तान्त अपत्यारिलो रहेको, खनिज स्रोत राम्रो रहेको, सहरीकरणको विकास भएको, व्यापार केन्द्र र उत्तर दक्षिण व्यापारको प्रसङ्ग पनि डा. रेग्मीले उल्लेख गरेका छन् । गहन अध्ययन र सामग्रीको प्रस्तुतीकरण गरी चुनौतिपूर्ण रहेको प्राचीन नेपालको इतिहासलाई पहिलो चोटि विश्वसामु राखिदिएका छन् । लिच्छवि राजाहरूको शक्ति, सामर्थ्य, शासनकला, प्रजापालनकला, वास्तुकला, निर्माण एवम् जनपरिचालनको नमुना रहेको उल्लेख गर्दै तत्कालीन राजनीतिक अवस्था आदर्शमूलक रहेको मूल्याङ्कनसमेत गरेका छन् ।

प्राचीन नेपालको यथार्थ विवरण र तथ्य अभिलेखहरूलाई सम्मान गरी राम्रा कार्यको प्रशंसा र कमजोरीको बारेमा स्पष्ट टिप्पणी गरिएको पाइन्छ । डा. रेग्मीले यस्तो असजिलो पक्षलाई मेहनतसाथ अंग्रेजीमा भाषान्तर गरेर नेपालीलाई भन्दा पनि विदेशीहरूलाई सहज हुने किसिमबाट प्रस्तुत गरेका छन् । प्रख्यात राजा मानदेवले आफ्नो सम्वत् चलाएको प्रसङ्ग उल्लेख गर्दै राजा शिवदेवको वर्णन पनि गरिएको छ । लिच्छविकालीन राज्य सीमा वर्तमान नेपालभन्दा विशाल भएको प्रसङ्ग ल्याइएको छ । लिच्छविकालमा उद्योग र व्यापारको राम्ररी विकास भएको पुष्टि भएको छ । राज्य प्रशासनको मूल आधार वैदिक नीति नियमको तर्जुमा गरी लौकिक रूपमा व्यावहारिक भएको पाइन्छ भने लिच्छविकालीन बासिन्दाहरू अठार जातिका रहेको कुरा “अष्टादशप्रकृति” शब्दको प्रयोगबाट बुझिन्छ । लिच्छविराजाहरू वैष्णव र शैवमतका रहेकोले धार्मिक उदार र सहिष्णु रहेको मानिन्छ । उनले केबल राजाको मात्र चर्चा नगरी केही सामन्त र उत्तराधिकारीहरूको पनि चर्चा गरेका छन् ।

प्राचीन नेपालको वर्णन पुराण, वंशावली पुराना वस्तीका आधारबाट गर्नुपर्ने र किरातकालमा मातातीर्थ, थानकोट, ककनीजस्ता ठाउँमा वस्ती भएको लिखित स्रोतको अभाव रहेको कुरा डा. रेग्मीले स्वीकारेका छन् । लिच्छविकालमा द्वैराज्यको परम्परा

पछिसम्म रहेको र विदेशी विद्वान्हरूले गलत व्याख्या गरेकोमा उनले दुःख व्यक्त पनि गरेका छन् । अभिलेख र अन्य स्रोतका आधारमा नेपालमा विक्रमादित्यको आक्रमणको प्रसङ्ग पाइँदैन तर वंशावलीमा त्यसको प्रसङ्ग ल्याइएको छ । ई. ८७९ मा राजा राघवदेवले नयाँ नेपाल सम्वत् चलाएको सिमरौनगढको सभ्यताले काठमाडौँको उपत्यकामा प्रभाव पारेको, उपत्यकामा तुलजाभवानी पूजागर्ने संस्कृति राजपरम्परा सुरु भएको, मोहम्मद तुगलकको आक्रमणपछि सिमरौनगढ ध्वस्त भएको, त्यसको स्थानान्तरण काठमाडौँ उपत्यकामा भएको प्रसङ्ग डा. रेग्मीले स्पष्टसँग उल्लेख गरेका छन् । प्राचीन नेपालमा धार्मिक अन्धविश्वास नभई एकले अर्कालाई इज्जत गर्ने परम्परा थियो । बाहिरबाट धावा बोल्नेलाई परास्त गर्न सक्ने सैन्य शक्ति प्राचीन नेपालमा रहेको कुरालाई अरमुडीको घटनाबाट लिई डा. रेग्मीले प्रकाश पारेका छन् । नेपालको इतिहासलाई पूर्ववर्ति इतिहासकारहरूका वर्णन र अभिलेखहरू विवेचना गरी आफ्नो निष्कर्ष दिन डा. रेग्मी सफल देखिन्छन् । उनको योगदानको मूल्याङ्कन यस्ता कृतिहरूको माध्यमबाट उच्चस्तरीय किसिमले गर्न सकिन्छ ।

पाँचौ – अध्याय

डा. रेग्मीद्वारा लिखित मध्यकालीन नेपाल विषयअन्तर्गतका कृतिहरूको अध्ययन

५.१ परिचय

डा. डिल्लीरमण रेग्मीले प्राचीन नेपालको इतिहास जस्तै मध्यकालीन नेपालको इतिहासका धेरै पुस्तकहरू लेखेका छन् । यी पुस्तकहरू मध्यकालीन नेपालको विभिन्न पक्षको जानकारी दिनका लागि सफल तथा उल्लेखनीय र महत्त्वपूर्ण कृति मानिन्छन् । डा. रेग्मीको **मध्यकालीन नेपाल** नामक पुस्तकहरू चार खण्डमा अलग-अलग विषयवस्तुसहित ई. १९६५ र १९६६ मा प्रकाशित भएका छन् । यसरी डा. रेग्मीका लागि ई. १९६० को दशक विशेष गरी मध्यकालीन नेपाल लेखनको उल्लेख्य वर्षका रूपमा रहेको पाइन्छ । यतिबेला नेपालमा प्रजातन्त्रको स्थापना भै खुलापन आइसकेको हुनाले रेग्मीका कृतिहरू धेरै स्रोत-सामग्रीसहित सूचनामूलक, नयाँ र सान्दर्भिक भए । मध्यकालीन नेपालको इतिहासका पुस्तकहरू यतिबेलासम्म धेरै कम थिए र विदेशी लेखकहरूको धेरै र स्वदेशीहरूको निकै कम भएकोले पनि रेग्मीका पुस्तकहरू महत्त्वपूर्ण र उल्लेखनीय स्थान ओगट्न सफल छन् । ती पुस्तकहरू ज्यादाजसो वंशावलीमा आधारित छन् । नेपालको इतिहासलेखनमा डा. रेग्मीको **मध्यकालीन नेपाल** महत्त्वपूर्ण र उल्लेखनीय कृति मानिन्छन् । चार भागमा प्रकाशित मध्यकालीन नेपालले तत्कालीन राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, प्रशासनिक, कला, साहित्य, वस्तुकला, मूर्तिकला आदि विभिन्न पक्षको विस्तृत जानकारी दिन सफल भएको पाइन्छ । अन्य कृतिहरूको अलावा डा. रेग्मीका मध्यकालीन नेपालसम्बन्धी कृतिहरूलाई महत्त्वपूर्ण कार्य तथा उपलब्धी मानिन्छ । यहाँ डा. रेग्मीले लेखेका मध्यकालीन नेपालको इतिहाससम्बन्धी चारवटै पुस्तकहरूको अध्ययन गरिएको छ ।

५.२ मिडियभल नेपाल (भोलुम I)

D.R. Regmi, **Medieval Nepal, Vol. I**, (Early Period 750-1530 A.D), Calcutta: Firma K.L. Kukhopadhyay, 1965, pp. 1-761 including index.

डा. रेग्मीको नेपालको इतिहासलेखनमा प्राचीन नेपालपछि दोस्रो श्रृङ्खलाको रूपमा चारखण्डमा **मिडिएभल नेपाल** नामक कृतिहरू प्रकाशित भएका छन् । मध्यकालीन इतिहासका चारखण्डमध्ये पहिलोखण्डमा ७४०-१५३० ई. सम्म रहेको छ । यहाँ डा. रेग्मीको मध्यकालीन नेपालको पहिलो खण्डको विषयमा अध्ययन गरिएको छ । उक्त पुस्तकको पहिलो परिच्छेदमा परिचय दिइएको छ, जसमा नेपालको प्रादेशिक तथा भौगोलिक अवस्थाको वर्णन गरिएको छ । त्यसमा नेपालको प्रादेशिक परिचयविना नेपालको प्राचीनकालदेखि कतिसम्म सीमाविस्तार भयो र मुलुकले कस्ता घटनाहरूलाई सहनुपऱ्यो भन्ने कुरा भौगोलिक अवस्थाबारे जान्नु आवश्यक

हुन्छ । त्यस कुरामा चिनिया यात्री ह्वेनसाङ्को यात्राबृत्तान्तले हामीलाई केही सङ्केत गरेकाले प्राचीनकालीन नेपालको सीमा र क्षेत्रफलका बारेमा जानकारी लिन सहज भएको छ । हुएनसाङ्ले भारत बसेको अवधि ई. ६२९-६४३ अन्तरालको वर्णनमा नेपाललाई **निपोलो** भन्ने १५०० ली (२८०-३०० मील) उत्तर-पश्चिमतिर जीर्णशहर बृज्जिगणहरूको राज्यको राजधानी १०० ली (२० मील) बाट टाढा छ । नेपाल पुग्न केही पहाड चढ्ने ओर्लने गरेपछि एउटा उपत्यका ४०० ली गोलो छ पूरा मुलुक ४००० ली (१३०० मील) व्याश भएको हिमाली चुली पर्दछ भन्ने वर्णन पाइन्छ । हुएनसाङ्को चिनिया दैनन्दिलीलाई Samual Beal ले अंग्रेजीका अनुवाद गरेका हुन् । वैशालीको ठीक माथि नेपाल पर्थ्यो । बृज्जिगणराज्य र नेपालको सीमा जोडिन्थ्यो । तर नेपाल आउने बाटाको बयान त्यहाँ छैन । नेपाल कत्यूर (कुमाई) सम्म फैलिएको थियो । दक्षिणतिर नेपालको सीमाना कहाँसम्म थियो भन्ने टुङ्गो भएको नभए पनि ९-११ शताब्दीको अन्तरालमा दक्षिणका चालुक्य, कच्चुरिया, चण्डेल, गहढ्वाल, राष्ट्रकुट्टवंशी शासकहरूले गंगा मैदानको उत्तरतिर विस्तार गर्दा चूरेपहाड भन्दा धेरै दक्षिणी जंगलसम्म पनि उनीहरूले दखल गरेका थिए । पछि नेपाल खुम्चिएर गण्डकी, कोशी, निलकण्ठबीचको नेपाल भन्न थालियो ।[२४४] तराईका थारूहरूको सम्पर्क वैशाली र मिथिलासँग रहेका भए सभ्यतामा आउनु पर्ने हुन्थ्यो । नेपालको सभ्यतासँग पनि थारूजाति सम्पर्कमा नरहेबाट यो जाति भौगोलिक अभिषिक्त क्षेत्रका बासिन्दाका कारणले छुट्टै रहन थालेको र अरू जातिसँग घुलमिल हुन नपाएको भन्ने जानकारी हुन्छ ।

तराईका ८०० माइलमा थारू, राजवंशी, कोचे, मेचे, नेपाल र उत्तर विहारको सम्पर्कमा रहेको पाइन्न् । पहाडमा पनि तामाङ, गुरुङ, मुर्मि, सुनवार जस्ता जाति गण्डकी र दूधकोशीबीचमा बसोवास गर्दथे जुनसँग काठमाडौंका शासकहरूले सम्पर्क गरेका प्रमाणहरू पाइएका छैनन् । नेवारहरू सभ्यतामा आएका बुझिन्छन् । नेपाल नाम संस्कृत, लेप्चा र नेवार भाषाबाट पुष्टि हुन्छ । नेपाल भारत-मङ्गोल बस्ती भएको देश हो तर नेपाल वा नेपाल संस्कृत शब्द हो । पहिले नेपाल नामको प्रयोग भइसकेको पाइँदा नेवा, नेपा, नेपार, नेवार शब्दका पछिका विवादमा फँसिरहनु पर्दैन ।[२४५]

पुस्तकको पृष्ठ १५ मा नेपाली जनता, पृष्ठ १६-१८ मा जनताको भाषाबारेमा चर्चा गरिएको छ । नेपाल विभिन्न क्षेत्रबाट विभिन्न समयमा आएका मानिसको मिलन केन्द्र हो । नेपालमा बासिन्दामा मुण्डा, कोल, भिल्ल, छोटानागपुर जाति दक्षिणतिर विहारबाट आएका, द्राविडजस्ता जातिहरू र उत्तरपूर्वी भारतबाट किराँतहरू नेपाल पसे जसलाई इन्डो-तिब्बेतियन उत्पत्तिका हुन् भनिन्छ । उनीहरू थोरै पछि नेपाल पसे । १४ शताब्दीमा नेवारी भाषाको

---

[२४४] डि.आर रेग्मी, **मिडिएभल नेपाल**, भोलुम I , कलकत्ता : फर्मा के.एल. मुखोपाध्याय, ई. १९६५, पृ. ९ ।

[२४५] **ऐजन,** पृ. ११-१४ ।

अस्तित्त्व भेटिन्छ, जसको मूलमा संस्कृत र पछिमात्र नेवारी प्रयोग पाइन्छ । नेवारी भाषालाई तिब्बेतियन-बर्मन भनिए पनि त्यसमा संस्कृतिको प्रभाव ५०% भन्दा पनि अधिकांश रहेको पाइन्छ । नेवारी भाषा विभिन्न समयमा पूर्वोत्तर भारतबाट शरणार्थी भई पसेका कृषक कलाकार कर्मीहरूबाट नेपाल पस्यो ।[२४६] नेवारी टोल, गुठी र फुकीका कारण एउटै क्षेत्रभित्र गुजमुज्जिई बसे भने अरू जाति छरपष्ट भइ बसे । त्यस जातिमा वैश्य र शुद्रको प्रारम्भ भयो । यसमा बुद्ध धर्मको पनि प्रभाव पऱ्यो जसबाट फुर्टी गृहस्थी बुद्धधर्मको नयाँ पद्दति सुरु भयो ।

दोस्रो परिच्छेदमा नेपालको इतिहासका स्रोतहरूको चर्चा गरिएको छ । त्यस्ता स्रोतहरूमा वंशावली पाण्डुलिपिका पुस्पिकावाक्यहरू, वैदेशिक वर्णन र अभिलेखहरू आदि रहेको वर्णन गरिएको छ । वंशावलीहरूमा गोपालराज वंशावली, कर्कप्याट्रिकको **एन एकाउन्ट अफ द किङ्डम अफ नेपाल** केशर पुस्तकालयका पाण्डुलिपिहरूलाई देखाइएको छ । पाण्डुलिपिमा हरप्रसाद शास्त्रीको ई. १९०५ को १९१५ को सूची शेशिल बेण्डालको सूचीको सारांश, वीर पुस्तकालयका, ताडपत्रहरू, केशर पुस्तकालय, सरकारी संग्रहालय, आदि नेपालभित्र रहेको कुरा उल्लेख गरिएको छ । नेपाल बाहिरको सङ्कलनमा केम्ब्रिज विश्वविद्यालयको पुस्तकालय, भारतीय पुस्तकालय, एसियाटिक सोसाइटी पुस्तकालय, लण्डनमा रहेको हड्सनको सङ्कलन, ब्रिटिश संग्रहालयको पुस्तकालय, राष्ट्रिय सर्न्दभहरू, पेरिसमा रहेको शिल्भा लेभिको सङ्कलन, सार्वजनिक पुस्तकालय, बंगाल एसियाटिक सोसाइटिकको पुस्तकालय, पटना, कलकत्ता, विहारका संग्रहालय आदि रहेका छन् ।[२४७]

मध्यकालीन नेपालको इतिहासका स्रोतमा मुद्राको पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको पाइन्छ । त्यतिबेलामा माटाकासीका, तामाका टक र चाँदीकामुद्रा केबल ई. १६०० सम्मका मात्र प्राप्त भएका छन् । ई. ७४० देखि १६०० सम्म के.पी. जयसवालको भनाइअनुसार तत्कालीन मुद्राबाट पनि इतिहासको स्रोतको काम लिन सकिन्छ । मुद्राको स्थितिबाट तत्कालीन शासक र अन्यको आर्थिक अवस्थाबारे पनि जानकारी पाउन सकिन्छ । स्वतन्त्र राष्ट्रको लक्षण आफ्नै मुद्रा चलाउनु हो । भारतमा हर्षवर्द्धन पछि (६०६-६४७ ई) मुद्रा प्राप्त भएका छैनन् । मुसलमानी मुद्राहरू १२ शताब्दीका, कर्नाटक, वंगाल र मिथिला र सेनकालीन मुद्राहरू प्राप्त भएका छन् ।

मध्यकालीन इतिहासका स्रोतमा अभिलेखहरूको ठूलो भूमिका रहेको छ । विशेषगरी राजा जयस्थिति मल्लदेखि २६ वटा शिलालेख पढिसकिएको र ने.सं. १२५ (+९३६=१०६१ वि.सं.) को निर्भयदेवको पहिलो थियो । जयस्थिति मल्लका उत्तराधिकारीहरूका तीनदर्जन अभिलेख सङ्कलन गरिएका छन् । पछि ताम्रपत्रहरू प्राप्त भएका ने.सं. ५०८

---

[२४६] **ऐजन,** पृ. १६-१८ ।

[२४७] **ऐजन,** पृ.. ४१-४४ ।

(+९३६=१४४४ वि.सं.) को पहिलो मानिएको छ । विशेष लिपिमा भुजिमोल र गोमो भए पनि नेवारी लिपि ५०० ने.सं. सम्म का लिखित स्रोत प्राप्त भएका छन्, त्यसपूर्वका छैनन् । उत्तरमध्यकालीन धेरैजसो अभिलेखमा नेपाल सम्बत्को प्रयोग भएको र केही अभिलेखमा विक्रमसम्बत् र शकसम्वत्को प्रयोग पनि गरिएको छ । कुनै अभिलेखमा कलिगतसम्बत् पनि उल्लेख गरिएको जयधर्म मल्लको र रत्न मल्लका अभिलेख प्राप्त भएका छन् । विक्रम सम्बत् र नेपाल सम्बत्को छरपष्ट प्रयोग पाइन्छ ।

नेपालका अभिलेखहरूमा सूर्यसिद्धान्त, आर्यसिद्धान्त र नेपालसम्बत् भारद्वाज पद्धतिबाट गणना भएको पाइन्छ । सम्बत्को चयन गर्दा धर्मनिर्णय, तिथिसारसंग्रह, जिमुतवाहन आदि हुन् र धर्मनिर्णयको तिथिसार भारद्वाजको गणनाअनुसार रहेको पाइन्छ । नारद र भारद्वाजले संक्रान्तिको निर्णय चान्द्रायण पद्धतिबाट भएको छ । ज्योतिष गणना पनि इतिहासमा समस्या ल्याएको कुरा डा. डिल्लीरमण रेग्मीले लेखेका छन् ।[२४८]

तेस्रो परिच्छेदमा डा. डिल्लीरमण रेग्मीले नेपाल सम्बत् ई. ७८९ (वि.सं. ९३६) को घटनाक्रमलाई वर्णन गरेका छन् । नेपाल सम्बत् काठमाडौं उपत्यकाभित्रका नेवारहरूमा प्रयुक्त छ । कार्तिक शुल्कपक्ष प्रतिपदा म्हपूजाबाट सुरुहुने नेपाल सम्बत्को सुरुको मिति भ्रमपूर्ण र शंकास्पद छ । यसको आरम्भ २० अक्टुबर ८७९ ई. बाट सुरु भएको भनिएको छ । ई. १२१६ को अमृतेश्वरपूजा ग्रन्थको पुष्पिका वाक्यमा वि.सं. १२७३ तथा ने.सं. ३३६ जेष्ठ कृष्ण सप्तमी भनिएको छ ।[२४९] नेपाल सम्बत् स्थापनाको आधार अन्धकारमा नै छ । एक कृषक साख्वलले आफूले ल्याएको बालुवाको राश सुन भएकोले उसले सबैको ऋण मुक्त गरिदिएको कथा जोडिएको छ । डेनियल राइटले भक्तपुरका आनन्द मल्लको राज्यकालमा उनका दाजु ललितपुर र कान्तिपुरमा राज्य गर्ने बेलामा कुनै ज्योतिषले शुभ दिन पत्ता लगाएर निश्चित ठाउँको बालुवा ल्याए सुन हुने कुरा बताए । राजाले कुल्ली पठाई लखूतीर्थको बालुवा ल्याउन अह्राए । भारी लिई फर्केका कुल्लीलाई कान्तिपुरका एक शुद्र व्यापारी साख्वलले कुल्लीको पहिलो खेप आफ्नो घरमा राख्न लगाई अर्को खेप राजाकहाँ पुर्‍याउन लगायो । सुन नभएपछि राजा रिसाए र पुस्तक जलाए । शाख्वलले राजा जयदेव मल्लको निर्देशनमा सबैको ऋण तिरी नयाँ सम्बत् चलाए भनिएको छ ।[२५०]

काठमाडौं उपत्यकामा नान्यदेवको आक्रमण भएको ९ वर्षपछि नेपाल सम्बत्को स्थापना भएको कुरा भगवानलाल इन्द्राजी र सिल्भाँ लेभीको वंशावलीमा पाइन्छ । धेरै वंशावलीमा साख्वलको नाम पाइन्न भन्ने कुरा नेपाल राजवंशावलीमा नभएबाटै थाहा

---

[२४८] **ऐजन,** पृ. ४५-५० ।

[२४९] **ऐजन,** पृ. ५१-५२ ।

[२५०] **ऐजन,** पृ.. ५३-५४ ।

भएको छ । त्यसैले साख्वल ऐतिहासिक व्यक्ति हुन नसक्ने कुरा डा. डिल्लीरमण रेग्मीले स्पष्ट गरेका छन् ।[२५१] नयाँ सम्बत् स्थापनामा सांस्कृतिक कारण हुनुपर्ने, घटना र दूर्घटना प्रधान हुनुपर्ने म्हपूजाको परम्परासँग सम्बन्धित कुनै नराम्रो घटनाबाट बाँच्न सफल भएकोले ईश्वरलाई धन्यवाद दिंदै आरम्भ गरेको वा अनिकाल परेर बाँचेको घटना वंशावलीमा पाइएको छैन र ई. ८७९ मा त्यस्तो घटना पनि घटेन । फ्रेन्च इतिहासकार सिल्भा लेभीले नेपाल ई ८७९ मा तिब्बतबाट स्वतन्त्र भएबाट नयाँ सम्बत् चलाएका काल्पनिक उल्लेख गर्दछन् । तर त्यतिबेला तिब्बत त्यति शक्तिशाली थिएन ।[२५२]

प्रस्तुत कृतिलाई जम्मा दश परिच्छेदमा विभक्त गरिएको छ । पहिलो परिच्छेदमा नेपालको भू-भाग, नेपाल र नेवार, जनता, भाषा तथा विविध भाषाभाषीको चर्चा छ । दोस्रो परिच्छेदमा पूर्वमध्यकालीन इतिहासका स्रोतहरूको वर्णन छ । त्यस्ता स्रोतहरूमा वंशावली (पुराना र नयाँ), पाण्डुलिपि, अन्य सामग्री, मुद्रा, अभिलेख र मध्यकालीन समयसारिणी पात्रो प्रस्तुत गरिएको छ । तेस्रो परिच्छेदमा ई. ७४० देखि ११४६ सम्मको पूर्वमध्यकालीन इतिहास प्रस्तुत छ । त्यस अन्तरालमा घटेका घटना र नेपाल सम्बत्को चर्चा छ । राघवदेवपूर्वका राजाको प्रस्तावली, जयदेव II को तिथिमिति, मानदेव II को तिथिमिति निर्क्योल गरिएको छ । त्यसका साथै नेपालमा पालहरूको अधिपत्य शक्ति ९-१० शताब्दीको चर्चा र पशुपति मल्ल देवको वर्णन पछि देवलदेवी तथा अनेकरामको वर्णन पाइन्छ । जयराजदेव ई. १३४७-१३६१ र मुसल्मानी आक्रमणको वर्णन पाइन्छ । त्यसपछि जयार्जुनदेव ई. १३६१-१३८२ उत्तराधिकारी र पुष्पिका वाक्य र जयार्जुनदेवको मृत्युसम्म उल्लेख छ । चौथो परिच्छेद ई. ११४६-१२०० मा सिंहदेवको चर्चा पाइन्छ । पाँचौं परिच्छेदमा अरि मल्लबाट जयानन्द मल्लसम्म ई. १२००-१२५० सम्मको वर्णन छ । छैठौं परिच्छेदमा जयरी मल्ल जयराज देव र जयार्जुन देवको चर्चा छ । जयस्थिति मल्ल र उनका उत्तराधिकारीहरूको चर्चा गरिएको छ । सातौं परिच्छेदमा त्यसअन्तर्गत उनका पुर्खा, चरित्र, व्यक्तित्व, मृत्यु पछि उनको उत्तराधिकारमा संयुक्त शासन, भोटको आक्रमण, नेपाल-चीन सम्बन्ध, फर्पिङका राउतहरू, ज्योति मल्ल, पाटनका महापात्रहरू, यक्ष मल्ल र पराक्रम, पाटनका सामन्तहरू र यक्षमल्ल पछिको वर्णन छ । आठौं परिच्छेदमा यस मल्लपछिको वर्णन छ भने नवौं परिच्छेदमा आर्थिक र सामाजिक विश्लेषण गरिएको छ । सोही प्रसङ्गमा मध्यकालीन प्रशासन, दैवी शासन, राजारानी, राजमाता, सामन्त, महासामन्त, महाथ, किल्ला, शहर, सेना, वाह्य आक्रमण, खर्च, आयस्रोत, आदानप्रदानमा समस्या, नापतौल, कृषि, क्रियाशील वर्ग, राजनीति र धर्म, देवीदेवता, पशुपतिनाथ, सिद्धहरू, बुद्ध र भिक्षुहरू, मेलाजात्रा, रीतिथिति, विवाह, बहुविवाह, कला, चित्रकला, अन्य सांस्कृतिक, क्रियाकलाप,

---

[२५१] **ऐजन,** पृ. ५५ ।

[२५२] **ऐजन,** पृ. ६०-६५, सत्यमोहन जोशी, **नेपाली राष्ट्रिय मुद्रा,** काठमाडौं : साझा प्रकाशन, २०४२, पृ. ५१-८६ ।

शिक्षा, जातजाति, गहना कपडा, धर्मशास्त्र र नेपालका जातजाति पृष्ठ ६८६ देखि आरम्भ गरी ७०९ सम्ममा विवेचना गरिएको छ । यस खण्डको अन्तिम परिच्छेद दशौं परिच्छेदमा कर्णाली प्रदेशको पूर्वमध्यकालीन इतिहासको वर्णन छ । मध्यकालीन खस राज्यको विवेचनासाथ यस ग्रन्थको समापन गर्ने कार्य भएको छ । जसमा सुपरीवेक्षण रिपोर्ट, सन्दर्भसामग्री तथा परिशिष्ट र केही फोटोहरू समावेश गरिएको छ ।[२५३] यस विषयको अध्यायमा निम्न कुराहरू उपलब्ध भएका छन् :

मध्यकालीन नेपालको इतिहासको यत्रतत्र प्रशंसा नै प्राप्त गरेको छ । त्यस अवधिमा यति लामोगरी कृतिलेखन अद्यापि भएको छैन । त्यसमा सर्वप्रथम राजनीतिक इतिहासअन्तर्गत राजाहरूको वर्णन गरिएको छ । सामाजिक, आर्थिक जीवन, नीति, प्रशासन, कला, वास्तुकला, साहित्य र मूर्तिकलाका बारेमा पनि विस्तृत वर्णन गरिएको छ । उनले आफ्नो लेखनमा तत्कालीन अभिलेख, मुद्रा, पुस्पिकावाक्य, दैनन्दिनी, ठ्यासफू, विदेशीको वर्णन, वंशावली र नेपालका ऐतिहासिक स्थलहरूको वर्णन आधारमा लेखनकार्य गरेका छन् । उनको कार्य विस्तृत र विवेचनायुक्त छ, यो शाश्वत कार्य हो । उनले गरेका केही कार्यहरूलाई हेर्दा उक्त कृतिहरूमा केही कमजोरी रहेको देखिन्छ । जस्तो कि यसै खण्डको कुरा गर्दा ई. ७४०-१५३० बीचको ई. १५३०-१७६० को काल विभाजन कुन आधारमा हो भन्ने स्पष्ट भएको छैन । पशुपतिस्थित राजा जयदेव II को अभिलेख ई. ७३३ हुनाले ७४० नजिक भयो भने पनि १५३० कुन आधारबाट समय निर्धारण गरिएको हो भन्ने स्पष्ट भएको छैन । भारतमा अंग्रेज उपनिवेशको प्रभावभित्र रही इतिहासलेखन कार्य भएको हो भने नेपालमा पनि त्यसको प्रभाव नरही छोडेन । मध्यकालीन नेपालका शासकमा सेन, मल्ल, शाह, खान, चन्द र पालहरू आँफूलाई राजपुत भनी राजस्थानी नश्लका भन्ने गरियो । त्यसको कारण पनि उन्नत हिन्दू क्षेत्रीय कुल भन्ने देखाउनु थियो । उनीहरूकै प्रभाव नेपालमा रह्यो ।

डा. रेग्मीले पनि काठमाडौं उपत्यकामा विस्तार गर्दा नेपाल भनेको र बाहिरका प्रदेश नेपाल नभएजस्तो झलक दिएका छन् । नेपाल एउटा सानो एकाई र जाति नभई मुलुकको रूपले हेरिएको हुन्थ्यो र यो कुनै उपनिवेश ठानिन्थ्यो । त्यसो त सिमरौनगढ र सिंजाजुम्लाका खसराजाहरू पनि नेपालकै मानिएको छ । जयदेव II पछिका राजाहरूले आफूलाई “लिच्छविकुलकेतु” भन्ने प्रशस्तीलाई त्याग गरेको पाइन्छ । ई. ७३३ देखि त्यो काल व्यतित भएर पनि रेग्मीले ई. ७४० लाई किन लिए सोच्नु पर्नेछ । त्यसको एउटा आधार वंश परिवर्तनलाई लिएको हुन सक्छ । त्यो कुरा ई. ८७९ नेपाल सम्बत्‌बाट लिएको भए वेश हुन्थ्यो । लिच्छविपछि नयाँ शासकको प्रवेश भएको भनी ई. १७५५ लाई पनि गोरखा राजघरानालाई लिइएको भए राम्रो हुन्थ्यो । नेपालको भू-भाग विस्तार सम्बन्धमा

[२५३] रेग्मी, **पूर्ववत्, पादटिप्पणी संख्या-१**, पृ. ५९-६० ।

हुएनसाङको वर्णन ४००० लि. लाई १३०० मील. भनेपनि नेपाल भन्नाले प्राचीनकालमा काठमाडौं उपत्यका मात्र मानिदैनथ्यो । हुएनसाङको वर्णनमा कामारूप १००,००० ली गोलो रहेको र H.C. Ray ले नेपाल भनी काठमाडौंलाई मात्र लिएका छन् । त्यस्तै ९ मीलको वनक्षेत्र चारकोशे झाडीको विकास ई. १३२६ पछिको हो किनभने त्यसपूर्वबाट सिमरौनगढ विराटनगर, केरावारी जनकपुर जस्ता ठाउँहरू विकसित भइसकेका र पछि औलोको प्रकोप बढेको थियो । नेपाल माहात्म्यमा शिवदर्शनलाई केन्द्रविन्दु बनाइएको छ र त्यसमा गण्डकी र कोशीलाई बढ्ता ध्यान दिइएको थियो । लिच्छविकालका दरबारक्षेत्रमा अवशेषहरू नपाइएकाले ठीक ठाउँ निश्चित गर्न कठिन परेको छ । त्यसको पत्ता पाउने उत्खनन तथा गम्भीर खोजी पनि आजसम्म गरिएको छैन । नेपालको नामकरणका विषयमा पनि डा. रेग्मीले सस्कृतश्वर र संस्कृतभितर प्रसङ्गलाई विवेचना गरेका छन् । नेवारहरू पछि आएका नेपाल नाम प्राचीन भएको पुष्टि भएको छ । ई. ७६०-८७९ बीचको ११९ वर्षको वर्णनमा लेखक भ्रमित भएको पाइन्छ । त्यस कुरालाई अपर्याप्त स्रोत भएको कुरा उनले स्वीकारेका छन् । पुष्पिकावाक्यमा नपाइने तर नेपालमा पनि नष्ट भएका र आक्रमणकारी मुसलमानहरूले ध्वस्त पारेकाले आवश्यक सामग्रीको अभाव रहेको कुरालाई डा. रेग्मीले स्पष्टसँग लेखेका छन् ।

प्रस्तुत कृतिमा शिल्भा लेभि, कार्यलहर्न, भगवानलाल इन्द्रजी तथा लुसियानो पेटेकले के कस्ता भूल गरे र अन्य नेपालको इतिहास लेखकले के कस्ता गल्ती गरे भन्ने कुरालाई राम्ररी टिप्पणी गरिएको छ । धेरैजसो भारतीय इतिहासकारहरूले नेपालको स्तर गिर्ने गरी लेखेका छन् । त्यो उनीहरूको पूर्वाग्रह हो भने त्यस्ता स्रोत हेरेर विदेशी पश्चिमी इतिहासकाहरूले पनि नेपाललाई विदेशी उपनिवेश बनाउने प्रयत्न गरेका छन् । के.पी. जयसवालले नेपाल आश्रित राज्य रहेको कुरालाई डा. रेग्मीले खण्डन गरेका छन् । नेपाल सम्वत् ई. ८७९ अक्टुबर २० बारेमा Levi, Majumdar हरूका गलत धारणालाई पनि उनले प्रकट गरिदिएका छन् । विदेशी लेखकले नेपाल तिब्बत, मगध, कन्नौज, चीनको अधिनमा थियो भन्ने लेखेका कुरालाई डा. रेग्मीले सप्रमाण खण्डन गरेका छन् ।[२५४] नयाँ सम्बत् स्थापनाको आधार वंश परिवर्तन हुने कुरा उनले उल्लेख गरेका छन् ।[२५५] मानदेव III पछि गुप्त अभिलेख पाइएबाट वंश परिवर्तन भएको कुरा सत्यसँग नजिक पुगेको देखिन्छ ।

नेपाल-भारतका पालराजाहरूले राज्य गरे भन्ने कुराको खण्डन गर्दै “गौड राजा धर्मपालले नेपालमा राज्य गरेको होइन” भन्नु भएको छ । हडसन, दास र अन्य केही भारतीय लेखकहरूले नेपाल या त तिब्बतको अधिनमा या त भारतको अधिनमा रहेको

---

[२५४] **ऐजन,** पृ. ६५-६८ ।

[२५५] **ऐजन,** पृ. ८५-८७।

देखाउने प्रयत्न गरेका छन्, जो उनीहरूको पूर्वाग्रह हो ।[२५६] यसरी दक्षिणबाट आएका राजपुतका राज्यलाई भारत अधिन रहेको देख्नु इतिहासकारहरूको भूल भएको कुरा डा. डिल्लीरमण रेग्मीको निचोड रहेको ।[२५७] त्यस्तै नेपालका मठ-मन्दिर र तीर्थस्थलहरू जस्तै भारतमा पनि छन् । त्यसबाट भारतको अधिनमा नेपाल भन्न मिल्ला ? हिमाली भेकमा तिब्बती मूलका गोम्बाहरू छन्, के नेपाल-तिब्बत-चीनको अधिन भन्न मिल्ला ? जस्ता प्रश्न डा. रेग्मीले उपस्थित गरेका छन् । त्यस्तै नेपालमा महिषपाल राजा हुनु नेपालको निराशाजनक ठान्ने आर.सी. मजुम्दारको भनाइलाई अनुकल्पनामूलक सिद्ध गरिदिएका छन् । सेसिल बेण्डाल, पेटेल, सिल्भा लेभी र अन्य इतिहासकारका भूलहरूलाई डा. रेग्मीले सच्याइदिएका छन् । राजा भाष्करदेव र विजयकामदेवका बारेमा पुष्पिकावाक्यअनुसार डा. रेग्मीले राम्रो मूल्याङ्कन गरेका छन् । लेभीको रामपालले नेपालमा शासन गरेको कुरालाई के.पी. जयसवाल, पेटेकले समर्थन गरेका कुरालाई डा. रेग्मीले ऐतिहासिक प्रमाणले सिद्ध गर्न नसकी अनुमान मात्र गरेका हुन् भनी खण्डन गरेका छन् ।[२५८] वंगाल, गोरखपुर र तिरहूतमा प्राप्त पाण्डुलिपिका आधारमा इतिहासकारहरूले हेरी त्यताबाट विविध कारणवश नेपाल पसेका आधारमा नेपाल उनीहरूको अधिनमा पऱ्यो भन्नु कुनै तर्कसंगत कुरा मान्न सकिँदैन । त्यस्तै नाम मिल्ने, घटना मिल्ने, ठाउँ मिल्ने आधारमा सोमेश्वर I, चालुक्यका नामबाटै आन्ध्र, द्रविड, मगध र नेपालको आर्थिक परम्परा मिल्यो भन्दै नेपाल भारतको अधिनमा भन्ने घृष्टता गर्नु उपयुक्त देखिँदैन ।

नेपालमा मल्लहरू तराईबाट आएका नभई मानदेवले पाँचौं शताब्दीमा विजय गरेको मल्लशक्ति विक्रमपूर्वको पाचौं शताब्दीताका नेपाल पसेको अनुमान गर्ने विदेशी इतिहासकारहरूको परिभाषालाई डा. रेग्मीले खण्डन गरेका छन् । पाल्पाका राजा मुकुन्द सेनले काठमाडौं उपत्यकामाथि ७ पटकसम्म आक्रमण गरेका र सिमरौनगढको हरिसिंहदेवको राज्यमाथि आक्रमण गरेको ऐतिहासिक क्रमवद्ध सिलसिला डा. रेग्मीको मिल्दोजुल्दो छैन । किनभने उनको आक्रमण धेरै पछिमात्र भएको र त्यतिबेलासम्म सिमरौनगढ राज्य मुसलमानद्वारा ध्वस्त भइसकेको थियो । वंशावलीको सूचना विरोधाभास भएबाट निर्णयमा पुग्न कठिन रहेको समयमा डा. रेग्मीले प्राचीनकालदेखि आधुनिककालसम्म नेपालको इतिहासलेखन जस्तो महानकार्य सफलतापूर्वक गरेका छन् ।[२५९]

काठमाडौं उपत्यकामा कर्णाली प्रदेशका खस मल्लहरूको सातपटकसम्म भएको आक्रमण स्थायी रूपमा कब्जा गर्ने उद्देश्यबाट नभई केही आर्थिक उपलब्धी गर्ने उद्देश्य र

---

२५६ **ऐजन,** पृ.. ९३–९५ ।

२५७ **ऐजन,** पृ. ९७।

२५८ **ऐजन,** पृ. १४८, आर.सी. मजुमदार, **एन एडभान्स हिस्ट्री अफ इण्डिया,** न्यूर्योक : स्लाइट पब्लिकेसन्स्, ई. १९६७ ।

२५९ रेग्मी, **पूर्ववत्, पादटिप्पणी संख्या-१,** पृ. २२५ ।

आमन्त्रणको कारणले भएको थियो । त्यस्तै गौड राजा (वंगाली) ले पशुपतिनाथको तीर्थाटन गर्दा मुसलमानी आक्रमणबाट भागेको हुने अनुमान रेग्मीले गरेका छन् ।[२६०] उनले पलाञ्चोकलाई छुट्टै राज्य नभई ज्योतिरामनामक शक्तिशाली व्यक्तिको मद्दत राजा आनन्ददेवले लिएका थिए । आनन्द मल्लले पशुपतिबाट ढुकुटीको रकम लिएको कुरामा पनि विवाद छ ।[२६१] जयशक्तिदेवले हरिसिंहदेवसँग मद्दत मागेका हुनाले सिमरौनगढको सेनाले काठमाडौंमाथि आक्रमण गरेको थियो । तर डा. रेग्मीको व्याख्या अमिल्दो देखिन्छ ।[२६२] त्यस्तै सिंजाजुम्लाका खसराजा रिपु मल्लले उपत्यकामा आक्रमण भन्दा तीर्थाटनार्थ पुगी नालीहवाको शिला स्तम्भमा लुम्बिनी पुगेर १८ दिनपछि उपत्यकाबाट फर्केका थिए ।[२६३] डा. रेग्मीले मिथिला राज्यको इतिहासलाई विदेशी आक्रमण भनेका भए पनि त्यो नेपाली राज्य हो भन्ने कुरा हरिसिंहदेव नेपाल पहाडतिर भागेको कुरामा मान्नु पर्नेमा विदेशी भन्नु मिल्दो देखिन्छ ।[२६४] डा. रेग्मीलाई भाषिक समस्या परेको देखिन्छ । त्रिपुरा र युथिनिमम्मा दरवारको फरक, आदित्य मल्लको आक्रमण फर्पिङमा भएको र देवलदेवी रुद्रमल्लकी दिदीबहिनी र हरिसिंहदेवकी रानी भन्ने कुरा थाहा नभएको पाइन्छ । पाटन पनि छुट्टै राज्यको रूपमा उपस्थित भएको थिएन ।[२६५]

काठमाडौंमा सशुयुद्दीनको आक्रमण र उनीहरूको ध्वंशात्मक प्रवृत्तिको विश्लेषण गर्ने कार्य रेग्मीबाट राम्ररी भएको छ । तर उपत्यका भित्रका ३ राज्य स्वतन्त्र भएका थिएनन् । राजा जयस्थिति मल्लले सामाजिक सुधार नगरेकोले कुनै चर्चा नगरेको पाइन्छ जो सत्य होइन । जयस्थिति मल्ल शक्तिशाली भएको र गोपालराजवंशावलीले पनि जयस्थिति मल्लको सामाजिक सुधारबारे लेखेको छैन किनभने त्यो पहिल्यै लेखिएको हो । दशौं परिच्छेदमा डा. रेग्मीले आर्थि तथा सामाजिक पक्षको राम्रो प्रस्तुति गरेका छन् । त्यस्तै प्रशासनिक पक्षको प्रस्तुती पनि राम्रो छ आर्थिक र सांस्कृतिक, भूभौतिक, अन्तर्राष्ट्रिय प्रभावका बारेमा पनि प्रकाश पार्ने कार्य भएको छ । सामाजिक पक्ष भने वर्तमान जस्तै चित्रण गर्नु मिल्दो लाग्दैन, किनभने वर्तमानकालमा त्यस्तो समाजमा नयाँ जातिको प्रविष्टि पाइन्छ । हिन्दू र बौद्ध धर्म पनि भारत र नेपालमा तिब्बत र नेपालमा ठूलो भिन्नता छ । नेपालमा विद्यमान सामन्ती संस्कारको चर्चा पनि डा. रेग्मीले गरेका छन् । प्रशासनिक पदहरूको वर्णन, भाषा, रहनसहन, खाद्यपरिवर्तन, जातिपाति र वर्गको पनि उनले वर्णन

[२६०] **ऐजन,** पृ. २४४–४५ ।

[२६१] **ऐजन,** पृ. २४७–४८, लुसियानो पेटेक, **मेडिएभल हिस्ट्री अफ नेपाल,** रोम : इन्स्टिच्यूटो इटालियानो, ई. १९५८, पृ. ७०–७१ ।

[२६२] रेग्मी, **पूर्ववत्, पादटिप्पणी संख्या-१**, पृ. २४९–२६५ ।

[२६३] **ऐजन,** पृ. २५४ ।

[२६४] **ऐजन,** पृ. २७१ ।

[२६५] **ऐजन,** पृ. ३००–३०३ ।

गरेका छन् ।[२६६] नेपाल मण्डल विषयमा डा. रेग्मीले राम्ररी विवेचना गरी ग्रामप्रशासनको पक्ष अनभिज्ञता देखाएका छन् । हरिसिंहदेवले नेपालमा शरण लिएको व्याख्या गर्नु र बन्दी बनाइएको कुरा असत्य ठहरेको छ । उनको मृत्यु कहिं तराई र कहिं तीनपाटन भन्ने उल्लेख भएको छ भने मध्यकालमा प्राचीन शिलालेखका आधारमा भन्नु उपर्युक्त देखिंदैन । उनको मठ-मन्दिरको वर्णन पनि अपर्याप्त लाग्दछ ।[२६७]

कलाको वर्णनमा नेपाल उत्तरदक्षिणी कलाको मिश्रण र समुन्नत रहेको भन्ने डा. रेग्मीले नेपालमा कलाकारको मूलभूमि हुँदा नेपाललाई कला शिक्षाको ज्ञान लिने केन्द्रको रूपमा वर्णन गरेका छन् । नेपालमा ठूलाठूला विद्वान्हरू आई अभ्यास गर्ने गरेकाले नेपालको प्रभाव उत्तर र दक्षिणतिर परेको भनिएको छ । भारतमा मुसलमानी आक्रमणबाट छुट र हिन्दूहरूले पहाड पसी आत्मरक्षा गर्न समर्थ भएका थिए । तक्षशीला, नालन्दा, विक्रमशीला जस्ता विश्वविद्यालयहरू ध्वस्त भएपछि त्यहाँका विद्वान्हरू भाग्न परेको थियो ।[२६८]

मध्यकालीन सभ्यतालाई कलाकौशलको स्वर्णयुग पनि भनिन्छ । नेपालकै प्रयत्नबाट बज्रयानले तिब्बतमा प्रवेश पायो । १३ शताब्दीसम्म नेपालमा नेपाली बुद्ध धर्मको प्रभाव र बुद्धतीर्थालुहरूले नेपालको भ्रमण गरेर उत्तर-दक्षिणको मिलनविन्दु बन्न गयो नेपाल । एकपटक मुसलमानी ध्वंश भए बाहेक काठमाडौं उपत्यकामा बाह्य आक्रमणले त्यति नोक्सान पारेन । त्यसपछि नेपाल सुरक्षा किल्ला बनेको थियो १७ शताब्दीसम्म नेपालमा साहित्यको प्रचूर विकास भयो ।[२६९]

दशौं परिच्छेदमा खस मल्ल राजाहरूको सङ्क्षिप्त वर्णन गर्न समर्थ भएका छन् । उनले राजनीतिक इतिहासलाई केन्द्रित गरेका छन् । देवनागरी लिपिका प्रचारक खसहरू नेपाली भाषाका संस्थापक खसकुरा भन्ने प्रचार उनैबाट भएको हो । राजा पुण्यमल्लको ताम्रपत्र शक १२५९, ई १३३७ मा कंकण, कर्णाट, लाट, मूरल, केरल, दाहाल, अङ्ग, वङ्ग, कलिङ्ग, मिथिला, मलवा, नेपाल, गुर्जर जालन्धर र आन्ध्रजस्ता राज्यहरूले सिर्तो बुझाउन आउने कुरा परेको छ । डा. रेग्मीले राम्रो मूल्याङ्कन गर्न सकेको पाइन्न । त्यति भएर पनि इतिहासको यस खण्डलाई डा. डिल्लीरमण रेग्मीले बौद्धिक किसिमबाट प्रस्तुत गर्न समर्थ भएका छन् । नेपाललाई ई.७५० देखि १५३० प्रकाशमा ल्याइएको छ ।[२७०] उक्त ग्रन्थमा अन्त्यमा ग्रन्थसूची, अनुसूची र चित्रसूचीहरूलाई प्रस्तुत गरिएको छ । यो ग्रन्थ तयार पार्दा

---

[२६६] **ऐजन,** पृ. ४९८-९९ ।
[२६७] **ऐजन,** पृ. ६०२-६०५ ।
[२६८] **ऐजन,** पृ. ६०६-६२६ ।
[२६९] **ऐजन,** पृ. ६३९-४५ ।
[२७०] **ऐजन,** पृ.. ७१८-२० ।

डा. डिल्लीरमण रेग्मीले निकै मेहनत गरेका छन् । त्यसपछि यसप्रकारको विस्तृत अन्वेषण गरेको ग्रन्थ प्रकाशमा आएको छैन ।

नेपालको मध्यकालीन इतिहासको पहिलो खण्डमा डा. डिल्लीरमण रेग्मीले हरेक दृष्टिले काठमाडौं उपत्यकालाई केन्द्रविन्दु बनाई अध्ययन गरेको हुनाले सिमरौनगढ र सिंजा जुम्लाको इतिहासलाई सतहीरूपमा मात्र उल्लेख गरेको पाइन्छ । वास्तवमा उनले उपत्यकाको इतिहासलाई परिपुष्ट पारिदिएका हुनाले स्वदेशी भन्दा पनि विदेशी इतिहासकारहरूले बढता पढ्ने मौका पाएको बुझिन्छ । काठमाडौं उपत्यकामा प्रशस्त अन्वेषणीय सामग्री उपलब्ध भएको हुनाले र संशोधन मण्डल जस्ता संस्थाले इतिहासका सामग्री खोजी गर्दै प्रकाशन गरिदिएको हुँदा डा. डिल्लीरमण रेग्मीलाई सजिलो पर्न गयो । त्यसैगरी उनी नेपालका सामग्री सङ्कलक माहिला गुरुज्यू हेमराज पाण्डेको नातादार भएका हुँदा पनि उनको संग्रह हेर्न र अध्ययन गर्न पाएका हुनाले आफ्नो विषय अर्थशास्त्र भएर पनि इतिहासमा कलम चलाई सफलता हाँसिल गरेको पाइन्छ । डा. रेग्मीले नेपालको इतिहास लेखने बेलामा नेपालमा अरूलाई लेख्ने प्रेरणा पनि प्राप्त भएको पाइन्न तर भगवानलाल इन्द्रजी र प्रो. लेभीजस्ता विदेशीहरू नेपाल आएर लेख्ने गर्दथे । उनीहरूले नेपालको कुरा बुझ्न माहिला गुरुज्यू हेमराज पाण्डेलाई भेटघाट मुलाहिजा गर्दथे । त्यसबाट माहिला गुरुज्यूलाई आँफू वा आफ्नो मानिसबाट नेपालको इतिहास लेखने-लेखाउने धून लागेको परिणामस्वरूप रेग्मीले आफ्ना नातेदारको कुरा सुनी त्यतातिर कलम चलाएको कुरा थाहा पाइन्छ । अरूलाई त्यसरी लेख्न पनि कठिन कुरा हुन्थ्यो । त्यो कुरा डा. डिल्लीमरण रेग्मीले कतैतिरबाट पनि त्यसको गन्ध आउने कुरा उल्लेख गरेका छैनन् । जे भए पनि नेपालको इतिहासलाई प्राचीनकालदेखि आधुनिकालसम्म धारावाहिकरूपमा विभिन्न खण्डमा नेपालको इतिहासलाई अंग्रेजीमा प्रकाशन गरेर डा. रेग्मीले यस देशको विगत कुरालाई उचित समयमा लिपिबद्ध गरेको पाइन्छ । उनले यस्तो कार्य नगरेका भए अन्य व्यक्तिबाट यस्तै कार्य हुन कठिन पर्ने कुरा माथि पनि उल्लेख गरिसकिएको छ ।

अन्त्यमा डा. रेग्मीको मध्यकालीन नेपालको पहिलो खण्डमा ७४०-१५३० सम्मको नेपालको इतिहासलाई स्थान दिइएको छ । यसमा आरम्भ परिचय भू-भाग र भूगोलको वर्णन गरिएको छ । तराईमा ८०० माइलसम्म थारू, राजवंशी, कोचे, मेचे र वोटे जाति रहेको पहाडमा तामाङ, गुरुङ्ग, भूर्मि, सुनवार, गण्डकीदेखि दूधकोशीजस्ता नदी बीचमा रहेको उल्लेख छ । नेपालका आदिवासीमा मुण्डा, कोल, मिल्ल, छोटनागपुरहरू विहारबाट, द्रविड रूप उत्तरपूर्वी भारततिरबाट किरातहरू नेपाल पसेको वर्णन गरिएको छ । नेवारी भाषामा ६५% संस्कृत रहेको भनिएको छ । वंशावली, पाण्डुलिपि, पुष्पिकावाक्य, वैदिक स्रोत, वैदेशिक स्रोत मुद्रा कला, वास्तुकला, ऐतिहासिक अवशेष र स्मारकहरूका आधारमा प्रस्तुत कृति तयार भएको बुझिन्छ ।

५.३ मिडियभल नेपाल (भोलुम II)

D.R. Regmi, **Medieval Nepal, Vol. II,** A History of Three Kingdoms 1520-1768 A.D., Calcutta: Firma K.L. Mukhopadhyay, 1966, pp.1-1076.

डा. रेग्मीको प्रस्तुत मध्यकालीन नेपाल दोस्रो खण्डको पाण्डुलिपि ई. १९६१ मा तयार भएको र प्रकाशकले विभिन्न परिस्थितिका कारण ई. १९६६ मा ५ वर्षपछिमात्र प्रकाशित भएको भनिएको छ । ई. १९६१ मा डा. रेग्मीले आफ्नो पुस्तकको पृष्ठ वक्तव्यमा विभाजित नेपालको २४८ वर्षसम्मको इतिहास लेखेको उल्लेख गरेका छन् । मध्यकालीन नेपाल II खण्डका जम्मा ६ वटा परिच्छेदहरू छन् तीमध्ये अन्तिम परिच्छेदमा आर्थिक र सामाजिक पक्षलाई अध्ययन गरी मध्यकालीन नेपालको स्पष्ट चित्रण गरेका छन् । उक्त ग्रन्थमा सम्पूर्ण शिलालेख, ताम्रपत्र, कागजपत्र, ताडपत्र र आठवटा ठ्यासफूहरूलाई र घटनाक्रमअनुसारको वर्णनलाई राखिएको छ । डा. रेग्मीलाई सहयोग गरी डा. हर्कबहादुर गुरुङले नेपालको नक्सा प्रस्तुत गरी शुभवीर पाण्डेले पाण्डुलिपि टंकण गरेर, फिल्डमार्शल केशर शम्शेरले आफ्नो व्यक्तिक सङ्कलन सामग्री हेर्न दिएर वीरपुस्तकालय, राष्ट्रिय पुस्तकालय, राष्ट्रिय संग्रहालयका अध्यक्ष (Curator) ले तिथिमिति निश्चित गर्न मद्दत दिएर सहयोग पुऱ्याएका थिए । यसरी डा. रेग्मीलाई नेपालको मध्यकालीन इतिहास दुई खण्डमा तयार पारेको कुरालाई उल्लेख गरी ग्रन्थको प्राक्कथन पूरा गरेका छन् ।

कृतिको आरम्भ परिचयबाट गरिएको विशाल खण्डमा मल्लवंशको शासन अन्त्य ई. १७६९ हुनु पर्नेमा ई. १७६८ मा भनिएको पाइन्छ जुन कुरा तथ्यसँग मिल्दैन । आरम्भमा नेपालको इतिहासका स्रोतहरूमा अभिलेख, नेवारी लिपिका अभिलेखहरू, भाषा भाषिका, लेख, ताम्रपत्र र ताडपत्र, पुष्पिकावाक्य र ग्रन्थको वर्णन तथा ठ्यासफूहरूलाई आरम्भ गरी उनीहरूकै आधारमा ग्रन्थ तयार गरेको कुरा डा. रेग्मीले उल्लेख गरेका छन् । त्यसका साथै पुराना वंशावली, मुद्रा (सिक्का), यूरोपीय यात्रीहरूको वर्णन, चिनिया, भारती र तिब्बती स्रोत र पुरातात्विक, स्मारक र मूर्तिहरूका आधारमा लेखिएको कुरा ग्रन्थको परिचय खण्डमा उल्लेख गरिएको छ ।

ने.सं. ६६८ को पशुपतिस्थित ताम्रपत्र (वि.सं. १६०४, ई. १५४७) मा उपत्यका भित्रका राजाहरूले शान्ति सम्झौता गरेको कुरालाई डा. रेग्मीले प्रथम आवृत्तिमा वर्णन गरेका छन् । काठमाडौं उपत्यकाभित्र स-साना राज्यहरूलाई कुनैमा यक्षमल्लका सन्तानले पूर्ण स्वतन्त्ररूपमा र अरूले सामन्तका रूपमा राज्य चलाएका कुरा बुझिएका छन् । ई. १६०० सम्म त्यस्तो विभाजन कालमा ६ वटा राज्यहरूको उपत्यकामा उपस्थिति देखिन्छ । बनेपाको कुरामा ने.सं. ७०३+९३६= १६३९-५७ =१५७२ ईं मा राजा त्रैलोक्य मल्लले राज्य गरेको कुरा र उनी बनेपाका राजाका सन्तान भएको बुझिएको छ । दोलखा राज्य

बनेपाबाट पूर्वतर्फ पर्दथ्यो र त्यसभन्दा अघिपछि दोलखा पनि भक्तपुरमा मिलाइएको थियो । त्यसै कारणले पाटनको कुरा विचार गर्दा राजा यक्षमल्लका सन्तानलाई त्यहाँका भारदारहरूले कुनै महत्त्व प्रदान नगरेको कुरा उल्लेख छ भने त्यो स्थिति ई. १५१९ देखि १५९९ (ने.सं. ६४०-७२०) सम्म विद्यमान रहेको पाइन्छ । उदाहरणको लागि फर्पिङ, बलम्बु, किसिपिडीजस्ता क्षेत्र राउतहरूको अधिनमा रहेको पाइन्छ । उनीहरूलाई परमान भन्ने पदले सम्बोधन गरिएको छ । नुवाकोटको अस्तित्त्व ने.सं. ६६८+९३६ = १६०४ वि.सं. सम्म रहेको पाइएको छ ।[२७१]

दोस्रो परिच्छेदमा काठमाडौं राज्यको वर्णन गरिएको छ । बाईसी, चौबीसी, मल्ल र सेन राज्यको विभाजनका बारेमा डा. रेग्मीले एउटा सूची नै प्रस्तुत गरेका छन् । त्यहाँ उनले १२ औं शताब्दीमा पाल्पामा सेन राजाको अस्तित्त्व रहेको लेखेको भए पनि प्रमाण दिन सकेका छैनन् । १५ औं शताब्दीको मध्यकालसम्म कर्णाली प्रदेशका खस मल्लहरू बलिष्ट भएको अवस्थामा त्यो सम्भव थिएन । भक्तपुरका राजा यक्षमल्लले पश्चिमतिर पाल्पासम्म विजय गरेको कुरा नरपतिजयचर्याटीका नामक ग्रन्थले पुष्टि गर्छ । त्यसैले डा. रेग्मीले अनुमान र पूर्ववर्ती लेखकका कुरालाई सर्सर्ति लेखिदिएका छन् । त्यस्तै राजा यक्षमल्लकै राज्य कालमा उपत्यका तीन टुक्रामा विभाजित भयो र उनीहरूले उपत्यका बाहिर पनि राज्यविस्तार गरेका थिए । पश्चिमतिर त्रिशुली, पूर्वमा दूधकोशी, उत्तरमा कुति र केरुङ दक्षिणमा महाभारतको लेकसम्म फैलिएको राज्य थियो । ई. १४८२ मा रत्नमल्लले विभाजित गरेको उपत्यकालाई डा. रेग्मीले १५२० ई. भनेर भ्रम पैदा गरिदिएका छन् । काठमाडौं उपत्यका एउटै र विभाजित अवस्थामा पनि कुनै बेला पनि पराधीन भएको प्रमाणले पुष्टि गरेको छैन । तर विदेशी लेखकहरूले नेपाललाई विदेश कै उपनिवेशको आँखाले हेरेर इतिहास लेखेको पाइन्छ । त्यसैले त्यस्ता लेखकका कृतिहरूलाई अध्ययन गर्दा नेपालबारे गलत सूचना प्रसारण गरेको अनुमान गर्न सकिन्छ । नेपाल हरेक कालमा पूर्णस्वतन्त्र सार्वभौम थियो र रहिआएको छ । पछिल्ला वंशावलीकारको मुद्रा प्रचलन गर्दा मुगल शासकसँग सल्लाह लिए भन्ने कुरा किन उल्लेख गरे भन्ने प्रश्न उठेको छ । बरु उनीहरूले नेपाली मुद्रा र कम्पनीको सटहीदर कायम गरेको कुरा चित्तबुझ्दो हुन सक्तछ ।[२७२]

उत्तरमध्यकालमा शिलालेख, ताम्रपत्र, पुष्पिकावाक्य मुद्रा, ठ्यासफूको उपलब्धी हुनाले त्यस्ता स्रोतका आधारमा लेख्न सकिन्छ । त्यस्ता सामग्रीको महत्त्व, उपयोगिता, अर्थ, उद्देश्य, विश्वसनीयता, प्रभावकारिता, कमजोरी र ऐतिहासिकताका बारेमा विस्तृत व्याख्या

---

२७१ डि.आर रेग्मी, **मिडिएभल नेपाल,** भोलुम II , कलकत्ता : फर्मा के.एल. मुखोपाध्याय, ई. १९६६, पृ. ३०-३१ ।

२७२ **ऐजन,** पृ. ३-५ ।

गर्नुपर्ने हुन्छ । महेन्द्रमल्लले टंकण गरेको मुद्रालाई त्यसको महत्त्वपूर्ण खण्डको रूपमा रहेका छन् । यसैगरी कान्तिपुरको राजनीतिक वर्णनमा डा. रेग्मीले भीममल्लका बारेमा उनको इमान्दार प्रकृति र हत्याको वर्णन राम्ररी गरेका छन् ।[२७३] त्यस्तै, प्रतापमल्लको विषयमा विरोधाभासपूर्ण वर्णन पाइन्छ । राजा लक्ष्मीनसिंहमल्लको महत्त्वाकांक्षा पनि प्रतिबिम्बित हुन्छ । प्रतापमल्लको पत्यारिलो नलागे पनि उनका भारदारहरूको महत्त्वकांक्षा पनि प्रतिबिम्बित हुन्छ । प्रतापमल्लको राज्यकालमा कान्तिपुर राज्यको समुन्नति रहेको कुरा डा. रेग्मीले उल्लेख गरेका छन् । सबै राज्यका जनताले विटुलो वंशको राजालाई नमान्ने परम्परालाई कान्तिपुरका जनताले पनि मान्यता गरेको पाइन्छ । काठमाडौं उपत्यकामा ठेउला, विफर, प्लेगजस्ता रोगहरू फैलिएको वर्णन ठ्यासफूहरूले उल्लेख गरेकामा डा. रेग्मीले त्यसलाई परम्परागत वर्णन मानेर पन्छिएका छन् । उनले महेन्द्रसिंह र भाष्करमल्ल एकै व्यक्ति हुन् भनी उल्लेख गरेकोमा भ्रमणमा परेका छन् । तर ती दुवैनाम एकै राजाका भएको थाहा हुन्छ ।[२७४] महेन्द्रसिंहलाई ओखलढुंगा दोलखाको प्रमुखको रूपमा पनि डा. रेग्मीले प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । त्यस्तै जयप्रकाशमल्लको वर्णनमा पनि पराजीतका दोषमात्र नदेखाई गुणहरूको पनि वर्णन गरेका छन् । विशेष गरी शाहकालीन वंशावलीमा कान्तिपुरका राजाको अँध्यारो पक्षलाई पनि प्रकाश गरिएको छ । मल्लकालमा अनेक षड्यन्त्र र प्रतिषड्यन्त्र भइरहने भएकाले उपत्यकाको राजनीति दुषित तथा अस्थिर छँदै थियो । जयप्रकाशमल्ललाई भारदार, भक्तपुर तथा गोरखालीले उनको पतन गराउने प्रयत्न गरिरहेका थिए । उनी बहादुर र शंकालु चरित्रका देखिन्छन् । उनको क्रियाकलापको कान्तिपुर राज्यलाई संरक्षण दिन सकेन र नेपालमा विलय भएको कुरा डा. रेग्मीले लेख्छन् ।[२७५]

कान्तिपुरको इतिहासमा तत्कालीन सामग्रीहरू र स्रोतहरूको प्रयोग गरी डा. रेग्मीले राम्रो प्रस्तुति गरेका छन् । तेस्रो परिच्छेदमा भक्तपुर राज्यको इतिहासको वर्णन गरेका र वंशावलीको ढाँचामा विविध घटनाको विवरण समेत डा. रेग्मीले दिन पुगेका छन् । भक्तपुरका विभिन्न राजाहरूका उपलब्धी, निर्माणकार्य, वैदेशिक सम्बन्ध र वंशक्रमको उल्लेख गरेका छन् । रायमल्ल राजा भएपछि स्पष्टसँग वंशक्रमलाई पत्ता लगाई राजा रणजित मल्लसम्म सफलतापूर्वक डा. रेग्मीले प्रस्तुत गरेर इतिहासलेखनको नमूना प्रस्तुत गरेका छन् । मल्लराजाहरूका आन्तरिक र आपसी सम्बन्धका उतारचढावका घटनाहरूको विवेचनाकासाथै नेवारी भाषाको अस्पष्टताका कारण कुनै कुनै कुराहरूको स्पष्ट प्रसङ्ग प्रकट गर्न सकेका छैनन् । विशेष गरी राजपरिवारमा परेको झगडा, सम्झौता तथा छिमेकी

---

२७३ **ऐजन,** पृ. ३०–६३ ।

२७४ **ऐजन,** पृ. १६०–१७० ।

२७५ **ऐजन,** पृ. १९८–२००, तुलसीराम वैद्य, **जयप्रकाश मल्ल द व्रेभ मल्ल किङ अफ कान्तिपुर,** न्यू दिल्ली : अनमोल पब्लिकेशन, ई. १९९६, पृ. ५-३३ ।

राज्यहरूबीच भएका सम्झौताहरूको कुरा स्पष्ट पार्न असफल भएको पाइन्छ । उदाहरणको लागि रत्नमल्ल कान्तिपुरको स्वतन्त्र राजा भएकोमा रायमल्ल बनेपातिर गएको मौका पारेको रायमल्लले आफ्ना भाइलाई नियन्त्रणमा लिन किन सकेनन् भन्ने कुरालाई डा. रेग्मीले स्पष्ट पार्न सकेका छैनन् । ललितपुर कसरी सबै भाइको साझा राज्य मानियो किन भाइहरूले स्वतन्त्र राज्यको स्थापना गरे भन्ने कुरा प्रष्ट हुन सकेको छैन जस्ता प्रश्नहरूको जवाफ डा. रेग्मीले दिन सकेका छैनन् । त्यति भएर पनि उनको उत्तरमध्यकालीन काठमाडौं उपत्यकाको इतिहास स्पष्ट हुन गएको मान्न सकिन्छ । त्यस कालका राजाहरूले गरेका साहित्यिक र बौद्धिक योगदान, निर्माण कार्य, कुटनीतिक सम्बन्धको संक्षेपमा वर्णन छ भने विभिन्न समयमा राजाहरूबीचको युद्ध र झगडाको वर्णन गर्न सफल भएका छन् । ललितपुरका अन्तिम राजाका विषयमा पनि प्राप्त स्रोतका आधारमा वर्णन गरेर पनि त्यहाँका प्रधान भारदारहरूले पृथ्वीनारायण शाहलाई राजा मानिसकेको कुरा डा. रेग्मीले उल्लेख गर्न छोडेका छन् । त्यसो गर्नुको पछाडि ती प्रधानहरूको स्वार्थ निहित थियो र स्वार्थका लागि राजा फेर्न पनि उनीहरू तत्पर थिए । त्यस कुरालाई गोरखाका दलमर्दन शाहलाई राजाको रूपमा बर्णन गरेका र पछि उनलाई पनि निकालेका कुरालाई लिन सकिन्छ । त्यसपछि स्थानीय मठ्याहा मल्ललाई पनि राजा बनाएका कुरा प्रत्यक्ष वर्णन गर्न सकिन्छ । राजा तेज नरसिंह मल्ल ललितपुरका अन्तिम राजा हुन् । डा. रेग्मीले सकेसम्म भक्तपुर र ललितपुरको विस्तृत वर्णन गरेका छन् तापनि भक्तपुरका बारेमा अरूका तुलनामा अझै पनि कमै वर्णन पाइएको छ भन्न सकिन्छ ।[२७६]

मध्यकालीन नेपाल खण्ड दोस्रोको उत्तरार्द्धकालको इतिहासमा डा. रेग्मीले उपत्यकाभित्रका तीनवटा विभाजित राजाहरूले राजधानीको रूपमा कान्तिपुर, ललितपुर र भक्तपुरलाई प्रयोग गरेको कुरालाई निष्कर्षमा उल्लेख गरेका छन् । उनले तीनवटै राज्यका जनता र शासकको पेशा र कार्यहरूको पनि वर्णन गर्दै भक्तविजयकाव्य नामक ग्रन्थका आधारमा गरेका हुन् जसको लेखन ललिता बल्लभले गरेका छन् । ती सबैका आधारमा डा. रेग्मीले कान्तिपुर, भक्तपुर र ललितपुर राज्यका अवस्थाका बारेमा पनि वर्णन गरेका छन् । आफ्नो विस्तारित विचार प्रकाट गर्दै लेखकले राजा जयप्रकाश मल्ल गोली लागी घाइते भएपछि उनको आर्यघाटमा पुगेपछि मृत्यु भएको, भक्तपुरका राजा रणजीत मल्ललाई उनकै इच्छाअनुसार काँशीवास पठाइएको र ललितपुरका राजा तेजनरसिंह मल्ललाई लामो समयसम्म कारावास राखिएको र उनको त्यही मृत्यु भएको वर्णन पनि गरिएको छ । तीनवटै मल्ल राजाहरूको पतनमा राजा रणजीत मल्ललाई केही मात्रामा जनताले रुचाए पनि कान्तिपुर र ललितपुरका राजाहरूलाई जनताले पटक्कै नरुचाएका हुनाले कोही पनि रोएनन् भन्ने वर्णन डा.

---

[२७६] रेग्मी, **पूर्ववत्, पादटिप्पणी संख्या-२८**, पृ. २९९-३१२ ।

रेग्मीले गरेका छन् ।[२७७] त्यसरी उपत्यकाका तीनवटै राज्यका राजाहरूको अलोकप्रियताको वातावरणमा भारदारहरूको स्वार्थका कारण उपत्यका राज्यको पतन भयो ।

मध्यकालको इतिहास खण्ड II मा विविध क्षेत्रको वर्णन पाइन्छ । काठमाडौं उपत्यकाको इतिहासको वर्णन गर्दा ग्रन्थको पाचौं खण्डमा आर्थिक, राजनीतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक र धार्मिक अवस्थाको वर्णन गर्दै भौगोलिक अवस्थिति, सीमाना, मुख्य-मुख्य वस्तीहरूको वर्णनलाई पनि वंशावलीका आधारमा गरेका छन् । त्यसका साथै विदेशी यात्रीहरूको वर्णन पनि स्थान दिएका र लिपि तथा अभिलेखहरूका आधारमा तत्कालीन उपत्यकाका तीनवटै राज्यहरूको भूभाग तथा सीमानाको पनि वर्णन गरिएको छ । त्यसरी विभाजित राज्यहरूलाई नेपाल भन्न कठिन परेको र काठमाडौं उपत्यका भनिएको देखिन्छ । समग्रमा काठमाडौंका दूतलाई नेपाली भनी सम्बोधन गरेको पनि पाइन्छ । ती तीनवटै राज्यमा खास नेपाल भन्ने ठाउँ कतै पाइन्न । यस्ता कुराहरूलाई प्रस्तुत गरेर डा. रेग्मीले अन्य अनुसन्धानकर्तालाई प्रशस्त ठाउँ राखिदिएका छन् । सांस्कृतिक पृष्ठभूमिको वर्णनका क्रममा देवदेवी, मठ-मन्दिर, तिर्थस्थल, गुम्बा, स्तूप, चैत्य, विहारहरूका आधारमा नेपाललाई परिचित गराउने प्रयत्न उनले गरेका छन् । मल्ल राजाहरूले विभिन्न कार्य र धार्मिक अनुष्ठान गर्दा बोलिने संकल्प वाक्य (वचनवद्धता) लिखित रूपमा पनि प्राप्त भएको छ । तद्नुसार नेपाल देशलाई “जम्बूद्वीप, भरतखण्ड, भारतवर्षे, आर्यावर्त देशे, हिमवत्खण्ड पदे नेपालमण्डल” भन्ने उल्लेख गरिएको छ । यस्तो संकल्पवाक्यले राज्यको राजनीतिक पद्धतिलाई सङ्केत नगरी धार्मिक र सांस्कृतिक पक्षलाई सङ्केत गरेको पाइन्छ ।[२७८] त्यसबाट “भारत वर्ष” भन्ने शब्दले केबल वर्तमान भारतलाई नबुझाई सांस्कृतिक विकास क्षेत्रलाई मात्र जनाएको हो भारतीय साम्राज्य भनेको होइन् । विक्रमपूर्व भारतवर्ष सांस्कृतिक रूपमा विशाल र राजनीतिकरूपमा अर्थात राज्यको रूपमा भारत राज्य भन्ने नै थिएन बरु ६५० भन्दा बढ्तै स्वतन्त्र रियासतहरू थिए । ब्रिटिस इष्ट इण्डिया कम्पनीको स्थापनाकालसम्म पनि वर्तमान भारत सयौं टुक्रामा थियो । त्यसपूर्वबाटै सांस्कृतिक रूपमा नेपाल भारतवर्ष भरतखण्ड भन्ने सम्बोधन गर्न थालिएको छ ।

मध्यकालीन सरकारको वर्णनमा शक्ति केन्द्र र विकेन्द्रीत पक्षको पनि वर्णन गरेका छन् । राजापछि साहेवज्यू (युवराज), राजपरिवारका सदस्य, भारदार, राज्यको आपसी सम्बन्धका बारेमा पनि चर्चा छ । सर्वप्रथम उनले चित्रात्मक रूपमा विवरण प्रस्तुत गर्दै राजामा दैवीशक्ति निहित भएकाले उनले खटाएका व्यक्तिमा पनि त्यो शक्ति पनि सर्ने कुरा शक्ति र पदको दुरूपयोग गर्दा लाग्ने दोष (दैवीदोष) पद, प्रतिष्ठा, कार्य शक्तिको

---

[२७७] **ऐजन,** पृ. ३५०-३७५ ।

[२७८] **ऐजन,** पृ. ३८५-३९५ ।

सीमितिकरण, राजाको असीमित शक्तिको वर्णन पाइन्छ तापनि डा. रेग्मीले सैद्धान्तिक रूपमा घोषणापत्र र अनियन्त्रित शक्ति रहने र यदाकदा विवादास्पद् निर्णयहरू पनि भएका उदाहरणहरू प्रस्तुत गरेका छन् । त्यसैले राजा र प्रजाको सम्बन्ध टाढा भएर चिसो बन्न पुगेका कुराहरू उपत्यकाका राजाहरूमा प्रशस्त पाइन्छन् । मध्यकालीन उपत्यकाका राजाहरूको मञ्चन, नाटक, लेखन तथा विद्याप्रतिको अनुराग रहेको थाहा हुन्छ । त्यस्तै उनीहरू कलाप्रेमी, निमार्णकर्ता र देवभक्त भएका धेरै उदाहरणहरू प्राप्त भएका छन् । प्रशासनका पक्षबाट केही कमजोरी देखिएपनि धार्मिक, सांस्कृतिक, कलाकौशल, नाटक, मञ्चन, लेखन र कीर्तिहरूको निर्माणका पक्षबाट भने सबलसिद्ध भएको छ । राजाको स्थिति र अवस्था मध्यकालमा आदर्श र सन्तोषजनक नै लाग्दछ भने धर्मग्रन्थ, धर्मनीतिका आधारमा शासन सञ्चालन गर्ने हुँदा धर्म र प्रशासन परम्परासँग टाँस्सिएर आएको पनि प्रतित हुन्छ । राजाले पदाशीन भएपछि आफ्नो जिम्मेवारीलाई राम्ररी बुझेको र कुनैले त बढ्ता नै बुझेको पनि देखिन्छ भने कुनै-कुनै राजाहरूले जनताप्रति दुष्टता व्यवहार, व्यभिचार, अवज्ञा गरेका र त्यसको दण्ड पाएका कुराहरूलाई रोचक तथा ऐतिहासिक तथ्यका आधारमा डा. रेग्मीले सफलतापूर्वक अभिलेख गर्ने सफलता पाएका छन् ।[२७९]

मध्यकालीन नेपालको प्रशासनिक पदहरूको पनि वर्णन गरेका छन् । राजा, रानी, साहेवज्यू, चौतरिया, परमान, राजगुरु, राजवैद्य, सेवाध्यक्ष, मण्डलिनायक, उमराव, टक्सारी, छेभण्डेल, जोवाला, गणनायक, गभर्नर (वडा हाकिम) कोतवाल, प्रहरे, देशनायक, द्वारे, क्वाठनायक, ढलपा, चाटभाट र चरहरूका बारेमा प्राप्त सामग्रीका आधारमा वर्णन गरेका छन् । त्यस्ता प्रशासनिक पदहरूमा बसेकाहरूको मूल कार्य आफ्नो राज्य क्षेत्रमा प्रशासन, मालपोत र शान्ति-सुरक्षा स्थिर राख्नु र राज्य परिचालन गर्नु नै हुन्थे । विभिन्न राज्यसँगको सम्बन्ध र व्यापारको क्षेत्रमा पनि उत्तरमध्यकालमा खूब विकास भएको थियो । त्यस्ता कुराहरूलाई डा. रेग्मीले आफ्नो वृद्धि विवेक र सामग्रीलाई प्रयोग र व्याख्या गरेर स्पष्टसँग वर्णन गरेका छन् । तर सांस्कृतिक, पुरातात्विक, कला, साहित्य र वास्तुकलाको वर्णनमा अझ विस्तृत व्याख्या गरेको पाइएको छैन । मध्यकालमा राजालाई राज्यकै प्रतीक मानिन्थ्यो । सर्वप्रथम राजनीतिक र प्रशासनिकरूपबाट राजाको सुरक्षा गर्नु भन्ने बुझिन्थ्यो भने राजाको कर्तव्य राज्य र जनताको रक्षा गर्ने हुँदा राज्य र राजामा अन्योन्याश्रित सम्बन्ध थियो । डा. रेग्मीले मल्ल राजालाई निरंकुश र स्वेच्छाचारी राजाको रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । उनले राजा र प्रशासनिक पदाशिनहरूको काम, कर्तव्य र अधिकारको वर्णन गरेका छन् । उनले गरेको कार्यले भावि अन्वेषकलाई प्रशस्त मार्गनिर्देशन गर्न मद्दत पुऱ्याएको छ ।

---

[२७९] **ऐजन,** पृ. ३९६-४१५ ।

मध्यकालीन सुरक्षा र रणकुशलताको प्रसङ्गमा विविध पक्षलाई प्रस्तुत गर्दै सुरक्षा, रणकुशलता र चालबाजीको कुरा तत्कालीन स्रोतहरूका आधारमा वर्णन गरेका छन् । उनले हातहतियार सेना, काम गर्ने मानिस, सेनाको संगठन, मुलुकको रक्षार्थ जनताको भूमिका, किल्ला निर्माण, शहरदुर्ग, विभिन्न दुर्ग, युद्धकला, सन्धी र युद्धमा जनताको संलग्नताका बारेमा डा. रेग्मीले प्रशस्त उल्लेख गरेका छन् । नेपालको मध्यकालीन न्यायप्रणाली, न्यायको स्रोत जस्ता कुराहरूको वर्णन विभिन्न स्रोतहरूमा आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । तत्कालीन राज्यहरूको सम्पर्क छिमेकी राज्यहरूसँगको सम्बन्धका बारेमा खासै कुरा उल्लेख पाइन्न भने भारतीय क्षेत्रसँगको सम्बन्धका बारेमा पनि डा. रेग्मी मौन रहेका छन् । वैदेशिक सम्बन्धका विषयमा निकै चासो लिने उनले त्यस वर्णनमा किन उनी मौन रहे त्यही नै अनुसन्धानको विषय मान्न सकिन्छ । राजनीतिक पक्षमा डा. रेग्मीले अत्यन्तै छोटो वर्णन गरेका छन् भने उपत्यका भित्रका तीनवटै राज्यहरूको आपसी सम्बन्धका बारेमा र उनीहरूको चौबीसी राज्यीबीचको सम्बन्धका विषयमा पनि उक्त वर्णन कमै लाग्दछ । त्यस्तै उत्तरतिर रहेको तिब्बत र चीनसँगको उपत्यका भित्रका राजाहरूको सम्बन्धको विषय पनि उल्लेख गरिएको छैन । तिब्बतसँगको लामो कालदेखि वाणिज्य र राजनीतिक सम्बन्धका विषयमा भने डा. रेग्मीले ज्यादै शुक्ष्मतम् वर्णन गरेका छन् जो अस्वभाविक लाग्दछ । लेखकलाई नेपालको भूभाग उत्तरमा खासा, कुतीर र केरुङसम्म फैलिएको तिब्बतक्षेत्र, पश्चिममा त्रिशुली, लामीडाँडा, चितलाङ आदि पर्थे भन्ने दक्षिणतर्फ महाभारत श्रृङ्खला र पूर्वमा दूधकोशीसँग काठमाडौं उपत्यकाको विस्तार भएको कुरा जानकारी पाउन सकिन्छ । उपत्यकाका काँठ क्षेत्र र बाहिरका बस्तीमा खस, मगर, गुरुङ, तामाङ र अन्य पहाडि जातिको बसोवास रहेको पाइन्छ । ती सबै जातिका विवादलाई उपत्यका भित्रका राजाहरूले सुल्झाउने प्रयत्न गर्दथे भन्ने उल्लेख छ ।[२८०]

मध्यकालीन काठमाडौं उपत्यकाको आर्थिक स्थितिका बारेमा Father Lora को वर्णनमा आधार रही उपत्यकाको उर्वर कालीमाटीमा कृषि उत्पादन राम्रो हुने भएकाले खाद्य परिकार बेग्लाबेग्लै प्रकारको पाइन्थ्यो । त्यसै सिलसिलामा मध्यकाललाई दासमुक्त काल भन्ने उल्लेख गरिएको छ तर त्यो सर्वथा गलत हो किनभने मध्यकालमा यत्रतत्र दासप्रथा प्रचलित थियो भन्ने कुरा तत्कालीन स्रोतहरूले पुष्टि गरेका छन् ।[२८१] कृषिको स्थितिका बारेमा उल्लेख गर्दै त्यतिवेला उत्पादनमा धान, जौ, सिमी, दाल, प्याज, लसुन र मूलाजातको खेती हुन्थे । डा. रेग्मी आलू पनि खेती गरिने कुरा उल्लेख गरे तापनि आलु र मकै पछि मात्रै प्रवेश गरेको थाहा पाइएको छ । लिच्छविकालवाटै लसुन र प्याजको उल्लेख पाइन्छ । "लसुनकर" भन्ने छुट्टै करको उल्लेख "पलाञ्ङ्कर" भनी प्याज माथि लगाएको कर

२८० रेग्मी, **पूर्ववत्, पादटिप्पणी संख्या–२८**, पृ. ४८० - ८९ ।

२८१ **ऐजन,** पृ. ४९०–४९७, रमेश ढुंगेल, ऐश्वर्यलाल प्रधानांग, **काठमाडौं उपत्यकाको मध्यकालीन आर्थिक इतिहास,** काठमाडौँ : लेखकद्वय स्वयम्, २०५६, पृ. ३१-७८ ।

भन्ने उल्लेखले पुष्टी गर्छ । त्यस प्रकारको वर्णन अंग्रेज लेखक कर्कप्याट्रिकको उल्लेखमा आधारित देखिन्छ भने केही वर्णनमा एफ. वि. हेमिल्टनको लेखनबाट लिइएको पाइन्छ । उनले परिश्रमपूर्वक गरेको कार्यले भावी अन्वेषकलाई पर्याप्त मद्दत मिल्ने कुरा निर्विवाद छ । किनभने मध्यकालीन नेपालको आर्थिक मेरुदण्ड कृषि र कृषिजन्य उत्पादनमा नै आधारित रहेको देखिन्छ । तत्कालीन जनजीवनको स्पष्ट चित्रण दिनसक्ने सजीव वर्णन र सर्वसाधारणको जीवनपद्धतिका बारेमा पनि त्यस लेखनमा उल्लेख गरिएको छ । हुन त व्यापार तथा वाणिज्य क्रियाकलापलाई कृषिभन्दा उन्नत तथा माथिल्लो श्रेणीको क्रियाकलाप मान्न सकिन्छ भने राज्यको विकासमा त्यसको ठूलो महत्त्वपूर्ण रहेको हुन्छ ।

प्रस्तुत कृतिमा केही कमि कमजोरीहरू पनि देखाएका छन् । स्पष्टसँग भन्नुपर्दा वर्णनको निरन्तरता नहुनु नै हो । कृषि उत्पादनकै वर्णनका प्रसङ्गमा अत्यन्तै शुक्ष्म तथा अपुरो वर्णन पाइन्छ । त्यसैगरी नापतौलको र ढकताराजुको कुरामा पनि त्यति स्पष्ट र विस्तृत चित्रण पाउन सकिने वर्णन रहेको पाइन्न् । मध्यकालीन नेपालमा ज्याला मजदुरीमा कार्य गर्ने मजदुरी, एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा सामान ढुवानी गर्ने, बिक्री-वितरण गर्ने तरिका र बन्दोवस्त, मालपोत, जगात, सार्वजनिक कर र विभिन्न राजस्व सङ्कलन गर्ने राज्यको तौरतरिकाका बारेमा, उद्योगको अवस्था, कच्चा पदार्थको आपूर्ति, राज्यको खर्च र राजपरिवारको अवस्था, त्यति बेलाको टक, टक्सारी र मुद्रा व्यवस्था, मूल्याङ्कन पद्धति, मुख्य-मुख्य व्यापार, हाट-बजार, हटिया-बजारमा उठाइने रकम, स्थानीय बासिन्दाबाट र बाह्य व्यक्तिबाट निकासी, पैठारीमा अन्तर जस्ता बारेमा पनि छोटकरीमा उल्लेख गरिएको छ । त्यस्ता कुराहरूलाई अभm विस्तृत रूपमा विवरणात्मक रूपले ग्रन्थमा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ । डा. रेग्मीको वर्णनात्मक मात्र पाइन्छ, जसलाई विश्लेषणात्मक र तुलनात्मक तरिकाबाट प्रस्तुत गर्न सकिन्थ्यो । त्यति भए पनि डा. रेग्मीले Capuchin पादरीहरूको एकतर्फी स्रोतका आधारमा प्रस्तुत गरेका हुनाले सबै वर्णन विल्कूल सत्यमा आधारित छन् भन्न सकिन्न । राज्यका पक्षबाट सामग्री सङ्कलन गरेर त्यस्तो वर्णनलाई सत्य वा असत्य भनी परीक्षण गर्न सकिन्छ । जे प्रस्तुत छ त्यो पठनीय र भद्रतापूर्ण रहेको छ । कता-कता अन्तर्वार्ता र भेटघाटबाट स्रोतहरूलाई महत्त्वकासाथ प्रस्तुत गरिएको, परम्परागत चलनलाई आँखा चिम्लेर वर्णन गर्दै इसाईहरूका वर्णन एकतर्फी रहेको हुनाले भरपर्दा मानिँदैन । डा. रेग्मीले आफ्नो वर्णनका क्रममा प्राप्त हुन आएका स्रोतका आधारमा स्पष्टै गरेकाले उपत्यकाको आय-व्ययका बारेमा निरीक्षण गरेका छन् । सङ्क्षेपमा मध्यकालीन नेपालका जनताको व्यापारमा क्रियाशीलता देखाएको हिमालवारि-हिमालपारिको व्यापारलाई केन्द्रित गरी प्रशासनिक पद्धतिलाई प्रकाश पार्दै, धार्मिक र सांस्कृतिक कुराहरू पनि समाविष्ट गरिएका छन् ।[२८२]

मध्यकालीन नेपालको विस्तृत यस कृतिमा डा. रेग्मीले सामाजिक, सांस्कृतिकका बारेमा पनि प्रशस्त वर्णन गरेका छन् । उक्त वर्णनमा तत्कालीन अभिलेखहरूलाई आधार मानी स्पष्ट चित्रण गर्न डा. रेग्मी सफल भएका छन् । उदाहरणका लागि काठमाडौं

---

[२८२] रेग्मी, **पूर्ववत्, पादटिप्पणी संख्या-२८**, पृ. ५११-५३५ ।

उपत्यका भित्रका शहर वस्तीहरूको बनावटको आधार राजधानीको सजावट, वनावट गल्ली, ढल, पोखरी, सार्वजनिक स्थल, मठ, मन्दिर, विहार, स्तूप, जलाशय तथा धाराहरूका बारेमा पनि विस्तृत विवरण पाइन्छ । केपुचिन जस्ता इसाई पादरीहरूले गरेको वर्णनलाई आधारमानी घरहरू पाटीपौवा, धारा र बाटा गल्लीहरूको संख्या पनि दिइएको छ । त्यसमा उपत्यका बासीको शीलस्वभाव, आनिवानी जस्ता कुराको वर्णन भने अलि फरक र एक आपसमा विरोधाभास रहेको पनि पाइएको छ । केहीं जनतालाई भद्र, सभ्य भनिएको त कतै धोकेवाज, विश्वासघाती जस्तो मूल्याङ्कन गरिएको पाइन्छ । घरसंख्याको पनि तीन प्रकारको तथ्याङ्कलाई स्थान दिएका छन् । उनले शहरको वर्णनमा परम्परागत वास्तुकलाका आधारमा घर, मन्दिर, दरबार तथा सार्वजनिक स्थलहरूको वर्णनका साथै गाउँ टोलका बाटा, गल्ली, मूलसडक तथा बाटाको वरपरको वर्णन पनि सजीव लाग्दछ । भत्के बिग्रेमा निर्माण र जीर्णोद्धारको व्यवस्थालाई कुनु शर्मा नामक स्थानीय कविले गरेको वर्णनलाई आधारलिई वर्णन गरिएको छ जहाँ अतिरञ्जित कुराहरूलाई स्थान दिइएको छ । उनको वर्णनमा भक्तपुर, ललितपुर, कान्तिपुरको किल्ला वास्तुकलाको वर्णन भने सूचनामूलक र पठनीय रहेको पाइन्छ ।[२८३]

काठमाडौं उपत्यका भित्रका बासिन्दाहरू त्यहाँकै उत्पादन र कला कौशल विकासमा रमेका थिए । उनीहरूका घर, टोल, बाटा, पानी, ढल, निकासाको कुरा हेर्दा शहरी विकास हुँदै आएको पाइन्छ । उपत्यका भित्रका बासिन्दाले विभिन्न देवीदेवताको पूजा गर्दथे भन्ने कुरा तत्कालीन अभिलेखहरूमा उल्लेख गरिएका छन् । विशेष गरी तान्त्रिक पद्धतिको विकास भएबाट देवीदेवताको स्थापना र आराधना पनि तान्त्रिक पद्धतिबाटै गरिन्थ्यो । तान्त्रिक पद्धतिले हिन्दू र बुद्धमतलाई सम्मिश्रण गरेको प्रत्यक्ष उदाहरण उपत्यकामा पाइन्छ । तन्त्रमत्रहरूमध्ये उपत्यकाभित्र शास्त्रमतको प्रभाव हुँदा शक्तितन्त्रको लोकप्रियता बढिरहेको थियो । शक्तितन्त्रको विधिबाट मठ मन्दिर र शक्तिपीठहरूको निर्माण गरिएका थिए । मन्दिरभित्र स्थापित मूर्तिका कलाका आधारबाट कुन मत लोकप्रिय थियो भन्ने कुरा थाहा हुन्छ । डा. रेग्मीले त्यस्ता शक्तिपीठमा स्थापित देवीहरूमा भद्रकाली, म्हैपी, मैती, कङ्कअजिमा, लुमरी, मनमैजु, डोयमाजुजस्ता देवीको उत्पत्ति स्थानीय तहमा भएको उल्लेख गरेका छन् । तुलजाभवानी र कुमारीको उत्पत्ति अरूभन्दा पछिका मानिन्छन् । पुरुष देवतामा चारवटा गणेशको महत्त्व ध्यानमाराखी चार दिशातिर स्थापना गरिएका थिए । गणेशमा साथमा विभिन्न देवीदेवताको स्थापना पनि गर्ने गरेको जानकारी हुन्छ । विभिन्न देवीदेवताकै आधारमा

[२८३] **ऐजन,** पृ. ५४०-५४५ ।

विविध संस्कृतिको स्थापना भएको पाइन्छ । त्यस्तै प्रकारको हिन्दू र बुद्ध दुवै तहबाट एउटै देवीदेवताको आराधना गर्ने पद्धति रहेको कुरा डा. रेग्मीले लेखेका छन् ।[२८४]

हिन्दूबुद्ध मठ-मन्दिरका साथै ईसाई मण्डलीका कुरा पनि डा. रेग्मीले उल्लेख गरेका छन् । स्थानीय राज्य र जनताको दृष्टिकोण र ईसाईहरूको भ्रमपूर्ण प्रचारका बारेमा पनि र मल्ल राजाहरूबाट उनीहरू प्रतिको दृष्टि कोणका बारेमा पनि उल्लेख पाइन्छ । अन्य लेखकका भन्दा स्पष्ट रूपमा डा. रेग्मीले ईसाईहरूको धर्म प्रचारको क्रियाकलापबाट उपत्यकामा प्रवेश गरेका कुरालाई टिप्पणी गर्दै राजाको आडमा धर्मप्रचार गर्ने दुषित परम्पराबाट लोकप्रिय हुने नीति लिए पनि उनीहरूको प्रवेशले नेपाली संस्कृतिलाई नष्ट पार्ने उद्देश्यबाट प्रवेश गरेको हुँदा पछि यो सफल नभएको कुरा डा. रेग्मीले खुलस्त पारेका छन् ।[२८५]

काठमाडौं उपत्यकाको समाजलाई परम्परागत रितिथितिले प्रभाव पारेको, जीवनमा जन्मदेखि मृत्यु पर्यन्ततकका धार्मिक कृत्यहरूको धार्मिक नीति र परम्परागत रुढीलाई मान्यता गर्दै उपत्यकाको समाज सञ्चालित थियो । मानिस बाचुन्ज्यालसम्म परम्परागत कार्यबाट फुर्सद हुन सक्तैनथ्यो । हिन्दू बौद्ध दुवै धर्मावलम्बीहरूले आ-आफ्नै पद्धतिका चाडपर्व, मेलापात, जात्रा, शिष्टाचार तथा जीवनशैलीको विकास गरेका थिए । त्यसलाई संस्कार भनिन्थ्यो र मानिसको जीवनलाई नै संस्कारमय बनाई सभ्यताको रक्षा गर्ने आदर्श रहेको थियो । प्राप्त ऐतिहासिक प्रमाणका आधारमा डा. रेग्मीले मध्यकालीन नेपालको चरित्रचित्रण गर्ने सफलता पाएका छन् । नेपालमा प्रचलित परम्परा र उत्पत्तिबारे विवेचना गर्दै डा. रेग्मीले चाड, पर्व, जात्रा, उपवास, अनुष्ठान, पूजाअर्चना र खर्चपर्चको कुरासमेतलाई लिएर पारिवारिक, सामुदायिक र शहरभरिकै जात्राको वर्गीकरण पनि गर्न समर्थ भएका छन् । परम्परागत मेलापर्व जात्राका विवरण लेखिएका पाण्डुलिपि जस्ता स्रोतहरूलाई पनि राम्ररी प्रकाश पार्ने सफलता उनलाई मिलेको छ ।[२८६]

प्रस्तुत कृतिमा विस्तृतपूर्वक विविध रीतिरिवाज, पूजाआजा, दानधर्म, तुलादान, माटोदान, गाई र धातुदान, सम्यकदान, कालपुरुषदान, दशदान, पञ्चदान, भीक्षादान, कपडाचिवर दान, होम, यज्ञ र कर्मकाण्डजस्ता कार्य दुवै हिन्दू र बुद्ध धर्मावलम्बीहरूले नियमानुसार गर्दथे । प्रमाण प्राप्त भएका ठाउँमा प्रमाण र नभएकोमा आधुनिककालसम्म प्रचलित परम्परालाई नमूनाको रूपमा डा. रेग्मीले वर्णन गरेका छन् । त्यसका साथै मानिसले खाने खाद्य सामग्रीका साथै पशुवलिप्रथा पनि विभिन्न देवीदेवताका मन्दिरमा प्रदान गर्ने परम्परा थियो । पंक्षीको फूल र पंक्षीलाई पनि चढाउने उडाइदिने परम्परा पनि

---

[२८४] **ऐजन,** पृ. ५५०-६०० ।

[२८५] **ऐजन,** पृ.. ६२०-६४५ ।

[२८६] **ऐजन,** पृ. ६८०-७२५ ।

प्रचलित थियो भने नवदुर्गालाई सुँगुर पनि बलि दिई पञ्चबलिविधिले पूजा हुन्थ्यो । देवीका पुजारी ब्राम्हणहरू हुन्थे भने यदाकदा राजपुत र मगरहरूबाट पनि पूजा हुन्थ्यो । तान्त्रिक पद्धतिले पूजा गरिने देवीहरूका पूजारी अक्षूत जाति कपनि हुन्थे भने गणेश भीमसेनको पनि पञ्चोपचार र षोडशोपचारले पूजा गरिन्थ्यो । त्यस्ता कुराहरूको राम्ररी वर्णन गरिएको भने पाइँदैन । काठमाडौं उपत्यकामा बसोवास गर्ने बुद्ध धर्मावलम्बीहरूका रीतिरिवाज, मेला पर्व, पूजापाठको कुरा पनि उक्त सन्दर्भमा लेखिएको छ । धार्मिक कार्य कर्मकाण्ड अनुष्ठान गर्दा विधि र पद्धति उल्लेख भएका ग्रन्थहरू पढिन्थ्यो । स्मृति र शास्त्रलाई आधार बनाई लेखिएका त्यस्ता ग्रन्थ पूरोहितहरूकहाँ रहन्थे र उनीहरूले नै पढ्ने गर्दथे । धार्मिक क्रियाकलापका लागि पुरोहितहरूलाई बोलाई कर्म गराई दानदक्षिणा दिने परम्परा थिए ।[२८७]

सामाजिक बनोट र अवस्थाको वर्णनमा संयुक्त र पृथक परिवार, पारिवारिक अनुशासन परिवार सञ्चालन, कार्य विभाजन र घर-परिवारको पृष्ठभूमिलाई उल्लेख गरिएको पाइन्छ । घरमुलीलाई थकाली समाजको गुठी, स्थायी जमीन अर्पण गरी मन्दिर र धार्मिक स्थललाई समृद्ध गराउने प्राचीन कालदेखि नेपाली संस्कृतिको रूपमा रही आएको कुरा डा. रेग्मीले लेखेका छन् । गुठी सञ्चालन प्रक्रिया, आर्थिक टेवा, गुठीका सदस्य सहभागी र उनीहरूका क्रियाकलाप, गुठीमा केही मानिसले सञ्चालन गर्ने चलन हो र जमीनलाई पनि गुठी जमीन भनिन्छ । गुठी जन्मदेखि मृत्युको दाहसंस्कारलगायत भोज र श्राद्ध गर्ने कार्यमा पनि खडा गरिन्थ्यो । समाजमा एकता ल्याउनका निम्ति गुठीको ठूलो जिम्मेवारी देखिन्छ । त्यो भत्क्यो भने समाज विश्रृङ्खलित हुन्छ । त्यस्तै अविवाहित छोरीले बाबुको अंश पाउने, पारपाचुकेको चलन भएको, सतीजाने चलन राजादेखि रङ्कसम्म भएको र नारीहरूले कलाकार, तान चलाउने, कृषिकार्य, विवाह, विधवाविवाह, सम्पत्तिको अधिकार आदिबारे वर्णन पाइन्छ ।[२८८]

मध्यकालीन नेपालमा जातिप्रथा कठोर प्रकारको थियो जसले परम्परागत चलनलाई कत्ति पनि तलमाथि गर्न पाउँदैनथ्यो र जातको बनोट दैवी मानिन्थ्यो । मध्यकालमा प्राचीनकालीन पेशामा आधारित जातिप्रथालाई जन्मका आधारमा भएको हुनाले धेरै अन्धविश्वासहरूको प्रवेश भइसकेकोले समाजमा धार्मिक अन्धविश्वास अत्याधिक बढेको थियो । काठमाडौं उपत्यकाभित्रका नेवारहरू शिव र बुद्धलाई मान्दथे । नेवारहरू विभिन्न क्षेत्रबाट उपत्यकामा शरणलिई बसेका र त्यही घुलमिल भएको जाति समूह हो । उनीहरूले विहार र मन्दिरहरू प्रशस्त निर्माण गरेका थिए । डा. रेग्मीले उपत्यकाका भित्रका तीनै शहरका विहारहरूको टिपोट विवरण प्रस्तुत गरेका छन् । त्यस

---

[२८७] **ऐजन,** पृ. ७३०-४०, प्रयागराज शर्मा, **कुल, भूमि र राज्य नेपाल उपत्यकाको पूर्वमध्यकालीन इतिहास,** काठमाडौं : नेपाल र एसियाली अनुसन्धान केन्द्र, २०५४, पृ. ५९-१२६

[२८८] रेग्मी, **पूर्ववत्, पादटिप्पणी संख्या-२८**, पृ. ७४५ ।

वर्णनमा स्थापित मिति र आकार प्रकारका साथै निर्माणकर्ताको पनि उल्लेख गरिने धार्मिक अनुष्ठानको पनि संक्षेपमा वर्णन छ ।[२८९] धार्मिक मठ-मन्दिरमा प्रस्तुत कलाकौशलको वर्णन पनि कलात्मक रूपमा पाइन्छ । मध्यकालीन नारी तथा पुरुषले प्रयोग गर्ने गहना र कपडाले तत्कालीन संस्कृतिलाई प्रतिबिम्बित गर्दछ । त्यतिबेलाका तकनिकी प्रविधि तथा शील्पको प्रत्यक्ष उदाहरण ती मठ, मन्दिर र विहारहरूमा पाइन्छ । मन्दिरको निर्माण प्रयोग गरिएका विविध वस्तुले र मन्दिरका ढोकासामु स्थापित वरावरका शालिकमा आफूलाई देवताका भक्तको रूपमा रही प्रार्थना मुद्रामा रहेका मूर्तिहरूले त्यतिबेलाका कलाकारहरूको शिल्पकारिता स्पष्ट झल्कन गएको छ । देवीदेवता र भक्त, रक्षक र क्षेत्रपालहरूका लुगा गहना, हावभाव, मुद्रा आदिबाट पनि मध्यकालीन समान संस्कृतिलाई प्रतिबिम्बित गर्न सकिन्छ । तर कुनै कुनै मठ-मन्दिर र देवलहरूमा प्रयोग भएका वस्तुबाट कुमारी, गणेश, रातो मच्छिन्द्रनाथ, सेतो मच्छिन्द्रनाथ र अन्य देवीदेवताका गहना कपडा दुवै धर्मसँग मेलजोल रहेको पाइन्छ । लुगामा हावापानीको प्रभाव पनि स्पष्ट झल्किएको हुन्छ । डा. रेग्मीले भने ती वस्तुको अध्ययनभन्दा केपुचिन लगायतका पादरीहरूले गरेको वर्णनबाट मात्र लिएको अनुमान गर्न सकिन्छ ।[२९०]

मध्यकालमा छालाका जुत्ताको प्रयोग भए नभएको कुरामा भ्रम पैदा भएको देखिन्छ किनभने उनले पराल, छ्वाली, सनपाट र केतुकेको जुत्ताको उल्लेख गरेपनि छालाको जुत्ताको कुरा पाइन्न । तर मन्दिरभित्र प्रवेश गर्दा जुत्ता लगाउन प्रतिबन्ध गरेका लालमोहरहरू पनि प्राप्त भएबाट त्यो कुरा स्पष्ट भएको छ । मूल 'सूर्वास्तिवादविनयसुत' नामक बौद्धग्रन्थमा चीसो र चट्टानबाट बचाउन पाउमा जुत्ता लगाउने गरेको वर्णन छ । बुद्धका शिष्य आनन्दले छालाका जुत्ता भएकाले नलगाउने गरेका भन्ने स्पष्ट हुन्छ र आजसम्म पनि छालाका जुत्ता मन्दिरमा जाँदा लगाउन प्रतिबन्ध नै छ । चप्पल, जुत्ता र पराले जुत्ता मन्दिरमा जाँदा लगाउन पाइन्छ । गहनाका कुरा र नाम पनि फरक- फरक छन् । खाद्य र पेयको खानपिनका कुरामा भूगोल र जलवायूका आधारले प्रकृति फरक-फरक पर्दछ भने संस्कृति पनि त्यसै आधारले विकास हुने गर्छ । धर्म, परम्परा र समाजका आधारमा खानपिनको विकास हुने गर्छ जुनकुरा डा. रेग्मीले गहनतासाथ निरीक्षण गर्ने सफलता पाएका छैनन् । खासगरी भन्नुपर्दा चन्द्रायन तिथि मुताविक खानपीनका परिकार निर्धारण गर्ने परम्परा थियो । समाजमा प्रचलित ज्योतिष परम्परालाई घडिपला जस्ता समयसारिणी हेर्नेकुरा र शास्त्रीय वर्णनका आधारमा पञ्चाङ्गपात्रो, राशी, तिथि र बार हेरेर राजारंकले शुभबेला हेरी प्रत्येक कार्य गर्नु हुने नहुने निर्णय ज्योतिषीबाट गराउँथे । युद्धमा

---

२८९ **ऐजन,** पृ.. ७४९-७५५ ।

२९० **ऐजन,** पृ.. ७६५ ।

जानुपर्दा पनि ज्योतिषीले नै साइत हेर्ने गर्दथे । ज्योतिषका साथै लौकिक चलनमा शुभ सकुन र साइतमा पनि विश्वास गर्ने समाज थियो ।[२९१]

मध्यकालीन नेपालको इतिहासमा डा. रेग्मीले काठमाडौं उपत्यकाभित्र बेला-बेलामा विभिन्न रोग व्याधिले धेरै कष्ट पुऱ्याएको वर्णनहरू उल्लेख गरेका छन् । त्यस्ता रोगहरूमा हैजा, लूतो, विफर, प्लेगजस्ता प्रकोपबाट उपत्यकाको जनजीवनमा ज्यादै दुःख दिएको पाइन्छ । त्यहाँका राजाप्रजा स्त्रीपुरुष केटाकेटीदेखि बूढाबुढी सबैलाई गम्भिरयातना र मानसिक तनाव पुऱ्याएको कुरा थाहा हुन आउँछ । त्यस्ता स्रोतहरूमा इसाईहरूको वर्णन तथा ठ्यासफूहरूमा भएको टिपोट रहेका छन् । त्यसबाट उपत्यकाबासीहरूमा स्वास्थ्यसम्बन्धी ज्ञानको अभाव रहेको कुरा अनुमान गर्न सकिन्छ । उपत्यकाभित्र घोडा, घोडाका बग्गी, हात्ती जस्ता बाहनहरूको पनि प्रयोग गरिन्थ्यो । तर उनीहरूको प्रयोग राजकीय, भारदार र खान्दानी तहकाले मात्र गर्ने गर्दथे । उपत्यकाभित्रका मानिसहरू रुढीवादी अन्धविश्वासी थिए र राजाप्रजा सबैले त्यस कुरामा मान्यता गर्दथे । प्राकृतिक प्रकोपलाई दैवीइच्छा मान्ने हुँदा देवीदेवताको कोपकाल पर्नाले प्राकृतिक दूर्घटना पर्ने कुरामा मध्यकालीन नेपालका मानिसहरूको विश्वास थियो । सामन्तीप्रवृत्तिमूलक समाज भएकोले उनीहरूको हैकम बढ्ता थियो । रुढीवादी र परम्पराकै आडमा सामन्ती प्रवृत्तिले शोषण गर्ने मौका पाएको थियो । विशेषगरी पुरोहित वर्ग, धनीमानी, भलाआद्मी र समाजका गण्यमाण्यहरू पनि त्यसबाट फाइदा उठाउन तत्पर रहन्थे । शिक्षा तथा अर्थको अभाव भएका अवस्थामा रुढीवादीले बढ्ता जरो गाडदछ । ईश्वर, देवता, पुरोहित र जमिन्दारहरू मिलेर सर्वसाधारणलाई अँध्यरोमै पारिरहेका थिए । जनविश्वास दीर्घकालीन, स्वस्थ, पवित्र, सम्पन्न र ढुक्क किसिमको हुन्थ्यो । उनीहरू स्वर्ग, नरक, पूर्वजन्म, पुनर्जन्म जस्ता कुरामा गहिरो विश्वास गर्दथे । ईश्वरीय आर्शिवादबाट ठूलो मान्छे बन्न सकिने कुरामा जनताको गहिरो विश्वास थियो । त्यस्ता कुरा मध्यकालीन अभिलेखहरूमा यत्रतत्र उल्लेख भएको कुरा डा. रेग्मीले वर्णन गरेका छन् । खानु, पिउनु र रमाउनु पर्ने कुरामा जनताको विश्वास पनि थियो ।[२९२]

मध्यकालीन नेपालमा भाषा तथा साहित्यको प्रचूर विकास भएको थियो । आफ्नो मातृभाषाका साथै छिमेकी भाषाको प्रभाव पनि परेको देखिन्छ । त्यस्ता कुरामा तत्कालीन अभिलेख र लिखित स्रोतहरूले व्यक्त गरेका छन् । ताडपत्रमा नेपाली, संस्कृत र नेवारी भाषाको प्रयोग भएको पाइन्छ । ज्योतिषी विधाको विकास, काव्य, साहित्य, नाटक, प्रहसन, राजनीतिक, यौनचित्र, आयूर्वेदीय चिकित्सापद्धति, गीत बाद्यवादन, संगीतमा उर्दू, मैथिली, अवधि र भोजपुरी भाषाको पनि प्रभाव देखिन्छ । वास्तवमा भन्नुपर्दा मल्ल शासनकालमा

---

[२९१] **ऐजन,** पृ.. ७८०-८१५ ।

[२९२] **ऐजन,** पृ. ८१६-२५ ।

काठमाडौं उपत्यकामा भएको कलाकौशल र साहित्यिक विकासमा दृष्टिले स्वर्णयुग भन्न पनि सकिन्छ । स्वयं शासकहरू पनि बुद्धिमान, विद्वान् तथा विवेकी थिए । जनताहरू बाँसुरी विभिन्न किसिमका बाजा बजाउन, दमहा, डम्फू र ढोलक बजाउन योग्य हुनाले मनोरञ्जनको प्रबन्ध राम्रो हुँदा रमाएर बसेका थिए । मल्लकालमा प्रत्येक टोल-टोल र गाउँ-गाउँमा नृत्यमण्डली, वायुमण्डली र समूहहरू तयार भइसकेका र मौका-मौकामा जात्रा पर्व पारेर त्यस्ता नाचगान बाद्यवादन कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दथे । त्यसैको प्रभाव हालसम्म पनि अवशेषको रूपमा रहेको पाइन्छ । डा. रेग्मीले मध्यकालीन नेपालको स्पष्ट चित्र उतारी नाचगान, बाद्यवादन, मञ्चन, साहित्य, कला, कौशल तथा विभिन्न शीप र कलाको विकासमा त्यतिबेला प्रचुर विकास भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

छैठौं अध्यायमा मल्लकालीन कला र वास्तुकलाको विकास काठमाडौं उपत्यकामा भएको कुरालाई विकास गर्न राजाहरूले मद्दत गरेको कुरालाई स्पष्टसँग वर्णन गरेका छन् । राजाहरू आफैले जनताद्वारा तयार पार्ने मञ्चमा पुगेर नृत्य र नाटकमा समेत अभिनय गर्न पुगेका हुन्थे । त्यसैले राजाहरू जनताका प्रिय र मायालु हुन्थे । कला सिर्जना गर्नमा राजाहरूले जनतालाई प्रेरित गरी मद्दत समेत दिने गर्दथे भन्ने कुरा तत्कालीन कलाकौशलपूर्ण मन्दिर दरबार, घर, धर्मशाला, सत्तल, डवली, पौवा, देवल, स्तूप विहार र गुम्बाको निर्माणबाटै पनि जानकारी पाइन्छ । तत्कालीन नेपालमा मूर्तिकला चित्रकला, भित्तेचित्र तथा थाङकाको पनि खूब विकास भएको थाहा पाइएको छ ।[२९३]

मध्यकालीन नेपालको इतिहासलाई शिक्षा, कला, मञ्चन, वास्तुकला, मूर्तिकला, भित्तेचित्र आदि निर्माणको दृष्टिकोणबाट स्वर्णयुग मानिन्छ भनी माथि पनि उल्लेख गरिसकिएको छ । त्यसरी प्रख्यात गराउनमा उत्तरमध्यकालीन काठमाडौं उपत्यका भित्रका राजाहरूको भूमिका रहेको कुरा पनि माथि सङ्केत गरिसकिएको छ । नेपालका घरहरू भन्दा मन्दिरहरू बढी छन् भन्ने टिप्पणी विदेशी लेखकहरूले गरेका कुरालाई सार्थक तुल्याउन उत्तरमध्यकालीन काठमाडौं उपत्यकाभित्रका राजाहरूले योगदान पुऱ्याएको कुरा पनि कम महत्त्वको मान्न सकिन्न । मध्यकालीन नेपालमा मन्दिरका प्रकारको पनि विवेचना गर्दै शिखर शैलीलाई नेपालको परम्परागत कलाशैली मानेका छन् । त्यस्तै छानेशैलीको प्रचलन नेपालमा प्राचीनकालबाटै रही आएको हुँदा त्यो कलालाई पनि परम्परागत नेपाली शैली मानिन्छ । नेपाली कला, वास्तुकला र मूर्तिकलाको विकासको केन्द्र काठमाडौं उपत्यका रहेको कुरामा पनि कुनै विवाद छैन । त्यस दृष्टिकोणबाट काठमाडौं उपत्यका पर्यटकहरूका लागि पर्यटनको आकर्षण केन्द्र बनेको छ । विदेशी र स्वदेशी विद्वान्हरूलाई कला, वास्तुकला र मूर्तिकलाको नेपाली शैलीको अध्ययन गर्नका लागि विभिन्न मन्दिर, विहार,

[२९३] **ऐजन,** पृ. ८३०-८६५ ।

दरबार, मण्डप, धर्मशाला, घरपौ, आगमघर जस्ता भवनहरू र मूर्ति, टुडाँल, कलाको क्षेत्रमा नयाँ सूचना प्रवाह गर्दछन् । मध्यकालीन बसोवास, शहर बजारको विकास, ढल, पोखरी, सार्वजनिक स्थल र दरबारका साथै पुराना घरहरूको पनि योगदान कम महत्त्वको मानिदैन । विशेषगरी विहार र स्तूपकलाको अध्ययन बुद्ध धर्मावलम्बीहरूले मात्र नभई सबैका लागि अनुसन्धेय छ । स्वयम्भू र वौद्धनाथको उदाहरणको रूपमा त्यसलाई लिन सकिन्छ । मध्यकालीन लेखकहरूले लेखि छोडेका सामग्रीहरूको अध्ययनबाट पनि तत्कालीन कला, समाज, वास्तुकला र रहनसहनको ज्ञान हासिल गर्न सकिन्छ । हिन्दूधर्मका मन्दिरहरूमा पशुपति, कृष्णमन्दिर, सर्वेश्वरमहादेव, उमामहेश्वर, न्यातपोल, जैशीदेवल, हनुमानढोका, भक्तपुर र पाटनको राजदरबारहरू, नारायणस्थान, तलेजुजस्ता मन्दिरको कला, वास्तुकला तथा विभिन्न विषयको अध्ययन गर्न सकिन्छ ।[२९४]

नेपालको मध्यकालीन इतिहास दरवार निर्माणकलाको दृष्टिबाट पनि कम महत्त्वको छैन । काठमाडौं उपत्यका भित्रका तीनवटै राजधानी तथा अन्य राज्यहरू कीर्तिपुर, नुवाकोट, बनेपा, धुलिखेल, मकवानपुर, तनहुँ, चौदण्डी, लमजुङ्ग, पाल्पा जस्ता ठाउँको अध्ययन पनि अति महत्त्वका मानिन्छन् । त्यस्ता मुकामहरू कतिपय ठाउँ त भग्नावस्थामा पुगिसकेका छन् । मल्ल राजाहरूका बारेमा डा. रेग्मीले विस्तारपूर्वक उल्लेख गरेका भए पनि बाहिरी राजधानीको वर्णन छैन भनेपनि हुन्छ । दरवारका प्रवेशद्वार, मुलढोका, झ्याल, टुँडाल, निदाल, तला, छाना, गजुर, कोठाको प्रकार र सजावट जस्ता कुरामा गम्भीर अध्ययन गर्न सकिन्छ । काठमाडौंलाई भगवान विष्णुको सुदर्शन चक्र भक्तपुर पाञ्चजन्य शंख र ललितपुरलाई कमलदल मानिएको छ । इतिहासकार डेनियल राइटले सम्पादन गरेको वंशावलीमा तीनवटै शहरको बनोटका बारेमा चर्चा गरिएको छ । त्यहाँ कान्तिपुरलाई खड्ग, भक्तपुरलाई डमरु र पाटनलाई चमत्कार शहर भनी वर्णन गरिएको पाइन्छ ।[२९५] डा. रेग्मीले काठमाडौं उपत्यकाका दरबार, मन्दिरजस्ता कला र वास्तुकलाको विस्तृत वर्णन गरेका पाउँछौं । उनले राजाका दरबार, धनीमानी भारदारका घर बस्तीदेखि विभिन्न जाती बसोवास गर्ने घरको ढाँचाकाँचाका बारेमा पनि स्पष्टसँग उल्लेख गरेका छन् । घरका निर्माण सामग्री, कलाकार, कोठा, तला, छाना, भरेङ, भान्छा, पूजाकोठा, अतिथि कक्ष र आगो बाल्ने ठाउँ, जग तथा पानी निकासका बारेमा पनि लेखेका छन् । भवन निर्माण सामग्री र त्यसको उपलब्धताका बारेमा पनि त्यसमा उल्लेख भएको पाइन्छ । समग्रमा डा. रेग्मीले मध्यकालको कलालाई राम्रो चित्रण गर्ने सफलता पाएका छन् ।[२९६]

---

[२९४] **ऐजन,** पृ. ८७५-८८५ ।

[२९५] **ऐजन,** पृ. ९००-९१० ।

[२९६] **ऐजन,** पृ. ९१५-९५० ।

मध्यकालीन नेपाल खण्ड II मा इतिहासको मात्र वर्णन नगरी कलाका विविध पक्षका बारेमा चर्चा गरेको कुरा माथिका पंक्तिहरूमा वर्णन गरिसकिएको छ । त्यसै सिलसिलामा मूर्तिकलाको विकासका बारेमा पनि डा. रेग्मीले आफ्नो कृतिमा मध्यकालीन नेपालको वर्णनमा क्रममा उल्लेख गरेका छन् । धातुमूर्तिकलाको विषयमा, त्यसको निर्माणकलामा पनि प्रकाश पारिएको छ । नेपालमा विकास भएका मूर्तिकलामा पाषण (ढुंगा), मृत्तिका (माटो), काष्ट (काठ) र धातु (सुन, तामा, पित्तल, काँश, ढलौट, सिलौट, फलाम) जस्ता रहेका छन् । विभिन्न देवीदेवता, क्षेत्रपाल, द्वारे र स-साना कुरादेखि राजा रैती तथा जनावरमा मूर्तिहरू निर्माण गरी विभिन्न ठाउँमा स्थापना गरी राखिएका छन् । मध्यकालमा निर्मित विभिन्न मूर्तिहरू धेरै चोरिए पनि केही अद्यापि सुरक्षित छन् अथवा बाँकी रहेका छन् । त्यस्ता मूर्तिहरूमा सार्वजनिक स्थल, मन्दिर, व्यक्तिगत घर, स्तुप, गुम्बा, विहारजस्ता ठाउँमा रहेका छन् । डा. रेग्मीले वर्णन गरेका मूर्तिकलाको शैली विश्लेषणात्मक भन्दा वर्णनात्मक पाइन्छन् । इतिहासको पुस्तकको सन्दर्भमा कला, वास्तुकला र मूर्तिकलाका बारेमा कमै लेखिएको हुन्छ तापनि डा. रेग्मीले स्पष्टसँग त्यसको प्रस्तुती गरी विशेष उल्लेखनीय कार्य गरेको मान्न सकिन्छ । नेपाली कलामा पाल, सेन, गान्धार, राजस्थानी, वैशाली र सिमरौनगढको कलाबाट प्रभाव परेको पाइन्छ । विशेष गरी राजस्थानी धातु कलाको प्रभाव नेपालमा बढ्तै पाइन्छ । आधुनिक कालमा पनि मध्यकालीन राजस्थानीकलाको प्रभाव भएको कुरा डा. रेग्मीले आफ्नो कृतिमा उल्लेख गरेका छन् । त्यसो भने पनि नेपाली भेषभूषाको प्रयोग गर्दा कलाकारहरूले नेपाली शैलीलाई घुसाउन सफल भएको पनि पाइन्छ । त्यस्तै स-साना मूर्तिहरूमा भने स्पष्ट नेपाली शैली पाइन्छ । नेपालमा कलाको विकासमा बाह्य प्रभाव सुरुका अवस्थामा देखिएको भए पनि उत्तरमध्यकालमा आएर नेपाली कलामा पूर्णतः नेपाली शैलीको विकास भएको पाइन्छ । काठमाडौं उपत्यकाभित्रका तीनवटै राजधानी रहेका ठाउँमा राजादेखि रैतीसम्म, मन्दिरदेखि स्तूप, विहार र चैत्यसम्मका कलामा नेपाली शैलीको विकास भइसकेको देखिन्छ ।[२९७]

मध्यकालीन नेपाली कलाको विकासमा भएको वर्णनलाई राम्रै गरी प्रकट गर्न सफल भएका छन् । नेपालीकलामा नेपाली शैलीको विकासमा नेपालीहरूको ठूलो योगदान रहेको र त्यसको प्रभाव नेपालबाट बाहिर तिब्बत र चीनमा समेत पर्न गएको कुरा पनि कम उल्लेखनीय मान्न सकिन्न । भारतमा नेपालीकलाको विकासमा विशेष प्रभाव परेको कुरा पनि महत्त्वपूर्ण हुन गएको छ । नेपाली छानेशैली नेपालको मौलिक कला रहेको कुरामा सारा विश्वका विद्वान्हरूलाई जानकारी गराउने कार्यमा प्रस्तुत कृतिमार्फत् डा. रेग्मीले महत्त्वपूर्ण योगदान गरेको कुरालाई प्रसंशा गर्न सकिन्छ । समग्रमा डा. रेग्मीको लेखनले

---

[२९७] **ऐजन,** पृ. १८०-१९५ ।

नेपालीकलालाई प्रचार गर्ने, व्याख्या विश्लेषण गर्ने विद्वान् र भाविपिंडीलाई ठूलो मद्दत पुग्ने देखिएको छ ।

cGTodf dWosfnLg g]kfnsf] bf];|f] v08df kl/ro, pkTosfleqsf /fhfx¿n] u/]sf] zflGt ;Demf}tf, pkTosfsf ^ j6f /fHox¿df ljeQm ePsf], afO;L–rf}aL;L dNn /fHo, pkTosfsf kIfdNnn] ljefhgsf] cf/De u/]sf ljb]zLx¿n] g]kfnnfO{ ljb]zLx¿s} clwgdf /x]sf] s'/fnfO{ 8f= /]UdLn] To;sf] ljj]rgf / gsf/fTds l6Kk0fL klg u/]sf 5g\ . eQmk'/ /fHosf] j0f{gdf ;flxTo, snf / jf:t'snfsf] pGgltsf] j0f{g ul/Psf] 5 . /fhfsf dGqL / ;Nnfxsf/ /x]sf k|wfgx¿n] u/]sf] if8\oGq / 5nsk6sf] klg rrf{ ul/Psf] 5 . pkTosf leqsf tLgj6} dNn/fHodf cfGtl/s k"m6 / sfhL ef/bf/x¿sf] cb"/bzL{tf / c;Ifdtfsf] sf/0f cl:tTj g} nf]k x'g uPsf] k|;ËnfO{ /fd|f] lsl;dn] pNn]v ul/Psf] 5 . pkTosfleqsf afl;Gbfn] g]jf/L lnlk / g]jf/L efiffsf] k|of]u u/]sf x'gfn] s]xL k|;Ëx¿sf] cy{nfO{ :ki6 ug{ g;s]sf] a'lemG5 .

५.४ मिडियभल नेपाल (भोलुम III)

D.R. Regmi, **Medieval Nepal, Vol. III**, Calcutta: Firma K.L. Mukhopadhyaya, 1966, pp. 1-153.

डा. रेग्मीको मध्यकालीन नेपालको इतिहास तेस्रो खण्डमा ई. १७४०-१७६८ सम्मका घटनाहरूलाई समावेश गरिएको छ । जसमा मुख्यतया ऐतिहासिक सामग्रीहरू जसअन्तर्गत नेपालको पूर्व मध्यकालको इतिहास र संस्कृतिको विस्तृत जानकारी दिइएको छ । त्यस्ता सामग्रीहरूमा अभिलेखहरू, वंशावलीहरू र दैनन्दिनी हस्तलिखित ग्रन्थजस्ता स्रोतबाट लेख्ने काम गरिएको छ । उक्त ग्रन्थको पृष्ठभूमिमा ई. ७४० देखि १७६८ सम्मको १००० वर्षको अवधिलाई प्रकाश पार्ने पाण्डुलिपि र पुष्पिका वाक्यमा मध्यकालीन राजाहरूले आफ्नो स्तूति लेखाउन लगाएको बुझिन्छ । इतिहास निर्माणार्थ तत्कालीन घटनाक्रमलाई पुष्टि गर्ने सामग्रीहरूको खोजी गरी सङ्क्षेपमा प्रस्तुत गरेर उक्त ग्रन्थ तयार पारेको उल्लेख प्राक्कथनमा गरिएको छ । कृतिको प्राक्कथनमा पुस्तकमा प्रस्तुत सामग्रीहरू सक्कली, प्रथमपटक प्रकाशित, आधिकारिक स्रोतको अभावलाई पूरा गर्न सक्ने, नेपालको इतिहास र संस्कृतिको अध्ययनलाई सहयोग पुऱ्याउन सक्ने, वृहत खोज-अनुसन्धानबाट यी सामग्रीहरू प्राप्त भएका र भावी अन्वेषकलाई अनुसन्धान गर्न सहयोग पुग्ने आदि प्रसङ्गहरू उल्लेख भएबाट यो कृति महत्त्वपूर्ण उल्लेखनीय र पठनीय सामग्री भन्न सकिन्छ । अभिलेख जस्ता स्रोतहरूलाई प्राचीनकालदेखि विश्लेषण गरी १४ औं शताब्दीसम्मको इतिहास तयार पारिएको छ भने १७-१८ औं शताब्दीमा प्राप्त वंशावली र ठ्यासफूजस्ता स्रोतहरूलाई पनि कृतिमा स्थान दिइएको छ । प्रस्तुत ग्रन्थमा पछिल्ला अवधिका अभिलेखहरूलाई स्थान दिइएको छैन । त्यस्ता सामग्रीहरूलाई प्रकाशकले विलम्बका कारण सजिलै प्रयोग गर्ने सामर्थ्य देखाउन सकेन । यत्रतत्र प्रकाशित सामग्रीलाई प्रयोग गर्ने प्रयत्न गरेको छ । तत्कालीन सामग्रीलाई अन्यत्र प्रकाशन गर्ने प्रयास गरिने कुरा उल्लेख गरिएको छ । सकेसम्म पृथक ग्रन्थ प्रकाशन गर्ने लक्ष्य पनि लिइएको थियो ।[२९८]

[२९८] डि.आर रेग्मी, **मिडिएभल नेपाल,** भोलुम III , कलकत्ता : फर्मा के.एल. मुखोपाध्याय, ई. १९६६, भूमिका ।

मध्यकालीन नेपाल तेस्रो खण्डमा प्रकाशित सम्पूर्ण सामग्री प्रारम्भिक स्रोत हुन् र यसपूर्व कहिं कतै प्रकाशित भएका छैनन् भनी घोषणा गरिएको छ । नेपालको इतिहास र संस्कृतिलाई प्रकाश पार्ने त्यस्ता सामग्रीको नितान्त महत्त्व रहन्छ र तथ्यपरक कुराहरूलाई इतिहासमा समावेश गर्न सकिन्छ । व्यापक खोजी र सङ्कलनको प्रतिफलस्वरूप उक्त ग्रन्थ प्रकाशनमा आएको कुरा लेखकले औंल्याएका छन् । त्यस अवधिसम्म नेपालको इतिहासका सामग्रीहरूले राम्रो स्थान नपाई यत्रतत्र विश्रृङ्खलित अवस्थामा परिरहेका थिए । वास्तवमा त्यस्ता साम्रगीलाई दोस्रो खण्डमा पनि स्थान दिन सकिन्थ्यो । पछि अन्वेषण गर्नेलाई यस कार्यबाट मद्दत पुग्ने आशा लिएको लेखकले उल्लेख गरेका छन् । प्रस्तुत ग्रन्थको पहिलो खण्डको परिशिष्टमा ऐतिहासिक क्रम बद्धताको आधारमा प्रस्तुत गरिएको छ । प्रस्तुत ग्रन्थ तयार पार्दा लेखकलाई धेरै महानुभावहरूबाट मद्दत मिलेको आभास हुन्छ । त्यस्ता व्यक्तिमा शुभवीर पाण्डे र के.एल्. मुखोपाध्याय अग्रपंक्तिमा रहेको उल्लेख पाइन्छ । प्रकाशकका तर्फबाट कम मूल्यमा स्रोत-सामग्रीहरूको उपलब्धता हुन सकोस् भन्ने ध्येयले सानै आकृतिमा जनसमक्ष ल्याएको उल्लेख गरिएको छ । नेपालको इतिहास र संस्कृतिलाई प्रकाश पारी प्रमाणिकता प्रदान गर्ने यस्ता सामग्रीको महत्त्व अवर्णनीय रहेको छ । प्रस्तुत ग्रन्थमा अभिलेख, डायरी (दैनन्दिनी), जमीनको टिपोट र इतिहासमूलक वंशावलीलाई स्थान दिइएको छ । तेस्रो खण्डलाई प्रकाशनमा ल्याउन सकेकोमा प्रकाशकले प्रसन्नता व्यक्त गरेका छन् । त्यसका साथै केही चित्र र चित्रपट नक्सा र अन्य सामग्रीलाई पनि कृतिमा स्थान दिइएको छ । पूर्ववर्ती ग्रन्थमा समावेश नभएका कुराहरूलाई यस ग्रन्थमा समावेश गरिएको छ ।[२९९]

नेपालको मध्यकालीन इतिहासलाई आवश्यक स्रोतहरूको सङ्कलन गरेको प्रस्तुत ग्रन्थमा अधिकांश पुराना शिला अभिलेखहरू समाविष्ट छन् । १४ शताब्दीका ठ्यासफू र अभिलेखहरूलाई १४ देखि १८ रौं शताब्दीसम्मको अवधिलाई नेपालको इतिहासमा प्रकाश पार्ने त्यस्ता स्रोतहरू प्रस्तुत ग्रन्थमा रहेका छन् । प्रारम्भिक स्रोतहरूको सङ्कलनको रूपमा प्रस्तुत ग्रन्थ पहिलो भएको डा. रेग्मीले घोषणा गरेका छन् । नेपालको इतिहास र संस्कृतिलाई प्रकाश पार्नका लागि तथ्य स्रोतहरूको सङ्कलन अत्यावश्यक रहेको हुन्छ । ई. १९६१ मा प्रस्तुत ग्रन्थ ई.१९६६ मा प्रकाशित भएपछि डा. रेग्मीका विरुद्ध प्रस्तुत ग्रन्थका बारेमा कडा टिप्पणीहरू गरिएका पनि थिए । स्पष्टसँग भन्नु पर्दा पहिलो खण्डमा १२, ३०-३५ दोस्रो खण्डमा प्रकाशित भइसकेका हुँदा कति प्रारम्भिक स्रोतसामग्री हुन् भन्ने स्पष्ट हुन्छ । हुनत लेखकले लेख्ने र प्रकाशकले प्रकाशन गर्ने समयको दूरी लामो हुनाले त्यस्तो हुन गएको जानकारी पाइन्छ । तर लेखकले त्यस कुरालाई राम्रोसँग प्रकाश पार्न सकेको जस्तो लाग्दैन ।

[२९९] **ऐजन,** पब्लिकेशन, नोट ।

प्रस्तुत कृतिमा परिशिष्ट ए अभिलेख नं. १-७, परिशिष्ट वी गोपालराज वंशावली १-८, परिशिष्ट सी केशरशम्शेरसँग सम्बन्धित वंशावली, परिशिष्ट डी, भूपेन्द्रमल्लको राजवर्णन आदि समावेश गरिएका छन् । डा. रेग्मीले माथिको विषयसूची प्रस्तुत गरेपनि वास्तवमा विषयवस्तुमा पृथक रहेको पाइन्छ । उदाहरणको लागि परिशिष्ट १ देखि ८ सम्मका विषयवस्तु र सामग्री मिलेका छन् । परिशिष्ट डी मा उल्लेख भएका कुराहरूमा केबल राजवर्णनको मात्र उल्लेख छ र राजा भूपतिन्द्र मल्लको वर्णनमा उक्त कुरा आधारित भएको र त्यस्ता कुरा विभिन्न ठ्यासफूहरूमा पनि उल्लेख भएको देखिन्छ । डा. रेग्मीले प्रस्तुत ग्रन्थमा जम्मा ९७ वटा अभिलेखहरू समावेश गरेका छन् । डा. रेग्मीले यस ग्रन्थमा पहिलो चोटी प्रकाशित भनेपनि इतिहास प्रकाश, संस्कृत सन्देश, शेशिल वेण्डाल, आदिले प्रकाशित गरेका अभिलेखहरू पनि समाविष्ट छन् । तर ती स्रोतहरू निर्देशन गर्दा विधिपूर्वक गरिएको भने पाइन्न । जे भए पनि उनले पूर्वप्रकाशित स्रोतको उल्लेख गरेकै मान्नु पर्छ । अभिलेखहरू, मठमन्दिर, विहार, चैत्य भएका ताम्रपत्र, शिलापत्र आदि समावेश हुनु प्रस्तुत पुस्तकको आकर्षण पक्ष हो भने जसमा काठमाडौं, पाटन, भादगाउँ, साँखु, फर्पिङ, बनेपा, नाला, ठिमी, साँगा, चापागाउँ, कीर्तिपुर आदि ठाउँमा प्राप्त अभिलेखहरू समावेश छन् । परिशिष्ट ए मा अभिलेखहरूको प्रास्वभसम्मका मूलपाठ र परिशिष्ट वी मा गोपाल राजवंशावलीको नै पाठ प्रकाशित गरिएको छ । गोपालराजवंशावलीलाई शेशिल वेण्डालले सर्वप्रथम पत्ता लगाएका थिए । त्यसैले गोपालराजवंशावलीलाई वेण्डाल वंशावली भनी लेखकहरूले उल्लेख गरेका पनि छन् । उनले सो वंशावलीलाई F. 17 बाट F. 30a सम्मलाई पहिलो खण्पड F. 30b बाट F. 36a सम्म र वंशावली III F.36a बाट B63 सम्मलाई 50b समेत प्रस्तुत गरिएको छ । त्यस्तै योगी नरहरिनाथले पनि प्रकाशन गरेको कुरालाई डा. रेग्मीले मध्यकालीन नेपाल खण्ड III मा इमान्दारीपूर्वक उल्लेख गरेका छन् । शेशिल वेण्डालका अतिरिक्त अन्य लेखकबाट पनि गोपालराज वंशावलीको प्रकाशन गरेका छन् र आँफू लिपि विशेषज्ञ नभएबाट अरूले पढेर मात्र प्रकाशन गरेका सामग्रीलाई यथावत् प्रकाशन गरेका छन् । त्यसरी अर्काबाट पढिएका गल्ति कुरा पनि आँफूमा लिपि ज्ञान नहुँदा जस्ताको तस्तै हूवहुँ सरोट गर्नुपर्ने हुन्छ र गल्ती सच्चिन पाउँदैन । वर्तमान नेपालमा त्यही कमजोरी इतिहास लेख्ने विद्वान्हरूमा रहेको छ । त्यस अभावलाई लिपि विषय समावेश गरेर पूर्ति गर्न सम्भव देखिन्छ ।

परिशिष्ट सी मा एउटा अर्को वंशावलीलाई पनि स्थान दिइएको छ । उक्त वंशावलीलाई जनरल केशरशम्सेरले स्थापना गरेको केशर पुस्तकालयमा प्राप्त भएकोले उक्त वंशावलीलाई सर्वप्रथम लुशियानो पेटेकले प्रकाशित गरेका थिए र त्यसैलाई हुवहु डा. डिल्लीरमण रेग्मीले मध्यकालीन नेपाल खण्ड III मा स्थान दिएका छन् । त्यस वंशावलीमा डा. रेग्मीले धेरै ठाउँमा त्रुटिहरू यथावतै रहेका छन् । डा. रेग्मीले परिशिष्ट तृतीयअन्तर्गत

ठ्यासफूलाई स्थान दिएका छन् । ठ्यासफू भन्नाले काठमाडौं उपत्यकामा बसोवास गर्ने शिक्षित व्यक्तिले घटना विवरण, आयव्यय, राजकीय कार्यको पनि लेखन गरेर राखेका हुन्थे त्यसैलाई नेवारी भाषामा ठ्यासफू भनिएको पाइन्छ । विषयसूचीमा ठ्यासफू ए देखि जी सम्मलाई उल्लेख नगरी एकैचोटि पाठमामात्र उल्लेख गरेकाले पाठकलाई भ्रम पैदा गरिदिएको पाइन्छ । त्यसैगरी माथिल्लो वर्णिनअनुसार परिशिष्ट डी मा राजवर्णन भनी भक्तपुरका राजा भूपतिन्द्रमल्लले लेखी राखेको रामायणमा उल्लेख गरेको राजवर्णनको चर्चा गरिएको छ । ठ्यासफू ए मा १०४ पत्रमोडेको ने.सं. ७९८ (ई. १६७८) देखि ८२६ संम (ई. १७०५) नेपालको वर्णन परेको छ । डा. रेग्मीले वर्णन गरेको सोमदान मण्डलको हुवहु वर्णनलाई उल्लेख नै नगरी आफ्नो बनाएको दोष विद्वान्हरूले लगाएका छन् । डा. रेग्मीले ठ्यासफूको मूलखण्ड प्रकाशनपूर्व नै आँफूले प्रकाशित गरेको देखिन्छ । तर ई. १९६१ मा प्रकाशनार्थ दिएको कृति ५ वर्षपछि मात्र छापिन जाँदा त्यस्तो पर्न गएको अनुमान गर्न सकिन्छ । त्यसै अन्तरालमा सोमदान मण्डलले यिनै सामग्रीहरू प्रकाशित गरेको हुनसक्छ । त्यसैगरी ठ्यासफू वी. मा १९ पत्रलाई खिचेर ४ पृष्ठमा D.A. (I) A(II) B (I) B(II) भनी २९ पृष्ठको ठ्यासफू W ३० पृष्ठको, ठ्यासफू F, ठ्यासफू ९, ठ्यासफू २० हरूलाई संयुक्तरूपमा अध्ययन गर्दा श्रृङ्खलावद्ध नेपालको इतिहासलाई प्रकाश पार्न समर्थ रहेको पाइन्छ । नेवारी भाषामा लेखिएका ती ठ्यासफूहरूले ताडपत्रमा स्थान पाएका र ताडपत्रकै दानपत्ररूपका पत्रहरू पनि नं I-X सम्मका सामग्री अत्यन्तै उपयोगी रहेकाछन् । संशोधन मण्डलका विद्वान्हरूले ठ्यासफू D (जुन AI-II BI- II हुन्) लाई ऐतिहासिक घटनावली नामको शीर्षक दिए शंकरमान राजवंशीबाट प्रकाशित गरिसकिएको छ ।[३००] डा. डिल्लीरमण रेग्मीले पृष्ठभूमिस्वरूप भूमिकामा उल्लेख गरेका सामग्रीहरू आफ्नो पत्रिकामा छापिइसकेको दावा गर्छन् भने शंकरमानले पहिलोचोटि छापेको दावा गरी आएको देखिन्छ ।

नेपालको उत्तरमध्यकालीन इतिहासमा प्रकाश पार्ने सामग्रीहरूको सङ्कलन गरी प्रस्तुत ग्रन्थ प्रकाशनमा आएर नेपालको मध्यकालीन इतिहास प्रष्ट भएको छ । आफ्ना नातेदार माहिला गुरु हेमराज पाँडेवाट राणा शासकको सुदृष्टि प्राप्त गरेका डा. रेग्मीले नेपालका लुकेर बसेका र विदेशीले हेर्न पाउने र नेपालीले नपाउने सामग्रीलाई ठूलावडा मानिसका नातेदारका आधारमा हेर्न पाएका थिए । अंग्रेजी भाषामा राम्रो दखल भएका डा. रेग्मीले अर्थशास्त्र पढेर पनि इतिहासको क्षेत्रमा लागेर दर्जनौं कृतिहरू छोडेर जानुमा ससुराली खलकको पृष्ठपोषण रहेको कुरा पनि अनुमान गर्न सकिन्छ । त्यसो भएर पनि डा. रेग्मी उच्चकोटीको विद्वान् तथा इतिहास चेतना भएको लेखकको रूपमा पनि निर्विवादरूपमा स्वीकार गर्न सकिन्छ । अन्त्यमा सुद्धिपत्र समावेश हुनुले मध्यकालीन इतिहास जान्न बुझ्न खोज्नेहरूलाई थप अनुसन्धान गर्न प्रशस्त मार्ग खुलेको अनुभव गर्न सकिन्छ ।

---

[३००] शंकरमान राजवंशी (स), **ऐतिहासिक घटनावली**, काठमाडौं : पुरातत्त्व विभाग, २०२०, पृ. १-२१ ।

अन्त्यमा यस ग्रन्थमा ई. ७४० देखि १७६८ को अन्तराललाई विवरणसहित वर्णन गरिएको छ । यसमा उल्लेख गरिएका स्रोतहरू प्रारम्भिक सूचनाको आधारमा गरिएका छन् । विश्रृङ्खलित तथा असुरक्षित स्थितिमा रहेको सामग्रीहरू जुटाएर यस्तो विवेचनमूलक पुस्तक डा. रेग्मीले प्रकाशन गरेका छन् । व्यासफू र वंशावलीको पनि प्रयोग गरिएको छ । नेपालको उत्तरमध्यकालीन इतिहासलाई प्रकाश पार्न सकिने महत्त्वका सामग्रीहरूको प्रयोग यस ग्रन्थमा गरिएको पाइन्छ ।

५.५ मिडियभल नेपाल (भोलुम IV)

D.R. Regmi. **Mediveal Nepal, Vol. IV**, Calcutta; Firma K.L. Mukhopadhyay, (1966), p. 1-359.

ऐतिहासिक स्रोत-सामग्रीहरू समावेश भएको डा. रेग्मीको प्रस्तुत मध्यकालीन नेपाल भाग ४ एक महत्त्वपूर्ण कृति मानिन्छ । जसमा पूर्वप्रकाशित तथा अप्रकाशित अभिलेख र ठ्यासफुहरू समावेश छन् । मध्यकालीन नेपालको भाग तेस्रो र चौथो पनि महत्त्वपूर्ण अभिलेखहरूको सङ्कलन गरी ई. १५२४-१७६८ को अवधिभरका प्राप्त अभिलेखहरूलाई परिशिष्टजनकरूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त ग्रन्थ डा. रेग्मीले पाठकहरूसमक्ष तयार गरी प्रकाशितरूपमा उपस्थित गराउन पाएकोमा खुसी व्यक्त गरेका छन् । लेखकका मूल उद्देश्य सम्बन्धित ग्रन्थमा नै प्रकाशित तथा अप्रकाशित स्रोतहरूको अभिलेख्य सामग्रीको प्रसङ्ग राख्ने आशा राखेर लेखनकार्य गरेका थिए । तर स्थानाभावका कारणबाट सम्बन्धित ग्रन्थमा नै समावेश गर्ने अवसर नमिलेकोमा लेखकबाट वाध्यता रहेको भाव व्यक्त गरिएको छ । परिणामस्वरूप मध्यकालीन इतिहासमा I र II खण्डमा त्यहाँ बयान गरिएको पाठलाई पुष्टी गर्ने स्रोतहरूलाई समावेश गर्न असमर्थ रहेको उल्लेख गरिएको छ । प्रस्तुत ग्रन्थ नेपालको मध्यकालीन इतिहास IV खण्डमा सकेसम्म बढी र गहन स्रोतहरूलाई समवेश गरिएको पाइन्छ । त्यस्ता सामग्रीहरूमा अभिलेख, वंशावली र दैनन्दिनीहरूलाई स्थान दिइएको पाइन्छ । त्यसै उद्देश्य परिपूर्तिका निम्ति आधारभूत सामग्रीहरूको सङ्कलन गरी एउटै खण्डमा प्रकाशन गर्नुपर्ने स्थिति आएको कुरा पनि उक्त प्रशङ्गमा पृष्ठभूमिको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । छापाखानामा पुस्तकको खण्ड तयार पारी पठाए तापनि पटक-पटक त्यस्ता सामग्रीहरू अन्य पुस्तकमा पनि धमाधम छापिन थाले । प्रकाशनमा लामो समय लाग्दा अन्य स्रोतबाट प्रकाशित सामग्रीहरू अगुवा हुन गए । तर त्यस्ता सामग्री धेरै छैनन् । विशेषगरी १२ देखि ९७ वटा अभिलेखहरूमा पहिलो खण्ड नेपालको मध्यकालीन इतिहासलाई समर्थन गर्ने खालका छन् । त्यस्तै १६४ अभिलेखमध्ये ३० देखि ३५ सम्मका सामग्री नेपालको मध्यकालीन इतिहास खण्ड II सँग सम्बन्धित छन् । ती सामग्रीबाहेक ई. १९६५ मा सम्बन्धित रहेका छन् । लेखकबाट पाठकवर्गलाई अनुरोध

गर्दै प्रस्तुत IV ग्रन्थमा समाविष्ट प्रारंभिक र मौलिक सक्कली सामग्रीको चयन भएकोमा विवेचना गर्नुपर्ने आग्रह गरिएको छ । II खण्डको पृष्ठभूमिमा भनिएझैं उक्त ग्रन्थमा विल्कूल प्राथमिक स्रोतका सामग्रीको प्रस्तुतीकरण गरिएको देखिन्छ । त्यस्ता सामग्रीमा ठ्यासफू, दैनन्दिनी लेखककै सङ्कलनमा रहेका स्रोतहरूलाई पनि स्थान दिइएको कुरा उल्लेख गरिएको छ । ठ्यासफू डी लेखककै सङ्कलनमा रहेकोले त्यसलाई प्रकाशन गर्न सजिले परेको कुरा वताइएको छ । ठ्यासफूका केही अनुच्छेदमा A. H लाई प्रस्तुत गरी ती सामग्री अन्यत्रबाट लिइएका भन्ने पनि सङ्केत गरिएको छ । त्यस्ता सामग्रीको सम्पूर्ण पाठ वा खण्ड पाठलाई महत्त्व हेरिकन स्थान दिइएको कुरा लेखिएको छ । त्यसरी प्रस्तुत गरिएका सामग्रीका आधारमा बृहत इतिहास तयार पार्न संभव रहेको भनिएको छ । प्रारंभिक स्रोतका आधारमा प्रकाशित इतिहास तयार पठनीय रहने कुरालाई पनि लेखकबाट विशेष जोड दिइएको छ । नेपालको इतिहासमा तथ्यपूर्ण तवरबाट प्रकाशित स्रोतहरू पढन् पाउँदा पाठकवर्गलाई अवश्य पनि खुसी लाग्ने छ भन्ने उद्धार पनि व्यक्त गरिएको छ । यसबाट नेपालको प्राचीन तथा मध्यकालीन इतिहासलाई प्रकाशित गर्ने र प्रमाणका आधारमा लेख्ने श्रेय डा. रेग्मीलाई जान्छ भन्नु सान्दर्भिक हुन्छ ।[३०१]

मध्यकालीन नेपालको इतिहास भाग ४ मा डा. रेग्मीले विषय सूचीमा यस खण्डमा समाविष्ट सामग्रीको विवरणिका प्रस्तुत गरेका छन् । ई. १९६६ मा प्रकाशित प्रस्तुत ग्रन्थमा १७० वटा प्रकाशित अप्रकाशित सामग्रीहरूको चयन गरेका छन् । त्यस्ता सामग्रीमा अभिलेख, ठ्यामफूजस्ता सामग्रीहरू पूर्णिमा पत्रिकाको नं. XII र अभिलेखका मितितिथिलाई ईश्वी सम्बत्मा ढालेर गरिएको छ । मध्यकालीन नेपाल खण्ड III र IV मा सेसिल वेण्डालको प्रकाशन, संस्कृत सन्देश, अभिलेखसंग्रह भाग XI पृष्ठ ८५, भगवानलाल इन्द्रजीको प्रकाशन, संस्कृत सन्देश १२ पृष्ठ १७-१२ गरी पृष्ठ ७८, इतिहासप्रकाश १:१ पृष्ठ १८ बेण्डालको सीपीएमडीएनको परिचय भाग I, P.1. संस्कृत सन्देश १:१०, ११, १२ पृष्ठ ५५-५८ संस्कृतसन्देश १, ४ पृष्ठ १-५, पृष्ठ १४३ संस्कृतसन्देश १, ९, १० पृष्ठ ३२-२५ पृष्ठ १८४, संस्कृतसन्देश १ पृष्ठ १९३ मा प्रकाशित सामग्रीलाई यी ग्रन्थहरूमा पुनः प्रकाशित गरेर एकै ठाउँमा जम्मा गरिएका छन् । डा. रेग्मीले इतिहास शिरोमणि आचार्यबाट प्राप्त सामग्रीलाई पनि यी ग्रन्थहरूमा प्रकाशित गरेका छन् । त्यसरी विचार गर्दा डा. रेग्मीले अरूले खोजी, पढी, व्याख्या गरेका धेरैजसो सामग्रीलाई आँफूले गरेको दावा गरेका छन् । उनले लुशियानो पेटेकको कृतिबाट इसाई शिष्टमण्डलको कुरा इटालीहरू नेपाल पसेको कुरा पनि उल्लेख गरेका छन् जसलाई II र IV खण्डका २५५, ३०० पृष्ठमा चर्चा गरेको पाइन्छ । डा. रेग्मीको त्यसै कमि-कमजोरीको कारण देखाई ८४ भन्दा बढ्तै सामग्रीहरूलाई संशोधन मण्डलले आफ्नो प्रयासबाट प्रकाशन गरेका सामग्रीहरू मध्यकालीन

[३०१] डि.आर रेग्मी, **मिडिएभल नेपाल**, भोलुम IV , कलकत्ता : फर्मा के.एल. मुखोपाध्याय, ई. १९६६, पोष्ट स्ट्रिक ।

नेपाल खण्ड IV मा उल्लेख नै नगरी आफ्नो नाउबाट प्रकाशित गरेकोमा गम्भीर आरोप लगाउन पछिपरेका छैनन् । ती बाहेक अन्य केही परिशिष्ट भागमा पनि कुनै स्रोतको उल्लेख नगरेर डा. रेग्मीले अभिलेखहरू प्रकाशित गरेकाले पूर्णिमा पत्रिकामार्फत संशोधन मण्डलले घोर आपत्ति प्रकट गरेको पाइन्छ ।[३०२] त्यसको विषयमा वास्तविकता के रहेछ भनी बुझ्दा डा. रेग्मीले ३०-४० वटा प्राचीन अभिलेखहरूलाई पहिले अरू नै पत्रिकामा प्रकाशन गरिसकिएको भन्ने कुरा उल्लेख गरेर अभिलेखहरूको पादटिप्पणीमा त्यसलाई कुनै उल्लेख गर्दै नगरेको कुरा प्रकट भएको पाइन्छ । त्यसमा ई. १९६१ मा डा. रेग्मीले आफ्नो पुस्तक लेखी तयार पारी प्रकाशनार्थ प्रस्तुत गरिसकेका र पुस्तकको प्रकाशन भने केबल १९६६ ई. मा भएको हुँदा ५ वर्ष भित्रमा त्यस्ता धेरै सामग्री अन्तरालमा प्रकाशित हुनु स्वभाविक रहेको देखिन्छ । तापनि त्यस विषयमा लेखक चलाख र सुसूचीत रहनु पर्ने कुरा सर्वविदितै हुन्छ ।

अरू कुनैले प्रकाशित गरेको भन्ने विवादलाई परै राखेर यस कार्यलाई कुनै पूर्वाग्रह नराखी मूल्याङ्कन गर्दा प्रस्तुत कार्यको ठूलो महत्त्व रहन गएको छ । दुई-दुईवटा खण्डमा प्रारम्भीक अप्रकाशित अभिलेख, शिलालेख, ताम्रपत्र, काष्टपत्र, ठ्यासफू, ताडपत्र जस्ता सामग्रीहरूलाई समावेश गरी पाठकसमक्ष ल्याइदिनु डा. रेग्मीको ठूलो योगदान रहेको कुरामा कुनै विवाद रहँदैन । उनको सत्प्रयासलाई प्रशंसा गर्नैपर्छ भने खण्ड III को २० पृष्ठमा भएको अशुद्धिप्रति डा. रेग्मीले खेद व्यक्त गरेका छन् । काम गर्दा कमजोरी र भूल हुन्छ, भूललाई सच्याउन र परिमार्जन गरी शुद्ध पार्न सकिन्छ भन्ने सिद्धान्तलाई हृदयङ्गम गर्न सकिने कुरा सर्वसम्मत मानिन्छ ।[३०३] डा. रेग्मीले प्रकाशित गरेका २ वटा मध्यकालीन नेपालको इतिहासका खण्ड III र IV मा प्राम्भिक स्रोतको चर्चा गरी सबै सन्दर्भसामग्रीलाई एकैठाउँमा राखेर पाठकवर्गलाई सुविधा प्रदान गरेकाले डा. रेग्मी धन्यवाद र प्रशंसाका पात्र छन् । उनले शिलालेख र ताम्रपत्र तथा विभिन्न तथ्यपूर्ण ऐतिहासिक स्रोतहरूलाई सङ्कलन गरी इतिहासको अनुसन्धान गर्न जस्तो गहन कार्यमा उपयोगी काम गर्ने डा. रेग्मी एक महान् अन्वेषक भएको पाउँछौं । त्यति हुँदाहुँदै पनि डा. रेग्मीले गरेको कार्यमाथि विभिन्न पाठक तथा अनुसन्धानहरूबाट केही प्रशंसा र केही टिप्पणीहरू पनि नभएका होइनन् । यसै सन्दर्भमा केही विद्वान्हरूले उनको कार्यमाथि टिप्पणी पनि गरेका छन् । त्यसरी टिप्पणी गर्नेहरूमा संशोधन मण्डलका विद्वान्हरूले भने माथि वर्णन गरेजस्तै डा. रेग्मीले आफ्नो प्रकाशनमा अभिलेखहरूलाई समावेश गर्दै आफूले अरूबाट प्रकाशित सामग्रीलाई चूपचाप आफ्नो परिश्रम र मेहनतबाट मात्रै प्राप्त गरी प्रकाशित गरेको अर्थ आउँदा धेरैबाट गुनासो सुनिएको छ । त्यस बारेमा डा. रेग्मीले आफूले धेरै पहिले सामग्री जम्मा गरी पढिसकेको र पुस्तक तयार पारी प्रकाशन समेत गर्न दिइसकेकोले संशोधन मण्डलले खोजी गर्नुपूर्व

---

[३०२] **ऐजन, पूर्णिमा**, पूर्णाङ्क १३, पृ. ९१-९७ ।

[३०३] राजेन्द्र राम, **हिस्ट्री अफ बुद्धिजम इन नेपाल, ई. ७०४-१३९६,** पटना : जनभारती प्रकाशन, ई. १९७७, पृ. १५-२१ ।

आफूले खोजी गरेका दावी गर्दै आएका छन् । तर ती सामग्रीहरू प्रकाशित हुने समयको विचार गर्दा संशोधन मण्डलको भन्दा डा. रेग्मीको सामग्रीसहितको ग्रन्थ पछि मात्र प्रकाशन आएकोले संशोधन मण्डललाई भन्ने र प्रचार गर्ने मौका मिलेको पाइन्छ । आफ्नो पुस्तकमा पहिले प्रकाशित भइसकेको सामग्रीलाई उदारतापूर्वक स्रोत निर्देशन डा. रेग्मीले गर्नुपर्ने कुरा सबैका मनमा लाग्दछ । डा. रेग्मीलाई केही विद्वान्हरूले कडा टिप्पणी पनि गरेका पाइन्छन् ।

संशोधन मण्डलबाट पहिलेको मितिमा प्रकाशित भइसकेका ऐतिहासिक तथ्यमूलक अभिलेखहरूलाई डा. रेग्मीले चूपचाप आफूले आफ्नो पुस्तकमा राखी पहिले अरूबाट प्रकाशित भइसकेको कुरालाई कुनै वास्ता नगर्नु वास्तवमा वौद्धिक इमान्दारी मानिंदैन । उदाहरणका लागि काठमाडौं उपत्यकाभित्रका राजा पार्थिवेन्द्रमल्ललाई वीषको प्रयोग गरी असार शुल्क तृतीय ९०७ ने.सं. मा मृत्यु भयो । त्यो ठ्याँसफूको कुरामा ठ्यासफू A मा उल्लेख भएको छ तापनि डा. रेग्मीले त्यो कुरा उल्लेख गरेका छैनन् । त्यस्तो कार्यले पाठकवर्गलाई भ्रम पैदा गर्दछ । डा. रेग्मीको मध्यकालीन नेपाल भाग २ पृष्ठ १३१-१३५ को बीचमा ती कुराहरूलाई उल्लेख गरे पनि तथ्य कुरालाई प्रकट गर्न सकेको पाइन्न । यसमा लेखकको कमजोरी रहेको मान्न सकिन्छ । त्यस्तै योगमतीको जन्मको विषयमा पनि डा. रेग्मीले लोकप्रकाश इन्द्रमल्लको श्रीपेच धारण गर्ने कुरामा योगमती केवल ८ वर्षकी रहेको भन्ने कुरा पूर्णिमा पत्रिकाबाट जस्ताको तस्तै लिइएको पाइन्छ ।[३०४] त्यो कुरा डा. रेग्मीले कहिं कतै पनि उल्लेख गरेका छैनन् । आफ्नो पुस्तक प्रकाशनार्थ जाँदा र छाप्ने काम हुँदा पनि सच्याउनु पर्ने र स्रोत उल्लेख गर्नु पर्ने हुन्थ्यो । **मध्यकालीन नेपाल**मा ठ्यासफूका त्यस्ता धेरै स्रोतहरूलाई उल्लेख नगरिकनै चयन र प्रयोग गरिएको आरोप लगाइएको छ । ठ्यासफू एचको सङ्कलन वीरलाइब्रेरीमा रहेको सामग्रीको प्रकाशनमा केही समयको मात्र अन्तर रहेको देखिन्छ । डा. रेग्मीले नेपालीलाई अंग्रेजीमा सफलतापूर्वक अनुवाद गरेका छन् । प्रकाशन मितिको हिसाब गर्दा डा. रेग्मीको समय पछि परेकोले पूर्वप्रकाशित स्रोत उल्लेख नगर्नु उनको वेइमानी रहेको आरोप लगाएका छन् । यदि पूर्णिमा पत्रिका डा. रेग्मीको पुस्तकभन्दा पछि छापिएको भए त्यो आरोप डा. रेग्मीलाई लाग्दैनथ्यो ।

मध्यकालीन नेपालको इतिहास खण्ड IV को प्रकाशन गर्दा पहिलोचोटीमा त्रुटी भए पनि अर्को खण्ड प्रकाशन गर्दा उल्लेख गरी उक्त कमजोरीलाई सच्याउन पनि सकिन्थ्यो । अन्यत्र छापिइसकेको तथ्यप्रमाण युक्त अभिलेखलाई डा. रेग्मीले कुनै उल्लेख नै नगरी आफैले प्राप्त गरेर पहिलोचोटी प्रकाशन गरेको जस्तो किसिमले उल्लेख गरेको देखिन्छ । यदि त्यो सामग्री अरूबाट सारेर त्यसो गर्नु त कुनै पक्षबाट पनि राम्रो कुरा होइन । ऐतिहासिक घटनावलीनामक ग्रन्थमा श्री ५ को सरकार पुरातत्त्व विभागको मुखपत्रमा

---

[३०४] **पूर्णिमा,** पूर्णाङ्क ६, पृ. ३१-४३ ।

छापिइसकेपछि डा. रेग्मीले त्यहाँ प्रकाशित भइसकेको सामग्रीलाई चूपचाप ल्याएर आफ्नो कृतिमा सरोट गरेका छन् । १-३ वटा स्रोत उल्लेख नगरी पुस्तकमा राखिएको मात्र नभई सारा ग्रन्थमा परेका स्रोतहरू अन्यत्र प्रकाशित भइसकेका स्रोतहरूको चोरी मात्र गरेको आरोप पनि डा. रेग्मीलाई लागेको छ । त्यसको सट्टामा डा. रेग्मीको पुस्तक प्रकाशन गर्ने प्रकाशकले ई. १९६१ मा प्राप्त सामग्री ई. १९६६ मा आएर बल्ल प्रकाशन गर्न सकेकोमा ढिलाई भएकोमा खेद व्यक्त गरिएको छ । त्यसरी पहिले नै खोजी गरेर प्रकाशनार्थ दिएका अवस्थामा संशोधन मण्डलका सदस्यहरूले पुराना अभिलेखहरू खोजी गरी प्रकाशन गरिहाले । तर डा. रेग्मीको पुस्तक पछि छापियो र ती पछि छापिएका सामग्री छुटेको कुरालाई पुष्टि गरिएको पनि छ । त्यो कुरा ई. १९६० मा आएर ऐतिहासिक घटनावली छापिएको ई. १९६१ मा पुस्तक छाप्नका लागि दिएको कुरालाई प्रकाशकको मन्तव्यमा गरेको स्पष्टिकरणले मात्र पनि पुगेको छैन । ई. १९६० मा प्रकाशित ऐतिहासिक घटनावलीका प्रमाणहरूलाई डा. रेग्मीले सारेर त्यसको स्रोत उल्लेख नै नगरेको पाइन्छ ।[३०५]

अरूले परिश्रमपूर्वक खोजेको र प्रकाशनमा ल्याइसकेको सामग्रीलाई आँफैले खोजेको जस्तो गरी आफ्नो कृतिमा उल्लेख गर्नु राम्रो काम नगरेको भनी आलोचना गर्ने काम पुरातत्त्व विभागका लिपि विशेषज्ञ शंकरमान राजवंशी, संशोधन मण्डलका विद्यार्थी पं. धनबज्र बज्राचार्य, नयराज पन्त, दिनेशराज पन्त, आदिले गरेका छन् । त्यसरी एकोहोरो आक्रमण हुँदा पनि मौन बस्ने काम डा. रेग्मीले गरेको देखिन्थ्यो । संशोधन मण्डलले त डा. रेग्मीले कुन-कुन स्रोत कहाँ-कहाँबाट चोरी गरेका हुन् भन्ने कुराको समेत भण्डाफोर गर्ने काम "सावधान पत्रमा" उल्लेख गरेका छन् । संशोधन मण्डलले त हरेक पुस्तकमा डा. रेग्मीले अरूकै सामग्री चोरी गरेर आफ्नो कृति बनाएको आरोप लगाएको छ । डा. रेग्मीले विदेशी लेखकले लेखेका कुरालाई मात्र स्रोत उल्लेख गर्ने तर स्वदेशीले छापेको कुरालाई उपेक्षा गरी उल्लेख नै नगर्ने प्रवृत्ति राखेको आरोप संशोधन मण्डलबाट प्रकाशित **पूर्णिमा** मुखपत्रको २२ अङ्कको हाम्रो वक्तव्य भन्ने पृष्ठभूमिमा उल्लेख गरेका छन् । नेपालीले छापेका केही स्रोतहरूलाई उल्लेख नगरी भगवानलाल इन्द्रजी, सेसिल बेण्डाल, सिल्भा लेभी, आर. नोली, थोमस ओ वेलिन्जर र नेपाली विद्वान् केशरबहादुर के.सी., बाबुराम आचार्य, योगी नरहरि नाथको नाम उल्लेख गरेका छन् । तर डा. रेग्मीले आफ्नो पुस्तकको पृष्ठभूमि र भूमिकामा पनि रामजी तेवारी, देवीप्रसाद भण्डारी, शंकरमान राजवंशी, धनवज्र बज्राचार्य, ज्ञानमणी नेपाल, ऐश्वर्यधर शर्माले धेरै नयाँ कुरा र अभिलेखहरू छपाएका र डा. रेग्मीले ती

---

[३०५] शंकरमान राजवंशी (सं.), "**ऐतिहासिक घटनावली**," **पूर्णिमा,** पूर्णाङ्क ६, ११, १३, २१, २२, २०२०, काठमाडौँ : पुरातत्त्व विभाग), पृ. ११-२७, धनबज्र बज्राचार्य र अरु, **इतिहास संशोधनको प्रमाण प्रमेय,** काठमाडौं : जगदम्बा प्रकाशन, २०१९, पृ. ७५-१०८ ।

सामग्रीको प्रयोग गरेर पनि स्रोत उल्लेख नगरी चोरेको कुरालाई पुष्टि गरेका छन् । गोलीको ३२ संशोधन मण्डलका ५१ स्रोत छापिएका छन् ।[३०६]

विदेशी लेखकहरूलाई सम्मान र मान्यता गर्ने तर स्वदेशी परिश्रमी इतिहासकारहरूलाई उल्लेखै नगर्ने र अपहेलना गर्ने प्रवृत्तिले विदेशीको मनोवृत्ति रहेको टिप्पणी गरेका छन् । स्वदेशीहरूले नेपालका बारेमा जति जानेका छन् विदेशीहरूले जानेका छैनन् तर स्वदेशीको ज्ञानलाई विदेशीले शोषण गरेकै छन् त्यसमाथि नेपाली इतिहासकारको परिश्रमको शोषण गर्ने प्रवृत्तिको भण्डाफोड संशोधन मण्डलले डा. रेग्मीलाई उनको कामको आलोचना गरी दिएका पाउँछौं । डा. रेग्मीले प्रकाशन गरेको ई. १९५२ मा **एन्सिएन्ट एण्ड मिडिएभल नेपाल** भन्ने पुस्तकको पृष्ठ भाग ई. १९४२ मा एउटा लेख प्रकाशन भएको थियो । उक्त लेखमा डा. रेग्मीले राम्रो कार्य गरेका थिए । मध्यकालीन नेपालका अन्य खण्डहरूको प्रकाशन गरी राम्रो योगदान दिएको मानिन्छ । उनको बौद्धिक, परिपक्व कार्य, अनुसन्धानको गहिराई, विषयवस्तुको गहनताका दृष्टिकोणबाट स्तरीय लाग्दछ । उनका कार्यहरू माथि विभिन्न व्यक्तिहरूबाट सकारात्मक तथा नकारात्मक टिप्पणीहरू गरेका पनि पाउँछौं । काठमाडौं उपत्यका भित्रको प्राचीन र मध्यकालीन इतिहास लेख्दा केही भाषागत, संस्कृतिगत र ऐतिहासिकताको ज्ञानको अभावका कारण डा. रेग्मीको कार्य अधुरो, अप्रष्ट र अपूरो रहेको भन्ने पनि टिप्पणी नभएको होइन ।

s0ff{nL k|b]zsf v;dNn /fhfx¿sf] Oltxf;, ;dfh, ;+:s[lt cflbsf] ljj/0f cfk"mn] cWoog ug'{sf ;§f ljb]zLx¿sf] cg'jfb jf cf^gf] efiffdf dfq ;fg]{ sfo{ ul/Psf] kfOG5 . To;}u/L afO;L rf}aL;Lsf] s'/f k|mflG;; a'rfgg x]ldN6gsf] s'/f cg'jfb dfq ul/Psf] / ef}uf]lns cWoogaf6 ljNs"n k[ys b]lvG5 . jt{dfgsfndf :ynut e|d0f / cWoog u/]/ kms]{sf ljåfg\\x¿sf k|sflzt s[ltx¿af6 pQm s'/f hfgsf/L ePsf] 5 . 8f= /]UdLn] l;d/f}gu9sf] s0ff{6s j+zsf /fhfx¿sf] j0f{g ubf{ klg cfk"m pQm 7fpFdf k'Ub} gk'uL s]an ;"rgfsf cfwf/df c¿n] n]v]sf k"jf{u|xL n]vgsf cf8df To;}nfO{ d"n;|f]t dfgL n]Vg] sfo{ u/]sf] a'lemG5 . s0ff{nL k|b]zsf] zf;g, ;dfh, ;+:s[ltsf af/]df / l;d/f}gu9sf] ;Eotf / snfsf af/]df klg 8f= /]UdLn] cfk"mn] g} cWoog u/]sf] b]lvGg . g]kfnsf] k|frLg dWosfnLg ;Eotfsf] k|efjsf sf/0f g]kfnsf] jt{dfg ;dfh, ;+:s[lt / ;Eotf ljsl;t ePsf] s'/fnfO{ 8f= /]UdLsf s[ltx¿af6 s'g} kIfdf klg k|sfz kf/]sf] kfOPsf] 5}g . pgn] rf/j6f v08df g]kfnsf] dWosfnLg Oltxf; n]v]/ sf7df8f}+ pkTosfnfO{ dfq k|sfz kfg]]{ sfd k|r'/ dfqfdf u/]sf] b]lvG5 . g]kfn d08nsf] ljifodf klg 8f= /]UdL Tolt :ki6 ePsf] emns kfOPsf] 5}g . g]kfn d08nsf] ljljw sfnnfO{ clen]vsf cfwf/df k|sfz kfg]{ sfo{ eg] ul/Psf] 5 . pgLk"j{ o;/L ;–;fgf kIfdf klg n]Vg] sfo{ ljåfg\\x¿af6 gePsf] x'gfn] 8f= /]UdLsf] sfo{ lj:t[t tyf ljj]rgfTds aGg uPsf] 5 . jf}l4s Ifdtfn] ;dflji6 u/]/ 8f= /]UdLn] pNn]vgLo sfo{ u/]sf 36gfjnLnfO{ qmdj4¿kdf ljleGg v08x¿df ;dflji6 u/]/ 8f= /]UdLn] pNn]vgLo sfo{ u/]sf 5g\ . pgn] j+zfjnLnfO{ dfq cfwf/ gdfg]/ lznfn]v, tfd|kq, tf8kq, sfutkq, 7\of;k"m tyf klxn]sf yl/yl/sf j+zfjnL tyf b/af/, d"lt{, ejgx¿sf] snfsf}znsf] cWoog klg ul/Psf] kfOG5 . o;k|sf/ 8f= l8NnL/d0f /]UdLsf dWosfnLg g]kfnsf] Oltxf; Pp6f gd"gf sfdsf] ¿kdf cd/ sLlt{sf] ¿kdf /x]sf] s'/f s'g} ljjfb /xFb}g .

अन्त्यमा यस कृतिमा ई. १५२४ देखि १७६८ मा नेपालको एकीकरणसम्मलाई समावेश गरिएको छ । पुस्तकमा वर्णन मात्र नगरी त्यसलाई पुष्टि गर्ने आधार स्वरूप अभिलेखहरूलाई पनि स्थान दिइएको छ । त्यसरी ग्रन्थ प्रकाशन गरेको र पाठकसमक्ष पुऱ्याउन पाएकोमा लेखकले खुसी व्यक्त गरेका छन् । परिशिष्ट खण्डमा १२ संख्याबाट ९७ सम्म नेपालको मध्यकालीन इतिहासलाई प्रकाश पार्ने सामग्री छन् । यसमा लेखकले आफ्नो संग्रहको पनि उपयोग गरेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । नेपालमा प्रकाशित विभिन्न

[३०६] **ऐजन्** ।

पत्रपत्रिकाका अंशहरूलाई पनि उपयोग गरिएको छ । कुनै-कुनै परिशिष्टमा भने उनले स्रोत नै उल्लेख गरेका छैनन्, यो उनको कमजोरी पक्ष हो । यो पुस्तक ई. १९६१ पहिले नै लेखिसकेको र छाप्न ढिलो भएको कुरा उल्लेख छ । उनले वीरलाइब्रेरीका सामग्रीको पनि धेरै प्रयोग गरेका पाइन्छन् । उनले कर्णाली प्रदेशको इतिहासका साथै सिमरौनगढको इतिहासलाई पनि वर्णन गरेका छन् जुन प्रारम्भिक स्रोतका आधारमा तयार पारिएको छ । उनी भौगोलिक अनुभवबाट विल्कुलै अनभिज्ञ सैद्धान्तिक ज्ञानका भण्डार मानिन्छन् । उनको यो कार्य अमर कृति तथा प्रशंसनीय छन् ।

निष्कर्षमा डा. रेग्मीद्वारा लिखित **मिडियभल नेपाल** नामका ४ वटै कृतिहरू वौद्धिक, ज्ञानवर्धक, अनुसन्धानमूलक तथा मध्यकालीन नेपालको विभिन्न पक्षहरूको जानकारी दिन सफल छन् । उनले ई. १९६५ र ६६ मा यी सबै पुस्तकहरू लेखेका र प्रकाशित भएका छन् । विभिन्न स्रोत-सामग्री, अभिलेखहरूको आधारमा तबसम्म कोही कसैले नलेखेका विषयवस्तुहरूलाई समेटेर धेरै ठूला भोलुमका पुस्तकहरू डा. रेग्मीले लेखेका छन् । राजा, महाराजा तथा व्यक्तिगत इतिहासभन्दा तत्कालीन परिवेश, समाज, अर्थतन्त्र, धर्म, संस्कृति, परम्परा, नीति, कला, वास्तुकला, मन्दिर, साहित्य राजनीति तथा विदेशनीति आदिको विस्तृत रूपमा अध्ययन-विश्लेषण ती पुस्तकहरूमा गरिएको छ ।

ई. ८७९ मा नेपाल सम्बत्को आरम्भको दिन नेवारहरूले 'म्हपूजा' गर्ने परम्पराको थालनी भएको भनिएको छ । नयाँ सम्बत्को घोषणा गर्ने राजाको नाम पनि विवादित रहेको र शुद्र व्यापारीको ठगी कथालाई वंशावलीले आधार बनाएको भनिएको छ । साख्वल ऐतिहासिक व्यक्ति नभएको र तिब्बतबाट स्वतन्त्र भएको भनी सिल्भा लेभीले गरेको घोषणालाई पनि डा. रेग्मीले टिप्पणी गरेका छन् । कर्णाली प्रदेशको खस साम्राज्यको प्रसङ्गलाई कम महत्त्व दिइएको छ । यसमा मध्यकालीन कला, राजनीति, प्रशासन, वास्तुकला, मूर्तिकला, साहित्य, संस्कृतिका बारेमा पनि चर्चा गरिएको छ । भारतीय इतिहासकारहरूले नेपालमा पालवंशीय राजाहरूले राज्य गरेकाले यो भारतको अधिनमा रहेको लेखेका छन् । तर त्यसलाई डा. रेग्मीले भारतमा पनि मन्दिर छन् नेपालमा पनि छन् भन्दैमा नेपालको अधिनमा भारत रहेको भन्ने तर्क मिल्ने कुरा होइन भन्दै खण्डन गरेका छन् । परम्परा मिल्दैमा कुनै राष्ट्र कसैको अधिनमा पर्ने कुरा आउँदैन भनिएको छ । डा. रेग्मीको यो खण्डन अत्यन्त महत्त्वपूर्ण र उल्लेखनीय मानिन्छ । नेपालमा पूर्वकालबाटै मल्लहरू प्रवेश गरेका, सिमरौनगढका राजाले काठमाडौं उपत्यकामाथि आक्रमण गरेको विषयमा डा. रेग्मीले खण्डन गरेका छन् । त्यस्तै कर्णाली प्रदेशका मल्ल राजाहरूले पनि आक्रमण गरेका पृथक-पृथक राज्यहरू धेरैपछि स्थापना भएका तर पहिले एकछत्र रहेको चर्चागरेका छन् । त्यसैगरी

सिमरौनगढका राजा हरिसिंह देवकीरानी देवलदेवी र रुद्रमल्ल (उपत्यकाका उपराज) बीचको सम्बन्धलाई भने डा. रेग्मीले स्पष्ट पार्न सकेका छैनन् । डा. रेग्मीले मध्यकालीन नेपाल भनी काठमाडौं उपत्यकामा बसेर राज्य गर्ने मल्ल राजाहरूलाई मात्र केन्द्रविन्दु मानेका छन् । अन्य क्षेत्रको इतिहासलाई डा. रेग्मीले स्पष्ट उल्लेख गर्न सकेका छैनन् तथापि मध्यकालीन नेपालबारे धेरै सूचना दिन उनका यी पुस्तकहरू सफल छन् ।

नेपालको संस्कृतिअन्तर्गत मन्दिर, चैत्य, विहार, तीर्थस्थल, दरबार, इष्टदेव आदिको पनि उल्लेख गरिएको छ । नेपाल मण्डलबारे उल्लेख गरिएको छ । तत्कालीन नेपालमा विकेन्द्रित राज्य प्रक्रियारहेको, चित्रात्मक वर्णन गरिएको छ । राजा र प्रजाको सम्बन्ध ज्यादै राम्रो रहेको र राजाहरूले गरेका नाटक, लेखन तथा कलाको विकास आदिको प्रसङ्ग महत्त्वपूर्ण छन् । उपत्यकाभित्रका राजाहरू राजनीति र सैनिक शक्तिमा कमजोर भए पनि धर्मनीति, कला, संस्कृतिको दृष्टिबाट अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण रहेको कुरा स्पष्ट गरिएको छ । काठमाडौं उपत्यकाको माटो अत्यन्त उर्वर रहेको, कृषियोग्य जमिनमा कृषकहरू परिश्रमी उत्तर-दक्षिण व्यापार मार्ग, सर्वसाधारणदेखि धनिमानिसको जीवनपद्धति समेतलाई सचित्र वर्णन गरिएको छ । उपत्यकामा पादरीहरूले धर्म प्रचार गर्दा भुक्याएर गरिरहेको, सामाजिक संस्कृतिको विकास हुँदै गएको, शहरको विकास हुँदै गएको, देवी देवताको स्थापना र मन्दिर निर्माणको लहर चलेको, हिन्दू र बौद्ध तान्त्रिक पद्धतिको विकास भएको परम्परागत रीतिरिवाजको रक्षाभएको आदि कुरालाई डा. रेग्मीले प्रस्ट्याउने कोशिस गरेका छन् । मध्यकालीन अर्थतन्त्र, पारिवारिक बनोट, कलाकारहरूको शील्पता, जात्रापर्व, मेला, भोजभतेर आदि र उपत्यकामा बेला-बेलामा रोगव्याधि लाग्ने, उपचारका उपायहरू नहुने, धनजनको क्षति हुने, साइत हेरेर काम आरम्भ गर्ने, घोडा, बाहन, वग्गीको प्रयोग गर्ने, रुढीबाढी अन्धविश्वासको प्रचूर छाप रहेको भाषाहरूको मिश्रण, जातिपातिको विभाजन र शासकहरू पनि विद्वान्, तपस्वी, समाजसेवी, धार्मिक रहेको कुरालाई विशेष प्रकाश पारिएको छ । त्यति बेलाको वाद्यवादन, खानपिन, जीवनचक्र, भवनको बनावट र विभिन्न कोठा चोटाको प्रयोग, सफा सुग्धर गर्ने तरिका, जातिअनुसारको वस्तीको ढाँचा, मूल शहर र बाहिरफेरका बासिन्दामा भेद, मूर्तिकलाको विकास गर्न र कलाकार वर्गको संरक्षण राज्यले गर्ने गरेको विषयलाई पनि उनका कृतिहरूमा विशेष स्थान दिइएको छ । त्यसबाट डा. रेग्मीले नेपालको मध्यकालीन परिवेशलाई सफल रूपमा प्रकाशन गर्न सफलता पाएको देखिन्छ । उनको लेखनले विश्वसमक्ष नेपालीकला, साहित्य, प्रशासन तथा मध्यकालीन इतिहासको राम्रो परिचय दिन सफलता पाएको मानिन्छ ।

छैठौं – अध्याय

डा. रेग्मीद्वारा लिखित आधुनिक र तत्कालीन नेपाल विषयअन्तर्गतका कृतिहरूको अध्ययन

६.१ परिचय

डा. रेग्मीले आधुनिक र तत्कालीन नेपालको इतिहाससम्बन्धी धेरै पुस्तकहरू लेखेका छन् । उनका यी पुस्तकहरू आधुनिक र तत्कालीन परिवेशको विभिन्न पक्षको ज्ञान दिन सफल छन् । अधिकांश इतिहासकारहरूले कुनै एउटा काल तथा निश्चित विषयवस्तुलाई केन्द्रबिन्दु बनाएर इतिहासका पुस्तकहरू लेखेका पाइन्छन् तर डा. रेग्मीले प्राचीनकाल, मध्यकाल, आधुनिककाल तथा तत्कालीन इतिहासका धेरै नयाँ विषयवस्तु सूचनामूलक इतिहासका पुस्तकहरू लेखेका छन् । तत्कालीन परिस्थितिमा यो महत्त्वपूर्ण काम हो । स्रोत सामग्रीहरू प्राप्त हुँदै गएका र खोजीकार्य निरन्तर भइरहेकोले अगाडि भन्दा पछाडिका कृतिहरू संशोधित र परिमार्जित हुँदै आएका पाइन्छन् । वर्तमान परिप्रेक्ष्यमा इतिहासका धेरै नयाँ स्रोतसामग्रीहरू पत्ता लागिरहेका छन् जसले इतिहासलेखनमा सुलभ भएको छ तर तत्कालीन परिस्थितिमा यो अवस्था थिएन । तर डा. रेग्मीले आफै स्रोत सामग्री खोजेर, अध्ययन विश्लेषण गरेर जुन पुस्तकहरू लेखेका छन् त्यो प्रशंसनीय र महत्त्वपूर्ण छ । स्रोत र सामग्रीको उपलब्धताका कारण अगाडि लेखिएका र प्रकाशित पुस्तकभन्दा पछि लेखिएका र प्रकाशित पुस्तकहरू अझ बढी सूचनामूलक र अनुसन्धानात्मक हुनु स्वाभाविक हो । डा. रेग्मीका आधुनिक नेपाल नामक पुस्तकहरू एउटै प्रकृतिका भएपनि घटना र विवरणहरू केही नयाँ थपिएका छन् जसलाई एक पछि अर्कोसँग मिलाइएको पाइन्छ । त्यो भन्दा अगाडि पनि तत्कालीन नेपालको इतिहासका धेरै पुस्तकहरू रेग्मीले लेखि प्रकाशित गरेको छन् ।

६.२ आधुनिक नेपालसम्बन्धी कृतिहरू

डा. रेग्मीका आधुनिक नेपालअन्तर्गत **मोर्डन नेपाल (१९६१) र मोडर्न नेपाल, भोलुम I र II** -१९७५) गरी ३ वटा कृति प्रकाशित छन् । ई. १९६१ मा प्रकाशित पहिलो कृतिभन्दा उपयुक्त संशोधित, परिमार्जित तथा अन्य धेरै थप नयाँ जानकारी र सामग्रीसहित पछि ई. १९७५ मा प्रकाशित भएका हुन् । यहाँ आधुनिक नेपालको इतिहाससम्बन्धी पुस्तकहरूको मात्र क्रमशः अध्ययन गरिएको छ ।

६.२.१ मोडर्न नेपाल (१९६१)

Dr. Regmi, **Modern Nepal** (Rise and Growth in the Eighteenth Century), Calcutta: Firma K.L. Mukhopadhyay, 1961, p. 333.

डा. डिल्लीरमण रेग्मीले नेपालको प्राचीनकालदेखि आधुनिक कालसम्मको इतिहासलाई अविच्छिन्न वर्णन गरी धेरै कृतिहरू प्रकाशन गरिसकेका छन् । त्यसै परिप्रेक्ष्यमा **मोर्डन नेपाल (राइज एण्ड ग्रोथ इन द ऐटिन्ठ सेन्च्यूरी)** नामक कृति ई. १९६१ मा प्रकाशित भएको एउटा महत्त्वपूर्ण कृति हो । स्वयं लेखकले प्रस्तुत ग्रन्थलाई आधुनिककालको इतिहास भएकोले तेस्रो खण्डको मान्यता दिएका छन् । प्रस्तुत ग्रन्थमा ई. १७५० देखि १८०० सम्मको ५० वर्षको इतिहास अवधिलाई अध्ययन वर्णन गरिएको छ । जसमा जम्मा ९ वटा परिच्छेदहरू छन् । तीमध्ये अन्तिम परिच्छेदमा नेपालको वर्तमान राजनीति र अर्थतन्त्रका बारेमा लेखिएको छ । नेपालको आधुनिक परिस्थितिलाई प्रकाश पार्ने क्रममा ती परिच्छेदहरूलाई समावेश गरिएको पाइन्छ । ई. १८१४-१६ को युद्धलाई अध्ययन गरी डा. रेग्मीले छुट्टै ग्रन्थको रूपमा प्रकाशित गरेका छन् । त्यस कार्यले नेपालको इतिहासमा निरन्तर वर्णनको श्रृङ्खला तयार भयो । त्यसै प्रशंगमा नेपालको कुमाउ गढवालसम्मको विस्तार तथा नेपाली सेनाको क्रियाकलाप वर्णन प्रस्तुत खण्डमा भएको छ । उक्त वर्णनमा परम्परागत शैली भने पाइँदैन । ई. १८०९ लाई नेपालको एकीकरणको चरमोत्सर्गसमय मानिन्छ । त्यतिबेला नेपालको सीमाना सतलज नदीसम्म अर्कोतिर पंजावसम्म ठोक्किन गएको थियो । जुन कुरालाई पछिल्लो ग्रन्थमा विस्तारपूर्वक उल्लेख गरिएको छ ।

डा. रेग्मीले दृढताका साथ नेपाल अधिराज्यको संरचनाकर्ता पृथ्वीनारायण शाह भएको स्वीकार्छन् । त्यही कुरालाई स्पष्ट पार्न पृथ्वीनारायण शाहको जीवनी र व्यक्तित्वका बारेमा प्रकाश पारिएको छ । उनकै प्रयत्नबाट बीस वर्षमा नेपालको स्वरूप विशाल भएको कुरालाई क्रमिकरूपमा वर्णन गरिएको छ । नवनिर्मित राष्ट्रको नाम कालान्तरमा नेपाल रहन गएको र त्यसको राजधानी काठमाडौँ राखिएको थियो । नवनेपालको सीमा, जनसंख्या तथा प्रशासनका क्षेत्रमा प्राचीन र मध्यकालीन नेपालको भन्दा विल्कुल पृथक रह्यो । नेपालको आकार, सीमाना, घटना र उपलब्धिमा सामान्य नभई अद्भत विकास भएको थियो । त्यस अन्तरालमा गोर्खाली वीरहरूको कीर्ति यत्रतत्र फैलियो । १८ रौं र १९ सौं शताब्दीमा नेपालको इतिहास विशेष उल्लेख्य रूपमा रह्यो । त्यसै अन्तरालमा मीरकाशिम र क्याप्टेन किनलोक्को सेनालाई हराएपछि त नेपाली सेनालाई अपराजेय भन्ने इज्जत समेत प्राप्त भयो । नेपालीहरूलाई विजयको उल्लासका साथै हातहतियार तथा भूभाग विस्तार भएकोले चौतर्फी लाभ पुग्न गएको थियो । त्यसरी हौसलाले उन्मत्त नेपाली सेनालाई ई. १७९२ मा चिनियाँ आक्रमणले ठूलो धक्का पुऱ्यायो । त्यसै घटनाको २२ वर्षपछि पुनः अंग्रेज कम्पनी साम्राज्यवादी शक्तिसँग नेपालले युद्ध गर्नु पऱ्यो र नेपालको विस्तारमा सदा-सदाका निम्ति पूर्णविराम लाग्न गयो ।

नेपालले आफ्नो एकीकरणकालमा विश्वभर ठूलो इज्जत पनि आर्जन गऱ्यो । नेपाली वीरताको प्रचार यत्रतत्र प्रसारित हुँदै गयो । नेपालको अस्तित्त्वलाई विश्वसमक्ष प्रसार गर्न यस युगलाई डा. रेग्मीले आफ्नो कृतिमा विस्तारपूर्वक समावेश गरेका छन् । त्यस समयका वीर योद्धाहरूको चर्चा पनि उक्त ग्रन्थमा भएको छ । उनले विभिन्न स्रोतहरूको अध्ययन गरेर विस्तारपूर्वक प्रस्तुत गरेका छन् । प्रस्तुत ग्रन्थलाई **पूर्वाधुनिककाल (अर्ली मोर्डन पिरियड)** भन्ने नामाकरण गरेका छन् । त्यसप्रकारको वर्णनमा कुनै अभिलेखहरूको उल्लेख नगरी वंशावलीका तिथिमितिलाई महत्त्व दिइएको पाइन्छ । नेपालको एकीकरण भइरहेको समयमा भारतमा इंग्लिस इष्ट इण्डिया कम्पनीको उपनिवेशनवादी व्यापारको आडमा साम्राज्यवादी शक्तिको जोर चलिरहेको थियो । अंग्रेजहरूले नेपालका ऐतिहासिक घटनाहरूको प्रत्यक्ष जानकारी र अध्ययन गरिरहेको हुनाले डा. रेग्मीले ती सबै सामग्रीको पनि अध्ययन गरेको पाइन्छ । त्यसका साथै नेपाल सरकारबाट प्रसार गरिएका सनद सवालहरूलाई पनि, कार्यालयका कर्मचारी तथा कारिन्दाहरूले गरेका क्रियाकलापहरूलाई लागू गर्ने पत्रहरूको पनि अध्ययन गरिएको देखिन्छ । वास्तवमा उक्त कुरा सजिलो कार्य भने होइन । यसै परिप्रेक्ष्यमा नेपालको छिमेकी राष्ट्रहरूसँगको सम्बन्धका बारेमा पनि अध्ययन गरिएको छ । त्यस प्रकारको अध्ययनमा पनि अंग्रेज भारतीय स्रोतको प्रयोग भएको छ । विशेष गरी नेपाल चीन तिब्बतबीचमा भएको युद्धलाई नेपाल र चिनियाँ दुवै स्रोतहरूको पनि प्रयोग भएको पाइन्छ ।[३०७]

डा. डिल्लीरमण रेग्मीले ई. १९६१ मा पहिलोपटक र ई. १९७५ मा दोस्रोपटक **मोर्डन नेपाल भोलुम I** र **II** **(राइज एण्ड ग्रोथ इन द ऐटिन्थ सेन्च्यूरी)** नामक कृति प्रकाशन गरेका छन् । दोस्रो पटक ई. १९७५ मा प्रकाशित कृतिलाई **मोर्डन नेपाल भोलुम I** को संज्ञा दिइएको छ । ई. १९६१ को संस्करणमा प्रकाशित कृतिलाई डा. रेग्मीले शोधार्थीहरूका निम्ति छोटकरीमा प्रकाशित गरेको भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् । कृति आधुनिक नेपालको इतिहासका प्रकाशित श्रृङ्खलामध्येको तेस्रो खण्ड भएको र ई. १७५० देखि १८०० सम्मको वर्णन गरिएको भनी लेखकले उल्लेख गरेका छन् । उक्त कृतिमा ई. १८१४-१८१६ माथिसम्मका घटनालाई मात्र समावेश गरिएको छ । यस ग्रन्थको दोस्रो भागलाई तेस्रो खण्ड बनाई प्रकाशित गर्ने उद्देश्य रहेकोमा पछि आएर विचार बदलिंदा यसलाई छुट्टै खण्ड बनाई चौथो खण्ड बनाउने र निरन्तरता दिने विचार लेखकलाई भयो । त्यसैलाई मिलाई यो सम्पूर्ण खण्डमा कुमाउँ र गढवालसँग नेपालले गरेको युद्धको समेत वर्णन गरिएको छ । यस ग्रन्थमा नेपालको विस्तार तथा एकीकरणको वर्णन वंशावलीको भन्दा पृथक प्रकृतिबाट गरिएको पाइन्छ । नेपालको चरम विस्तारकालको रूपमा ई १८०९

[३०७] डि.आर रेग्मी, **मोडर्न नेपाल (राइज एण्ड ग्रोथ इन द एटिन्थसेन्चुरी)**, कलकत्ता : फर्मा के.एल. मुखोपाध्याय, ई. १९६१, प्रिफेस पृ. V, VI ।

सम्ममा सतलजमा पुऱ्याएको कुरा उल्लेखनीय रहेको छ । त्यतिबेला नेपालको सीमाना पञ्जावसँग जोडिन पुग्यो जसको वर्णन अर्कोखण्डमा गरिएको छ ।[३०८]

नेपालको वर्तमान स्वरूपका निर्माता पृथ्वीनारायण शाह भएकाले आधुनिक नेपालको इतिहासको वर्णन गर्दा उनको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्त्वको वर्णन गर्नुपर्ने प्रसङ्ग डा. रेग्मीले प्राक्कथनमा उल्लेख गरेका छन् । क्रमशः गोरखा राज्यको विस्तार असाधारण रूपमा भएको छ । गोरखा राज्यलाई नेपाल राज्यको नामकरण गरियो जसको भूभाग र प्रकृति प्राचीन तथा मध्यकालीन भूभाग र सीमानाभन्दा फरक देखिएको डा. रेग्मीले उल्लेख गरेका छन् । कालान्तरमा नेपालले अकल्पनीय प्रगति गरेको हुँदा अन्तर्राष्ट्रिय तहमा यसको ख्याति निकै उच्च रह्यो । जसको कारण नेपालका वीर गोर्खाली सेनाको वीरता र साहसलाई यूरोपियनहरूले समेत प्रशंसा गरे । त्यतिबेलाको गोरखाली सेनालाई अपराजयी लडाकु भन्ने नामको संज्ञा दिइयो । त्यस्तो बहादुरी कमाउनुको कारण मीरकाशिम अभियानको आक्रमण र कम्पनी गभर्नरका कारण नेपाल विरोधी सेनालाई नेपाली वीर सेनाले परास्त गरेपछि गोरखाली सेनालाई प्रशंसा र प्रख्यात बनाइ दिएका हुन् ।

अंग्रेजी इष्ट इण्डिया कम्पनीले नेपाल माथि गरेको आक्रमणमा गोरखाली सेनाले पराजित गरेपछि भारतमा नेपालको इज्जत बढ्यो र नेपाली वीरहरूको बहादुरीको यत्रतत्र प्रचार भयो । त्यति भएर पनि ई. १७९२ मा नेपाललाई चिनियाँ सेनाले हराइ दिएपछि नेपाललाई ठूलो घाटा पर्न गयो । त्यसमाथि ई. १८१४-१८१६ मा अंग्रेजी इष्ट इण्डिया कम्पनीले नेपाललाई पाँच ठाउँबाट आक्रमण गरी युद्ध जित्यो र सुगौलीको सन्धि भयो जसमा नेपालले ३ भागमा १ भाग भूभाग गुमाउनु पऱ्यो । सुगौलीको सन्धिले गर्दा नेपाल ज्यादै तल पर्नुपऱ्यो । जसले गर्दा नेपाललाई धेरै पक्षबाट घाटा भयो तापनि नेपाली वीरताको भने विश्वभर व्यापक प्रचार भयो । नेपालले युद्धमा अनुशासन र इज्जतसाथ शत्रुसँग व्यवहार गरेको र ब्रिटिश राज्यहरूमाथि पनि सद्व्यवहार गरेको प्रसङ्ग पछिका घटनाबाट जानकारी भएका छन् । यस्ता गौरवपूर्ण पक्षहरूलाई डा. रेग्मीले यस खण्डमा समावेश गरेका छन् । यसपूर्व नेपालको इतिहासका छिटफुट घटना र केही व्यक्तिका बारेमा लेख्ने कार्य भएको तथा धाराबाहिक रूपमा नेपालको इतिहास तयार गर्ने कार्य गरेको दावी डा. रेग्मीले गरेका छन् । डा. रेग्मीले आफूले प्राप्त गरेका स्रोतहरूलाई सानादेखि ठूला घटनाहरूलाई क्रमवद्ध रूपमा समावेश गरेर खण्ड खण्डमा प्रकाशन गर्ने कार्यमा सफलता पाएका छन् । तेस्रो खण्डको रूपमा प्रकाशित प्रस्तुत ग्रन्थमा अभिलेख र कागजपत्रमा मात्र सीमित नरही वंशावलीका उपयोगी कुराहरूलाई पनि समावेश गरिएको पाइन्छ । लेखक स्वयंले विभिन्न स्वदेशी र विदेशी स्रोतहरू समेत अध्ययनगरी भारतमा अंग्रेजी इष्ट इण्डिया

[३०८] **ऐजन,** (दोस्रो संकरण), प्रिफेस ।

कम्पनीको स्थापना कालदेखि नेपालप्रति उनीहरूले हेर्ने दृष्टिकोणको पनि प्रस्तुत विवेचना गरेका पाइन्छन् । नेपालका केही विवादास्पद तथ्यहरूलाई ब्रिटिश स्रोतहरूबाट केही हदसम्म स्पष्टता पार्ने कार्य डा. रेग्मीले पूरा गरेको पाइन्छ । त्यसैगरी तत्कालीन नेपालका सनद, आदेश तथा अन्य ससाना घोषणाहरूलाई पनि लेखकले समावेश गरेका छन् । त्यस्तै विदेशी लेखकहरूबाट आफ्नो संस्मरणमा लेखिएका सामग्रीलाई पनि डा. रेग्मीले महत्त्व दिएको पाइन्छ । त्यस्ता सामग्रीबाट तुलनात्मक रूपमा लेखन कार्य गरी पाठकलाई विषयवस्तु बुझ्न ज्यादै सहयोग पुग्न गएको स्पष्ट छ । त्यस्तै नेपालको छिमेकी देशहरूसँगको सम्बन्धलाई पनि डा. रेग्मीले ब्रिटिशहरूबाट प्राप्त स्रोतमा आधारित रहेर वर्णन गरेको बुझिन्छ । ब्रिटिशहरूले नेपाल चीनयुद्धका बारेमा पनि उल्लेख गरेका छन् र केही चिनियाँ स्रोतलाई पनि डा. रेग्मीले अध्ययन र उल्लेख गर्ने सफलता पाएका छन् ।[३०९]

डा. रेग्मीले स्वदेशी र विदेशी, प्रकाशित र अप्रकाशित सामग्रीहरूको गहन अध्ययन गरेर नेपाल भारतीय राष्ट्रिय अभिलेखमा नयाँदिल्ली, उत्तरप्रदेश सरकारी रिकर्ड, अफिस अलाहावाद, वंशावली, पत्राचार, प्रतिवेदनहरूको पनि प्रयोग गरिएको छ । उक्त कुरा उनले कृतिमा प्रस्तुत गरेको ग्रन्थसूचीबाट पनि स्पष्ट हुन्छ । स्पष्टसँग भन्नुपर्दा नेपालीहरूले यस्तो गहन अध्ययन अद्यापि गरेका छन् कि छैनन त्यो भन्न गाह्रो छ । पुस्तकको परिचय खण्डमा नेपाल-इष्ट इण्डिया कम्पनी युद्धको वर्णन लामो भएकोले छुट्टै खण्ड प्रकाशित गरिने भनी लेखेको भएपनि पछि उक्त युद्ध वर्णनलाई यसै ग्रन्थमा समावेश गरिएको छ । उनले नेपाललाई गोरखा राज्यको विस्तार भएको मानेर पृथ्वीनारायण शाहलाई ठूला पुरुषार्थी व्यक्तिका रूपमा चित्रण गरेको कुरा माथि पनि उल्लेख गरिसकिएको छ । नेपालको इतिहासमा ईं. १७५० देखि १८०० सम्मको कालखण्ड अत्यन्तै महत्त्वको मानिन्छ । उक्त अवधिलाई समेटेर ९ खण्डमा डा. रेग्मीले **मोर्डन नेपाल** नामक कृतिलाई सम्पादन गरेका छन् । ती नौवटै परिच्छेदमा उल्लेख भएको विषयवस्तुहरूलाई क्रमशः अध्ययन समीक्षा गरिएको छ ।

पहिलो अनुच्छेदमा बाईसी र चौबीसी राज्यको उत्पत्ति, नामकरण र प्राचीन इतिहासको बारेमा विभिन्न पक्षको वर्णन गरिएको छ । नेपालमा प्राप्त वंशावलीहरूमा, कर्कप्याट्रिक, ह्यामिल्टन, ओल्डफिल्ड र भेन्सीटार्टको पुस्तकमा रहेका वंशावली र तिनका नामको पनि प्रयोग गरिएको छ । वाईसी चौबीसी राज्यको उत्पत्ति तथा क्षेत्रको पनि उल्लेख गरिएको प्रस्तुत कृतिमा वाईसी चौबीसी राज्यका राजाहरूको वंशका बारेमा पनि वर्णन गरिएको छ । जुम्ला र केही वाईसी राज्यका राजाहरूको वंशका उत्पत्तिका बारेमा पनि कृतिमा चर्चा गरिएको छ । जुम्ला राज्यको कर्णाली प्रदेशमा विशेष प्रतिष्ठा रहेको चर्चा यहाँ गरिएको छ । ती सबै वर्णनहरू तत्कालीन अभिलेखका आधारमा गरिएको र त्यसको

---

[३०९] **ऐजन,** पृ. १२-१५, ऋषिकेश शाह, **मोडर्न नेपाल ए पोलिटिकल हिस्ट्री (१७६९-१९५५ ई.),** न्यू दिल्ली : मनोहर प्रकाशन, ई. १९९०, पृ. २७-७३ ।

शक्तिमा अभिवृद्धि हुनाको कारण पनि उल्लेख गरिएको पाइन्छ । त्यसै सिलसिलामा नेपालका विभिन्न स-साना राज्यहरूका क्रममा गोरखा राज्यको पनि वर्णन गरिएको छ । कृतिको प्रस्तुति अविच्छिन्न ऐतिहासिक घटनाहरूलाई समेटिएको भए पनि अनुसन्धान पद्धतिका नियमहरूलाई पूर्णतः पालना गरिएको भएर पनि तत्कालीन परिस्थितिमा बाइसी चौंबीसीको नामसम्म पनि सुन्न नपाइएको अवस्थामा क्रमवद्ध सूची तयार पारी त्यहाँ राजा रजौटा तथा तिनिहरूको स्थान निर्धारण गरेको पहिलो स्रोत मान्नु पर्दछ । भौगोलिक भ्रमण र अध्ययनको अभावमा उक्त वर्णनमा राज्यहरूको स्थान निर्धारण गर्दा अरूको स्थान फरक पर्न गएको छ । बाईसी चौबीसीका छ वटा बेग्लाबेग्लै सूची प्रकाशित गरी ती राज्यहरूको पृथक-पृथक वर्णन गर्ने सामग्रीको अभाव रहेको कुरालाई डा. रेग्मीले स्वीकार गरेका छन् । वंशावलीले नामावली मात्र उल्लेख गरेका हुँदा त्यतिमात्रै वर्णन गर्न सकेको प्रसङ्गलाई डा. रेग्मीले स्वीकार गरेका छन् ।[३१०] हुन पनि ई. १९६० सम्म नेपालीलाई मात्र नभई विदेशीबाट पनि बाइसी र चौबीसी राज्यका बारेमा खोजी भएको थिएन । ती राज्यहरूको नामसूची तथा तत्सम्बन्धी कागजपत्रहरूलाई सङ्कलन र प्रकाशन गरेका डा. रेग्मीले उपलब्ध सबै स्रोतहरूको परिश्रमपूर्वक अध्ययन गरी आफ्नो कृतिमा स्पष्टसँग उल्लेख गरेका छन् ।

डा. रेग्मीले गोरखाको इतिहासमा राजा द्रव्यशाहपछिको गोरखा वंशावलीमा शाहथरका बारेमा पनि चर्चा गरेका छन् । गोरखाको इतिहासलाई कुलमण्डन शाहसम्म पुऱ्याइएको छ । त्यसपछि क्रमशः लमजुङ र गोरखाराज्यको स्थापनाकालबाट वर्णन गरिएको छ । गोरखाका राजा रामशाहको सामाजिक, आर्थिक र न्यायिक सुधारहरूको चर्चा पनि डा. रेग्मीले गरेका छन् । त्यस्तै गोरखाली राजाहरूको राजनीति, प्रशासनिक पदहरू, थरघर, कार्य र अधिकारको वर्णन पनि पाइन्छ । राजा रामशाहले गरेका सुधारका कमजोरी पक्षलाई पनि डा. रेग्मीले टिप्पणी गरेका छन् । उक्त वर्णनमा पृथ्वीपति शाहको राज्यकालमा लमजुङ र गोरखाको युद्धको वर्णन गर्दा ती दुवै देशको सम्बन्ध पहिलेबाटै बिग्रेको प्रसङ्गलाई पनि राम्रोसँग प्रस्तुत गरिएको छ । राजा नरभूपाल शाहको राज्यकालमा पृथ्वीनारायण शाहको उदयको कुरा पनि गरिएको छ । शाह राजाहरूको उत्पत्तिदेखि नेपालको एकीकरणसम्मको पृष्ठभूमिलाई डा. रेग्मीले स्पष्टसँग उल्लेख गरेका छन् । त्यसैगरी पाल्पाको सेन राजाहरूको विषयमा विस्तारपूर्वक प्रस्तुत गरेका छन् । मुकुन्द सेनको विवरण स्पष्टसँग प्रस्तुत गरिएको छ । चौधौं शताब्दीबाट सेनहरूको नेपाल प्रवेश भएको कुरा र पाल्पा राज्यको स्थापनाका बारेमा वर्णन गरेका छन् । सो कुरा ह्यामिल्टन र अन्य लेखकहरूले पनि उल्लेख गरेका छन् । सेन राजाहरूको वंशावलीको पनि राम्ररी अध्ययन गरिएको देखिन्छ । सेन राजाहरूले राज्य गरेका पाल्पा, मकवानपुर, तनहुँका बारेमा ईसाईहरूको शिष्ट मण्डली वर्णनमा पनि परेको

---

[३१०] रेग्मी, **पूर्ववत् पाद टिप्पणी संख्या- १,** पृ. १७-२१ ।

देखिन्छ । गोरखा सेनराज्यको वर्णन जति स्पष्ट छ डा. रेग्मीले बाइसी र चौबीसीको वर्णन त्यति स्पष्ट गर्न सकेको देखिँदैन । सानो क्षेत्र र स-साना धेरै राज्यहरूको झुण्ड रहेको टिप्पणी लेखकले गरेका छन् । त्यस्ता स-साना राज्यहरूलाई कुनै एक राज्यको शक्तिले एकीकरण गर्न आवश्यक परेको कुरालाई पनि सङ्केत गर्दै त्यो भूमिका गोरखाका राजा पृथ्वीनारायण शाहबाट पूरा भएको प्रसङ्ग मिलाइएको छ । उनले गोरखाली शक्तिलाई वडो बुद्धिमानीपूर्वक संगठित गरी राज्यविस्तार तथा एकीकरण गर्न लागे । डा. रेग्मीले गोरखालीबाटै नेपालको एकीकरण गर्ने कार्य आरम्भ भई सफलता प्राप्त भएको समग्र मूल्याङ्कन गरेका छन् ।

विभाजित नेपालको राजनीतिक परिदृश्यलाई डा. रेग्मीले राम्रो चित्रण गरेका छन् । सानो आकार, थोरै आय, अस्थीर परिस्थिति, जनताको अवस्थालाई केही प्रकाश पार्न खोजिएको प्रसङ्ग र वर्णन अत्यन्तै छोटो देखिन्छ ।[३११] वास्तवमा बाइसी चौबीसी राज्यमा हूलदङ्गा, लूट तथा अशान्तिको प्रवलता रहेको कुरा लेखकले सही टिप्पणी गरेका मानिन्छन् । राज्यका अङ्गहरूको उपस्थिति देखिए पनि प्रभावकारी थिएन र वाह्य राज्यप्रति संगठित राज्यले पनि लूट मच्चाउने गर्थे । दरबारी राजनीति, सरकार नाममात्रको तथा सीमाना हप्तैपिच्छे बदली रहने तत्कालीन परिस्थिति विद्यमान थियो । सामन्ती प्रकृतिको तत्कालीन राज्यशासन, परम्परागत नियम र धर्मशास्त्रको वाहुल्यता र पण्डितहरूको राम्रो मर्यादा थियो । राजनीतिमा जनताको आवाजलाई महत्त्व दिने प्रचलन थिएन र अँध्यारो पक्ष भन्दा उज्यालो पक्षपनि भरपर्दो थियो । राजा निरङ्कुश भएकोले डर र त्रासका कारणले मात्र जनता नियम कानुन मान्न वाध्य गराइन्थे भन्दै कडा टिप्पणी गरिएको छ । गोरखाको नेतृत्वमा नेपालको एकीकरण नभएको भए नेपाल राष्ट्रको अस्तित्त्व नै देखिने थिएन । पृथ्वीनारायण शाह ३ वर्षसम्म भक्तपुर बसेको वर्णन गरिएको छ जुन कुरा तथ्यपूर्ण भएको पाइन्न ।[३१२]

पृथ्वीनारायण शाहले काठमाडौँ उपत्यकाको क्षीण राजनीतिक अवस्थाको चित्रण राम्रोसँग गरेका थिए । राजमाता चन्द्र प्रभावतीको निर्देशनमा पृथ्वीनारायण शाहको शिक्षादीक्षा तथा कुटनीतिक चेतना आएको कुरालाई डा. रेग्मीले स्पष्टसँग उल्लेख गरेका छन् । वि.सं. १७९९ मा गोरखाको राजगद्दी आरोहण गरेका पृथ्वीनारायण शाह युद्धरणनीतिमा प्रवीण तथा सैन्य परिचालन गर्नमा अत्यन्तै सीपालु थिए । नुवाकोट विजय गर्नका निम्ति उनले लिएको नीतिलाई डा. रेग्मीले प्रशस्त प्रकाश पारेका छन् । नुवाकोट विजय गरेपछि गोरखाली अर्थतन्त्र र सैन्यशक्तिमा वृद्धि भएको कुरालाई राम्ररी प्रकाश पारिएको पाइन्छ । नुवाकोट कान्तिपुरको अधिनमा रहेकोले काठमाडौँ उपत्यकाको वास्तविक

---

[३११] **ऐजन,** पृ. ३९-४५ ।

[३१२] **ऐजन,** पृ. ४६-४९ ।

स्थितिको चित्रण यसबाट गरिएको छ । काठमाडौँ उपत्यकालाई चारैतिरबाट नाकाबन्दी गरिएको, नालादूम, महादेवपोखरी, सिन्धुपाल्चोकजस्ता क्षेत्रहरू हातपार्नु, तनहुँका राजा त्रिविक्रम सेनसँगको सम्बन्ध आदिलाई पृथ्वीनारायण शाहको कूटनीतिक चरित्र बुझ्न मद्दत पुग्ने प्रसङ्गहरू हुन् । कीर्तिपुरको युद्धमा पृथ्वीनारायण शाहले देखाएको कुटनीतिबाट त्यो ठाउँमा विजय गरेपछि उपत्यकाको आन्तरिक अवस्था बुझ्न सजिलो परेको कुरा डा. रेग्मीले लेखेका छन् । गोरखाका काजी कालू पाण्डेको अन्त्यले पृथ्वीनारायण शाहलाई ठूलो धक्का लाग्यो । उनको स्थानमा राख्न मिल्ने व्यक्तिको अभाव खड्कियो । जसले पृथ्वीनारायण शाहको राजनीतिक जीवनमा शङ्कट ल्याएको थियो त्यति नै बेला ललितपुरले राजा हुनका लागि पृथ्वीनारायण शाहलाई निमन्त्रणा पठायो । उनले आफ्ना भाइ दलमर्दन शाहलाई पाटन पठाइदिए । दलमर्दन शाह पाटनमा गएपछि उपत्यकामा गोरखाली गुप्तचरहरूको जालो फिंजियो । उता गोरखाले मकवानपुर, गुरगिनखाँको आक्रमण गरेको प्रसङ्गलाई डा. रेग्मीबाट वंगाली स्रोतहरूको प्रयोग गरी लेखिएको अनुमान गर्न सकिन्छ । कीर्तिपुर विजय गरेपछि सिन्धुलीतर्फ ध्यानदिनु पर्ने अवस्था आइपऱ्यो । उनले कीर्तिपुर विजयपूर्व किनलक आक्रमण भयो भनी लेखेको वर्णन प्रसङ्ग मिलेको पाइन्न ।[३१३] डा. रेग्मीले किनलक मिसनको वर्णन जिसेफीको प्रतिवेदनअनुसार पि.लण्डन र एच.ए. ओल्डफिल्डको वर्णनलाई मुख्य आधार मानेका छन् । थमस् रम्ल्वोट गोरखा विरोधी हुँदा किनलक अभियान भएको भन्ने डा. रेग्मीको विचार रहेको मानिन्छ ।

गोरखाले किनलक अभियानलाई पनि असफल गराएपछि कान्तिपुरमा राजा जयप्रकाश मल्लको हालत विग्रदै गयो । जयप्रकाश मल्ल दृढ र साहसी भएपनि कोही कसैले उनीप्रति सहानुभूति प्रकट गरेको पाइँदैन । त्यो नै उनको लागि सबैभन्दा दुर्भाग्यपूर्ण अवस्था थियो । उनलाई आफ्नै जनता र भारदारले धोका दिए । परिणामस्वरूप उपत्यकाका तीनवटै राज्यहरू गोरखाको अधिनमा हुन पुगे । जुन घटनाले उपत्यकाका जनतालाई शुन्य बराबर पनि असर पारेन । त्यसो हुनाको मुख्य कारण पृथ्वीनारायण शाहले काठमाडौँलाई नै नेपालको राजधानी घोषणा गरिदिनु हो भनी डा. रेग्मीले टिप्पणी गरेका छन् । पृथ्वीनारायण शाहको दृष्टिकोणले इसाईहरूलाई उपत्यकाबाट निकालेका थिए । ईसाईहरू पसेका ठाउँमा अशान्ति र धर्म संस्कृतिप्रति असर पर्न सक्ने कुरा उनले बुझेका थिए । अर्को कुरा गोरखाको विरुद्धमा कम्पनीले आक्रमण गराउन इसाइहरूले पनि भूमिका खेलेका थिए । पृथ्वीनारायण शाह राष्ट्रप्रेमी र जनप्रेमी थिए । यस्ता कुराहरू जुटाई दोस्रो परिच्छेदमा पृथ्वीनारायण शाहको प्रारम्भिक चरित्र र तेस्रो परिच्छेदमा गोरखा राज्य नेपाल राष्ट्रमा परिणत भएको कुरालाई डा. रेग्मीले सरल र आकर्षक शैलीमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

---

[३१३] **ऐजन,** पृ. ६७–७७, तुलसीराम वैद्य, **पृथ्वीनारायण शाह द फाउण्डर अफ मोडर्न नेपाल,** न्यू दिल्ली : अनमोल पब्लिसर्स, ई. १९९३, पृ. १२३-१३८ ।

चौथो परिच्छेदमा नेपाल अधिराज्यको भागीरथी गंगादेखि भूटानसम्म विस्तार भएको कुरालाई मूल विषयवस्तु बनाई भूभाग विस्तारको चर्चा गरेका छन् । यस भित्र प्रतापसिंह शाह र रणबहादुर शाहको राज्यकालमा भएको राजनीति गतिविधिको मूल्याङ्कन गरिएको छ । त्यतिबेलाको आन्तरिक वाह्य नीति, नेपालप्रति विदेशी दृष्टिकोण, नेपाल दरबारको राजनीति, नेपाली सेनाको विजय अभियान, बहादुर शाहको आगमन, राजेन्द्र लक्ष्मी देवीको नायवी जस्ता कुरालाई र उनको मृत्यु पछिको अवस्थालाई स्थानीय र विदेशी स्रोतहरूको अध्ययन गरी विश्लेषणपूर्वक प्रस्तुत गरेका छन् । डा. रेग्मीले पृथ्वीनारायण शाहलाई एक व्यक्ति मात्र नभई योग्य सेनानायक, संगठनकर्ता र योग्य व्यक्ति उत्पादन गर्न सक्ने व्यक्ति भएको हुनाले उनको देहान्तपछि पनि नेपालको एकीकरण निरन्तर रहेको कुरालाई तर्कपूर्वक सप्रमाण प्रस्तुत गरेका छन् । त्यसरी विचार गर्दा पृथ्वीनारायण शाहको मूल्याङ्कन गर्दा बढ्ता प्रशंसा गरेको जस्तो लाग्दछ । राजेन्द्र लक्ष्मी र बहादुर शाहबीचको तनाव पनि महत्त्वको विषय भएको चर्चा त्यहाँ पाइन्छ । उनले तयार पारेको सम्बत्को मिलानमा केही अन्तर पनि देखापरेको छ । तत्कालीन सामग्रीको अध्ययन गरी बहादुर शाहको नायवी कालमा भएको नेपाल एकीकरणको प्रयासलाई सप्रमाण प्रस्तुत गरिएको छ । नेपालले कुमाउँ र गढवाल माथि अधिकार गरेको कुरा पनि सप्रमाण प्रस्तुत गरिएको छ । उनको प्रस्तुतिमा अलिकति कम्पनी सरकारप्रति सकरात्मक दृष्टिकोण रहेको आभास पाइन्छ । भारतमा बसेर लेखेको हुनाले त्यस्तो भएको हुन सक्तछ ।[३१४] कम्पनी सरकारले वाणिज्य सन्धि गरी तिब्बत छिर्ने अभियानलाई पनि उनले समर्थन गरेको देखिन्छ । नेपालमा मल्लकालको अवधिमा तिब्बत र भारतसँग सम्बन्ध सप्रेको र व्यापार बढेको कुरा पनि डा. रेग्मीले लेखेका छन् ।[३१५]

डा. रेग्मीले इष्ट इण्डिया कम्पनीले भूटान र सिक्किमप्रति लिएको नीतिको समर्थन गर्दै नेपालको इतिहासलाई स्पष्ट पार्नु भन्दा कम्पनीको इतिहासलाई ध्यानमा राखेको आभास पाइन्छ । नेपालले तिब्बत निर्यात गर्ने र नेपालमा तिब्बतबाट आयात गर्ने सामग्रीका विषयमा पनि प्रकाश पार्दै डा. रेग्मीले नेपाली शब्दलाई भन्दा गोर्खाली शब्दलाई बढी जोडदिएको अनुमान गर्न सकिन्छ । जुन कुराबाट उनमा अंग्रेजी प्रभाव परेको आभास पनि मिल्दछ भने केही कतै उनले कम्पनीका कारिन्दालाई बेलायती भनेका प्रसङ्गले उनी अंग्रेजप्रति पूर्वाग्रही र पृथ्वीनारायण शाहलाई गोर्खा महाराजा भनेबाट उनको ध्येय अलि अस्पष्ट लाग्दछ ।[३१६] ब्रिटिशहरूको कुटीलतालाई डा. रेग्मीले प्रकट गर्दै जेम्स लोगन मिशनलाई दोहोरो उद्देश्य रहेको खुलाशा गरेका छन् । तर नेपाल भएर कम्पनी व्यापारीलाई तिब्बतमा सञ्चालन गर्ने उक्त मिशनको उद्देश्य पूरा भएको भने पाइन्न । ई. १७७५ सम्म

[३१४] रेग्मी, **पूर्ववत्, पाद टिप्पणी संख्या– १**, पृ. १००–१२९ ।

[३१५] **ऐजन**, पृ. १३३–१३९ ।

[३१६] **ऐजन**, पृ. १४३–१४७ ।

कम्पनीले नेपाललाई आफ्नो भूभागमा मिलाउने विचार नलिएको कुरा उल्लेख गरेकोमा तौत्तर प्रगन्नाको समस्यालाई सजिलै समाधान गरेबाट उनले अनुमान गरेको हुनसक्ने देखिन्छ ।[३१७] त्यति बेलासम्म कम्पनी सरकारले नेपाल विरुद्ध षड्यन्त्र गरिनसकेको देखिन्छ । नेपाललाई उपनिवेश बनाउनु भन्दा तिब्बत व्यापार मार्गको रूपमा प्रयोग गर्न चाहेको कुरा अंग्रेज नीतिबाट स्पष्ट हुन्छ । फक्सक्रफ्ट मिशनलाई पनि डा. रेग्मीले सहि मूल्याङ्कन गरेको पाइन्छ । जुन शिष्ट मण्डलले काठमाडौं उपत्यका प्रवेश गऱ्यो गरेन भन्ने विषयमा खासै तथ्य उनीबाट प्रस्तुत भएको पाइँदैन ।

ई. १७९२ को नेपाल तिब्बतबीचको युद्ध पछि कम्पनी सरकारसँग राम्रो सम्बन्ध विकास भएको देखिन्छ । कम्पनीले नेपाललाई अस्तित्त्वमा राख्ने चाहना राखेको कुरा झल्किन्छ र गोरखाली राजघरानालाई समर्थन गरेको पनि बुझिन्छ । कम्पनीको मूल लक्ष्य व्यापारबाट लाभ लिनु नै थियो । त्यसैले एङलो नेप्लीज ट्रेड पेक्टका बारेमा डा. रेग्मीले राम्रोसँग वर्णन गरेका छन् । मार्च १, १७९२ मा कर्कपेट्रिक मिशनले गरेको उक्त सन्धि पत्रमा कम्पनीले नेपालमा बन्द व्यापार गर्न पाउने मार्ग खोली दिएको थियो । त्यसपूर्व नेपालले तिब्बत चीनसँग वेत्रावतीको सन्धि गरेको थियो । त्यसपछि चीनको विरुद्ध नेपालले कम्पनी सरकारसँग आशाको दृष्टिले हेरेको थियो । यद्यपि नेपालका अधिकांश भारदारहरू कर्कपेट्रिक मिशनको विरुद्ध नै थिए । परिणामस्वरूप उक्त मिसन केही समयपछि फिर्ता हुन बाध्य भयो । यद्यपि सो वाणिज्य सन्धिको प्रभाव ५० वर्षसम्म रहेको पाइन्छ ।[३१८] बहादुर शाहको नायवीकालमा भएको नेपाल तिब्बत चीनसँगको युद्ध सन्धि र व्यापारको आयात र निर्यातका बारेमा राम्रो सामग्री अध्ययन विश्लेषण गरेका छन् ।

नेपालको एकीकरणका क्रममा दर्जनौं राज्यहरूलाई एकैछत्र शासनभित्र पारिएको थियो । डा. रेग्मीले तिब्बतको इतिहासलाई पनि उल्लेख गरेका छन् र युद्धको कारणका बारेमा पनि सन्तोष लाग्दो चर्चा गरेका छन् । नेपालले पेचिङका मंचु अफिसरसँग सन्धि गर्दा नेपालले आत्मसमर्पण गरेको थिएन तापनि चीनका वादशाहसामु उनले झूठो प्रतिवेदन गरेका कुरालाई डा. रेग्मीले स्पष्टसँग उल्लेख गरेका छन् । नेपालले चीनको अधिनता स्वीकारेको थिएन, स्वीकार्नु पर्ने कारण पनि खासै थिएन र युद्धमा नेपाल हारेको पनि थिएन तर पनि युद्धको परिणाम नेपालले ज्यादै नराम्रोसँग भोग्नु पऱ्यो । अब उप्रान्त तिब्बतमा नेपाली सेनाको सट्टा चिनियाँ सेनाले प्रवेश पायो । नेपाल र चीनका बीचमा मध्यस्थताको काम कम्पनीले व्यापारमार्फत गर्न चाहन्थ्यो तर चीनले वेत्रावतीको सन्धिको प्रस्ताव ल्याएको थियो र भयो पनि । त्यस विषयमा धेरै अनुसन्धान गर्नुपर्ने कुरा डा. रेग्मी लेख्छन् ।

---

[३१७] **ऐजन**, पृ. १४८–१५३ ।

[३१८] **ऐजन**, पृ. १५४–१६३ ।

दुवै पक्षबाट शान्तिको चाहना थियो भने नेपाल चीनद्वारा पराजित भएकोले नेपाली भू-भागमा चिनियाँ सेना पसेको थियो । यसरी नेपालले जीतेको कुरा पहिले र नेपाली पराजित भएको कुरा पछिल्लो पक्षमा लेख्ने डा. रेग्मीले विवादास्पद विषयलाई अगाडि प्रस्तुत गरेका छन् । त्यति भएर पनि नेपालसँग चीनको अधिकारीले सन्धि गरेको कुरा भने पक्कै हो । उक्त युद्धपूर्व नेपाली सेनाले तिब्बतको बजारमा अतिक्रमण र बलजफ्ती गरेको आरोप लगाइएको थियो । । यसपूर्व कुनै पनि नेपाली लेखकले त्यस विषयमा लेखेका थिएनन् । वेत्रावती सन्धिमा नेपाललाई रू. दशहजार वार्षिक मिल्ने कुरा डा. रेग्मीले लेखेर थापाथली सन्धिको प्रसङ्गलाई वेत्रावतीको सन्धिमा लगेर जोड्ने काम गरेका छन् ।[३१९] चीनमा नेपाली प्रतिनिधि मण्डल पठाइएको कुरालाई डा. रेग्मीले प्रसङ्ग नमिलाई वर्णन गरेका पाइन्छन् । उक्त सन्धिको परिणामपूर्वक नेपालको बाटो कम्पनीले तिब्बतमा व्यापार गर्ने मार्ग प्राप्त गर्न सकेन । त्यो युद्ध सबैलाई हानिकारक रह्यो । उक्त युद्धमा नेपालले खूव बहादुरी प्रदर्शन गरी राष्ट्रसेवा गरेको वर्णन उक्त कृतिमा भएको छ । चीनले उक्त युद्ध पछि नेपालमाथि अधिकार गरेको कुरा सत्य होइन शिल्भान लेभीले त्यो कुरा झूठो लेखेको भन्ने कुरालाई डा. रेग्मीले खण्डन गरेका छन । नेपाल तिब्बत चीनको सम्बन्धका विषयमा पनि डा. रेग्मीले निष्पक्ष र सप्रमाण अध्ययन गरेको पाइन्छ । अद्यपि त्यस विषयमा अझै राम्रो अध्ययन भने भएको छैन । त्यसैले डा. रेग्मीले नै नेपालको इतिहासमा वेत्रावती सन्धिको सहि मूल्याङ्कन गरेर अग्रेजी भाषामा सफलतापूर्वक प्रस्तुत गरेका हुन भन्न सकिन्छ ।

यसपूर्व पाँचौं परिच्छेदमा (नेपाल एण्ड इट्स नेवोर्स १७७५-१८२० ए.डी.) नेपाल र यसका छिमेकीहरूको चर्चा गरिएको छ भने प्रस्तुत कृतिको सातौं परिच्छेदमा डा. रेग्मीले नेपाल र कम्पनी सरकारबीचको सम्बन्धलाई विवेचना गरेका छन् । **जसमा टू ब्रिटिस मिशन** (दुई अंग्रेज मित्र मण्डल) भन्ने शीर्षकमा डा. रेग्मीले कम्पनी र नेपालबीचको सम्बन्धलाई प्रस्तुत गरेका छन् । पृ. २३१ देखि २६१ सम्म गरिएको वर्णनमा नेपालीले कर्कपेट्रिक मिशनलाई पटक्कै मन नपराएको र नेपालमाथि उत्तरतिरबाट भएको अतिक्रमणबाट वाध्य भएर बोलाएको कुरा पनि उल्लेख गरेका छन् । नायब बहादुर शाहले पत्राचार गर्दा कर्कपेट्रिकलाई नुवाकोटमा बोलाएकोले मार्च ७, १७९२ मा उनी त्यहाँ पुगेपनि धेरैले नरुचाएको कुरा डा. रेग्मीले लेखेका छन् ।

त्यसपछि अव्दुल कादिर मिशनका बारेमा पनि डा. रेग्मीले विस्तार साथ वर्णन गरेका छन् । तत्कालीन नेपाली राजनीति, चीनको नेपालप्रतिको दृष्टिकोणको पनि यसमा चर्चा गरिएको छ । उक्त घटना र नायव बहादुर शाहको अपदस्थता भएपछि रणबहादुर शाहले शासन गर्न थालेको कुराका साथै रू. पाँचसय मासिक तलब दिने सर्तनामामा एक

[३१९] **ऐजन**, पृ. १९९-२०५ ।

फ्रेन्चलाई नेपालमा तोप ढाल्न लगाइएको कुरालाई पनि डा. रेग्मीले चर्चा गरेको देखिन्छ । डा. रेग्मीले त्यतिबेलाको नेपाली राजनीतिमा महिलाहरूको हस्तक्षेपलाई सङ्केत गरेका छन् । रणबहादुर शाहकी आमा राजेन्द्रलक्ष्मीका पालादेखि नेपालमा महिलाहरूको वर्चस्व बढ्दै गएको र राजेन्द्र विक्रम शाहको पालामा त्यो चरम रूप रहेको टिप्पणी पाइन्छ । त्यस्तै नेपाली वीरहरूले विभिन्न ठाउँमा देखाएको वीरताको प्रशंसा गरिएको छ ।[३२०] नेपालमा अब्दुलकादीर मिशनले भ्रमणको सिलसिला मात्र सीमित रहेको कुरा डा. रेग्मीले उल्लेख गर्दै नेपालको राजनीतिक अस्तित्त्वलाई विदेशीले अवमूल्यन गर्ने गरेको आरोप डा. रेग्मीले लगाउँदै आएको पाइन्छ । अझ नेपालमा राजा निस्कृय रहेको अवस्थामा विदेशी चलखेल बढ्दै गएको कुरालाई पनि यस परिच्छेदमा चर्चा भएको छ । त्यस्तो अवस्थामा पनि नेपालले कुमाउँ र गढवालसँगको अधिकार कायम राखेको थियो । राजा रणबहादुर शाहको मूर्खतालाई डा. रेग्मीले माफ गर्न नहुने प्रसङ्ग उल्लेख गरेका छन् । डा. रेग्मीले अंग्रेजसँगको ई. १७९६-१८०० बीचको विषयमा लेख्दा अवध र सीमान्तका बारेमा पनि चर्चा गरेका छन् । रणबहादुर शाहको हत्या पछि नेपाली राजनीतिले कुनै निश्चित दिशा दिन थालेको कुरालाई हेमिल्टन, ओल्ड फिल्ड, कर्कपेट्रिक र तत्कालीन सामग्रीबाट उल्लेख गरिएको पाइन्छ ।

नायव बहादुर शाहकालीन नेपालमा रणबहादुर शाह नाबालक रहेका र पछि उमेर पुगेपछि बहादुर शाहलाई अपदस्थ गरी बन्दी बनाइयो । त्यसपछि रणबहादुर शाहको मनपरी शासन चल्न थाल्यो । नेपालमा नायव बहादुर शाहले रणबहादुर शाहलाई मार्न १२ वटा आरोपका साथै अपदस्थ गराउन खोजेको आरोप लगाइयो । रणबहादुर शाह अस्थीर मनस्थिति भएका राजा थिए, जसका तीनवटै रानीहरू राजनीतिमा महत्त्वकांक्षी थिए । त्यो समस्या रणबहादुर शाह बनारसतिर पलायन भएपछि केही मन्थर भए पनि नेपालमा गलत शासन सुरु भइसकेको थियो । यस्ता कुरालाई डा. रेग्मीले सप्रमाण प्रस्तुत गरेर पाठकवर्गलाई नेपालको इतिहासको रोचक ज्ञान दिन सफल भएका देखिन्छन् ।

परिच्छेद आठौंमा बहादुर शाहको नायवीकाल र रणबहादुर शाहको अस्थीर अवस्थाको वर्णन गरेर त्यसको लगत्तै पछि तत्कालीन परिस्थितिको चित्रण गरिएको छ । तत्कालीन नेपालको प्रशासन कसरी चलेको थियो ? प्रशासनमा काम गर्ने कर्मचारीको शक्ति र कर्तव्य के के थिए ? भन्ने कुरालाई यस भित्रको मुख्य विषयवस्तु बनाइएको छ । निम्न तहका कर्मचारीको अवस्थालाई कर्कपेट्रिकको **एन एकान्उट अफ द किङ्डम अफ नेपाउल**मा उल्लेख गरेको कुरालाई डा. रेग्मीले समर्थन गरेका छन् । तत्कालीन सरकार संचालन गर्दा निजामती र सेनाको कार्य विभाजन नगरी सबैलाई एउटै प्रशासनिक छातामुनि राखिएको कुरालाई पनि सङ्केत गरिएको पाइन्छ । सेनामा पैदल र बारुदखाना, सशस्त्र सबैलाई एउटै खानामा, दर्ज्यानी

---

[३२०] **ऐजन**, पृ. २०७-२३७ ।

दिई काममा लगाउने गरेको तथा नेपालमा सङ्कटकालीन शक्तिको बन्दोवस्तका बारेमा खासै ख्याल नराखिएको कुरा पनि प्रस्तुत कृतिमा प्रसङ्ग कोट्याइएको छ । पृथ्वीनारायण शाहको पालादेखि स्थापित नेपाली सैन्य शक्ति मजवुत थियो तापनि सानो गोरखाबाट विशाल नेपालमा परिणत हुनुमा केही वृद्धि पुऱ्याउनु पर्ने अवस्था रहेको छ। नेपाली सेनाको तलवभत्ता र सुविधा सहुलियतको कुराको पनि विवेचना गरिएको छ। यद्यपि यो ई. १८०० र त्यसपछिको प्रतिवेदन मात्र रहेको कुरा डा. रेग्मीले स्पष्ट पारेका छन्। परिच्छेद नवौंमा नेपालको प्रशासनका बारेमा पनि चर्चा गरिएको छ।

न्याय प्रशासनको विषयमा पनि डा. रेग्मीले हड्सनको स्रोतलाई उल्लेख गर्दै अन्य स्रोतबाट पनि त्यसको पुष्टि गरेका छ्न । ई. १७५०-१८०० अन्तरालको न्याय प्रशासनको खाका र स्वरूपको छविलाई जस्ताको तस्तै प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ । देवानी, फौजदारी, अदालत, पञ्चन्याय तथा पुनरावेदन, निवेदन र जाहेरीको प्रक्रियाका बारेमा पनि प्रस्तुत पुस्तकमा चर्चा गरिएको छ। त्यस्तै दासदासी, सती, पञ्चखत, ज्यान लिनेदिने, जारी, चोरी, बलात्कार, करणी तथा लेनदेनका कुरालाई पनि यस कृतिमा उचित स्थान दिइएको देखिन्छ। नेपालमा राज्यको, जनताको, राजा, कर्मचारी र भद्रभलाद्मीको आय स्रोतको पनि चर्चा गरिएको छ।[३२१]

डा. रेग्मीले नेपालको राजनीतिक, आर्थिक, धार्मिक, न्यायिक र कुटनीतिक क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण स्रोतहरू सङ्कलन गरेर भावी पिँढीलाई व्यापक अनुसन्धान गर्ने मार्ग प्रशस्त गरेका छन् । उनले गरेको विश्लेषणात्मक अध्ययन अत्यन्तै सूचनामूलक र उच्चकोटिको रहेको कुरामा कुनै विवाद छैन । यस कार्यले पाठकवर्गलाई आँखा खोलिदिएको छ र नेपालसम्बन्धी महत्त्वपूर्ण खुराक दिइएको पाइन्छ । उक्त कार्यको समग्रमा मूल्याङ्कन गर्दा उनको कृति अत्यन्तै स्तरीय अनुसन्धानमूलक परिश्रमपूर्वक स्वदेशी र विदेशी पुस्तकका साथै अप्रकाशित स्रोतहरूको पनि यथेष्ठ प्रयोग गरिएको छ । ई. १७५० देखि १८०० सम्म रहेको यस अध्ययनमा अंग्रेजी भाषामा ई. १९६१ मा यसप्रकारको कृति प्रकाशित रूपमा आउनु नेपाल र नेपालीका लागि गौरव गर्ने कुरा हो । किनभने यो कृतिलगायत डा. रेग्मीले तयार पारेका अधिकांश कृतिहरू अमूल्य कृतिका रूपमा रहेका छन् । डा. रेग्मीको इतिहाससम्बन्धी अध्ययनले पूर्णता हाँसिल गरेको देखिन्छ । मानिसले आफ्नो क्रियाशील जीवनमा गरेमा केही कुरा पनि असम्भव हुँदैन भन्ने तथ्यलाई डा. रेग्मीले उदाहरण प्रस्तुत गर्दै यस्ता महत्त्वका कार्यहरू गरेर देखाइदिएका छन् । उनले प्रयोग गरेका स्रोतहरू अकाट्य र भरपर्दा, विस्तारपूर्वक विवेचनामूलक रूपमा अध्ययन र प्रस्तुतिकरण गरी प्रस्तुत **मोडर्न नेपाल (राइज**

[३२१] **ऐजन**, पृ. २७७-३०१।

एण्ड ग्रोथ इन द एटिन्थ सेन्च्यूरी) नामक कृतिलाई निष्कर्षमा उतारिएको पाइन्छ । जम्मा ३३३ पृष्ठमा आवद्ध उक्त कृतिले नेपालको आधुनिककालको समग्र ज्ञान दिन सक्षम छ ।

नेपालको इतिहासमा श्री ५ पृथ्वीनारायण शाह विशाल दृष्टि भएका राजा भएकोले विशाल नेपालको सृष्टि भएको र यसले राष्ट्रको रूप लिएको आदि प्रसङ्ग जोडेर कृतिको गरिमा बढाएका छन् । नेपालको सीमा, जनता, रहनसहन, युद्ध, राजधानी, राजाको क्षमता, मनोरञ्जन तथा सैन्य संगठन र कलाजस्ता महत्त्वपूर्ण पक्षहरूलाई समावेश गरेका छन् । नेपाली सेना कमजोर बन्दै गएको स्थितिमा तिब्बती र चिनियाँ आक्रमणको ठक्कर खानु परेको, तर पनि नेपालको एकीकरणमा सिथिलता भने नआएको प्रसङ्गलाई सङ्केत गरिएको छ । त्यसै कारणले ब्रिटिश इष्ट इण्डिया कम्पनीले भारत वर्षमा क्रमशः साम्राज्य र उपनिवेशवादी नीतिअनुसार त्यहाँको व्यापार, प्रशासन तथा सैनिक शक्तिलाई आफ्नो हातमा लिन सफल भएको र तिब्बततिरको व्यापारलाई पनि हस्तक्षेप गर्न खोज्दा नेपाल बाधक बनेको हुनाले युद्ध समेत हुन गएको प्रसङ्ग डा. रेग्मीले उल्लेख गरेका छन् ।

नेपालको एकीकरणले विश्वमा ठूलो इज्जत बढेको, नेपालीले विश्वलाई प्रभाव पार्न सफल भई नेपाली वीरभूमिको रूपमा प्रख्यात भएको र वीरयोद्धाहरूको चर्चा पनि पुस्तकमा गरिएको छ । डा. रेग्मीले यी घटनाहरूलाई पूर्व आधुनिककाल भनेका र ब्रिटिशहरूले त्यस्ता घटनाको प्रमाणहरूलाई प्रत्यक्ष जानकारीको आधारमा सङ्कलन गरेका हुँदा ती सामग्रीको पनि उपयोग गरेका हुन् । त्यसैले यसमा भारतीय सामग्रीहरूको प्रचूर प्रयोग भएको छ । त्यसबाट नेपालको सम्बन्ध छिमेकी राज्यहरूसँगको सम्बन्धका बारेमा पनि प्रकाश पार्न सजिलो भएको छ । इष्ट इण्डिया कम्पनीले नेपालमाथि गरेको आक्रमणको राम्रोसँग उल्लेख गरिएको छ । नेपालसँगको युद्धमा अंग्रेजले धेरै क्षेत्र लिएकोले नेपाललाई घाटा परेको, इण्ट इण्डिया कम्पनीको स्थापना कालदेखि नेपालप्रतिको दृष्टिकोणको चर्चा प्रस्तुत कृतिमा गरिएको छ । अंग्रेजहरूले नेपालको गलत पक्ष देखाएर प्रमाण सङ्कलन गर्नेलगायतका कुरालाई डा. रेग्मीले त्यसको तथ्य कुरालाई स्पष्ट पारेका छन् । तत्कालीन नेपालबाट प्रसार गरिएका लालमोहर, सिक्का, सनद र आदेशपत्रहरूको पनि लेखकले प्रयोग गरेका छन् । यसरी स्वदेशी र विदेशी तहबाट प्रसारित सामग्रीलाई अध्ययन गरी प्रस्तुत कृतिमा प्रयोग गरिएको छ । नेपालको एकीकरणमा बाइसी, चौबीसी उपत्यका र सेनराज्यहरूका बारेमा पनि चर्चा गरिएको छ ।

कृतिमा गोरखाराज्यको स्थापना, द्रव्य शाहको भूमिका र उनका वंशजहरूको चर्चा गरिएको छ । राजा रामशाहले गरेका आर्थिक, सामाजिक सुधार, गोरखा राज्यका भारदार थरघर तथा विस्तारित राज्यको स्थितिको पनि उल्लेख गरिएको छ । राजा नरभूपाल शाहको असफल अभियान र पृथ्वीनारायण शाहको उदयको चर्चा गरिएको छ । पाल्पा र पूर्वका सेनवंशीय राजाहरूका बारेमा पनि प्रस्तुत कृतिले प्रकाश पारेको छ । उत्तरमध्यकालमा विभाजित नेपालको परिदृश्यलाई सफलतापूवर्क प्रस्तुत गर्न लेखक सफल छन् । एकीकृत

नेपाल पूर्वको राजनीति, अर्थतन्त्र, सामाजिक बनोट र एकराज्यको अर्को राज्यसँगको बाह्य र आन्तरिक सम्बन्धको चर्चा गरिएको छ । त्यति बेलाका राजाहरू निरङकुश, निर्दयी, कानुनको स्रोत नै रहने र उनीहरू अनियन्त्रित हुने प्रकृतिको वर्णन गरिएको छ ।

नेपालको एकीकरणको मुख्य उद्देश्यको प्रसङ्गमा नेपालको वीरता र राष्ट्रभक्ति उच्चकोटिको रहेको, नेपालले भागीरथी गंगादेखि भूटानसम्म र काश्मीरसम्मको सम्पूर्ण भूभागलाई आफ्नो वंशमा राख्ने उद्देश्य राखेको बताइएको छ । पृथ्वीनारायण शाहको मृत्युपछि नेपालको एकीकरणको उत्साह सेलाउने स्थिति आए पनि बहादुर शाहको नायवीकाल ज्यादै प्रेरणादायी रहेको उल्लेख गरिएको छ । नेपालले स-साना राज्यलाई एकीकरण गरी विशालरूप लिएपछि आफ्नो छिमेकीहरूसँग गरेका कुटनीतिक सम्बन्धको पनि डा. रेग्मीले वर्णन गरेका छन् । नायब बहादुर शाहको पदच्यूत पछि उनीप्रति गरिएको दुर्व्यवहारको चर्चा गर्दै लेखकले दुःख व्यक्त गरेका छन् । त्यसको फलस्वरूप रणबहादुर शाहले पछिका दिनहरूमा नराम्रो नतिजा भोग्नुपरेको प्रसङ्ग पनि उल्लेख छ । पृथ्वीनारायण शाह र बहादुर शाहको नीतिभन्दा पृथक नीति लिने रणबहादुर शाहका पालामा मुलुकमा यत्रतत्र विद्रोह उठेको र मुलुकको उन्नतिमा बाधा परेको प्रसङ्ग कोट्याइएको छ । समग्रमा भन्नुपर्दा नेपालको आधुनिक इतिहासमा अन्य लेखकको दृष्टिभन्दा डा. रेग्मीको दृष्टि र प्रस्तुतिमा फरक पाइन्छ । यहाँ नेपालको राम्रो कुरालाई मात्र लिइएको, सामग्रीका आधारमा र कल्पना र अनुमानलाई कृतिमा स्थान दिइएको कुरा बुझ्न सकिन्छ ।

अन्त्यमा डा. रेग्मीले आधुनिक नेपालको ५० वर्षको इतिहासलाई लिपिवद्ध श्रृङ्खलावद्ध, ऐतिहासिक तथ्यहरूलाई आफ्नो अध्ययन, लेखन र प्रकाशन गरेर आफ्नो अमूल्य समयको सदुपयोग गरेका छन् । यसै अनुरूप नेपाल एकीकरणको प्रसङ्ग र नेपालको वृहत्त स्वरूपलाई पनि स्पष्ट पार्न डा. रेग्मी सफल छन् ।

६.२.२ मोडर्न नेपाल (भोलुम I)

Dr. Regmi, **Modern Nepal** (Rise and Growth in The Eighteenth Century), Vol. I, Calcutta: Firma K.L. Mukhopadhyay, 1975, 2nd Edition, p. 608.

डा. रेग्मीको प्रस्तुत कृति **मोर्डन नेपाल भोलुम I** लाई जम्मा १६ परिच्छेदमा छुट्याई लेखिएको र त्यसमध्ये परिच्छेद चारलाई २ वटा र परिच्छेद पाँचलाई २ वटा गर्दा जम्मा १८ परिच्छेदमा विभाजन गरी लेखिएको छ । परिच्छेद एकमा पृष्ठभूमि, परिच्छेद दुईमा गोरखा राज्यको सम्बन्धमा, परिच्छेद तीनमा सेन राज्यसम्बन्धी, परिच्छेद चारमा पृथ्वीनारायण शाहको जीवनको पूवार्द्धपक्ष, परिच्छेद पाँचमा सिद्वानचोकको युद्ध, परिच्छेद छ मा पृथ्वीनारायण शाहको बेलायतसँगको सम्बन्ध, परिच्छेद सातमा मल्ल राज्यको पतन, परिच्छेद आठमा चौबीसी राज्यसँगको सम्बन्ध, परिच्छेद नवौंमा पृथ्वीनारायण शाहको

उत्तरार्द्धपक्ष, परिच्छेद नवौं ए मा प्रतापसिंह शाह, परिच्छेद दसौंमा बालक राजा तथा नायबी, परिच्छेद दशौं ए मा बहादुर शाहको ६ वर्षे शासनकाल, परिच्छेद एघारमा बहादुरशाहको पाल्पा र पश्चिमको कुमाउ राज्यसँगको नीति, परिच्छेद बाह्रमा नेपाल र यसका छिमेकी देशहरू, परिच्छेद तेह्रमा नेपाल तिब्बत पहिलो युद्ध, परिच्छेद चौधमा नेपाल अंग्रेज सम्बन्ध 1777-1789, परिच्छेद पन्ध्रमा अंग्रेज मिशन, परिच्छेद सोह्रमा रणबहादुर शाहको शासनकाल गरी छुट्याइएको छ । त्यसपछि कुनै परिच्छेद नै उल्लेख नगरी परिशिष्टमा पृथ्वीनारायण शाहको वंशावली, पाण्डे परिवार, बस्नेत परिवार, भीमसेन थापा, अहिराम कुँवर, अमरसिंह थापा आदिको उल्लेख गरिएको छ । माथि वर्णन गरिएका परिच्छेदहरूलाई पहिलो सस्करणका मिल्दा १, ४, १०A, १२, १३ १५ गरी जम्मा ६ वटा परिच्छेदका शीर्षकहरू मिल्दाजुल्दा छन् भने अरूमा शीर्षक फरक पाइएको छ । तसर्थ सुधारिएको दोस्रो संस्करणका परिच्छेदहरूलाई विवेचनात्मक रूपमा अध्ययन गरिएको छ ।

डा. रेग्मीले दोस्रो संस्करणमा ई. १९६१ मा प्रकाशित कृतिका अधिकांश विषयवस्तुलाई ई. १९७५ मा प्रकाशित गरेका छन् । उक्त संस्करणको प्राक्कथनमा प्रस्तुत दोस्रो संस्करण पूर्णतः परिमार्जन तथा विस्तारपूर्वक लेखिएको प्रसङ्ग समेत लेखकले उल्लेख गरेका छन् । पहिलो संस्करणसम्ममा उपलब्ध नभएका सामग्रीहरूलाई थप्नुका साथै पहिलो संस्करणमा देखापरेका कमीकमजोरी र त्रुटीहरूलाई पनि सच्याउने काम गरिएको छ । यस संस्करणमा हालसम्म जानकारी नै नभएका नयाँ र महत्त्वपूर्ण स्रोतहरू समावेश गरिएको छ । पहिलो संस्करणको कृति पाठ्यपुस्तकका प्रयोजनका लागि तयार पारिएको र प्रस्तुत दोस्रो संस्करणको कृति जति संक्षेपमा लेख्न लागेपनि लामो भएको हुँदा विश्वविद्यालय तहसम्म कामलाग्ने कार्य भएको दावी लेखकले गरेका छन् । वास्तवमा दोस्रो संस्करणको प्रस्तुत कृति इतिहासका विद्वान्हरूका लागि अझ बढी उपयोगी हुने देखिन्छ । दोस्रो संस्करणको पाण्डुलिपि ई. १९६७ मा टाइप गर्ने कार्यआरम्भ गरेको र सबै तयारी गर्दा र प्रकाशकलाई बुझाउँदा ई. १९७० मा सम्भव भएको र यसको प्रकाशन हुनका निम्ति थप ५ वर्ष लागेकोले ढिलो प्रकाशित भएको प्रसङ्ग लेखकले उल्लेख गरेका छन् । डा. रेग्मीले सङ्कलन गरेका प्रारम्भिक स्रोत-सामग्रीहरू पुस्तक लेख्दासम्म पनि नेपालीलाई थाहा थिएन । तर प्रकाशन कार्य ढिलो भएको हुनाले ती सामग्रीहरू द्वितीय स्रोतको रूपमा पुग्न गएको प्रसङ्ग लेखकले स्वीकार गरेका छ्न । त्यस्ता सामग्रीहरू अरूबाट पहिल्यै छापिएकोले लेखकलाई धेरै मर्का पर्न गएको पुष्टि हुन्छ । हुन त डा. रेग्मीले ई. १९५४ मा नै नेपालका अभिलेखहरू पढिसकेका दावी गर्नु भएको छ । आफू परराष्ट्र मन्त्री भएको बेलामा त्यस्ता सामग्री हेर्ने र पढ्ने मौका प्राप्त भएको कुरा डा. रेग्मी प्रकट गर्दछन् । त्यतिबेला नै उनले ती सामग्रीहरूको प्रतिलिपि उतार गराउने कार्य गरिसकेका थिए । त्यसभन्दा पहिले कुनै पनि नेपालीलाई त्यहाँ त्यस्ता सामग्री छन् र पाइन्छन् भन्ने जानकारी थिएन भन्ने कुरा पनि

रेग्मीले उल्लेख गरेका छन् । डा. रेग्मीले परराष्ट्र मन्त्रालयका सामग्रीका साथै विभिन्न व्यक्तिका संग्रहमा उनको संग्रह निकै ठूलो बन्न गयो । त्यस्ता प्रशस्त सामग्रीलाई सकेसम्म छोटो र मीठो तरिकाबाट दोस्रो संस्करणमा प्रयोग गरिएको कुरा डा. रेग्मीले स्पष्टसँग उल्लेख गरेका छन् । यस प्रकारका पुस्तक तयार गर्दा उनले धेरै कष्टपूर्ण परिश्रम गरेका देखिन्छन् । वहाँ जस्तो सक्रिय राजनेता लेखकलाई लेख्न धेरै समय लाग्ने स्वाभाविक थियो र त्यसलाई प्रकाशोन्मुख अवस्थामा पुऱ्याउन त्यतिबेला झन् लामो प्रक्रिया पुऱ्याउनु पदर्थ्यो र प्रकाशनका लागि छापाखानामा पुऱ्याएपछि पनि त्यसलाई छापामा ल्याउन निकै परिश्रम र समय लाग्ने हुन्थ्यो ।। यस्ता धेरै खुटकिलाहरू पार गर्दै डा. रेग्मीले **मोर्डन नेपाल भोलुम I** प्रकाशन गर्न समर्थ रहेको कुरा दोस्रो संस्करणको प्राक्कथनमा उल्लेख गरेका छन् । त्यति हुँदाहुँदै पनि डा. रेग्मी समयमा छापाखानामा पुग्न नसकेकाले गल्ती र कमजोरी रहेको स्वीकार समेत गरेका छन् । यो उनको प्राज्ञिक इमान्दारिता हो ।[३२२]

प्रस्तुत कृतिको पहिलो परिच्छेदमा पृष्ठभूमि भनी त्यसअन्तर्गत बाइसे-चौबीसे राज्यको इतिहासको वर्णन गरिएको छ । सो वर्णनमा नेपालका पहाडमा ई. १४ औं शताब्दीतिर दक्षिणतिरबाट राजपुतहरूले शरण लिएको प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ । उनीहरूले ५० वर्षभित्रै स्थानीय समाजमा प्रभावपारी बाइसी र चौबीसीको स्थापना भएको उल्लेख गरिएको छ । बाइसी क्षेत्र राप्ती पश्चिमपट्टि र महाकालीपूर्वसम्म थियो भने चौबीसी क्षेत्र दरौंदी नदीदेखि काठमाडौँ उपत्यकाबाट ५० किलो मिटर त्रिशुलीसम्म पर्दथ्यो र त्यहीदेखि चौबीसी राज्यको आरम्भ हुने बताएका छन् । जसलाई अनुमानको आधारमा लेखिएको देखिन्छ । त्यसै परिस्थितिमा गोर्खा राज्य काठमाडौँ उपत्यकाबाट १८ कि.मी. पश्चिमपट्टि पर्दछ । त्यस्तो विभाजन भौगोलिक समूहमात्र हो र कतिको नामसम्म पनि स्पष्ट थिएन । बाइसीको संख्या पनि निश्चितरूपमा बाइसवटा थिएनन् । त्यसैले विद्वान्हरूले तयार पारेका नामसूचीमा अन्तर आएको देखिन्छ । डा. रेग्मीले नक्साको आधारमा प्यूठानदेखि पश्चिमका क्षेत्रलाई बाइसी भनेको भनी एउटा नामसूची प्रस्तुत गरेका छन् । उनको सूचीमा जुम्ला, डोटी, बझाङ, अछाम, थल्लारा, दैलेख, जाजरकोट, बाम्फी, दाङ, फलावाङ, रोल्पा, रुकुम, मुसीकोट, खुङ्ग्री, भीङ्ग्री, जहारी, छिल्ली, माल्नेटा, कालागाउँ, गुटुं, गोरियाकोट, गजर गरी २२ वटा राज्य पुऱ्याएका छन् ।[३२३] पृष्ठ ४ मा क्रमशः नेपाली वंशावली, हेमिल्टन, ओल्डफिल्ड, कर्कपेट्रिक, भेन्सीटार्ट, नेपाली वंशावली र सूची प्रस्तुत गरेका छन् । जुम्लाका शासकलाई चोखो राजपुत मानी हेमिल्टनको उक्तिलाई डा. रेग्मीले दोहऱ्याएका छन् । जुम्लाले दुल्लू-दैलेखलगायतका राज्यहरूलाई प्रभावमा लिएको थियो । उनीहरूलाई "रास्कोटी" भनिन्थ्यो । जुम्लाका राजाहरूले "बद्रीनाथोजयति, मुक्तिनाथकीजय" भन्ने उक्ति आफूले प्रसारण गरेका अभिलेखहरूमा उल्लेख गरेको पाइन्छ । त्यसैक्रममा डा. रेग्मीले क्रमशः जुम्ला, डोटी, सल्यान, दाङ देउखुरी, दल्लि, दुल्लू-दैलेख, रुकुम,

---

३२२ **ऐजन** (फोरवार्ड टु द सेकेन्ड इडिसन) ।

३२३ **ऐजन**, पृ. २-३ ।

मुमीकोट, जाजरकोट, गजुरादार्ना, बाँफी, जहारी, सुनी, तल्कोट, थलारा, सतालो, माल्नेटा, फालावाङजस्ता राज्यहरूका बारेमा हेमिल्टनले गरेको वर्णनलाई पनि उल्लेख गरेका छन् ।

त्यसैगरी चौबीसीको पनि नामावली र संक्षिप्त विवरण यसरी गरेका छन् । पाल्पा, नुवाकोट, रिसिङ, घिरिङ, अर्घा, खाँची गुल्मी-पाल्पाको प्रभावमा, भीरकोट, गह्रौं, पैयूँ, नुवाकोट भीरकोटको प्रभावमा, मलेवम, गलकोट पर्वतको प्रभावमा, प्यूठान, मुसीकोट, इश्मा प्यूठानको प्रभावमा, तनहुँ, कास्की, लमजुङ, ढोर, सतहूँ, तनहुँ लमजुङको प्रभावमा थिए भने गोरखा एक्लै थियो र चौबीसीबाट बहिष्कृत पनि थियो । हेमिल्टनले तार्की, मेन्सीटार्टले पोखरालाई, कर्कप्याट्रिकले दाङ, भिल्ली वा छिल्लीलाई छुट्टाछुट्टै राज्य भन्ने वर्णन गरेका छन् भनी डा. रेग्मीले उल्लेख गरेका छन् ।[३२४] देउराली र कोइलाखोलालाई भेन्सीटार्टले छुट्टै राज्य मान्दैनन र चौबीस संख्या पुऱ्याउन मकवानपुर र चौदण्डीलाई पनि समावेश गरेको पाइन्छ । बुटवल क्षेत्र लामो समयसम्म स्वतन्त्र नरहेकोले चौबीसी राज्यमा कम संख्या भएको देखिन्छ । लसर्घामा बसेर विस्तार गर्दै भीरकोट, नुवाकोट, गह्रौ, ढोर, सतहुँ, कास्की, लमजुङ र गोरखा एउटै खान परिवारका राज्यहरू आठवटा थिए । विशेष गरी १७-१८ औं शताब्दीमा बाइसी चौबीसीको प्रचुर विकास भइरहेको प्रसङ्ग डा. रेग्मीले उल्लेख गरेका छन् । उनले प्राप्त गरेका वंशावलीजस्ता स्रोतहरूले बाइसी चौबीसीको चर्चा ज्यादै कम गरेको हुनाले स्पष्टसँग लेख्न नसकेको र केही विदेशी लेखकहरूले एकतर्फी रूपमा गरेको वर्णनलाई आधार बनाउनु परेको कुरा स्वीकार गरेका छन् । त्यसकारण डा. रेगमीले प्रस्तुत ग्रन्थमा गरेको वर्णन र उनीहरूका स्थान निर्धारण गर्दा फरक-फरक परेको कुरा पछिका विद्वान्हरूले अनुसन्धान गरेका कार्यबाट अनुमान गर्न सकिन्छ । त्यतिबेलाको असहज परिस्थितिमा राजनीतिक सिमा निर्धारण गर्न कठिनाई हुने कुरा स्पष्ट छँदैछ । त्यति भएर पनि एक नेपाली लेखकले अंग्रेजीमा यस किसिमका पुस्तक लेख्नसक्नु महत्त्वपूर्ण कार्य हो ।

गोर्खा राज्यको स्थापनाका बारेमा डा. रेग्मीले दोस्रो परिच्छेदमा भूपति राणाजी रावको चितौरगढबाट आक्रमण भई नेपाल पसेको कुराबाट आरम्भ गरी गोर्खा वंशावलीको आधारमा वर्णन गरेका छन् । गोरखाधीशचम्पूले शाह वंशका पूर्खाहरूलाई राजपुतको मान्यता दिएको छ । डा. रेग्मीले गोर्खा वंशावली, स्थानीय वंशावली र उदयपुरको वंशावलीलाई प्रस्तुत गरेका छन् । त्यसैगरी पाल्पा, तनहुँ, गुल्मी, अर्घा, खाँची, मुसीकोट, धुर्कोट र इश्माका बारेमा पनि डा. रेग्मीले उल्लेख गरेका छन् । राजा द्रव्यशाहले गोर्खा राज्य स्थापना गरे पछिको वर्णन वंशावली कै आधारमा गरेका, लमजुङसँगको गोर्खाको सीमा विवाद र रामशाहलाई वंशावलीकार मानिएको कुरा लेखेका छन् । यहाँ राम शाहको वर्णन पनि स्पष्टसँग भएको छ । त्यसैगरी राजा रामशाहले गरेका सामाजिक, आर्थिक, र

---

[३२४] **ऐजन**, पृ. १३-१५ ।

धार्मिक सुधारको चर्चा पनि डा. रेग्मीले वंशावलीकै आधारमा गरेका छन् । त्यसमा कर्कपेट्रिक, हेमिल्टन र पर्सिवल लेण्डनले गोर्खा वंशावलीको वर्णनलाई महत्त्व दिएका छैनन् । राजा नरभूपाल शाहको उत्तरवर्ती राज्यकालमा उनकी जेठी रानी चन्द्र प्रभावतीलाई चौताराको पद दिई शासनको काममा क्रियाशील गराएको कुरा डा. रेग्मीले उल्लेख गरेपनि त्यसको प्रमाण भने प्रस्तुत गरेका छैनन् । गोर्खामात्र नभई पहाडका बाइसी चौबीसभर खस जाति छरिइरहेको, खसहरूको रगतमा मगर जातिको पनि रगत मिसिएको, राजपुतहरूमा पनि मगर रगत सम्मिश्रण भएको आदि विभिन्न प्रसङ्गको उल्लेख डा. रेग्मीले गरेका छन् ।[३२५]

कृतिको तेस्रो परिच्छेदमा सेन तथा पाल्पाअन्तर्गतका राज्यहरूको वर्णन गरिएको छ । हेमिल्टनले सेनवंश सय वर्षभन्दा अगाडि पश्चिम नेपालमा पसेको र चौबीसी जेठो भनी उल्लेख गरेको कुरा र पाल्पाका राजा मुकुन्दसेनका मगर सेनाले काठमाडौं उपत्यकामाथि आक्रमण गरेको चर्चा डा. रेग्मीले गरेका छन् । पाल्पाको वर्णन पछि तनहुँको वर्णन तथा वंशावली, समय निर्धारण र अन्य प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको पाइन्छ । ई. १७५६ मा क्रिश्चियन मिसिनरी इटालीबाट तनहुँ पुगेका र **फादर ट्रान्क्वीलो**ले राजा त्रिविक्रम सेनसँग अर्न्तवार्ता लिएको कुरा उल्लेख गर्दै केही इसाई धर्मसम्बन्धी पुस्तकहरू राजालाई उपहार दिएको र राजा देवघाटमा रहेको कुरा लेखेका छन् ।[३२६] लोहाङ सेनले तनहुँ राज्यको स्थापना गरेका हुन् । त्यसपछि क्रमशः मकवानपुरको वर्णन गरिएको छ । मोरङका राजा विजयनारायण असम राजपरिवारका कोचे प्रमुख थिए भनी हेमिल्टनले गरेको वर्णनलाई उद्धरण गरेका छन् । त्यसै प्रसङ्गमा चौदण्डी तथा मोरङ्ग राज्यको स्थापनामा शुभसेनको भूमिका रहेको कुरालाई उल्लेख गर्दै माणिक सेन मकवानपुरका राजा भए । त्यसपछि हेमकर्ण सेन मकवानपुरका राजा भए । मकवानपुर र गोरखाराज्यका राजपरिवारबीच वैवाहिक सम्बन्ध थियो । डा. रेग्मीले सेनवंशी राजाहरूले किरातसँगको सम्झौतालाई बुँदागत रूपमा डा. रेग्मीले यसरी प्रस्तुत गरेका छन् :

- किरात देशका प्रमुखहरूले ५ वर्षका निम्ति राज्यमन्त्री दिवानको छनौट सर्वसम्मतिबाट गरेर पठाउने छन् ।
- किरात क्षेत्रमा बसोवास गर्न जाने दश प्रान्त प्रमुखहरूले आफ्नो अवधिभर राम्ररी निरीक्षण गरी अनधिकृत बसाइसराई रोक्ने छन् ।
- मोरङ राजधानी बनाएर प्रत्येक १० वर्षमा जनसंख्याको तथ्याङ्क तयार पारिने छ र जनताको पञ्जिकृत गरिनेछ ।
- १८ वर्ष माथि र ५० वर्षसम्मका बासिन्दा पुरुषलाई अनिवार्य धनुषवाणको तालिम लिन आउनु पर्ने र सैनिक तालिम लिनेछन् ।

---

३२५ **ऐजन**, पृ. ५२ ।

३२६ **ऐजन**, पृ. ६६ ।

- प्रत्येक प्रान्तका प्रमुखलाई राई भनिने छ र उनीहरूलाई आवश्यक पर्ने जनशक्तिका निम्ति १५० जना सिपाही दिने ।
- एक हल गोरु राख्नसक्ने प्रत्येक घरबाट राज्यले मालपोतको रूपमा वार्षिक रू. १।- लिनेछ ।
- मालपोत लिनुपर्दा १०% प्रान्तीय कार्यमा ४५% सेनाको खर्च छुट्याइने र ४५% राज्यको कोषमा जम्मा गरिनेछ ।
- प्रान्तीय कार्यकारीले पञ्चखत बाहेकका मुद्दा हेर्न र फैसला गर्न सक्ने छ र नैतिक झगडालाई पनि हेर्न सक्नेछ ।
- राज्यविरुद्धको अपराधका कानून अधिकारीहरूले मोरङको राजाको बैंठकमा राखेर अपराध हेरी मार्न, खेद्न र थुन्न सक्नेछन् ।

उक्त सन्धिपत्रको क्षेत्र निर्धारण गर्दा त्यहाँको प्रमुख पनि निम्नानुसार तोकिएको थियो जो यस प्रकार छ :

- पोक्ला याङयोक ताप्लेजुङको क्षेत्रमा नेतृत्व गर्ने कार्य फेयाहाङले गर्नेछन् र त्यो वंश परम्परागत रहनेछ ।
- आयुग्दाङयोक इलामक्षेत्रको नेतृत्व गर्ने कार्य लोलीमाहाङले गर्नेछन् र त्यो वंश परम्परागत रहनेछ ।
- फेदेनयोक पाँचथर क्षेत्रको नेतृत्व गर्ने कार्य लोलीमाहाङले गर्नेछन् र त्यो वंश परम्परागत रहनेछ ।
- कुर्लेचोक ताप्लेजुङ क्षेत्रको प्रमुखको रूपमा माहोहाङले कार्य गर्ने छन् र उनका शाखा सन्तानले भोग गर्ने छन् ।
- सस्तापुयोक क्षेत्रवरपर लिन्सेहाङले नेतृत्व गर्ने छन् ।
- पामोजुङयोक वरपर आठराई इलाम र ताप्लेजुङ क्षेत्रमा नेतृत्व गर्ने कार्य आक्लुफले गर्ने र पछि शाखा सन्तानले भोग गर्ने छन् ।
- ताकलुक देनयोक वरपरको नेतृत्व गर्ने कार्य खेचोहाङले गर्नेछन् र सो कार्य आक्लुफले गर्ने र पछि साखा सन्तानले भोग गर्नेछन् ।
- भेरिङदेनयोक तामोरनदीको किनारमा रहेको प्रान्तको नेतृत्व गर्ने कार्य शिशियानले गर्ने र शाखा सन्तानले भोग गर्नेछन् ।
- चेन्लुङयोकको नेतृत्व माइजुङ्गहाले गर्ने र उनीपछि उनका सन्ततिले गर्ने ।
- ताप्केशुयोक प्रान्तको नेतृत्व उत्तरतर्फको पूरै भागको पनि कार्य गर्ने साम्वा स्रेङ हाङले गर्ने छन् ।[३२७]

---

[३२७] **ऐजन**, पृ. ७९-८०, इमानसिंह चेमजोङ, **किरातकालीन विजयपुरको संक्षिप्त इतिहास,** काठमाडौँ : किरात याक्थुङ चुम्लुङ, २०३१, पृ. ८५-१११ ।

दूधकोशी र अरूण नदीबीचमा पर्ने मोरङ क्षेत्राधिकारभित्र जातीय राज्य रहेको क्षेत्र पनि १२ खण्डमा विभाजन गरिएको थियो र त्यहाँ राईलाई स्वशासित राज्यतहको मान्यता पनि गरिएको थियो । अरूण उपत्यकाभित्र खस सभ्यताको प्रभाव परिसकेकोले त्यसबारेमा शोधार्थीहरूलाई अनुसन्धान गर्न धेरै सामग्री रहेको कुरा डा. रेग्मीले पछिका अनुसन्धानकर्ताहरूलाई मार्गनिर्देशन गरेका छन् ।

प्रस्तुत कृतिको चौथो परिच्छेदमा Prithvinarayan Shah's early career को चर्चा गरिएको छ । उत्तरमध्यकालीन नेपालमा स्थापित स-साना राज्यहरूमा बलियो शक्तिको अभाव थियो । जनताको जीवन दयनीय थियो । युद्धको नाममा लूटपात चलिरहन्थ्यो । राजाहरू मुगल सम्राटको नक्कल गरी राजकीय पदहरू स्थापना गर्दथे । जस्तै सर्दार, काजी, दिवान, राजगुरु, ज्योतिष, वैद्य आदिलाई लिन सकिन्छ । उनीहरूलाई दिइने काम, कर्तव्य र अधिकारको पनि उनैको नक्कल थियो । सरकार भन्नु नाममात्रको र राजा, काजीको व्यक्तिगत लहडमा शासन चल्दथ्यो । सामन्ती प्रकृतिको राज्य संगठन भएकोले संगठन ज्यादै कमजोर नै थियो । त्यति नै बेला भारतमा अंग्रेजहरूले क्रमशः व्यापारिक साम्राज्यमा प्रवेश गरिरहेका थिए । उनीहरूले सुरुमा समुन्द्रकिनारमा शोषण सुरु गर्दै क्रमशः गंगाको मैदान भागलाई हात लगाउने योजना बनाउँदै थिए । पृथ्वीनारायण शाहको उदयले नेपालमा मध्यकाल सकिएर आधुनिक कालको प्रवेश भएको थियो । सुरुमा आक्रमण विस्तार गर्दै पृथ्वीनारायण शाहले नेपालको एकीकरण अभियानलाई अगाडि बढाइरहेका थिए । उनले सुरुमा त्यो कार्य व्यक्तिगत महत्त्वाकांक्षाका कारणले आरम्भ गरेको देखिन्छ । पृथ्वीनारायणले आर्जेको मुलुकलाई आज हामीले पाएका छौ भनी डा. रेग्मीले उल्लेख गरेका छन् । पृथ्वीनारायण शाहको बाल्यकालको वर्णन गर्दै उनको बाल्यजीवनमा प्राप्त राजकीय तालिम, थरघरले गरेको मद्दत, उनको तीक्ष्ण बुद्धि, योद्धा, व्यवहारिक शिक्षा, विवाहको प्रशङ्ग, पुनर्विवाह, उपत्यकाभित्र १२ महिना बसेर अध्ययन गरेको (ई. १७३६), प्रसङ्ग उनमा स्वतःस्फूर्त आएको राष्ट्रिय धारणा, उपत्यकाभित्रका राजाहरूबीचको कलह र द्वेष, राज्य एकीकरणको महत्त्वाकांक्षा, बनारसको यात्रा, सिरमोर, जाजरकोटका राजासँग मित्रता र साहसको प्रशंसा, गुण्डाहरूलाई तर्साउनु, गोरखपुर गोमती किनारमा भएको प्रहरीसँगको झडप, नुवाकोटको आक्रमण र सफलता, गोरखालाई भएको फाइदा, तिब्बत जानेबाटो र उर्वर भूमि प्राप्त, नुवाकोटको मजवुत किल्ला प्राप्त भयो भन्ने कुरा डा. रेग्मीले स्पष्टसँग उल्लेख गरेका छन् ।[३२८]

पृथ्वीनारायण शाहले कहिल्यै पनि हिम्मत हारेनन् । उनको सामरिक योजना र सेनाको संगठन उत्कृष्ट प्रकारको थियो । उनले नै गोरखाली सेनाको आत्मवल उच्च गराउँदै विश्वविख्यात बहादुर जाति सिद्ध गरिदिए । राष्ट्रिय स्रोतहरूको परिचालन गर्ने

---

३२८ रेग्मी, **पूर्ववत् पाद टिप्पणी संख्या-१**, पृ. ८८-९७।

पृथ्वीनारायण शाहको क्षमता उत्कृष्ट किसिमको थियो । आफ्नो प्रशासन, चौबीसीलगायतका छिमेकी राज्यसँग उनले गरेको सन्धि-सम्झौता र आत्मरक्षाको नीति ज्यादै सफल रहेको थियो । काठमाडौँ उपत्यकाको राजनीतिक अवस्थाका बारेमा डा. रेग्मीले ती राज्यहरूबीच कडा मतभेद रहेको र आपसी शत्रुतापूर्ण व्यवहार भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् । भक्तपुरका राजा रणजीत मल्लले पृथ्वीनारायण शाहलाई संरक्षण दिइरहेका थिए भने पाटनका राजा विष्णुमल्लले राज्य प्रकाश मल्ललाई आफ्नो उत्तराधिकारी घोषणा गरेका थिए । कान्तिपुरका राजा जयप्रकाश मल्ल ज्यादै अलोकप्रिय भएका थिए र उनले पर्वते र मधिशेबीच झगडाको बीजारोपण गरेका थिए । पृथ्वीनारायण शाहले त्यति नै बेला खिन्चेतको नहर निर्माण गर्ने निहुँमा नुवाकोट हान्ने योजना गरिरहेका थिए । लामिडाँडा क्षेत्रलाई गोरखालीले नियन्त्रण गरेर उपत्यकालाई झस्काइदिएका थिए । नुवाकोटमा आक्रमण गरेर जयन्त रानाको छोरा शंखमनी रानालाई मारेपछि नुवाकोट विजय गरेको र बेलकोटमा जयन्त रानालाई पक्रेको कुरा डा. रेग्मीले उल्लेख गरेका छन् ।[३२९] त्यसपछि कान्तिपुरमा घेराउ गर्न गोरखालीले वरपरका गाउँहरू लिने योजना बनाएको, काशिराम थापालाई जयप्रकाश मल्लले गोरखाली विरुद्ध पठाएका तर पराजित भई पलाञ्चोक बसेको र पछि काशिराम थापासहित ३ जना पशुपति घाटमा मारिएको प्रसङ्ग उल्लेख छ । कान्तिपुरकै आन्तरिक कारणवश जयप्रकाश मल्ललाई पदच्यूत गर्ने षड्यन्त्र सुरु भयो । उनैका छोरा ज्योतिप्रकाश मल्ल राजा भइरहेका बेलामा पृथ्वीनारायण शाहले नाल्दूम र महादेवपोखरीमा कब्जा जमाएको कुरा डा. रेग्मीले लेखेका छन् । काशिराम थापाको भाइ परशुराम थापा पृथ्वीनारायणको शरणमा गएको कुरा पनि महत्त्वका साथ लिइएको छ । कान्तिपुर, भादगाउँ र पाटनबीचको आपसी द्वन्द्व चरमसीमामा पुगेको कुरा बुझेर पृथ्वीनारायण शाहले उपत्यकामाथि आक्रमण गर्ने योजना बनाए । त्यसका निम्ति जयप्रकाश मल्लले आफ्नो सुरक्षाको लागि रकम सापटी लिने प्रयत्न गरे तापनि उनी सफल भएनन् । केबल रेवाव गोसाईले मात्र सानो रकम उपलब्ध गराए । त्यसका लागि जयप्रकाशले ठूलो बन्दकी राखे । जयप्रकाश मल्लले राजालाई सापटी दिनेको रकम दोब्बर फिर्ता गरिने घोषणा गरे तापनि उनी सफल भएनन् ।[३३०] बल्लतल्ल जय प्रकाश मल्लले गद्दी फिर्ता लिए । उपत्यकामाथि गोरखाली अधिकार गर्ने विषयमा पूर्वका व्यापारीहरूले मद्दत गरेनन् । त्यसैबेला पाल्पाका उद्योतसेन गोसाइकुण्डको यात्रा गरी गोर्खा फर्केर पाहुना लाग्दा राम्रा अर्ति उपदेश दिएका थिए । सबैकुरा अनुकूल गराउँदै पृथ्वीनारायणले टिष्टुङ, पालुङ, दोलखा र सिन्धुपाल्चोक क्षेत्र हातपार्न सफल भए । त्यति नै बेला तनहुँका राजाले पृथ्वीनारायण शाहकी भित्रेनी स्वभावतीको घुम्टो देवघाटमा खोलेको थाहा पाएर तनहुँको

[३२९] **ऐजन,** पृ. ९८-१०६ ।

[३३०] **ऐजन,** पृ. ११५-११९ ।

राजा त्रिविक्रम सेनलाई ज्यामीर घाटमा निःशस्त्र बोलाई गोरखा लगे र पछि नुवाकोटमा बन्दी बनाइराखे भने उनलाई पछि छोडियो । इतिहास प्रकाशनमा शक १६८४ मा प्रसारित गरेर पृथ्वीनारायण शाहले यस्तो अभिलेख टाँस्न लगाएको कुरा डा. रेग्मीले आफ्नो कृतिको चौथो परिच्छेदको अन्त्य पादटिप्पणीमा उल्लेख गरेका छन् । जसको पाठ यसप्रकार छ- "त्रिविक्रमा काम नरेन्द्र केशरी त्रितुङ्ग भूणीश्वर भूमिभूषणः । निवध्यतले तायस पिञ्जरे हठान्निवेशितो उग्रह तो विसार्ज्जेत ।" यसरी गौरवसाथ तनहुँका राजालाई कोक्रो-पिञ्जरामा थुनी बन्दी बनाएकोमा पृथ्वीनारायण शाहले जुंगामा ताउ लाउँदै गौरव गरेको प्रसङ्गले तत्कालीन राजनीतिको सङ्केत मान्न सकिन्छ ।

पाँचौ परिच्छेदमा डा. रेग्मीले सिह्रानचोकको युद्ध शीर्षकमा विभिन्न प्रसङ्गको उल्लेख गरेका छन् । त्यसै प्रसङ्गमा जानकी देवकी उपाध्याय बसोवास र महादेव पोखरीमा मारिए भने उमराव पलायन भए जहाँगीर शाह त्यहाँबाट भागे भन्ने उल्लेख छ । ई. १७५० मा पुनः आक्रमण गरी त्यहाँ अधिकार गरेका बेला लमजुङ, पर्वत र पाल्पाले डराएर संयुक्त संगठन गरे । त्यो थाहा पाएर कास्कीका राजीवलोचन पराजुलीलाई पृथ्वीनारायण शाहले पत्र लेखेका थिए । चौबीसीको चाल अध्ययन गर्न पृथ्वीनारायण शाहले तीक्ष्ण बुद्धि भएका मानिसहरू खटाएका थिए र लमजुङसँग श्रीधर पन्थ, वीरशाह, भोट्याखत्रीले लमजुङसँग सन्धिको वातावरण बनाए । कास्की र लमजुङको शत्रुता भएर पनि चौबीसी समूहमा लाग्न बाध्य गराइएको थियो । तिब्बत व्यापारतिरको विकासमा पनि उनले ध्यान पुऱ्याएका थिए । काशीराम थापाको भाइ परशुराम थापाले धोका दिएर कास्कीतिर आफ्नो भाइ पठाएर गोरखा विरुद्धमा कास्कीलाई उचाल्न पठाएका थिए । सिरानचोकको युद्धमा गोरखालाई हराउने उनको भित्री इच्छा थियो । सिरानचोकमा अमर पाण्डे, कल्है-द्वारे आदि भारदारहरू मारिए पनि जीत गोखालीकै भयो ।[३३१]

कीर्तिपुर माथिको पहिलो आक्रमण हुनुमा गोरखालीले आफूलाई पहाडी बलियो किल्लाको रूपमा रहेकोले त्यो स्थल हान्न आँटेको थियो । दहचोकबाट नैकाप हुँदै कीर्तिपुरमा आक्रमण गर्न आफूसँगै कालू पाण्डे, जीवन थापा र अमर थरघर सिपाहीलाई युद्ध लड्न गए । तर त्यस युद्धमा ४०० भन्दा बढी नै सिपाही मारिए भने गोरखालीको पराजय भयो र जहाँ मल्ल राजाहरूको नगरकोटी सिपाहीहरूले खुवै वीरतापूर्वक लडेका थिए । गोरखालीले कीर्तिपुर आक्रमण गर्ने थाहा पाएपछि कान्तिपुरका राजा जयप्रकाश मल्लले उपत्यकाभित्रका तीनवटै राजाहरूको सभा गरी ललितपुरअन्तर्गत पर्ने कीर्तिपुरको रक्षा गर्ने निर्णयसहित संयुक्त सेना जुटेको थियो । परिणामस्वरूप गोरखाली काजी कालू पाण्डे युद्धमा मारिए ।[३३२] एक्लै परेका पृथ्वीनारायण राजालाई सर्व साधारणले मार्न नहुने भनी स्थानीय युवाहरूले बचाई दहचोक पुऱ्याइदिएका थिए । त्यो अभियान सफल

---

[३३१] **ऐजन,** पृ. १२०-१३८ ।

[३३२] **ऐजन,** पृ. १४१-१४६ ।

नभएकोले गोरखाले पर्वत, लमजुङ, कास्की, पाल्पासँग सन्धि गर्न रणभद्र शाहलाई पठाइएका थिए । कीर्तिपुरको पराजयपछि गोरखा एक्लो पर्न गएको थियो । कालू पाण्डेको अभावमा पृथ्वीनारायण शाहले पश्चाताप गर्न थालेका थिए । त्यस शोकलाई तिब्बततिरको व्यापारमा उन्नति गर्ने प्रति ध्यान दिन थाले । त्यस कुरालाई डा. रेग्मीले **तिब्बतसागको व्यापार र सुपरिवेक्षण नीति तथा पृथ्वीनारायण शाह र ट्रान्सहिमालय**को व्यापार उपशीर्षकमा चर्चा गरेका छन् । त्यसमा मुद्राको नाप, सुनको मूल्य निर्धारण गरी लुटेरा र हूल्याहाहरूलाई नियन्त्रण गरेको कुरा उल्लेखनीय छ । पृथ्वीनारायण शाहले जमदग्नी उपाध्याय, हरिदेव पण्डितलाई लेखेको पत्रमा तिब्बतमा व्यापार गर्ने गोरखाली ढाक्रेहरूलाई निराश गराउन र तर्साउन, लुट्ने तथा भन्सारमा धाँधली गर्ने समेतलाई मारिदिनु भन्ने आदेश पठाएको कुरा डा. रेग्मीले उल्लेख गरेका छन् ।[३३३] ई. १९६६ मा पृथ्वीनारायणले टकमरी गरेका ६००० रूपैयाँ तिब्बत पठाएर अन्य बाइसी र चौबीसी राज्यहरूले नगरेको कार्य पहिलोचोटि गरेर देखाइदिएका थिए । रिम्जीछाम्बो लामासँग सुनको मूल्य निर्धारण गरी कुतीका ढेवासँग चाँदिका टकले सुन साट्ने कुरा अगाडि बढेको थियो । कान्तिपुरका राजा जयप्रकाश मल्लले पनि गोरखाली मुद्रा तिब्बती बजारमा चल्ती गर्न मन्जुरी दिएकाले गोरखालीलाई अझ सुविधा पुग्यो । ती बाहेक अन्य गल्ती गरे व्यापारीलाई जफत गर्ने भए । कान्तिपुर र गोरखाबीचमा दूतको आदानप्रदान पनि भयो । नुवाकोटमा उठेको भन्सार कान्तिपुर र गोर्खाले बराबर बाँड्ने भए । त्यस प्रकारको करारपत्र १७५८ मा भएको थियो । पृथ्वीनारायण शाहले १७६३ मा गिन्डुमा पाम्चाङ लामालाई पुञ्जीगुम्बा, बान्थाली, नागेर्या, लिख्याङखू, डुम्बा र चरिकोट गुम्बाका लामाको सुरक्षालाई राज्यले ठोकुवा गरिदियो । गोर्खाले लामाहरूलाई अभय गराएपछि पृथ्वीनारायण शाह ढुक्क भएर पूर्वतिर बढ्ने योजना बनाउन लागे भन्ने प्रसङ्ग डा. रेग्मीले प्रस्तुत कृतिमा उल्लेख गरेका छन् ।

पूर्वी नेपालको एकीकरण गर्ने क्रममा पृथ्वीनारायण शाहले दहचोकलाई केन्द्र किल्ला बनाएर पूर्वतिरका गाउँहरू आफ्नो अधिनमा पार्ने योजना बनाउन लागे । त्यसका लागि ६ जना योद्धा जम्मा गरी हरेक गाउँको निरीक्षण गर्ने कार्यमा खटाइएका थिए । काजी दलजीत शाह, हर्कपन्थ, भद्राशाही, जेठो बूढा रामकृष्ण कुँवर, भीमसिंह बाघ, पलाञ्चोकको युद्धमा सक्रिय भएर अगाडि बढे । काभ्रेलाई गोर्खाले लिन सफल भयो र बनेपाको फाँट गोर्खाको अधिनमा पर्न गयो । त्यस्तै राजा जयप्रकाश मल्लको षड्यन्त्रअनुसार अपहरण गर्ने योजनामा लागेको अपराधमा मारियो र उनकी पत्नीलाई सती जानको अनुमति दिइएको कुरा डा. रेग्मीले उल्लेख गरेका छन् । त्यसपछि जैशीहरूको जातिच्यूत गर्ने कुरा पनि उठ्यो । जसकर्ण पाण्डेले त्यसो गरेको लिखित प्रमाण भने प्राप्त नभएकोले शङ्का कै भरमा भएको कुरा पनि डा. रेग्मीले आफ्नो कृतिमा उल्लेख गरेका छन् । पृथ्वीनारायण शाहले काठमाडौं उपत्यकालाई चारैतिरबाट घेराउ

[३३३] **ऐजन,** १४७-१५१, प्रेमरमण उप्रेती, **नेपाल तिब्बत रिलेसन्स्** (१८५०-१९३० ई.), काठमाडौं : पुगावारा, ई. १९८०, पृ. ६३-१०७ ।

गरी आर्थिक शङ्कट ल्याउने योजना गरिरहेका थिए । तर त्यस उद्देश्यमा गोर्खाको योजनालाई पृथ्वीनारायण शाहकै ससुराली राज्य मकवानपुरले ठूलो बाधा पारेको थाहा भयो । त्यसलाई हटाउनका लागि मकवानपुरमा सैनिक कारवाही गरी त्यसलाई गोरखाकै अधिनमा राख्ने कुराको योजना बन्न थाल्यो । डा. रेग्मीले त्यस कुरालाई मकवानपुर आक्रमणको शीर्षकअन्तर्गत मकवानपुर माथिको सैनिक अभियानको उल्लेख गरेका छन् ।[३३४]

मकवानपुर राज्यअन्तर्गत तराई क्षेत्रमा प्रशस्त जमीन भएकोले त्यो राज्य सम्पन्न मानिन्थ्यो तापनि त्यहाँका राजा सक्षम थिएनन् । काठमाडौं उपत्यकादेखि दक्षिणतिरको व्यापार मार्गमा पर्ने हुँदा उपत्यकामा नाकाबन्दी गर्ने पृथ्वीनारायण शाहको नीतिलाई मकवानपुरले अटेर गरिरहेको थियो । त्यति मात्र नभएर मकवानपुर राज्यले गोरखाका अन्य विरोधी राज्यहरूलाई हातलिई विरोधीको भूमिका निर्वाह गरिरहेको थियो । त्यसैले पृथ्वीनारायण शाहले त्यस राज्यमा सैनिक कार्वाही गर्ने निर्णय गर्न थाले । वि.सं. १८१९ मा चौतारिया कीर्तिमहोद्दाम, दलभर्दन, काजी दलजीत शाह, शुरप्रताप शाह, नरहरसिंह, केहरसिंह, अभिमानसिंह बस्नेत र वंशराज पाण्डेले मकवानपुर क्षेत्रमा प्रवेश गरे । मकवानपुरलाई सैनिक घेराउ गर्दासम्म त्यहाँका राजा भागिसकेका थिए । एक महिनापछि हरिहरपुरमा मकवानपुरका राजा भागेपछि गोरखाली सेनाले त्यहाँ पनि लखेट्दै लगेका र खूँडाघाट घेराउ गर्दा, आमा र दिदीहरूसित राजा दिग्वबन्ध सेन भागे भने गोरखालीले सातवटा हात्तीसहित राजाकी दिदीलाई पक्राउ गरे । राजाका छोराहरू बेत्तियातिर पलायन भएको कुरा हेमिल्टनले उल्लेख गरेका भनी डा. रेग्मीले उल्लेख गरेका छन् र यसमा उनले आफ्नो कुनै तर्क र निर्णय दिएका छैनन् ।[३३५]

मकवानपुरका राजाको अनुरोधमा वंगालका नवाव मीरकाशीमले गुर्गिनखाँको नेतृत्वमा गोरखाविरुद्ध सेना पठाएअनुसार गुर्गिनखाँ मकवानपुरतिर लागे । गोरखाबाट केहरसिंह बस्न्यात र वंशराज पाण्डेले छापामार युद्धको आरम्भ गरे । मीरकाशिमले गोरखालीको जाँच गर्न सानो टुकडी पठाएको भनी “मुजफुरनामा” मा लेखेको छ भनी एन.एल. चटर्जीले लेखेको प्रसङ्गलाई डा. रेग्मीले उल्लेख गरेका छन् । गुर्गिनखाँका थोरै सेना मात्र फर्किन सफल भयो । उपत्यकाको युद्धमा गोर्खाली सेनाले सोभै आक्रमण गऱ्यो । नन्दू भण्डारी र आशा भण्डारीको मृत्यु भयो भने ५०० जति बन्दुक गोर्खालीले खोसेर लिए । गुर्गिनखाँ र राजा सुखलालको योजना पूर्णतः सफल भएन । मीरकाशिमको “खुलासनमा” यस्ता कुरा उल्लेख गरेका छन् । नन्दलाल चटर्जीले वास्तवमा गुर्गिनखाँको सैन्य तयारी कमजोर रहेको टिप्पणी गरेका छन् ।[३३६]

---

[३३४] रेग्मी, **पूर्ववत् पाद टिप्पणी संख्या-१**, पृ. १५२-१५९ ।

[३३५] **ऐजन,** पृ. १६ ।

[३३६] **ऐजन,** पृ. १६१-१६७ ।

मकवानपुरमाथि पूर्णतः अधिकार भएपछि पृथ्वीनारायण शाहले काठमाडौँ उपत्यकामा नाकाबन्दी गर्ने नीति लिन थाले । तद्नुसार हर्मि, धुवाकोट च्याङली, भीरकोट, देउराली, लटाङ्मा चौबीसीहरूले आक्रमण गरेको हुँदा सुरप्रताप शाहले त्यस आक्रमणलाई विफल बनाइदिए । सुरप्रताप शाहलाई "काजीको" पद दिइयो । त्यसपछि पृथ्वीनारायण शाहले चौकोट, धुलिखेल, बनेपा, पनौती जस्ता क्षेत्रमा कडा निगरानी राख्न लगाए । कान्तिपुरका राजा जयप्रकाश मल्लले नागाहरूलाई सेनामा भर्ति गर्न थाले । विसंखु, मुडिख, टोखा, गोकर्ण, फर्पिङ, काभ्रेको नोभिना, फूलवारी, दाप्चाजस्ता ठाउँमा कब्जा गरेर गोर्खाले उपत्यका माथि कडा नाकाबन्दी लगाएका बेला कान्तिपुरे सेनाले गाउँगाउँ पस्दै लूटपाट गर्न थाल्यो । गुर्गिनखाँलाई हराएपछि गोर्खाली सेनाको आत्मबल अझ बढ्यो । गोरखाले चित्लाङलाई कब्जा गरेपछि उपत्यकामा नून, कपास, कपडा, मसला र धेरै सामग्रीको अभाव रहेकोले पृथ्वीनारायण शाहका भाइ दलमर्दन शाहलाई पाटनमा राजा बनाउन लगे । कीर्तिपुर ललितपुरको अधिनमा थियो र त्यहाँको दोस्रो आक्रमणमा पनि सुरप्रतापशाहको आँखा फुटेको हुँदा धावा असफल हुन गयो । त्यस पराजयबाट पनि पृथ्वीनारायण शाहलाई निराश बनाउनुको सट्टा झन् उत्साहित भएर कीर्तिपुरको किल्ला वरपर घेराउ गरे । काजी तुलाराम पाण्डे, हरिवंश अधिकारी, प्रभूमल्ल कीर्तिपुरको घेराउमा पठाइएका व्यक्ति थिए । उता चौबीसीले गोरखाको पश्चिमी भागमा आक्रमण गरेका थिए । त्यस आक्रमणलाई पनि गोरखालीहरूले विफल तुल्याइ दिएका थिए । अन्त्यमा ई. १७६६ मा कीतिपुरको तेस्रो आक्रमण कुटनैतिक र शसक्त रूपमा भयो । १० वर्षसम्म गोरखाले लगातार कीर्तिपुरलाई ताकेर बसिरहेको थियो । कीर्तिपुरको जिम्मा काजी साख्यललाई दिइएको थियो । काजी वंशराज पाण्डे, तुलाराम पाण्डे, रामकृष्ण कुँवरले कीर्तिपुरको आक्रमणको नेतृत्व लिएका थिए, फलस्वरूप कीर्तिपुर गोरखाको कब्जामा आयो । फादर स्ट्रिलरले पृथ्वीनारायणलाई नराम्रो देखाउँदै आत्मसमर्पण गरेका कीर्तिपुरेहरूको नाक, कान काटेको प्रसङ्ग प्रकट गरेको डा. रेग्मीले उल्लेख गरी थानकोटको चर्चा पनि गरेका छन् । त्यो अतिशयोक्ति भएको पनि कीर्तिपुरेहरूले विश्वासघात गरेको उल्लेख गरेका छैनन् ।[३३७] फादर जोसेफलगायत इसाइहरूलाई उपत्यकाबाट पृथ्वीनारायण शाहले निकाला गरेको हुनाले पनि रिस पोखेको हुन सक्ने अनुमान गर्न सकिन्छ ।

पुस्तकको छैठौं परिच्छेदमा पृथ्वीनारायण शाहको अंग्रेजसँगको सम्बन्ध शीर्षकमा चर्चा गरिएको छ । काठमाडौँ उपत्यकामा कडा नाकाबन्दी लगाइएको र कीर्तिपुर समेत गोरखालीको राज्यभित्र परेको हुँदा कान्तिपुरका राजा जयप्रकाश मल्लाई असह्य हुन थाल्यो । तसर्थ उनले अंग्रेजी इष्ट इण्डिया कम्पनीसँग सैनिक सहयोग मागे । सोहीअनुसार बेलायती कप्तान किनलकको नेतृत्वमा ई. १७६७ मा २४०० सिपाहीसहित दरभंगाबाट नेपाल

[३३७] **ऐजन**, पृ. १६८-१७९ ।

क्षेत्रअन्तर्गत जनकपुर, सिन्धुली, हरिहरपुर, सिन्धुलीगढी, खुर्कोटी, झांगा झोली, दाप्चा र पनौती पुग्ने लक्ष्य अंग्रेजहरूको थियो । पौवागढीमा वीरुभद्र, वंशु गुरुङले छापामार युद्ध र घेराहालेर कम्पनीको सेनालाई नराम्ररी हराएर धपाए । त्यसपछि कप्तान किन्लोकले तौतर प्रगन्नामा मालपोत उठाउँदै गर्न थाले । त्यस युद्धमा गोरखालीहरूको विजय भएकोले जयप्रकाश मल्ल दिनानुदिन निराश बन्दै जान थाले । पृथ्वीनारायण शाहलाई दक्षिणतिरको खतरा टरेको भएपनि पश्चिमतर्फको अप्ठेरो स्थिति भने टरेको थिएन । किनभने गोर्खाको इर्ष्या गर्ने पर्वत र लमजुङले संयुक्त रूपमा गोर्खालाई समयसमयमा धम्की दिने गर्थे । मर्स्याङदी पश्चिमपट्टिबाट चौबीसीले आक्रमण गरे पनि गोर्खालीले त्यस ठाउँमा पुनः अधिकार गऱ्यो । त्यसैबेला होली-फागु पर्वको परम्परा सुरु भएकोले राजकीय खर्चको फाँटवारी पृथ्वीनारायण शाहले छुट्याएको प्रसङ्ग डा. रेग्मीले उल्लेख गरेका छन् । होलीको अवसरमा बाईसी र चौबीसीका राजाहरूलाई पनि खर्च पठाउने कुरालाई डा. रेग्मीले वर्णन गरेका छन् । भीरकोट, रिसिङ, नुवाकोट, पाल्पाजस्ता राज्यलाई कालू पाण्डेमार्फत पठाइएको कुरा पनि उल्लेख गरेका छन् । बारा, पर्सा र रौतहटजस्ता तौत्तर प्रगन्नाको समस्या पनि सुल्झिसकेको थिएन र पृथ्वीनारायण शाहले त्यसलाई सुल्झ्याउनु पर्थ्यो ।[३३८]

पुस्तकको परिच्छेद सातमा काठमाडौं आक्रमण र मल्ल शासनको पतन शीर्षकमा डा. रेग्मीले उपत्यकामा जारी नाकाबन्दी र उत्तर-दक्षिण व्यापारको कुरा उल्लेख गरी सन्दर्भ मिलाएका छन् । पृथ्वीनारायण शाहले दहचोकबाट इन्द्रजात्राको राति भीमसेन थान, नरदेवी र टुँडिखेलबाट गरी ३ तर्फबाट कान्तिपुरमाथि आकस्मिक आक्रमण गरेर नरदेवीतर्फबाट आफैले सेनाको नेतृत्व गरेको कुरा पनि डा. रेग्मीले लेखेका छन् । इन्द्रजात्रा धुमधामले मनाइरहेका राजा र प्रजाले गोरखाली आक्रमण थाम्न नसकी केही रक्षकसाथ राजा जयप्रकाश मल्ल ललितपुरतिर पलायन भए । त्यहाँ पनि १२ दिन पछि गोरखालीले कब्जामा लिए । ललितपुरका राजा तेजनरसिंह मल्ल र जयप्रकाश मल्ल दुवै राजा भक्तपुरतिर पलायन भए । पृथ्वीनारायण शाहले इसाइहरूलाई उपत्यकाबाट निस्कासन गरिदिएकाले फादर जिसेफ र फादर माको डोलाले पृथ्वीनारायण शाह विरुद्ध अनेक लान्छनापूर्ण पत्रहरू लेखेको र नेपाली-नेपालीबीच भेदभावको विजारोपण गरेर छोडेको प्रसङ्ग उल्लेख छ । वास्तवमा उपत्यकाभित्रका बासिन्दालाई केबल शासकमात्र परिवर्तन भएको महशुस भयो । वास्तवमा उनीहरूको जनजीवनमा आमूल परिवर्तन भएको पटक्कै महशुस भएन । पृथ्वीनारायण शाहले भक्तपुरका राजालाई भगौडा राजाहरूको सुपुर्दगीको पत्र लेखे । भक्तपुरका प्रजाहरूलाई पनि गोरखाको पक्षमा जानुपर्ने निर्देशनपूर्ण पत्र प्रसारण गरेका थिए । तर सो अनुसार भएन । समय बितिसकेको थियो । शरणार्थीहरूको संरक्षणार्थ उनले आफ्ना सारा प्रजाहरू र राज्यको बाजी लगाइदिए । त्यो नीति पृथ्वीनारायण शाहको पत्र विपरीत

[३३८] **ऐजन**, पृ. १८०-१९७।

भएकोले निर्णायक कार्य गर्नुपर्ने अवस्था आयो । उता भक्तपुरले पूर्वका सेन र पश्चिमका चौबीसीको मद्दत मागी पठाएका थिए । चौबीसीलाई ठण्डा पार्न रणरुद्र शाह तथा कालु खड्का त्यसतर्फ खटिएका थिए । श्रीकृष्ण पाठकको पत्रानुसार गोरखाली सेनाले मैवलसम्म कब्जा गरेको कुरा उल्लेख छ । लमजुङले तनहुँको रक्षार्थ युद्धमा गोर्खा विरुद्ध भाग लिएको थियो । भक्तपुरमाथि गोर्खालीले आक्रमण गर्ने निर्णय गऱ्यो । दुवै पक्षबीच ठूलो युद्ध भयो । वंशराज पाण्डे र सुरप्रताप शाह आक्रमण गर्दै मूल चोकमा पुगेपछि युद्ध रोकियो र राजा रणजीत मल्लले गोर्खालीसमक्ष आत्मसमर्पण गरेपछि त्यहाँ शान्ति छायो । रणजित मल्ल बनारस, जयप्रकाश मल्ल आर्यघाट, तेजनरसिंह मल्लले दुर्व्यवहार गरेको हुँदा थुनामा राखिएको कुरा डा. रेग्मीले उल्लेख गरेका छन् ।[३३९]

डा. रेग्मीले उक्त परिच्छेदमा **पृथ्वीनारायण शाहको उपलब्धी र नयाँ राज्यको स्थापना** उपशीर्षक दिएर पृथ्वीनारायण शाहका कार्यहरू तथा उनको व्यक्तित्वको चर्चा गरेका छन् । जसमा काठमाडौँलाई नुवाकोट पछि राजधानी बनाउने घोषणा गरेको कुरा उल्लेख छ । काठमाडौँ उपत्यकालाई आफ्नो कब्जामा पारेपछि पृथ्वीनारायण शाहले मुगल उपाधि "बहादुर शम्शेर जङ्ग" भन्ने पदबाट विभूषित भए । त्यस्तै "बक्सी युल मुल्क कयामु छौला खान बहादुर खान बहादुर क्याम जङ्ग सजवाल भुल्क" पद पाउनका लागि वार्षिक ५०००।- आय तथा ४००० वटा घोड चढी सिपाही हुने राजाले लेख्न पाउने कुराको चर्चा पनि डा. रेग्मीले गरेका छन् । ती सबैलाई एकातिर राखेर उनले "बहादुर शमशेर जङ्ग" पद लिए भन्ने उल्लेख गरिएको छ ।[३४०]

प्रस्तुत कृतिको आठौँ परिच्छेदमा चौबीसी राज्यसँगको सम्बन्ध 1770-1774 को चर्चा गर्दै डा. रेग्मीले नेपाल त्यसपछि सुरक्षात्मक युद्ध नीति लिई चौबीसीसँग सम्बन्ध बढाएको उल्लेख गरिएको छ । पृथ्वीनारायण शाहले बाइसीलाई पनि आफ्नो पक्षमा पार्न अनेक प्रयत्न गरेका थिए । गंगाधर पन्तलाई र ध्यान खड्का, हिक्मत शाहलाई कास्कीतिर पठाइएको थियो । त्यसरी उनीहरूलाई त्यता पठाउनका निम्ति चौबीसी क्षेत्रमा नेपालले अधिकार गर्ने उद्देश्य लिएको भन्ने बुझिन्छ । कालु पाण्डे (बाहुन नानी) ले लेखेको पत्रमा तनहुँ राज्यले गुल्मीलाई साथ लिई प्यूठानसँग संगठन बनाउन त्यता गएको सूचना नेपाललाई दिएका थिए । चौबीसीलाई गोरखा राज्य शक्ति आर्जन गर्दै गएकोमा असन्तुष्ट थियो । पर्वत र लमजुङ जस्ता चौबीसी राज्यले कास्कीको कट्याम क्षेत्रमा आक्रमण गर्दा पूर्वततिर ४० र कास्कीतर्फ ३२ मानिस मारिएका थिए । पृथ्वीनारायण शाहले "फुटाऊ र राज्य गर" भन्ने नीतिको अवलम्बन गरेका थिए । हुनत उनले काठमाडौँ उपत्यकामाथि

---

३३९ **ऐजन**, पृ. १९८-२१४ । वैद्य, **पूर्ववत्, पाद टिप्पणी संख्या-७** ।

३४० रेग्मी, **पूर्ववत् पाद टिप्पणी संख्या-१**, पृ. २१५-२२४ ।

विजय प्राप्त गर्नका निम्ति पनि त्यही नीति अपनाएका थिए । अर्कोतिर प्यूठानका राजकुमार काठमाडौँसम्म पुगेका थिएनन् जसलाई कालुपाण्डेले साथमा लिएर आएका थिए । पश्चिमतिरको सम्बन्ध सुधार गरेपछि पृथ्वीनारायण शाह पूर्वतिर लागेको बुझिन्छ ।

डा. रेग्मीले पृथ्वीनारायण शाहको पूर्वतिर बढ्ने योजनाका बारेमा यसरी चर्चा गरेका छन् । दुध कोशीको पहाडी खण्ड तथा अरूण नदीपूर्वको स्थिति बुझ्नका लागि विभिन्न उपायहरू निकाले । तमोर नदी छेउछाउ क्षेत्रलाई पनि उनले सोधखोज र सतर्कता अपनाए । विजयपुर राज्यको वर्णनको पनि डा. रेग्मीले उल्लेख गरेका छन् । पूर्वतिर विजय गर्नका निम्ति पहाडतिरबाट रामकृष्ण कुँवर र अमरसिंह थापा, तराईतिरबाट अभिमानसिंह बस्नेत र पार्थ भण्डारीलाई पृथ्वीनारायण शाहले खटाएका थिए । उनीहरूले सतर्कतापूर्वक पूर्वको किरात क्षेत्रलाई आफ्नो अधिनमा पारेका थिए । पूर्वको विजय पछि पनि बुद्धिकर्ण राइले सिक्किमतिर पलायन भई नेपाललाई अप्ठेरो पारिरहेको हुँदा पृथ्वीनारायण शाहले उनलाई जीवितै वा मारेर ल्याउने आदेश दिएका थिए । तर सिक्किमका राजा तिब्बतको धर्मगुरु दलाई लामाको चेला भएबाट असजिलो परेको थियो । नेपालको मध्यकालबाट तिब्बतसँग व्यापार चलिरहेको र त्यो अत्यन्तै लाभप्रद भएको हुनाले सिक्किमलाई कब्जा गर्दा उक्त व्यापारमा धक्का पर्ने हुँदा त्यतातिर आक्रमण नगर्ने निर्देशन पनि पृथ्वीनारायण शाहले गरेका थिए । त्यसरी सिक्किम स्वतन्त्र राज्यको रूपमा रहन गयो । पूर्वी नेपालको एकीकरणबाट मात्रै पृथ्वीनारायण शाह सन्तुष्ट भएका थिएनन् भन्ने प्रसङ्ग पनि डा. रेग्मीले उल्लेख गरेका छन् ।[३४१]

प्रस्तुत पुस्तकको नवौ परिच्छेदमा **पृथ्वीनारायण शाहको जीवनी र स्वर्गारोहण** शीर्षक दिई डा. रेग्मीले पृथ्वीनारायण शाहको जीवनी र उनको स्वर्गारोहणको कुरालाई विवेचना गरेका छन् । त्यसै प्रसङ्गमा पृथ्वीनारायण शाहले सिक्किमलाई सिध्याउने र नेपालको सीमाना भूटानसँग जोड्ने भन्ने थियो । नाम्ग्याल वंशको राज्य सिक्किममा ई. १६४० बाट स्थापना भएको र जसको आरम्भ ग्याण्टोक वरपरमात्र थियो । पछि त्यो राज्य विस्तार भएर लिम्बुआनसम्म आयो । ई. १७७४ मा सिक्किमसँग नेपालको युद्ध भयो र इलामदेखि इस्लिम्बासम्म र चम्धपुरसम्म नेपालले कब्जा गरी सिक्किमलाई अझ पूर्वतिर धकेली दिएको थियो । सिक्किमलाई नेपालमा मिलाउँदा ल्हासासँग नेपालको सम्बन्ध बिग्रेर व्यापारमा धक्का लाग्ने थियो । तिब्बतले नाम्ग्याललाई मद्दत दिइरहेको थियो । अभिमानसिंह बस्न्यात, बलि बानिया, पार्थ भण्डारी र कीर्तिसिंह खवासलाई सिक्किमसँग राम्रो सम्बन्ध गरी विवाद टुङ्गो लगाउन र नेपालको कुरा स्वीकार्न लगाउने निर्देशन दिइएको थियो । नेपालले आफ्नो विस्तार मोरङ्गका राजा हिन्दूपतिले दखल गरेको सीमाना टिष्टासम्म मात्र पुगेको थियो ।

---

[३४१] **ऐजन,** पृ. २२५-२४६ ।

पूर्वमा टिष्टासम्म सीमाना पुगेका बेलामा नेपाललाई अर्को समस्या आइलाग्यो । त्यो हो अंग्रेजसँगको तराई बारेको विवाद । पृथ्वीनारायण शाह अंग्रेजसँग सधैं सतर्क रहेर काम गर्दै आएका थिए र अंग्रेजहरू नेपाललाई पहाडमै कोचेर रोक्न चाहन्थे भने नेपालले दक्षिणतिर पनि सीमा चौडा गर्न चाहन्थ्यो । तौत्तर पर्गन्नाको विवादमा मकवानपुरले उपभोग गर्दै आएको भूभागमा अंग्रेजले मिच्न थाल्यो भने पृथ्वीनारायण शाहले त्यो विवाद सल्ट्याउन चाहन्थे । मकवानपुरको तल्लो भागमा विजयपुर पर्थ्यो र राजा पुर्नियामा बस्दथे र मकवानपुरले १४ हातको हात्ती अवध नबाबलाई दिई आएकोमा नेपालका नवाव दिनानाथ उपाध्यायको मध्यस्थताले गर्दा ३ वर्षसम्म चल्दै गयो भने १८३० सम्ममा १२$^{१}/_{२}$ हातको हात्तीमात्र पाइएबाट त्यही बुझाउने स्वीकृति प्राप्त भयो र पछि त्यो ११$^{१}/_{२}$ हातमा झऱ्यो ।[३४२]

वि.सं. १८३१ भाद्रसम्म पृथ्वीनारायण शाहको प्रयासले पूर्वको लिम्बुआन विजय भएको र कन्काईको हरिचन्दगढी पनि नेपालले दखल गरेको प्रसङ्ग उल्लेख छ । त्यही प्रसङ्गमा सुरप्रताप शाहको मृत्युको प्रसङ्ग पनि उल्लेख छ तर कारण खुलाइएको छैन । दलमर्दन शाह पनि कास्कीतिर भागेका थिए । कीर्तिमहोद्दाम शाहलाई वि.सं. १८३६ सम्म काठमाडौं प्रवेशमा निषेध गरिएको थियो । जुम्ला र काठमाडौंबीच दूत आदानप्रदान भएको थियो । जाजरकोटतिर पनि नेपाली दूत पुगेका थिए भने पृथ्वीनारायण शाहले भगवाननाथ योगीलाई पत्र लेखेका थिए । पृथ्वीनारायण शाहको वि.सं. १८३१ माघे संक्रान्तिको दिनमा देवीघाटमा देहान्त भयो । उनले आफू विरामी हुँदा धेरे उपदेशहरू दिएका थिए । त्यसमा आफूले गरेको संघर्षबाट एकीकृत नेपालको व्यापक विस्तारका बारेमा वर्णन छैन । डा. रेग्मीले पृथ्वीनारायणको चरित्र चित्रण पनि गरेका छन् ।[३४३]

यसैगरी कृतिको परिच्छेद नवौं ए मा **प्रताप सिंह** भन्ने विषयमा चर्चा गरिएको छ । पृथ्वीनारायण शाहले आफ्नो जेठो छोरालाई रुचाउँदैनथे । किनभने उनी राजकाजमा भन्दा अन्यत्र रमाउने व्यक्ति थिए । पृथ्वीनारायण शाहको मृत्यु पछि युवराज प्रतापसिंह शाह राजा भए । शासन शैली र राजदरवारको संरचनामा परिवर्तन हुन गयो । राजा प्रतापसिंह शाहसँग आत्मबल र निर्णय गर्न सक्ने क्षमताको अभाव थियो । सीमित भारदारहरूको क्रियाकलाप बढ्न थाल्यो । बहादुर शाह, दलजीत शाह, वंशराज पाण्डे, मध्ये दलजित शाह भागे । स्वरूपसिंहलाई मूलकाजी बनाइयो । क्रमशः बहादुर शाहलाई नजरबन्द गरियो । १८३२ मा युवराज रणबहादुर शाहको जन्म भयो । तिब्बतसँग सम्बन्ध कायम,

---

[३४२] **ऐजन,** पृ. २४७–२५० ।

[३४३] **ऐजन,** २५१–२५९ ।

सोमेश्वरमाथि अधिकार तथा अन्य खास महत्त्वपूर्ण कार्य नभई वि.सं. १८३४ मार्गमा प्रतापसिंह शाहको मृत्युभयो ।

परिच्छेद दशौंमा डा. रेग्मीले **बालक राजा र नायवी** शीर्षक दिएर रणबहादुर शाहको नावालक राज्यकाललाई अध्ययनको केन्द्र बनाएका छन् । प्रतापसिंह शाहको २६ वर्षको उमेर मैं स्वर्गारोहण भएकोले उनका छोरा रणबहादुर शाहले साढे दुईवर्षको उमेरमा गद्दीआरोहरण गरे । नायबीको रूपमा उनकै आमा राजेन्द्र लक्ष्मी भइन् । ७ वर्षसम्म उनको नायवी चल्यो । पछि उनलाई पनि बन्दी बनाई बहादुर शाह वि.सं. १८३५ मा आफै नायब भई शासन सञ्चालन गर्ने भए । १८३६ मा राजेन्द्र लक्ष्मी पुनः नायब भइन् । बहादुर शाह पुनः वेतीयातर्फ निर्वाशित भए । १८४२ मा राजेन्द्र लक्ष्मीको मृत्यु भएपछि बहादुर शाह पुनः नायब भईबसे । यसरी करिब ८/१० वर्ष झगडा र अनिश्चिततामा बित्यो ।

परिच्छेद एघारौमा **बहादुर शाहको पश्चिमका राज्यहरू पाल्पा तथा कुमाउसँगको नीति** शीर्षकमा चर्चा गरिएको छ । डोटीको विजयपछि महाकाली पश्चिमतिर नेपाली सेना मोडियो । अल्मोडा नेपालको पहिलो लक्ष्य बन्यो । सोर हुँदै २०,००० सिपाही त्यतातिर लागे जहाँ फर्त्याल र जोशीबीच द्वन्द्व रहेको थियो । हर्कदेवजोशीले नेपालको मद्दत गरे लवल वागमा भयंकर युद्धचल्यो । लालसिंहलाई धौलीका थानामा पक्राउ गरे । गंगोलीमा महेन्द्र चन्द्रले गोरखालीलाई रोक्न खोजे तर कपालीले विजय गर्दै गढवालातिर लागे । सुब्बा कालुखवासले गढवालको श्रीनगर प्रवेश गरे । सलाङगढीमा नेपाली सेना माथि गढवालीहरूले अचानक आक्रमण गरे अमरसिंह र भक्ति थापाले त्यसको मुकाविला गरे । त्यतिकै बेला नेपालमा तिब्बत र चीन युद्ध चर्कियो । डोटी र अछामतिरपनि नेपाल विरुद्ध विद्रोह चर्क्यो ।[३४४] चीनसँग सन्धि भएपछि वमशाहलाई कुमाउँको तैनाथवालाका रूपमा नियुक्त गरियो । नेपालको एकीकरणकालसम्म इंग्लिस इष्ट इण्डिया कम्पनी चूपलागेर बसेको थियो । कुमाउको विषयमा भक्ति थापालाई प्रशस्त अधिकार दिइएको थियो । नेपालले आसामतिर पनि आफ्नो पहुँच पुऱ्याएको बुझिन्छ । आसामका राजा उग्रसेनलाई काठमाडौं बोलाइयो । उग्रसेन, रुद्रसिंहका नाति भएकाले आसाम राज्यको दावा गरे पनि नेपालले उग्रसेनको पक्ष लिएको थियो ।[३४५]

परिच्छेद बाह्रौं मा डा. रेग्मीले **नेपाल र यसका छिमेकीहरू** 1775-1800 भनी २५ वर्षको नेपालको छिमेकी राज्यहरूसँगको सम्बन्धका बारेमा चर्चा गरेका छन् । ई. १७८९-९३ बीचको नेपाल चीनबीच युद्ध र सन्धि, रणबहादुर शाहको बनारस निर्वासन ई. १८००-१८०३ सम्मको ब्रिटिशहरूसँगको सम्बन्धले दुवै छिमेकीसँगको सम्बन्धलाई नजिक ल्याएको

[३४४] **ऐजन,** पृ. ३९९-४४९ ।

[३४५] **ऐजन,** पृ.. ३६७-६८ ।

थियो । ब्रिटिश, भारतले नेपाल र तिब्बतबीचको व्यापारमा चासो लिइरहेको थियो । त्यस्तै भूटान-तिब्बत व्यापारसँग पनि उनीहरूको त्यतिकै रुचि थियो । त्यसैले नेपालमा वोगल मिशन 1774, टर्नर मिशन 1783, कर्कपेट्रिक मिशन 1793, मिशन 1795, जस्ता शिष्ट मण्डलहरू नेपाल पठाइएका थिए ।[३४६] ती सबै नेपाल विरुद्ध गुप्तचर गर्न आएका थिए । नेपालको शक्ति बढेकोमा बेलायत जुनसुकै अवस्थामा पनि सशङ्कित थियो । डा. रेग्मीले भूटान र इष्टइण्डिया कम्पनीबीचका सन्धिहरूलाई परिशिष्टमा उल्लेख गरेका छन् र विहार तथा आसामसँगको प्रसङ्गको पनि उल्लेख छ । त्यस्तै **नेपालको टेस्ट प्याक अफ द १७९२, ट्रिटि अफ कमर्स वीथ नेपाल समिटेड टु बहाहादुर शाह वाइ दिनानाथ उपाध्याय** आदिको मूल धाराहरू उल्लेख गरेका छन् ।

परिच्छेद तेह्रौंमा नेपाल तिब्बत पहिलो युद्ध, चीनको संलग्नता, युद्धमा अंग्रेजहरूको चासो, नेपाल तिब्त चीन युद्ध र अंग्रेजहरूको सोचाई, अंग्रेजी मिशनको नेपाल आगमन र अंग्रेजको कुटनैतिक रणनीति आदिबारे वर्णन गरेपछि परिशिष्टको वर्णन गरिएको छ ।[३४७]

परिच्छेद चौधौंमा **नेपाल अंग्रेज सम्बन्ध 1777-1789** बारे वर्णन गरिएको छ । परिच्छेद पन्ध्रौंमा कर्कपेट्रिक मिशन, अव्दुल कादिर मिशन, एङ्लो नेप्लीज रिलेशन 1796-1800 को चर्चा गरिएको छ । डा. रेग्मीले नेपाल र इष्ट इण्डिया कम्पनीबीचको सीमा विवादलाई फर्दर एकाउन्ट अफ वोर्डर डिस्पुट्स विथ द ब्रिटिशमा चर्चा गरेका छन् ।

परिच्छेद सोह्रौं **सिक्स इयर अफ रणबहादुर एज रुलिङ किङ्** शीर्षकमा रणबहादुर शाहको ६ वर्षे प्रत्यक्ष शासनको चर्चा गरिएको छ । त्यसै प्रसङ्गमा रणबहादुर शाहले बहादुर शाहलाई नायब पदबाट हटाएपछिको वर्णन स्पष्टसँग गरेका छन् । डा. रेग्मीले रणबहादुर शाहको रुचिबारे उनले घोडा, कुकुर, साढे तथा घरेलु चराहरूको उपशीर्षकमा उल्लेख गरेका छन् । त्यसका साथै रणबहादुर शाहले प्रत्यक्ष शासन गर्न थालेपछि स्वास्थ्य स्थिति बिग्रदै गएको र त्यसका कारणहरूको पनि विवेचना गरिएको छ । उनले रणबहादुर शाहको राजगद्दी त्याग, कान्तिवत्तीको मृत्यु, रणबहादुर शाहको बनारस निर्वासन अवस्था आदिको वर्णन गरेका छन् ।[३४८] यो अन्तिम परिच्छेदलाई परिशिष्टमा पृथ्वीनारायण शाहको वंशावली, पाण्डे वंशावली, बस्न्यात वंशावली तथा कुँवर वंशावलीको पनि नामावली दिइएको छ ।

डा. रेग्मीले राजनीतिक, सैनिक, कुटनीतिक र वृहत् नेपालको विभिन्न पक्षको वर्णन गरेका छन् । उनले नेपाल र भारत तथा तिब्बतसँगको सम्बन्धका विषयमा पनि उल्लेख गरेका छन् । नेपालको प्रशासन, अर्थ, राजनीतिको वर्णन, स्वदेशी र विदेशीका

---

[३४६] **ऐजन,** पृ. ३६९-३८३ ।

[३४७] **ऐजन,** पृ. ५१५-५१९, वि.के. मानन्धर, **कल्चरल एण्ड पोलिटिकल यास्याक्ट अफ नेपाल चाइना रिलेसन्स्,** दिल्ली : याड्रिट पब्लिकेसन्स्, ई. १९९९, पृ. १०१-१०७ ।

[३४८] रेग्मी, **पूर्ववत्, पाद टिप्पणी संख्या-१,** पृ. ५८०-५९८ ।

प्रकाशित स्रोतका आधारमा गरेका छन् । उनले धेरै अप्रकाशित स्रोतहरू नेपाल, भारत र बेलायतमा रहेका प्रमाणहरू सङ्कलन गरेर प्रस्तुत गरेका छन् । भारतको दिल्ली, उत्तरप्रदेश, इलाहावाद विभिन्न वंशावली, ग्रन्थसूची र दूर्लभ स्रोतहरूलाई अध्ययन गरी सार्वजनिक गरेका छन् । नेपालको इतिहासलाई डा. रेग्मीले ज्यादै महत्त्वपूर्णरूपमा जनसमक्ष ल्याइदिएका छन् । उनले विदेशीहरू समक्ष नेपालको परिचय दिलाउन निम्ति ठूलो मद्दत पुऱ्याएका छन् । डा. रेग्मीले नेपाल र इष्ट इण्डिया कम्पनीबीच भएको युद्धबारे छुट्टै ग्रन्थ तयार पारेको कुरा उल्लेख गरेकाले यस खण्डमा त्यो युद्धको प्रसङ्गलाई ल्याइएको छैन । त्यस्तै पृथ्वीनारायण शाहलाई नेपाल राष्ट्रका प्रमुख निर्माता रहेको र नेपालको निर्माणका निम्ति योगदान दिने व्यक्तिको रूपमा तथ्यपूर्ण वर्णन गरेका छन् । नेपाल अधिराज्यको सानो रूपबाट विशाल स्वरूपसम्मको खाकालाई उनले शब्दात्मक रूपमा प्रस्तुत गर्ने सफलता पाएका छन् । नेपालको ई. १७५० देखि १८०० सम्मको सुनौला र गौरवमय पक्षलाई एउटा कृतिको रूपमा प्रस्तुत गरेर पाठक वर्गलाई बौद्धिक खुराक प्रदान गरेका छन् । यसरी नेपालको इतिहासलेखनमा डा. रेग्मीको अद्वितीय योगदान रहेको छ । नेपालको इतिहासलेखनमा दर्जनौं नेपालीको योगदान रहेको छ तापनि डा. रेग्मीको बौद्धिक स्तरकायम गर्ने सफलता अन्य इतिहासकारहरूको भन्दा फरक पाइन्छ । उनले प्रयोग गरेका स्रोतहरूलाई प्रकाशन हुनुपूर्व नै प्रकाशित भइसकेका भएपनि उनले त्यस्ता स्रोतहरूको उल्लेख गरेका छैनन् । त्यसमा केही लेखकहरूको आक्षेप पनि रेग्मीले सहनुपरेको हो । त्यति हुँदाहुँदै पनि नेपालको इतिहासलेखनमा धाराबाहिकरूपमा प्राचीनकालबाट उत्तर आधुनिक कालसम्मको इतिहासलाई क्रमवद्ध रूपमा लिपिवद्ध गरी प्रकाशन समेत गराउने सफलता उनले हासिल गरे । उनको इतिहासलेखनले पछिका इतिहासकारहरूलाई ठूलो प्रेरणा प्रदान गरेको पक्ष अझ महत्त्वपूर्ण छँदैछ ।

अन्त्यमा उनले ई. १९६१ मा प्रकाशित कृतिलाई संशोधन र परिमार्जन गरी दोब्बर आकारको बनाइएको छ । बाइसी चौबीसी राज्यका नाम स्थान, स्थापना, राजवंश र त्यसका स्रोतहरूको छोटो चर्चा गरिएको छ । हेमिल्टन, कर्कपेट्रिक तथा ओल्डफिल्डजस्ता विदेशी लेखकका कृतिहरूको अनुसरण गरिएको छ । उनले वंशावली र लिखित कागजपत्रहरूलाई पनि लेखनको आधार बनाइएको छ । उनको वर्णन र विश्लेषणले नेपालको एकीकरणलाई स्पष्टसँग बुझ्न मद्दत पुऱ्याएको र विभाजित नेपाललाई एकमुष्ट पारेको व्याख्या गरिएको छ । अंग्रेजीमा यसरी सफतापूर्वक लेख्न सक्नु डा. रेग्मीको विशाल क्षमता भाषाको ज्ञान लेखनकला प्रचूर रहेको बुझिन्छ । नेपालको सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक, विभिन्न पक्षको वर्णन गरिएको छ । गोरखाले नै नेपालको एकीकरण गर्न सक्ने आधारहरूलाई व्याख्यान गरिएको पृथ्वीनारायण शाहको एकीकरणको अभियान, सामन्ती युगमा त्यसै प्रकृतिको चर्चा, भारतमा अंग्रेजहरूको क्रियाकलापको परिदृश्य, मध्यकाल पूरा भई आधुनिक कालको

आरम्भ, स्वतः स्फूर्त रूपमा नेपालको एकीकरणको शक्ति आर्जन भएको, नुवाकोट, दहचोक, नगरकोट र मकवानपुर विजयबाट गोरखा राज्यलाई पुगेको लाभ, विजित राज्यहरूसँग र त्यहाँका बासिन्दाप्रति प्रदर्शन गरेको आदि प्रसङ्गहरू रहेका छन् । काठमाडौँ उपत्यका वरपरका क्षेत्रमा नाकाबन्दी गर्ने नीत लिएको, कीर्तिपुरको पटक-पटकको युद्ध, पूर्वी नेपालको स्थिति र चौबीसीको चलखेलको चर्चा पनि गरिएको छ । अंग्रेजसँग नेपालको सीमासम्बन्धी कुरा नेपाली वीरले लेखेको भूमिका, हतियार सङ्कलन, नेपाल राष्ट्रको जन्म, सिक्किम नेपालमा सम्मिलित हुन नपाएको आदिको चर्चा गरिएको छ । प्रतापसिंह शाह र रणबहादुर शाहलाई Baby king and Regency नामदिएर डा. रेग्मीले नेपालको एकीकरणमा आएका व्यवधान र शासकहरूको क्रियाकलापको वर्णन गरिएको छ । नेपालको पाल्पा राज्यसँगको सम्बन्ध र आन्तरिक सन्धि, बहादुर शाह र महाकाली पश्चिम कुमाउँ, गढवाल विजय, तिब्बत, भूटानसँग सम्बन्ध, चीनसँग युद्ध तथा विभिन्न सन्धिपत्रहरू आदि रहेका छन् । समष्टीमा डा. रेग्मीले ससर्ती नेपाल राष्ट्रको निर्माणका बारेमा स्पष्टसँग लेखेका छन् । उनको लेखाई अत्यन्तै सफल र स्पष्ट रहेको पाइन्छ ।

६.२.३ मोडर्न नेपाल (भोलुम II)

D.R. Regmi, **Modern Nepal**, Vol. II, Expansion : Climax and Fall (Calcutta : Firma K.L. Mukhopadhyay, 1975), pp. 1-318.

डा. रेग्मीले आधुनिक नेपालको दोस्रो खण्डमा रणबहादुर शाहबाट नेपाल-अंग्रेज युद्ध आरम्भ हुने समयसम्मको विवरणलाई समावेश गरेका छन् । यस खण्डमा कुनै भूमिका र मन्तव्य उल्लेख छैन । उक्त कृतिमा जम्मा आठवटा परिच्छेदहरू छन् । पहिलो परिच्छेदमा रणबहादुर शाहको निष्काशन, दोस्रोमा नेपाल दोस्रो बेलायती मण्डल, तेस्रोमा काठमाडौँमा बेलायती भिसन, चौथोमा बेलायती मण्डल फिर्ता, पाँचौमा रणबहादुर शाह नेपाल आगमन, छैठौंमा नेपालको सतलज र अझै परसम्म विजय अभियान, सातौंमा नेपाल शिख, आठौंमा नेपाल र अंग्रेजको झगडा १८१२-१८१४ ई. सम्मको चर्चा गरिएको छ । अन्त्यमा दुईवटा अनुसूचीलाई स्थान दिइएको छ । कृतिको सम्पूर्ण विवरण के कस्ता कुरा समावेश गरिएका छन् सबैको संक्षेपमा अध्ययन यसअनुसार गरिएको छ :

डा. रेग्मीले यस प्रस्तुत कृतिमा सर्वप्रथम श्री ५ रणबहादुर शाहको उत्तरार्द्धकालमा नेपाल अधिराज्यको भूभागबाट बनारसतिर लाग्नुपर्ने कारणको चीरफार गरिएको छ । त्यस अवसरमा उनीहरूसँग मूल्याङ्कन र नेपाल सरकारको सम्बन्ध र त्यसबाट रणबहादुर शाहलाई परेको प्रभावलाई पनि विश्लेषण गरिएको छ । प्रस्तुत कृतिमा डा. रेग्मीले अधिकांश भारतीय स्रोतहरूलाई प्रयोग गरेका पाइन्छन् । रणबहादुर शाहले स्वेच्छापूर्वक राष्ट्रबाट निष्काशिन भएपछि पहाडी बाटो हुँदै बनारस पुगेर पनि उनले आत्मापरात्माको

स्वच्छ अभ्यासभन्दा राजनीति र ऐस आराम गर्ने पट्टिनै आफ्नो ध्यान केन्द्रित गरे । उनको बनारस बस्दा मनोरञ्जन तथा नाच्नेहरूलाई उपहार दिंदा रणबहादुर शाहको टाट पल्टिन गएको प्रसङ्ग उल्लेख छ । नेपालबाट उनलाई पठाएको रकमले टीको लगाउनसम्म पनि नपुगेको वर्णन त्यहाँ गरिएको छ । त्यसपछि उनी नेपाल फर्कने वातावरण तयार भएको कुरा, क्याप्टेन नक्सको मिशनलाई राजराजेश्वरीले फिर्ता गरेको र नेपाली सेनाले किल्लाकांगडामाथि हमला गरी विजय गर्नुपूर्व त्यहाँ घेराउ गरेको प्रसङ्ग उल्लेख छ । कांगडाको घेराउँमा शिख सेनासँग नेपाली सेनाको टक्कर परेको र नेपाली सेना पञ्जाव र काँगडा सेनाको चापमा परेको र पराजित भएको लेखिएको छ । अन्त्यमा ई. १८१४-१८१६ को नेपाल-अंग्रेज युद्धको पृष्ठभूमि वा कारण विषयमा विस्तृत चर्चा गरिएको छ । डा. रेग्मीले Index मा केही अत्यावश्यक सामग्रीहरूलाई पनि स्थान दिएका पाइन्छन् ।

डा. रेग्मीद्वारा लिखित प्रस्तुत कृति आधुनिक नेपालको इतिहास भाग २ को पहिलो परिच्छेदमा रणबहादुर शाहले बनारस निर्वासनमा रहेका बेलामा चरित्रहीन र भ्रष्टहरूको संगतमा परेको कुरालाई विशेष प्रकाश पारिएको छ । नेपालबाट बनारस पुगेपछि रणबहादुर शाहले नेपालका स्रोतहरूको प्रचूर शोषण भई खर्चिलो जीवन आरम्भ भयो । उनको खर्चलाई नेपाल सरकार तथा राजा गीर्वाण विक्रमबाट पुरा हुन सकेन । फलतः ऋण सापटी लिंदा-लिंदा द्वारकादास साहु र अन्य साहुहरूबाट क्रमैले ६० हजार ३३ हजार ऋण पुगिसकेको थियो । यस्तै बेलामा भारतीय राजा रजौटाहरूलाई विलासी जीवन बिताउनका निम्ति ऋणसापट दिएर उनीहरूको राज्य हडप गर्ने नीति लिएका थिए । त्यस्तो मौका नेपालको पूर्व राजा रणबहादुर शाहलाई ऋण सापटीको लोभमा गोप्य सन्धि गर्ने षड्यन्त्र गरी नेपाललाई हडप गर्ने नीति लिन थाले । रणबहादुर नेपालबाट बनारसतिर पलायन भएपनि इंग्लिस इष्ट इण्डिया कम्पनीसँग सम्बन्ध बढाएर अगाडि बढ्ने छन् भने अध्ययन गरी नेपाल सरकारले क्याप्टेन नक्सलाई वाणिज्य सन्धिमार्फत नेपाल बोलाए । उता रणबहादुर शाह कम्पनीबीच चलेको पत्राचारलाई पनि डा. रेग्मीले अध्ययन गरी प्रस्तुत गरेका छन् । बनारसमा निर्वाशित रणबहादुर शाहले नेपालमा रहँदा गरेका मूर्खता पूर्णकार्यका साथै बनारसमा पुगी साधारण कुल्लीको कुरा सुनेर पण्डित गजराज मिश्रलाई यातना दिएको प्रसङ्गलाई पनि डा. रेग्मीले प्रस्तुत गरेका छन् ।[३४९] गजराज मिश्रले नेपाल सरकार तथा रणबहादुर शाहसँग सन्तुलित व्यवहार गरे । बहादुर शाहका पक्षपाती भएको आरोपमा उनलाई रणबहादुर शाहले नकारात्मक व्यवहार गरेका थिए । रणबहादुर शाहले आफ्नो सहयोगीको रूपमा राखेको गजराज मिश्रलाई खारेज गरी उनको सट्टामा पुर्तगाली एन्टोनी भन्ने मान्छेलाई आफ्नो वकीलको रूपमा राखे । गजराज मिश्रलाई अपमानित गरी राजराजेश्वरीसँग नेपालतिर पठाई दिंदा क्याप्टेन नक्स मिशन असफल भयो ।

[३४९] डि.आर रेग्मी, **मोडर्न नेपाल भोलुम II**, कलकत्ता : फर्मा के.एल. मुखोपाध्याय, ई. १९७५, पृ. १-१९ ।

डा. रेग्मीले रणबहादुर शाहसम्बन्धी विभिन्न विषय प्रशस्त अप्रकाशित कुराहरूलाई अन्वेषणपूर्वक प्रकट गर्ने सफलता पाएका छन् । ती क्रियाकलापहरूको मूल्याङ्कन गर्दा उनी पछिसम्म अपरिपक्व तथा अदूरदर्शी रहेको कुरा बुझिन्छ । क्याप्टेन नक्ससँग गर्ने व्यवहारबाट पनि त्यो थाहा पाइन्छ भनी त्यस्तो गोप्य कुरालाई डा. रेग्मीले विश्लेषण गरेका छन् । आफू अपदस्थ हुँदा पनि नेपालको राजकाजमा रुचिलिएको कुरा उनको क्रियाकलापले पुष्टि गर्दछ । बनारसमा रहँदा रणबहादुर शाहले कम्पनीको गभर्नर जनरललाई नेपालको सैन्य शक्ति, आय, भारदारको कुरा र केही सम्वेदनशील दरबारका कुरा समेत खुलाशा गरेका थिए । त्यति मात्र नभई उनले लर्ड वेलेज्लीलाई लेखेको पत्र पनि आपत्तिजनक लाग्दछ । त्यसमध्ये रणबहादुर शाह नेपाल फर्केर शासनपट्टि लाग्न पाएमा ३७.५ प्रतिशत पहाडको मालपोत बेलायतलाई बुझाउन तत्पर रहेको, ५० प्रतिशत मालपोत तराइको पनि अंग्रेजलाई बुझाउन मञ्जुर गरेको कुरा छ र त्यति मात्र नभएर नेपाल अधिराज्यको प्रशासनको नियन्त्रण अंग्रेजहरूकै सङ्केतबमोजिम चलाउने कुरा पनि उल्लेख गरिएको थियो । रणबहादुर शाहले गजराज मिश्रको हत्या गर्न प्रयास गरेको कुरा पनि उल्लेख गरी नयाँ सामग्री दिएका छन् । गजराज मिश्रको सम्बन्ध कम्पनी सरकारसँग पनि राम्रो थियो । परिणामस्वरूप ई. १८०१ को सन्धि कम्पनी र नेपालबीच वाणिज्यसम्बन्ध स्थापना गराउनका लागि प्रभावकारी थियो । डा. रेग्मीले भारतीय राष्ट्रिय अभिलेखालयको सामग्रीहरूलाई गम्भीरतापूर्वक अध्ययन गरी प्रस्तुत गरेका छन् । उनले भारतीय पुस्तकालय तथा लण्डनका संग्रहहरूलाई पनि अध्ययन गरे । नेपाली स्रोतहरूलाई भने उनले त्यति महत्त्व दिएको पाइन्न । उनको लेखनले विद्वान्हरूलाई उत्प्रेरित गरेको भने पक्कै देखिन्छ ।

नेपाली भारदार र शासकहरू पैसामा मुलुक बेच्न तत्पर छैनन् र थिएनन् भन्ने प्रमाण प्रस्तुत गर्दै डा. रेग्मीले गजराज मिश्रलाई उदाहरणको रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । गजराज मिश्रलाई लालमोहर लगाएको खाली कागज प्रदान गरी कम्पनीसँग सन्धि गर्न पठाइएको थियो । परिणामस्वरूप १८०१ को अक्टोवरमा वाणिज्य सन्धि सम्पन्न भएको थियो । गभर्नर जनरल र काउन्सिलबाट पारित भएपछि सो सन्धि लागू भयो । उक्त सन्धिलाई डा. रेग्मीले छुट्टै परिच्छेदमा समावेश गरेका छन् । नेपालका राजा, स्वामी महाराजका बारेमा पनि प्रस्तुत पुस्तकमा लामो वर्णन गरिएको छ । त्यहाँ उनले गैरजिम्मेवार किसिमले शैलीमा सन्धि भएको कुरालाई मूल्याङ्कन गरेका छन् । नेपालमा ब्रिटिशको प्रभाव विषयमा पनि लेख्दा नेपालका भारदारको मतभेदबाट बेलायतीहरूले लाभ उठाउने नीति लिन थाले । उक्त सन्धिले बेलायतीहरूलाई कुटनीतिक रूपमा नेपाल प्रवेश गरायो । नेपालले सहायक सन्धिमा हस्ताक्षर गरेको थियो । नेपालसँग सहायक सन्धि गरी मुलुक विलय गर्दा ठूलो क्षति भोग्नु पर्ला भनी अंग्रेजहरू सतर्क थिए । त्यति नै बेला

अंग्रेजहरू मैसुर र मराठासँग युद्ध गरिरहेका थिए । उक्त सन्धिले सोभै नेपाल सरकार र कम्पनी सरकारबीच सम्बन्ध कायम भयो । नेपाली धरतीमा अंग्रेजहरू पहिलोचोटी औपचारिक रूपले प्रवेश गरे अनि निर्वाशित रणबहादुर शाहले अंग्रेजहरूको भूमिकाको विषयमा पनि स्पष्टसँग बुझे । यस्ता कुराहरूलाई डा. रेग्मीले स्पष्ट पार्न सकेका छन् ।[३५०]

उक्त कार्यको मूल्याङ्कन गर्दै डा. रेग्मीले नेपालमा अंग्रेजहरूको प्रवेशले नेपालीहरूलाई पटक्कै चित्त बुझेको थिएन । काठमाडौँमा अंग्रेज राजदूतावास स्थापना हुनुले नेपालीहरू स्तब्ध थिए । अनिच्छा हुँदाहुँदै पनि नेपालमा अंग्रेजहरू पसेकाले एक समूहले अंग्रेजलाई निष्काशन गर्ने सोचाइमा थिए । नेपाल पसेका क्याप्टेन नक्स एक शिक्षित सुसूचीत तथा मुलुकको स्थिति राम्ररी बुझेका व्यक्ति थिए । कीर्तिमान सिंह बस्न्यातको हत्याका बारेमा स्थानीय स्रोतहरूको विवेचना लेखकले गरेका छन् । त्यस्तै धोकलसिंह बस्न्यातको हत्याका बारेमा अल्मोडामा भएको घटनालाई पनि लेखकले स्पष्ट पारेका छन् । नेपालमा विभिन्न भारदारहरूको परिवर्तन हुँदा त्यसको प्रभाव तल्लो निकायसम्म पर्दथ्यो । बनारसमा निर्वाशित रणबहादुर शाहले पनि नेपालका भारदारहरूलाई हात लिने प्रयत्न गरिरहेका थिए । उनले शेरबहादुर शाहीमार्फत त्यो प्रयत्न गरेका थिए । मूलकाजी वख्तावरसिंह बस्न्यातमार्फत नेपाल दरबारमा प्रवेश भएकाहरूसँग सम्मिलित हुन चाहन्थे । रणबहादुर शाहले दामोदर पाण्डे तथा गुरु गजराज मिश्रको घोर विरोध गर्दथे । पृथ्वीनारायण शाहले जोडिदिएको पाण्डे र बस्नेत परिवारहरू सम्बन्ध टुटाएर व्यक्तिगत स्वार्थपूर्ति गर्ने प्रयासमा रणबहादुर शाह लागे । बस्न्यात पाण्डेहरूलाई छुटाई आफ्नो पक्षमा पार्ने प्रयत्न गर्दथे । एक पक्षबाट हेर्दा रणबहादुर शाह राष्ट्रवादी र अर्को पक्षबाट कम्पनी सरकारका पक्षपातिका रूपमा डा. रेग्मीले मूल्याङ्कन गरेका छन् । उनलाई रङ्गनाथ पौडेल, भीमसेन थापा र एक पक्षका भारदारहरूले समर्थन पनि गरिरहेका थिए । क्याप्टेन नक्स काठमाडौँ आएपछिका क्रियाकलापहरूलाई डा. रेग्मीले राम्ररी विवेचना गरेका छन् । उनलाई रू. ६०००।- पाल्की, सुरक्षा, रू. १५०००।- को रजौटा सरहको सुविधासहित बुटवल-हेटौंडाका बाटाहरूमा मानिस लिन र स्वागत गर्न पुगेका थिए । क्याप्टेन नक्सलाई तोपको सलामी दिइएको थियो । नेपालमा राजराजेश्वरी फर्कदाको स्थितिलाई पनि लेखकले स्पष्ट चित्रण गरेका छन् । नेपाल षड्यन्त्रमाथि प्रतिषड्यन्त्रको केन्द्र रहेकोले मानिस राष्ट्रभन्दा व्यक्तिवादी भएका कुरा, पाल्पाका राजा र नक्सबीचको कुराकानी, राजराजेश्वरीको नेपाल

---

[३५०] **ऐजन,** पृ. २१-५९, शाह, **पूर्ववत्, पाद टिप्पणी संख्या-३,** पृ. ५-२६ ।

फर्केपछिको व्यवहारका बारेमा पनि डा. रेग्मीले स्पष्ट चित्रण गरेका छन् । नेपाल क्रमशः कम्पनीको हातको इसारामा नाच्न थालेको टिप्पणी गरिएको छ ।[३५१]

डा. रेग्मीले नेपालको तत्कालीन राजनीतिक चित्रण गर्न सफल भएका मानिन्छन् । त्यति भएर पनि उनले प्रत्येक पक्षमा टिप्पणी गरेका भने छैनन । उनले स्थितिको ससर्ती वर्णन गर्दै अगाडि बढिरहेकाले विश्लेषणात्मकभन्दा वर्णनात्मक प्रस्तुत बढी रहेको पाठकलाई भान हुन्छ । उनले होसियारीपूर्वक क्याप्टेन नक्सले नेपाल प्रवेश गरेको कुरालाई स्पष्ट वर्णन गरी देखाएका छन् । ई. १२ जनवरी १८०३ मा पटनाबाट हिंडेका उनी १३ मे. मा काठमाडौँ पुगेबाटै त्यो कुरा अनुमान हुन्छ । अभिलेखका आधारमा डा. रेग्मीले राजासमक्ष क्याप्टेन नक्स पुगेको, उपहार आदानप्रदान गरेको, आफ्नो निवासमा पुगेको र उनलाई भेट्न जानेहरूका बारेमा प्रसङ्गसहित लेखेका छन् । त्यतिबेला क्याप्टेन नक्स सम्मानित कैदी जत्तिकै अवस्थामा रहेको बुझिन्छ । पछि उनलाई राजाकै निकट वंगलामा सारिएको कुरा, भेटघाटमा प्रतिबन्ध लगाएको, सुवर्णप्रभाले आफ्नो छोरालाई नक्सको कान्छो भाइ भनी घोषणा गरेको, वख्तावरसिंह थापालाई मूलकाजी बनाएको र नेपालमा आउजाउ असजिलो परेको कुरालाई प्रमाणका आधारमा डा. रेग्मीले प्रस्तुत गरेका छन् । बनारसबाट राजराजेश्वरी नेपालतर्फ फर्कदा सैनिक विद्रोह भई रक्तपात नचलेको तर नयाँ परिस्थितिको सिर्जना भएको कुरालाई सङ्केत गरिएको छ । नेपालमा अंग्रेजको उपस्थितिले सबैलाई सर्तक गराएपनि नक्सलाई भने कडा निगरानीमा राखिएको थियो । क्याप्टेन नक्ससँगै हेमिल्टन पनि नेपाल पसेकाले त्यो प्रसङ्ग पनि यस कृतिमा रहेको छ ।[३५२] राजराजेश्वरी नेपाल फर्केपछि दामोदर पाण्डे मूलकाजी, वख्तावर सिंह वस्न्यात काजी मात्र रहेको बेला क्याप्टेन नक्सलाई नेपालमा टिक्न कठिन हुँदै गएको प्रसङ्ग जोडिएको छ ।[३५३]

परिच्छेद चौथोमा क्याप्टेन नक्स काठमाडौँबाट फिर्ता गएको कुरालाई प्रकाश पार्दै नेपालको आन्तरिक राजनीतिको वर्णन गरेका छन् । नेपालमा भ्रष्टाचार बढ्दै गएको र प्रशासनिक कमजोरी रहेको विवरण उल्लेख छ । त्यसपछि नेपालमा राजराजेश्वरीको नायवी शासन आरम्भ हुन्छ । उनी महत्त्वाकांक्षी र घमण्डी पनि हुनाले राज्यशक्ति हातमा लिई शासन गर्न थालिन् । नयाँ पुराना भारदारहरूले दरबारमा प्रवेश पाउन थाले । रानीलाई स्वार्थी समूहले घेराउमा पार्‍यो भनी डा. रेग्मीले लेखेका छन् । भारदारहरूमा पनि आपसी वैरभाव सुरु भयो । क्याप्टेन नक्सले गर्भनर जनरललाई नेपालमा त्यसैबेला हस्तक्षेप गर्ने सङ्केत पनि गरेका थिए भन्ने सूचना डा. रेग्मीले प्रवाह गरेका छन् ।[३५४] क्याप्टेन नक्सले नेपाल छोडेपनि लर्ड वेलेल्जीले त्यस प्रस्तावलाई अगाडि बढाएनन् । मराठासँगको सम्बन्ध

---

[३५१] रेग्मी, **पूर्ववत्, पाद टिप्पणी संख्या- ४३**, पृ. ६१-९७ ।

[३५२] **ऐजन**, पृ. ९९-११३ ।

[३५३] **ऐजन**, पृ. ११५-११७ ।

[३५४] **ऐजन**, पृ. ११९-१२९, तुलसीराम वैद्य, **एडभान्स हिस्ट्री अफ नेपाल**, न्यू दिल्ली : अनमोल पब्लिसर्स, ई. १९९२, पृ. १०९-१५३ ।

बिग्रेको हुँदा कम्पनी त्यतातर्फ व्यस्त थियो । क्याप्टेन नक्स नेपालबाट फर्केपछि रणबहादुर शाह बनारसबाट नेपाल फर्कन बाटो खुल्यो । यसरी नेपालको आन्तरिक राजनीतिक नयाँ सूचना दिन डा. रेग्मी सफल भएका छन् । जेठी रानी राजराजेश्वरी देवीले रणबहादुर शाहलाई पत्र लेखकी, रणबहादुरले नेपालमा लेखेका पत्र र २१ फाल्गुन १८६० मा नेपाल फर्केको र उनी नेपाल फर्कदा भएका घटनाहरूको उल्लेख गरेका छन् । अधिकांश भारतीय स्रोतहरूको प्रयोग लेखकले गरेका पाइन्छन् ।

परिच्छेद पाँचौंमा रणबहादुर शाह बनारसबाट नेपाल फर्केपछि यहाँ भएका प्रशासनिक क्रियाकलापको विवेचना गरिएको छ, जसमा नेपाली सेनालाई तत्कालै गढवाल र देहरादूनतिर पठाइएको र रणबहादुर शाहको हत्या नभएसम्म नेपाली सेना पश्चिमतिर नै रहेको भन्ने उल्लेख छ । साथै हत्याकाण्ड पछिको कुरा पनि यस कृतिमा प्रशस्त उल्लेख गरिएको छ । उक्त हत्याकाण्डका बारेमा बेग्लाबेग्लै विवरणहरू दिइएका छन् । त्यतिबेला ९३ जना मानिस मारिएको कुरा डा. रेग्मीले उल्लेख गरेका छन् । भीमसेन थापाले आफ्ना विरोधीहरूलाई निर्मूल पार्ने मौका पाएको कुरा पनि उनले लेख्न छुटाएका छैनन् । रणबहादुर शाहलाई नैतिकहीन राजा, अयोग्य शासक र अल्पायु भन्ने टिप्पणी गरेका छन् ।[३५५] रणबहादुर शाहको हत्यापछि भीमसेन थापा नेपालका निरंकुश शासक भएको टिप्पणी पनि डा. रेग्मीले गरेका छन् । अमरसिंह थापाका छोरा रणध्वज थापालाई साथ लिई भीमसेन थापाले पश्चिम अभियानलाई यथावतै राखेका थिए । अन्त्यमा कम्पनी सरकार र नेपाल सरकारबीच भएका सीमासम्बन्धी विवादका चिठीपत्रहरू आदानप्रदान भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

परिच्छेद छैठौंमा नेपाली सेना सतलजसम्म पुगेको बेलामा कांगडाको युद्धमा भूकम्प आउनु, सुख्खापर्नु, राजा असक्षम र परम्परागतरुढी वादी भएका कुरालाई डा. रेग्मीले उल्लेख गरेका छन् । नेपाली सेनाले गढवालमा आक्रमण गर्दा त्यहाँका राजा र धेरै भारदारहरू मारिएका, राजकुमारहरू काठमाडौँ पठाइएका र भक्ति थापालाई सुवेदारी दिएको प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ । नेपाली प्रशासकहरूले नेपाली मुद्रा कुमाउ र गढवालमा पठाउन टक्सार खोलेको र शाह आलम मुगल सम्राटको एकातिर र श्री ५ गीर्वाणको अर्कोतिर नाम उत्कीर्ण गरी मुद्रा प्रकाशन गरेको उल्लेख छ र पछि नेपालका राजाको छाप भएका मात्र मुद्राहरू टंकण गरिएको चर्चा पनि डा. रेग्मीले गरेका छन् । गढवालमा गोरखाली शासन निकै कठोर रहेको, निर्दयी व्यवहार, मानवबिक्री, गलत प्रशासन र व्यवहार भएको प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ ।[३५६] नेपालले विजय गर्दा भगौडा राजाहरूको स्थितिको वर्णन पनि उक्त कृतिमा समावेश गरिएको छ । सिरमोहर, वाह्र-ठकुराई अठार-ठकुराई, अमरसिंह थापाको विजिज्ञिषु नीति र कुटनीतिले कांगडाको राजा संसारचन्द्र विरुद्ध स्थानीय रजौटाहरूलाई हातलिन समर्थ भएको, बेलायतीले पञ्जावलाई समर्थन गरेको नेपालीले

---

[३५५] रेग्मी, **पूर्ववत्, पाद टिप्पणी संख्या-४३**, पृ. १६९-१७७ ।

[३५६] **ऐजन**, पृ. १७९-१९९, ज्ञानमणि नेपाल, **नेपालको महाभारत**, काठमाडौँ : साझा प्रकाशन, २०५०, पृ. १६-५८ ।

पराजित हुनु परेको अंग्रेज नेपाल युद्धताका केही राजा रजौटाहरू नेपालको समर्थनमा रहेको कुरालाई पनि डा. रेग्मीले लेखेका छन् । मण्डीको राजा ईश्वरी सेनलाई कांगडाको संसार चन्दले १२ वर्ष कैदमा राखेकाले पछि अमरसिंह थापाले छुटाइ दिएका थिए भनीएको छ । कांगडाले पाँचलाख पञ्जावलाई दिने कुरा थाहा पाएर अमरसिंह थापाले १० लाख दिने भएका तर कांगडा किल्लालगायत ६६ गाउँहरू पञ्जावलाई दिने सर्त काँगडाले राख्दा अमरसिंह थापा अनभिज्ञ रहनु परेको कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

नेपाली सेना र शिखसेनाको भीडन्तले गर्दा संसार चन्दले सफल कुटनीतिक चाल चलेर अमरसिंह थापालाई विश्वास पारी धोका दिएको कुरा र शिखले संसारचन्दको छोरालाई कैदीको रूपमा लिएको प्रसङ्ग पनि डा. रेग्मीले स्पष्टसँग उल्लेख गरेका छन् । नेपाली सेना, स्थानीय राज्यहरूको दोधारे नीति, संसार चन्दको कुटनैतिक चाल, त्यतिबेलाको राजनीतिक अवस्थालाई प्रस्तुत गर्ने डा. रेग्मीले तत्कालीन भारतीय अवस्थाको भने वर्णन गरेका छैनन् । ई. १८०९ को अमृतसरको सन्धिपछि रणजीतसिंह पूर्वतिर बढ्न असमर्थ भएर पछि नेपालीसँग भीड्न पुगेका थिए । पञ्जावले काश्मीरलाई अधिकार गर्न चाहन्थ्यो भने नेपालको पनि त्यही इच्छा थियो । अन्त्यमा नेपालीको आकांक्षामा ठूलो आघात पर्न गयो र वाध्य भएर सतलज नदीसम्मको विस्तारमा सन्तोष लिनु पऱ्यो । जसले रणजीतसिंहलाई बाटो खुला भयो । पञ्जावको उद्देश्य सफल भएपछि पनि नेपाली सेनाप्रति सद्व्यवहार तथा नेपाल पञ्जाव मोर्चा बन्न भने सकेन । नेपाली सेना कांगडामा हार्नुलाई अनौठो विषय मान्नुपर्ने थिएन, भौगोलिक दुरी र स्रोतहरूको कमी भएकोले नेपालीहरूले हार्नु परेको थियो । रणजीतसिंहले स्थानीय राजा रजौटाहरूलाई नेपाल विरुद्ध उक्साइरहेका थिए । जसले गर्दा नेपालीलाई अप्ठेरो वातावरण थियो । अंग्रेजहरूले गोप्य रूपमा नेपालको एकीकरणमा अवरोध ल्याउन चाहन्थ्यो । नेपालीलाई हटाउन प्रशस्त सुन पैसा खर्च गरेर मद्दत गऱ्यो । काजीराम थापा र भक्ति थापाले गणेश घाटी र जुम्लामा सफलयुद्ध लडेको थिए । मण्डल जम्दार धनवरले पनि खूब वीरता देखाएका थिए भन्ने वर्णन गरिएको छ ।[३५७]

प्रस्तुत कृतिको सातौं परिच्छेदमा गढवाल र कुमाउमा गोरखाली सिपाही विरुद्ध व्यापक असन्तोष फैलिएको प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको र नयाँ अभिलेखहरूको वर्णन गरिएको छ । आठौं परिच्छेदमा ई. १८१२-१८१४ सम्मको नेपाल-अंग्रेज सम्बन्धका बारेमा विवेचनामूलक प्रस्तुत गरेको छ । त्यति बेला मालपोत उठाउने चौधरी र मालगुजारीहरूले दोहोरो भूमिका खेलेको, अमरसिंह थापा र अक्टरलोनीका छोराहरूको मितरी गराई उपहारहरू आदानप्रदान गरेको, शिख र नेपालको मित्रता हुन नदिएको आदि अंग्रेज नीतिका बारेमा डा. रेग्मीले स्पष्टसँग लेखेका छन् । नेपालप्रति जति गरेपनि पेरिस व्राड्शा र अथरलोनी कहिल्यै नेपालका भएनन् । डा. रेग्मीले

[३५७] रेग्मी, **पूर्ववत्, पाद टिप्पणी संख्या– ४३**, पृ. १९१–२२९ ।

प्रिन्सिपल अफ लिमिटेसन (हिल प्रोसेशन अफ नेपाल एण्ड ल्पेन गर्भन वाइ द कम्पनी गर्भनमेन्ट) भन्ने अंग्रेजहरूको एकतर्फि परिभाषा थियो भनेका छन् । जसमा नेपालले स्वीकार नगरेको उल्लेख छ । कुमाउमा पनि अंग्रेजहरूले त्यहाँका बासिन्दालाई नेपाल विरुद्ध उक्साइरहेका थिए । नेपाल विरुद्ध विभिन्न षड्यन्त्रहरू हुन् थाले भने पूर्वी नेपालमा कम्पनीले सीमाविवाद उठाएर निहुँ खोज्यो । चम्पानीको जमिन्दार वीरकिशोरलाई अंग्रेजले नेपालविरुद्ध उक्साएर वारा, पर्सा र रौतहटको समस्या उत्पादन गर्न समर्थ भयो । त्यहाँ लूटपाट गरी लक्ष्मी गिरीलाई हत्या समेत गराए । नेपालले कति अनुरोध गर्दा पनि अंग्रेजहरूले केही वास्ता गरेनन भन अन्य उत्पात मच्चाउने अशान्ति फैलाउनेतर्फ लागे ।[३५८]

नेपालले सकेसम्म सीमाविवादलाई सल्टयाउन खोज्यो तापनि त्यो झन् बढेर जान थाल्यो । लर्ड हेस्टिङ्गको नीति नेपालप्रति नकरात्मक हुँदा नेपालसँग युद्ध गर्न हतारिएको थियो । बुटवल र स्यूलराजको मुद्दा चर्काउने र रौतहटका २२ गाउँमा लूटपाट मच्चाउने आदि कार्य गरेर नेपालीलाई सताउने उद्देश्य कम्पनीको रह्यो भनी डा. रेग्मीले अंग्रेजी कुटीलताको कुरालाई सफलतापूर्वक प्रस्तुत गरेका छन् । त्यसपछि वाध्यतावश नेपालले आफ्नो सेना परिचालन गर्नुपर्ने भयो । नेपालीले सकेसम्म धैर्यतापूर्वक व्यवहार गर्दै आएको थियो । नेपाल जहिले पनि शान्तिको पक्षमा रहेको थियो । फलस्वरूप १८१४-१६ मा युद्ध भयो । नेपालले युद्धको तयारीसम्म पनि गर्न पाएन । नेपाल वार्ताको पक्षमा रहेको कम्पनीलाई थाहा भएको भएपनि नेपाल- लाई पटक्कै सहुलियत र सुविधा दिने नीतिमा कम्पनी थिएन । नेपाल दरबारमा युद्धकाल भर अनेक बैठक बसेर युद्धको मूल्याङ्कन भइरहन्थ्यो आदि यूद्ध कालका प्रसङ्गहरूलाई डा. रेग्मीले सप्रमाण प्रस्तुत गरेका छन् ।[३५९]

8f= /]UdLsf] df]8g{ g]kfn ;'uf}nL ;lGw !!^ O{= ;Dddfq ;Lldt 5 . pkTosfsf] Oltxf;eGbf aflx/sf] Oltxf;df 8f= /]UdL :ki6 5}gg\ lsgeg] pgsf clwsf+z s[ltx¿ ef}uf]lns cVWoogljgf n]lvPsf kfOG5g\ . afO;L, rf}aL;L tyf ;]g /fHox¿sf] j0f{gnfO{ lgofNbf ;lhj h:tf] nfUb}g . 8f= /]UdLsf] s[ltdf uf]/vf /fHosf af/]df k\frLgsfnLg j0f{g dfq ul/Psf] 5 . vfg / zfxsf] k\f/lDes ;"rgf / j0f{g pNn]v 5}g . z'?df uf]/vf /fHo ;fgf] / sdhf]/ lyof] t/ kl5 To;n] ;Ifd g]t[Tj kfof] / k\ult u¥of] . o;af/] 8f= /]UdL df}g b]lvG5g\ . csf]{tk{m g]kfnsf] PsLs/0f tyf k[YjLgf/fo0f zfxsf] cleofgdf pgsf efOx¿, kf08], yfkf, s'Fj/ ef/bf/x¿, l;kfxLb]lv /fhf;Ddsf] pNn]vgLo e"ldsf /x]sf] lyof] t/ /]UdLsf] s[ltdf Tof] k\;ËnfO{ sd} :yfg lbOPsf] 5 . tyflk cfw'lgs g]kfnsf] Oltxf; / k[YjLgf/fo0f zfxsf] cleofgsf af/]df eg] 8f= /]UdLn] /fd\f] pbfx/0f lbg ;kmn ePsf 5g\ . o;}u/L axfb'/ zfxn] cfk"m gfoaL eO{ zf;g ubf{ k[YjLgf/fo0f zfxsf] cGo /fHox¿k\ltsf] gLltdf kl/jt{g / nrstf NofO{ ljho u/]sf /fHox¿ dfly ToxfFsf /fhf / hgtfk\lt pkof]uL x'g] lsl;dsf] zf;g k\0ffnL nfu" ug]{ gLlt NofPsf lyP . h;n] ljlht /fHox¿ dflysf] lgoGq0f sfod /fVg ;xof]u k'u]sf] lyof] . h'Dnf /fHodfly lnPsf] gLlt o;sf] HjnGt pbfx/0f xf] . jf:tjdf k[YjLgf/fo0f zfxn] O{= !&$# b]lv !&&% ;Dd PsLs/0fdf h'6] eg] axfb'/ zfxn] b'O{ jif{leq afO{;L, rf}aL;L / cGo s]xL /fHox¿ lhTg ;kmn eP . o;af6 k[YjLgf/fo0f zfxsf] gLlteGbf axfb'/ zfxsf] gLltnfO{ ;kmn dflgG5 t/ of] k\;ËnfO{ klg 8f= /]UdLn] cf}+Nofpg 5'6fPsf 5g\ .*

डा. रेग्मीले **मोर्डन नेपाल भाग २** प्रकाशित गरी धेरै राम्रो कार्य र नयाँ सामग्रीसहित सूचना दिन सफल भएका छन् । उनले भावि पिढीलाई पनि अनुसन्धान गर्न प्रशस्त मार्ग तयार गरिदिएका छन् । उनको प्रस्तुति प्रमाणिक र पहिलो खोज भएकोले पहिलो खण्डभन्दा दोस्रो खण्ड अझ विस्तृत तथा विश्लेषणमूलक रहेको छ । प्रशस्त नयाँ सूचना

---

३५८ **ऐजन**, पृ. २३५-२५५, चित्तरञ्जन नेपाली, **श्री ५ रणबहादुर शाह,** काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार, २०२०, पृ. २३-८३ ।

३५९ चित्तरञ्जन नेपाली, **जनरल भीमसेन थापा र तत्कालीन नेपाल**, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार, २०२२, पृ. ६९-८५, लियो इ रोज, **नेपाल स्ट्राटेजी फर सर्भाइभल**, न्यू दिल्ली : अक्सफोर्ड यूनिभर्सिटी प्रेस, ई. १९७१, पृ. १०९-१४९ ।

तथा स्रोतहरूमा आधारित रहेर आफ्ना कृतिहरू प्रकाशित गरेका छन् । पहिलो खण्ड ई. १७५० देखि १८०० सम्म र दोस्रो खण्ड १८०० देखि १८१४ सम्मको वर्णन गरेका छन् । डा. रेग्मीले नेपालको इतिहास तयार गर्दा तत्कालीन छिमेकी राज्यहरूको परिस्थितिलाई पनि प्रस्तुत गरेका छन् । त्यसैले उनी अथक र अद्वितीय नेपाली विद्वान् इतिहासकार मानिन्छन् ।

अन्त्यमा रणबहादुर शाहको स्वनिर्वाशन, बेलायती वाणिज्य मण्डल, नेपाली भूमिबाट बेलायती मण्डल फिर्ता, नेपालको पश्चिम विस्तार र नेपालको ई. १८१२-१४ सम्म स्थितिको वर्णन गरिएको छ । नेपालका भारदार, सिपाही, कर्मचारी, स्थानीय प्रशासन, जनताको रहनसहन तथा उपभोग्य सामग्रीहरूको वर्णन गरिएको छ । विदेशीको नेपाली माथिको विभिन्न आरोपलाई डा. रेग्मीले कडा प्रतिवाद गर्दै नेपालमाथि परेका संकटमा नेपालीले गरेका उत्सर्गबाट थाहा पाइन्छ भन्ने तर्क दिएका छन् । नेपालको बाटो हुँदै तिब्बत व्यापार गर्न लालयित अंग्रेजहरूले आखिर १८०१ मा आफ्नो उद्देश्यलाई सफल तुल्याए । नेपाल र काँगडाको युद्धलाई विशेष प्रकाश पार्दै शिख र नेपाली सेनाको भीडन्तको चित्रात्मक प्रस्तुति र त्यसमा नेपालको पराजयका कारणहरूको विश्लेषण गरेका छन् । ई. १८०९ को अमृतसरको सन्धि पछि पञ्जाव राज्यका राजा रणजीतसिंहले नेपालको विस्तारप्रति चिन्ता गरेको, अंग्रेजले उनलाई रोकेको, नेपाल विरुद्ध अंग्रेजले गरेका षड्यन्त्रहरूको प्रकाश पार्दै सीमा विवादको विषयमा मूल कुरा अल्झेको बताएका छन् । नेपाल र इष्ट इण्डिया कम्पनीसँगको सीमा विवादलाई सकेसम्म सुल्झाउने प्रयत्न गरेपनि अंग्रेजहरूको मनस्थिति नेपालसँग युद्ध गर्ने रहेको बुझिन्छ । अंग्रेजहरूले नेपाली भू-भागमा हडप गर्ने, दावा गर्ने, असजिलो वातावरण तयार पार्ने कार्यको उजागर गरेका छन् । उनीभन्दा अघि कुनै पनि नेपालीले यस किसिमको इतिहासलाई प्रस्तुत गर्न सकेका छैनन् ।

६.३ तत्कालीन नेपालसम्बन्धी कृतिहरू

डा. डिल्लीरमण रेग्मीले प्राचीन, मध्यकालीन तथा आधुनिक नेपालको इतिहासका साथै तत्कालीन नेपालको इतिहाससम्बन्धी धेरै पुस्तकहरू एकपछि अर्को गर्दै लेखेका छन् । तत्कालीन नेपालको यर्थात परिस्थिति र विभिन्न अवस्थाका बारेमा नयाँ-नयाँ स्रोत-सामग्रीहरू खोज तथा प्रयोग गरी आफ्नो प्रत्यक्ष अनुभव समेतलाई डा. रेग्मीले पुस्तकको रूपमा उतार गरेर पाठक वर्गलाई नेपालको तत्कालीन अवस्थाको प्रत्यक्ष जानकारी गराउन सफल भएका पाइन्छन् । डा. रेग्मीद्वारा लिखित तत्कालीन नेपालअन्तर्गत **नेपाली भाषा और उसका साहित्य** (हिन्दीमा) १९४७, **आजके नेपालकी ऐतिहासिक पीठिका** (हिन्दीमा) १९४७ **नेपाली डेमोक्रेटिक स्टगल** ई. १९४८, **नेपाल** १९४८ मा **ए सेन्चुरी अफ फेमेली अटोक्रेसी इन नेपाल** ई. १९५० र **हिवदर नेपाल** नामक पुस्तक ई. १९५२ मा प्रकाशित कृति हुन् । यहाँ यि सबै पुस्तकहरूको क्रमशः अध्ययन गरिएको छ ।

६.३.१ हिन्दी भाषामा लेखिएका कृतिहरू

माथिको छोटो प्रसङ्गबाट स्पष्ट हुन्छ कि डा. रेग्मीले केही कृतिहरू हिन्दी भाषामा पनि लेखेका छन् । अर्थशास्त्रका विद्वान् र इतिहासका लेखक बन्न पुगेका डा. रेग्मीले ई. १९३२/३४ बाट नै लेखन कार्यको सुरु गरेका पाइन्छन् । अध्ययनको सिलसिलामा भारतमा रहँदा **सरस्वती, विशाल भारत, माधुरी** आदि हिन्दी पत्रिकामा आर्थिक लेखहरू प्रकाशित गरेका बुझिन्छन् । करिब १५ वटा कथाहरू हिन्दी भाषामा लेखेका र विशेष गरी **बदला** तथा **भूमिदान** शीर्षकका कथाहरू राम्रा थिए भने नेपाली साहित्यको गतिविधिबारे लेखिएको **नेपाली साहित्यको समालोचना** डा. रेग्मीको अर्को महत्त्वपूर्ण कृति थियो ।[३६०] यसैगरी ई. १९४७ मा डा. रेग्मीले आफू नेपाली राष्ट्रिय कांग्रेसको अध्यक्ष हुँदा **वर्तमान नेपाल और नेपाली जनआन्दोलनका उद्देश्य** नामक पुस्तिका हिन्दी भाषामा प्रकाशित गरेका थिए ।[३६१] सोही समयमा **गैर नेपाली सेनामे गोरखे** नामक अर्को पुस्तक पनि प्रकाशित गरेका पाइन्छन् ।[३६२] हिन्दी भाषामा यति धेरै कथा, कविता र इतिहासका पुस्तकहरू लेखेका डा. रेग्मीको हालसम्म हिन्दीका २ वटा मात्र कृति प्राप्त भएका छन् । अन्य कृति हालसम्म प्राप्त भएको छैनन् भने खोजी कार्य जारी छ । यहाँ उनका ती दुई कृतिहरूको क्रमशः अध्ययन गरिएको छ ।

६.३.१.१ नेपाली भाषा और उसका साहित्य

डि.आर. रेग्मी **नेपाली भाषा और उसका साहित्य,** बनारस : नेपाली राष्ट्रिय कांग्रेस, ई. १९४७, पृष्ठ १-४० ।

यो पुस्तक डा. रेग्मीको पहिलो प्रकाशित पुस्तक हो । डा. रेग्मीले यो सँगै ४ वटा पुस्तकहरू हिन्दी भाषामा लेखेका छन् भने त्यसपछिका सबै पुस्तकहरू अंग्रेजी भाषामा लेखेका छन् । उनको लेखन सुरुआत नेपाली भाषा र साहित्यको इतिहासबाट भएको छ ।

डा. रेग्मीद्वारा नेपाली भाषा र साहित्यलाई दुई खण्डमा विभाजन गरी लेखिएको यस पुस्तकमा पहिलो खण्डमा भाषा शीर्षक अन्तर्गत भाषाको परिचय, नेपाली भाषाको उद्भव र विकास, नेपालमा बोलिने अन्य विभिन्न बोली भाषाका उपसमूह तथा नेपाली भाषाको विस्तारलाई छोटो छोटो गरी अलग अलग रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । अर्को दोस्रो खण्ड साहित्य तर्फ साहित्यको परिचय र भानुभक्त भनी छुट्याइएको छ पुस्तकको बाँकी अंश प्राप्त छैन, त्यसैले साहित्यतर्फको अध्ययन भने अपूर्ण रहेको छ । भाषा र साहित्य गरी दुई खण्डमा विभाजन गरी लेखिएको प्रस्तुत कृतिमा पहिलो खण्डमा नेपाली भाषाको उत्पत्ति र वास्तविक

---

[३६०] **अन्तर्राष्ट्रिय मञ्च**, मासिक, वर्ष ४, अङ्क ३१, २०४४, पृ. १७४ ।

[३६१] रामहरि जोशी, “डा. डिल्लीरमण रेग्मी : एउटा सम्झना,” **डा. डिल्लीरमण रेग्मी हिजो र आज**, काठमाडौँ : डिल्लीरमण कल्याणी रेग्मी स्मारक पुस्तकालय समिति, २०६३, पृ. १३४ ।

[३६२] अनिरुद्र गुप्ता, **पोलिटिक्स् इन नेपाल**, न्यू दिल्ली : एलाइड पब्लिसर्स, ई. १९६४, पृ. ३५-४२ ।

परिचयको वर्णन गरिएको छ । खस भाषालाई नेपालमा नेपाली भाषा मानिन्छ । यो भाषा नै नेपाली भाषा हो । यहाँका कतिपय भाषाहरू मंगोल तथा आर्य मंगोल भाषालाई व्यवहारिक रूपमा प्रयोग गरिन्छ । नेपालको हिमालय पर्वतको मध्य श्रृंखलामा प्रचलित भाषा पनि यही हो । नेपालको राजधानी र नेपाली संस्कृति र सभ्यताको विकास यहीबाट भएको मानिन्छ । यो प्रदेशको भौगोलिक स्थिति र अन्तरदेशिय आधारमा यसको नामाकरण भएको हो । नेपाल घाटीको अशलीनाम नेपाः हो यसको अर्थ मध्य देश भन्ने हुन्छ । ने को अर्थ मध्य र पा को अर्थ देश भन्ने हो । यहाँ प्राचीनकालदेखि रहेका मानिस नेवार जाति हुन् । नेवालाई नेपा भनियो र पछि नेपाल बन्न गयो । आफ्नो बोलीमा यिनलाई नेवारी भनियो । नेपाल नेपाः शब्दको सांस्कृतिक रूप हो जो आर्यव्रतसँग घनिष्ट सम्बन्ध राख्दछ । अर्कोतर्फ आधुनिक नेपालीको पुरानो नाम पर्वतीय हो । नेपाली उपत्यका भन्दा बाहिरका पर्वतीय प्रदेशहरूमा बोलिने भाषा भएकोले यसलाई पर्वते भाषा भनियो जब काठमाडौँ माथि गोरखाको आधिपत्य स्थापित भयो, त्यसपछि यसको प्रभाव बढ्दै गयो र यसलाई राष्ट्रिय भाषा मानियो ।[३६३]

नेपाली भाषाका उद्भव और विकास शीर्षकमा भनिएको छ- नेपाली भाषाको उद्भव स्थान सप्तगण्डकीको सेरोफेरोमा पर्ने पहाडी प्रदेश हो । गण्डकी र त्रिशुली नदीभन्दा माथिका पहाडी इलाकालाई माझखण्ड भनिन्थ्यो । अत्यन्त उब्जाउ हुने यस क्षेत्रमा आर्य र मंगोलहरूको बाक्लो वस्ती छ । गुरुङ्ग, मगर तथा खसहरूको आधिपत्य रहेको माझखण्ड क्षेत्रमा पछि कुमाउ, गडवालका मानिसहरू पनि आएर बसे । जुम्ला तथा डोटी त्यति बेला कुमाउ राज्यअन्तर्गत नै थियो । यिनीहरूको बोली र भाषालाई खस भाषा भनिन्थ्यो । त्यसैले आधुनिक नेपाली भाषा खस र राजस्थानी दुवैको समिश्रण भई बनेको पाइन्छ । माझ खण्डलाई लिएर खसभाषा क्षेत्र हिमालय प्रदेश सबै पर्दछन् भने जुन क्षेत्र कास्मिरदेखि नेपाल घाटीसम्म विस्तार भएको छ । जुम्ला तथा डोटीलाई खस भाषाको मुख्य इलाका मानिन्छ । त्यहीबाट कुमाउ तथा गढवाल हुँदै यसको विस्तार भएको हो । नेपाली भाषामा फारसी शब्द पनि समिश्रण भएको पाइन्छ । हिन्दीसँगै धरै राजकाज शासन, अड्डा अदालतमा यी शब्दहरू प्रचलित भएको पाइन्छ । अड्डालाई अदालत, मुद्दालाई मुकदमा, दस्कतलाई दस्तखत आदि शब्द यसका उदाहरणहरू हुन् । यसै गरी बोली भाषा कथा उखान आदिमा पनि यस्ता मिश्रित शब्दहरू पाइन्छन् ।[३६४]

नेपालकी अन्य बोलिया शीर्षक दिएर रेग्मीले लेखेका छन्- नेपालमा बोलिने अन्य बोलीहरूमा तीनवटा भाषा समूह छन् । जसमा पहिलो संस्कृतबाट आएको बोली हो । तराईमा बोलिने अवधि, भोजपुरी, मैथिली यसै समूहअन्तर्गत पर्दछन् । अर्को भाषा मंगोलहरूको छ यसमा

---

[३६३] डिल्लीरमण रेग्मी, **नेपाली भाषा और उसका साहित्य,** बनारस : नेपाली राष्ट्रिय कांग्रेस, ई. १९४७, पृ. १-२ ।

[३६४] **ऐजन,** पृ. ६-७ ।

त्रिशुली र गण्डकी क्षेत्रमा बस्ने मानिसहरूले बोल्ने भाषा यसअन्तर्गत पर्दछन् । मगर, गुरुङ, चेपाङ्ग, थाक्से, भोटे आदि जातिहरूले बोल्ने भाषा यसमा पर्दछन् । पूर्वी नेपालको किराती क्षेत्रमा रहने राई, लिम्बु, तामाङ आदिले बोल्ने भाषा पनि यसै समूहअन्तर्गत पर्दछ । काठमाडौँ उपत्यकामा बसोवास गर्ने नेवारहरूले बोल्ने भाषा तेस्रो समूहभित्र पर्दछ । नेवारी भाषामा पनि संस्कृतको प्रभाव तथा समिश्रण पाइन्छ भने कला, कौशल, संस्कृति र सभ्यतामा भारतको प्रभाव रहेको छ । नेवारी भाषाको छुट्टै व्याकरण तथा साहित्यको प्रकाशन पनि भएको पाइन्छ । करिब सय वर्ष अगाडि एक जना जर्मन विद्वान्ले नेवारी व्याकरण लेखि जर्मन भाषामा प्रकाशित गरेका थिए भने ई. १९३० मा शुक्रराज शास्त्रीले नेवारी भाषाको संक्षिप्त व्याकरण प्रकाशित गरेका थिए । पृथ्वीनारायण शाहको विजय अभियानसँगै नेपाली भाषाको पनि विस्तार हुँदै गएको पाइन्छ । पहाडका मंगोल, तराईका आर्यहरूसँगै उपत्यकाका नेवारहरूले पनि आ-आफ्ना क्षेत्रीय, जातीय भाषालाई छाड्दै नेपाली भाषाको प्रयोग गर्न थाले । अठारौं शताब्दीसम्म नेपाली साहित्यको विकास भएको थिएन त्यसपछि मात्रै क्रमशः यसको प्रयोग र विकास हुँदै गएको हो ।[३६५]

पुस्तकको दोस्रो खण्डमा साहित्यको वर्णन गरिएको छ । गाइनेले गाउने गीत, लोक कथा, रामायण तथा महाभारतको कथामा आधारित बालन, माझ खण्ड गण्डकी क्षेत्रमा गाइने भजन किर्तन आदिबाट नेपाली भाषा तथा साहित्यको विकास क्रम अघि बढेको पाइन्छ । नेपाली भाषाको पहिलो छन्दोवद्ध रचना रघुनाथ पन्तले लेखेको पृथ्वीनारायण शाहको विजय अभियानलाई लिएर बनाएको कवितालाई लिन सकिन्छ । यसैगरी ई. १७९० मा लेखिएको पाल्पा राज्यको वंशावलीले अन्य थप ऐतिहासिक विवरणलाई उजागर गरेको मानिन्छ । ई. १८७७ मा अंग्रेज विद्वान् डाक्टर राइटद्वारा लिखित वंशावलीको पनि महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको छ । नेपाली भाषा तथा साहित्यको उन्नतीमा अंग्रेज विद्वान् तथा पादरीहरूले पनि चासो देखाएका पाइन्छन् । उन्नाइसौं शताब्दीसम्म भारतीय सेनामा काम गरी फर्केका नेपालीहरूबाट पनि यसको प्रचारप्रसारमा सहयोग पुगेको मानिन्छ । अर्कोतिर नेपाली साहित्यको विकास क्रम दार्जिलिङ्गबाट अघि बढेको हो । भारतको प्रान्तीय भाषा नेपाली भाषाको तुलनामा धेरै उन्नत र समृद्ध छ । हिन्दी, वंगाली, मराठी, गुजराती, साहित्य धेरै पुराना साहित्य हुन् । नेपालमा भने उन्नाइसौं शताब्दी पछि मात्रै नेपाली साहित्यको विकास अघि बढेको पाइन्छ ।[३६६]

भानभुक्त उपशीर्षकमा भारतका प्रान्तीय भाषाहरू नेपालभन्दा उन्नत र समृद्ध छन् । हिन्दी, वंगाली, मराठी तथा गुजराती साहित्य पनि अपेक्षाकृत निकै पुरानो मानिन्छ । उन्नाइसौं शताब्दीमा आएर नेपाली साहित्यको विकास हुन थाल्यो । जंगबहादुरको

---

[३६५] **ऐजन,** पृ. १०-१२ ।

[३६६] **ऐजन,** पृ. १३-१४ ।

शासनकालमा कवि भानुभक्तले नेपालको पहिलो साहित्य रामायणलाई प्रस्तुत गरे । उनीभन्दा अगाडि नेपाली साहित्यमा कोही पनि थिएनन् । प्रचलित जनगीत तथा स्तुती काव्य बाहेक अरु केही थिएन । उनले नेपाली बोलीलाई उठाएर साहित्यिक भाषाको रूप दिए । रामायणमा आम नेपाली बोलीलाई प्रयोग गरेका छन् । त्यसैले नेपालीको घर-घरमा रामायणले प्रवेश पाएको छ । नेपाली साहित्यमा भानुभक्तको स्थान हिन्दीमा तुलसीदास तथा भारतेन्दुको जस्तै उच्च छ ।[३६७] भानुभक्त पछि केही व्यक्तिहरूले नेपालीमा दुई श्लोकबद्ध **भागवत** र **महाभारत** लेखे । ई. १९१० तिर नेपाली भाषा व्याकरण **चन्द्रिका** नामबाट लेखियो । जसका रचयिता राजगुरु हेमराज पाण्डे संस्कृतका ठूला विद्वान थिए । त्यसपछि पण्डित सोमनाथद्वारा **मध्यचन्द्रिका** र देवीदत्त पराजुलीले **चन्द्रोदय** लेखेर नेपाली भाषाको विकासलाई अगाडि बढाए ।[३६८] यो समयका सबभन्दा राम्रा साहित्यिक पण्डित लेखनाथ हुन् । यिनले सन् १९१५-१९३० को बीचमा साना-ठूला काव्य ग्रन्थको रचना गरे । उनको पहिलो कृति **ऋतुविचार** हो । कालीदासको आधारमा लेखिएको भए पनि त्यसमा उनले प्रयाप्त मात्रामा आफ्नो मौलिकता देखाउन सक्षम भएका छन् । यसैगरी **पिंजडाको सुगा** र **सन्ध्या** शीर्षकका दुई कविताहरू मार्मिक र संवेदनशील छन् । कसैले यी कविताबाट जनताको रोदन पाउँछन् तर यो निकै टाढाको अनुमान हो । क्रमशः दार्जिलिङ्गबाट धरणिधर शर्माले **नैवेध**मा नवयुवकहरूलाई अन्यायका विरुद्ध उठ्न आव्हान गरे । ई. १९२९ मा विदेशी भाषाविद् डा. टर्नरले नेपाली भाषाकोष तयार गरे । यसपछि कुलचन्द्र गौतमले **अलंकार चन्द्रोदय** छापे भने अम्बिकाप्रसाद उपाध्यायले नेपालको इतिहास लेखे जुन इतिहास विषयमा पहिलो कृति हो ।[३६९]

ई. १९२५ के वाद भन्ने शीर्षकमा रेग्मी लेख्छन्- प्रथम महायुद्ध पछि नेपाल-भारत सम्बन्धमा निकटता र व्यापकता आयो भारतीय साहित्यको उत्थानबाट नेपाली युवाहरू पनि परिचित हुँदै आए । खासगरी वंगाली र हिन्दीको नयाँ जागृतिको सन्देश काठमाडौंसम्म आयो । जसले सामाजिक तथा राजनैतिक वातावरणमा समेत प्रभाव पार्‍यो । वर्तमान नेपाली साहित्यका तीन विशेषता छन् । पहिलो यसको रूप प्रौढताको रूपमा परिवर्तन हुँदै गइरहेको छ भने दोस्रो यसले परम्परालाई छाड्दै अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा अगाडि आइरहेको छ । तेस्रोमा नयाँ जागरण र मध्यम वर्गको निर्माण हुँदै साहित्यमा अभिव्यक्ति स्पष्टता बढ्दै गइरहेको छ । ई. १९२३ मा दास प्रथा उन्मूलन भयो भने १९२४ मा रक्सौलबाट भीमफेदीसम्म मोटर बाटो निर्माण भयो । ३ वर्षभित्र रेलको लाइन विस्तार भयो । काठमाडौंमा केही उद्योगधन्दाहरू चालु

---

[३६७] **ऐजन,** पृ. १४-१६ ।

[३६८] **ऐजन,** पृ. १७-१८ ।

[३६९] **ऐजन,** पृ. २२-२३ ।

हुनथाल्यो । यो राष्ट्रिय जीवनमा नयाँ अध्याय हो ।[३७०] **केही साहित्यकारका परिचय** शीर्षकमा भनिएको छ कि पण्डित लेखनाथ, सोमनाथ, कुलचन्द्र गौतमको अलावा लक्ष्मीप्रसाद, सिद्धिचरण श्रेष्ठ तथा बालकृष्ण शमशेर आदिको नाम अग्रपंक्तिमा पर्दछन् भन्दै बालकृष्ण शमशेरलाई कवि, गायक, चित्रकारको रूपमा प्रशंसा गरिएको छ । गद्य साहित्यमा रुद्रराज पाण्डेको रूपमति, प्रायश्चित, नवरत्न आदि प्रशंसनीय छन् ।[३७१] **नेपाली मे छायावाद** शीर्षकमा वर्तमान व्यवस्थामा नेपाली साहित्यमा स्वाभाविक रूपले छायाँवादले प्रसय पायो । अंग्रेजी शिक्षाको प्रभाव नेपाली साहित्यमा पनि पर्न थाल्यो । सामन्तशाहीको विरुद्ध विद्रोहको सङ्केत मिल्न सकेन परिणाममा साहित्यकारहरूको सोचाई र लेखाईमा समेत त्यसको प्रभाव पऱ्यो ।[३७२] **नवोत्थान** शीर्षकमा रेग्मी लेख्छन्- आजको नेपाली साहित्यले यस्तो रूप लिएको छ जसमा जागरण र उषाकालको प्रतिनिधित्व छ । यसैबाट राष्ट्रिय भावनाको उत्थान भइरहेको आभास हुन्छ । यसैमा नेपालको अतित गौरवबाट चेतना र सजगता गराउँदै प्रेरणा दिइरहेको पाइन्छ । सूर्यविक्रम ज्ञवालीले जुन जीवनी लेखेका छन् । त्यसले यस्तो चित्र उपस्थित गराउँछ भने यही नै सजिव साहित्यको एउटा उज्जवल उदाहरण हो ।[३७३] **प्रगतिशील साहित्य** शीर्षकमा रेग्मीको भनाई छ- प्रकृति र रहस्यको आडमा समाजलाई सताइरहेको र जनताको दुःख-दर्दलाई उजागर गर्न खोजिरहेको भान हुन्छ । बालकृष्ण शमशेरले आफ्नो पौराणिक नाटक प्रह्लाद र ध्रुवमा पुरानो इतिहासको पृष्ठभूमिलाई लिएर हिन्दूधर्मको उच्च आदर्श र चरित्रबाट हाम्रो ध्यान आकृष्ट गराएका छन् । ध्रुव र प्रह्लाद नेपाली समाजको निम्नस्तरको प्रतिनिधि स्वरूप हो । लक्ष्मीप्रसादले एउटा कवितामार्फत आधुनिक नेपालको शोषित पीडित जनताका भावनाहरूलाई मार्मिक शब्दमा प्रस्तुत गरेका छन् भने सिद्धिचरण श्रेष्ठले एकपाइला अघि बढेर क्रान्तिको गीत गाए । जसको कारण नेपाल सरकारले सन् १९४० मा उनलाई काराबासको सजाय समेत दियो । नेपालमा नागरिक स्वतन्त्रताको विल्कुलै अभाव छ । यहाँको हालत यस्तो छ कि यदि कोही व्यक्ति नेपालको गरिवीका बारेमा केही भन्ने, लेख्ने साहस गऱ्यो भने सामन्तीको आखामा कसिङ्गर बन्छन् ।[३७४] **भाषाका परिस्कार** शीर्षकमा रेग्मीको भनाई छ- यो युगमा भाषाको परिस्कार सुचारु रूपले हुँदै गएको छ । हामीले देखिरहेका छौं कि नेपाली पण्डितहरूले संस्कृत प्रधान आवरणलाई छाड्दै गएका छन् । भाषालाई सरल र रोचक बनाउनका लागि त्यसको प्रयोग भाव व्यक्त गर्नेतर्फ उन्मुख भइरहेको छ । यसको प्रयोगमा रुद्रराज पाण्डे सफल भएका देखिन्छन् । उनको उपन्यासमा वर्णन शैलीलाई सचित्र बनाउन उनी सफल भएका छन् ।

---

[३७०] **ऐजन,** पृ. २५-२६ ।

[३७१] **ऐजन,** पृ. ३०-३१ ।

[३७२] **ऐजन,** पृ. ३३-३४ ।

[३७३] **ऐजन,** पृ. ३५-३६ ।

[३७४] **ऐजन,** पृ. ३६-३७ ।

तथापि नेपाली साहित्यमा कहानी तथा एङ्काकी नाटकको भने नितान्त अभाव छँदैछ ।[३७५] **उपसंहार**मा आएर रेग्मीले लेख्छन् - नेपाली साहित्यको उत्तरोत्तर प्रगति भइरहेको छ । दिनप्रति दिन साहित्यको भण्डारमा केही न केही जम्मा भइरहेको छ तर यो मन्द गतिमा छ किनभने साहित्यका लागि स्वतन्त्र वातावरणको आवश्यकता पर्दछ नेपालमा त्यो वातावरण छैन । शिक्षाको विकास तथा प्रसार रोकिएको छ । शासकहरू शिक्षाको प्रसारलाई नियन्त्रण गरिरहेका छन् । जसको कारण साहित्यको गति पनि मन्द हुँदै जानु स्वाभाविक छ । तर पनि हामी निरास हुनु पर्दैन किनभने सामन्ती व्यवस्था समाप्त हुने निश्चित प्राय छ । स्वतन्त्र साहित्यको विकास निश्चित रूपमा हुन्छ र नेपाली साहित्यले हास्ने दिन अब टाढा छैन[३७६] भन्दै लेखनकार्यलाई टुङ्ग्याइएको छ ।

प्रस्तुत कृतिमा रेग्मीले नेपाली भाषा र साहित्यको इतिहासलाई यर्थात र वस्तुपरक ढंडले व्याख्या विश्लेषण गरेका छन् । यसबाट उनको लेखनकला, प्रस्तुतिशैली, ज्ञान र सीपको समेत सहजै मापन गर्न सकिन्छ । नेपाली भाषा र साहित्यका बारेमा धेरै जानकारी दिन भने यो पुस्तक सफल छ । पुस्तक लेखनमा लिइएका स्रोत-सामग्री र सन्दर्भग्रन्थहरू केही पनि राखिएका छैनन् । कतिपय विषय र प्रसङ्गहरू डा. रेग्मी आफैले देखे, जानेको र अनुभवको आधारमा पनि लेखेको अनुमान गर्न सकिन्छ ।

६.३.१.२ आजके नेपालकी ऐतिहासिक पीठिका

डि. आर. रेग्मी **आजके नेपालकी ऐतिहासिक पीठिका,** बनारस, नेपाली राष्ट्रिय कांग्रेस, १९४७, पृ. १-२२

डा. रेग्मीद्वारा **आजके नेपालकी ऐतिहासिक पीठिका** नामक प्रस्तुत कृतिलाई २ खण्डमा विभाजन गरी लेखिएको छ । कृतिको पहिलो खण्डमा नेपालको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि र नेपाल अंग्रेज युद्ध तथा नेपाली सेनाको कौशलताको परिचयसहितको प्रसङ्ग र कोतपर्व तथा जंगबहादुर राणाको उदयदेखि अन्य विभिन्न राणाहरूको कार्यकालको प्रसङ्गसहितको मोहन शमशेर राणाको समय कालसम्मलाई दोस्रो खण्ड गरी लेखिएको प्रस्तुत पुस्तकमा नेपालको सामान्य तथा सतहगत वर्णन गरिएको छ ।

भारतको उत्तरी सीमा र हिमालयका बीचमा पाँचसय मिल लम्बाई र सय मिल चौडाईमा फैलिएको नेपाल राज्यको आफ्नै भौगोलिक स्थिति प्राकृतिक सम्पत्ति र बहादुर सेनाको कौशलताको कारण एसियाको राजनीति र रणनीतिमा विशेष स्थान छ । विगत सय वर्षको दौरानमा अंग्रेजी सेनामा भर्ति भएर नेपालीहरूले अंग्रेजको झण्डालाई माथि उठाउन महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरे । आजसम्म पनि आफ्नो गरिवी र अज्ञानताका कारण केबल

---

[३७५] **ऐजन,** पृ. ३७-३८ ।

[३७६] **ऐजन,** पृ. ३९-४० ।

आफ्नो जागिरका लागि नेपालीहरू अंग्रेजका हतियार बनिरहेका छन् । भारत, एसिया तथा नेपालकै शासकहरूका लागि पनि यो एउटा अत्यन्त महत्त्वपूर्ण र संवेदनशील विषय भएको छ । वरिष्ठ इतिहासकार स्व. गिरी शंकर हिराचन्द्र ओझाकाअनुसार अलाउद्दीन खिलजीले चितौड् राज्य लिएपछि मेवाडका राजवंशको एउटा शाखा दक्षिणतर्फ लाग्यो भने अर्को शाखा कुमाउमा आएर बस्यो । पछि कुमाउबाट गोरखपुरदेखि उत्तर सिमाना गोरखा नामको बस्तिमा आएर बसे । यसै क्रममा ई. १७६७ मा त्यही वंशका पृथ्वीनारायण शाहले काठमाडौँ जिते । यस बेलासम्म भारतको वंगाल, विहारमा इष्ट इण्डिया कम्पनीको राज्य स्थापना भैसकेको थियो । राज्य विस्तारको प्रयासमा अंग्रेजले बेतियाका मेजर किनलकको नेतृत्वमा सेना पठाएर नेपालमाथि दखल गर्ने प्रयास गऱ्यो तर अस्फफल भई फर्क्यो । पृथ्वीनारायण शाहका नाति रणबहादुर शाहको नायवीको रूपमा रहेका राजेन्द्र लक्ष्मी तथा बहादुर शाहले नेपालको सीमाना पश्चिममा कुमाउ र दक्षिणमा सिक्किमको सतलजसम्म पुऱ्याए । भीमसेन थापा प्रधान मन्त्री भएकै समयमा नेपाल र अंग्रेजबीच ई. १८१४/१६ मा युद्ध भयो । युद्धमा नेपाली पक्षको हार भएपनि नेपाली सेनाको युद्ध कौशलताको भने विश्वभरि प्रशंसा भयो । सुगौलीको सन्धिबाट नेपालले धेरै समथर भूमि गुमाउनु पऱ्यो भने नेपाल पहाडमा मात्र सीमित रहन बाध्य भयो । युद्ध क्षेत्र देहरादुनमा वीर बलभद्र बहादुर गोरखालीको प्रशंसा र आदरभाव सहितको स्तम्भ खडा गरियो । सो स्तम्भमा उल्लेखित अभिलेखका अमूल्य शब्दका सम्बन्धमा भारतीय इतिहासकार जयचन्द्र विद्यालंकारले समेत आफ्नो पुस्तक "इतिहास प्रवेश" मा प्रकाशित गरेका छन् भन्ने प्रसङ्ग जोडिएको छ । यो स्तम्भबाट नेपाल-अंग्रेज युद्धमा नेपालीहरूले देखाएको बहादुरी र युद्ध कौशलता तथा नेपाली भावनाको प्रतिबिम्बित देखिन्छ । यसरी कृतिको पहिलो खण्डलाई अंग्रेजले नेपाल माथि गर्न खोजेको नियन्त्रण र नेपालको आन्तरिक शासकहरूको क्रियाकलापको प्रसङ्गसहित पहिलो खण्डलाई टुङ्ग्याइएको छ ।[३७७]

प्रस्तुत कृतिको दोस्रो खण्डमा राणा शासनको प्रादुर्भाव र क्रियाकलापको वर्णन गरिएको छ । १९ औं शताब्दीमा नेपालको स्वतन्त्रतामा अंग्रेजहरूले समय-समयमा समस्या ल्याइरहे । अंग्रेजी शासक लर्ड एलिनवराले आफ्नो शासनकालमा पंजाव र नेपाललाई जित्ने प्रयास गरे तर असफल भए । तर पनि नेपालभित्र आफ्नो अनुकूलको वातावरण भने बनाईरहे, पाइ रहे । जसको मूल्य हतियार जंगबहादुर राणा नै भएका छन् । ई. १८४३ मा माथवरसिंह थापा प्रधानमन्त्री बने भने गगनसिंह खवास, तथा जंगबहादुर कुँवर शासनमा दर्ताकर्ता भए । करिब २ वर्ष पनि नपुग्दै माथवरको हत्या भयो र चौतारिया फत्तेजंगलाई प्रधानमन्त्री बनाइयो । जसमा गगन, जंगबहादुर र अभिमान सिंहलाई मन्त्री बनाइयो । महारानीको दवावमा गगनसिंहलाई प्रधान सेनापतिको जिम्मेवारी थपियो । जंगबहादुर पनि ३ पल्टनका कमाण्डर बने ।

[३७७] डिल्लीरमण रेग्मी, **आज के नेपाल की ऐतिहासिक पीठिका,** बनारस : नेपाली राष्ट्रिय कांग्रेस, ई. १९४८, पृ. १-११ ।

१८४६ को राती गगनसिंहको हत्या भयो । मध्यरातमा महाराजको नाममा हत्यारा पत्ता लगाउने भनी सम्पूर्ण भारदारहरूलाई कोतमा उपस्थित गराइयो । केही समयको वादविवाद पछि करिब १३४ जना निहत्था भारदारको हत्या भयो । परिणाममा जंगबहादुर सर्वेसर्वा हुनपुगे । केही महिना पछि राजा तथा रानी दुवैलाई बनारसतर्फ जान बाध्य पारियो । राजा राजेन्द्रले बनारसबाट २ पटकसम्म जंगबहादुरको विरुद्धमा लड्ने, शासन फर्काउने प्रयास गरे तर असफल भएपछि सुरेन्द्र विक्रमलाई राजगद्दीमा राखेर जंगबहादुरले निस्कन्टक शासन गर्न सुरु गरे । एउटा सनदमा राजाको हस्ताक्षर गराई श्री ३ महाराजको पद्वी धारण गरे भने नामको पछाडि राणा लगाउन सुरु गरे । नेपाल बाहिरका देश र जनतालाई यसले भ्रम सिर्जना गऱ्यो । अब राजा नाममात्रका कैदीको रूपमा रहन थाले । श्री ३ महाराज तथा प्रधानमन्त्रीको पदलाई जंगबहादुरले आफ्नो वंश र परिवारमा सीमित रहने प्रावधानको सुरुआत गरे । जंगबहादुरका ६ जना भाइहरू थिए । त्यसैले उनले आफूपछि आफ्ना भाइहरू त्यसपछि आफ्ना छोराहरू र त्यसपछि भाइका छोराहरूलाई नेपालको प्रधानमन्त्री पदमा रहने रोलक्रमको व्यवस्था गरे । जंगबहादुरको परिवार अंग्रेजको सहयोगले नै उदय भएको थियो । त्यसैले उनी सधैं अंग्रेजप्रति नै बफादार रहि रहे । १८४८ मा भएको अंग्रेज सिख युद्ध तथा १८५७ मा भएको सिपाही विद्रोहमा नेपाली सेना पठाएर जंगबहादुरले अंग्रेजलाई सहयोग गरे । जंगबहादुरको व्यक्तिगत कारणले मात्र नेपालले अंग्रेजी पक्षलाई सहयोग पुऱ्याएको थियो यसमा राष्ट्रिय स्वार्थ तथा जन समर्थन थिएन । जंगबहादुरको मृत्यु पछि उनका भाइ रणोद्दिप सिंह प्रधानमन्त्री बने । उनको शासन अवधि भित्रै भाइ धीरशम्शेरको मृत्यु भएकोले रणोद्दिप पछि जंगबहादुरका छोराहरूको प्रधानमन्त्री बन्ने रोलक्रम आइरहेको थियो । यसैबीच धीरशम्शेरका छोराहरूले षड्यन्त्र गरी रणोद्दिपको हत्या गरे । परिणाम स्वरूप वीर शमशेर नेपालका प्रधानमन्त्री भए । जंगबहादुरका छोराहरू नेपाल बाटै लखेटिए । छलकपट र षड्यन्त्रबाट जंगबहादुरले शासन शक्ति आफ्नो हातमा लिई परिवारवाद सुरु गरेका थिए । तर उनका छोराहरूले नै वास्तविक शासक बन्ने अवसर भने पाएनन् । यसैबीच खड्गशमभशेरले वीर शमशेरलाई मार्ने षड्यन्त्र गरेको आरोपमा कैद गरिए भने वीरशमशेरको मृत्युपछि देव शमशेर प्रधानमन्त्री भए । उनले शिक्षा तथा शासनमा सुधार गरी राणा शासनलाई टिकाउने प्रयास गरेका थिए तर भाइ चन्द्रशमशेरको दवावले छोटो समय मै राजीनामा दिन बाध्य भए । फलस्वरूप चन्द्रशमशेर नेपालका प्रधानमन्त्री बने । आफ्नो शासनकालमा यिनले कलेजको स्थापना, दासप्रथा अन्त्य, बाटो, सडक निर्माण, शिक्षामा सुधार आदि विभिन्न कामहरू गरी करिब २८ वर्षसम्म निस्कन्टक शासन गरे । यस अवधिकमा करिब ५० करोड रुपिया व्यक्तिगत रूपमा विदेशमा लगि जम्मा गर्न समेत उनी सफल भए । ई. १९२९ मा उनको मृत्यु भएपछि उनका भाइ भीमशमशेर प्रधानमन्त्री भए । करिब १२ वर्षसम्म उनले प्रधानमन्त्री भई शासन गरे । उनी पछि जुद्धशमशेर नेपालका प्रधानमन्त्री भए । यिनको समयमा प्रजापरिषद्को स्थापना भयो । देश भित्र राणा शासनको विरुद्धमा विभिन्न क्रियाकलापहरू भए । फलस्वरूप धेरै देशभक्तहरू कैद गरिए भने ४ जना शहिद बनाइए । यसले गर्दा देश भित्र र बाहिर राणा विरोधी गतिविधिमा तिब्रता आयो । १९४५ मा विभिन्न कारणले जुद्धशमशेरले राजीनामा दिए फलतः

भीमशमशेरका छोरा पद्म शमशेर प्रधानमन्त्री भए । यसैबीच भारतबाट अंग्रेजी शासकहरूले छाडे, भारत स्वतन्त्र भयो । भारतमा अंग्रेज शासनको आड, भरोसामा टिकेको राणा शासनमा संकट आउन थाल्यो । राणा शासनको जग हल्लिन थाल्यो । देशमा विभिन्न सुधारहरू गर्ने नयाँ विधानको घोषणा गर्ने आदि कार्यहरू हुन थाले । वास्तवमा पद्म शमशेरले आफूलाई सुधारवादी शासको रूपमा चिनाउने प्रयास गरेका थिए । तर आफूहरूले अब शासन गर्न नपाउने वातावरण बन्दै गएको बुझेर राणा परिवार भित्रैबाट उनलाई पदत्याग गर्न बाध्य पारियो र मोहन शमशेर नेपालका प्रधानमन्त्री बने । भारत भरखर मात्र स्वतन्त्र भएको र त्यहाँ स्थायी सरकार तथा व्यवस्थापन नभै सकेको अवस्थाबाट फाइदा उठाएर नेपालमा निरंकुश शासनलाई निरन्तरता दिने तथा राणा विरोधी गतिविधिलाई दवाएर लैजाने सोचाई मोहन शमशेरको थियो । भारतका जनता, नेता तथा सरकारले नेपालीलाई अवश्य साथ दिन्छन्, नेपालमा राणा विरोद्ध आधीवेरी आउनेछ, सबै जनता उठ्नेछन् र राणा शासनको समाप्ति अवश्य हुनेछ[३७८] भन्दै लेखनकार्यलाई टुंग्याइएको छ ।

अन्तमा प्रस्तुत पुस्तकले नेपालको ऐतिहासिक परिचय, तत्कालीन परिस्थिति र अंग्रेजको नेपाललाई हेर्ने नीति, नेपाली सेना वीर गोरखालीहरूको रणा कौशलता, राणा शासनको प्रादुभार्व र पृष्ठभूमि र राणाहरूको क्रियाकलाप समेतको सामान्य जानकारी दिन सफल कृति मानिन्छ । यद्यपि केहि तिथि मिति र घटनाहरू मिलेका छैनन् तथापि नेपाल बारे स्रोत-सामग्री र पुस्तकको अभाव भएको त्यस बेलाको परिस्थितिमा यस पुस्तकलाई अवश्य महत्त्वपूर्ण उपयोगी मानिन्छ ।

६.३.२ अंग्रेजी भाषामा लेखिएका कृतिहरू

डा. रेग्मीले तत्कालीन नेपालसँग सम्बन्धित केही कृतिहरू अंग्रेजी भाषामा लेखेका पाइन्छन् । यद्यपि उनका यि कृतिहरू राजनीतिक प्रोपोगण्डामा आधारित देखिन्छन् । त्यति बेला डा. रेग्मी राणा विरोधी गतिविधिमा सक्रिय थिए । तत्कालीन परिस्थितिमा राणा विरोधी आन्दोलनलाई उर्जा थप्न र अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा नेपाल बारे जानकारी गराउने उद्देश्यले यि कृतिहरू लेखिएका देखिन्छन् तथापि नेपालको इतिहासलेखनमा उनको यि कृतिहरूको बेग्लै मुल्य र मान्यता छन् । यहाँ क्रमशः ति कृतिहरूको अध्ययन गरिएको छ ।

^=#=@=! g]kfnL 8]df]q]ml6s :6«un

D.R. Regmi, **The Democratic Struggle**, Bamares: Nepali National Congress, 1948, p.46 .

डा. रेग्मीले ई. १९४८ मा नेपालमा प्रजातान्त्रिक आन्दोलन, यसको उद्देश्य र

---

[३७८] **ऐजन**, पृ. १२-२२ ।

चरित्रका बारेमा वर्णन गरेको पृष्ठ ४६ को सानो पुस्तिका प्रकाशन गरेका छन् । सो पुस्तिकामा क्रमशः परिचय, सामान्य सर्भेक्षण, स्वतन्त्र आन्दोलन, जनवरीको संविधानमा कुनै उपन्यास छैन (There is nothing in the January constitution), पूर्वमहाराज पद्मशम्शेरको भूमिका (Role of Padma Shamsher, Ex-Malaraya) असन्तुष्ट देश (Unhappy country) महान् घोषणापत्र (Nagna charta) नेपाल पूननिर्माणको योजना (Scheme for the Reconstruction of Nepal) उद्देश्य र लक्ष्य (Aims and Objectives) नेपाली कांग्रेस (The Nepali Congress), कार्य योजना (Programme and Action), निवेदन र चेतावनी (Appeal and warning) जस्ता स(साना उपशीर्षकमा विभाजन गरी प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ ।

डा. रेग्मीले आफ्नो सानो पुस्तिकाको पहिलो पृष्ठमा परिचयखण्ड रहेको छ । त्यहाँ उनले आफ्नो देशनेपालको बारेमा संसारका मानिसले प्रत्यक्ष देखेको सामाजिक र राजनीतिक जीवनको र आधुनिकीकरणमा नेपालले भोगेको कुरालाई इङ्गित गरिएको छ । नेपाल हातहतियारले एकीकरण गरेको सामन्ती प्रकृतिको देश हुनाले यहाँको सडेको भकाएको र दुर्नाम कमाएको धेरै मुलुकमध्ये पर्दछ भन्ने उल्लेख गर्दछन् । ई. १८४६ मा तत्कालीन राणाशासन स्थापना गर्दा जनताको मूल्यमा आफ्नो स्वार्थपूर्ति गर्न समर्थ भए । त्यसपछि श्री ५ महाराजाधिराज नाम मात्रका प्रमुख हुन्थे । सामन्ती पद्धतिमा चलेको प्रशासनमा राणाहरू नै मूलतः जिम्मेवार मानिन्थे । वंशानुगत प्रधानमन्त्री र जंगीनिजामतीका प्रमुख भएर मुलुक चलाउन थाले । राणाहरूको उत्तराधिकारी क्रमश जेठोभाइका आधारमा हुने हुँदा प्रशासनमा आफ्नै स्वार्थपूर्ति गर्ने उपाय रहन्थ्यो । जंगबहादुर राणाशासनका प्रमुख हुनुपूर्व होसियारी साथ हत्याकाण्ड भ्रष्टाचार एकाधिकार शक्ति आर्जन गर्ने व्यक्ति हुन् । तर उनी राणाहरूको स्थापना कोतको हत्याकाण्डबाट सुरु हुन्छ । श्री ५ पृथ्वीनारायणले दिने जागिर भन्दा राणाकालीन जागिर दिने चलन विल्कूल पृथक प्रकृतिको थियो । नेपालले राणाकालमा स्वतन्त्र न्यायालयको नामै सुन्न पाएका थिएनन् ।[३७९]

डा. रेग्मीले नेपालको सामान्य सर्वेक्षण गर्दै शङ्कटमा परेको देशको प्रगतिबन्दी अवस्थामा रहेको कुरा उल्लेख छ । दुःखमा झुकेको नेपालले वाह्यविश्वमा के भइरहेछ बुझ्न पाएको थिएन । नेपाललाई ४० वटा राणाहरूले वंशमा पारिरहेकाले करोडौं नेपालीको शोषण गर्न र सारा नेपालीलाई दास बनाई रहेका थिएन् । कुशासन गरेर नेपाललाई अन्धकारमा घसेटेर नेपाली बहादुर जाति भएको छ । गोर्खा सिपाहीको पनि व्यापक शोषण भएको छ र राणाका शिकार भएका छन् । २००४ वि.सं.सम्म शिक्षा, रोजगार, स्वास्थ्य, प्रगति, सम्पत्ति आर्जनको अधिकार जनतालाई प्राप्त थिएन । तर राणाहरूले रेलवे, २०

[३७९] डि.आर. रेग्मी, **नेपाली डेमोक्रेटिक स्ट्रगल,** बनारस : नेपाली नेशनल कांग्रेस, ई. १९४८, पृ. १-४५ ।

माइल मोटरबाटोमा बनेका थिए । १५ लाख नेपाली मुलुक बाहिरिएका छन् र जन ध्वनि कतैबाट उठ्न पाएको छैन । दश वर्ष पहिले रेडियो राख्न र कोचिङ पढाउन प्रतिबन्ध थियो । प्रत्यके एक कर्फ्यू लाग्दथ्यो र मध्यकालीन निर्दयी परिवेश मुलुकमा विद्यमान हुनाले ई. १९४० मा ४ जनालाई मारिएको थियो । ई. १९४४ मा भारतसँग सुपर्दगी सन्धि गऱ्यो । भारतमा नेपालीले बसेर त्यस्ता कुरा बुझ्न सके ।

मुलुकमा क्रमशः उथलपुथल भएको थियो र मुलुकमा स्वतन्त्रताको कुरा गर्नेलाई राणाहरूले मार्थे । भारतमा भद्र अवज्ञा आन्दोलन चल्यो । झण्डै ३० वर्ष अगाडिबाट पहिलो विश्वयुद्धबाट आर्थिक अवस्था बिग्रेको हुनाले नयाँ समाजको सिर्जग हुन थालेको थियो । पुरानो शिक्षालाई नयाँ शिक्षाले पछाडि पार्दै थियो । नेपालमा मध्यमवर्ग धमाधम पढ्न थाल्यो र विद्रोही बन्दै गए । मध्यकाललाई आधुनिक कालमा ल्याउन मध्यमवर्गको इतिहास सिद्ध भूमिका रहेको छ । भारतसँग सीमा जोडिएको र सांस्कृतिक रूपबाट नजिक रहेकोले धमाधम राणा शासनको विरोध गर्न थाले । नेपालमा भन्दा भारतमा नयाँयुग पहिले आरम्भ भयो । भारतीय कांग्रेसका नेताहरूले बडो धैर्यसाथ कार्य गरेका थिए । नेपालमा नगरपालिकाको निर्वाचन भएको थियो र त्यस अभियानमा राणा विरोधीहरूले विजय हाँसिल गरेका थिए । जनताका बीचमा भेटघाट कुराकानी गर्ने र विचार आदानप्रदान गर्ने मौका पाए । नेपालमा त्यस निर्वाचनले क्रमशः जागरण ल्याइदियो ।

नेपालमा राणा शासकहरूले शासनमा सुधार गर्ने उद्देश्यले एउटा घोषणा गरे तर राणा शासकलाई वैधानिकता प्रदान गर्ने संविधानको प्रस्ताव राखे । त्यहि कारणबाट श्री ३ पद्मशम्शेरले निर्वाशित हुनु पऱ्यो । जो उदार भएको वहाना गर्दथे । उनले भारत गएको बेलामा पदत्याग गरेर नाम मात्रको सुधार पनि लागू गरेनन् । उनी पलायनवादी थिए । उनी नेपालीलाई अँध्यारोमा राख्न नचाहेको भन्दथे तर उनको भित्री अवधारणा सामन्तवादी नै रहेको कुरा डा. रेग्मीले मूल्याङ्कन गरेका छन् । नेपाल अझैं मध्यकालीन पद्धतिले चलिरहेको हुँदा देश अत्यन्तै पिछडिएको थियो । दशौं लाख नेपालीहरू पिछडिएका अमेरिकीले सेनाको चयन गर्ने कार्यमा भारतसँग सम्झौता गरे भने भारतीय पूँजीपतिहरूले नेपालको तराईमा कार्य गर्न थाले र त्यो नेपालको तराईसँग सम्बन्धित भएको हुनाले नेपालका बारेमा बाहिर पनि प्रचार हुँदैगयो ।

नेपालमा जनसरकारको नितान्त आवश्यक रहेको कुरालाई डा. रेग्मीले विशेष जोड दिंदै आफ्नो कल्याणकारी कार्यका निम्ति हुनुपर्दछ । त्यसको निम्ति जनताका प्रतिनिधिले सरकार सञ्चालन गर्नुपर्दछ । राणाशासनकालले गैह्रजिम्मेवारी कार्यहरू गर्दै आएको छ । नेपाल सरकार सञ्चालनार्थ नेपाली जनतासक्षम नरहेको कुरा उनीहरूमा राजनीतिक ज्ञान नभएको कुरा विचारणीय देखिन्छ । त्यसै निहुँमा राणाहरूले शासन गर्दै आएका हुन् । अब कति धैर्य गर्ने हो, जनताले विश्वास गर्न छोडेका छन् । जनकल्याण गर्न उनीहरू जान्दैनन्

र जनचाहनाप्रति उनीहरू अपेक्षा गर्दछन् । लज्जाहीन लूट नेपालमा चलेको छ । पहिलो दोस्रो विश्वयुद्धमा सोझा नेपालीहरूलाई विदेशी गुलामबनाएर विदेशीकै लाभको निम्ति मराए । नेपाल महगीको चपेटामा परिरहेको छ । त्यसैले नेपालमा परिवर्तन अपरिहार्य कुरा बन्न गएको छ । तसर्थ नेपाली राष्ट्रिय कांग्रेसले नागरिक अधिकारको माग गर्दै नागरिकको अभिव्यक्ति, संगठन, भेला, नैतिक र कानूनी अधिकार हुनुपर्छ, आफ्नो परम्परागत धर्मको मान्यता गर्न पाउनुपर्छ, कानूनी सबैलाई समान हुनुपर्छ, जात र वर्णका आधारमा भेद गर्नु हुन्न, प्राकृतिक स्रोतको उपभोगमा भेदभाव गर्नु हुँदैन, परिश्रम गर्न, परमादेश सुन्न प्रहारी र अन्य हस्तक्षेप युक्त नागरिक हुनुपर्छ । १९ वर्ष माथिकालाई बालिग मताधिकार हुनुपर्छ भन्ने नेपाली राष्ट्रिय कांग्रेसको घोषणापत्रको कुरा डा. रेग्मीले आफ्नो पुस्तकमा समावेश गरेको पाइन्छ । त्यस्ता कुराहरू भारतीय राजनीतिक चहलपहलबाट लिएको पनि थाहा हुन्छ । माथिका कुरा समावेश भएको संविधान नेपालमा तुरुन्त लागू गर्नुपर्ने कुरा पनि त्यहाँ उल्लेख गरिएको छ ।[३८०]

भौगोलिक क्षेत्रका आधारमा प्रतिनिधि सभाको गठन बालिग मधाधिकारको आधारमा कार्यकारी व्यवस्थापिका र न्याय पालिकाको गठन, मतदानमा वाह्य हस्तक्षेप हुनुहुँदैन । नेपालको पूर्ननिर्माण गर्नका निम्ति नेपाली राष्ट्रिय कांग्रेसले स्वतन्त्र न्यायपालिकाको गठन, प्रजातान्त्रिक व्यवस्थापिका, बन्दीलाई प्रत्यक्षीकरणको अधिकार ई. १९४७ को उत्तर प्रदेश पञ्चायतको अनुकरण गर्ने सल्लाह डा. रेग्मीले दिन्छन् । कर्मचारीलाई मनग्गे पुग्ने तलब निर्धारण गर्नुपर्छ । गाउँका साहुमहाजनलाई ऋण दिई शोषण गरिरहेछन् । त्यसलाई सरकारले साझा कार्यक्रम स्थापना गर्नुपर्छ । राष्ट्रले गाउँमा पशुहरू र अन्य उद्योग गर्न लगाउनुपर्ने हुन्छ, विर्ता अन्त्यगरी राजस्व र उत्पादन बढाउनु पर्छ, संयुक्त पूँजी लगानीको वातावरण तयार पार्नुपर्छ व्यापार वाणिज्यको विकास गर्नुपर्छ । लोक सेवा आयोगको गठन गरेर आर्थिक चक्र विकास नीति लिनुपर्छ, राज्यको अर्थ व्यवस्था मजवुत बनाउनु पर्छ, अनिवार्य निःशुल्क प्रारम्भिक शिक्षा लागू गर्नु पर्छ, तक्नीकी शिक्षा लागू गर्नुपर्छ, आयकर, भन्सार, व्यापारका दूरीकर लगाउनुपर्छ, यातायात सञ्चार, योग्य कर्मचारी छनौट, स्वस्थ प्रस्तिपर्धाबाट गर्नुपर्छ र राणकालीन पजनी अन्य गर्ने कुरा उल्लेख भएको छ । आर्थिक र सामाजिक पूननिर्माणका निम्ति सडकका मानिसलाई डुब्दा आर्थिक अवस्थाबाट उठाउनुपर्छ, गोठाला, खेताला र न्यून कर्मीहरूको अवस्था सुधार्नु पर्छ, कुटी उद्योग तथा सहकारीको विकास गर्नुपर्छ र आत्मनिर्भर देश बनाउनुपर्ने कुरा छ । नेपाली कांग्रेसले आर्थिक र सामाजिक परिवर्तन गरी नेपालको मुहडा फेर्न चाहन्छ, जनताको अज्ञानीपनलाई हटाउनुपर्छ र नेपालमा छिटै विश्वविद्यालय स्थापना गर्नुपर्ने, रोगमुक्त, स्वास्थ्यकेन्द्र, भौतिक र सांस्कृतिक पुननिर्माणमा सरकार लाग्नुपर्छ ।

---

[३८०] त्रिरत्न मानन्धर, **सम यास्प्याक्ट अफ राना रुल इन नेपाल**, काठमाडौं : पूर्णदेवी मानन्धर, ई. १९८३, पृ. ११८-१२५ ।

राणाशासकले विनातलव कर्मचारीको शोषण गर्ने नीतिको विरोध नेपाली काँग्रेसले गर्दछ । सुरक्षाको ठोकुवा र योग्यताको कदर गर्ने गर्नुपर्छ, सेना प्रहरीको व्यवस्था गर्दा उचित सहुलियत दिनुपर्छ । कर्मचारीको पद र स्तरअनुसारको तलब तोक्नुपर्छ र शिक्षक प्राध्यापकलार्य उही तहका कर्मचारीभन्दा तेब्बर मात्रामा दिनुपर्छ । दुःख, भोक र रोग मुक्त सामजको सिर्जना गर्नका निम्ति दीर्घकालीन कार्यक्रम तयार पार्नुपर्दछ । जनतालाई सुरक्षा प्रदान गर्न सरकारको कर्तव्य हो । शक्ति र स्रोतलाई सही उपयोग गरी भाषा, साहित्य, संस्कृति, कला सीपको विकास गराउनुपर्छ भन्ने सपना डा. रेग्मीले पंक्तिवद्ध गरेका छन् । नेपालमा क्रमिक रूपले प्रजातन्त्र ल्याउनुपर्ने कुरामा डा. डिल्लीरमण रेगमी विश्वस्त देखिएको कुरा प्रस्तुत कृतिमा रहेको छ । नेपाली कांग्रेसले आत्मविश्वास साथ संघर्षमा उत्रनुपर्छ र सामन्तवादीहरूलाई परास्त गर्नुपर्छ । उपर्युक्त कार्यक्रमलाई भरखरमात्र सार्वजनिक गरिएको छ । अत्याचारीको विरोधमा संगठित भएर अगाडि बढ्नु पर्दछ । नेपालमा पहिलो जागरण ल्याउने काम प्रजा परिषदले गरेको छ, जसले नेपाली नागरिकको स्वतन्त्रताको पक्षमा आवाज उठाई आएको छ । नेपाली कांग्रेसले मुलुकबाहिर जागरण ल्याउने कार्य गरिआएकोले त्यो ऐतिहासिक दलको रूपमा इतिहासमा लिपिवद्ध भएको छ । नेपाली कांग्रेस नेपाली जनताकै प्रयत्नबाट गठित संस्था हो, राणा शासकलाई हटाइ प्रजातन्त्र स्थापना गर्नु यसको पहिलो उद्देश्य हो । एसिया महादेशमा जागरण हुँदा नेपाली कांग्रेसले त्यसलाई राम्ररी बुझेको छ र यसले सबै प्रजातान्त्रिक दललाई आत्मसात गर्न सक्तछ । नेपाली राष्ट्रिय कांग्रेसले सामन्तवादीलाई अन्त्य गर्न चाहन्छ, सम्पूर्ण राजनीतिक दललाई आफ्नो नेतृत्वमा लिन चाहन्छ । दार्जिलिङ्गबाट यसको आरम्भ भएको र संघर्षमा उत्रिएको छ । भारतीय समाजवादी दलको छायाको रूपमा रहेको यो दलले साम्यवादीसँग पनि घनिष्टता राख्दछ । गोरखालीग तथा पिछडिएका जातिसँग पनि यसले सहकार्य गर्दछ । यसले व्यर्थ घमण्ड गर्दैन सहृदयतापूर्वक आफ्नो अडानमा अगाडि बढ्न समर्पित रहेको दल हुनाले नेपालका विभिन्न ठाउँमा यसको प्रचार गरिएको छ । यसदलले विश्वका प्रजातान्त्रिक मुलुकहरूसँग सर्म्पक र सहकार्य गर्ने लक्ष्य लिएको छ । यस दलको हालको मूललक्ष्य नेपालबाट राणा शासनलाई अन्त्य गरी जनतन्त्र स्थापना गर्नु हो । यस कार्यका निम्ति यस दलले भारतबाट मद्दत पाई आएको छ । यसकार्यमा लागेका केहीलाई नेपालमा पक्राउ गरिएको छ । नेपालको सजिलो छिमेकी भारत भएको हुँदा नेपालमा प्रजातन्त्र स्थापनार्थ भारतको प्रजातान्त्रिक सरकारले समर्थन गरी आएको छ । उनीहरूको भनाईमा भारतमा प्रजातन्त्र स्थापना हुनुको असर नेपालमा पनि प्रजातन्त्रका आरम्भ भएको कुरा भारतीय नेताहरूका अवधारणा रही आएको छ । भारतको स्वतन्त्रताका निम्ति पनि नेपालका वुद्धिजीवीको विशेष भूमिका रहनुले पनि यो पुष्टि हुन्छ ।

भारतीय राजनीतिक दलसँग नेपालका राजनीतिक दलहरूले सहकार्य गर्दै आएका

पनि नेपालका राजनीतिक दलहरूको आत्मिय सम्बन्ध रहिआएको छ । भारतीय नेताहरूको लक्ष्यभित्र भारतमा प्रजातन्त्र स्थापना गरेपछि नेपालमा पनि लोकतन्त्र स्थापना गर्ने उद्देश्य राखेको हुँदा नेपाली नेताहरूले सहकार्य गरी आएका हुन् । तर नेपालमा राणा शासन टिकाउन भारतमा भएको प्रान्तीय अशान्ति शान्त पार्न नेपाली सिपाहीलाई परिचालित गर्ने मौका छोप्यो । नेपालबाट गरिवी र विविध कारणबाट निर्वाशनमा परेका नेपालीहरूले नेपालमा राणा शासनको तत्कालै अन्त्य गर्न चाहन्छन् । तर प्रजातन्त्रको सर्तमा सैन्य सहयोग खासै महत्त्व राख्दैन । नेपालमा हुने क्रान्ति टुङ्गोमा नपुगेसम्म रोकिने कुनै कुरा छैन, आफूले आफ्नो दलको संगठन वजवुत गर्दै योजनावद्ध रूपमा अगाडि बढ्दै जानुपर्छ । नेपाली कांग्रेस भारतीय प्रभाव र दवावमा राणाहरूले अन्त्य गरी प्रजातान्त्रिक सरकारको स्थापना गर्ने लक्ष्य नेपाली कांग्रेसले लिएको छ । त्यस कार्यका निम्ति नेपाली कांग्रेसले भारतीय स्वतन्त्र सेनानीबाट मद्दत मागेको कुरा सत्य हो । राणाहरूसँग सम्झौता गर्ने यसको लक्ष्य होइन । नेपालले भारतसँगमात्र नभई USA सँग पनि लेखेका छन् । राणा शासकले नेपाललाई संसारबाट पृथक राखेर राखेको नेपाली कांग्रेसले पाश्चात्य प्रकारको प्रजातन्त्रलाई आफ्नो मुलुकमा लागू गर्ने लक्ष्य लिएको छ । नेपाललाई विदेशी ढोका खुला गरी यहाँको अर्थतन्त्र सुधार गर्नका निम्ति विशेष कार्य गर्नुपर्ने हुन्छ । नेपालको आर्थिक उन्नतिका निम्ति अमेरिकाजस्ता मुलुकहरूको मद्दतको आवश्यकता पर्दछ ।

उपर्युक्त कार्य क्रमलाई कार्य रूपमा ल्याउनमा निम्ति डा. डिल्लीरमण रेग्मीले निम्नलिखित योजनालाई प्रस्तुत गरेका छन् । राणा शासन विरुद्ध सक्रियरूपको आन्दोलन गर्नुपर्दा मुलुकमा एकैसाथ विद्रोह मच्चाउनु पर्ने हुन्छ । संघर्ष अपरिहार्य भएको हुँदा यसको आरम्भ कहिले भन्ने निश्चित भएको छैन । शीघ्रतीशीघ्र नेपाली कांग्रेसले काठमाडौंमा आफ्नो कार्याल्य स्थापना गर्ने नीति लिएको छ । वर्तमानमा संगठन मजवूत गर्ने कार्यमा दल लागेको छ । आन्दोलन अहिंशात्मक र शान्तिप्रिय प्रकृतिको हुनुपर्दछ । नेपालको कुना-कुनामा राणा शासक विरुद्ध व्यापक असन्तोष फैलिरहेको छ । नेपाली कांग्रेसले आफ्ना सदस्यहरूको संख्या दिनदिनै बढाउँदै लगेर यत्रतत्र सञ्जाल तयार पार्ने प्रयत्न गरी रहेको छ । त्यसले शीघ्रता साथ जनजागरण ल्याउने छ । यो आन्दोलनलाई श्री ५ महाराजाधिकारबाट पनि समर्थन मिल्नेछ । राणाशासनलाई अन्त्य गर्न पद्क्रमममा नपरेका राणाहरू पनि लागिरहेका हुनाले त्यो प्रजातन्त्रवादीहरूका निम्ति थप बल प्राप्त हुने माध्यम हो । नेपाली जनताको माग सारा अधिकार श्री ५ मा निहीत रहोस् भन्ने हो र अन्तरिम सरकारको माग गर्नुपर्छ । नेपालमा प्रजातन्त्र स्थापनामा भारतले बाधक भूमिका नखेलोस् भन्ने कुरामा सारा नेपाली सतर्क हुनुपर्दछ । राणाहरू सामन्ती प्रकृतिका अत्याचारी शासकहरू हुन् र यस शुभकार्यमा नेपालीले बलिदान गर्न सक्नुपर्दछ । राणाशासकहरूबाट नेपालीहरूका लागि कल्याणकारी कार्य हुन्छ भन्ने कुरा कुनैलाई विश्वास लागेका छैन । किनभने उनीहरूले

सुरुदेखि स्वार्थी काम गर्दै आएर बानिनै संस्कारमा पुगेर शोषक बन्ने प्रवृत्ति बढेको छ । जनता बुझ्ने भएर बाटो खोल्ने छन् भने त्राशले राणाहरूले नेपाललाई विश्वबाट पृथक पारेर राखेका छन् । हामी नेपालीहरू शासन सञ्चालन कार्यमा अझै आलाकाँचा र अपरिपक्व छौं भन्ने हीनतम मनस्थिति रहेको छ । राणाहरूले त्यस्तो शील्य पुऱ्याएर शासन गर्नुको सट्टा सैन्य शक्ति र मुलुकको ढुकुटीमा हात हाल्नु नै हो । राणाहरूलाई सर्वप्रथम असफलत बनाउन नेपाली शिक्षित हुनुपर्छ । नेपाली कांग्रेसले शिक्षित नेपालीसँग राणा शासकहरूको पक्षमा नलाग्न आब्हान गरेको छ । प्रजातान्त्रिक सरकारको स्थापना भएपछि न्यायपूर्ण तरिकाले पदोन्नति र प्रशासनमा भर्ना हुन सजिलो पर्दछ । मुलुकले जनताको सेवा गर्नुपर्दछ र जनताले मुलुकको निर्माणार्थ कार्य गर्नुपर्दछ भन्ने कुरामा नेपाली कांग्रेस सतर्क रही आएको छ ।

नेपालमा गरीव मजदूर किसान र सडकका सुकुम्बासीलाई मद्दत गर्न प्रजातान्त्रिक आन्दोलन गर्नुपर्दछ र त्यो आन्दोलन गर्न नेपाली कांग्रेस प्रतिवद्ध रहेको छ । नेपालका अधिकांश जनताका सामु गरिवीको विकराल समस्या व्याप्त रहेको छ । त्यसको कारण शासकहरूको निर्दयी शोषण नीति लागू गर्नाले नै हो । त्यो क्रममा राणा शासकहरूले शताब्दीबाटै शोषण गर्दै आएका हुनाले त्यस्तो भएको हो ? मुलुकको शान्ति कायम गरी सबैको प्रगति गर्नमा लगाउनु नै हो र सबैलाई बास, खाना र लुगाको बन्दोवस्त गराउनु नै हो । वर्तमान सरकारी सयन्त्रले मुलुकवासीको कल्याण गर्दैन भन्ने कुरा स्पष्ट भइसकेको छ । नेपाली कांग्रेसलाई जनताको समर्थन मिल्यो भने माथि उल्लेख गरिएका सबै सुविधाहरू जनतामा पुऱ्याउन सक्नेछ । नेपालमा प्रशस्त पिछडिएका जातिको पनि बसोवास छ । तिनीहरूको उत्थानको लागि पनि निश्चित कार्य गर्न आवश्यक भएको छ । मुलुकमा अर्द्धदासहरूको संख्या बढ्दै छ । मानवीय समानतालाई कायम गराउने उद्देश्यले जनजागरणको कार्य आरम्भ भइसकेको छ । नेपाली कांग्रेसले त्यसको जिम्मा लिन तत्पर रहेको छ । नेपाली कांग्रेसको मूलनारा भनेको गलत सरकारको उन्मूलन गर्नु नै हो जसले स्वतन्त्र प्रेमी सारा नेपालीलाई आब्हान नगरिएको छ । प्रजातान्त्रिक मुलुकमात्र नागरिकको उन्नति सम्भव देखिन्छ । नेपालको गौरव बढाउन र एसियाली महादेशमा नेपाली जनताको पनि इज्जत बढ्दै जाने कुरा निश्चित छ ।

नेपालमा प्रजातन्त्रको स्थापना पछि सामन्तवादी राणाशासनको अन्त्य भएपछि उदारवादी शासनको स्थापना हुन्छ । साथसाथै नेपाल र यसका निवासी नयाँ कार्यका लागि तत्पर रहेको अवस्थामा पुग्नुपर्ने छ । नेपालमा स्वतन्त्रता र प्रजातन्त्रको नयाँ विहानी आउने छ । हामीले घोषणा गर्नुपूर्व निम्नलिखित कार्यक्रमहरूलाई नेपाली कांग्रेसले अगाडि सारेको छ । १. समाजसेवा, २. सामूहिक शिक्षा प्रदान गर्ने अभियान, ३. सामाजिक कुरीति नराम्रा कुराको उन्मूलन गरी सामाजिक उत्सवहरूलाई कालोबजार अन्त्यगरी कर्यालयको भ्रष्टाचार

र नाटिकुटीलाई सुधार गर्नेतर्फ लैजानु पर्छ, ४. स्वयसेवीरूपमा स्वास्थ्य सेवा, ५. कुटी र उद्योगका लागि गाउँ-गाउँमा जागरण ल्याउने, ६. ग्रामपञ्चायती पद्धतिको स्थापना, ७. स्वास्थ्य शारीरिक भौतिक तथा खेलकूदको विकास गर्ने किसिमको कार्यान्वयन, ८. अहिंशात्मक आन्दोलनको प्रचारप्रसार गर्ने, ९. स्वतन्त्र चिन्तनको विकास गर्ने नागरिक तयार पार्ने, १०. जनताले निर्वाचन गरेको नेपाली कांग्रेसको सरकार र ११ महिला, बालक, असहायलाई उत्पीडनबाट मुक्त पार्ने ।

उपर्युक्त छलफललाई डा. रेग्मीले प्रेसवक्तव्यमार्फत नवशताब्दी अनुकूल शासन गर्नुपर्ने कुरा प्रवाह गरेका थिए । वर्तमान प्रधानमन्त्रीले नेपालमा सुधार गर्ने कुराको कुनै सङ्केत गरेका छैनन् । शासन गर्नु कुनै जादूको छडी होइन वा जनसमर्थनबाट असल शासनको स्थापना गर्न सकिन्छ । नेपाललाई साँस्कृतिक केन्द्र स्थान बनाउनु पर्दछ । नेपालमा कुनै पनि क्षेत्रमा स्वतन्त्रता नरहेको र जनताले राष्ट्र भक्ति गरेर आफ्नो अस्तित्व खोज्नु पनि अपराध मानिन थालेको छ । राणाहरूले नेपाललाई आफ्नै वपौती ठानेका छन् र सरकारले कुनै पनि जनहीत कार्यका सट्टा राणाहीन मात्रै गरेको छ । श्री ३ महाराज मोहनशम्शेरले स्पष्टसँग कुरा नगरेर धमिलो वादलभित्र बसेर राजनीतिक सुधार गर्ने घोषणा गरेका छन् । त्यस्तो गनुको उद्देश्य नेपालका समस्याहरूलाई अर्कोतिर मोड्नु नै हो । त्यसरी उनले भ्रमको विउ रोपेका छन् । डा. रेग्मीले त्यस घोषणाका विरुद्ध आफूले चेतावनी दिएको कुरा उल्लेख गरेका छन् । त्यस्ता झुठा आश्वासनमा नेपालीहरू भुल्नु नहुने वास्तविक कारणा के हो भन्ने कुरा पत्ता लगाएर राणाशासनको अन्तय गर्नु पर्दछ । एकपटक नेपालमा प्रजातन्त्र आएपछि समस्याको समाधान गर्ने कुराको प्रशंसा आउँछ । मोहन शम्शेरले कहिल्यै पनि जिम्मेवारी र इमान्दार रहेको पाइन्न । नेपाली जनता सुखी रहुन् र उनीहरूको उन्नतिको कुनै उपाय गरिएको छैन । नेपालमा लुट र भ्रष्टाचार बढिरहेको र मुलुकको इज्जत गिर्दो अवस्थामा पुगिसकेको छ । नेपाल विश्वबाट पृथक रही आएको छ । नेपालले यत्रतत्रबाट समस्याले घेरिरहेको छ । वास्तवमा नेपाल झन् पिछडिएको छ ।[३८१]

नेपालमा भोकमरी पनि बढ्दो अवस्थामा रहेको र जनताका मागहरूलाई कतैबाट ध्यान दिइएको छैन । लोकप्रिय सरकारको गठनबाट तीब्रता ल्याएर राजनीतिक र आर्थिक सुधार सम्भव रहेको छ । नेपालमा वृहत् सुरक्षाको पनि जटील प्रश्न रही आएको छ । नेपालका प्रशासकहरूले नेपाली कांग्रेसलाई प्रतिबन्ध लगाउनु नै समस्याको समाधान चाहन्छन् । नेपालमा लामो समयबाट शिक्षित व्यक्तिहरूलाई कारागारमा थन्क्याइएको छ । सामाजिक क्रियाकलापको कुनै महत्त्व रहेको छैन । वास्तवमा मूल्याङ्कन गर्ने हो नेपाल आतङ्कको राज्य मान्न सकिन्छ । डा. डिल्लीरमण रेग्मीले सरकारलार्य एकपटक घेरिएर

---

[३८१] प्रेमरमण उप्रेती, **पोलिटिकल अवाकीङ इन नेपाल (द सर्च फर अ न्यू आइडेण्टिटी)**, न्यू दिल्ली : कमनवेल्थ पब्लिकेशन, ई. १९९२, पृ. ४९-९३ ।

विचार गर्न आग्रह गरेका छन् । सरकार र जनताप्रति जवाफदेही हुनुपर्छ । तर डा. रेग्मीका आग्रहहरूलाई राणाशासकहरूले उल्टोकान लगाइदिएका छन् । जिम्मेवार सरकारको गठन नभएसम्मका लागि नेपाली कांग्रेस माथि लगाएको प्रतिबन्धलाई तत्कालै फिर्ता लिनु पर्दछ । नेपाली कांग्रेसले अहिंशात्मक आन्दोलनमा उत्रने निर्णय गरिसकेको छ । नेपालमा हुने उथलपुथललाई रोक्न राणाहरूले आफ्नो शासनलाई उदार गर्दै लैजानुपर्छ । डा. रेग्मीले यही अपिल गरेका छन् कि जनस्वतन्त्रताको आन्दोलनबाट नेपालमा जिम्मेवारीपूवर्क आन्दोलन आरम्भ हुनेछ । उथलपुथल तथा अशान्तिलाई रोक्ने उपाय जनआंकाक्षालाई मान्यता गरी परिपूर्ति गर्ने नै एउटा उपाय रहेको कुरा डा. रेग्मीले अन्तिम वाक्य प्रस्तुत गरेर सानो पुस्तिका अन्त्य गरेका छन् ।

उपर्युक्त प्रशंङ्गहरूको अध्ययन गर्दा डा. रेग्मीले The Nepal Democratic Struggle नामक सानो पुस्तिका कुनै संघर्ष र आन्दोलनका बारेमा नलेखि आफ्नो National Democratic Congress को घोषणा पत्रलाई सर्तक अंग्रेजीमा अनुवाद गरी पुस्तिकाको आकारमा अनुकल्पनामूलक इतिहास तयार गरेको बुझिन्छ । विद्वान् लेखकलाई राजनीतिमा पनि ठूलो नशा लागेको कुरालाई यस पुस्तिकाले पूर्णतः प्रमाणित गरेको छ । डा. डिल्लीरमण रेग्मीले राणाशासकहरूलाई सम्बोधन गर्दै नेपालमा कस्तो प्रकारको सरकार चाहिन्छ भन्ने काल्पनिक गृह निर्माण गरेका मात्र छन् । त्यो कुरा कार्य रूपमा प्रयोग भए नभएको कुरा यस पुस्तिकाको कतै पनि प्रस्तुत गरिएको छैन । आफ्नो राजनीतिक सुझबुझलाई इतिहासको नाम दिनुको सट्टा यस पुस्तिकाको शीर्षक **The Programme and Plans of Nepali National Democratic Party** राखेर प्रकाशित गरेको भए अत्यन्तै सुहाउँदो हुन्थ्यो । उनले यस्तो शीर्षक राखेर पाठकलाई विल्कूल भ्रममा मात्र पारेको देखिन्छ । यो इमान्दार मूर्धन्य विद्वान्बाट लेख्नुपर्ने कुरा हो भन्ने कुरा पुस्तिका पढिसकेपछि पक्कै पनि लाग्दैन । बरु लेखकले तत्कालीन नेपालको कुरालाई स्पष्टसँग लेखि दिएका भए अत्यन्तै राम्रो हुन्थ्यो ।

६.३.१.२ नेपाल

Prof. D.R. Regmi, **Nepal**, Kathmandu: Nepali National Congress, 1948, p.25.

डा. रेग्मीले वि.सं. २०१८ मा एउटा २५ पृष्ठको पुस्तिका पनि प्रकाशित गरेका छन् । **नेपाल** नामक उक्त पुस्तिका नेपालको परिचय दिने उद्देश्यले तयार पारिएको देखिन्छ । ई. १९६२ मा प्रकाशित उक्त पत्रिका भन्न मिल्ने सो पुस्तिकामा लेखकले आरम्भमा नेपालको भौगोलिक परिचय दिंदै क्रमशः प्राकृतिक स्रोत (Natural resources), जनसंख्या (Population), धर्म (Religion), आर्थिक जीवन (Economic life), बेरोजगार (Unemployment), व्यापार र वाणिज्य (Trade and commerce), मुद्रा (Currency), पृथकीकरण (Seclusion) आदिको सङ्क्षिप्त परिचय दिइएको छ । त्यसपछि क्रमशः इतिहास (History), सरकार (Government),

बाह्य कार्य (External affairs) भन्ने उपशीर्षकपछि उक्त पुस्तिकालाई समापन गरिएको छ। २५ पृष्ठको उक्त पुस्तिकाअन्तर्गतका उपशीर्षकभित्र के कस्ता महत्त्वका कुरा छन् भन्ने विषयमा पनि चर्चा गर्नु सान्दर्भिक हुनेछ।

डा. रेग्मीले नेपालको परिचयको आरम्भ "ने" को अर्थ केन्द्र भन्दै नेपाल हिमालयको केन्द्र भागमा पर्ने कुरालाई सङ्केत गरिएको छ। ५०० मील हिमाली भाग यहाँ पर्दछ भने दक्षिणतिर शाखालाला १०० माइल हुनाले हिसाबमा १६० मीलसम्म पनि फैलिएको छ । नेपाल ६५०,०० वर्ग झर्दै दक्षिणतिर ढल्केको र दक्षिणतिर आधा तराई चारकोशे झाडीले ढाकेको कुरा उल्लेख छ । भारतसँग प्राकृतिक सीमाना नरहेको उत्तरप्रदेश, विहार र वंगालजस्ता भारतीय प्रान्तहरूले नेपाललाई ३ तिरबाट र तिब्बतले उत्तरबाट घेरेकोले नेपाल भूपरिवेष्ठित देश हो । महाकाली, कर्णाली, गण्डकी, कोशी र मेचीजस्ता नदीहरूबीच रहेको उपत्यका र तराईमा राम्रो माटो रहेको छ।

नेपालका प्राकृतिक स्रोतहरूमा ढुंगा लगाएर तर्नुपर्ने नदीहरूमा जल यातायात गर्न मिल्छ भने जलविद्युत, घना जङ्गल र खानीले प्रशस्त स्रोत बोकेको छ। वन्यजन्तु, सुन्तला, उखू, पाट, अन्न आकाशे वर्षा, हावा र घाम नेपालका आफ्ना स्रोत मानिन्छन् । त्यस्तै जनसंख्याको कुरा गर्दा डा. रेग्मीले त्यति बेला नेपालको जनसंख्या ९० लाख भएको र हिमाली क्षेत्रमा जंगलजति savage races बस्ने भनी लेखेको छन् । ब्राम्हण राजपुत आर्य अन्य मंगोल अनुहारका देशभर फैलिएको चर्चा गर्दै चेपाङ र कुशुण्डा जंगलमै बस्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् । काठमाडौँ उपत्यकामा सभ्य नेवारहरूको बाहुल्य रहेको भएपनि उत्पत्ति पत्तो नलागेको, हिमालीभेकका बासिन्दाको भाषा तिब्बेतीसँग मिल्दो, नेपालको भाषा संस्कृत र नेपाली, जम्मा २५ लाख ब्राम्हण रजपुत, १५ लाख नेवार, १५ लाख गुरुङ-मगर भएको उल्लेख डा. रेग्मीले गरेका छन् । पूर्वतिर १० लाख किरात र तराईमा ३० लाख भारतीय सीमा क्षेत्रका बासिन्दा काठमाडौँ पछि घनावस्तीमा बस्ने कुरा उल्लेख छ । नेपालको धर्मका विषयमा नेपाल वुद्ध धर्मावलम्बीहरूको बास भएको भएपनि त्यो धर्म र हिन्दूधर्ममा पृथक गर्न कठिन भएकोले धार्मिक एकता भएको perfect amity शिवपूजा बुद्धले र बुद्धपूजा हिन्दूले गरेकोले छुत्याई हेर्न गाह्रो पर्ने देखिन्छ। हिन्दू मन्दिरमा वुद्धमूर्ति स्थापित भएको र बुद्ध मन्दिरमा हिन्दूदेवी देवता राखिएका कुराले आन्तरिक मिश्रण रहेको देखिन्छ। त्यसैले त्यस्तो विश्वासमा नेपाल राष्ट्रको संरचना रहेको पाइन्छ। नेपाल त्यस्ता कुराबाट धार्मिक सहिष्णुदेश मानिँदै आएको हो र हिन्दू, वुद्ध धर्म बाहेक अन्य धर्म नेपाली धर्म नरहेको कुरा त्यस प्रसङ्गमा प्राप्त हुन्छ।

नेपालीहरू उद्योगमा ज्यादै पिछडिएका र कृषि नै नेपालीको मूलपेशा भएकोले जौ, मकै, कोदो, गहुँ, धान, फापर र तोरी, खोलाका छेउछाउ बिराएर खेती गर्दथे । नेपालमा कुनै खेती कति भूभागमा हुन्छ भन्ने आकँडा तयार नभएको कुरा डा. रेग्मीले लेखेका छन् ।

त्यतिबेला नेपालमा प्रशस्त बाझो जमिन थियो । त्यस्तो जमिन खुला चरिचरणको प्रयोमगा ल्याइन्थ्यो । केही नदीहरूमा कुलो झिकी सिंचाइ पनि गरिन्थ्यो । तर ती कुलाहरू कति थियो भन्ने पनि कुनै तथीक र उब्जनी कति हुन्थ्यो भन्ने कुनै लेखा थिएन । काठमाडौँ उपत्यकामा हलो प्रयोग नगरी कोदाली र वाउसोबाट मात्रै खेती गरिन्थ्यो र माटो मलिलो हुँदा प्रशस्त उब्जा हुन्थ्यो । नेपालका तराईमा जमिन्दारी प्रथा, विर्ता वितलब जमिनबाट राजस्व उठाउने चलन थिएन भने विर्ताका मोहीलाई कुनै अधिकार थिएन । वितजिगर पाउनेहरू राजाका भारदार र शक्तिशाली मानिसहरू हुन्थे । तराइका जमिन्दारहरू पनि राजाका आफन्त नै हुन्थे । त्यसरी विचार गर्दा ५% मात्र जमिनको मालपोत राज्यले पाउथ्यो भनी डा. रेग्मीले आर्थिक परिचय प्रस्तुत गरेका छन् ।[३८२]

नेपालमा त्यतिबेला व्यापक वेरोजगार दिनानुदिन बढिरहेको थियो । जमिनको उत्पादन क्रमशः घट्दै गएको थियो । वेरोजगारीका कारण थोरै जमिन हुनेहरूले आफ्नो जमिन धितो राखी साहुबाट प्रशस्त रकम लिई भूमिहिन भइरहेका थिए । समाजमा वेरोजगारले कृषि मजदूर बाहेक अर्को काम गर्न पाउने कुनै अवसर थिएन । त्यसैले भारततिर लाहुरे बन्न जाने परम्परा बढेको थियो । सरकार र राज्यका तर्फबाट वेरोजगार हटाउने कुनै नीति निर्माण गरिएको थिएन । जनसंख्याको वृद्धिदर बढ्दै गएको थियो । नेपालमा मध्यकालीन परिस्थिति विद्यमान थियो । उद्योगको नगण्यरूपमा स्थापना तराईमा भएपनि १० हजार मानिसलाई पनि रोजगार दिने क्षमता थिएन । त्यसै नेपालीहरू विहारतिर मजदूरी गर्न जाने बाध्य थिए । तर शासकहरूसँग प्रशस्त धन थियो । नेपालाम कृषि जमिन पनि पुस्तैपिच्छे टुक्रिदै जानाले जमिन साँघुरिदै गएको थियो । त्यति जमिनबाट परिवारको जुगरात हुन्थ्यो । पहाडी किसानहरू तराईतिर विस्थापित हुँदै थिए । खेती गर्ने कृषकले सरकारी तिरो तिर्न पनि मुस्किल पर्दथ्यो । तराईको जमिनबाट पनि सरकारलाई खासै लाभ पुगेको थिएन । कृषकहरू आफ्नै खेतमा टास्सिएर बस्न बाध्य थिए । उनीहरूले आफ्ना परिवारको पालनपोषण गर्न भूदास बन्ने स्थितिमा पुग्न लागेमा थिए । त्यसरी धेरैले मुग्लान पस्नुपर्थ्यो । नेपाली कृषि क्षेत्रको चाला त्यस्तै परिदृश्यले व्यतित भइरहेको कुरा डा. रेग्मीले उल्लेख गरेका छन् ।

मुलुकमा बढ्दो जनसंख्यालाई धाम्ने सरकारी योजना तयार पारिएको थिएन । सरकारको कुनै वर्गको टेवा पुऱ्याउने कार्य गर्दैन्थ्यो । मानिन्थ्यो सरकारका कार्य त्यो होइन । उद्योगको विकासमा जुट मील ६०% पूँजी जति मारवादी र बेलायतीको थियो । नेपालीको केही हत हुँदैन्थ्यो । त्यसैले मजदूरहरूले दिक्क भएर हड्ताल गर्नुपरेको थियो । हुनत सिगरेट र सलाई कारखाना नेपालमा हुनाले धेरैले चुरोट पिउँथे । राजधानी पुग्न मोटरबाटोसम्म थिएन । नेपालीको अर्थ नै गरीव भएको थियो । जंगलीपन नेपालीको

[३८२] डि.आर रेग्मी, **नेपाल**, काठमाडौँ : नेपाली नेशनल काग्रेस, ई .१९४८, पृ. ५-२३ ।

परिचय थियो । यहाँ न विद्यालय न पुस्तकालय या कुनै सार्वजनिक भवन नै थियो । नेपालमा मुस्किलले ४ वटा हाइस्कूल र एउटा साइन्स कलेज २५० स्नातक ५० स्नातकोत्तर र अन्य साक्षर पनि ज्यादै कम थिए । नेपालमा केही मात्र शहरमा २ लाख जनता काठमाडौँमा बस्थे फोहर गर्ने बानी थियो । विराटनगर र वीरगंञ्ज काठमाडौँबाट टाढा थिए । सीमाक्षेत्रमा ६० हजार मानिस बस्दथे र ती औद्योगिक शहर मानिन्थे ।

व्यापार तथा वाणिज्यका क्षेत्रमा डा. रेग्मी लेख्छन् कि नेपाल ब्राम्हण र राजपुतहरूको देश हुनाले र नेवार उपत्यकाका रैथाने हुनाले व्यापारमा नेवारकै मूल भूमिका रहेकोमा विस्तारै उनीहरू त्यसमा पछि परेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । २० औं शताब्दीको आरम्भमा नेपालको भारतसँग व्यापार तथा पारबाहन सुविधा प्राप्त गरी एसियाका अन्य मुलुकहरूसँग व्यापार सम्बन्ध बढाउने प्रयत्न गरिआएको छ । नेपालले विशेषगरी पाट, घिउ कपडा, चामल, खनिज पर्दा, जडीवुटी र विलाशीका सामग्रीको निर्यात गर्न सक्छ । तराईको अन्न त्यतिबेला भारतमा मात्र लगेपनि यातायातको विकासपछि पहाडमा राम्रो बजार मिल्ने कुरा डा. रेग्मीले लेखेका छन् । नेपालमा तराईबाट रज्जुमार्ग (Rope-way) बाट टन्न रामग्री (अन्न) आउँछ तर काठमाडौँबाट रित्तै फर्किन्छ । जुन कुरा व्यापारमा निराशाजनक हुन्छ । त्यसबाट नेपाल पूर्णतः भारतसँग आश्रित रहेको बुझिन्थ्यो । एक शताब्दीपूर्व नेपालको यस्तो खस्कँदो अवस्था थिएन । नेपाल आफ्नै उद्योग उत्पादनमा बाँचेको थियो । नेपालका तान, बुन्ने, कपास उद्योगहरू, दूर्भाग्यवश बन्द प्रायः हुँदै गएकोमा डा. रेग्मीले दुःख व्यक्त गरेका छन् । कपडा भारतबाट जापान र बेलायततिरबाट ओइरिनु थाल्यो । नेपाली भण्डार न्यून हुनाले विदेशी बस्तुको ओइरो नेपालमा लाग्न थाल्यो । भारतभन्दा पनि नेपाल विदेशी सामग्री सस्ता हुन गएकाले नेपालीपन ध्वस्त हुँदै गयो । त्यस्तै गति नेपाली मुद्राको पनि भयो । भारतीय कम्पनीको प्रभावले नेपाली मुद्राको स्तर कम हुँदै गयो । दोस्रो विश्वयुद्ध पछि नेपालमा सामानको माग कम भयो । नेपालमा सुनचाँदीको अभाव रह्यो । नेपालका शासकहरूले विदेशमा पैसा राख्नाले नेपालको अर्थतन्त्र झन् बिग्रदै गयो । नेपाल विश्वबाट विल्कूल पृथक रहन थाल्यो । वीरगंजबाहेक अन्य ठाउँमा टेलिफोन थिएन । हुलाक करको अवस्था राम्रो थिएन । भारत जान नेपालीलाई राहदानी नचाहिने हुँदा नेपाली त्यता गएपनि भारतीयहरू नेपाल आउन पाउँदैन्थे । शिवरात्री र केही पर्ववाहेक भारतीयहरू नेपालमा पशुपतिको ध्वनि गर्न मात्र पाउँथे । त्यसरी नेपालमा आधुनिक विचार प्रवेश भएन ।[३८३]

डा. रेग्मीले आफ्नो सानो पुस्तिका Nepal मा इतिहासको कुरालाई पनि स्थान दिएका छन् । नेपालका पुरातात्विक सामग्री प्रायः खुइलिइए । विरङ्गी भइसकेका, महाभारतकालीन इतिहास, नेपाल इतिहासले धानेको गौरवमय देश भएको टिप्पणी डा.

[३८३] महेशचन्द्र रेग्मी, **ए स्टडी इन नेपाली इकोनोमिक हिस्ट्री**, न्यू दिल्ली : मञ्जुश्री पब्लिसिङ हाउस, ई. १९७१, पृ. १६८-१८९ ।

रेग्मीले गरेका छन् । नेपाल प्राचीनकालबाटै स्वतन्त्र रहेको, किरातकालबाटै राजतन्त्र रहेको, ५/६ शताब्दीपूर्व नेपालको स्थान वृज्जिज गागर राज्यको परिवानमा आउने, अशोक नेपाल आएको कुरा पुष्टि नभएको लिच्छविले ३४ ई. मा सम्वत् स्थापना गरेका, ६०० वर्ष शासन गरेका र लिच्छविले ठूलो इज्जत कमाएको कुरा उल्लेख गरेका छन् । नेपालले आफ्नो सभ्यता तिब्बति क्षेत्रमा प्रचार गरेका, नेपाल र तिब्बतमा प्रचलित प्यागोडा ढाँचाका मन्दिर निर्माण गरेका थिए । प्राचीन र मध्यकालमा नेपाल विशेष गरेर पनि उत्तर मध्यकालमा टुक्रा-टुक्रा पर्न गयो । आधुनिककालमा शाह राजाहरूले नेपाल पुनः एकीकरण गरे । यस्तो कार्यको आरम्भ श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहले गरेर नेपालको सीमा पूर्वमा टिस्टा र पश्चिममा काङगडासम्म पुग्न गयो । तर ब्रिटिस इष्ट इण्डियासँगको ई. १८१४/१६ को युद्धपछि सुगौली सन्धिपछि नेपाल मेचीदेखि महाकालीबीचको भागमा चेपिन पुग्यो । राणा जंगबहादुर अंग्रेजको मद्दतले ई. १८४६ मा आफ्नो शक्ति बढाए । ई. १७६० मा नेपालमा तिब्बतीयन सेनाले आक्रमण गरेर ठूलो धक्का दियो र चीनको वादशाहका सामु उपहार पठाउनु पर्‍यो ।

ई. १८४६ पछि नेपालमा द्वैद्धशासन आरम्भ भयो एकातिर अर्कोतिर श्री ३ र वास्तविक शासन श्री ३ ले गर्न थालेका थिए । श्री ५ जस्तै श्री ३ को पनि वंशपरम्परागत शासन चल्न थाल्यो । श्री ५ उत्सवमा मात्र सक्रिय रहने र शासन श्री ३ कै चल्यो । सरकारका उच्चपदमा राणाहरूमात्र बस्न थाले र नातामा जेठो नै श्री ३ हुन पाउने चलन थियो । श्री ५ सुरेन्द्रको रुक्काले ई. १८६१ मा आफ्ना अधिकार राणाहरूलाई सनद प्रदान गर्न पाउने हक दिलाइदिए । जंगीतिर कर्णेलभन्दा माथिको पद् जनतालाई मिल्दैनथ्यो र ती सबै पद राणाहरूले ओगट्दथे । ई. १८७५ मा रणोदीपसिंह र ई. १९०१ मा देवशम्शेरलाई पदबाट हटाइएकोले राणाहरू भित्रै गुदहरू रहेका थिए । ३० जना पठ्क्रममा रहेकामध्ये प्रधानमन्त्री पछि कमाण्डर इन्चिफ रहन्थे । त्यसपछि कमान्डिङ जनरल लाडसाहेवहरू चारै दिशाकाले सैनिक कार्य पनि गर्नुपर्दथ्यो । नेपालमा ६१ इकाइमा विभाजित गरिएका जिल्लामा वडाहाकिमको नियुक्ति गरिएको थियो । वडाहाकिमले श्री ५ को जमिनको रेखदेख गर्नुपर्दथ्यो । मालपोत जम्मा गर्नेलाई मालसुब्बा र जिल्ला माथिको तल्लो अदालतलाई अमिनी भनिन्थ्यो । त्यस्ता पदमा मन्याहा राणाहरूलाई नै मौका दिइन्थ्यो । राज्यसेवकको नियुक्ति प्र.मं. बाटै हुन्थ्यो र रू. ११।- तलब पाउने व्यक्तिले श्री ३ लाई मोहर राख्नुपर्दथ्यो । वार्षिक पजनी प्रथा रहेकोले पदको स्थायित्व हुन्नथ्यो । राज्यमा भ्रष्टाचारले सीमा नाघेका थियो र द्वैधराज्य प्रशासन कायम थियो । नेपालमा ज्यान र धनको सुरक्षा थिएन र कुनै पनि बेला व्यक्तिको धन जफत हुन सक्दथ्यो । नेपालीहरूको अवस्था भूदास तहको मात्र रहेको थियो ।

राणा शासनकालमा राणाहरूलाईसम्म पनि सुरक्षा प्राप्त थिएन भने अरू रैतीको कुरै चाहिएन । श्री ३ प्रधानमन्त्री भएकालाई कुनै बेला अपदस्थ भइनेहो कि भन्ने शङ्का परिरहन्थ्यो । मुलुकमा स्वतन्त्र न्यायलयका सट्टामा राणाहरूको मुखमा न्याय थियो ।

अदालतलाई अड्डा भनिने र त्यहाँ फौज्दारी र देवानीमा हेरिन्थ्यो । पुनरावेदन अड्डा काठमाडौँमा थिए । न्यायधीश निरक्षर र तालिम रहित हुनाले राम्रो न्याय पाइन्नथ्यो, भ्रष्टाचार चरभातीमामा पुगेको थियो । मृत्यु मुद्दामा केन्द्रलाई सोध्नु पर्दथ्यो । नागरिक अधिकारको नामनिशान नभई शासक वर्गले मनमानी चलेको नेपालमा उनीहरू नै यत्रतत्रका प्रमुख रहन्थे । जनता हतियाररहित रहन्थे । केही जनताले खुकुरी र तरवार लिएर हिड्न पाउँथे । दैवी अधिकार र भाग्यवादी समाज हुनाले शासकले राज्यको स्रोतलाई आफ्नै पूँजी ठान्दथे । राजनीतिक तहमा पारिवारिक एकाधिकार रहेकोले सारा सावर्जनिक जिम्मेवारी शासककमा हातमा रहेको थियो । जनकल्याणका लागि सरकारको कुनै योजना थिएन । नेपालको कूल आय वार्षिक ६ करोडमध्ये ३ करोड राणापरिवारकै भत्तामा जान्यो । उनीहरूलाई जागिर विर्ता हुन्थ्यो । सार्वजनिक कार्यमा राज्यको कुनै दायित्व हुँदैनथ्यो । ४०,००० सेना रहेको तत्कालीन नेपालमा आधुनिक तालिमको व्यवस्था थिएन तापनि १/२ करोड रूपयाँ सेनामा खर्च गरिन्थ्यो । ब्रिटिस भारतले हातहतियार नेपालमा पठाउथ्यो र ती दुरूपयोग हुन पाउँदैनथ्यो । शिक्षा, स्वास्थ्य, सफाईतर्फ ५% रकम पनि उपलब्ध थिएन । बिजुली, रेल, टेलिफोन, बाटाघाटा, पुल र निर्माणतर्फ बाँकी रकम लगाइन्थ्यो तापनि त्यसको प्रयोग गर्न जनताले पाउन्नथे । त्यसरी विचार गर्दा नेपालमा व्यापक अन्धकार व्याप्त रहेको कुरा स्पष्ट शब्दमा डा. रेग्मीले लेखेका छन् । ई. १९४६ सम्म राजनीतिक विरोध भन्ने कुनै गन्ध नेपालभित्र आएन । तर ई. १९४५ मा सत्याग्रहको प्रभावले नेपालीहरूलाई झस्कायो । नेपाली राष्ट्रिय कांग्रेसको नेतृत्वमा त्यो कार्य भएकोले अलइण्डिया गोर्खालिगले त्यसलाई समर्थन गर्‍यो । राजनीतिक दाउपेचका कारण ई. १९४०-४१ मा ४ जनालाई झुण्डयाएर मारियो । नेपाल प्रजापरिषद्ले पर्चा छरेको आरोप लगाइएको थियो जो राजा त्रिभुवनको पैसामा चलेको भनिएको छ ।

जनवरी १९४८ मा केही सुधार गर्ने घोषणा राणा शासकले गरेपनि त्यो बीचैमा रह्यो । त्यसबाट प्रजातान्त्रिक वातावरणलाई जरैदेखि निमोठिएको थियो । संविधानको अवधारणाको विकास नेपालमा आउन नसकिरहेको कुरा डा. रेग्मीले उल्लेख गरेका छन् । तर भारतमा रहेको ब्रिटिश शक्तिको छायाको रूपमा बाँचेको नेपालको राणा शासन भारतबाट सातसमुद्र पारको उपनिवेशवादी शक्तिको अन्त्यपछि राणाहरू नेपालमा बेसहारा हुन गए । नेपालको वैदेशिक सम्बन्धको पक्षमा ई. १९२३ सम्म ब्रिटिश इष्ट इण्डिया कम्पनीको हस्तक्षेप भइरह्यो । ई. १८१६ को सन्धिपछि नेपालले कुनै पनि विदेशीलाई मुलुकमा ल्याउन नपाउने भयो । ई. १८३५ को सन्धिपछि नेपालले भारतीय राजा रजौटासँग कुनै पनि राजनीतिक सम्बन्ध स्थापित गर्न नपाउने भयो । सम्पर्क गर्न चाहे कम्पनीमार्फत मात्र सम्भव हुन्थ्यो । नेपालका राणाहरू ब्रिटिस भारत प्रतिवफादार रहन्थे । भारतमा ई. १८५७ मा सिपाही विद्रोह हुँदा जंगबहादुरले अंग्रेजलाई मद्दत गरे । पहिलो र दोस्रो विश्वयुद्धमा पनि त्यस्तै स्थिति रहँदा नेपालले ठूलो सेनाले वेलायतलाई मद्दत गर्‍यो । ई. १९२३ मा नेपाललाई बेलायतले स्वतन्त्र राष्ट्रको मान्यता प्राप्त

गऱ्यो र २० लाख रूपैया पनि नेपालले प्राप्त गऱ्यो । यद्यपी बेलायत बाहेक अन्य मुलुक नेपाललाई स्वतन्त्र राष्ट्रको मान्यता दिएका थिएनन् । नेपाल संयुक्त राष्ट्र संघको पनि सदस्य रहेको थिएन । तर ई. १९२३ को सन्धि धारामा "सुपुर्दगी सन्धि" भएबाट नेपाल स्वतन्त्र मुलुक हुन गयो । ई. १९४४ मा नेपालले केही अपराधीलाई सुपुर्द गर्न माग्दा भारतले त्यसको पालना गरेन तर नेपालले पालना गरेको थियो ।

नेपाल चीन र भारतबीच सामाजिक महत्त्वको क्षेत्रमा रहेको छ र ब्रिटिश साम्राज्यमा नेपाली सेना भर्ती गर्ने चलन चलि नै रह्यो । नेपालले अफगानिस्थान शहरको मान्यता पाएको थियो । ८००० नेपाली गोर्खा बेलायती पल्टनमा रहेकोले बेलायतको विश्वास नेपालप्रति राम्रो रहेको पाइन्छ । नेपाली सेना विश्वासी र कर्तव्य पालन गर्ने हुँदा पनि त्यस्तो भएको हो । ई. १९४९ अक्टुवरमा त्रिपक्षीय सन्धि भएपछि नेपालले आफ्नो सेनाले भारतलाई मद्दत गर्ने कुरा उल्लेख गरेको छ । त्यतिबेला नेपालीसँग भारतमा बस्ने कि बेलायतको मलाया जाने भन्ने छनौट गर्न दिइएको थियो । त्यसैगरी नेपालको तिब्बतसँगको सम्बन्ध पनि अनौठो खालको छ । ई. १७८७ र १९६० को हारपछि १०,००० प्रतिवर्ष नेपालले पाइआएको थियो र तिब्बती बजारमा नेपाली व्यापारीलाई केही सहुलियत मिलिरहेको छ । तिब्बतमा नेपाली पुरुष र तिब्बती महिलाले पाएको छोरो (खेचडा) ले नेपाल आउनप ाउने, नेपाली वकील ल्हासामा रहन पाउने, कुटनीतिक (वाणिज्य सुविधा त्यहाँ नेपालले पाउने, नेपालीलाई ल्हासामा नेपाल कै कानून लागू हुने र नेपाललाई तिब्बत जान राहदानी नपर्ने स्थिति थियो । नेपालले साम्राज्यवादी (उपनिवेशवादी ब्रिटिश भारतलाई समर्थन गरी आएको थियो । भारत स्वतन्त नरहेसम्म नेपालले ब्रिटिश इष्ट इण्डिया कम्पनीकै मुख ताक्ने गऱ्यो । नेपालमा मध्यकालीन अँध्यारो युग कायम थियो । तर भारत स्वतन्त्र भएपछि नेपालमा केही मात्रामा जागरणको लहर आइरहेको छ । भारतमा बढ्दो साम्राज्यवादी विरोधी लहरमा प्रजातान्त्रिक समाजवादको प्रभाव बढ्ता देखिन्थ्यो । भारतमा सामन्तवाद र उपनिवेदशबाट सत्ता अन्त्य भइसक्यो । नेपालमा राणा शासनमा खासै परिवर्तन आएको थिएन । नेपाललाई अगाडि बढाउन र स्वतन्त्र बन्नका लागि त नेपाली आफैं नजानी हुँदैन भन्ने धारणा डा. रेग्मीले व्यक्त गरेका छन् । आशावादी बन्दै लेखकले लेख्दछन् कि एकपटकको प्रयासमा जनताले सफलता नपाउलान् तर बारम्बार त्यस्तो क्रियाकलाप भइरहेमा राणा शासनको अन्त्य अवश्यभावी छ भन्ने धारणा पनि डा. रेग्मीले आफ्नो पुस्तिकाको अन्त्यमा व्यक्त गरेका छन् । दक्षिणपूर्व एसियामा स्वतन्त्रताको लहर उर्लिरहेको बेलामा नेपाल मात्रै अछुतो रहने कुरा आउँदैन पनि भनिएको छ ।[३८४]

उपर्युक्त पंक्तिहरूमा डा. रेग्मीले नेपालको सामान्य परिचय प्रदान गर्दै अंग्रेजी भाषामा

---

[३८४] टि.आर वैद्य, **डा. डि.आर. रेग्मी एज ए हिस्टोरियन एण्ड एसिस्मेन्ट**, काठमाडौं : सेन्टर फर नेपाल एण्ड एसियन स्टडिज, २०६३, पृ. २५२-२५८ ।

सानो पुस्तिकामार्फत नेपाललाई बाह्य मुलुकमा परिचय गराउने कार्य गरेको कुरा स्पष्ट बुझ्न सकिन्छ । तर लेखकले निष्कर्ष नै नदिई नेपालले भविष्यमा कुन मार्गतिर लाग्नसके सफल होला भन्ने कुराको कुनै पनि सङ्केत गरेका छैनन् । कुनै पनि लेख र पुस्तिकामा लेखकको आफ्नो अवधारणा व्यक्त गरिएको हुन्छ तर यसमा छैन । नेपालको सामान्य परिचय दिने कार्यमा यो पुस्तिकाले सफलता हासिल गरेको भए पनि भावी कार्यक्रम नीतिबारे नेपालीको कुरा यहाँ कुनै स्थान दिइएको छैन । त्यसैले यो कार्य कुनै विदेशी लेखकले लेखेको जस्तो मात्र भान पर्दछ । नेपालका बारेमा नेपालीले लेखेपछि नेपालको हीत हुने कुरालाई सङ्केत गर्नुपर्ने हुन्थ्यो तापनि विद्वान् लेखकबाट त्यो भूमिका पटक्कै निर्वाह भएको छैन । त्यसबाट लेखक केबल अरूद्वारा निर्देशित भई रूपमा लेखन कार्य गरेका त होइनन् भन्ने शङ्का पनि प्रकट गर्न नसकिने होइन । २५ पृष्ठको सानो पुस्तिकाको रूपमा प्रकाशित कार्यमा कुनै पनि स्वदेशी र विदेशी लेखकहरूका तथ्याङ्क र सरकारी आँकडाको उल्लेख नगरी लेखक आफैंले मनगढन्ते किसिमबाट तथ्याङ्कहरू अव्यष्ट रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । त्यसकारण उनको प्रस्तुत कार्यलाई अनुसन्धानका दृष्टिबाट आधिकारिक मान्न सकिन्न । यति मात्र भन्नु पर्याप्त हुनेछ कि त्यतिबेला कति नेपालीले यो पुस्तिका पढ्न पाए वा सके त्यो कुरा थाहा छैन र सायद मुस्किलले १-२ जनाले मात्र पढे होलान् । तसर्थ नेपाली राष्ट्रिय कांग्रेसको नामबाट प्रकाशित यो पुस्तिका त्यसै पार्टीको विज्ञापन गर्ने उद्देश्यबाट प्रेरित रहेको कुरालाई नकार्न सकिदैन र त्यो पार्टी विहिन रहेको कुरा पनि स्पष्ट हुन्छ ।

६.३.२.३ ए सेन्चुरी अफ फेमिली अटोक्रेसी इन नेपाल (१९५०)

D.R. Regmi, **A Century of Family Autocracy in Nepal**, Kathmandu : The Nepal National Congress, 1950, pp. 1-267.

डा. डिल्लीरमण रेग्मीले ई. १९५० मा पहिलो र १९५८ मा दोस्रो संस्करणमा एक शताब्दीसम्मको जहानीया राणा शासनसम्बन्धी नयाँ विषयवस्तुसहितको पुस्तक प्रकाशन गरेका थिए । उक्त कृतिको मूल उद्देश्य राणा शासनसम्बन्धी सम्पूर्ण परिचय दिने रहेको छ र उक्त पुस्तकलाई नेपाली राष्ट्रिय काग्रेसले प्रकाशन गरेको छ । भारतीय राष्ट्रिय कांग्रेसका अध्यक्ष डा. वि. पट्टभी सितारमैयाको विभिन्न विषयवस्तु समेतलाई समेटिएर लेखिएको महत्त्वपूर्ण भूमिकाबाट सुरु गरिएको प्रस्तुत कृतिको पहिलो अध्यायलाई चिनारी अध्यायको रूपमा राखिएको छ । जसमा पृष्ठभूमि, जहानियाँ राणा शासन, शोषित जनता, नेपाली सैनिक, संभावित विद्रोह आदि विषयवस्तु समेटिएको छ । यसै गरी अध्याय दुईमा राणा परिवारको उदय, कोत हत्याकाण्ड, राजाको भाग्य, अंग्रेजी शासन आदि विषयवस्तु उल्लेख गरिएको छ । एक सय वर्षको सम्पूर्ण रेकर्ड समेट्ने प्रयास गरिएको अध्याय तीनमा जंगबहादुरका उपलब्धिहरू, ई. १८८१ को योजना र ३७ साल पर्व, ४२ साल पर्व, चन्द्रशमशेर, भीमशम्शेर र नेपाल स्वतन्त्र राज्यको घोषणासमेतको चर्चा गरिएको छ ।

चौथो अध्यायमा जनचेतनामा आएको अभिवृद्धि तथा प्रथम विश्वयुद्धका प्रभावहरू, नेपालमा ई. १९४२ भन्दा पछाडि भएका विभिन्न सुधारहरू तथा घटनाहरू, प्रजापरिषद् आदि विषयवस्तुको वर्णन गरिएको पाइन्छ । यसै क्रममा पाँचौं अध्यायलाई नेपालको वर्तमान अवस्था र तत्कालीन नेपालमा देखिएका विभिन्न चुनौति समेतलाई समेट्दै नेपालमा चालिएका विभिन्न सुधारका अभियानहरू, राजनीतिक गतिविधि, र कम्युनिष्ट विरोधी मोर्चा समेतको चर्चा गरी विषयवस्तुलाई आकर्षण दिइएको छ । उल्लेखित सबै अध्यायहरूमा भएका ऐतिहासिक दस्तावेजहरूको क्रमशः अध्ययन गरिएको छ ।

प्रस्तुत कृतिमा भारतका प्रसिद्ध विद्वान् डा. वि. पट्टभी सीतारमैयाको भूमिका लेख संलग्न छ । उनको प्रस्तुतीकरणमा पुस्तकको सम्बन्धमा आफ्ना विचारसहित भारतको संप्रभूत्तालाई अंग्रेजहरूले आफ्नो कब्जामा लिएर ५६२ भन्दा बढ्ता भारतीय राज्यहरूलाई प्रभाव पारेको कुरा समेत उल्लेख छ । १२५ वर्षदेखि नै ५५००० वर्ग मीलको स्वतन्त्र नेपाल रहँदै आएको र ८० लाख जनताको बसोबास रहेको यस देशमा वार्षिक करिब ४ करोड मालपोत उठ्ने प्राचीनकालदेखि नै कृषिप्रधान देश रहेको र राजालाई समेत खोरमा झैं थुनेर राखी निरङ्कुश जहानिया राणा शासन चलेको कुरा उल्लेख छ । सीमित संख्याका उच्च पदस्थ राणाहरूले मुलुक सञ्चालन गर्दै नियमकानुनभन्दा माथि रहेर प्रधानमन्त्रीको पद वंशानुगत बनाइ अनुभवहीन व्यक्तिहरूले शासन गरेको भनिएको छ । राणाहरूले सेना र प्रहरीको भरमा विना कानून आदेशमा शासन जंगली ढंगबाट चलाउँदै धम्कीका भरमा शासन गर्दै आएका छन् । नेपाल विश्व परिवेशबाट विल्कूलै पृथक छ र शासन शैली पनि उल्लेखनीय र न्यायीक किसिमको छैन, खनिज पदार्थ र जंगलको प्रयोग पनि भएको छैन । राणा बाहेक अन्य जनताले राम्रो घर बनाउन पाउँदैन भने अर्कोतिर जनधनको सुरक्षा पटक्कै छैन । ई. १९२५ मा दासप्रथा अन्त्य भएको घोषणा गरेपनि व्यवहारमा लागू भएको छैन । वास्तविक जीवनमा स्वेच्छापूर्वक दासदासी मुक्त भएका मात्र छन् कानुनलाई व्यवस्थित गरिएको छैन । अंग्रेजहरूले जसरी सुल्तान, वर्माका शासक तथा भारतीय रजौटा झैं राणाहरूले पनि नेपालका राजाको स्थिति त्यस्तै गराएका छन् । नेपालीले आफ्नो राजा कुन हो भनी चिन्न र देख्न पनि पाएका छैनन् । संसारमा स्वतन्त्रताको लहर चलिरहेको अवस्थामा दोस्रो विश्वयुद्ध भयो । त्यसकै प्रभाव र जनचेतना अनुरूप नेपालमा प्रजापरिषद्को जन्म गरायो । जसलाई पटनामा संगठन गरियो र काठमाडौँमा ल्याइयो र यसले राजालाई पनि हातलिन सफल भयो । तर पछि राणाहरूले थाहा पाए । फलस्वरूप आर्य समाजका शुक्रराज शास्त्री प्रजापरिषद्का दशरथ चन्द्र, गंगालाल श्रेष्ठ तथा धर्मभक्त माथेमाजस्ता कार्यकर्ताले फाँसी पाए । यसपछि नेपालमा रगत बग्न सुरु भयो । तरपनि प्रजापरिषद्ले देशमा जनजागरण ल्याउन अनुकूल भूमिका खेल्यो । नेपालले आन्तरिक र बाह्य मुक्तिका लागि संघर्ष गर्न थाल्यो । यसैक्रममा नेपाली राष्ट्रिय कांग्रेसले पहिले प्रजापञ्चायतसँग सहकार्य गऱ्यो र क्रान्तिको नारा लगाउन थाल्यो । सेना, प्रहरी, पुँजी र भाषणले सत्ता टिक्दैन, चेतना र जागरणले आत्याचारलाई अव सहन सक्ने छैन भन्ने भावनाको विकास हुँदैगयो । किनभने अब भारत स्वतन्त्र भइसकेको छ । नेपालका नदीहरूमा जल

यातायात गर्न सकिन्छ, जंगलको सदुपयोग गर्न सकिन्छ । यहाँ खनिज पदार्थ धेरै छन्, उखु, सुन्तला, सनपाट, चरेश, धान, कोदो, उवा, मकै, जौ र आलु नेपालमा प्रख्यात छन् । नेपाली जति स्पष्ट छन् र यसको गौरवमय परम्परा र संस्कृति पनि उत्तिकै प्रंष्ट छ । भारतसँग यसको शताब्दीयौंदेखिको सम्बन्ध रहिआएको छ । एसियाली मुलुकमाझ नेपाल सानो छैन, यो स्वतन्त्र र सार्वभौम देश हो तापनि नेपालको शासन वर्तमानमा राम्रो छैन र यो धेरै दिनसम्म रहँदैन पनि भन्दै डा. वि. पट्टभी सीतारमैयाले लेखक डा. रेग्मीलाई धन्यवाद दिंदै उनले तयार गरेको कृति साह्रै राम्रो भएको स्पष्ट उल्लेख गरेका छन् । पुस्तकलाई इतिहासमूलक र वर्तमानकालीन वर्णनसहितको कृति भनिएको छ भने नेपाली जनता जागेपछि क्रमशः उनको यो कृति अझ बढी लोकप्रिय हुने छ भनी आशा व्यक्त गरिएको छ ।

प्रस्तुत कृतिको पृष्ठभूमिमा डा. रेग्मीले नेपालको परिचय दिंदै यो राष्ट्र हिमाल र पहाडको बीचमा ईंटाकार रूपमा अव्यवस्थित र निरंकुश अवस्थामा भएको चित्रण गरेका छन् । तत्कालीन नेपालको दयनीय स्थिति प्रतिचिन्ता व्यक्त गर्दै खूला र निरङ्कुशतामा गुज्रिरहेको, अँध्यारो युगमा दुःख झेलिरहेको, १०० वर्षसम्म कष्टपूर्ण शासन खप्न बाध्य भएको आदि विभिन्न पक्षको चित्रण गरिएको छ । प्रस्तुत पुस्तकको पहिलो परिच्छेदमा भारतीय नेताहरूले नेपालको मुक्तिका लागि गरेको प्रयासबारेको चर्चा छ । तर यी सबै प्रसायहरू राणाका गुप्तचरहरूबाट गोपनियता रहन सकेन र उनीहरूले सबै योजनाहरू थाहा पाए । प्रस्तुत कृतिलाई ई. १९४६ देखि भारतीय भूमिमा रही लेखकले निश्चित निडर र स्वतन्त्ररूपमा लेख्ने कार्यको आरम्भ गरे । यसबीचमा लेखकलाई दुःख दिइएको गुनासो पनि पोखिएको छ । जसमा नेपालको राजनीतिक सर्वेक्षण गरेर त्यति बेलाको सत्य तथ्य अवस्थालाई उजागर गरिएको छ ।

पारिवारिक निरङ्कुशतन्त्रको एकसय वर्ष शीर्षकको प्रस्तुत कृतिले तत्कालीन नेपालको विद्यमान परिस्थितिलाई चित्रण गरेको छ । यो पुस्तक भविष्यका अध्ययन-अनुसन्धानकर्ताले पढ्दा अनौठो र अपत्यारिलो पनि लाग्न सक्छ । भारतीय भूमिमा परिवर्तनका कार्यहरू हुँदा पनि नेपालमा त्यसको कुनै असर नपर्नु अनोठौं लाग्ने कुरा आफैमा सत्यसावित थियो । किनभने ई. १९४७ मा भारत अंग्रेजको दासताबाट मुक्त भए पनि नेपाल सामन्तीहरूकै इशारामा नाच्न बाध्य भइरहेको थियो । त्यसैले लेखकले ऐतिहासिक स्रोतहरूका साथै आफ्नो आँखाले देखेका र अनुभव गरेका प्रसङ्गहरूलाई पनि प्रस्तुत गरेका छन् । यूरोपीयन लेखकहरूले नेपालका सम्बन्धमा लेखेका विषयवस्तुहरूलाई लेखकले जस्ताको तस्तै प्रस्तुत गरेका छन् भने पुस्तकको शीर्षक पनि सोही लक्ष्यपूर्ति हुने गरी छनौट गरिएको प्रसङ्ग समेत लेखकले उल्लेख गरेको पाइन्छ ।

प्रस्तुत कृति ई. १९५० मा पहिलोपटक र कृतिको दोस्रो संस्करण काठमाडौंमा ई. १९५८ मा प्रकाशित भएको थियो जसमा २६७ पृष्ठका साथै २ वटा परिशिष्ट रहेका छन् । ती

परिशिष्टहरूमा सुगौली सन्धि ई. १८१६ तथा नेपाल बेलायत मैत्री सन्धि ई. १९२३ रहेका छन् । पुस्तक भित्रको विषयवस्तु तथा आफ्ना अनुभव र प्रयासका बारेमा लेखकले आफ्नो भूमिकामार्फत धेरे सूचनाहरू दिन सफल भएका पाइन्छन् भने विश्वमानचित्रमा नेपालको परिचय र तत्कालीन अवस्थाको यथार्थ चित्रणसहित विभिन्न विषयवस्तुलाई समेटेर लेखिएको भारतीय राष्ट्रिय कांग्रेसका अध्यक्षको भूमिका स्मरण योग्य र शिक्षाप्रद छ । प्रस्तुत कृतिको पहिलो अध्यायलाई कृतिको परिचय अध्यायको रूपमा प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ । जसमा तत्कालीन नेपालको परिस्थिति र पृष्ठभूमि, जहानियाँ राणा शासनको उदय तथा परिचय र तत्कालीन नेपाली जनताको अवस्था र जीवनस्तर, नेपाली सेनाको पूर्वाधार र परिचयको जानकारीलाई समेटिएको पाइन्छ । प्रस्तुत कृतिको समपर्ण कार्य नेपाली राष्ट्रभक्त वीरहरू जसले अत्याचारका विरुद्ध लडे उनीहरूलाई गरिएको छ । जसको मूल उद्देश्य नेपालको क्रान्ति पूर्वको अवस्थालाई र क्रान्तिको तयारीको नेपालको अवस्थालाई प्रकाशन पार्नु नै रहेको छ । नेपालमा राणा शासन ई. १८५०-१९५१ सम्म विद्यमान रह्यो र त्यसै अन्तरालको वर्णन गर्नु पनि कृतिको अर्को उद्देश्य रहेको छ । त्यसैले यो कृति राजनीतिक इतिहासमा आधारित रहेको पाइन्छ । राणा विरोधी संगठन, परिचालन र आन्दोलन पनि राजनीतिक पक्ष भएको हुनाले लेखकले पाठक वर्गलाई सोही अवस्थाको सन्देश दिन खोजेका देखिन्छन् । लेखकले कृतिमा घटना विवरणको वर्णन गर्दा यथासक्य निष्पक्षता अपनाएको पाइन्छ । अन्य दृष्टिकोणबाट पनि यो कृति महत्त्वपूर्ण रहेको छ किनभने डा. रेग्मीले यो पुस्तकलाई अंग्रेजी भाषामा लेखेका हुनाले विश्वका पाठकहरूले नेपालमा राणाहरूबाट भएको अन्यायपूर्ण शासनको जानकारी र पर्दाफास गरिदिएको छ । राणाहरूले आफ्नो लाभको निम्ति जे जस्तो शोषण अन्याय र अत्याचार गर्न पनि अग्रसर हुन्थे भन्ने कुरालाई प्रस्तुत पुस्तकमा स्पष्टसँग उल्लेख गरिएको छ । नेपालमा वि.सं. २००७ साल ताका राणा शासनकाल रहेको अवस्थामा राणा विरोधी जनताको मनस्थिति के कस्तो रहेको थियो भन्ने स्पष्ट पार्न यो पुस्तक पूर्णत सफल छ । भारतीय विद्वान् डा. वि. पट्टभी सीतारमैयाको भूमिकाबाट पनि बुझ्न सकिन्छ उनी एक प्रकाण्ड विद्वान् र भारतीय राष्ट्रिय कांग्रेसका आधिकारिक व्यक्तित्व तथा इतिहासकार पनि थिए । तत्कालीन नेपालको वास्तविक अवस्था के थियो भन्ने कुरा स्वयं राणा, व्रिटिश समर्थक, सामन्त तथा शोषकहरूले विद्यमान परिस्थितिलाई राम्ररी बुझेका थिएनन् । उनीहरूले समस्त नेपाल र नेपालीलाई सुखी, सन्तुष्ट, आर्थिक सम्पन्न, सामाजिक संरचना राम्रो भएको राजनीतिक पद्धति आदर्श, उन्नत रहेको ठान्दथे भने शासनमा विदेशी प्रभाव थिएन र नेपालको भूभागमा विदेशी प्रभाव र चलखेल हुँदैनथ्यो । विदेशीहरूले नेपालभित्र पसेर यहाँको सम्पूर्ण आन्तरिक अवस्था नबुझेको र काठमाडौं उपत्यकाको मात्र निरीक्षण गरेर यहाँका रङगीचङ्गी ठाउँ, कलात्मक मन्दिर जात्रा पर्वहरू मात्र हेरेर मूल्याङ्कन गरेका हुनाले नेपालका बारेमा विदेशीलाई सम्पूर्ण ज्ञान हुन सकेको थिएन । नेपालका मठ-मन्दिर, स्तूप, देवल र डवलीहरू हेरेर फर्किने विदेशीहरूले नेपालको वास्तविकता बुझ्ने मौका नै पाउँदैनथे । राणाहरूले आफ्ना निवास र दरवारमा विलासी सामानहरूको संयोजन गराएका र सुखी-आरामी जीवन बिताइरहेका र विदेशबाट पनि त्यस्ता भोगविलासका सामानहरू झिकाएका हुन्थे । त्यस्ता शासकको सम्पर्कमा रहेका

विदेशीहरूले नेपालको वास्तविकता बुझ्न पाउने अवस्था हुदैनथ्यो ।

प्रस्तुत कृतिबाट लेखकले भारतीय विद्वान् र राजनीतिज्ञहरू समक्ष नेपाल र नेपालीको वास्तविक अवस्थाको अवगत गराउने, दयनीय नेपालको चित्रण गर्ने, दमन, शोषण र चिन्ताजनक अवस्थाका जनताको शोषण राणा शासकहरूले कसरी गर्दा रहेछन् भन्ने देखाउन सफलता पाएको र नेपालको जिर्णअवस्था गराउन राणाहरू नै जिम्मेवार रहेको प्रसङ्गलाई प्रस्ट गर्न सफल देखिएका छन् । यसबाट राणाहरूले जनकल्याण र मुलुकको आर्थिक उन्नति होस् भन्ने कुरा सदाशयता कहिल्यै लिएका थिएनन् भन्ने प्रष्ट हुन्छ । कृतिको अर्को उद्देश्य तत्कालीन नेपालका विभिन्न समस्या र चुनौतिहरू र विद्यमान अन्धकारका बारेमा नेपालीको बाध्यात्मक अवस्थालाई विश्वसमक्ष प्रदर्शन गर्नु नै रहेको बुझिन्छ । ई. १९४२ मा यस कृतिको अधिकांश भाग तयार पारिएको कुरा माथि नै उल्लेख गरिसकिएको छ । यही खण्डलाई भारतीय नेताहरू समक्ष प्रस्तुत गरेर डा. रेग्मीले भारतीय क्रान्तिको सुरुमा नेपालको तत्कालीन अवस्थाका बारेमा प्रस्तुत गर्ने सफलता पाएका थिए । त्यसरी तयार पारेका कृतिका केही अंशहरू भारतीय गुप्तचरहरूका हातमा पर्न गएको र लेखकलाई दु:ख कष्ट दिइएको प्रसङ्ग पनि कृतिको भूमिकामा उल्लेख गरिएको कुरा चर्चा भैसकेको छ । किनभने उनले तयार पारेका केही पाण्डुलिपिहरू हराएकोले पुन: लेख्नु परेको कुरा पनि त्यहाँ चर्चा गरिएको पाइन्छ । त्यही भावनालाई निरन्तरता दिंदै थप लेखनकार्य विस्तारपूर्वक गर्दै जाने धैर्यताका कारण डा. रेग्मीले ई. १९४६ मा प्रस्तुत कृतिको पूर्ण खाका तयार पारेका थिए भने ई. १९४९ मा आएर कृतिको पूर्ण स्वरूप ल्याउन लेखकलाई सफलता मिलेको प्रसङ्ग उल्लेख छ । राणाकालीन नेपालको भयावह दृश्यलाई प्रस्तुत कृतिमा लिपिवद्ध गरिएको छ । जसमा प्रत्यक्ष देखेको आधारमा धेरै कुरा लेखिएको र अन्य स्रोत-सामग्रीको पनि सहयोग र प्रयोग गरिएको पाइन्छ । प्राय: स्रोत सामग्रीहरू भारतीय भूमिमा बसेर सङ्कलन गरिएको पनि अनुमान गर्न सकिन्छ । यस कृतिमा उनले अभिलेख्य सामग्रीहरूलाई भन्दा जनजीवनलाई केन्द्रबिन्दु बनाएर स्थानीय सामग्रीको प्रयोग गरेको देखिन्छ । नेपालको यस्तो अवस्थालाई लेखकले प्रस्तुत कृतिमार्फत प्रदर्शित गरिदिएको हुनाले नेपालमा चल्ने भावि प्रजातान्त्रिक र लोकतान्त्रिक आन्दोलनलाई पनि यसले मद्दत मिल्ने छ भन्न सकिन्छ । यिनै विभिन्न विषयवस्तुहरूका आधारमा विचार गरी **Hundred years of Tyrany** नामक प्रस्तावित शीर्षकलाई परिवर्तन गरी **A Century of Family Autocracy in Nepal** शीर्षक चयन गरेको भन्ने लेखकको दावी छ । Dr. B. Pattabhi Sittamaiya को भूमिकाले प्रस्तुत पुस्तकको महत्त्व र गरिमालाई अझ थप बल गरेको पाइन्छ । त्यतिमात्र नभएर प्रस्तुत कृति प्रकाशन गर्नका लागि भारतीय राष्ट्रिय कांग्रेसका अध्यक्षको नाताले डा. सीतारमैयाले आर्थिक सहयोग समेत दिएको अनुमान गर्न सकिन्छ । नेपालको सम्पत्ति भन्नु नै यहाँको खनिज, जंगल, पक्कीघर निर्माण गर्न प्रतिबन्ध लगाउनु,

राणाहरूले हरेक क्षेत्रमा हस्तक्षेप पुऱ्याएको, मालपोत राणाहरूकै गोजीमा जानु, ४ जनालाई मृत्युदण्ड दिनु जस्ता कुरालाई सूचना प्रवाह गरेको हुनसक्छ । नेपालप्रति डा. सीतारमैयाको दृष्टिकोण स्वच्छ र पवित्र पाइन्छ तथा नेपाली जनता र शासनप्रति उनको सहानुभूति रहेको देखिन्छ । नेपालमा अकाल, अशिक्षा, अज्ञानता र असभ्यता रहेको र नेपालजस्तो प्राकृतिक छटाले भरिएको यहाँको मठ-मन्दिर कलाले गर्दा यसको भविष्य उज्यालो देख्ने डा. रेग्मीले प्रस्तुत कृतिमार्फत सारा संसारलाई नेपालको अवस्थाको सन्देश दिने सफलता पाएका छन् भन्न सकिन्छ ।

प्रस्तुत कृतिको अध्याय दुईमा राणा शासनको उदयलाई केन्द्रविन्दु बनाइएको छ । जसमा कोत हत्याकाण्डको अवस्था र नतिजा, त्यसपछिका राजाहरूको अवस्था, भारतीय भूमिमा शासन गरिरहेका अंग्रेज शासकहरूको नेपालप्रतिको चासो, राणा परिवारसँगको सम्बन्ध आदिलाई उजागर गरिएको छ । नेपाललाई राणा शासनको आरम्भ पछि खोरजस्तो बनाएर शोषण गर्न थालेको कुरा ठाउँ-ठाउँमा उल्लेख गरिएको छ । किनभने सबैजसो विभाग, अड्डा, अदालत र सुरक्षाको क्षेत्रमा राणाहरू नै हाकिम रहेका थिए । उनीहरू मोजमज्जा मात्रै गर्ने जनतामाथि कहिल्यै सहानुभूति राख्न नसक्ने अवस्थामा पुगिसकेका थिए । उनीहरूले इच्छाएका युवतीहरू जहाँबाट पनि खोजेर लैजान्थे । त्यसरी मोज गर्ने राणाहरू जम्मा ४० घरघरानाका मात्र थिए भन्ने अनुमान गरिएको छ । उनीहरूले राष्ट्रको सम्पत्तिलाई आफ्नै घरको पूँजी झैं ठान्दथे र जथाभावी निजी काममा प्रयोग गर्दथे । कुनै कुनै राणाहरू त जन्मपूर्व र गर्भमा नै जर्नेल हुन्थे त्यस अवस्थामा कुनै योग्यता र क्षमताको मूल्याङ्कन हुँदैनथ्यो । राणा परिवारमा जन्मनु नै मूल योग्यताको रूपमा लिइन्थ्यो । राणाहरूको हुकुम कानुनभन्दा माथि थियो । काठमाडौँलाई सदरकेन्द्र र बाहिरका जिल्लालाई गौंडा नामाकरणको प्रचलन थियो । राणाहरूलाई पनि हैसियत हेरी पदमा बहाली गरिन्थ्यो । मुलुक दिनानुदिन गरिवीको चपेटामा परेको थियो । घूसखोरी ज्यादै प्रचुर मात्रामा थियो र राणाहरूले गरेको अत्याचारको विरुद्ध कही मुद्दा लाग्दैनथ्यो ।[३८५] त्यतिबेला नेपाल अधिराज्यको वार्षिक आम्दानी ४ करोड थियो र शिक्षक निजामति, जंगी, सबै कारिन्दा, सिपाही र गुप्तचर समेतलाई १ करोडले पुग्दथ्यो भने बाँकी ३ करोड राणा शासकहरूको निजी खर्च हुन पुग्दथ्यो । त्यसको फाँटवारी हेर्दा सैनिक खर्चमा ५० लाख, शिक्षामा ४ लाख, प्रशासनमा ४६ लाख र राणा परिवारलाई ३ करोड खर्च गरिने प्रसङ्ग डा. रेग्मीले स्पष्ट उल्लेख गरेका छन् ।[३८६] उनले यो खर्चको फाँटवारी कुन स्रोत र आधारबाट प्रस्तुत गरे त्यसको उल्लेख भने कतै गरिएको छैन । सायद उनले आफ्ना नातेदार माहिला गुरुजी हेमराज पाण्डेको सहयोगबाट जानकारी लिएर वा अन्य बाहिरी सहयोगबाट यी विवरणहरू

---

[३८५] डि.आर रेग्मी, **अ सेन्चुरी अफ फेमिली अटोक्रेसी इन नेपाल**, काठमाडौँ : नेपाली राष्ट्रिय काग्रेस, ई. १९५०, पृ. ७ -१२ ।

[३८६] **ऐजन,** पृ. १३ ।

दिएको हुन सक्छ । नेपालमा राणाहरूले मात्र नभई उनका भारदार र धनीमानी मानिसले पनि कर नतिर्ने हुँदा सारा करको भार साधारण जनतामा पर्थ्यो । नेपालमा शिक्षित व्यक्ति नभएको हुँदा अशिक्षित र निराक्षरको जमात बढ्दो थियो । त्यस्ता व्यक्तिहरूको आर्थिक आय-आर्जनको उपाय मुलुकभित्र नभएकोले वाध्य भएर विदेशिनु पर्दथ्यो । जसको सम्पूर्णकारण राणाशासन नै जिम्मेवार थियो । जनअधिकार थिएन र राणाहरूले नै राष्ट्रको स्वतन्त्रता र जनअधिकारको प्राण नै मारिहेका थिए । माधवराज जोशी, शुक्रराज शास्त्रीहरूले काठमाडौँ आर्यसमाजको स्थापना गरेर धर्मप्रतिको भावनालाई उजागर र आकर्षित गर्दा राणाहरूद्वारा निर्वाशित गरिएका थिए । वि.सं. १९९७ मा शुक्रराजलाई त्यसै अपराधमा झुण्डाइयो । रातमा बाहिर नआउने उर्दी लगाउने हुनाले कुनै मानिसले बाहिर हिंड्डुल गर्ने साहस गर्दैनथे । पहाड र तराईमा मानिसको कुनै मूल्य थिएन ।[३८७] यस्तै विभिन्न तत्कालीन नेपालको अँध्यारो परिदृश्य देखाउन डा. रेग्मी सफल देखिन्छन् । आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक र धार्मिक हरेक क्षेत्रमा अँध्यारो रहेको नेपालका जनता अत्यन्तै पिछडिएको अवस्थामा थिए । जनताले राम्रो लुगा लगाउन, राम्रो घर बनाउन र स्तरीय जीवन बिताउनु सपना जस्तै थियो । राणाहरूको स्तरमा जनता पुग्न पाउनु सम्भव नै थिएन । विभिन्न राष्ट्रिय स्रोतहरूको प्रयोग सीमित राणाहरूले आफ्नो पारिवारिक निजी आम्दानीको रूपमा प्रयोग गरिरहेका थिए ।[३८८] यसरी राणा परिवारभित्रको आन्तरिक परिदृश्यलाई यस अध्यायमा उजागर गरिएको पाइन्छ ।

कृतिको तेस्रो अध्यायमा जहानियाँ राणा शासनको एकसय वर्षको विभिन्न घटना र रेकर्डलाई समेट्ने प्रयास गरिएको छ । जसमा जंगबहादुर राणाका उपलब्धिहरूलाई केलाइएको छ भने वि.सं. १९३७ को योजना तथा ३७ साल पर्व र १९४२ सालको हत्याकाण्डको व्याख्या गरिएको छ । यसैगरी नेपाल स्वतन्त्र राज्यको घोषणा तथा भीमशमशेरको क्रियाकलापको समेत उल्लेख गरिएको छ । राणा शासकहरूले नेपालबाट सम्पत्ति जम्मा गरेर, शोषण र दमन गरी स्वदेशी ढुकुटी विदेशी बैंकमा लगेर खाता खोली जम्मा गर्दथे । वीरशम्शेरको प्रधानमन्त्रीत्वकालमा नेपालको वैदेशिक व्यापार सन्तुलित रूपमा चलिरहेको थियो । तर पछि राष्ट्रिय शोषण बढ्न थालेपछि व्यापारमा असन्तुलन आउन थाल्यो । त्यतिबेला नेपालको जनसंख्या ८० लाख मात्र थियो । दासप्रथा, सती प्रथा, बेठबेगार प्रथा, झाराप्रथा जस्ताअनेकौं प्रथाले जनता मर्कामा परिरहेका थिए । जनशोषण तथा अनावश्यक करहरूले गर्दा राणाहरूका ठूलठूला दरबारहरू बनेका थिए । पछिल्लो समयमा त्यस्ता केही प्रथालाई केही हदसम्म नियन्त्रण गर्ने नीति देखावटी रूपमा ल्याइएको भए पनि जनताको अवस्थामा भने खासै सुधार आएन । सैनिक क्षेत्रमा पनि जर्नेल र कर्नेलहरू राणा परिवारभित्रकै मानिसहरू हुने हुनाले उनीहरूले राम्रो तालिम पाएका हुँदैनथे ।

---

[३८७] **ऐजन,** पृ. १९-२१ ।

[३८८] **ऐजन,** पृ. २३-२७ ।

तर जनताका छोराहरू भने सिपाही मात्र भएर पनि राम्रो तालिम प्राप्त गरेका हुन्थे ।[३८९] सामाजिक र बौद्धिक दृष्टिबाट नेपाल ज्यादै पिछडिएको अवस्था थियो । कवि, साहित्यकार, कलाकार, दार्शनिक, वैज्ञानिक र चिन्तकहरू नेपालमा बन्न सक्ने वातावरण नै थिएन । त्यतिबेला अर्थशास्त्र, राजनीतिशास्त्र, इतिहास तथा मनोविज्ञानजस्ता विषयको पढाई पनि हुँदैनथ्यो । त्यस्तै देशमा डाक्टर, इन्जिनियरजस्ता विशेषज्ञको पनि नितान्त अभाव थियो । त्यसबेला भारतबाट पशु डाक्टरले नेपालमा आएर मानिसको औषधी गर्दथे । यसरी डा. रेग्मीले राणाहरूको सत्य तथ्य व्यवहार तथा आलोचना र नेपाली जनताको यर्थाथ स्थितिको वर्णन गरेका छन् । भारतमा शासन गर्ने अंग्रेजहरूले पनि नेपालमा राणाहरूलाई मात्र बुझ्दथे र नेपाली जनताको कहिल्यै पनि सरोकार र जानकारी लिने कार्य गर्दैनथे ।[३९०]

ई. १८५५ मा नेपाल र ब्रिटिश इण्डियाका बीचमा सुर्पुदगी सन्धि सम्पन्न भयो परिणाम स्वरूप राणा विरोधी कार्य भारतीय भूमिमा बसेर गर्न प्रतिबन्ध लगाइयो । श्री ३ देवशम्शेरले नेपालमा विभिन्न सुधारहरू गर्न खोज्दा राणा परिवारबाट षड्यन्त्रमूलक रूपमा शासकबाटै निकालिनु परेको थियो । देशका लागि भलो हुने तर राणाहरूलाई असर पर्ने कुनै पनि खालका कार्य गर्न पाइँदैनथ्यो । यसरी नेपालबाट विदेशमा लुक्न गएका नेपालीहरूलाई सुपूर्दगी गरिने हुँदा भारतमा अंग्रेज साम्राज्य रहँदासम्म नेपालमा राणाहरू पनि सुरक्षित रहन सक्ने भए । पृथ्वीनारायण शाहले नेपालको एकीकरण गरेर राष्ट्रिय पहिचान दिएको कुरालाई राणाहरूले मान्यता दिएका थिएनन् भने त्यसपछि नेपालको क्रमवद्ध इतिहास लेखिएको पनि थिएन । डा. रेग्मीले कतिपय प्रसङ्गहरू इम्ब्रोस ओल्डफिल्डको **स्क्याचेजफ्रम नेपाल** नामक पुस्तकको सहयोगबाट लेखेको अनुमान गर्न सकिन्छ भने त्यस्तै पद्मजंगको आफ्ना बाबु जंगबहादुरका बारेमा लेखिएको पुस्तकलाई पनि केही आधार मानिएको पाइन्छ । जंगबहादुरले अंग्रेजहरूसँग मद्दत लिई शक्तिमा आएका हुन् भन्ने र कोतपर्वका बारेमा गरिएको वर्णन अस्वाभाविक मानिन्छ । क्याप्टेन नक्स तथा ओल्डफिल्डले गरेको भण्डारखाल पर्वसम्बन्धी परिदृश्यको वर्णनलाई रेग्मीले प्रसङ्गसहित वर्णन गरेका छन् ।[३९१] जसलाई स्वाभाविक रूपमा लिन सकिन्छ ।

जनचेतनामा अभिवृद्धि तथा प्रथम विश्वयुद्धका घटना र प्रभावलाई केन्द्रविन्दु बनाई चौथो अध्याय लेखिएको छ । जसमा प्रजापरिषद् र त्यसका क्रियाकलापहरू, दोस्रो विश्वयुद्धले नेपालमा पारेको प्रभाव तथा वि.सं. १९८४ पछिका घटना विवरणलाई उल्लेख गर्दै नेपालमा भएका विभिन्न सुधार प्रयासहरूलाई प्रस्तुत गरिएको छ । डा. रेग्मीले राणाशासनका विभिन्न समयमा भएका घटनाहरूको वर्णन गर्दा विदेशी लेखकहरूलाई

[३८९] **ऐजन,** पृ. २९-३७ ।

[३९०] **ऐजन,** पृ. ३९-४५ ।

[३९१] **ऐजन,** पृ. ४७-५७, केशरबहादुर के.सी., **नेपाल अन्टर द रिभोलुसन अफ १९५० ई.**, काठमाडौं : शारदा प्रकाशन, २०३२, पृ. १७-५९ ।

प्राथमिकताको आधार बनाइएका पाइन्छन् । जंगबहादुरको विरुद्ध भएका षड्यन्त्रहरूको वर्णन, ब्रिटिश कुटनीतिज्ञको सहयोगबाट जंगलबहादुर राणाको उदय भएको, जंगबहादुर अंग्रेज र बेलायतकी महारानीको भक्त थिए भन्ने आदि प्रसङ्गहरूलाई उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ । यसबाट लेखक स्वयं जंगबहादुरप्रति पूर्वाग्रही रहेको अनुमान गर्न सकिन्छ । लेखक एउटा राजनीतिक कार्यकर्ता तथा नेता पनि भएका हुनाले राणा शासन र जंगबहादुरप्रति त्यसरी पूर्वाग्रही भएको पनि हुन सक्तछ तर एउटा इतिहासकारले त्यसो गर्नु राम्रो होइन । राणाहरूले जनताको हीतको निम्ति थोरै भएपनि कार्यहरू गरेकै थिए ती सबैलाई नकारात्मक रूपमा मात्र टिप्पणी गरिएको पाइन्छ । राणा परिवारको शक्ति हात पार्न विभिन्न षड्यन्त्रहरू भएको वर्णन उल्लेख गरिएको छ । बेलायती लेखकहरूले नेपाल र राणाहरूको बारेमा सकारात्मक र राम्रो कुरा लेखेका छैनन् । राणाहरू भोगी, विलासी, अश्लील र यौन आदिमा लिप्त थिए तर त्यसो भन्दैमा उनीहरूको राजनीतिप्रति रुची पटक्कै नभएको भने होइन । मर्यादाक्रम र पदको उत्तराधिकारीको विषयमा लेखकले राम्रोसँग प्रकाश पार्ने सफलता पाएका मानिन्छन् । त्यस्तै आफ्नै भाइबन्धुबीचको झगडा र सत्ता संघर्षको प्रसङ्गलाई राम्ररी उल्लेख गरिएको छ । जंगबहादुरदेखि मोहन शम्शेरसम्मका राणा प्रधानमन्त्रीहरूको पृथक/पृथक वर्णन सफलतापूर्वक प्रस्तुत गरिएको छ । चन्दशम्शेर कसरी शक्तिमा आए ? भन्ने कुरा प्रधानमन्त्रीहरूको पालामा भएका विभिन्न षड्यन्त्रहरूको वर्णन पनि संक्षेपमा गरिएको छ । चन्द्रशम्शेरले ई. १९२३ मा नेपाल र बेलायतबीच सन्धि गरेर नेपाललाई सार्वभौम राष्ट्र बनाएको प्रसङ्ग र वर्णन उल्लेखनीय र प्रशंसनीय मानिन्छ ।[३९२]

समय-समयमा नेपाल र तिब्बतबीच युद्ध हुने सम्भावनाहरू, श्री ३ जंगबहादुरको पालामा तिब्बतसँगको युद्धमा नेपालले लेखेको भूमिका, चन्द्रशम्शेरको पालामा भोट युद्ध हुने सम्भावना रहेकै बेला उनको मृत्यु भएको, भीमशम्शेरले राष्ट्रिय ढुकुटीको पैसा हातमा लिएर भोटसँग हुनसक्ने युद्धलाई टारेको आदि प्रसगहरू महत्त्वपूर्ण छन् । भीमशम्शेरका छोराहरूको झगडा जुद्धशम्शेर र चन्द्रशम्शेरको तनावको वर्णन, आदिमा लेखक सफल देखिन्छन् । यसैगरी राणा परिवारबीचको ए.वी.सी. वर्गमा विभाजनले राणाशासनको अन्त्य हुन पृष्ठभूमि बनेको कुरालाई पनि सङ्केत गरिएको छ । नेपालमा आएको वि.सं. १९९० सालको महाभूकम्प, पहिलो विश्वयुद्ध, दोस्रो विश्वयुद्धले नेपाललाई पारेको असरका बारेमा पनि चर्चा गरिएको छ । नेपालले जहिले पनि ब्रिटिश भारतलाई सहयोग गर्ने वातावरणलाई राणाशासकहरूले नियमित गराएका थिए । यसै गरी सोही प्रसङ्गमा राणा विरोधी क्रियाकलापहरूको पनि उल्लेख गर्दै सुब्बा देवीप्रसाद सापकोटा, माधवराज जोशी, खरदार कृष्णलाल अधिकारी, प्रचण्ड गोर्खाकाण्ड, प्रजापरिषद्काण्ड, पुस्तकालयपर्व, वसन्त शम्शेर

---

[३९२] डि.आर रेग्मी, **अ सेन्चुरी अफ फेमिली अटोक्रेसी इन नेपाल**, काठमाडौं : नेपाली राष्ट्रिय काग्रेस, ई. १९५०, पृ. १२७-१३३ ।

पर्वजस्ता पर्वहरूलाई विशेष स्थान दिइएका छन् । राणाकालमा चिन्तक, शिक्षित, उद्योगी, वैज्ञानिकजस्ता व्यक्तिहरूलाई हतोत्साहित तथा पतन गराइन्थ्यो । शंकरप्रसाद, शुक्रराज शास्त्री, कृष्णलालजस्तालाई गरिएको व्यवहारलाई उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ । त्यतिबेला नेपालमा त्यस्ता पत्रिकाहरू थिएनन् भने भारतीय पत्रिकाहरूले नेपालको विषयलाई कतै पनि उल्लेख गरेनन् ।[३९३] केबल साप्ताहिक **जनता** पत्रिकामा वेनीपुरीले नेपालमा भएका घटनाहरूका बारेमा सामान्य रूपमा प्रकाशित गरेको थियो । त्यतिले मात्र पनि नेपालमा ठूलो हलचल ल्याएको थियो । सुरु-सुरुमा भारतीय राजनीतिक दलहरूले पनि नेपालबारे खासै चासो दिएका थिएनन् ।

नेपाल प्रजापरिषद्का बारेमा सुरुदेखि नै उल्लेख गरिएको छ जसले श्री ५ त्रिभुवनबाट आर्थिक सहयोग समेत पाएको कुराको प्रसङ्ग जोडिएको छ । प्रजापरिषद्का सदस्य र अन्य पक्राउ पर्नेहरू, मुद्दा कार्वाहीसम्बन्धी, राजालाई धम्की दिइएको, विभिन्न व्यक्तिहरूलाई एउटै अपराध गर्दा पनि सजायँ भने भिन्दाभिन्दै दिइने गरेको जस्ता कुराहरूको विशेष चर्चा गरिएको छ । त्यतिबेला प्रजापरिषद् दलले जनसमर्थन पाएको र आजादहिन्द फौजमा काम गरी निवृत्त भएका सिपाहीहरू त्यसमा सम्मिलित रहेका कुरालाई पनि विशेष स्थान दिई चर्चा गरिएको छ । ती नेपालीहरूमा भारतीय नेता शुभाषचन्द्र बोसको पनि अनुकूल प्रभाव परेको थियो भनिएको छ । ई. १९४२ मा भारतीयहरूले अंग्रेजलाई भारत छोडआन्दोलन संचालन गर्दा ब्रिटिश शासकहरूले नेपालका सूर्यप्रसाद उपाध्याय, डा. रेग्मीलगायतका मानिसलाई पनि थुनेका थिए । जुद्धशम्शेरले ब्रिटिश इण्डियासँग उनीहरूलाई नेपालमा सुपूर्द गर्न अनुरोध पनि गरेका थिए । तर त्यति नै बेला डा. रेग्मी सिकिस्त विरामी भएकोले सो कार्य रोकिएको थियो । सोही सिलसिलामा कृष्णप्रसाद कोइराला काठमाडौंमा बन्दिकै अवस्थामा मरे । जुद्धशम्शेरले पदत्याग्नुपूर्व केही बन्दीहरूलाई मुक्त गरेको प्रसङ्गलाई विस्तारपूर्वक लेखिएको पाइन्छ ।[३९४]

कृतिको पाचौं अध्यायमा नेपालको वर्तमान अवस्थालाई समेट्ने प्रयास गरिएको छ र तत्कालीन नेपालको आन्तरिक तथा बाह्य्य चुनौतीहरू राणा शासकहरूबाट चालिएका सुधारका अभियानहरू विभिन्न राजनैतिक पार्टीका क्रियाकलापहरूलाई क्रमशः उल्लेख गरिएको छ । नेपालमा पद्मशम्शेर प्रधानमन्त्री भएपछि उनले धेरै सुधारहरू गर्न चाहेका थिए । त्यति नै बेला भारतमा स्वतन्त्रता संग्राम चलिरहेको थियो भने नेपालमा पनि गोप्य रूपमा राणा विरोधी गतिविधि चलिरहेको थियो यसै क्रममा विराटनगर जुटमिलमा मजदुरहरूले हड्ताल गरेका थिए । त्यसको नेतृत्व नेपाली राष्ट्रिय कांग्रेसले लिएको थियो । नेपालका

---

[३९३] **ऐजन**, पृ. १७३-७७ ।

[३९४] **ऐजन**, पृ. १७९-९१ ।

विभिन्न स्थानहरूमा जनजागरण चलिरहेको र काठमाडौंमा जुलुश हुनुका साथै **जयतु संस्कृतम्** आन्दोलन चर्केको थियो । कतिपय महिलाहरूले पनि राजनीतिक जुलुशमा भाग लिएका थिए । यस किसिमको जनजागरण तथा आन्दोलनको दोष अन्य राणाहरूले पद्मशमशेर माथि लगाएर आपसमा झगडा र सत्ताका लागि प्रतिस्पर्धा गर्न थाले । यही क्रम र अवस्थामा नेपालमा श्री ३ प्रधानमन्त्रीहरूलाई समेत वैधानिक बनाउने प्रक्रिया अनुरूप एउटा नयाँ संविधानको मस्यौदा तयार पारिएको थियो । जसका लागि भारतबाट ३ जना संविधान विशेषज्ञहरू पनि झिकाइएका थिए । नगरपालिकाको निर्वाचन पनि त्यति नै बेला सम्पन्न भएको थियो । यतिबेला नेपाली राष्ट्रिय कांग्रेसले भारतबाट विभिन्न राणाविरोधी क्रियाकलापहरू संचालन गर्दै आएको थियो । यसरी तयार गरिएको नयाँ संविधानलाई मिति २००५ बैशाख १ गतेबाट लागू हुने गरी घोषणा समेत पद्मशम्शेरले गरेका थिए । तर संविधान घोषणाकै कारणले उनलाई नेपालमा बसिरहन राणाहरूबाट खतरा भएकोले बिरामी परेको बहानामा भारततिर पलायन भएका थिए ।[३९५] परिणामस्वरूप राणा भाइहरूकै दवावले भारतमा निर्वाशित भएको अवस्थाबाटै पद्मशमशेरले बाध्य भई राजीनामा दिए । नेपाल र अमेरिकासँगको सम्बन्धको सुरुआत भरखर मात्र हुँदै थियो । यसरी तत्कालमा घटेका विभिन्न घटनाहरूलाई यस अध्यायमा सिलसिलेबार रूपमा लिपिवद्ध गरिएको छ । कृतिको प्रस्तुतीले गर्दा नेपालका त्यसपछिका इतिहास लेखकहरूलाई पर्याप्त स्रोतहरू प्राप्त भएका मानिन्छन् । अंग्रेजहरूबाट भारत स्वतन्त्र भएपश्चात नेपालमा राणाहरू कसरी टिकिरहन सक्लान् भन्ने अनुमान पनि गरिएको छ । अर्कोतर्फ मोहनशम्शेरको वैयक्तिक जीवनको विवरणलाई पनि स्पष्टसँग व्याख्या गरिएको छ । जसले राणा परिवारका सदस्यहरूको दृष्टिकोण र परिचय समेतले पाठकलाई थप रोचकता थपिदिएको पाइन्छ ।

नेपालमा भारतका नेताहरूको समर्थन, सहयोग र नैतिकबल तथा भारतीय भूमिबाट प्रजातान्त्रिक धारणाको प्रवेश भएको मान्न सकिन्छ । सामन्तवादी प्रवृत्तिले राज गरेको नेपाली समाजमा पुँजीवादीको विकास र उदारवादको कुनै महत्त्व नरहने प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ जसले गर्दा राणा शासनलाई आन्तरिक तथा बाह्य कारणहरूले गर्दा कमजोर अवस्थामा पुऱ्याइसकेको पुष्टि गरिएको छ । ई. १८४६ देखि १९४९ सम्मका विभिन्न घटना विवरणसहित स्तरीय अंग्रेजी भाषामा नेपालको यर्थात स्थितिको प्रस्तुत गरिएको छ । राणाहरूबाट भएको अन्याय र अत्याचारको विषयलाई उजागर गरी प्रस्तुत कृति प्रकाशन भएबाट राणाशासन छिटै पतन हुनगयो, अन्यथा अरू समय लम्बिन सक्ने थियो । नेपालीहरू किन असहायक अवस्थामा निर्वाशित हुन पुग्दथे भन्ने कुरालाई पनि यस कृतिले राम्रो जानकारी गरिदिएको छ । यथार्थ धरातलमा बसेर प्रस्तुत कृतिको समीक्षा गर्ने

---

[३९५] **ऐजन**, पृ. १९३–२०९ ।

हो भने यो कृति एक राजनीतिक घोषणा पत्रका साथै इतिहासको ऐना पनि हो भन्न सकिन्छ । त्यसका अतिरिक्त समसामायिक घटनाहरूलाई जस्ताको तस्तै प्रस्तुत गरी घटना विवरणलाई लोप हुन नदिनु यसको अर्को विशेषता भएको छ । त्यसैका आधारमा पछिका विद्वान्हरूले राणा शासनको आन्तरिक र वास्तविक रहस्य बुझ्ने मौका पाउने छन् भन्नु सान्दर्भिक हुन्छ । यस किसिमको अन्य पुस्तक धेरै पछिसम्म पनि लेखिएको पाइन्न । राणाहरूले प्रधानमन्त्री जस्तो जिम्मेवार पदमा बसेर राजालाई ओझेलमा पारेर निरङ्कुश र जहानीया अत्याचारी शासन चलाएको कुरालाई विषयवस्तु बनाएर पहिलोचोटी यस प्रकारको कृति प्रकाशन भएकोले अन्यत्रबाट पनि यसको प्रसंशा भएको पाइन्छ । एक शताब्दीसम्म नेपालको राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक र राष्ट्रिय जीवनका हरेक स्रोतहरूलाई एउटै परिवारले शोषण गरेर राणाहरूले शासन चलाए भन्ने प्रसङ्गको सफलतापूर्वक प्रस्तुत गरिएको छ ।[३९६] नेपालीहरूले ठूलो त्याग र बलिदान गरेर प्रजातन्त्र ल्याए भन्ने कुरालाई पनि यहाँ प्रकाश पारिएको छ । इतिहासका अनुसन्धान विधिहरूलाई मान्यता दिँदै आफ्नो क्षमता प्रदर्शन गरी यथार्थ वस्तुस्थितिलाई जनसमक्ष ल्याउने काम लेखकले गरेका छन् । नेपाली राष्ट्रिय कांग्रेसको नेताको हैसियतले भारतीय राष्ट्रिय कांग्रेसको सहयोग र प्रभावमा लेखिएको पुस्तक भनी आलोचना गरिएको भएपनि नेपालको स्वतन्त्रता र अखण्डतालाई यसले कतैबाट आँच आउन दिएको छैन भन्न सकिन्छ । नेपालमा भारदारका हैसियतमा प्रवेश गरेको कुँवर परिवारका राणा शासकहरूले मुलुकलाई कसरी एकलौटी र खोक्रो बनाइदिए भन्ने परिदृश्य यस कृतिले राम्ररी खिचेको छ । अर्थशास्त्रका विद्वान्ले पनि नेपालको इतिहासको क्षेत्रमा गरेको योगदान महत्त्वपूर्ण र प्रंशंसनीय छ । उनले हरेक ठाउँमा अनुसन्धानकै आधारमा लेखेका र त्यसले समाजलाई राम्रो सन्देश दिन सफल भएको मानिन्छ । लेखकले नेपाल, भारतका विभिन्न स्थानमा समेत पुगेर त्यहाँका अप्रकाशित सामग्रीहरूलाई सङ्कलन गरी प्रकाशनमा ल्याइदिएका छन् । यसरी उनले प्राचीन नेपालदेखि वर्तमान नेपालसम्मको इतिहासलाई प्रकाशनमा ल्याइदिएका छन् । जसमा तत्कालीन नेपालको परिस्थिति आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक, वौद्धिक, औद्योगिक तथा नेपालको स्वतन्त्रता आन्दोलनमा छिमेकी राज्य र त्यहाँका बासिन्दाहरूको योगदान र विवरण दिनमा सफलता पाएका छन् । यसरी डा. रेग्मीले जति ठूलो परिश्रम, खर्च, प्रयास, प्रकाशनका साथै लेखन कार्य गरे यसलाई प्रशंसनीय कार्य मान्नु पर्दछ ।

६.३.२.४ ह्विदर नेपाल

D.R. Regmi, **Whither Nepal**, Kathmandu: Publisher not mentioned, 1952, p. 181.

डा. डिल्लीरमण रेग्मीद्वारा ई. १९५२ मा नेपाल कता ? भन्ने अंगेजी भाषाको

---

[३९६] **ऐजन**, पृ. २११-२६१ ।

इतिहास मूलक कृति **ह्विदर नेपाल** नामक पुस्तक प्रकाशित गरेका थिए । उक्त पुस्तक नेपालको तत्कालीन परिस्थिति अवस्थाको विवरण दिन अन्यन्तै सफल रहेको मानिन्छ । प्रस्तुत कृतिको प्रस्तावनामा नेपाल विश्व राजनीतिमा अनभिज्ञ रहेको र विश्वलाई पनि नेपालका बारेमा अत्यन्तै कम जानकारी रहेको प्रसङ्गसहित आरम्भ गरिएको छ । मध्ययुगीन वातावरणबीच अध्यारोमा रहेको यो सानो देशमा अज्ञानताका कारण विभिन्न क्षेत्रमा सुधार ल्याउन निकै समय लाग्ने अवस्था रहेको प्रसङ्ग व्यक्त गरिएको छ । त्यस्तो वातावरण हटाउन निकै लामो समय लाग्ने जसलाई निकै कडा परिश्रम गर्नुपर्ने हुन्छ भनिएको छ र आधुनिकताको प्रवेश गराई प्रजातान्त्रिकरण गर्न लामो समय लाग्ने छ र देशलाई प्रगतिमुखी बनाउन सकिने छ । तर अहिले त्यतिबेला नेपालले ठूलो समस्याको सामना गरिरहेको छ भने अन्य छिमेकी देशहरू मध्यकालीन वातावरणबाट मुक्त भइसकेको अवस्थामा नेपालमा मध्यकालीन अन्धकारयुगीन अवस्था रहेको छ । त्यस्तो अवस्थालाई जस्ताको तस्तै देखाउन र सम्पूर्ण पाठकहरूसमक्ष नेपालमा आएको सुधारात्मक सङ्केतलाई सोच्दै विश्वका उपनिवेशवादी देशहरूले नेपालको सामरिक महत्त्वको नाम उठाउन लालायित रहेको अवस्थालाई देखाइएको छ । नेपालमा प्रजातन्त्रको चाहना नेपाली मात्रका लागि नभई विश्वभरिका मुलुकलाई रहेको छ । निरङकुशताका विरुद्ध युद्ध गर्ने विदेशीले पनि यही प्रतिक्रिया व्यक्त गर्दछन् । नेपालभित्रको आन्दोलनमा नेपाली र विदेशीले गरेको संघर्षलाई डा. रेग्मीले स्पष्टसँग वर्णन गरेका छन् । विदेशमा त्यसको असरका बारेमा चर्चा गरिएको छ ।

प्रस्तुत कृतिमा जम्मा दशवटा परिच्छेदहरू रहेका छन् । हाम्रा संघर्षका अपवादहरूबाट सुरु गरिएको र राणा शासनको विभिन्न पक्ष र क्रियाकलापको वर्णन पहिलो र दोस्रो परिच्छेदमा गरिएको छ भने तेस्रो परिच्छेदमा जहानिया राणा शासनको अन्त्यसम्बन्धी प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ । पुस्तकको चौथो परिच्छेदमा नेपालमा सुधारका सवालहरू र साम्यवादी विरोधी क्रियाकलापहरूको वर्णन गरिएको छ । यसैगरी पाँचौ परिच्छेदमा समस्याको निकासलाई बुँदागत रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ भने पार्टीका सामाजिक संरचना र यसका समर्थकहरू यसका कार्यहरू र योजनाको चर्चा गरिएको छ । छैटौं परिच्छेदलाई सारसंक्षेपको रूपमा लेखलाई संभार गरी प्रस्तुत गरिएको छ भने सातौं परिच्छेदअन्तर्गत नेपाली लोकतान्त्रिक आन्दोलन, यसका विशेषता र उपलब्धीलाई समेट्ने प्रयास गरिएको छ । पुस्तकको आठौं परिच्छेदमा सामाजिक क्रान्तिको सन्दर्भ र हामो भविष्यका बारेमा चिन्तन-मननसहित पुस्तकलाई आकर्षक पारिएको छ । नेपाल र भारतको परिचय, सम्बन्ध र अवस्थाको व्यापक रूपमा वर्णन गरी नवौं परिच्छेदलाई समेटिएको छ भने दशौं परिच्छेदमा **अब नेपाल कतातिर ?** भन्ने शीर्षकबाट पुस्तक नामाकरणको सिङ्गो रूपलाई सार्थक बनाउने प्रयास गरिएको बुझिन्छ । राणा शासनको विभिन्न पक्षको वर्णन त्यसपछिको शक्ति हस्तान्तरणका बारेमा चर्चा गरिएका छन् । त्यतिबेला श्री ५ त्रिभुवनलाई

राणाहरूले भोग गरिआएको अधिकार प्रदान गरेको र अन्तरिम सरकारको क्रियाकलापको पनि वर्णन गरिएको छ । नेपालको सम्बन्ध भारतसँग कूटनीतिक रूपमा रहेको प्रसँगलाई थप उल्लेख गरिएको पाइन्छ । तत्कालीन घटनाहरूको विशेष विवरण प्रामाणिक आधारमा दिइएको छ । नेपालमा विद्यमान मध्यकालीन पद्धतिलाई नवोदित युवाहरूले जरैदेखि बदल्न चाहन्थे र उनीहरू युद्ध झेल्न चाहन्थे । त्यस्ता नेपालका समस्या र समाधानका विषयलाई ठीक विश्लेषण गरी उचित मार्गनिर्देशन गर्ने चाहना लेखकले राखेका छन् । पाठकलाई त्यस्ता सबै कुरामा स्पष्ट होस् भन्ने उद्देश्यले डा. रेग्मीले यस प्रकारको कृति तयार पारेका होलान् भन्न सकिन्छ । नेपाल अद्यापि किन त्यस्तो अवस्थामा पुग्यो र प्रजातान्त्रिक आन्दोलन गर्ने नेपालीलाई धारणा आएन ? राणा शासन युगौंसम्म रहीरहने मध्यकालीन ढाँचाको शासन पद्धति थियो । त्यसलाई विरोध गर्नका लागि पहिलोचोटि कुटनीतिक दवाव दिने कार्य भारत/दिल्लीले गरेको छ तापनि भारतले सिधै राणाहरूलाई चिढाउन भने खोजेका थिएनन् । लेखकले यस कृति तयार पार्नका निम्ति कुनै कही कतैबाट आग्रह नरहेर नेपालको इतिहासलेखनको क्रमवद्धतालाई निरन्तरता दिई लेखनकार्य समातेका मात्र छन् । यसलाई पाठकले पढेर आवश्यक जानकारी लिन सुझाव दिन दिनका निम्ति लेखकले आग्रह पनि गरेका छन् । नेपालको इतिहासमा देखिएका केही त्रुटीपूर्ण प्रसङ्गहरूलाई सच्याएका डा. रेग्मीले पाठकहरूलाई प्रस्तुत कृति पढिदिने आग्रह पनि गरेका छन् ।

डा. रेग्मीले तत्कालीन नेपालको दयनीय अवस्थालाई सफलतापूर्वक चित्रण गरी राणाहरूको वर्णन गर्दै पाठकलाई उत्सुकता हुने गरी रोचक रूपले प्रस्तुत गरेका छन् । विवरणमा रेग्मीले आफ्नो वैयक्तिक तर्क र अवधारणाहरू पनि प्रस्तुत गरेका छन् । विशेष गरी नेपालीहरूको खस्कँदो अवस्थालाई उनले सफलतापूर्वक प्रस्तुत गरेका छन् भने गरीब, अज्ञानी, अशिक्षित तथा पछौटेपनाको चित्रण झल्किएको छ । कृतिमा नकरात्मक कुरालाई मात्र प्रस्तुत नगरी सकारात्मक कुरालाई पनि आफ्नो कृतिमा स्थान दिइएको पाइन्छ । मध्यकालीन सामन्ती प्रथाको अवशेष राणाकालमा रहेको र जनता पिल्सिएका प्रसङ्गहरूलाई तत्कालीन वातावरणको प्रभावको रूपमा लिइएको छ । राणा शासनको अन्त्यपछि देखिएको आन्तरिक अवस्था र अन्तरिम कालको विषयमा पनि उनले लेख लेखेका छन् । राजा त्रिभुवनको प्रत्यक्ष शासनको पनि स्रोतहरूका आधारमा पुष्टि गरेका छन् भने भारतीय दृष्टिकोणको विषयमा नेपाललाई पृथक स्वतन्त्र राष्ट्रको रूपमा नहर्ने दोषीको आँखाले टिप्पणी गरेका पाइन्छन् । भौगोलिक विषयमा नेपाल पृथक रहेको आर्थिक पछौटेपन, भौतिक र भौगोलिक रूपले स्वर्ग भएपनि सामाजिक रूपले कमजोर रहेको टिप्पणी गरिएको छ । पृथकीकरणले गर्दा नेपाल पछाडि परेको भारतमा शासन गर्ने बेलायतीहरूले नेपाललाई आधुनिकतापट्टि जान नदिएकोले नेपाल एउटा झ्यालखाना जस्तो रहेको टिप्पणी पनि गरिएको पाइन्छ । त्यसैले नेपालीलाई अंग्रेजहरूले **भिल्लर जंगली** को संज्ञा दिएका थिए ।

गरिबी र पछौटेपनका कारण, विकास र निर्माण नभएको हुनाले ब्रिटिश सेनामा नेपाली युवाहरू जान बाध्य थिए । त्यतिमात्र नभई विभिन्न प्रकारका शारीरिक श्रमका लागि नेपाली युवाहरू भारत पस्न बाध्य भए । नेपालीको गरिवी र पछौटेपनले गर्दा कुनै पनि उन्नति र विकासको लहर देशमा पस्नै पाएन । नेपालमा काश्मीर झै पर्यटकहरूको भीड लाग्नुपर्नेमा यसलाई पृथक गर्ने नीति भएबाट यो विश्वको परिस्थितिभन्दा विल्कूलै भिन्दै अवस्थामा पुगेको थियो । तसर्थ नेपाल जस्ताको तस्तै रहन गयो । डा. रेग्मी राणा विरोधी रहेको कुरा उनको लेखनबाट पनि स्पष्ट हुन्छ । काठमाडौं मुलुकको राजधानी भएकोले उपत्यकालाई सभ्यताको केन्द्र मानिन्थ्यो । राणाहरूको स्वभाव मोजमस्ती र अयासी तथा स्वार्थीपनाले गर्दा काठमाडौंका मानिस पनि स्वाभमान विहिन दासजस्ता भएका थिए । त्यो दासता मनोवृत्ति नेपालीमा अझै पनि रहेको कुरा डा. रेग्मीले स्पष्टसँग लेखिदिएका छन् । तत्कालीन नेपालको निरङकुशतन्त्रमा राणाहरूले जनताको ज्यानको कुनै मूल्य नराखी व्वाँसाले झैं नेपालीको श्रम शोषण गर्ने संस्कार विकसित भएको कुरा उल्लेख छ । व्यापारको पनि त्यति धेरै विस्तार हुन नपाएकोले स-साना कवलहरू राखेर व्यापार गरिन्थ्यो र सामाजिक चालचलन पनि कुनै परिवर्तित नभई रुढीवाढी रूपमा रहेको कुरा उनले लेखेका छन् ।

राणाहरूको पारिवारिक जीवन, आपसी व्यवहार, प्रवृत्ति, धारणाको स्पष्ट चित्रण हुनुका साथै त्यतिबेला नेपालमा गलत तरिकाको राणाहरूको हुकुमी शासन, गैह्र जिम्मेवार, अमर्यादित तथा सभ्यताविहिन परिस्थितिको विकास भइरहेको थियो । त्यस बेला बेलायती राजदूत र भारतीय राजदूत भन्नु एउटै भएको कुरा डा. रेग्मीले उल्लेख गरेका छन् । नेपालमा पहिलोचोटी जहाज आएको वि.सं. २००६ मार्ग २६ गतेलाई उनले १९५० भनेका छन् । नेपाल यू.एन.ओ. मा सदस्यताको लागि निवेदन गरेको कुरा पनि उल्लेख गरेका छन् । भारतमा ब्रिटिश शासन छँदा कसरी नेपाल स्वतन्त्र बन्न सक्दथ्यो भन्ने कुरा उठाई बीचैमा छोडिएको छ । नेपालको परराष्ट्र नीतिको सम्बन्धमा पनि वर्णन गरिएको छ । ई. १९२३ को सन्धिको प्रसङ्ग उठाइएको छ । उनको लेखनको अधिकांश परिश्रम राणाहरूकै आलोचना गर्नमा खर्च गरिएको पाइन्छ । भारतीय सेनामा गएका गोर्खालीका राष्ट्रिय भावनाको जागृति आएको र भारतीय स्वतन्त्रता आन्दोलन देखेका ती सिपाहीहरूले नेपालमा पनि त्यसको प्रभाव ल्याएको विवरण डा. रेग्मी उल्लेख गरेका छन् । भारतीयहरूले स्वतन्त्रता संग्राम दमन गर्ने कार्यमा भारतीय सिपाहीहरूलाई दिएको आज्ञा उल्लङ्घन गरेका थिए भने नेपाली सिपाहीले अंग्रेजको आदेश पालना गरेका थिए । भारत स्वतन्त्रता पछि पनि गोर्खालीहरू नवनिर्मित सरकारप्रति बफादार रहेका थिए । राणा विरोधीहरूलाई सामन्तहरूले मद्दत नगरेको, पृथ्वीनारायण शाहपछि नेपालको राजदरबारमा षड्यन्त्र र प्रपञ्च चलेको र १९३८ वि.सं. को पर्वमा नेपालमा पहिलो जनताको विद्रोह भएको भनी डा. रेग्मीले दावी गरेका

छन् । त्यस विद्रोहमा धीरशमशेरले आफ्ना विरोधीहरूलाई नष्ट पारेका थिए । तर त्यो राणा विरोधी विद्रोह नभई पारिवारिक षड्यन्त्र मात्र थियो । त्यो विद्रोह सफल हुन सक्ने संगठित तवरको विद्रोह हुन सकेको थिएन । प्रचण्ड गोरखा र प्रजापरिषद् मात्र त्यस्ता संगठनहरू थिए जसले राणा शासनलाई अन्त्य गर्न चाहन्थे । प्रचण्ड गोरखा र प्रजापरिषद् दुवैलाई कडा र निर्दयतापूर्वक दमन गरियो । धेरै निरपराधीहरूलाई सजायँ गरियो र संकुचित व्यवहार देखाइयो, राणा विरोधीहरूलाई अस्वस्थ ठाउँमा बन्दी बनाइयो, कोर्राहान्ने र ज्यान मार्ने काम समेत राणाहरूबाट भयो । नेपालीहरूले कानून र शासनको मान्यता गर्न छोडे । राणाहरूले अवैधानिक कार्वाही गर्न थाले । जेलखानको अवस्थाका बारेमा पनि डा. रेग्मीले सफलतापूर्वक वर्णन गरेका छन् ।[३९७]

राणाकालीन नेपाली जङ्गी र निजामती कर्मचारीको तलबका विषयमा पनि उल्लेख छ । त्यसैगरी न्यायिक, शैक्षिक, धार्मिक, गुठी, संस्थाहरूका कर्मचारीको तलव अत्यन्त न्यून थियो । राष्ट्रिय निर्माणको कार्य भएकै थिएन । राजनीतिक रुचि भएका डा. रेग्मीले राणाहरूको अन्याय अत्याचारलाई भित्रैबाट खोतलिदिएका छन् । वैयक्तिक र गैहजिम्मेवार शासन रहेको राणाकालमा राष्ट्रका समस्याका बारेमा कुनै चासो रहँदैनथ्यो । राणाहरूको काम शासनबाट अधिकतम व्यक्तिगत लाभ उठाउनु मात्रै थियो । जनस्तरमा कुनै पनि राहतको कुरा हुँदैनथ्यो । हुलाक तथा सञ्चार पनि प्रभावकारी र अत्याधुनिक थिएनन् । राजाको जेठो छोरो र प्रधानमन्त्रीको जेठो भाइका क्रम वंश उत्तराधिकारी चल्ने कुराले राष्ट्रिय पुँजीको एकोहोरो शोषण भएको थियो । राणाहरूले लिएको रकमको लेखापरीक्षण गराइएको थिएन । राणाहरूले त्यसरी शोषण गरेको रकमबाट युवतीहरू जम्मा गरी यौनशोषण गर्दा पर्याप्त खर्च गर्दथे । त्यसबाट देशको उन्नति हुन सक्तैनथ्यो । डा. रेग्मीले राणाकालीन षड्यन्त्रहरूका बारेमा लेखेका छन । ई. १९३४ को विद्रोहका बारेमा रामशमशेरले असफल विद्रोह गरेका र 'A' class का राणाहरूलाई अपदस्थ गराउने गरी चन्द्रशमशेरका छोराहरूलाई सत्तामा जान नदिने षड्यन्त्र भएको कुरा लेखेका छन् । जुद्धशमशेरलाई जहिले पनि पैसाले खाँचो पर्ने हुँदा आफ्नी रखौटीहरूलाई रकम नपुग भएको गुनासो गर्दा चन्द्रशमशेरका छोराहरूले रकम उपलब्ध गराउँथे । मठ्याहा सन्तानले गद्दी नपाउने भएपछि मोहनशमशेरलाई श्री ३ हुने अवसर मिल्यो । मोहनशमशेरको व्यक्तिगत चरित्र र प्रकृतिका बारेमा पनि उल्लेख गर्दै आफू प्रशस्त धनी भएकाले राष्ट्रिय ढुकुटीको दुरूपयोग नगरेको तर्क डा. रेग्मीले उठाएका छन् । राणाहरू सामन्ती प्रवृत्तिका हुनाले त्यस्तो हुन गएको भनिएको छ । मोहनशमशेरले समयानुकूल कदम नचालेको हुनाले उनी असफल हुनुपर्‍यो र नेपालमा क्रान्ति भएको थियो । बबरशमशेर जस्ता अनुदारवादी व्यक्तिहरूले गर्दा नेपालमा परिवर्तन हुनसकेको कुरा डा. रेग्मीले लेखेका छन् । जेष्ठ राणाहरू र अनुदारवादी ग्रुपले नै नेपालमा प्रजातन्त्रको स्थापना गराउन चाहन्नथ्यो ।

[३९७] डि.आर. रेग्मी, **ह्विवदर नेपाल**, काठमाडौं : प्रकाशक उल्लेख नभएको, ई. १९५२, पृ. १७५-१७७ ।

डा. रेग्मीले नेपाल राष्ट्रका निर्माता पृथ्वीनारायण शाहले नेपालको एकीकरण र शाहवंशीय प्रत्यक्ष शासन सुरु गरेपछि राजाहरू सर्वशक्तिवान थिए भने राणाहरूको उद्‌य भएपछि भने राजा शक्तिहीन रहन गएको कुरा लेखेका छन् । राजा त्रिभुवनका बारेमा डा. रेग्मीले कडा टिप्पणी गरेपनि त्यस्तो भएको पाइन्न । तर २००७ सालको क्रान्तिपछि राजा त्रिभुवन केही कडा स्थितिमा रहेको जानकारी हुन्छ तर पहिले त्यस्तो थिएनन् । उनले राणा गुप्तचरहरूलाई दरबारभित्र प्रवेश निषेध गरेका थिए । सेनामा राणाहरू उच्चपदमा रहेको वर्णन गरिएको छ । यसरी राजाको अवस्था, राणाहरूको क्रियाकलाप र सेनाको स्थिति आदि वर्णनले पहिलो परिच्छेद भरिएको पाइन्छ ।

दोस्रो परिच्छेदमा २००७ सालको क्रान्तिका अवगुणहरूको डा. रेग्मीले चिरफार गरेका छन् । त्यसमध्ये नेपालीहरूले अत्याचारी राणा शासनको पक्षमा युद्ध गरेको प्रसङ्गलाई प्रमुख मुद्दा बनाइएको छ । मानिसको चारित्रिक शुद्धतालाई सङ्केत गर्दै नेपाली राजनीतिज्ञ भ्रष्ट र अनैतिक भएको टिप्पणी गर्न उनी पछि परेका छैनन् । नेपालमा प्रजातन्त्र ल्याउनमा विशेष गरी मध्यमवर्गीयहरू भूमिका महत्त्वपूर्ण छ भन्ने कुरा र सामाजिक-आर्थिक अवस्थामा पिछडिएको, उद्योगको पूर्वाधार नरहेको, कृषि र पशुपालनमा नयाँ नीति नअपनाइएको पाइन्छ । मध्यमवर्गको हितका लागि कुनै कार्यक्रम नल्याइएको, धनी वर्ग र राणा परिवारका मानिसहरू स्वतन्त्र र छाडा भइरहेको, उनीहरूले भारतीय बैंकमा रकम जम्मा गरेका र वहुमूल्य रत्नहरू विदेशमा राखिएको विषयलाई पनि डा. रेग्मीले सङ्केत गरेका छन् । नेपालमा मध्यम वर्गीय जनताको संख्या कम भएकोले अधिकांश मानिसहरू विदेशमा गइ सानो र निम्न स्तरका काम गर्नुपरेको अवस्थालाई डा. रेग्मीले गम्भीरता साथ उठाएका छन् । उनीहरूले भारतमा भएको परिवर्तनको कारण पनि बुझ्न सकेका थिए । डा. रेग्मी राजनीतिका विशेषज्ञ पनि भएकाले पढ्न गएका नेपाली विद्यार्थीको राजनीतिक चालवाजी जान्दथे र आफ्ना ससुरालाई त्यसको खबर गर्दथे । उताबाट राणाहरूले त्यसको सूचना पाउथे र नेपालीमाथि राणाहरूले शङ्का गर्दथे । श्री ५ त्रिभुवनलाई भद्र, प्रजाप्रेमी र प्रजातन्त्र प्रेमी भनेर प्रस्तुत पुस्तकमा केही विरोधावास कुराहरू पनि प्रस्तुत गरेका छन् । विशेषगरी श्री ५ त्रिभुवनको विषयमा उनको टिप्पणी कही कतै राम्रो र कही आलोचनात्मक रूपमा पाइन्छ । उनले नेपालमा प्रजातन्त्र स्थापना कुन मार्गबाट सम्भव छ भन्ने कुनै खाका प्रस्तुत गर्न सकेका छैनन् । राजनीतिज्ञको क्षमता त्यस पक्षमा पनि रहनुपर्ने हुन्छ ।[३९८]

दोस्रो परिच्छेदमा राणा शासकलाई नेपालीहरूको अज्ञानताप्रति जिम्मेवार रहेको हुनाले समर्थन जनाए पनि त्यसमा लागेका मानिसहरूप्रति डा. रेग्मीले शङ्का व्यक्त गरेका

---

३९८ सूर्यविक्रम ज्ञवाली, **नेपाली क्रान्ति**, काठमाडौं : नेपाल एसियाली अनुसन्धान केन्द्र, २०५७, पृ. ६-३७ ।

छन् । नेपालमा प्रजातान्त्रिक सरकार स्थापना गर्न मध्यमवर्गीय व्यक्तिहरू संगठित हुनुपर्ने कुरालाई जोड दिई त्यस कुरालाई सङ्केत गरेका छन् । नेपालमा क्रान्ति सफल हुनका लागि मध्यमवर्गका जनताहरू कृषिमा संलग्न रहनुपरेबाट सामाजिक अवस्थामा परिवर्तन हुन नसकेको हुनाले प्रजातन्त्रको स्थापनामा बाधा पर्न जाने कुरामा जोड दिइएको देखिन्छ । अधिकांश नेपालीहरूको स्वदेशी स्रोतबाट आयआर्जन गर्न सम्भव नरहेकोले नेपालीहरूले विदेशको मुख ताक्नुपर्ने बाध्यता रहेको र धनी सम्पन्न शासकहरूले आफ्नो पुँजी विदेशी बैंकमा लगेर जम्मा गरेका हुनाले नेपाल खोक्रो मुलुकको रूपमा परिणत हुँदै गएको कुरालाई समेत डा. रेग्मीले सङ्केत गरेका छन् । त्यस्तो क्रियाकलापले गर्दा नेपालमा निम्न वर्गको अवस्था झन बिग्रिदै रहेको सामन्ती वर्गको अवस्था झन सम्पन्न हुँदै गएको कुराको टिप्पणी गरेको पाइन्छ । निम्नवर्गीय नेपालीहरू जीविकाका लागि भारततिर पलायन हुनुपर्ने बाध्यता रहेको प्रसङ्ग औल्याइएको छ । परिणामस्वरूप नेपालमा क्रान्ति सफल भएपनि स्थिर रूपमा यसले कार्य गर्न सक्नेछ भन्ने कुरामा संका गर्नुपर्ने देखिन्छ । यसरी नेपाललाई यस्तो शोचनीय अवस्थाको चित्रण गरेपनि त्यस समस्याको समाधानको उपायहरू उल्लेख गरेको पाइएको छैन । राणाशासकहरूको विरोधमा निर्वाशित गरिएका राणा परिवारका उपेक्षित सदस्यहरूबाट भएको कुरालाई डा. रेग्मीले औल्याएका छन् । ती उपेक्षित राणाहरूले भारतमा नेपाली प्रजातन्त्र कांग्रेस स्थापना गरेर नेपाली राजनीतिको पवित्रतालाई विगारेको टिप्पणी गरिएको छ । उनको भनाईमा पहिले भारदार रहेका राणाहरूले गरेको क्रान्ति सफल होला भन्ने विश्वास नरहेको कुरा उनीहरूका नोकरचाकरहरू पछि लागेर गरेको संगठन आदर्श हुन नसक्ने भएपनि त्यो अभियान मात्रको रहने कडा टिप्पणी गरेका छन् । नेपालमा प्रजातन्त्रको स्थापनार्थ राणा परिवारभित्रका मानिसबाट सम्भव नभएको भन्ने आशय उनको रहेको पाइन्छ । त्यसरी नेपालमा प्रजातन्त्रको लहरमा राणाहरूको एक भाग तथा वी र सी ल्कासका राणाहरू प्रवेश हुनु भविष्यमा कल्याणकारी हुन नसक्ने ठहर उनको छ । नेपाली सेना र कर्मचारीमा पकडरहेका ती निर्वाशित राणाहरूले नेपालमा प्रजातन्त्रको स्थापना गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ भन्ने कुरा असम्भव भन्ने एकोहोरो तर्क डा. रेग्मीको देखिन्छ । आफ्ना विरोधीहरूलाई ज्यादै तल्लो र न्यून मूल्याङ्कन गर्नु उनको राजनीतिक पूर्वाग्रह हो भन्न सकिन्छ ।

नेपालको सरकार चलाउनमा नेपालीहरू दक्ष र योग्य नरहेका, पार्टीहरू दुषित षड्यन्त्रमा लागेका, दलहरू भारतीय राजनीतिको प्रभावमा परेका, नेपालको निजामति सेवा भारतको जस्तो दक्ष जनशक्ति नरहेको कारणले नेपालमा प्रजातन्त्रको विकास हुन नसकेको भन्ने टिप्पणी लेखकले गरेका छन् । श्री ५ त्रिभुवन भारतको आडमा नेपालमा शासन गर्दैछन् । त्यसले नेपालको हालको आन्तरिक स्थिति कमजोर बनाएको छ । तत्कालीन नेपालका राजाको सल्लाहकार नै भारतीय राजदुत भएको हुनाले त्यो कुरा आंशिक सत्य

मानिन्छ । नेपालको मन्त्रीमण्डल निर्माण गर्नमा दिल्लीको सिफारिस लिने परम्परा चल्न थाल्यो । जवाहरलाल नेहरू नेपालका पनि निर्णायक व्यक्तित्व भएकोले नेपालले आफ्नो शासन आफैं कसरी गर्दैछ भन्ने प्रश्नचिन्ह उनले खडा गरिदिएका छन् । मध्यकालीन सामाजिक र आर्थिक पक्षलाई परिवर्तन गरी आधुनिककाललाई आह्वान गर्ने लक्षण नदेखिएको भन्ने टिप्पणी पनि डा. रेग्मीले गरेका छन् । नेपालमा अझै धेरै बलिदानी नेताहरूको योगदानको आवश्यक भएको कुराको सङ्केत गरिएको पाइन्छ । नेपालको चारैतिर अभाव, चुनौति र समस्याहरू रहेकाले आधुनिककालमा विकसित रूपमा प्रवेश गर्न धेरै अभ्यास गर्न बाँकी रहेको र नेपाली शासकहरूमा व्यक्तिगत अहं रहेको डा. रेग्मीको कथन छ । वि.सं. २००७ सालको क्रान्तिपूर्वको यथार्थ स्थितिको चित्रण गर्न डा. रेग्मीले सफल देखिन्छन् । उदाहरणको लागि राणाकालीन समाज, अर्थतन्त्र, संस्कृत शिक्षा तथा जनजीवनको चर्चा आदिलाई लिन सकिन्छ । राणाकालमा मानिसहरू लज्जापूर्ण र डरपोक अज्ञानी स्वभावको प्रवृत्तिका थिए । क्रान्तिका अवगुणहरूका बारेमा पनि टिप्पणी गर्दै केही नेताहरूको व्यक्तिगत आलोचना पनि गरिएको छ । राणाहरूको विरोधमा विभिन्न संगठनमा लागेका मानिसहरूलाई अँध्यारोमा रहेका र स्पष्ट कार्यक्रम र नीति रहित, असंगठित, क्रियाकलापमा रहेको, अवज्ञा, अनुशासनहीन र भारतीय राष्ट्रिय कांग्रेसको जस्तो मजवुत संगठन हुन नसक्ने जस्ता आलोचना गरिएको पाइन्छ ।

तेस्रो परिच्छेदमा डा. रेग्मीले राणा शासनको अन्त्य भएको प्रसङ्ग उल्लेख गर्दै राणाहरूले दमनकारी शासन गरेका हुँदा, पीडित जनताहरूबाट विद्रोहको ज्वाला उर्लेको थियो । तर त्यो असन्तोषको ज्वाला भने असंगठित र विविध प्रकृतिको थियो । नेपालीहरू पुरानै ढाँचाले विरोध गरेका र भ्रष्ट राणाहरूको शासनबाट सन्तुष्ट नरहेको हुनाले क्रान्तिमा लागेका कुरालाई राम्ररी प्रकाश पारिएको छ । तर भारतमा स्वतन्त्रताको लहर बाहिरबाट चलेकोले राणाहरूले भारतीबाट अंग्रेजहरू फर्किसकेकाले सहयोग पाउने आशा थिएन । त्यस्तैगरी चीनको क्रान्तिकारी सरकार पनि राणाहरूको विरोधीको रूपमा रहेकोले त्यताबाट पनि समर्थन पाउने कुनै सङ्केत थिएन । नेपालमा अब सामन्ती प्रथामा आधारित शासन रहने कुनै वातावरण बाँकी रहेन । राणाहरूको समर्थनमा प्रजातन्त्र विरोधी सेनाको प्रयोग गरिए पनि सबै सेनाले राणाहरूको समर्थन गरेनन् । राणा शासन हटेर पनि त्यसबाट हुन सक्ने खतरा टरेको थिएन । भारतबाट राणाहरूलाई कतैबाट समर्थन मिल्न सक्तथ्यो । नेपालका नेताहरू स्वार्थी र प्रशासनिक दक्षताको अभाव रहको आदि टिप्पणी डा. रेग्मीले गरेका छन् ।

चौथो परिच्छेदमा नेपालमा प्रजातन्त्र आएपछि, साम्यवादी विरोधी नीति फैलाइएको र राजनीतिको परिदृश्यलाई सचित्र उतार गरिएको छ । प्रजातन्त्रको स्थापनापछि पनि राणा समर्थकहरूले पूर्ण प्रजातन्त्र तथा अत्याधुनिक सुधारहरूको माग राख्दै खुला रूपमा हिंड्न

पाएका थिए । उनीहरूको अन्तरमन स्वच्छ नरहेको टिप्पणी गरिएको छ । नेपाल प्रजातन्त्र पार्टीको विषयमा पनि डा. रेग्मीले सकरात्मक वर्णन गरेका छैनन् । प्रजातान्त्रिक कांग्रेसमा असन्तुष्ट राणाहरू रहेको र राणा तथा चाटुकारहरूको जत्थामात्र रहेको थियो भनिएको छ । यसरी तत्कालीन समसामयिक नेपाली राजनीतिको परिदृश्यलाई जस्ताको तस्तै उतार्न लेखक सफल मानिएका छन् । नेपालमा प्रजातन्त्रको बिहानीसँगै राजनीतिक नेताहरूबीच नेतृत्वको विवाद सुरु भयो । त्यसैगरी तत्कालीन भारतका प्रजातान्तिक प्रधानमन्त्री पं. जवाहरलाल नेहरूको नेपालप्रतिको वक्तव्य माथि आपत्ति जनाइएको छ । उक्त वक्तव्यमा **नेपाल भौगोलिक रूपले भारतीय भूभागमा पर्छ** भन्नु नै थियो जसको आशय नेपालको स्वतन्त्रतालाई कुनै महत्त्व नराखेको स्पष्ट हुन्थ्यो । नेपालबाट लाभ उठाउने मात्र भारतीय नेताको नीति हुनुहुँदैन । नेपालीहरूको संप्रभूअधिकार भारतीयहरूबाट बञ्चित गराउन नहुने, भारतीयहरूले नेपालमा पनि प्रजातन्त्र सुदृढ बनाउन मद्दत गर्नुपर्छ । त्यसबाट लेखक नेपालका राष्ट्रप्रेमी लेखक रहेको पुष्टि हुन्छ । नेपालमा प्रजातन्त्र बलियो नभएमा साम्यवादले जरो गाड्ने छ भन्ने धारणा डा. रेग्मीको छ । राणाहरू र प्रजातान्त्रिक नेताहरूको टिप्पणीबाट डा. रेग्मीको सहानुभूति साम्यवादीप्रति देखिन्छ । तर पनि उनी साम्यवादी विरोधी पनि देखिन्छन् भन्ने कुराको अवस्थामा साम्यवाद उपयुक्त नभएको र त्यो जनविरोधी र प्रजातन्त्र विरोधी राजनीतिक दर्शन हो भनेका छन् । प्रस्तुत कृतिका दोस्रो, तेस्रो र चौथो परिच्छेद राणा शासनको पतन हुनुभन्दा ६ महिना अगाडि लेखेकाले सोहीअनुसारको वर्णन र कथन भएको पाइन्छ ।

पाँचौं परिच्छेदमा डा. रेग्मीले सारांश गर्दै द वे आउट निकास भन्ने टिप्पणी र व्याख्या समेत गर्दे बाह्य सहयोगबाट आन्दोलन चलेको र आन्तरिक प्रेरणाबाट जागरण आएको कुरा लेखेका छन् । नेपालमा परिवर्तन नेपाली कै प्रयत्नबाट हुनुपर्ने वास्तविकतालाई डा. रेग्मीले समेटेका छन् । नेपालीहरूले राणा शासनलाई पुरानो भएको र प्रजातन्त्र तत्कालीन आवश्यकता रहेको, सामन्ती तानाशाहको युग गुज्रिसकेको कुरा महसुस गरिसकेका थिए । राणाहरूको विरुद्ध आन्दोलनमा जाँदा कुन-कुन चरणबाट गुज्रनुपर्ने हो भन्ने कुरा नेपालीलाई थाहा थियो । सर्वप्रथम जनजागरण आवश्यक पर्ने, संगठन दक्ष हुनुपर्ने, जनतालाई सुसूचित गराउने आदि प्रसङ्ग डा. रेग्मीले उल्लेख गरेका छन् । संघर्ष, चेतना संगठन नै सामन्तवादको अन्त्य गर्ने कडी हो । जनलहर, चेतना जागरण, जनचाहनाको कुरालाई पनि यस कृतिमा स्थान दिइएको छ । तुल्सीमेहरको चर्खा आन्दोलनलगायतका विभिन्न साना खाले आन्दोलनहरूलाई राणाहरूले पहिलेबाटै रोक्तै आएका थिए । दलको संगठन, मध्यमवर्गको अवस्था, राणाहरूको मस्ती जीवनको चित्रण डा. रेग्मीले गरेका छन् । दलका बारेमा सहानुभूति देखाउने, अनुशासन कार्य, क्रान्तिकारी जत्था, व्यवहारिक र सैद्धान्तिक पक्षको विवेचना गरिएको छ । प्रजातान्त्रिक अधिकारका

लागि सामूहिक प्रयत्न महत्त्वपूर्ण हुने हुँदा व्यक्तिगत प्रयासले त्यसलाई असर गर्न सक्तैन भन्ने टिप्पणी गरिएको छ । व्यक्तिगत हिंसालाई ध्वंशात्मक कार्य मानिने छ भने सामूहिक प्रयत्नलाई प्रजातन्त्रक प्रयास भनिन्छ । आन्दोलन र संगठन, परिचालनको काम एउटा समूह र भीडले गर्न सक्तैन जसलाई नेतृत्वले डोऱ्याउनु पर्दछ । हाम्रो जस्तो पिछडिएको समाजमा राम्रो र सक्षम नेता चाहिन्छ । नेतृत्वको छनौट गर्दा विचार पुऱ्याउनु पर्छ । दलको उद्देश्य परिपूर्ति गर्ने कार्यक्रम र नीति सिद्धान्त चाहिन्छ, प्रभावशाली व्यक्तित्वको आवश्यकता त्यसबेला पर्दछ, अवसरवादीहरूबाट पार्टी र समूह पृथक राख्न सक्नुपर्छ । अवसरवादीहरूबाट नेपालीले खूवै दुःख पनि पाएका छन् । कुनै व्यक्तिको स्वचालित प्रजातन्त्र मात्र प्रजातन्त्र नहुने प्रसङ्ग सहित टिप्पणी गरिएको छ । कतिपयलाई धोकाबाजी र स्वार्थी व्यक्तिहरू भनिएको छ तर नाम भने उल्लेख गरिएको छैन । दलका लागि योग्य र अयोग्य व्यक्तिको छनौट गर्ने तरीका धोका, अनियमित, अस्थीर, स्वार्थी, ध्वंशात्मक व्यक्तिहरू हुनु नहुने, शक्तिमा मात्र जान चाहने व्यक्ति प्रजातन्त्रमा प्रवेश गराउन हुने आदि तत्कालीन परिवेश र प्रवृत्तिलाई औल्याइएको छ । राजनीतिक चेतना नहुनु मानिसको ठूलो कमजोरी हो । आन्तरिक विवादमा मुछिएर जाति क्षेत्र र साम्प्रदायिकतालाई प्राथमिकता दिनु हुँदैन । अवसरवादी र क्षेत्रीयवादीलाई पार्टीमा सम्मिलिन गराउनु पार्टी देश र समाजलाई पनि राम्रो होइन भनी सल्लाह र अर्ति उपदेशलाई पनि समावेश गरेका पाइन्छन् ।

तत्कालीन समयमा भारतमा अध्ययन गर्ने नेपालीले भारतीय स्वतन्त्रता संग्राममा पनि भाग लिएका थिए भने अर्कोतिर नेपाली यूवाहरू भारतीय सेनामा संलग्न रही भारतीय आन्दोलनको यथार्थ स्वरूप बुझिरहेका थिए । तिनै प्रजातन्त्रको युद्धमा भारतीय सेनामा काम गर्ने नेपालीलाई प्रयोग गर्न सकिन्छ । विशिष्ट र सक्षम व्यक्तिले उनीहरूको नेतृत्व लिनुपर्दछ । वि.पी. कोइराला गृहमन्त्री रहँदाको समयको आलोचना पनि डा. रेग्मीले प्रसङ्गसहित गरेका छन् । तत्कालीन प्रशासन ज्यादै निकृष्ट भएको, कुशासन चलेको, विवाद चलेको, प्रशासनमा धेरै कमजोरी भएको, षड्यन्त्रको केन्द्र मन्त्रीमण्डल बनेको, षड्यन्त्रबाटै मन्त्रीमण्डल भंग हुनसक्ने सम्भावना रहेको आदि परिस्थितिलाई देखाएका छन् । बालक चिनियाकाजी श्रेष्ठ मारिएको प्रसङ्गलाई डा. रेग्मीले विशेष जोड दिएका छन् । त्यस काण्डमा वि.पि. कोइराला जिम्मेवार रहेको र उनको कमजोरले सो घटना हुन गएको भनी टिप्पणी गरिएको छ । नेपाली कांग्रेसले राणा पक्षीय मन्त्रीहरू हटाएर एकलौटी शासन गरेको भारतीय राजदूतले त्यसको भूमिका निभाएको भएपनि वि.पि. कोइरालाको राजनीतिक संस्कृति नभएको आरोप डा. रेग्मीले लगाएका छन् । नेपाली कांग्रेसमा मातृकाप्रसाद कोइराला र वि.पि. कोइरालाको प्रतिद्वन्दिता चलेपछि कोइराला बन्धुबीच विभाजनको स्थिति आयो भने नेपाली कांग्रेसमा नातावाद र कृपावाद हावी रह्यो । भ्रष्टाचार चरमचूलीमा पुग्यो भने धेरै बजेटले आवश्यकता पूर्ति भएन । लेखक नेपाली

कांग्रेस विरोधी देखिएका र उनको टिप्पणी विचारणीय देखिन्छ । उनको आसयबाट उनले सरकारलाई मद्दतका सट्टा भंग गराउन चाहन्थे भने यदाकदा सिर्जनात्मक सल्लाह दिन्थे भने कोइराला विरोधी भएबाट कांग्रेस शासन र राणाशासनलाई उस्तै ठान्दथे । जसले गर्दा उनको लेखाई र आसयबाट उनलाई राणाहरूका समर्थक थिए भन्न पनि सकिन्छ ।

परिच्छेद सातौंमा डा. रेग्मीले नेपालको तत्कालीन राजनीतिको वर्णन गरेका छन् । नेपाली जनतामा क्रियाशीलता र प्रभावकारिताको अभाव रहेको उल्लेख छ । राणा र निम्न वर्गको बीचमा ठूलो अन्तर भएको नेपालको तत्कालीन सरकार, वि.सं. २००७ को क्रान्ति, राणा शासनको विरोधमा गठन भएको र क्रान्तिपछि पनि सामन्ती संस्कार जान नसकेको, राणाशासन सिर्जित र साम्राज्यवादीद्वारा संरक्षित रहेको, जनाधार नरहेको आदि टिप्पणी गरिएको छ । २००७ सालको क्रान्ति हो वा अभियानमात्र ? भन्ने प्रश्नमा राम्रो मूल्याङ्कन गर्नुपर्छ भनिएको छ । वास्तवमा पूर्णतः परिवर्तनकारी नभएको हुँदा क्रान्ति नभएको पहिलेको सत्ताभन्दा विशाल परिवर्तन र उदारवाद भएकोले आन्दोलन भएको मूल्याङ्कन गरिएको पाइन्छ । क्रान्तिको प्रकृतिबाट आरम्भ भएर सम्झौतामा समाप्त भएको मान्नु पर्दछ । राजा, राणा, र नेपाली कांग्रेसलाई भारतीय प्रधानमन्त्रीको पहलमा सम्झौता भएको थियो । नेहरूले संयुक्त मन्त्रीमण्डल तयार पारे । अधिकांश नेपाली जनता राणा विरोधी थिए भने केही भरौटेहरूले मात्र राणाको समर्थन गरेका थिए । सारा नेपाली जनताको प्रयास र मिलिमतोबाट २००७ को आन्दोलन अगाडि बढेको थियो । यो स्वतस्फूर्त किसिमबाट नआई संगठनबाट आएको भनी डा. रेग्मीले टिप्पणी गरेका छन् । उनी सैद्धान्तिक राजनीतिज्ञ भएकाले राजनीतिक परिवर्तन सजिलो छ भने सामाजिक परिवर्तन गर्न कठिन हुन्छ भनेका छन् । २००७ सालको आन्दोलनको जस नेपाली कांग्रेसले लियो यसबाट डा. रेग्मी सन्तुष्ट देखिँदैनन् । कुनै हडवडविना प्रजातन्त्र ल्याउनुपर्ने, चीनको क्रान्तिजस्तो क्रान्ति हुनुपर्ने नेपालले चीनको अनुकरण गर्नुपर्ने, भारतीय राजनीतिलाई सफल नमान्ने डा. रेग्मीले चीनको क्रान्तिलाई सफल मान्दछन् । साम्राज्यवादको विरुद्ध डा. रेग्मी चीनको क्रान्ति झैं चलाउनुपर्ने कुरामा क्रान्ति अपूर्ण क्रान्ति मान्ने डा. रेग्मीले नेपालमा पूर्ण क्रान्ति हुनु राणा र शाह दुवै शासनलाई फ्याँके पछि मात्र आउँछ भन्ने कुरामा विश्वस्त देखिन्छन् । रेग्मीले राजनीतिक क्रान्तिको साथै सामाजिक, आर्थिक क्रान्ति हुनुपर्छ भनी पटक-पटक दोहोराएका छन् । नेपालमा पुरातन व्यवस्थाको अन्त्य नभएसम्म परिवर्तन आउन नसक्ने कुरामा विशेष जोड दिइएको छ ।

नेपाली कांग्रेस पार्टीबाट तीतो अनुभव बटुलेका डा. रेग्मीले त्यसलाई **तथाकथित दल** भनेका छन् । पार्टी नेता र सिद्धान्तको विषयमा पनि आलोचना गरिएको छ भने वि.पी.

कोइरालाप्रति अत्यन्तै असन्तुष्ट देखिएका पाइन्छन् । उनको आलोचना पार्टी र संस्थाप्रति नरहेकोले राष्ट्रिय स्वतन्त्रता आन्दोलनको पक्षमा देखिएका छन् । वी.पी. र नेपाली कांग्रेसलाई आलोचना गर्ने डा. रेग्मीको राजनीतिक धरातलको यथार्थ स्थिति प्रस्तुत कृतिबाट प्रकट हुन्छ भन्ने अर्कोतिर उनी चिनियाँ क्रान्तिबाट प्रभावित देखिएका छन् ।

प्रस्तुत कृतिको आठौं परिच्छेदमा भविष्यमा गर्नुपर्ने सामाजिक क्रान्तिका बारेमा जोड दिंदै सामाजिक क्रान्तिको खाका कोरिएको छ । नेपालको निम्न आर्थिक अवस्था भएका, गरीब गुरुवाको कल्याणकारी योजनाको आशा गरेपनि उपयुक्त योजना दिनभने सकेका छैनन् । वर्गहीन क्रान्ति गरेर आदर्श समाजको संरचनाको परिकल्पना पनि गरिएको पाइन्छ । समाजमा परिवर्तन हुन्छ भन्ने अनुभव उनलाई नभएको जस्तो लेखाइबाट देखिन्छ । भारतमा पढेको कुरालाई शब्दमा उतारेको जस्तो भान पर्दछ । जनताको सरकार भएमात्र पुग्छ भनी अनुमानका प्रसङ्गहरू जोडेका पाइन्छन् । जमीन, वन, खनिज, स्रोतको आधारमा देश धनी हुन सक्छ भन्ने उनको आसय बुझ्न सकिन्छ । ती सबै सम्पत्ति राष्ट्रियकरण गर्नुपर्ने उनको तर्क भएको पाइन्छ । सबै उद्योग, वन जंगल, खनिज, व्यापार र राज्यका सबै आर्थिक क्रियाकलाप सरकारले आफ्नो नियन्त्रणमा लिनुपर्ने, साम्यवादी सरकारको गठन गर्नुपर्ने, माओवादी आदि सोचाइ र विचारलाई प्राथमिकता दिइएको छ । उनी साम्यवादी नभएपनि सोचाइ र लेखाई त्यस्तो भएको पाइन्छ । उनले तत्कालीन सरकारलाई सजग गराउनका लागि लेखेको पनि हुन सक्छ । वास्तविकरूपमा नेपाल कृषिमा आश्रित देश हो । त्यस कुरालाई उनले राम्ररी उठान गरेका छन् । मध्यमवर्ग, कृषक, मजदुर, भूमिहीन, पुनर्वाश, बसाइसराईको कुरालाई प्रकाश पार्ने काम भएको छ । पुँजीको अभावमा नेपालमा औद्योगीकरण नभएको, भारतीय आर्थिक पुननिर्माणमूलक नीति चाहिने, माओको नीतिलाई प्राथमिक रूपमा प्रकाश, भारतीय विकास सहयोगको प्रशङ्ग उठाइएको छ । नेपाललाई साम्राज्यवादीहरूले उन्नति हुन दिंदैनन् भन्ने कुरालाई सतर्कता अपनाइएको छ । नेपालको शोषण गर्न धेरै देशहरू आकर्षित भएकाहरूसँग समान व्यवहार गर्नुपर्ने, भारत, चीन, रुस र अमेरिकाको सम्बन्धमा सन्तुलन कायम गरी भित्रता जोड्नुपर्ने आदि निष्कर्ष यस परिच्छेदमा गरिएको छ । नेपालको तत्कालीन समयमा दुःखदायी अवस्था भएपनि भावि दिनमा उज्यालो नेपालको सपना देख्ने कार्य भएको छ । यसका लागि आर्थिक उन्नतिमा सारा नेपाली जुट्नुपर्ने, स्वतन्त्रता पाउनलाई सामन्तवादको अन्त्य हुनुपर्ने, राजनीतिक शोषणमुक्त, अन्तराष्ट्रिय तहमा महत्त्वपूर्ण भूमिका नेपालले खेल्नु पर्छ भन्ने तर्क अघि सारेको छ ।[३९९]

परिच्छेद नवौंमा नेपाल र भारत उपशीर्षक दिएर नेपाल र भारतबीचमा

---

[३९९] गुप्ता, **पूर्ववत्, पादटिप्पण संख्या-५६**, पृ. ३५-८२ ।

प्राचीनकालदेखि सम्बन्ध रहेको कुरा र नेपालको भूगोल धर्म संस्कृति तथा ऐतिहासिककालबाटै एकै प्रकृतिको रहेको प्रसङ्गलाई प्रकाश पारिएको छ । ब्रिटिश साम्राज्यवादीका विरुद्ध भारतीयहरूका साथमा नेपाली क्रान्तिकारीहरूले गरेको योगदानको चर्चा पनि डा. रेग्मीले गरेका छन् । भारत जुन तरिकाबाट स्वतन्त्र भयो नेपाललाई पनि राणाबाट स्वतन्त्र पार्नुपर्ने र विकास गराउने कार्यमा भारतले मद्दत गर्नुपर्ने तर्कपनि उनले प्रस्तुत गरेका छन् । भारतीय सेनामा नेपाली, बेलयाती सेनामा नेपालीको प्रवेशका विषयमा उनको पृथक तर्क रहेको अनुमान गर्न सकिन्छ । तिब्बतमाथि चीनको अतिक्रमणको खतरा र नेपालमाथि भारतको खतरा हुन सक्ने सङ्केत पनि उनले गरेका छन् । भारतका प्रधानमन्त्रीहरूले नेपाल बारेको धारणा सच्याउनु पर्ने सुझाव उनले दिएका छन् । नेपालमा भारतयिहरूको नीतिबाट असन्तुष्ट भई सारा नेपाली भारतविरोधी भएका कुरालाई पनि उनले औंल्याएका छन् । दिल्लीले नेपालप्रति देखाएको दृष्टिबाट नेपालीहरूको आपत्ति रहेको, नेपाली कांग्रेस भारत परस्त भएको उल्लेख गरिएको छ । राणाविरुद्धमा भारतीय नीतिको समर्थन गरेपनि भारतको पछिल्लो नीतिप्रति उनी भारतसँग असन्तुष्ट नै देखिन्छन् । नेपालीलाई पूर्णतः राजनीतिक स्वतन्त्रता हुनुपर्ने कुरामा जोड दिइएको छ ।

नेपालको परमशत्रु सामन्तवादी, विस्तारवादी, संभ्रान्त तथा शोषकहरू भएको र तिनीहरूको भूमिकाको कारणले भएको व्याख्या गरेका छन् । अवसरवादीहरूको हातमा भएको सत्ता कारण पनि देश ओह्रालो लाग्दै गएको विस्तारवादी तथा अवसरवादीहरूलाई मौका दिन नहुने भनी उल्लेख गरेका छन् । पुस्तकको निष्कर्षमा राणा शासन, क्रान्ति र त्यसपछिको झलक प्रस्तुत गरिएको छ । वि.पी. र आफ्नो झगडाको कारण उल्लेख नगरेका रेग्मीले ई. १९४८ मा नेपाली राष्ट्रिय कांग्रेसको नेतृत्वको तनावबाट आरम्भ भएको र पार्टी फुटेको सङ्केत मात्र गरिएको छ । सुवर्णशमशेरप्रति पनि डा. रेग्मीको कडा टिप्पणी पाइन्छ भने वि.पि. कोइराला र अन्तरिम सरकारको विरुद्ध उनले अभियान नै चलाएका थिए । जुन कुरा इतिहासका पाठकहरूले बुझ्नु पर्ने देखिन्छ । उनका टिप्पणीहरू केही मात्र स्वीकार्य छन् भने अधिकांश पूर्वाग्रही तथा पक्षपाती पनि देखिन्छन् । उनको टिप्पणीका उल्लेखनीय पक्ष भनेको राणा शासनको अन्त्य नै सर्वसम्मत लक्ष्यप्राप्ति नभई पछिल्लो सरकारले राम्रो काम गर्नुपर्ने कुरा मननीय देखिन्छ । राणाको शक्ति जनतामा नआएर राजाको हातमा पुगेको र नेपालको हिमालयलाई भारतले आफ्नो सीमा घोषणा गरेको कुरामा उनको विरोध देखिन्छ । स्थायी सरकार, शान्ति तथा चुस्त प्रशासन नल्याएसम्म राजा त्रिभुवनलाई भारतले मद्दत गर्नेछ भनेका छन् । संविधान सभाको गठन पछि प्रशासनको जिम्मेवारी कम हुने र प्रतिक्रियावादी सरकार हट्ने आशा उनले देखाएका छन् ।

डा. रेग्मीले तत्कालीन अन्तरिम सरकारलाई जनाधार नभएको र सबै वर्ग नसमेटिएको सरकारको रूपमा प्रस्तुत गर्दै सिद्धान्तरहित नेताले नेतृत्वलाई सञ्चालन गरेको

मानेका छन् । स्वतन्त्र न्यायालयको स्थापना, शक्ति पृथकीकरण, शक्तिलाई प्रजातान्त्रिक साँचोमा ढाल्नुपर्ने कुरालाई तत्कालीन सरकारले उपेक्षा गरेको दोष लगाएका छन् । वफादार रहे छिटै निर्वाचन हुनसक्ने छ, शक्तिमा पुगेकाले जनतालाई तर्साउनु हुँदैन, विभिन्न दलको संयुक्त सरकार बन्नु पर्दछ र त्यस्ता समस्यालाई समाधान गर्नुपर्दछ । भारतीय सरकारले नेपालको आन्तरिक मामलामा हस्तक्षेप गर्न नहुने, साम्प्रदायिक भावना बढ्न सक्ने, नेवार र पर्वते मधेशी र तराईमा विहारीहरूको हालैको प्रवेश हुनुपनि नेपालको समस्याको विषय रहेको कुरा डा. रेग्मीले लेखेका छन् । संयुक्त सरकारले यस्ता कुराहरूलाई ध्यानपुऱ्याउनु पर्दछ । नागरिक अधिकार र प्रजातन्त्रको पक्षमा लाग्ने प्रेरणा दिंदै लक्ष्यप्राप्ति गर्नका निम्ति नेपाली साराको शक्ति प्रयोग गर्नुपर्ने कुरामा उनले जोड दिएका छन् । त्यस्तो कार्यमा चेतनशील जनताहरू लाग्नु पर्दछ भनेका छन् । राणा सरकार र त्यसको पतनपछि गठित सरकारको विरोधमा प्रस्तुत कृतिले प्रशस्त स्थान लिएको देखिन्छ । उनको टिप्पणी निश्पक्ष हुन सकेको छैन भने प्राज्ञिक निष्पक्षता कायम गर्न नसकेको आभास हुन्छ । नेपाली समाज, राजनीति, अर्थतन्त्रको, प्राज्ञिक वर्गको स्थिति नराम्रो भएको निचोड डा. रेग्मीको रहेको छ । भारमा ब्रिटिश शासन रहेसम्म राणाहरूले नेपालमा सक्दो अत्याचार गरेका र त्यसपछि उनीहरूको स्थिति पातलो भएको, उनीहरू र उनका भारदारहरूले अनेक तरिकाबाट जनताको शोषण गरेका, व्यक्तिगत भोग विलास र स्वार्थका बारेमा उनले राम्ररी प्रकाश पारेका छन् । नेपालको तत्कालीन चित्रण परिस्थितिको गर्न लेखकले सफलता पाएको देखिन्छ । नेपाल र बाह्य परिस्थिति तथा वातावरणलाई पनि उनले अध्ययन गरेको मानिन्छ ।

चीनमा आएको जनजागरण तथा त्यहाँको साम्यवादी आतङ्कको प्रशंसा गरेका छन् भने नेपालको सुधारमा जनता त्यसरी नै जुट्नुपर्ने सङ्केत प्रस्तुत कृतिमा गरिएको छ । नेपालले सामना गर्नुपरेका समस्या र चुनौतीहरूलाई समाधान गर्न नेपाली नै जागरुक हुनुपर्ने कुरामा जोड दिएका छन् । नेपालमा अब चेतनशील मध्यमवर्गको उदय भएकोले क्रान्तिको सफलतापछि यसै वर्गले क्रान्तिकारी सुधार गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिइएको छ । नेपालीहरू बेकामी र अल्छी हुन नहुने र राणाशासक जस्ता ताना शाहहरूको पुनर्स्थापना हुन दिन नहुने कुरालाई जोड दिंदै तत्कालीन नेपाली कांग्रेसले नेपाल सरकारको नेतृत्व गर्न नसक्ने कुराको भविष्यवाणी गरिएको छ । त्यस कुरामा उनी पूर्वाग्रही र पक्षपाती नै देखिएका छन् । सामाजिक संरचनाको परिवर्तनविना राजनीतिक परिवर्तन गर्न सम्भव नभएको कुरालाई डा. रेग्मीले जोड दिएका छन् । शताब्दीयौंदेखि सामन्ती प्रथा रहेको नेपालमा राणाशासन पतन भएको कुरालाई सङ्केत गर्दै सामाजिक उन्मुक्तिबाट राष्ट्रिय स्वतन्त्रता पाउन सकिन्छ भनिएको छ । नेपालप्रति भारतीय दृष्टिकोण हेर्दा अनुकूल नरहेको टिप्पणी गर्दै भारतले त्यसो गर्न नहुने कुरामा जोड दिइएको छ । वेदर नेपाल शीर्षकको प्रस्तुत पुस्तकले डा. रेग्मीको स्पष्ट धारणाको अभिव्यक्ति पाइन्छ । नेपालीहरूले आफ्नो

ज्यानको बाजी लगाएर नागरिक अधिकार प्राप्तिका लागि गरेको योगदानको प्रशंसा गर्दै प्रजातन्त्रको स्थापना नै मुख्य लक्ष्य रहेको कुरामा आएर टुङ्गो लगाइएको छ । नेपालमा ढिलो-चाँडो आउनसक्ने साम्प्रदायिक र क्षेत्रीय भावनाको सम्भाव्यतालाई विचार गरेर बेलैमा त्यसको समाधानको उपायको खोजी गर्नुपर्ने कुरालाई निर्देशन गरेका छन् । समग्रमा मूल्याङ्कन गर्नुपर्दा पाठक तथा विद्वान्हरूलाई प्रस्तुत कृति पठनीय रहेको छ । अनुसन्धानकर्ताका लागि अत्यन्तै उपयोगी प्रस्तुत कृति संग्रहणीय तथा थप उपयोगी रहेको छ । प्रजातन्त्रको पहिलो बिहानी देखेको नेपालको विषयमा प्रकाश पार्ने प्रस्तुत कृतिले धेरै पक्षलाई समेट्ने सफलता पाएको छ । यसमा लेखकका मनोगत धारणाहरू पनि प्रकट भएका छन् । डा. रेग्मीजस्ता क्रियाशील राजनीतिज्ञले गरेको यस कृतिको संरचनापक्ष परिपक्व र उपयोगी देखिन्छ । नेपालको वास्तविक अवस्था नेपाली र बाह्य जगतका पाठकको जिज्ञाशा मेटाउन सक्ने प्रस्तुत ग्रन्थलाई सफल तथा स्तरीय मान्न सकिन्छ । डा. रेग्मीको लेखनको स्तरीयतालाई पनि यस कृतिबाट आंकलन गर्न सजिलो भएको छ ।

निष्कर्षमा आधुनिक नेपालको इतिहासका बारेमा लेखिएका यी कृतिहरू ज्यादै प्रशंसनीय छन् । उनको उक्त लेखन देशी र विदेशी तात्कालीक आधिकारिक स्रोतमा आधारित छन् । पृथ्वीनारायण शाहदेखि गीर्वाणयुद्ध विक्रम शाहसम्मका शासकहरूले नेपाल राष्ट्रको एकीकरणको लागि गरेका प्रयास र तत्कालिक राजनीतिक र भौगोलिक प्रभावका बारेमा राम्रोसँग प्रस्तुत गरिएको छ । उनले सावधानीपूर्वक विस्तृत विवरणसहित जुन नेपालको इतिहास लेख्ने प्रयास गरे त्यो तत्कालका लागि नयाँ प्रविधि र प्रयास थियो । नेपालमा प्राप्त सामग्रीहरू कलकत्ता र नयाँ दिल्लीमा रहेका अभिलेखालयमा रहेका अभिलेखहरू एवं पत्रहरू र लण्डन स्थिति भारतीय पुस्तकालयमा रहेका सामग्रीहरूको अध्ययन गरी सत्य-तथ्य सामग्रीको आधारमा उनले यी पुस्तकहरू लेखेका छन् । उनले एसिया र खासगरी भारतीय उपमहाद्वीपको तत्कालीक राजनीतिक परिवेशमा नेपालको इतिहासलाई उजागर गरेका छन् । बेलायती इष्ट इण्डिया कम्पनी कसरी भारतमा आयो ? जतिबेला भारतका स्थानीय शासकहरू एक आपसमा युद्धरत थिए भन्ने सन्दर्भमा रेग्मीले एकीकरणको कारणले नेपाल शक्ति राष्ट्रको रूपमा उदय भयो र कम्पनी सरकारलाई समेत च्यालेन्ज गरी आफूलाई सशक्त देखाउन सफल भएको अभिव्यक्ति दिएका छन् । यसरी भारत बेलायती उपनिवेशको चङ्गुलमा पर्दा समेत नेपालले आफ्नो स्वतन्त्रता जोगाई राख्न सफल भयो । रेग्मीले वास्तविक शासक र नायबहरू दरवारिया षड्यन्त्र र तिनको तत्कालीन नेपालको राजनीति परिदृश्यमा परेको प्रभावसहित राजनीतिक इतिहासबारे राम्ररी प्रकाश पारेका छन् । नेपालमा केही दरवारियाहरूले नेपाललाई बेलायती कम्पनी सरकारको अधिनमा राख्न गरेको प्रस्ताव तथा नेपालीहरूको कुमाउ र गडवालको विकासमा गरेका प्रयत्न आदिबारे उनले धेरै सूचनाहरू दिएका छन् । नेपालको परराष्ट्र नीतिमा उनको

पहुँचले नेपाल-तिब्बत सम्बन्ध र युद्धहरू, नेपाल-चीन सम्बन्ध र नेपालको कम्पनी सरकारसँगको युद्धको विस्तृत विवरण, विविध पक्षहरू र त्यसको प्रभावबारे प्राज्ञिक तवरले गरिएको विश्लेषणले पाठकलाई राम्रो जानकारी गराएको प्रष्ट हुन्छ ।

१९४० को दशक र १९५० को शुरुमा लेखिएका रेग्मीका तत्कालीन नेपाल विषयअन्तर्गतका कृतिहरू राजनैतिक पृष्ठभूमिबाट अभिप्रेरित छन् । उनको हिन्दीमा लेखिएको पुस्तकले नेपालको इतिहासलाई मात्र होइन नेपाली भाषा र साहित्यको इतिहासलाई समेत उजागर गर्न सफल छन् । शुरु-शुरुका उनका कृतिहरू हिन्दीमा लेखिएका र क्रमशः पछि अग्रेजीमा लेखिएको पाइन्छ । डा. रेग्मी शुरुदेखि नै नेपालको स्वतन्त्रता र राणा विरोधी गतिविधिमा लागेका र पढे-लेखेका विद्वान् हुनाले अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा नेपालको यथार्त स्थितिको जानकारी गराउने उद्देश्यले नै यी पुस्तकहरू लेखेका हुन सक्छन् । परिणामा उनका यी सबै कृतिहरूले तत्कालीन समयमा महत्त्वपूर्ण प्रभाव पार्न सफल भयो । राणा शासनको यर्थात स्थितिको जानकारी गराउने उद्देश्यले **ए सेन्चुरी अफ फेमिली अटोक्रेसी इन नेपाल,** नेपालको भौगोलिक, सामाजिक, आर्थिक, सैनिक, राजनैतिक, सांस्कृतिक आदि विषयको जानकारी गराउने पुस्तक **नेपाल,** नेपाल र नेपाली किन आन्दोलनतर्फ उन्मुख छन् र आन्दोलनको लक्ष्यबारे जानकारी गराउने पुस्तक **नेपाली डेमोक्रेटिक स्ट्रगल,** प्रजातन्त्रको स्थापना पछि अब नेपालको कार्य दिशा के हुने र देश कतातिर जाने हो, कसरी नेपालको भविष्य उज्जल हुन्छ भन्नेबारेको पुस्तक **ह्विदर नेपाल** आदि यसका उदाहरण हुन् । डा. रेग्मीका सबै पुस्तकहरू समय सान्दर्भिक ऐतिहासिक र अनुसन्धानमूलक छन् । प्रजातन्त्रको स्थापनापछि डा. रेग्मी सधैंभरि नेपाली कांग्रेसको विरोधी रहिरहे भने अहम्वादी सोचाइको कारण प्रजातन्त्रवादी नेताहरूसँग पनि उनको सम्बन्ध राम्रो रहेन । उनले आफूलाई प्रजातन्त्रको संरक्षक भनाउँन चाहन्थे तथापि उनमा प्रजातान्त्रिक सस्कृतिको अभाव रहेको आभास हुन्छ । उदाहरणमा उनी नेपाली राष्ट्रिय कांग्रेसको अध्यक्ष जीवनभर रहिरहे भने साधारण सभा, पार्टीको अधिवेशन तथा अध्यक्ष पदको हस्तान्तरणबारे उनले कहिल्यै सोचेनन् । यी विभिन्न क्रियाकलाप र व्यवहारले डा. रेग्मी राजासँग नजिक रहेको आभास हुन्छ ।

डा. रेग्मीले राणाहरुको नराम्रा पक्षहरूको मात्र बढाइचढाई वर्णन गरेका छन् तर राम्रा पक्षको एउटा पनि उल्लेख गरेका छैनन् । जवकी राणाकालमा सामाजिक विकास, मठ-मन्दिरहरूको निर्माण, यातायातमा विस्तार, रचनात्मक विकास, शान्तिसुरक्षा, राम्रो काम गर्नेलाई पुरस्कार र अपराध गर्नेलाई तुरुन्तै सजाय दिने व्यवस्था थियो । राम्रो कामलाई जस दिनुपर्दथ्यो र इतिहासकारले तटस्थ रहेर विनापूर्वाग्रह लेख्नुपर्दथ्यो । त्यो कमजोरी रेग्मीका तत्कालीन नेपालअर्न्तगतका कृतिहरू सबैमा देखिन्छ ।

सातौँ – अध्याय

डा. रेग्मीद्वारा लिखित फुटकर, लेख, रचनाहरूको अध्ययन

७.१ परिचय

डा. डिल्लीरमण रेग्मीले नेपालको इतिहासका विभिन्नकालीन पुस्तकहरू लेख्नुका अतिरिक्त नेपालको इतिहास र संस्कृतिसम्बन्धी धेरै फुटकर लेख-रचनाहरू पनि लेखेका छन् । स्वदेश तथा विदेशबाट प्रकाशित हुने विभिन्न जर्नल, पुस्तक, मुखपत्र आदिमा डा. रेग्मीका महत्त्वपूर्ण लेखहरू प्रकाशित भएका पाइन्छन् । वास्तवमा भन्ने हो भने डा. रेग्मीको इतिहासलेखन कार्यको सुरुआत नै भारतको विहारबाट प्रकाशित जर्नलमा ई. १९४२ मा प्रकाशित **सोर्स फर अ हिस्ट्री अफ नेपाल** नामक लेखबाट भएको हो । यसैको सफलता र आकर्षणबाट नै डा. रेग्मीलाई नेपालको इतिहास तथा संस्कृतिसम्बन्धी धेरै पुस्तक तथा फुटकर लेख-रचनाहरू लेख्न, प्रकाशन गर्न थप प्रेरणा मिलेको अनुमान गर्न सकिन्छ । यस बाहेक डा. रेग्मीका अन्य ८ वटा फूटकर लेखहरू विभिन्न पत्रपत्रिका, जर्नलहरूमा प्रकाशित छन्, जसलाई यहाँ क्रमशः अध्ययन गरिएको छ । रेग्मीका सबै लेख-रचनाहरू नयाँ-नयाँ सामग्रीका साथ अनुसन्धानमूलक महत्त्वपूर्ण र आकर्षक मानिन्छन् । यिनले विभिन्न समयमा लेखेका धेरै फुटकर लेखहरू विभिन्न पुस्तक, जर्नल, मुखपत्र आदिमा प्रकाशित भएका छन् । डा. रेग्मीद्वारा विभिन्न समयमा लिखित तथा प्रकाशित फुटकर लेख-रचना र अन्तर्वार्ता आदिलाई समेटी यस अध्ययनमा अध्ययन अवलोकन र मूल्याङ्कन गरिएको छ ।

७.२ सोर्स फर अ हिस्ट्री अफ नेपाल

D.R. Regmi, "Sources for A History of Nepal (880 A.D.-1680A.D.)" **Journal of Bihar and Orissa Research Society**, No. XXVIII, part I, 1942, pp. 24-42.

डा. रेग्मीको सोर्स फर अ हिस्ट्री अफ नेपाल पहिलो कृति हो र यसमा नेपालको स्रोतहरूको बारेमा अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । प्रस्तुत लेख अत्यन्तै स्तरीय र साहित्यिक किसिमको छ । विभिन्न अभिलेख र वंशावलीहरूको वर्णनका आधारमा लेखिएको यस लेखले मध्यकालीन नेपालको इतिहासका बारेमा जान्न बुझ्नका निम्ति ठूलो मद्दत पुऱ्याएको मानिन्छ । यस लेखले नेपालको इतिहासमा अन्धकारको रूपमा रहेको राणा शासनकालमा मध्यकालीन अध्यारो युगको इतिहास लेखी प्रकाशन गर्ने शाहस उठाइएको अनुभूति हुन्छ । डा. रेग्मीको इतिहासको फाँटमा पहिलो हस्ताक्षर बनेको प्रस्तुत लेखले तत्कालीन नेपालको अध्यारो युगलाई उज्यालोतर्फ लैजाने टुकीको काम गरेको अनुमान गर्न सकिन्छ । नेपालको इतिहासमा विभिन्न प्रकारका स्रोतहरूलाई सङ्कलन गरी आवश्यक स्रोतहरूको मात्र चयन गरी पूर्ववर्ति विद्वान्हरूले इतिहासका बारेमा लेखेका लेखहरूलाई

अध्ययन गरी प्रस्तुत लेखलाई पूरा गरिएको छ । विशेषगरी स्वदेशीभन्दा विदेशीहरूले लेखेको नेपालको वर्णनलाई डा. रेग्मीले अक्षरशः उद्धरण गरेका छन् । स्वदेशी लेखकहरूलाई आफ्नो लेखमा डा. रेग्मीले उनीहरूको योगदानको चर्चा कतै पनि गरेको पाइएको छैन । विहार उडिसा रिसर्च सोसाइटीले प्रकाशित गरेको प्रस्तुत लेखले नेपालको ई. ८८० देखि १६८० सम्मको जम्मा ८०० वर्षको अवधिलाई समेटेको पाइन्छ । तत्कालीन नेपालको वास्तविक अवस्थालाई प्रस्ट गर्दै इतिहासको अनुसन्धान प्रविधिलाई प्रयोग गरी नेपालको इतिहासलेखनको परम्परालाई पनि सङ्क्षेपमा प्रकाश पारिएको छ । उक्त लेखमा डा. रेग्मीले तत्कालीन शासन अवधिमा निर्माण भएका विभिन्न मन्दिर र धार्मिक स्थलहरूमा प्राप्त अभिलेखहरू, विभिन्न व्यक्तिका सङ्कलनमा रहेका अभिलेखहरू, ठ्यासफुहरू, वंशावलीहरू, विशिष्ट ग्रन्थहरूका पुस्पिकावाक्य, वैदेशिक विवरण, विदेशी यात्रीहरूले अध्ययन र प्रकाशन गरेका स्रोतहरू तथा मुद्राहरूको समेत अध्ययन गरी यो लेख प्रस्तुत गरिएको छ ।

डा. रेग्मीको प्रस्तुत लेखमा जम्मा सातवटा अभिलेखहरू समावेश भएका छन् । यसमा समावेश वंशावलीहरू डा. रेग्मी आफैंले पहिलो चोटी खोजी प्रकाशन गरेका नभई विदेशी लेखकहरू डेनियल राइट, सिल्भान लेभी, भगवानलाल इन्द्राजी, विलियम कर्कपेट्रिक र सेसिल बेन्डालका वंशावली I, II र III संख्याका पुराना नेपालमा प्राप्त वंशावलीहरूलाई पुनर्लेखन र उद्धरण गरेका छन् । त्यसैगरी एच.सी. राईको भनाइअनुसार राइट, लेभी र इन्द्राजीजस्ता व्यक्तिहरूको प्रकाशित वंशावलीहरू विश्वसनीय नभएको कुरा डा. रेग्मीले प्रकट गरेका छन् ।[४००] वंशावलीमा उल्लेख गरिएका प्रारम्भिक वर्णनको पत्यार गर्न नसकिने र वंशको कुरा पनि ठहऱ्याउन सम्भव नभएकोले र घटना र नामावली पनि मिलान गर्न कठिन परेको कुरा डा. रेग्मीले उल्लेख गरका छन् । शंका, उपशंका र भ्रमपूर्ण वंशावलीका आधारबाट इतिहास लेख्दा नेपालको इतिहास अप्रष्ट हुने भएकोले असत्य इतिहास लेख्न नहुने कुरा पनि उनले उल्लेख गरेका छन् । उदाहरणका निम्ति कलियुग र महाभारतमा छोटो समयको अन्तराल देखिएको र त्यहाँ उल्लेख गरिएको वर्णन अस्वभाविक लागेको कुरालाई लिन सकिन्छ । त्यस्ता स्रोतलाई अवैज्ञानिक र भरपर्न नमिल्ने वर्णनलाई अनियमित क्रम भएको टिप्पणी पनि दिइएको छ । वंशावलीमा वर्णन गरिएका कुरालाई उपलब्ध प्रमाणहरूका आधारमा तुलनात्मक अध्ययन गरिएको छ । इतिहासको क्षेत्रमा महत्त्व नराख्ने तत्त्वहरूलाई समावेश गर्न नमिल्ने कुरालाई डा. रेग्मीले स्पष्टसँग लेखेका छन् ।[४०१] सेसिल बेन्डालले प्रकाशन गरेको गोपालराज वंशावलीलाई डा. रेग्मीले उचित मूल्याङ्कन गरको र यस वंशावलीको लेखनकार्य कुनै एक व्यक्ति र एउटै समयमा नभई बेग्लाबेग्लै व्यक्तिले बेग्लाबेग्लै समयमा लेखी तयार पारेको उल्लेख गरिएको छ । त्यसको लेखनमा कहिकतै दैनन्दिनी किसिमबाट प्रस्तुत भएको पाइन्छ र गोपालराज

[४००] डि.आर. रेग्मी, **सोर्स फर अ हिस्ट्री अफ नेपाल**, विहार : जर्नल अफ विहार रिसर्च सोसाइटी, भोलुम XXVIII, ई. १९४८, पृ. २२-२४ ।

[४०१] **ऐजन**, पृ. २७ ।

वंशावलीको अन्तिम लेखन ने.सं. ५०९ ई. १३८९ मा भएको पाइन्छ । इतिहासका विद्यार्थी र अन्वेषकलाई गोपालराज वंशावलीको उच्चतम महत्त्व रहेको हुन्छ । डा. रेग्मीले समकालीन लेखन स्रोतको पनि उल्लेख गरेका छन् । त्यस प्रसङ्गमा मध्यकालीन कृतिहरूमा पुस्पिकावाक्यबाट तत्कालीन समाज, सरकार तथा कालक्रमका बारेमा जानकारी पाइन्छ । त्यस्ता सामग्रीहरूलाई श्री ३ महाराजको नाममा स्थापित पुस्तकालयमा सङ्कलन गरियो र पछि त्यसैलाई वीर लाइब्रेरी भनियो । ती सामग्रीहरू सर्वसाधारणका लागि प्रायः बन्द नै रहन्थे र डा. रेग्मीले ती सामग्रीहरू हरप्रसाद शास्त्री र सेसिल बेन्डालका वर्णनबाट लिएको अनुमान गर्न सकिन्छ । त्यसबाट नेपाली अन्वेषकहरूलाई भन्दा विदेशीहरूलाई बढ्ता विश्वास गर्ने परम्परा रहेको हो भन्न सकिन्छ । त्यसैले नेपालीले तयार पारेका प्राचीन कृतिहरूको सहयोग लिई मध्यकालीन विदेशी विद्वान्ले लेखेका छन् । ती पुस्तकहरूका पुस्पिकावाक्यका बारेमा नेपालीहरूले जान्ने बुझ्ने मौका नपाई विदेशीलाई मात्र अवसर मिलेको प्रसङ्ग त्यस कार्यबाट देखिन्छ ।[४०२]

नेपालको इतिहासको स्रोत अध्ययन गर्दा नेपालभित्रै प्राप्त स्रोतहरूका अतिरिक्त तिब्बती र चिनिँया वर्णनबाट पनि धेरै कुराहरू जानकारी पाउन सकिन्छ । तिब्बती र चिनियाँ वर्णनमा नेपालको कुरा सङ्कलन र अनुसन्धान गर्ने श्रेय सिल्भान लेभीलाई जान्छ उनले Le Nepal नामक कृति फ्रान्सीसी भाषामा प्रकाशित गरेका थिए । त्यस पुस्तकलाई श्री ५ को सरकार पुरातत्त्व विभागको मुखपत्र (प्राचीन नेपाल) नामक पत्रिकामा खण्ड-खण्ड गरी धारावाहिक रूपमा नेपाली भाषामा अनुवाद गरी प्रकाशित गरिएको छ । डा. रेग्मीले सेसिल बेन्डाल, हरप्रसाद शास्त्री र सिल्भान लेभीलाई विशेष धन्यवाद प्रकट गरी अनुग्रहीत भएको अभिव्यक्ति दिएका छन् । त्यस्तै प्रकारले नेपालका सामग्री बेलायतमा लैजान सफल हड्सनलाई पनि डा. रेग्मीले कृतज्ञता जाहेर गरेका छन् ।[४०३] त्यस्तै विद्वान्हरूमा आर.एल. मित्र, डेनिल राइटहरूका सङ्कलन र प्रकाशनबाट डा. रेग्मीले प्रशस्त जानकारी पाएकाले उनीहरूप्रति कृतज्ञता जाहेर गरेका छन् । नेपालको बारेमा मेहनतसाथ विदेशी भूमिमा समेत खोजी प्रकाशन गर्ने सिल्भान लेभीलाई डा. रेग्मीले विशेष धन्यवाद दिएका छन् । वास्तवमा नेपाललाई विदेशमा ऐतिहासिक रूपबाट चिनाउने काम उनैले गरेको भनी डा. रेग्मीले लेखेका छन् । जति विदेशी लेखकहरू र इतिहासकारहरू आए तिनीहरूले नेपाली सामग्री आफ्नो मुलुकमा पुऱ्याएको तथा व्यक्तिगत अनुभवको आधारमा इतिहास लेख्ने गरेको बारेमा भने उनी मौन देखिन्छन् ।

प्रस्तुत लेख तयार पार्ने क्रममा डा. रेग्मीले प्राचीनकालीन मुद्राहरूको अध्ययन गरेको बुझिन्छ । त्यस्ता मुद्राहरूमा माटाका चक्का, धातुमुद्रा, चाँदीका मुद्रालाई लेखनको स्रोतको रूपमा लिएका छन् । त्यसरी अध्ययन गर्ने क्रममा नेपालको स्वतन्त्र अस्तित्वका विषयमा भ्रम पैदा भएको विदेशी लेखकहरूले नेपाल प्राचीनकाल र मध्यकालमा स्वतन्त्र नरही आश्रित राज्य

४०२ **ऐजन**, पृ.२५-२७ ।

४०३ **ऐजन**, पृ.२८-३० ।

रहेको तर्क प्रस्तुत गरेका छन् । त्यसलाई खण्डन गर्न भने डा. रेग्मी समर्थ देखिँदैनन् । त्यसैले उनले नेपाललाई मुगल साम्राज्यको सामन्तीराज्यको रूपमा प्रस्तुत गरे ।[४०४] इतिहासको अध्ययन गर्ने जिम्मेवार व्यक्तिले नेपालका मुद्राको छानविनका क्रममा अध्ययन गर्दा नेपालको आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक, कला, लेखन, लिपि, प्रविधि, वास्तुकला, सांस्कृतिक तथा राजनीतिक पक्षलाई ध्यान पुऱ्याउनु पर्ने हुन्छ । मुद्राको विवेचनात्मक अध्ययनबाट माथिका सम्पूर्ण पक्षको अध्ययन गर्न सजिलो पर्दछ । तर डा. रेग्मी केबल तिथिमितिमा मात्र अलमलिएर नेपालको वास्तविक अवस्थाका बारेमा मौन देखिएका छन् । नेपालको इतिहासमा स्रोतहरूको महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको छ । त्यस्ता स्रोतहरूमा पुराना वंशावलीहरू, तत्कालीन साहित्यिक कृतिहरू, तत्कालीन शिलालेख, ताम्रपत्र, मूर्तिहरू, कलात्मक वस्तुहरू, विदेशी लेखकहरूको यात्रा वर्णन र मुद्राहरूलाई लिन सकिन्छ । वंशावलीबाट डा. रेग्मीले राजाको नाउँ टिपेका भए पनि नेपाल सम्वत्को आरम्भ किन गर्नु परेको हो भन्ने कुरालाई खुलाशा गर्न सकेका छैनन् । नेपाल सम्वत्को आरम्भका बारेमा भारतीय लेखकहरूका भनाई उल्लेख गर्दै नेपालका राजा नान्यदेवका पालामा नयाँ सम्वत् चलेको उल्लेख गरेका छन् ।[४०५] त्यसै प्रसङ्गमा डा. रेग्मीले उक्त विवरणलाई असत्य भन्दै नान्यदेवभन्दा २०० वर्ष पहिलेबाटै नेपाल सम्वत् सुरु भएको कुरा ठोकुवा गरेका छन् । त्यस्ता स्रोतले नेपाल सम्वत्को स्थापनालाई पुष्टि गर्न कुनै आधार नरहने कुरा पनि डा. रेग्मीले उल्लेख गरेका छन् ।

डा. रेग्मीले नेपाल सम्वत् स्थापनाको पृष्ठभूमिमा नेपालमा पुनः ठकुरी वंशको स्थापना भएको तर्क प्रस्तुत गरेका छन् । जसलाई उनको कल्पना मात्र मान्न सकिन्छ । उनको भनाइमा नेपालमा नयाँ सम्वत्को आरम्भ लिच्छविराजा अंशुवर्माबाट भएको तर्क छ । लिच्छविवंशको अन्त्य भएको खुसीयालीमा राजा राघवदेवले नयाँ सम्वत्को आरम्भ गरेका हुन् भन्ने कुरा उनले प्रस्तुत गरेका छन् । तर ऐतिहासिक तथ्य प्राप्त नभएका र प्राप्त भएको स्रोतहरूले उक्त कुरालाई पुष्टि गर्न सकेको छैन । राजा राघवदेवका पुर्खा र सन्तति उल्लेख भएको वंशक्रम प्रस्तुत गर्दा पनि डा. रेग्मीले ठकुरी वंशको चर्चा गरेको कुरा सान्दर्भिक देखिदैन । जसलाई डेनियल राइटले पहिलो चोटी वंशावलीको आधारमा उल्लेख गरेका छन् । तारानाथ भिक्षुले वर्णन गरेको कुरालाई डा. रेग्मीले उल्लेख गरेका छन् । अतिशा र मच्छिन्द्रनाथको बारेमा भने भावी पिंढीले वृहत् अनुसन्धान गर्नु पर्ने विषय बनेको छ ।[४०६] जसको बारेमा स्पष्ट उठान भएको छैन ।

डा. रेग्मीको उक्त अनुसन्धानमूलक लेखमा पृष्ठ २४ देखि ४२ सम्म नेपालको इतिहासका विविध स्रोतहरूको वर्णन गरिएको छ । त्यस वर्णनका अतिरिक्त राजा

---

[४०४] **ऐजन**, पृ. ३०–३२ ।

[४०५] **ऐजन**, पृ. ३३–३५ ।

[४०६] **ऐजन**, पृ. ४०–४३ ।

राघवदेवको विषयमा केन्द्रित रहेको पाइन्छ । उक्त प्रसङ्गमा पहिलो नेपाल सम्वत् उल्लेख भएको विवादास्पद विषयमा लामो चर्चा गरिएको छ । त्यसै सिलसिलामा बौद्ध ऋषि अतिशाको नेपाल भ्रमण तथा तिब्बतमा महायान र बज्रयानको प्रचारको कुरा उल्लेख गरिएको छ । गम्भिरतापूर्वक विचार गर्ने हो भने तत्कालीन नेपाल अज्ञानरूपी अन्धकारमा रहेको राणाशासनको वर्वरकालको स्थितिमा डा. रेग्मीले यस्तो विवेचनात्मक र अनुसन्धानमूलक लेखको प्रकाशन अंग्रेजी भाषामा गरिदिएबाट उनी प्रशंसाका पात्र भए भन्न सकिन्छ किनभने उनले प्रदान गरेका महत्त्वपूर्ण ऐतिहासिक सूचनाहरूलाई परिश्रमपूर्वक अध्ययन, मनन र चिन्तन गरी लेखन कार्यमा उतारी सार्वजनिक गरिदिएकाले त्यस्तो पुनित कार्यमा उनको उर्वर समय, शिक्षा र प्रतिभाको लगानी भएको बुझिन्छ । उनले त्यतिबेला सम्भव भएसम्मका अभिलेख स्रोतहरूलाई सङ्कलन र व्याख्यासहित प्रकाशन गर्ने जुन जमर्को गरे त्यो कार्यको जतिसुकै प्रशंसा गर्दा पनि थोरै हुन जान्छ । डा. रेग्मीको इतिहासको क्षेत्रमा प्रकाशित यो लेख नै पहिलो तथ्यपूर्ण र महत्त्वपूर्ण रहेको तथा अंग्रेजी भाषामा लेखिएको पहिलो नेपालीको लेख भएकोले पनि महत्त्वपूर्ण मान्नु पर्दछ ।

डा. रेग्मीले विहार उडिसा रिसर्च सोसाइटीको जर्नलबाट नै नेपालको मध्यकालीन इतिहासको बारेमा लेखन कार्यमा प्रवेश गरेको देखिन्छ । जसलाई नेपालको इतिहासलेखनको आरम्भको पहिलो फड्को मान्न सकिन्छ । त्यसपछि उनले धारावाहिकरूपमा नेपालको इतिहासका प्राचीनकाल, मध्यकाल तथा आधुनिककाल र समसामयिक नेपालको राजनीतिक हलचलका बारेमा प्रकाश पार्ने किसिमका कृतिहरूको प्रकाशन गरेका छन् । तसर्थ उनले ई. १९४२ मा नेपालको प्राचीन तथा मध्यकालीन इतिहासलाई प्रकाश पार्ने यो एउटा सानो कृति सर्वप्रथम प्रकाशमा ल्याएका छन् । त्यसबाट नेपालका बारेमा जानकारी लिन चाहने विदेशीहरूमा सङ्क्षेपमै भए पनि जानकारी पुग्न सकोस् भन्ने उनको उद्देश्य परिपूर्ति भएको कुरा पनि यस कृतिबाट प्रस्ट हुन्छ । यसै कृतिको प्रकाशनपछि उनको प्रस्तुतिशैली र लेखन कार्य अझ परिस्कृत बन्दै गएको पाइन्छ । डा. रेग्मीलाई नेपालको प्रत्येक कालखण्डलाई विस्तृत रूपमा अध्ययन गरी छुटाछुट्टै कृति प्रकाशन गर्ने हौसला मिलेको हुनाले उनी अझ गहिरोसँग इतिहासको अन्वेषण, लेखन तथा प्रकाशनमा दत्तचित्त भएर लागेको प्रष्ट हुन्छ । नेपालको इतिहासमा गम्भिरतापूर्वक अध्ययन, विश्लेषण र लेखनकार्य गरी विभिन्न स्रोतबाट प्रकाशन गराई विगतका स्रोतहरूलाई लोपोन्मुख अवस्थाबाट बचाउन त्यस्तो सोचनीय कुरालाई हृदयङ्म गरेर रेग्मीले सो कार्य गरेको पाइन्छ । डा. रेग्मीका हरेक लेख-रचना, पुस्तकहरू अत्यन्तै स्तरीय, गहिरा र विवेचना अनुसन्धानमूलक रहेका पाइन्छन् ।

यसरी डा. रेग्मी वरिष्ट इतिहासकारका रूपमा राष्ट्रप्रति समर्पित, बौद्धिक व्यक्तित्व, अनुसन्धाता र इतिहासका विद्यार्थी तथा पाठकहरूका लागि मार्ग दर्शक बनेका छन् भन्नु अत्युक्ति नहोला ।

७.३ द एन्टीक्वीटी अफ द नेवार्स अफ काठमाडौँ

D.R. Regmi, "The Antiquity of the Newars of Kathmandu" Bihar: **Journal of Bihar Research Society**, Vol. XXXIV, 1948), pp.49-58.

यो काठमाडौँका नेवार समुदायका सम्बन्धमा गरिएको विस्तृत अध्ययनसहितको लेख हो । डा. डिल्लीरमण रेग्मीले ई. १९४८ मा काठमाडौँ उपत्यकामा बसी आएका नेवारहरूका बारेमा पुराना स्रोतहरूको विवेचनासहित विहार रिसर्च सोसाइटीको मुखपत्रमा यो लामो लेख प्रकाशन गराएका थिए । सर्वप्रथम उनले नेवार जातिको उत्पत्ति तथा पुराना रीतिरिवाजको बारेमा केही विचारलाई प्रवाह गरेका छन् । काठमाडौँ उपत्यकामा उत्पत्ति भएको नेवार समूह हो वा बाहिरबाट शरणार्थीका रूपमा प्रवेश गरेको समूह हो भन्ने विषयमा अन्यौल नै रहिआएको छ । मौलिक जातीय पहिचान गरी उनीहरूको सांस्कृतिक विवेचनाको स्पष्ट चित्रण गर्ने उद्देश्यले डा. रेग्मीले प्रस्तुत लेख तयार गरेका थिए । नेपालको प्राचीन जाति गोपाल र महिषपाल भएको थाहा हुँदाहुँदै पनि डा. रेग्मीले नेवारहरूलाई किरातसँग तुलनात्मक अध्ययनबाट आफ्नो लेखनको आरम्भ गरेका छन् । हुन त काठमाडौँका नेवारहरू गोपाली, कपालीजस्ता थरहरूले अहीर र गोपाललाई र नागजातिलाई भुजङग थरले पनि सङ्केत गरेकोले एक हाँगो प्राचीन जातिसँग सम्वद्ध देखिन्छ रेग्मीको प्रस्तुत लेखले त्यसैको खोजी गर्न लागेको अनुमान हुन्छ ।

काठमाडौँ उपत्यकाभित्रका आदिवासी नेवार नभई किरातहरू हुन् । इतिहासको अध्ययनबाट सो कुरा थाहा पाइन्छ । त्यतिबेला नेवारहरू काठमाडौँमा उपस्थित रहेको जाति हो । तर किरातहरूको अस्तित्वलाई प्राचीन पुराण र महाकाव्यहरूले उल्लेख गरेको पाइए तापनि नेवार जातिको कतै पनि चर्चा छैन । वर्तमानकालमा काठमाडौँ उपत्यकामा किरातहरूको बस्ती छैन । त्यतिबेलाका किरात नै नेवारमा परिणत भए भन्ने तर्क पनि नआउने होइन । त्यसका लागि भाषिक र पुरातात्विक प्रमाणहरूको अध्ययनबाट ५ औं शताब्दीसम्म रहेछ कि भन्ने अनुमान गरिएको छ । त्यो कुरा नेवार भाषाका नामहरू अभिलेखमा परेबाट अनुमान गर्न सकिन्छ । तापनि प्राचीन किरात जातिको शब्दलाई नेवारहरूले टिपेर अपनाएको कुरा पनि उत्तिकै गम्भीर देखिन्छ । उदाहरणको लागि गुम्बिहार, तेग्वलनारायण, बुगयुमी र थम्वुगङगुलमुलजस्ता शब्दहरूलाई लिन सकिन्छ ।[४०७] अभिलेखमा प्रयुक्त भाषा संस्कृत भएपछि पृष्ठभागमा नेवार शब्द हुनुले त्यसजातिको उपस्थिति देखिन्छ भन्ने तर्क डा. रेग्मीले प्रस्तुत गरेका छन् । गुप्त शैलीको प्रभावमा परेका र सांस्कृतिक सम्मिश्रण रहेको बुद्ध, शैव, संस्कृत भाषालाई लिच्छवि दरबारमा मान्यता दिएको पाइन्छ । त्यतिबेलादेखि नेवार भाषा सामान्य बोलिचालि चलन चल्तीमा आएको

[४०७] डि.आर रेग्मी, **द एन्टिक्यूटि अफ द नेवार्स अफ काठमाडौँ**, विहार : जर्नल अफ विहार रिसर्च सोसाइटी, भोलुम XXXIV, ई. १९४८, पृ. ४९ ।

अनुमान डा. रेग्मीको भए पनि किरात भाषाको अवशेषमूलक शब्दहरूको प्रयोगलाई ध्यान पुऱ्याएको भने पाइँदैन । लिच्छविहरूको उपत्यकामा प्रवेश हुनुपूर्व उपत्यकाभित्र नेवारहरूको बस्ती भइसकेको कुरा डा. रेग्मीले लेखेका छन् तर वंशावली र लिच्छविकालका अभिलेखका व्याख्याकार धनवज्र बज्राचार्यले लिच्छविको आगमनपूर्व किरात जातिको शासन रहेको कुरा स्पष्टसँग लेखेका छन् । त्यसो भए ती किरात भनिएका मानिस नेवारहरू नै थिए त ? भन्ने प्रश्न पनि डा. रेग्मीले उठाएका छन् ।

प्रस्तुत लेखको विषयवस्तुमा किरातहरू र नेवारहरूको पृथक पहिचान रही बसोवास गरेका र त्यसको अध्ययन गर्न कठिन परेको कुरा डा. रेग्मीले प्रकट गरेका छन् । किरातहरू पहाड र जंगलमा विस्थापित हुनु तथा नेवारहरू काठमाडौँ उपत्यकामा कसरी बसोवास गरिरहन सम्भव भयो भन्ने कुरा महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । शासकहरू भागेर लुक्न आएका हुन् वा जनताहरू मात्र उपत्यकामा बसेका हुन् ? जनतालाई बाह्य आक्रमणले विस्थापन गर्न सक्तैन । लिच्छविहरूको आक्रमणले उपत्यकाको त्यस्तै अवस्थालाई हेर्न सकिन्छ भन्ने तर्क डा. रेग्मीको रहेको छ । त्यस्तै गरी लिच्छविहरूले उनीहरूलाई उपत्यकाभित्र मात्र बस्न पाउने गराएको हुन सक्छ भन्ने तर्क पनि गरेका छन् । मनुस्मृतिमा किरात र लिच्छविलाई एउटै कोटीमा राखिएको छ तर किरातहरू भन्दा नेवार समाज सभ्य देखिएको छ । अर्कोतिर ज्यादै पिछडिएका नेवारहरू पनि छँदै छन् । त्यसैले किरात र नेवार एकै भएको कुरा स्वीकार्न गाह्रो पर्ने अवस्था छ । पुराण र वंशावलीमा किरातदेश भनेर लामो समयदेखि मध्यदेशका बासिन्दाको रूपमा पहिचान गरिआएको पाइन्छ । किरातमा संस्कृतको प्रभाव कम पर्नु र नेवारमा अलि बढी प्रभाव पर्नु पनि अन्तर देखापर्दछ । संस्कृतको प्रत्यक्ष प्रभाव नेवार भाषामा छ भने अप्रत्यक्ष प्रभाव किरात भाषामा छ । नेपालमा सौर्य सभ्यताको प्रभावको कारणले पनि यो समस्या बढेको डा. रेग्मीले उल्लेख गर्दै शंका व्यक्त गरेका छन् । सम्राट अशोकको उपत्यकामा प्रवेश भएको विषयमा एकथरिले विश्वास गर्दछन् । तर उनीहरूको प्रभाव उपत्यकामा पर्न गएको कुरालाई भने पत्यार गर्न सकिने स्थिति छैन । अशोकस्तम्भ रूपन्देही र निग्लिहवामा मात्र नभई बगुराली नदीतटमा पनि पाइएको छ । उपत्यकामा अशोकका नाममा स्तूपहरूको निर्माण गरिएको छ र तराईमा पनि सारनाथजस्ता ठाउँलाई लिन सकिन्छ । तर बुद्ध धर्मले किरातलाई प्रभाव पार्न सकेन र उनीहरूलाई आफ्नै परम्परा प्यारो लाग्यो । २३०० वर्ष पूर्वका किरातहरू नेपालमा थिए र बुद्ध धर्म मान्थे भन्ने कुरा सत्य होइन । त्यो जाति नेवार हुन सक्छ कि ? भन्ने शंका डा. रेग्मीले वंशावलीबाट उठाएर शंकाको स्थिति सिर्जना गरिदिएका छन् । त्यसबाट केही बुद्ध धर्मावलम्बी नेवारहरू उपत्यकामा प्रवेश गरेको, उनीहरूको सर्म्पक लिच्छविसँग भएको, किरात र नेवार जाति र भाषा फरक परेको भए पनि केही मिल्दोजुल्दो पनि देखिन्छ । लामो समय पृथक रहेको हुनाले शारीरिक बनोट फरक पर्न सक्छ । अर्कोतिर नेवार नै लिच्छवि हुन् कि भन्ने तर्क पनि उठेको छ । तर लिच्छवि आर्यजाति हुनाले संस्कृत बोल्थे र हिमालय क्षेत्रका

बासिन्दालाई जो भए पनि किरात नामले सम्बोधन गरिन्थ्यो भन्ने कुरा डा. रेग्मीले स्पष्टसँग उल्लेख गरेका छन् ।[४०८]

वंगालतिरबाट विक्रमपूर्व छैठौं/सातौं शताब्दीमा पहाडबाट बसाई सरिआएको त्यो जाति द्रविड, असमी र नेवार रहेको हुन सक्ने उनीहरूको स्वरूपबाट अनुमान गर्न सकिन्छ । उनीहरू हव्सीभन्दा फरक र भारतीय बासिन्दा रहेको अनुमान हुन्छ । नेवार दक्षिण भारतीयसँग मिल्ने देखिन्न बरु उत्तरपूर्वी भारतीय जातिसँग मिल्दोजुल्दो देखिन्छ । त्यतैबाट काठमाडौं प्रवेश गरेको हुन सक्छ थारूहरूसँग पनि नेवारको शारीरिक बनोट मिल्दोजुल्दो देखिन्छ । थारूहरू पूरै हिन्दूधर्म मान्दछन् तर नेवारहरू भने बुद्ध धर्म पनि मान्दछन् । काठमाडौंमा बस्ने नेवार भाषा बोल्नेलाई नेवार किन भनियो भन्ने विषयमा पनि डा. रेग्मीले चर्चा गरेका छन् । नेपाल नामबाट नेवार भएको तर्क पनि पाइन्छ । कौटील्यको अर्थशास्त्रमा सर्वप्रथम नेपालको उल्लेख पाइन्छ । जहाँ उनका कम्बल, राडी बन्दछन् भन्ने कुरा उल्लेख छन् । नेपाल नामकै उत्पत्तिका सम्बन्धमा पनि विभिन्न अनुमान गरिएका छन् । सिल्भान लेभीले अशोकवृक्षलाई 'ने' भनिने र किरातहरूले त्यसलाई 'नेपा' भन्दछन् र केन्द्रमा आउँदा 'ल' थपिएको भन्दछन् । नेपाल शब्दकै आधारले नेवार जाति समूह हुनु पर्ने कुनै आधार पाइन्न र किरातहरू नेवार भएका भए पनि त्यो नाम मिल्दोजुल्दो लाग्दैन ।[४०९] नेवार र लिच्छवि क्षेत्रीय जाति हो भन्ने समझदारी रहेको छ । के.पी. जयसवाल र प्रो. राय चौधरीले लिच्छविहरू आर्य क्षेत्री भएको पुष्टि गरेका छन् ।

विदेह र मल्लझैं लिच्छविहरू पनि संघमा सम्मिलित थिए र वैदिक क्षेत्रीयझैं रामायण र संस्कृतको मर्यादा गर्दथे । ब्राम्हण पुरोहित राख्ने ब्रात्य आर्य मानिन्थे, महापरिनिर्वाण सूत्रअनुसार बुद्ध अस्थि धातुको संरक्षण गरेर क्षेत्री वंशको भएकोमा गौरव गर्दथे, संघमा स्पष्ट पहिचान बनाउँथे, वैशावलीका वृज्जि संघझै कौटील्यले लिच्छवि संघ भनेका छन् । उनीहरू व्रात्य क्षेत्री भएर सामाजिक संस्कृतिको विकास गरेका थिए र क्षेत्रीयको मर्यादा अनुकूल अल्पसभ्य भन्ने संकेत भए पनि उनीहरूको सभ्यताको स्तरले त्यो मिथ्या सावित भएको छ । आचार्य मनुले झल्ल, मल्ल, आन्द्र, लिच्छवि नट, करण, खस, द्रविड, सनक, वृषल, पौण्ड्र, काञ्च, काम्वोज, यवन, शक, पारद, पल्हव, चीन, किरात, दरद आदि जाति ब्रात्य हुन् भनी सोझै वैदिक कर्मकाण्ड नगरी ब्राम्हण पुरोहित पण्डितबाट कर्मकाण्ड गराउने जातिका श्रेणीमा राखेका छन् ।[४१०] त्यसबाट लिच्छविहरू मङ्गोल हुनसक्ने कुरा सम्भव छैन । लिच्छविहरूकी आमा काशी थिइन् उनका माइती किरात थिए र क्षत्रीहरू काशिका सन्तान कहिन्थे । त्यसबाट क्षत्री र किरातको विहावारी लिच्छविकालमा

---

[४०८] **ऐजन**, पृ. ५०-५२ ।

[४०९] **ऐजन**, पृ. ५३ ।

[४१०] **ऐजन**, पृ. ५५ ।

चल्दथ्यो । लिच्छविका मावलीहरू किरात मानिन्थे । उनै किरातका प्रभावले गणतन्त्रवादी किरातहरूले नेपालमा शासन स्थापना गरेपछि राजतन्त्रात्मक शासन चलाए । त्यताबाट नेवारहरू फुटेर आएको हुनसक्ने सम्भावना देखिन्छ । तर त्यो कुन समूहको छुट्याउन भने कठिन छ । नेपाल पसेपछि नेवारहरूले गणतन्त्रात्मक शासन त्यागी राजतन्त्रलाई स्वीकार्न थाले र उनीहरू प्रजातन्त्रप्रेमी भए । जातपात उनलाई ज्ञान थियो वा थिएन त्यो पनि स्पष्ट भएको छैन र क्षुत अक्षुतको भेद र जातपातको कुरा पनि स्पष्ट छैन । उनीहरू तन्त्र, शैव, महन्त, भिक्षु, बज्राचार्यजस्ता पदहरू भएको पाइएको छ ।[४११]

नेवार कुरामा "जुजु" शब्दले राजा, ब्राम्हण वा शीर निहुराउने जातिको संकेत गर्दछ र वैशाली संघमा पनि नेता मानिन्थ्यो । उनीहरू वृज्जिगण समुदायका हुन् कि भन्ने सामान्य आधार भेटिएका छन् । उनीहरूको उपाधि दिने प्रचलन, अक्षुतहरू द्रविडजस्तो सम्बोधन गर्नु र बज्जे भन्नु, यक्ष देवताको पूजा र मान्यता गर्नु आदि । पछि बुद्धधर्मको प्रभाव त्यसमा पर्न गयो । तुलनात्मक अध्ययनबाट नेवारहरू ब्रात्य क्षत्रीअन्तर्गत पर्ने लक्षण देखिन्छ । वैशालीमा पनि त्यस्तै छ । अशोकपछि केही नेवार चैत्यपूजा (चीतापूजा) पट्टि पनि लाग्न थाले । त्यसबाट त लिच्छवि, वृज्जि, द्रविडको गणसंघराज्यबाट टुक्रिएर नेवार हुन गएको भन्ने अन्वेषणबाट जानकारी हुन आउँछ । नेवार शब्द "ख्या" ले दैत्यलाई बताउँछ र त्यसलाई धन चढाउनु पर्छ । धनकी देवी लक्ष्मी हुन् । "ख्या" लाई बलिदान दिनु पर्ने र "यक्ष" वा "ख्या" शब्द आयातित मानिन्छ । कुवेरलाई हिमालयक्षेत्रका राजा भनी रामायण र महाभारतमा पनि उल्लेख पाइन्छ । आर्यदेव नेवारका देवता मानिन्छन् र हिमाली संस्कृति उनीहरू मान्दछन् । के.पी. जयसवालले साँची र वरहतमा थेप्चेनाक भएका किरातका मूर्ति पाइएकाले यसको स्वरूप हो भनेका छन् । आर्य ग्रन्थमा पनि यक्षलाई चेप्टेगाला थेप्चेनाक भएका भन्ने उल्लेख छ । भेन्ट स्मित, के.पी. जयसवालले हिमाली क्षेत्रका मानिसको अनुहार अलि नराम्रो भन्ने वर्णन गर्दछन् । सिल्भान लेभीले चीन जातिको वर्णनमा उपत्यका भित्रका मानिस राम्रा भनेका छन् । चीनियाँहरूलाई पनि राम्रो अनुहार हुने जाति भनिएको हुनाले अनुहारका आधारमा जाति पहिचान गर्न ज्यादै कठिन पर्ने भएको छ । केवल मानिस कुन जातिको हो भनी जान्न त्यस जातिको संस्कृतिबाट मात्रै स्पष्ट रूपमा बुझ्न सकिन्छ । तसर्थ डा. रेग्मीले नेवार जातिलाई नेपालको मूल जाति र वैशालीको मिश्रित नश्ल हुन सक्ने अनुमान गरेर आफ्नो लेखको टुङ्गो लगाएका छन् । नेवार र लिच्छविबीचमा पनि मिश्रित भएको हुन सक्छ । त्यसैले विक्रमपूर्व छैठौं शताब्दी पुरानो समयदेखि माथि बयान गरिएको जातीय अस्तित्व हुनाले उनीहरूकै शंकररूप नेवार हुन सक्ने अनुमान गरेका छन् ।[४१२]

यसरी नेवारहरूको जाति र वंशको बारेमा अन्यौलता देखिए तापनि यिनीहरू काठमाडौँ उपत्यकाका पुराना र स्थानीय बासिन्दा हुन् । लिच्छवि वंशकै मिश्रित र पुरानो मूलजाती नेवार

---

[४११] **ऐजन**, पृ. ५६–५७ ।

[४१२] **ऐजन**, पृ. ५८.

हुन सक्ने धेरै आधारहरू पाइन्छन् । धर्म, संस्कृति र रहनसहन तथा किरातहरूसँगको वैवाहिक सम्बन्धले पनि नेवारहरूमा किराती संस्कार गएको पाइन्छ । तर पनि नेवारहरूको मूल जरो तथा विकास र उद्भव भने लिच्छविहरू नै हुनसक्ने अनुमान गर्न सकिन्छ ।

७.४ नेपाल्स फोरेन पोलिसी इन रिलेसन टु इण्डिया एण्ड चाइना

D.R. Regmi, **Nepal's Foreign Policy in Relation to India and China,** Foreign Polices in South Asia, edited by S.P. Varma and K.P. Mirra, New Delhi, Orient Longman 1969.

डा. रेग्मीद्वारा लिखित प्रस्तुत लेखमा नेपालको विदेश नीति तथा छिमेकी देश भारत र चीनसँगको ई. १९६८ सम्मको सम्बन्धलाई विषयगत रूपमा संक्षिप्तमा वर्णन गरिएको छ । उनको लेखाईको प्रकृति र प्रवाहलाई हेर्दा कुनै पनि देशको विदेश नीति जस्तो संवेदनशील विषयमा लेख्दा ऐतिहासिक तथ्य र विषयवस्तुहरूलाई ख्यालै नराखी कतिपय प्रसङ्गहरू हचुवाको भरमा लेखिएको आभास हुन्छ । नेपाल ई. १९४७ मा आएर मात्र स्वतन्त्र भयो । ई. १९३९ को सम्झौता पछि नेपालले भारतीय राज्यहरूसँग प्रत्यक्ष सम्पर्क गर्न सक्दैनथ्यो । जसको लागि कम्पनी सरकारसँग पूर्ण स्वीकृति लिनु पर्दथ्यो आदि प्रसङ्गहरू उल्लेख गरिएको छ । नेपाल कहिल्यै पनि विदेशीहरूको उपनिवेश तथा नियन्त्रणमा रहेको छैन भने १९४७ मा स्वतन्त्र भयो भन्नु सरासर भूल हो भने ई. १९३९ मा नेपालको कुनै पनि देश वा सरकारसँग कुनै पनि किसिमको सन्धी सम्झौता भएको छैन भने प्रत्यक्ष सम्पर्क र स्वीकृतिको प्रसङ्ग उनले कहाँबाट कसरी ल्याए । यो लेखको आसयले डा. रेग्मी आफैले आफ्नो बौद्धिकता तथा प्राज्ञिक मर्यादाको अपमान र सत्यतालाई मजाकमा उडाएको जस्तो भान हुन्छ । अर्कोतर्फ यस लेखमा भनिएको छ कि सुगौली सन्धीका धाराहरू र खासगरी दफा सातौंले नेपाललाई अन्य मुलुकसँग सम्पर्क गर्न कम्पनी सरकारको अनुमति लिनु पर्ने बाध्यतात्मक परिस्थिति थियो । जसबाट बेलायतीहरूले नेपाललाई अर्ध उपनिवेशको रूपमा लिएको र स्वाभीमानी नेपालीलाई असह्य हुने प्रसङ्ग भने सान्दर्भिक लाग्दछ । यसैगरी ई. १९२३ को नेपाल अंग्रेज बीचको मैत्री सन्धी तथा नेपालको बेलायतसँगको घनिष्टताको सम्बन्धको वर्णनलाई भने सन्तुलित र राम्रो प्रस्तुति मान्न सकिन्छ । यसैगरी नेपाली कांग्रेसका नेताहरूसँग डा. रेग्मीको सम्बन्ध राम्रो नभएको तथा मतभिन्नता रहेको आभास यस लेखबाट पाइन्छ भने भारतले आफूलाई नेपालको अभिभावकको जस्तो दृष्टिकोण राखेको र भारतीय नेता जवाहरलाल नेहरूले आफूलाई नेपालको संरक्षकको भूमिकामा राख्न खोजेका देखिन्छन् भन्ने प्रसङ्ग भने स्मरण योग्य मानिन्छ ।

नेपाल र चीनसँगको सम्बन्धको प्रसङ्गमा ई. १९४९ मा माओत्सेतुङ्गको नेतृत्वमा जब गणतन्त्र चीनको स्थापना भयो तब नेपालसँगको सम्बन्धमा पनि नयाँपन थपियो । चीनले आफूलाई नेपालको छिमेकी मित्र राष्ट्रको रूपमा उभ्यायो । भारतले जस्तो

शक्तिशाली राष्ट्र र संरक्षकको रूपमा भने चीनले आफूलाई प्रस्तुत गरेन । परिणाममा नेपालको विदेश नीतिमा समेत यसले प्रभाव पाऱ्यो । यसपछि भारत र चीनसँग मात्र नभई बेलायत, रुस, पाकिस्तान, वर्मा आदि राष्ट्रहरूसँग पनि नेपालले मैत्री सम्बन्धमा विकास गऱ्यो । मित्र राष्ट्रहरूबाट विभिन्न आर्थिक सहयोग प्राप्त भइरहेको र त्यसको सही उपयोग गरी विकास निर्माणलाई अघि बढाउँदै लैजानु पर्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ । यसैगरी मित्र राष्ट्रहरूबाट प्राप्त सहयोग र समर्थनलाई निरन्तर कायम राख्न नेपालले आफ्नो विदेश नीतिलाई तटस्थ रूपमा परिचालन गर्नुपर्ने विषयलाई विशेष जोड दिइएको छ ।

अन्त्यमा प्रस्तुत लेख ऐतिहासिक प्रमाण तथा आधिकारिक स्रोत सामग्रीको आधारमा भन्दा डा. रेग्मीले आफ्नो व्यक्तिगत धारणा, अनुभव र प्राज्ञिक व्यक्तित्वको प्रदर्शन गर्न खोजेको आभास पाइन्छ तथापि त्यति बेलाको नेपालको अवस्था र छिमेकी देशसँगको सम्बन्धलाई स्पष्ट रूपमा प्रस्तुत गर्न भने प्रस्तुत लेखबाट डा. रेग्मी सफल देखिन्छन् ।

७.५ ट्याक्सेस इन एसिएन्ट नेपाल इन द लाइट अफ इन्सक्रिप्सन एण्ड स्केयर्ड टेक्स्ट

D.R. Regmi, **Taxes in Ancient Nepal : in the light of inscriptions and sacred Texts**, The Economic Journal of Nepal, Vol. 2, No. 3, July-Sep. 1979, pp. 1-67.

प्रस्तुत लेखमा डा. रेग्मीले प्राचीन नेपालको राजकीय आयको अध्ययन सामग्रीको रूपमा अभिलेखहरूमा मात्र निर्भर हुँदा महत्त्वपूर्ण निष्कर्षमा पुग्न अप्ठ्यारो हुने महसुस गरी शास्त्रीय ग्रन्थहरू र समकालीन भारतीय सामग्रीहरूको पनि प्रयोग गर्नु महत्त्वपूर्ण हुने विचार प्रस्तुत गरेका छन् । मनुस्मृति, माल्यवल्क्यस्मृति लगायत कौटिल्यको अर्थशास्त्रमा आधारित विचारहरूलाई केन्द्र बनाएर प्राचीन नेपालको कर प्रणालीबारे अध्ययन विश्लेषण गरेका छन् । बौद्धिक साहित्यका स्रोतसूत्रहरू, गृहसूत्र, धर्मसूत्र, धर्मशास्त्र, पुराण आदि महत्त्वपूर्ण ग्रन्थहरूमा राजनीतिक अर्थशास्त्रको चिन्तन पाइए तापनि राजनीतिक अर्थशास्त्रको महत्त्वपूर्ण सूचना कौटिल्यको अर्थशास्त्रबाट पाइन्छ । कौटिल्य राजनीतिक अर्थशास्त्रका जनक मानिन्छन् । इशापूर्व चौथो शताब्दीमा लेखिएको उक्त शास्त्रमा राजनीतिक अर्थशास्त्रको वृहत व्याख्या गरिएको छ । धर्म र सुखसमेत अर्थमा आधारित हुने हुँदा कौटिल्यले अर्थलाई सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण पक्ष ठान्दछन् । अप्राप्त वस्तुको प्राप्ति योग हो भने प्राप्त वस्तुको संरक्षण क्षय हो । यसैगरी प्राप्त वस्तुको संरक्षण र सम्वर्द्धन त्यसको उचित वितरणलाई राज्यको सर्वस्व मानिएको छ ।

राजाको कर्तव्य प्रजाको पालन र संरक्षण गर्नु हो । त्यो काम गरेवापत जनताले राजालाई कर तिर्न स्वीकार गरेको प्रसङ्ग मनुस्मृतिमा छ । मनुले कर जनताले दुःख नमान्ने किसिमले थोरै धेरै लिनु पर्ने सिद्धान्त प्रतिपादन गरेका छन् भन्ने प्रसङ्ग लेखकले यसमा उल्लेख गरेका छन् । प्रजाको सुखमा नै राजालाई सुख हुने, प्रजाको हितमा नै राजाको हित हुने र राजाको छुट्टै कुनै स्वार्थ हुँदैन भन्ने कौटिल्यको भनाइ राजनीतिको निर्देशक सिद्धान्तको रूपमा

रहेको प्रसङ्ग पनि औंल्याइएको छ । यसैगरी सोही प्रसङ्गमा हिन्दू राजशास्त्रमा कर्तव्य पूरा गर्न नसक्ने र अविनयी राजाको अन्त्य हुने कुरा मनुले उद्घोष गरेका छन् भनी लेखकले यस लेखमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

राज्यको प्रसङ्गमा हिन्दू राजनीतिक चिन्तनमा राजा, अमात्य, पुर, राष्ट्र, कोष, दण्ड र मित्र गरी सातवटा राज्यका अङ्ग मानिएका छन् । तर लेखकले यहाँ राज्यमा राजाको महत्त्वपूर्ण स्थान रहने कुरा मात्र उल्लेख गरेका छन् । राजाका कर्तव्यहरू बारे लेखिएको छ कि- राजाले आफ्नो प्रजालाई आन्तरिक अशास्त्र र अवस्थाबाट संरक्षण गर्नुपर्छ अर्थात आन्तरिक शान्ति सुव्यवस्था कायम गर्नुपर्छ । साथै वाह्य आक्रमणबाट राज्यको संरक्षण गर्नु राजाको कर्तव्य हो । यो काम गरेवापत राजाले कर प्राप्त गर्दछन् । प्राचीन युगमा ब्राम्हणहरूले सम्पत्ति सञ्चित गर्दैनथे । कृषि, पशुपालन र व्यापार उनीहरू गर्दैनथे त्यसैले ब्राम्हणहरू कर मुक्त हुन्थे । भूमिकर र अन्य करहरूको प्रसङ्गमा खेती गरिने जमिनलाई भूमि भनिन्छ । जमिनको मालिकलाई खेतीवालले दिने अंशलाई ‘पिण्डकम्’ र जमिनमा लगाइने कर भाग हो भने नाप्ने एकाइ ‘मानिक’ हो । वसन्त देवको वि.सं. ४२८ को लेखमा आएका भाग (राजाको अंश), भोग (उपयोग्य सामानमा लगाइने कर र कर) सामान्य सामयिक कर भन्ने अर्थ लगाइएको छ । राज्यभित्रका हरेक व्यवसाय र क्षेत्रबाट राजाले कर उठाउने व्यवस्थालाई लेखकले कौटिल्यको अर्थशास्त्रको आधारमा स्वीकार गरेका छन् । लेखकको विचारमा प्राचीन कालमा कर सरल थिएन । राज्यहरूमा कल्याणकारी र उदार भावना थिएन । यद्यपि राजाले दायित्व निर्वाह गर्नु पर्थ्यो तापनि करबाट प्राप्त आम्दानीलाई राजाको ज्याला वा पारिश्रमिकको रूपमा लिइन्थ्यो ।

डा. रेग्मीको प्रस्तुत लेखको आर.के पोखरेलबाट **ट्याक्सेस इन एसिएन्ट नेपाल इन द लाइट अफ इन्सक्रिप्सन एण्ड स्केयर्ड टेक्स्ट** शीर्षकमा अध्ययन समीक्षा गरिएको छ ।[४१३] पोखरेलबाट गरिएको उक्त लेखको समीक्षाको सारसंक्षेप यसप्रकार छ ।

प्राचीन नेपालमा राजकीय आय प्रणालीबारे अध्ययन सामग्रीहरू ज्यादै सीमित भएको र प्राचीन अभिलेखहरूले यस सम्बन्धमा छरिएका थोरै सूचनाहरू मात्र प्रदान गर्ने हुँदा नेपाली स्रोतहरूमा मात्र आधारित भएर कर प्रणालीको अध्ययन गर्दा खासै महत्त्वपूर्ण निष्कर्षमा पुग्न नसकिने धारणा रेग्मीको छ । त्यसैले उनले भारतीय अभिलेखहरू र प्राचीन शास्त्रीय ग्रन्थहरूलाई स्रोत सामग्रीको रूपमा प्रयोग गरेका छन् । प्राचीन अभिलेखहरूको सान्दर्भिकताको प्रसङ्गमा लिच्छविकालका अभिलेखहरूको अध्ययनबाट तत्कालिक नेपालको इतिहास प्रष्ट हुन्छ । मानदेव प्रथमको ५२१ वि.सं. को प्रथम ऐतिहासिक अभिलेख र जयदेव

---

[४१३] आर. के. पोखरेल, “अ रिभ्यू अफ डा. रेग्मीज आर्टिकल”, **ट्याक्सेस इन एसिएन्ट नेपाल इन द लाइट अफ इन्सक्रिप्सन एण्ड स्केयर्ड टेक्स्ट**, द इकोनोमिक जर्नल अफ नेपाल, ३ जुलाइ-सेप्टेम्बर १९८०, टि.यू, पृ. ८७-११७ ।

द्वितीयको ७९० वि.सं. को अभिलेखसहित २०० जति अभिलेखहरू प्राप्त भएका छन् । यिनीहरू नै प्राचीन नेपालको राजनीतिक आर्थिक, समाजिक आदिबारे थाहापाउने आधाकारिक स्रोतहरू हुन् । शास्त्रीय ग्रन्थहरूको सान्दर्भिकताको सम्बन्धमा वेद स्मृति ग्रन्थहरूको अध्ययन पनि प्राचीन नेपालको करप्रणालीको ज्ञानको निम्ति आवश्यक हुन्छ । अभिलेखहरूबाट मात्र ज्ञान पूरा हुन सक्दैन भन्ने लेखकको विचारलाई उपयुक्त मान्न सकिन्छ । डा. रेग्मीले लिच्छविकालीन अभिलेखहरूका आधारमा करप्रणालीबारे यसरी उल्लेख गरेका छन्- खेती गरिने जमिनलाई **भूमि** भनिन्छ । किसानले भूमिको उत्पादनबाट जमिनको मालिक वा राज्यलाई दिने अंशलाई **पिण्डकम्** र जमिनको करलाई भाग भनिने कुरा लेखकले प्रकाश पारेका छन् । वि.सं. ४२८ को थानकोटको वसन्तदेवको अभिलेखमा भाग (जमिनको उत्पादनमा राजाको भाग) र भोग (अन्य उपभोग्य वस्तुमा लगाइने) करको उल्लेख छ । कैटिल्यको अर्थशास्त्रमा उल्लेख भएका करहरू भने नेपाली सन्दर्भमा देखिने भूमिका अन्य शुल्कहरूका बारे पनि डा. रेग्मीले उल्लेख गरेका छन् भनिएको छ ।[४१४]

राजकीय आयको मुख्य स्रोत भाग भोग करलाई त्रिकरको रूपमा उल्लेख गरेको पाइन्छ । कुनै अभिलेखमा भाग, भोग कर र कुनैमा पिण्डक भनी उल्लेख भएको छ । यी नामहरू प्राचीन ग्रन्थहरूमा उल्लेख भएका नामसँग मिल्ने भए पनि नेपाली सन्दर्भमा यिनीहरूले छुट्टै अर्थ राख्ने हुँदा छुट्टै व्याख्या हुनु आवश्यक देखिन्छ । भाग र पिण्डकको अर्थमा भाग र पिण्डक कृति उत्पादनसँग सम्बन्धित कर हुन् । भाग, भोग, कर भूमिको कर हो । पिण्डक भूमिको किराय हो भनिएको छ । यसैगरी व्यापार, आयात र निर्यात करलाई शुल्क भनिएको छ । लिच्छविकालीन त्रिकर भागकर, आयकर र शुल्ककर हो भन्ने विश्लेषण गरिएको छ ।[४१५] यसरी डा. रेग्मीको लेखलाई आर.के. पोखरेलद्वारा अध्ययन समीक्षा गरी उक्त लेखको आधारमा अर्को लेख तयार गरेका देखिन्छन् । लेखमा प्राचीन हिन्दुहरूको करप्रणाली र लिच्छविकालीन अभिलेखहरूको सान्दर्भिकताको अध्ययन गरिएको छ । अध्ययनको क्रममा अन्य आधिकारिक थप सामग्रीहरूको उपयोग गरी सान्दर्भिक विश्लेषणसमेत गरिएको छ ।

वास्तवमा लिच्छविकालीन नेपालको करप्रणालीको अध्ययन विश्लेषण केवल तत्कालिक अभिलेखहरूको अध्ययनले मात्र पूरा हुँदैन । लिच्छविकालीन अभिलेखहरू तत्कालिक इतिहासको लागि आधिकारिक स्रोत भए पनि तिनीहरूबाट मात्र करप्रणालीबारे पूर्ण सूचना प्राप्त हुन सक्दैनन् । ती अभिलेखहरूमा केवल कर छुटका विषयवस्तुको मात्र उल्लेख हुन्छ । लिच्छविकालिक अभिलेखमा पाइने भूमि, पिण्डक, भाग, भोग, कर शुल्क, अधीकरण आदि शब्दहरू शास्त्रीय हिन्दु ग्रन्थहरूमा मेल खान्छन् । त्यसैले शास्त्रीय ग्रन्थ र

---

[४१४] **ऐजन**, पृ. ९०-९५ ।

[४१५] **ऐजन**, पृ. १०३-१०५ ।

लिच्छविकालिक अभिलेखमा अन्तर्सम्बन्ध रहेको छ । डा. रेग्मीले पिण्डकलाई कर र भाडाको बीचको व्यवस्था बताएका छन् भने पोखेलले पिण्डक भाडा हो कर होइन्, भनेका छन् । पिण्डक जमिनको मालिकले किसानबाट प्राप्त गर्ने भाग हो । भाग जमिनमा राज्यले लिने कर हो भन्ने विषयमा भने दुवै विद्वान्हरू एक मत देखिन्छन् । करलाई व्यापारमा मात्र लगाइने करका रूपमा सीमित गर्न भने पोखरेल सहमत छैनन् । करलाई व्यापक रूपमा लिइएको छ । पशुपालन, उद्योगमा लगाइने करसमेतलाई यस भित्र समेटिएको छ । व्यापारबाट प्राप्त हुने राजकीय आयलाई शुल्क साथ प्रयोग गरिएको छ । भाग भोगकर शब्दको प्रयोग अभिलेखमा पाइन्छ । यसलाई (१) भागकर (२) भोग कर (३) शुल्ककर भनी समष्टिमा त्रिकर भनिएको छ । त्रिकर र भागभोगकरको अध्ययन अझै मूल्याङ्कन गर्नुपर्छ किनभने यो नै त्रिकर हो भन्ने ठोकुवा गर्न सकिँदैन । लिच्छविकालीन कर प्रणाली प्राचीन शास्त्रीय ग्रन्थहरूद्वारा निर्देशित पूर्ण व्यवस्थित प्रणाली थियो । लिच्छविकालीन राजाहरू कर छुट दिनुमा आफ्नो गौरव ठान्दथे । कुथेरले सामान्य अवस्थामा कर सङ्कलन गर्थ्यो । विशेष अवस्थामा चाटभाट (सैनिक अधिकारी) ले कर लागू गर्थ्यो र जवरजस्ती कर सङ्कलन गरिन्थ्यो । यसरी लिच्छविकालीन अभिलेखको आधारमा प्राचीन नेपालमा प्रचलित विभिन्न करहरूको व्याख्या विश्लेषण गरी लेखिएको प्रस्तुत लेख महत्त्वपूर्ण र सान्दर्भिक मानिन्छ ।

७.६ रिप्रोडक्टेड फर्म द फोर्थ कमिङ बुक अन एन्सियन्ट इन्सक्रिप्सन्स द चांगु किलर इन्सक्रिप्सन

D.R. Regmi, **Reproduced from the forth coming books on Ancient Inscriptions the Changu Pillar Inscritpion**, Rolamba Vol. 3, No. 2 (April - June 1983), pp. 37-40.

डा. रेग्मीको महत्त्वपूर्ण लेख Rolamba Vol. 3, No. 2 (April - June 1983), pp. 37-40 मा प्रकाशित भएको लेख हो । प्रस्तुत लेख चाँगुनारायणको अभिलेखमा आधारित छ र त्यस सम्बन्धमा अन्य विद्वान्हरूको भनाई र यस अघि भनिएका विभिन्न प्रसङ्गहरूलाई पनि उद्धृत गर्दै लेखलाई अगाडि बढाइएको छ । चाँगुनारायणको जमिनमुनी परेको अभिलेख भएको खम्बाको तीन पाटामा अक्षर लेखिएको छ, जसमा फोटो पनि दिइएको भनिएको छ । जुन अभिलेखमा एकातर्फ पन्ध्र लाइन र अर्को तर्फ तेह्र लाइनको पङ्क्ती मात्रको छवि चित्र दिइएको भनिएको छ । भगवानलाल इन्द्राजीले जम्मा २८ मध्ये बीस पङ्क्ती मात्र पढेर सत्र पङ्क्तीलाई मात्र प्रकाशन गरे किनभने चाँगुनारायणको स्तम्भ जमिनमुनी परेकोले केही अभिलेख छोपिएको छ । आधाजति मात्र बाहिर छ । आर. नोली तथा सिल्भान लेभीले जस्ताको तस्तै पढेर त्यही मात्र प्रकाशित गरे भने डा. रेग्मीद्वारा त्यसलाई सच्याउने प्रयास गरिएको पाइन्छ । डा. रेग्मीका प्रकाशित केही अंग्रेजी अनुच्छेदहरूमा गल्ती भएको भन्दै क्षमा याचना र दुःख व्यक्त गरिएको पाइन्छ । जसमा दोस्रो पृष्ठको अभिलेखमा नै गल्ती

छापिएको भनिएको छ । धनबज्र बज्राचार्यको तर्कसँग आफ्नो तर्क मिलेको कतिपय शब्दको अर्थ अझै पनि खुल्न नसकेको प्रसङ्ग ल्याइएको छ । अन्य कतिपय अभिलेखका पङ्क्तीहरूलाई आफूले दिएको व्याख्यासँग मेल नखाएकोमा क्षमा याचना पनि गरिएको छ । स्पष्ट भन्नुपर्दा डा. रेग्मीको यस लेखमा भन्न खोजिएका विषयवस्तुहरू केही अस्पष्ट छन् भने केही प्याराग्राफहरू अनुवाद पनि गर्न नसकिने अवस्थामा छन् । तथापि यस लेखमा भन्न खोजिएका विषयवस्तुहरूको आसयलाई बुझेर प्रस्ट्याउने प्रयास यसमा गरिएको छ र सोहीअनुसार लेखलाई अध्ययन समीक्षा गरिएको छ ।

डा. रेग्मीको प्रकाशोन्मुख कृतिमा English Passage केही गल्ती भएकोमा खेद व्यक्त गर्दै २ पृष्ठमा त्यो गल्ती स्पष्ट देखिने गरी अभिलेख नै गल्ती भएको खुलासा गरेका छन् । पहिलो कुरा चांगु भन्ने नामकै अभिलेखमा लुकेको थियो । अर्थ लगाउनेहरूले अनुमानकै भरमा लगाएका थिए । धनबज्रको तर्कसँग आफ्नो तर्क मिलेको र ३५ पङ्क्तीको Atavi = forest, Doladrisikhara=forest hill top भनिएको छ । गुं को अर्थ जंगल भन्ने हुन्छ । सुरुका २ अभिलेखमा शीरभारका पङ्क्तीहरू केही भेटिएका र आधा देखिएकामा डा. रेग्मीले क्षमा याचना गर्दै खेद व्यक्त गरेका छन् ।

७.७ रत्नपार्कनिरको हालै उत्खनन्मा पाइएको धारा

Rolamba, Vol. 5, No. 1 (Jan.- March, 1985), p.1-10.

"रत्नपार्कनेर हालै उत्खननमा पाइएको धारा" नामक डा. रेग्मीको महत्त्वपूर्ण लेख Rolamba Vol. 5, No. 1 (January - March 1985) मा पृ. १-१० मा प्रकाशित लेख हो । त्यसमा रत्नपार्कनेर पूर्व पश्चिम बाटो काट्न भूमिगत मार्ग निर्माण गर्दा उत्खनन् गरिएका ४ धारामध्ये १ को टुटीमा ३ पङ्क्तीको अभिलेखबारे विभिन्न लेखकले तर्क गरेकामा वास्तविकता अनुमान मात्र भएको टिप्पणी गर्दै आफूले वास्तविकता बुझेको कुरा व्यक्त गरिएको छ । जसमा १२ वटा चित्रहरू पनि संलग्न छन् । १२ फूट गहिरो खाल्डो गैह्रो परेको धारा रत्नपार्कको उत्तरपश्चिमको सिह्रानमा पूर्व र दक्षिणतिरबाट पानी चुहिरहेको निकासा स्पष्ट नभएको, शिव लिङ्ग जलहरी भएको २ वटा, धाराको खोपामा भागीरथले शंख बजाएको र भागीरथी त्यतै बगेको मगरमुखेधारा राजोचित् धारा, गहना श्रृङगार लगाएका, जनै लगाएका, अर्को धारामा गह्रौं चिज बोकेका र मूर्ति जुंगाधारी छन् । तेस्रो धारा खाली छ, चारमुखे शिवलिङ्ग छ, ती धारा बाहेक अर्को धारा पनि रहेको छ । जसमा ३ पङ्क्तीको अभिलेख १०० वर्षपूर्व एक भारतीय लेखकले छपाएका भए पनि अन्तिम पङ्क्ती पढ्न सकिएको हर्ष सम्वत्सँग जोडेर गल्ती गरेको कुरा लेखिएको छ । अंशुवर्माकालको सम्वत् पढ्ने प्रयत्न डा. रेग्मीले गरेका छन् । भारतीयले सत्तधारा भनेको अर्थ खुलेको छ । ४ धाराको उल्लेख भएको १ धारा ठूलो रहेको, २ धाराको पत्तै नलागेकोले ५७६ ई. तथा ४९८

शकसम्वतलाई त्यस सम्वत्को उठान भएको कुरा उठाइएको छ । चिनीया यात्री व्हेनसाङले काराकोरम, स्वात, पेशावर, तक्षशीलाबाट पूर्व लाग्दै ई. ६२९ देखि ४५ सम्म भारत भ्रमण गरी ६३७ मा वैशाली बसेर नेपालमा अंशुवर्माका बारेमा लेखे । त्यति बेला अंशुवर्मा मरिसकेका थिए किनभने ई. ६२०-२१ तिर उनी मरेको बुझिन्छ । त्यसैले त्यो ४५ हर्षसम्वत्लाई डा. रेग्मीले मानेका छन् । भोटाहिटीमा भन्सार रहेकोले "भोट्ट विष्टि", "भोट्टविष्टिहेतो" ले भोटाहिटीलाई जनाउने कुरा डा. रेग्मीले पुष्टि गरेका छन् । त्यस्तै वैद्य ग्रामको टुङ्गो लागेको छैन । अर्द्धनारिश्वर मूर्तिले नारी समानता जनाउँछ भने शिवलिङ्ग आठौं शताब्दीको रहेको कुरा लेखेका छन् । लिङ्गमा अभिलेख नहुँदा कौशलकलाका आधारमा समय काल आकलन गर्नुपर्ने हुँदा पटना, कलकत्ता संग्रहालयमा यस शताब्दीका यस्तै कैयौं मूर्तिहरू देखेको दावी डा. रेग्मीले गरेका छन् । गुप्तकालीन राजाहरूको समयोपरान्त विकसित भएको, मथुराकला, ग्रीक गान्धारकला, शाश्वतशैली (Classical Style) ले भरिएकोले मुखर्लिङ्गबाट पानी आउने र घेरोको छेउबाट पानी जानेबाटो निर्धारण गरेको कुरा लेखिएको छ ।

रोलम्बा पत्रिकामा Vol. 5, No. 2 (April- June, 1985), p.1-8 शीर्षकमा अर्को अङ्कमा प्रकाशित "रत्नपार्कनेरको हालै उत्खनन्मा पाइएको धारा" नामक लेखमा डा. रेग्मीले अघिल्लो उही शीर्षकको लेखलाई निरन्तरता दिएका छन् । जसमा अर्द्धनारेश्वरको मूर्ति ७-८ शताब्दीको रहेको करदमुद्राको शरीरको बान्की हेरेर धेरै चरित्रको विश्लेषण गरिएको छ । प्रभा मण्डलसहितको गुप्तकालीन, पालकालीन कलाकौशल भारतभर पाइन्छ भनिएको छ । सन्तुलित अङ्गोपाङ्ग, वश्त्राभूषणको भूजामिलाएबाट कलाको स्तर छुटिन्छ । तीघ्राको कल्लीभाग पनि साह्रै मिलेको, जामा पनि राम्रो र घाँटी बाहेक अन्यत्र आवरण परेको उक्त अर्द्धनारिश्वरमूर्तिको, हातखुट्टा देखिने स्पष्ट आवरण दर्शनीय लाग्दछ । प्राचीन मूर्तिमा अङ्गसन्तुलन कमै मिलेको पाइन्छ । त्यसैले त्यो १४-१५ औं शताब्दीको हुनसक्ने कुरा डा. रेग्मीले लेखेका छन् । उत्खनन्मा प्राप्त ताम्रथालजी ८१/२ (Diameter) व्यास रहे पनि श्री यन्त्र रहेको, श्रीयन्त्र र सरस्वतीयन्त्रमा अन्तर रहेको र प्राप्त यन्त्रमा ६ कोणको सट्टा १० कोण बनेकोले ती दुवै नरहेका पुष्टि मधुखन्नाको श्रीयन्त्र परिचयबाट गराएका छन् । उत्खनन्मा प्राप्त महिषमर्दिनी दुर्गाको मूर्ति १७-१८ औं शताब्दीको भएको, श्रीश्रीश्री सुरेन्द्रविक्रम शाहदेव अंकित तामाको पैसा, १९८० सालको हो भन्ने लेखिएकोले र त्यो नयाँ रहेको रत्नपार्कनेरको धारा १३०० वर्ष प्राचीन रहेको प्रसङ्ग डा. रेग्मीले ल्याई जोडेका छन् । विद्वान् भगवानलाल इन्द्राजीले Vienna का विद्वान् G. Buhler को सिफारिसमा Dr. J. Bargis को प्रयत्नबाट Indian Antiqary पत्रिका ई. १८८० मा स्थापित र १८८४ मा १४ अङ्कमा २३ अभिलेखहरू Dr. Buhler को प्रस्तावना साथ बम्बईबाट जुनागढ दरवारको खर्चमा प्रकाशित भयो । त्यसमा भोटाहिटीलाई सातधारा भनिएको छ । ई. १९७६ मा पहिलो

पटक नेपाल आएका इन्द्राजी श्री ३ जंगले बेतिया राज्यका महाप्रबन्ध VTM Gibban ले काशीका राजा शिवप्रसादको अनुरोधमा इन्द्राजीको परिचय पत्र बनाइदिएपछि मात्र नेपाल पस्न पाएका थिए । सेशिल बेण्डाल ई. १८८४ मा नेपाल आउँदा १८८० मा इन्द्राजी दोस्रो पटक नेपाल आइसकेका थिए । उनले धाराको अभिलेख पढ्न भने पाएनन् । भीमसेन थापाले महांकालसम्म र रणेद्दीपले रानीपोखरीसम्म टुंडिखेल पुरेर समथर बनाई विस्तार गरे । फलस्वरूप ती धाराहरू पुरिए । पछि घरहरू निर्माण भएर निसाना नै हरायो । सायद भूकम्प पनि गयो, त्यसलाई पछि वास्ता गरिएन् । ई. ५७६+४५=६२१ ई. को भोटाहिटी धाराको अभिलेख हो । हुनह्वाङह्यु गुफामा प्राप्त पुरानो ग्रन्थमा चिनियाँ लिपिमा ई. ६४१ मा नेपालमा नरेन्द्रदेव राजा रहेको उल्लेख छ जहाँ उनले विष्णु गुप्तलाई मारेर लिच्छवि वंशक्रम चलाएको कुरा किटान गरिएको छ । विष्णुगुप्तको आखिरी अभिलेख ६५ सम्वत्को छ जुन ५७६ जोड्न ५७६+६५=६४१ ई. हुनाले त्यो कुरा मिल्न आउँछ । तिब्बती र नेपाली क्रम मिल्दो देखिएकोले ई. ५७६ मा नेपालमा नयाँ सम्वत् बनेको कुरा निश्चित छ भनी डा. रेग्मीले निर्णायक धारणा व्यक्त गरेका छन् । नेपालमा पौष र आषाढमा मात्र अधिकमास (मलमास) पर्ने हुँदा सूर्य सिद्धान्तबाट तिथिमिति मिलाउनु पर्ने सुझाव दिंदै डा. रेग्मीले शकसम्वत ४९८ बाट नै अंशुवर्मा सम्वत् भन्नु पर्छ भन्ने आफ्नो राय प्रस्तुत गर्दै लेखलाई टुङ्ग्याएका छन् ।

७.८ तिर्थ इन कालिदास रघुवंश

D.R. Regmi, "Tirtha in Kalidas's Raghuvansa" **Rolamba**, Vol. 5, No. 4 (October - December, 1985), pp. 16-22.

रोलम्बा पत्रिकामा प्रकाशित प्रस्तुत लेखमा डा. रेग्मीले तीर्थ शब्द र कालीदासका बारेमा व्यापक प्रसङ्गसहित उल्लेख गरेका छन् । यसमा रघुवंश महाकाव्यकार महाकवि कालीदासले बारम्बार प्रयोग गरेको शब्द तीर्थले मन्त्री र अरू कर्मचारी कारिन्दालाई जनाउँछ र यसको संख्या १८ थियो भनिएको छ । चतुरङ्गिणी सेना लगायत राज्यका चारै अङ्ग नीति निर्धारणमा १८ वटा तीर्थले कार्य र निर्णयहरू गर्छन् । यी विषयहरू सरोकारका शब्द हुन् भनी रघुवंश महाकाव्यको १७ अध्यायसम्मको ६८ श्लोकमा स्पष्ट पारिएको छ । राज्यको चार नीतिअन्तर्गत साम, दाम, दण्ड, भेद आदिको समेत वर्णन गरिएको छ । त्यो काम सबै तीर्थले गर्दथे । राजाले ती १८ वटा तीर्थको प्रयोग र सहयोगबाट आफ्नो चाहना पूरा गर्दथे । महाभारतको सभा-पर्वमा पनि १८ मन्त्रीको तीर्थ उल्लेख गरिएको छ । कालिदासले यी शब्दहरू त्यतैबाट लिएका हुन् भन्न सकिन्छ । आफ्नो पक्षमा १५ र शत्रु पक्षमा १८ मन्त्रीले भाग लिएको कुरा महाभारतमा उल्लेख छ । मेदिनीकोषमा तीर्थको अर्थ मन्त्री भन्ने छ । पात्र र उपाध्यायले पनि त्यही शब्द जनाउँछ । महाभारतका टिप्पणी कर्ता निलकण्ठले तीर्थ शब्दले मन्त्री र कारिन्दालाई जनाउने कुराको प्रसङ्ग ल्याएका र यो महाभारतकालबाट मध्यकालसम्म

प्रचलनमा थियो । यसैगरी ५०० वर्ष पूर्वसम्म संस्कृतभाषा अत्यन्तै प्रचलनमा थियो भने १४ औं शताब्दीमा पनि तीर्थ शब्दको प्रयोग गरिन्थ्यो ।

कालिदास सफल नाटककार तथा महाकाव्यकार पनि भएको हुनाले उनका कविताहरू उत्कृष्ट र कण्ठ गर्न सकिने र उपयुक्त पनि रहेका छन् । उनको शब्द चयन, भाषा, ढाँचा, पात्र रचना आकर्षक लाग्दछन् र घटनालाई राम्ररी प्रस्तुत गर्दछन् । परिपक्व संस्कृति, शुशीलशैली र अतुलनीय भएकाले उनका कविता विश्वविख्यात रहेका छन् । उनी चन्द्रगुप्त विक्रमादित्यका कवि हुनाले उनको अस्तित्व चौथो शताब्दीको मानिन्छ । रघुवंश संस्कृत महाकाव्य भए पनि यो रघुहरूको राजवंशावली पनि हो । रघुको जीवनीलाई केन्द्र विन्दु बनाइएको र दिलीप राजादेखि जन्म यज्ञ गरेको पूर्खाहरू अज, दशरथ, रामको वर्णनका प्रशङ्गमा १७ अध्यायको ६८ श्लोकमा तीर्थको कुरा उठाइएको छ । रानी रतीप्रतिको गुनासो पनि कम महत्त्वको छैन । रानीरतिको मृत्युमा शोकविहल भएका रघुको वर्णनलाई रामसँग सीताको विछोडको वर्णनसँग सादृश्य देखिन्छ । कालिदास कवि र नाटककार पनि भएकाले रघुवंश र मेधदूतजस्ता राम्रा-राम्रा ग्रन्थ लेखे । उनले आफ्नो नाटकमा दुःखान्त घटनाहरूलाई प्रस्तुत गरेका छन् । उनले संयोगान्त नाटकहरू पनि लेखेका देखिन्छन् । प्रायः सुखदुःखलाई एकै वर्णनमा पार्न सक्ने उनको लेखन शैली हो । कालिदासलाई महाकवि भनिन्छ, उनले तीर्थ शब्दको वर्णन गरेकाले यो चर्चा उठेको हो । उनले स्पष्टसँग तीर्थको अर्थ मन्त्री र राज्य कर्मचारी हुन् भन्ने संकेत गरेका छन् । महाभारतकालमा पनि यसको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । तर १८ मन्त्रीको कार्य विभाजन र कार्य प्रकृतिको वर्णन भने त्यहाँ उल्लेख छैन । कौटील्यको अर्थशास्त्रमा पनि यो शब्दको चर्चा गरिएको छ ।

कौटील्यको अर्थशास्त्रमा १८ तीर्थको वर्णन र प्रत्येकको काम, कर्तव्य र अधिकारको वर्णन गरिएको छ । कौटील्यको १२ अध्यायको ८ प्रकरणमा २ वटा नियमहरू निरूपण गरेको छ । तालिम र जिम्मेवारी प्रदान गर्दा पारिवारिक पृष्ठभूमि जिम्मेवार बहादुर, व्यक्तिगत सुरक्षाको ख्याल नराख्ने, निर्दयी, छाडा, पैसा कमाउने उद्देश्य मात्र राख्ने, स्वार्थी प्रवृत्तिको चरित्र भएको मानिसलाई गुप्तचर बनाउनु पर्छ । असल चिकित्सक विश्वासिलो हुन्छ, ज्योतिष, महन्त, गरीब किसान, व्यापारी, अनिश्वरवादी भिक्षुणी (गाउँ चाहारेर माग्ने) गरीव, विधवा, कठोर, निराश र ब्राम्हणको पनि उचित प्रतिनिधित्व दरबारमा चाहिन्छ भनी कौटील्यले स्पष्ट उल्लेख गरेका छन् । त्यस्ता मानिसहरू विभिन्न ठाउँमा भ्रमणगरी महत्त्वपूर्ण सूचना ल्याउन सक्ने गरी जिम्मा दिन सकिन्छ । दोहोरो भूमिका खेल्न लगाएर केही पात्रलाई दुवैपक्षका नेताहरूसँग पहुँच भएको र शत्रुसँग पनि सम्बन्ध भएको, मानिसलाई सुचनाको जिम्मा दिनुपर्छ । त्यस्ता पात्रका परिवारलाई राजाले भरण-पोषण गर्नुपर्छ र निजले राजाको शत्रु मित्र बराबर रहे जस्तो देखाउनु पर्छ । यसरी आएको सुचनाको आधारमा राजाले १८ तीर्थको गठन गर्नुपर्छ । तब मात्र राजा सफल बन्न सक्तछ

भनी डा. रेग्मीले उल्लेख गरेका छन् । राजाले शत्रु र मित्रलाई समान व्यवहार गर्नुपर्छ, निश्पक्षताप्रति पनि ध्यान दिनुपर्छ । राजाले १८ तीर्थहरूप्रति उदाशिन रहेजस्तो गर्नुपर्छ । छैठौं अनुच्छेदमा कौटील्यले १८ तीर्थका राज्य कर्मचारीको कार्य निश्चित गरिएको छ । पद प्राप्त व्यक्तिको चालचलनलाई राम्ररी निरीक्षण गर्नुपर्छ । त्यसबेला गोपनियता र सक्षमता भएका मानिसहरू खटाउनु पर्छ । राजाले त आफ्नो शासनका विषयमा प्रधानमन्त्री, मन्त्री, पुरोहित, सेनापति, युवराज, द्वारे, बन्धुभाइ, दण्डनायक, देशभक्त, समर्थजस्ता योग्य व्यक्ति छानी सल्लाहकार बनाएको हुनुपर्छ भनी कौटील्यले लेखेका छन् । कौटील्य अर्थशास्त्रको वर्णनमा राजाले त्यस्ता कर्मचारी, गुप्तचर भर्ना गर्दा देशको माया गर्ने चाहिन्छ । भेष बदलेर, देश, काल, पेशा, भाषा, बफादार, क्षमता, सतर्क, मन्त्री, पुरोहित, सेना, नेता, राजकुमार, दरबारको रेखदेख गर्ने सुरक्षा कर्मी, निर्देशक, प्रशासक, भण्डारे, न्यायधीश, विभागीय प्रमुख, नगरपति, कारखाना मालिक, मन्त्रीको सल्लाहकार सुपरीवेक्षकहरू, किल्लारक्षक, सीमारक्षक, वनरक्षकहरूलाई राजाले आफ्ना कर्मचारी र मन्त्री मण्डलमा समावेश गर्नुपर्छ । माथि वर्णन गरिएका सबै पदाधिकारीहरूले के-के काम गर्छन् भनी प्रत्येकको गुप्तचरी गराउन राजाले आफ्नो काम गर्नुपर्छ । त्यस्तालाई छाते, पानी दिने मान्छे, पंखाहम्कने, जुत्ता मोल्ने, चर्पी सफा गर्ने, घर सफा गर्ने, भारबाहक, चराचुरुङ्गी बोक्ने, घोडचढी त्यस्ता सुराकीबाट गुप्त कुराहरूको सङ्कलन गर्नु पर्दछ । त्यसबाट पदाधिकारीहरूको आन्तरिक कुरालाई पत्तो लगाउनु पर्छ । यथार्थ कुरालाई पत्ता लगाएपछि सम्बन्धित ठाउँमा अन्तिम टुङ्गोमा पुऱ्याएर छानविन गर्नु पर्दछ । त्यसरी राजाले १८ तीर्थको क्रियाकलाप निरीक्षण गर्नका निम्ति अन्य कर्मचारी पनि त्यसैभित्र पर्दछन् भन्ने उल्लेख कौटील्यले गरेका छन् भनिएको छ ।

यसैगरी १८ तीर्थका अतिरिक्त वनवासी र शत्रुको सुराकी गर्न लगाउनु पर्छ । राजाले त शत्रु र मित्र दुवैबाट सतर्कता लिनुपर्छ, छलकपट र धूर्तलाई हात लिई तिनीहरूबाट सधैं त्यस्ताको खोजी गराउनु पर्छ सत्रु मित्रु को हुन् । चरहरूलाई चाहिने सबै सुविधा राज्यले दिलाउनु पर्छ । त्यसरी प्राप्त सूचना सम्पादनका लागि वर्ण व्यवस्था पनि गर्नुपर्छ । जासुसबाट कुनै घरमा कुनै चिन्ह राखेर कार्यालय तयार पारेर, संगीत, नाटकको आयोजना गरेर, कला प्रदर्शनी गरेर भेटघाट गर्ने आयोजना गराउनुपर्छ र थाकेका चरहरूलाई खाने बस्ने गोप्य बन्दोवस्त पनि गराउनु पर्दछ । राज्यभर चरहरूको रिपोर्ट लिनका लागि कडाइसाथ सुराकी गर्नुपर्छ । महामात्य (प्रधानमन्त्री) प्रति राम्रो निगरानी राख्न सकियो भने गाउँका बासिन्दाको सुराकी गरिरहनु पर्दैन । यसरी कौटील्यले राजालाई आफ्ना गुप्तचरहरूलाई कसरी तालिम दिने भन्ने बारेमा कस्ता व्यक्तिसँग कसरी प्रस्तुत हुनुपर्छ भनी परीक्षण गराउनु पर्छ, लक्ष्य र हित हुने कामको ज्ञान पनि राख्नु पर्छ, राजाको राज्यप्रति उनीहरूको दृष्टिकोण कस्तो छ भन्ने पनि

गम्भीरतापूर्वक पत्ता लगाउनु पर्छ । तीर्थ अर्थात् मन्त्री र राजकीय कर्मचारीलाई ५ तरिकाको परीक्षण गर्नुपर्छ । १) दयालू २) लोभ ३) विलाशी ४) डर ५) बफादार । यी ५ वटा गुण जाचविना कुनैलाई नियुक्त गर्नु हुँदैन । मन्त्रीको बफादारिताको सीमा राजाप्रति कत्तिको छ त्यो जाच्नै पर्छ । तर भ्रष्टाचार गर्न नचाहनेलाई भ्रष्टाचार सिकाउनु हुन्न, त्यसो गरेमा शुद्ध पानी वीष मिसाएर पुनः शुद्ध पार्न नसकिए झै हुन्छ । भ्रष्टाचारभन्दा तल्लो दोष अर्को हुँदैन । ५ प्रकारको गुण जाँचमा चरित्रको विचलन गराउनु हुँदैन । त्यसैले कौटील्यले चरलगाएर उनीहरूको जाँच बाहिरैबाट गराउनु भनेको हो । चरहरूलाई प्रशस्त सुविधा दिनुपर्छ र राजाप्रति बफादार बनाउनुपर्छ । राम्रो काम गरेको ठहरिएमा पुरस्कृत पनि गराउनु पर्छ । अन्त्यमा राजाले कहिल्यै पनि एउटा मात्र स्रोतको भरपर्नु घातक हुन्छ । कमभन्दा कम ३ वटा स्रोतले एउटै कुरालाई पुष्टि गरेको हुनुपर्छ । गलत सूचना दिने चरलाई पनि सजायँ गर्नु हुँदैन । तर उसलाई चेतावनी दिनै पर्छ । पक्का भएपछि मात्र राजाले उचित कार्वाही गर्नुपर्छ भनी कौटिल्यको अर्थशास्त्रको आधारमा राजाले राज्य संचालनमा लिनुपर्ने नीतिहरूको प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ ।

वास्तवमा यस लेखको उद्देश्य गुप्तचरको प्रकाश पार्ने होइन तापनि पञ्चतन्त्रका विष्णुशर्माले राज्य, मन्त्री तथा कर्मचारीका बारेमा १८ जनाको वर्णन गरेका छन् । राजनीति र राज्य सञ्चालनका बारेमा राज्य, न्याय राजनीतिक लेख तथा विद्वता पूर्ण वर्णन पाइन्छ । पञ्चतन्त्रमा कथात्मक रूपमा त्यसको वर्णन गरिएको छ । त्यहाँ पशु, पंक्षी, मानिस, मुसा, कीरालाई राजा, मन्त्री, कारिन्दा बनाएर, रणकुशल, षड्यन्त्र, चाप्लुसी मित्र र शत्रुवत् व्यवहार, सत्य असत्य सत्कार्यको फल दृष्कार्यको दुष्फल देखाइएको छ । कथाभित्र पनि कथाको रोचक शैलीमा चरा, मूसा, पशुलाई चरित्र पात्र बनाइएको छ । A.B. Keith ले History of Sanskrit Literature मा विष्णुशर्माको पञ्चतन्त्रको खुलेर प्रशंसा गरेका र त्यस्तो प्रस्तुति उच्च मस्तिष्कको उपज रहेको टिप्पणी गरेका छन् । राजनीतिको गम्भीर ज्ञान, सामाजिक संस्कृतिको संरक्षण तथा मानव प्राकृतिक स्पष्ट ज्ञान भएको समीक्षा समेत उनले गरेका छन् । पूर्ण नैतिक धरातलमा आधारित गृह निर्माणमा उच्च जीवन, दया, मित्रता, सहनशीलता, क्षमाजस्ता गुण शब्द र कार्यमा प्रस्तुत गरिएको पञ्चतन्त्र उत्कृष्ट ग्रन्थ हो । पञ्चतन्त्रमा बदलालिने, नीति निर्माण गर्ने, गलत काम गर्नेलाई लगत कार्यबाटै सजाय गर्ने निःस्वार्थता देखाउने, सत्कार्य गर्न प्रेरित गर्ने, राम्रोमार्ग निर्देशन गर्ने, भेष बदल्ने, छल गर्ने, आत्मरक्षा गर्ने, सहिलक्ष्य प्राप्तिमा उद्योग गर्न सिकाएको छ । उदाहरणसहित घटना बनाएर चित्त बुझाउँदै, रोचक कथा बताउँदै, अर्थ र शिक्षा राम्रो दिँदै, बुद्धिप्रवल बनाउन, इच्छाशक्ति बढाउने, धर्मात्मा इमान्दार तथा उच्च नैतिकताको विकास गर्न पञ्चतन्त्रले मद्दत पुऱ्याएको छ । आफ्नो सुख दुइगुना बढाइदिने, आन्तरिक मनमा सन्तुष्टि ल्याइदिने, समाज सेवाप्रति अभिमुख गराउने हुँदा पञ्चतन्त्रलाई बुद्धि बढाउने

कृतिको रूपमा लिन सकिन्छ । त्यो पढेर मानिसले आनन्द र ज्ञान, जीवन र व्यवहार सबै बुझेका हुन्छन् । छैठौं शताब्दीको आरम्भमा रचिएको मानिने पञ्चतन्त्रको मूलपाठ ग्रन्थ अझै फेला परेको छैन । ई. ५७० को पल्लवी अनुवादलाई मूल मान्दछन् । केहीले गुप्त शासन पूर्वकालीन ग्रन्थ पनि मानेका छन् वा २-३ शताब्दीको मान्दछन् । कसैले चौथो शताब्दीमा तयार भएको पनि भन्दछन् भने कुनै आठौं शताब्दीमा । त्यसबाट यसको संरचनाको बारेमा विवाद भएको देखिन्छ । तापनि यसको रचना २०० ई.पू. बाट २०० ई. को अन्तरालको भएको टिप्पणी डा. रेग्मीले गरेका छन् । पञ्चतन्त्र ग्रन्थ छैठौं शताब्दीबाट आजसम्म ज्यादै लोकप्रिय ग्रन्थको रूपमा अटुट रूपमा रहिआएको र सबैले मन पराएको कृति हो भनिएको छ ।

यस कारण कौटील्यको अर्थशास्त्रभन्दा पछिको संस्कृतको उत्कृष्ट ग्रन्थ पञ्चतन्त्र हो । कौटिल्यको अर्थशास्त्र पनि कुन मितिको हो भन्न गाह्रो छ । तापनि यसको भाषा उत्कृष्ट छ भने पञ्चतन्त्रको सरल छ । त्यसकारण स्पष्टसँग छुट्याएर भन्न गाह्रो छ । यस निबन्धको वास्तविक चाहना "तीर्थ" शब्दको प्रयोगसँग भएकोले संस्कृत साहित्यमा प्राचीनकालबाट राजा, मन्त्री, कर्मचारी, चर, सुराकी, गुप्तज्ञान जस्ता कुरा विश्वका भन्दा प्राचीन रहेछन् भन्ने प्रमाणित गरेको छ । पाश्चात्य विद्वान्हरूले पूर्वीय ज्ञानलाई पछिल्लो बनाई आफू प्राचीन बन्ने प्रयत्न गर्दछन् । त्यसैले कौटील्यको अर्थशास्त्र तथा पञ्चतन्त्र जस्ता ग्रन्थको मूल्याङ्कन पूर्वीय विद्वान्हरूबाट हुनुपर्ने देखिन्छ । तीर्थमा १८ तीर्थको ज्ञान पनि ती दुवै ग्रन्थबाट प्राप्त भएको छ । महाभारत ग्रन्थ पनि सर्वप्राचीन भएको कुरा पाश्चात्यलाई स्वीकार्य भएको छैन । "काकोलुकियम्" भन्ने ग्रन्थ मार्फत पनि दुई समूहका चराहरूको विवाद देखाएर कडा युद्ध देखाएको छ । काग राजाले झगडा गरेर लाटोकोसेरोसँग युद्ध पर्दा आफ्ना मन्त्रीसँग सल्लाह गरेको प्रसङ्ग छ । स्थिरमतिको मन्त्रीबाट राजा कागले अर्तिबुद्धि प्राप्त गरेको प्रसङ्ग रहेको छ । त्यहाँ पनि राज्य सञ्चालन प्रक्रियाको बारेमा र शत्रुलाई हराउनेबारे षड्यन्त्रको कुरा उल्लेख छ ।

D.R. Regmi, "Tirtha in Kalidasa's Raghuvansa", **Rolamba**, Vol 6, No. 1, (January-March 1986), pp. 12-16.

डा. रेग्मीले सोही पत्रिकाको अर्को अङ्कमा उही शीर्षक दिएर अघिल्लो लेखको प्रसङ्गलाई निरन्तरता दिएका छन् । जसमा "तीर्थ" शब्दलाई केन्द्रविन्दु बनाई थप कुराहरू प्रकाशमा ल्याइएको छ । उक्त लेखमा महाभारतको सभापर्वमा उल्लेख गरिएको प्रसङ्ग र पञ्चतन्त्रको काग र लाटोकोसेरोको कथालाई तुलनात्मक रूपमा अध्ययन गर्न सकिने गरी मूल प्रवाह बनाइएको छ । जसमा उक्त पञ्चतन्त्रको कथामा महाभारत सभापर्वका श्लोकहरूलाई जस्ताको तस्तै उल्लेख गरिएको छ । त्यस कथाअनुसार कुनै एउटा राजालाई सधैं शंका लागि रहने वातावरण आइपर्‍यो र उनले कसैसँग पनि विश्वास गर्न छाडे ।

परिणामस्वरूप आफूलाई कतैबाट हानि नोक्सानी पो हुने हो कि भन्ने चिन्ता परिरह्यो । यसैबीच स्थिरजीव नामक मन्त्रीले राजालाई आफ्ना मित्रहरूका बारेमा कुनै चासो नराख्ने सल्लाह दिए । उनले आफ्ना शत्रु र टाढाका मानिसहरूसँग मात्र सम्पर्क गर्न प्रेरित गरे । जोगीलाई कुनै कुराको सरोकार नभएझैं राजालाई आफ्नै सुरक्षाको चिन्ता रहिरहन्छ भने आफ्ना जनताको बारेमा पनि सोच विचार गर्नै पर्दछ । स्थिरजीवको सल्लाहअनुसार राजालाई मन्त्रीको पछाडि गुप्तचर छाड्ने सल्लाह दिए । त्यस्ता सबै मन्त्री र कर्मचारीलाई १८ तीर्थ भन्ने शब्दको पनि प्रयोग गरिएको छ । यसरी पञ्चतन्त्रमा पनि १८ तीर्थको वर्णन गरिएको पाइन्छ । १८ तीर्थमा मन्त्री, पुरोहित, सेनापति, युवराज, दौवारिक, अन्तर्वासिक, प्रशासक, समाहत, सन्नीघात, ज्ञापक, साधानाध्यक्ष, गुजाध्यक्ष, कोषाध्यक्ष, दुर्गपाल, कर पाल, सीमापाल आदि १८ वटा नाम दिएको छ । राजाले उनीहरूको सुराकी गर्न देवी, जननी, कञ्चुकी, मालिक, शथ्यापाल, स्पशाध्यक्ष, सांवत्सारिक, भिषण, जलवाहक, ताम्बूलबाहक आचार्य अङ्गरक्षक, स्थानचिन्तक, छत्र धर, विलासिनीजस्ता मानिसलाई ठाउँ-ठाउँमा पदाधिकारीहरू कहाँ पठाउनु पर्छ । १ जनालाई ३ जनासम्म सुराकी लगाउनुपर्छ । राजाले त्यसो गर्न सकेमा शत्रुहरू माथि पनि विजय हासिल गर्न सक्तछन् । तीर्थ शब्दले दुष्ट, सज्जन, स्वच्छ सबै कुरा राजाले थाहा पाउनु पर्छ । शत्रुपक्षका सुराकी पनि राजाले लगाउनु पर्छ त्यसरी सुराकी लगाउनको निम्ति मन्त्रीहरू, राजागुरु, कमाण्डर, राजकुमार, सचिव, ढोके, राजाको दरबारको रखवाला, प्रशासक, मालपोत हाकिम, भण्डारपाल, नगरध्यक्ष, सूचना, सम्पादक, हात्ती घोडाको अख्तियारवाला सीमारक्षक, उच्चपदस्थ १८ वटा कर्मचारीलाई गुप्तचरी गर्नुपर्दछ । सकेसम्म शत्रुपक्षका पदाधिकारीहरूमा कलह गराउनु पर्छ । राजा, राजकुमार, मन्त्री, रानीको बीचमा मनमुटाव गराउनु पर्छ । त्यसो गर्न मालाउन्ने, बढार्ने, पाले, ज्योतिष, पानी बोक्ने, अंगरक्षक, नगरवधु आदिको प्रयोग गर्नुपर्छ । राजाको हानी त्यस्ता व्यक्तिहरूबाट बढी हुने गर्छ । तीर्थहरूको राम्रो निगरानी गर्नुपर्छ । गुप्तचरले नदेखिने कार्य गर्नुपर्छ, गाइले सुघेर विद्वान्ले पढेर, राजाले गुप्तचर मार्फत कुरा थाहा पाउछन् भने साधारणले त आफ्नै आँखाले हेरेर थाहा पाउँछन् भनी राज्य संचालनको विधिहरू प्रस्तुत गरिएको छ ।

कौटील्यको अर्थशास्त्रमा चाणक्यले १८ तीर्थको र गुप्तचरको महत्त्व बताएका छन् भने पञ्चतन्त्रमा स्पष्ट र सरल तरिकाले त्यसको वर्णन गरिएको छ । शत्रुको कुरा थाहा पाउनेहरूमा वैद्य, ज्योतिष, गुरु, पण्डित, अधिकृत, जँड्याहा आदि पर्दछन् र तिनीहरूलाई सबैले चिन्दछन् र उनीहरूले गोप्य कुरा चाल पाउँछन् । १८ तीर्थ जति गम्भीर र बुद्धिमान हुन्छन् त्यतिकै विद्वान् गुप्तचर चाहिन्छन र उनीहरूले गरेका सबै गल्ती कमजोरी थाहा पाउँछन् । नीलकण्ठले महाभारत सभापर्वको टिप्पणीमा १८ तीर्थप्रति गर्नुपर्ने बन्दोवस्तको कुरा गरी राजाले आफ्नै विरोध गर्नेलाई मानिस खटाउनु पर्दछ । त्यसबाट तथ्य पत्ता

लगाउनु पर्छ र आफ्ना जनतालाई सुखी राख्नुपर्छ भनिएको छ । जनताको मनबाट त्रास हटाउनु पर्छ र शत्रु देशका जनतामा त्रास र पीडा दिन सकेमा मात्र राजा सफल मानिन्छन् । तीर्थ भन्नाले पुण्यस्थान हो भने मन्त्रीलाई राम्रोसँग बुझ्न चिन्नका लागि राज्यकै कर्मचारीको उचित प्रयोग गर्नु पर्छ । राजालाई चुनौतिको बेला सहयोग गर्नेलाई पनि तीर्थ भनी वर्णन गरिएको छ । राजाले आफ्नो कर्मचारी र मन्त्रीको कुरा थाहा पाउन गुप्तचर राख्नु पर्छ र शत्रुको कुरा थाहा पाउन राखिएका सबैलाई तीर्थ भनिएको छ ।

नीलकण्ठको वर्णनमा महाभारतको टिप्पणी गर्दा पञ्चतन्त्रमार्फत उनले आफ्नो विचार प्रवाह गरेका छन् । उनका अनुसार १८ तीर्थको नीतिशास्त्रमा चर्चा गरिएको भनिएको छ । तर नीतिशास्त्र कहिले बन्यो त्यो भने भन्न कठिन छ । महाभारतको सभापर्वभन्दा पछि पञ्चतन्त्र र कौटील्यको अर्थशास्त्र बनेका हुन भने नीतिशास्त्र कहिले बन्यो भन्न पनि त्यतिकै गाह्रो छ । महाभारतको उल्लेख स्पष्टसँग पञ्चतन्त्रमा गरेबाट सो कुरा बुझ्न सकिन्छ । महाभारतलाई नीतिशास्त्रबाट प्रभाव पारेको मान्न सकिन्छ । नीतिशास्त्रको पनि १८ तीर्थको कुरा श्लोकमा उल्लेख छ । तर नीतिशास्त्र, महाभारत, पञ्चतन्त्र, कौटील्यको अर्थशास्त्रको श्लोकहरू एक आपसमा बाझिएका र फरक-फरक छन् । नीलकण्ठको, सूचीअनुसार पञ्चतन्त्रमा तीर्थहरूको उल्लेख छुट भएको पाइन्छ भने अरू पदको वर्णन पनि थपिएको र १८ वटा पुऱ्याएको पाइन्छ । त्यसले पुरकको काम गरेको देखिन्छ । कर्मचारीको कार्यलाई निरीक्षण गर्ने गुप्तचरको कार्य राज्यमा ज्यादै महत्त्वपूर्ण रहने कुराको चर्चा पनि गरिएको छ । राजाको सूचना, सुरक्षा र विदेशीको राज्य तहसनहस पार्नमा गुप्तचरको ठूलो हात हुन्छ । राजाले कर्मचारीलाई पदअनुसार विभक्त गर्छन् भने विरोधी राजाले अरूका कर्मचारीलाई त्यही प्रयोगबाट फुटाइदिन्छन् । प्रशासनका बारेमा पनि उक्त ग्रन्थले महत्त्वपूर्ण भूमिका लेख्न सक्तछ ।

मलिनाथको टिप्पणीमा राज्यभित्र स्वच्छ आकास देखिएझैं सूर्यको किरण नै गुप्तचर हो जसबाट राजालाई चौतर्फी खबर प्राप्त भइरहेको हुन्छ । यसरी रंघुवंशको अध्ययन गम्भिरता पूर्वक हुनुपर्छ भनी रघुवंश र तीर्थको व्यापक रूपमा उदाहरणसहित वर्णन गरिएको छ ।

७.९ ए ट्रिब्युट टु द लेट प्रोफेसर गिसेपी टुसी

D.R. Regmi, **A Tribute to the late Professor Guiseppe Tucci**, Kathmandu : Nepalese and Italian Contributions to the History and Archacology of Nepal (22-23 January, 1995), pp. 19-22

काठमाडौंको हनुमान ढोकामा स्व. प्राध्यापक गिसेपी टुसेको स्मृतिमा श्रद्धाञ्जली सभाको आयोजना गरिएको थियो । जसको आयोजक शिक्षा तथा संस्कृति समाज कल्याण

मन्त्रालय तथा पुरातत्त्व विभाग श्री ५ को सरकारको संयुक्त तत्त्वाधानमा the Instituto Italiano Per it Medio ed Estremo Oriente, Rome, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, The Embassy of Italy and the Instituo Universitario Oriantale को काठमाडौँमा Nepalese and Italian Contributions to the History and Archaology of Nepal विषयमा गोष्ठीको आयोजना गरिएको थियो । जसमा डिल्लीरमण रेग्मीलाई निम्ता गरेकोमा उनले खुसी व्यक्त गर्दै निम्नलिखित उद्‌गार प्रकट गरेका छन् । विशेषगरी स्व. गिसेप टुसीको स्मृतिमा आयोजित गोष्ठीमा उनको शतवार्षिक समारोह गरिएको थियो । प्रा. गिसेप टुसी विशिष्ट भारतीय महाद्वीपका विद्वान् र तिब्बती विशेषज्ञ थिए । उनी एक यात्री तथा अन्वेषकका नाताले एक भारी विद्वान् हुनुका साथै बुद्ध र बुद्ध धर्मका साहित्यका ज्ञाता पनि थिए । उनी तिब्बत छँदा प्रशस्त सामग्री सङ्कलन गरे, प्रशस्त बुद्ध ग्रन्थ र स्रोतहरू सङ्कलन गरेर बुद्ध महायानको बारेमा आधिकारिक ज्ञान प्राप्त गरे साथै पूर्वीय ज्ञान पनि हासिल गर्न समर्थ भए । उनले आफ्नो ज्ञान र संकलित सामग्रीहरूलाई ISMEO मार्फत प्रकाशन गरेर ती विषयका विद्वान्‌हरूको जिज्ञासा मेटाउने सफलता प्राप्त गरे । महायान बुद्ध असङ्ग, नागार्जुन, वशुबन्धु, विद्याका शान्ति र कमलशीलाहरूले महायान धारणालाई परिपुष्ट गराएको कुरा जानकारी गिसेप टुसीले प्राप्त गरे । त्यस्ता वरिष्ठ प्राध्यापकलाई सम्मान र श्रद्धा गर्ने महत्त्वपूर्ण समय आएको कुरा डा. रेग्मीले व्यक्त गरेका छन् । प्रा. गिसेप टुसीको स्मृतिमा उनको महत्त्वपूर्ण योगदानको कदर गर्दै विश्वले उनको योगदानलाई महत्त्वपूर्ण रूपमा लिनु पर्छ । उनी चलायमान, गम्भीर र भाषान्तर गर्न सक्ने विद्वान् तथा एक विख्यात इतिहासकार, पुरातत्त्वविद् र भाषाविद् पनि थिए । सम्पूर्ण विषय र ज्ञानको अन्तर्सम्बन्ध गराउन सक्ने उनको खूवी थियो । उनलाई तिब्बती भाषाको ज्ञान थियो । उनले प्रशस्त पाण्डूलिपिहरू सङ्कलन गरेर, राष्ट्रको इतिहासलाई अन्वेषण गरेर धेरै प्रसिद्ध विद्वान्‌हरूको जीवनी बारेमा उनले नौलो खोजी गरे । उदाहरणको लागि Buston Rimpoche र New Red Annals को मूलप्रति प्राप्त गरे जसलाई Debterdmor po gasr md भनिन्छ । गिसेप टुसीले संस्कृत भाषा जानेका र तिब्बती भाषा पनि जानेका हुँदा अनुसन्धानकार्यमा सफलता प्राप्त गरे जसबाट तिब्बत र भारतबीच कस्तो सम्बन्ध थियो भन्ने कुरा यथार्थ जानकारी भयो ।

प्राध्यापक गिसेप टुसीले Istituto Italiano Per it Medio ed Estremo Oriente नामक संस्था ई. १९३३ मा स्थापना गरेर त्यसको संस्थापक अध्यक्षसमेत भएका थिए । उनको नेतृत्वमा पर्याप्त सम्पादन, अन्वेषण प्रकाशन कार्य गरेर East and West नामक जर्नल मार्फत उनले ठूलो ख्याति पाएका थिए । त्यो जर्नल अझै प्रकाशित हुँदैछ जसमा महत्त्वपूर्ण लेख-रचना प्रकाशित हुने गर्छन् । उक्त जर्नलमा विशिष्ठ विद्वान्‌हरूको लेखमाला प्रकाशन गरिँदै आएको छ । त्यस्ता विद्वान् गिसेप टुसीले बारम्बार नेपालको भ्रमण गरेर

नेपालको इतिहास र संस्कृतिको गम्भीर अधययन पनि गरे । डा. रेग्मीले प्रा. गिसेप टुसीलाई ई. १९५४ मा भेटेर नेपालको इतिहास र पुरातत्त्वका बारेमा प्रत्यक्ष छलफल पनि गरेका थिए । त्यति बेला डा. रेग्मी नेपाल सरकारका शिक्षा मन्त्री थिए र परराष्ट्र सम्बन्ध पनि उनैको जिम्मामा थियो । परराष्ट्र मन्त्रालयमा भएका उक्त भेटमा टुसीको विद्वता, इमान्दारिता, संलग्नता र अनुशासनको साथै कर्तव्य परायणता स्वस्थ मस्तिष्कले गरिरहेको कुरा जानकारी भएको डा. रेग्मीले व्यक्त गरेका छन् । उनको नम्रताबाट डा. रेग्मी अत्यन्तै प्रभावित भएको र नेपालप्रति उनको गम्भीर प्रेम रहेको, नेपाली जनताको प्रगति उन्नती चाहेको र नेपाली संस्कृतिका निरन्तरतालाई उच्च पाएको कुरा व्यक्त गरे । २ घण्टासम्मको कुराकानीको क्रम डा. रेग्मीले महत्त्वपूर्ण क्षण रहेको र आफ्नै बुद्धि विकास भएको महसुस गरे । प्रा. टुसी वास्तवमा पश्चिम नेपालको कर्णाली प्रदेशको अध्ययन गर्ने अनुमति चाहन्थे । तद्नुसार त्यहाँको प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई परराष्ट्र मन्त्रालयबाट पत्र पठाएर प्रा. टुसीलाई आवश्यक मद्दत गर्न अनुरोध र उनको शिष्ट मण्डलदललाई मद्दत गर्न भन्ने कडा आदेश पठाइयो । तर आफ्नो काम बनेपछि प्रा. टुसीले डा. रेग्मीलाई पुनः भेट गरेनन् । तर उनीसँगको संवाद अविस्मरणीय रह्यो र ४० वर्षपछि पनि डा. रेग्मीले त्यो आनन्दको क्षण सम्झेर आनन्द लागेको कुरा यस लेखमार्फत व्यक्त गरेका छन् ।[४१६]

प्रा. टुसीले भारतको भन्दा नेपालको बारेमा धेरै लेखेका छन् । उनले तिब्बत, चीन, मध्य एसिया बुद्धधर्म, बुद्ध साहित्यका बारेमा पनि प्रशस्त लेखे । उनको Prelimineary Report on Two Scientific Expiditions to Nepal नामक कृति हालसम्म प्रकाशित मध्यको उच्चस्तरीय कार्य मानिन्छ । यसमा खस मल्ल राज्यको वर्णन मात्रै नगरी अभिलेख तथा तिब्बती स्रोतहरूको पनि अध्ययन गरी कृतिमा स्थान दिइएको छ । उनको उक्त कृतिले नेपालको इतिहास, पुरातत्त्व, वास्तुशास्त्र र संस्कृतिको परिचय दिएको छ । उनले नेपालका विभिन्न ठाउँहरू घुमेर धेरै स्रोत सामग्री सङ्कलन गरे । राणाकालमा उनले अझै राम्रोसँग घुमघाम गरी सामग्री सङ्कलन गर्न सकेनन् । २००७ सालपछि नेपाल राष्ट्र स्वदेशी र विदेशीलाई भ्रमण गर्न खुला भयो । त्यसैबाट प्रा. टुसीले लाभ उठाएर पृथक वातावरणमा स्वतन्त्र रूपले घुम्ने र सामग्री खोज्ने काम निर्वाध रूपमा गरे । इटालीबाट उनी काठमाडौं आएर अन्य इटाली बासीको तुलनामा धेरै कार्य गरे । हुन त २५० वर्षपूर्व उनको आगमन हुनु भन्दा अगाडि इटालीयनहरू क्रिश्चियनहरू धर्म प्रचारार्थ आएका थिए । त्यतिबेला Father's Ippolito Desideri र क्यापुचिन मण्डलीका सदस्य उपत्यकाभित्र लोभ्याउँदै धर्मप्रचार गर्ने सुविधा पाएका थिए । त्यसपूर्व उनीहरू तिब्बतमा धर्म प्रचार गर्दै थिए । मंगोलको आक्रमणमा धपिएर नेपालको उपत्यका पसेका थिए । उनीहरूको धूर्त्याईं

---

[४१६] डिल्लीरमण रेग्मी, **अ ट्रिव्युट टु द लेट प्रोफेसर जुसेपी टुची**, रोम : गोभर्नी भरोक्स्डी, एङ्लो एन्ड्रिया दि कस्ट्रो एण्ड रिकार्डो गार्विनी, ISIAO, पृ. १९-२० ।

नेपाल एकीकरण गर्ने पृथ्वीनारायण शाहलाई स्पष्ट थाहा भएकोले बेतियातिर धपाइएका थिए । बेतियाका सामन्त जमिन्दारलाई फकाई फुलाई भुक्याई क्रिश्चियन धर्म प्रचार गर्दै थिए । त्यसरी १८ औं शताब्दीबाट ई. १९३१ मा मात्र इटलीयनहरू नेपाल प्रवेश गरे । त्यस अन्तरालमा इटालीयनहरू नेपालमा पसेनन् । टुसी अनुसन्धानको सिलसिलामा नेपाल आए पनि उनले कहिल्यै इसाई धर्म प्रचार गरेनन् । बरु उनले त नेपाली विद्वान्हरू र आफ्ना चेलाहरूलाई नेपालको महत्त्वको प्रचार गरे । नेपाली कला, अभिलेख, इतिहासको महत्त्वमा प्रकाश पारे । परिणामस्वरूप Raniero Gnoli ले त्यसको मार्गमा लागेका हुनाले Nepalese Inscriptions in Gupta Character भन्ने कृति ई. १९५६ मा प्रकाशन गर्न सफल भए । उनले गुप्तलिपिलाई ५०० वर्षसम्म प्रयोग भएको हुँदा उत्तरब्राह्मी लिपी (Later Brahmi Script) भन्ने नाम पनि दिएका थिए । उनले लिथोग्राफी पद्धतिबाट ८९ वटा अभिलेखहरूलाई उतारी प्रकाशन गरे । अधिकांश अप्रकाशित अभिलेखहरूलाई प्रकाशनमा ल्याए । केहीलाई सेसिल बेन्डालले प्रकाशनको काम गरेका थिए । त्यस्तै भगवानलाल इन्द्राजी, जोर्ज बुहलर र सिल्भान लेभीले क्रमशः ई. १५ र २१ मा अभिलेखहरू प्रकाशनमा ल्याएका थिए । त्यति हुँदाहुँदै पनि ती अभिलेखहरूको रूपान्तरण हुन भने अझै सकेको छैन । नोलीले आफ्ना चेला रिकार्डो रार्बिनलाई उक्त कार्यको जिम्मा सुम्पेको प्रसङ्ग डा. रेग्मीले उल्लेख गरेका छन् ।[४१७]

जोसेप्फ टुसीले आफ्ना साथी र शिष्यहरूलाई नेपालको भ्रमण गरी त्यहाँका अभिलेख सङ्कलन गरी यहाँको लिपी पढ्न र जान्नका निम्ति अभिप्रेरित गरे । नेपाली इतिहास, संस्कृति र अभिलेखहरू पढी व्याख्या गर्ने कार्य नोलीले गरे । त्यस्तै लुसियानो पेटेकले The Medieval History of Nepal, Many Unpublished Colophons of 9th century देखि 15th century सम्मका पुष्टिका वाक्यको प्रकाशन गरे । ई. १९५८ मा प्रकाशित कृतिको जिम्मा ISMEO ले १९८४ मा पुनः प्रकाशनमा ल्यायो । त्यतिबेला थप सामग्री पनि त्यसमा समाविष्ट गरिए । उत्तर मध्यकालीन नेपालको इतिहास (१४-१७ शताब्दी ई.) भने अद्यापि प्रकाशनमा आएको छैन । त्यस अभावलाई डा. रेग्मीले पूरा गर्ने आशा राखेका र इटालीयनहरूले पनि अरू धेरै काम गर्ने छन् भन्ने आशा राखेका थिए ।[४१८] प्रा. टुचीले आरम्भ गरेको कार्यमा नयाँ पुस्ताले त्यसै बाटोलाई पछ्याएकोमा डा. रेग्मीले सन्तोष पनि व्यक्त गरेका छन् । त्यसबाट इतिहासको अनुसन्धानमा देखिएको शून्यतालाई पूरा गरिदिएको र पुरातत्त्व विभाग, नेपाल र ISMEO बीच सम्झौता भएको तथा काठमाडौंको हाँडीगाउँ, वीरगञ्जको सत्यनारायण र गोटीहवा अशोक स्तम्भको अन्वेषण शीघ्र रूपमा हुने आशा डा. रेग्मीले लिएका छन् । तीमध्ये हाँडीगाउँको उत्खनन् भइसकेको

[४१७] **ऐजन**, पृ. १९ ।
[४१८] **ऐजन** ।

र त्यस कार्यमा Giovanri Verardi ले काम गर्दा, कुशान र शककालीन सभ्यता भएको भन्ने पत्ता लगाए । धारामा प्राप्त अभिलेखबाट जानकारी भएअनुसार प्रियवर्माको सम्वत् १७४ को नयाँ पत्ता लागेको छ । प्रा. भेरार्डीले छ वटा उत्खननको बारेमा लेखेका छन् र उक्त कार्य धुम्वारीहिदेखि उत्तरतर्फ गरिएको थियो । ई. १९८८ मा प्रा भेरार्डीले विशाल सिमरौनगढ Massimo Vidale ले १९९१ सम्म उत्खनन् गरे । इटालीयन टोलीले गोटीहवाको उत्खनन्को उपलब्धिबाट गौतम बुद्धका बारेमा धेरै कुराहरू पत्ता लाग्ने आशा डा. रेग्मीले लिएका छन् ।[४१९] प्रा. टुचीले नेपाललाई धेरै माया गरेको प्रसङ्गसहित डा. रेग्मीले ३ पृष्ठ लामो श्रद्धासुमन पत्र तयार पारेका थिए ।[४२०] नेपालले आयोजना गरेको गोष्ठीको सफलताको कामना गर्दै प्रा. टुसीको १०० वर्ष पुगेको उपलक्ष्यमा श्रद्धाञ्जली अपर्ण गरे भने नेपालको नयाँ पुस्ताले त्यही बाटो लिने आशा लिँदै आफू उपस्थित हुन असमर्थ रहेको भन्दै लेख समापन गरेका छन् र उपस्थित सबैलाई बधाई तथा धन्यवाद दिएका छन् ।

निष्कर्षमा डा. रेग्मीद्वारा विभिन्न समयमा लेखिएका ८ वटा फूटकर लेख तथा रचनाहरूको अध्ययन यसमा गरिएको छ । उनका सबै लेखहरू नेपालको इतिहासका विभिन्न पक्षहरूको जानकारी दिन सफल छन् । विभिन्न पत्रिकामा प्रकाशित उनका लेखहरूमा प्राचीनकालदेखि आधुनिककालसम्मको ऐतिहासिक स्रोतहरूको वर्णन काठमाडौँ उपत्यकामा बसोवास गर्ने विभिन्न धर्म र जातमा विभाजित नेवारहरूको चित्रण, र काठमाडौँका आदिवासी नेवारहरू नभई किरातहरू भएको उल्लेख छ । नेवारले बोल्ने भाषा पनि किरात भाषाका शब्दहरूको अनुकरण भएको, नेवारमा व्यापक वर्ग भेद रहेको, संस्कृतको प्रभाव परेको तथा नेवार संस्कृतिमा पछिमात्र बुद्ध धर्मावलम्बीहरू प्रवेश गरेका थिए भनिएको छ । किरात, द्रविड र असमी जातिको मिश्रित रूप नेवार रहेको र नेवारहरू ज्यादै काला नभई केही मात्र काला हुन्छन् र पछि अन्य क्षेत्रबाट उपत्यकामा बस्नेहरू नेवार भनिएका हुन् तापनि ती नेवार आदिकालीन होइनन् भन्ने कुरा लेखेका छन् । नेवारहरूले राजा, ब्राम्हण र गन्यमान्यलाई “जुजु” भन्ने शब्द प्रयोग गरी शीर झुकाउने गर्छन् । यो जाति राजतन्त्रात्मक अभ्यस्त रहेकोले गणराज्यको अवधारणा नरहेको भन्ने लेखिएको छ । ई. १९८५ मा प्रकाशित कालिदाससम्बन्धी रेग्मीको लेखमा महाकवि कालीदासले प्रयोग गरेका तीर्थ शब्दको परिभाषा दिएका छन् । तीर्थ शब्दले धर्मशास्त्रको मात्र चर्चा नगरी यसको कुटनीतिक अर्थ रहेको प्रस्ट्याइएको छ । राजाका १८ वटा तीर्थ हुने कुरालाई परिभाषासहित राज्यमा गुप्तचरको बन्दोवस्त रहनुपर्ने कुरा उक्त लेखमा उल्लेख छ । आचार्य कौटिल्यले १८ तीर्थको उल्लेख गरेर राज्यका गोप्य अङ्गको पनि यथार्थ

---

४१९ **ऐजन** ।

४२० **ऐजन** ।

वर्णन गरिएको छ । उक्त १८ तीर्थमा मन्त्री, पुरेत, सेना, नेता, राजकुमार, सुरक्षाकर्मी, निर्देशक, प्रशासक, भण्डारे, न्यायाधीश, विभागीय प्रमुख, व्यवस्थापक, मन्त्री सल्लाहकार, किल्लारक्षक, सीमारक्षक, वनरक्षकहरूले तीर्थअन्तर्गतको कार्य गर्ने भन्ने बुझिन्छ । लेखको दोस्रो भागमा ई. १९८६ मा डा. रेग्मीले प्रकाशित गर्दै पञ्चतन्त्रमा १८ तीर्थको वर्णन गर्दा लोककथालाई पनि उल्लेख गरिएको पाइन्छ । १८ वटा गुप्तचरको कुरालाई दोस्रो लेखमा वर्णन गरिएको छ । यसबाट डा. रेग्मीले गुप्तचर विद्या राम्रैसँग अध्ययन गरेको स्पष्ट हुन्छ । गुप्तचरमा प्रायः निम्न तहका कर्मचारीको र पेशाका मानिस (नारीपुरुष) संलग्न रहने गरेको कुरा पाइन्छ । महाभारतमा गुप्तचरको वर्णन धेरै ठाउँमा गरिएको छ । जुन अध्ययनबाट राजालाई मद्दत गर्ने परम्परा हिन्दू परम्परा रहेको प्रमाणित हुन्छ ।

ई. १९८३ मा "Reproduced from the forth coming books on Ancient Inscriptions the change pillar inscription नामक लेखमा चाँगुनारायण मन्दिरको पश्चिमतिरको ढोका अगाडि रहेको राजा मानदेवको शिलालेखलाई डा. रेग्मीले राम्रोसँग पढि त्यसबारे अहिलेसम्मका गलत विवरणको प्रवाहलाई सच्याई यर्थात विवरण दिन सफल भएका छन् । यसैगरी ई. १९८५ मा “रत्नपार्कनिरको हालै उत्खनन्मा पाइएको धारा” नामक लेखमा डा. रेग्मीले टुँडिखेल पुरेर मैदान पार्नु पूर्वको वृत्तान्तलाई लेखेका छन् । विष्णुगुप्तको राज्यकाललाई यस अभिलेखले पुष्टि गरेको छ । डा. रेग्मीको अर्को लेखमा प्रा. टुचिले ई. १९३३ मा स्थापित इटालीको अनुसन्धान केन्द्र (ISMEO) मा संलग्न रही नेपाल आएका र पश्चिम नेपालको अध्ययन-अनुसन्धान गर्न आकृष्ट भएको कुरा उल्लेख छ । प्रा. टुचीले भारतको बारेमा भन्दा नेपालको बारेमा धेरै लेखेका, नेपालको इतिहास, संस्कृति, पुरातत्त्व, अर्थतन्त्र तथा सभ्यताको गहन अध्ययन गरेको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

ई. १९६९ मा प्रकाशित अर्को लेखमा ई. १९६८ सम्मको नेपालको परराष्ट्र नीतिको वर्णन गरिएको छ । नेपाललाई विदेशी लेखकहरूले पराधीन देश रहेको र ई. १९४७ पछि स्वतन्त्र भएको कुरा उल्लेख गरेको प्रसङ्गलाई खण्डन गर्दै नेपाल प्राचीनकालदेखि स्वतन्त्र रहेको कुरा दृढतापूर्वक उल्लेख गरेका छन् । डा. रेग्मीले ई. १९७९ मा प्राचीनकालीन कर प्रणालीबारे लेखेको लेख प्रकाशित भएको छ । उक्त लेखमा मनुस्मृति, कौटिल्यको अर्थशास्त्र, गुह्यसूत्र, धर्मसूत्र, धर्मशास्त्र, पुराणका उद्धरणहरूलाई लिई राज्यले कसरी जनतालाई पीरमर्का नपारी कर उठाउनु पर्छ भन्ने कुरा उल्लेख गर्दै धर्मशास्त्रकै आधारमा तर्क दिएका छन् । नेपाल प्राचीनकालबाटै राजा, अमात्य, पुर, राष्ट्र, कोष, दण्ड, मित्रका आधारमा चलिआएको प्राचीन संस्कृतिलाई प्रकाश पारेका छन् । त्यसैगरी गन्ती, नापी, कर, स्रोत, उद्योगमा कतिकर लिने भन्ने कुरा पनि त्यहाँ उल्लेख भएको पाइन्छ । डा. रेग्मी अर्थशास्त्रका विद्वान् भएको हुनाले प्रस्तुत लेख अर्थतन्त्रमा आधारित छ ।

आठौँ – अध्याय

इतिहासकारहरूको दृष्टिमा डा. रेग्मी र उनको योगदान तथा मूल्याङ्कन

८.१ परिचय

नेपालको इतिहासलेखनमा डा. रेग्मीको महत्त्वपूर्ण योगदान छ । उनले इतिहासलेखनमा दिएको योगदानको यथोचित मूल्याङ्कन हुनु आजको तड्कारो आवश्यकता पनि हो । यसैले यहाँ डा. रेग्मीको योगदानको विभिन्न पक्ष र आधारबाट समग्र मूल्याङ्कन गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

८.२ विद्वान तथा इतिहासकारहरूको दृष्टिमा डा. रेग्मी

नेपालमा इतिहासलेखनको सुरुआत विदेशी विद्वान्हरूबाट भएको हो र यस कदममा खासगरी यूरोपियन लेखकहरूको नाम अग्रपंतिमा पर्दछन् । भारतमा बिस्तारै आफ्नो प्रभाव बढाइरहेका यूरोपियनहरूले पृथ्वीनारायण शाहकै पालादेखि नेपाल पस्न खोजिरहेका थिए तर पृथ्वीनारायणशाहको अंग्रेज विरोधी नीतिका कारणले उनीहरू नेपाल पस्न सकिरहेका थिएनन् । पछि विभिन्न बहानामा अंग्रेजहरू नेपाल पस्न सफल भए र यहाँको धर्म संस्कृति, रहनसहन, हावापानी आदिबारे राम्रोसँग बुझ्ने मौका पाए । यसरी विभिन्न मिशनहरूको बहानामा धेरै अंग्रेजी विद्वान्हरू नेपाल आए । विदेशीहरूका लागि नेपाल नयाँ आकर्षक देश भएकोले आफू घुम्न आउँदा बनाएको दैनिकी तथा नेपालमा देखे-बुझेको आधारमा नेपालसम्बन्धी पुस्तकहरू लेखे । यद्यपि उनीहरूले नेपालीको लागि नभई अंग्रेजहरूकै लागि लेखेका थिए । यसकै आधारमा अंग्रेजहरूले नेपालसम्बन्धी नीति र योजना बनाए । यसरी नेपालको इतिहास सबभन्दा पहिले विदेशीहरूबाट लेख्न र प्रकाशन गर्न सुरु भयो । कर्कपेट्रिक, हेमिल्टन, क्याप्टेन टि. स्मिथ, डेनियल राइट, वि.एच. हड्सन आदिको नाम अग्रपंतिमा पर्दछन् । १९ औं शताब्दीसम्म नेपालमा विदेशीहरूले नै नेपालको इतिहासका धेरै पुस्तकहरू लेखि नेपालीहरू इतिहास बनाउन सक्छन् तर इतिहास लेख्न सक्दैनन् भन्ने परिस्थिति रहिरह्यो । बीसौं शताब्दीमा आएर यो परम्परालाई तोड्ने केही इतिहासकारमध्ये एकजना इतिहासकार हुन् डिल्लीरमण रेग्मी । यिनले नै सर्वप्रथम नेपालको विभिन्न कालीन इतिहासलाई अंग्रेजी भाषामा लेखे । यिनका पुस्तकहरूमा विदेशीहरूले लेखेका पुस्तकहरूमा भन्दा नयाँ विषयवस्तु र घटनाहरूलाई स्रोत-सामग्रीको आधारमा प्रस्तुत गरिएकोले अझ रोचक र आकर्षक बन्यो । अब विदेशीहरूले पनि यिनकै पुस्तक पढेर नेपालबारे थप कुरा जान्ने र बुझ्ने गर्नथाले । यसले गर्दा नेपालीहरू इतिहास बनाउन पनि सक्छन् र इतिहासलेखन पनि सक्छन् भन्ने आधार प्रमाणित हुन पुग्यो ।

यद्यपि रेग्मीले इतिहासलेखन सुरुगर्दा नेपालको राजनीतिक अवस्था अनुकूल थिएन र तबसम्म ऐतिहासिक स्रोत-सामग्रीहरूको आधारमा व्यवस्थित रूपमा इतिहास लेख्ने, लेखाउने र प्रावधान पनि आइसकेको थिएन । यस्तै अन्यौल र असाधारण परिस्थितिमा रेग्मीले ऐतिहासिक नयाँ स्रोत-सामग्रीहरूको सङ्कलन गरी इतिहासलेखन कार्यको सुरुआत गरेका थिए । यसबाट विदेशीहरूको दृष्टिकोण र नेपालप्रतिको धारणामा समेत प्रभाव पर्न गयो । यिनको प्राज्ञिक उन्नयन अध्ययन-अनुसन्धान र इतिहासलेखनकाप्रति विभिन्न विद्वान् तथा इतिहासहरूको धारणालाई क्रमिक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

८.२.१ डा. रेग्मी र इतिहास संशोधन मण्डल

नेपालको इतिहासलेखनलाई अभ्यास, प्रयास र व्यवस्थित गर्न पण्डित नयराज पन्तको अग्रसरतामा स्थापना गरिएको संशोधन मण्डल नामको संस्थाको महत्त्वपूर्ण र अतुलनीय योगदान रहेको पाइन्छ । संस्थाका अन्य सक्रिय सदस्यहरूमा धनवज्र बज्राचार्य र शंकरमान राजवंशीको नाम अग्रपक्तिमा पर्दछन् । वि.सं. २००९ सालमा नेपालका विभिन्न विद्वान् तथा इतिहास प्रेमीहरूको सक्रियता र संलग्नतामा संशोधन मण्डलको स्थापना गरिएको थियो जसको मुख्य उद्देश्य भरखर मात्र सुरु हुँदै गएको नेपालको इतिहासलेखनको प्रयासमा देखिएका कमिकमजोरीहरूलाई औल्याई विभिन्न स्रोत-सामग्री र प्रमाणहरूका आधारमा इतिहासलेखनमा शुद्धता र सुधार गर्दै जाने र यस क्षेत्रमा अन्य अध्ययन-अनुसन्धान कार्यलाई तिब्रता दिने रहेको थियो । स्थापनाकालदेखि आफ्नो उद्देश्य परिपूर्तिका लागि विभिन्न कार्यहरू गर्दै अगाडि बढेको यस संस्थाले वि.सं. २०१८ सालमा आएर इतिहास संशोधन मण्डलको नाममा संस्थागत हुन पुग्यो । इतिहासलेखनमा कमजोरी र त्रुटीहरूलाई प्रमाणको आधारमा शुद्धता गर्दै जाने उद्देश्य अनुरूप इतिहास संशोधन नामक पत्रहरू र संयुक्त संशोधन पत्रहरू प्रकाशित गरिए । यसैगरी क्रमशः यी सबैको संयुक्त रूपमा इतिहास संशोधनको प्रमाण प्रमेय भाग एक प्रकाशित भयो । तबसम्म इतिहासकारहरूले इतिहास लेख्दा स्रोत-सामग्रीहरूको सन्दर्भ सूची नै नदिई लेख्ने विद्वान्हरूलाई ध्यानाकर्षण समेत गर्न सावधानपत्र प्रकाशित गरियो भने वि.सं. २०२१ सालदेखि **पूर्णिमा** नामक पत्रिका प्रकाशन गरी यसलाई नियमित गरियो । संस्थाका कार्यहरू उत्साहजनक र उपलब्धीमूलक भएकोले यसलाई सबैतिरबाट सहयोग र समर्थन प्राप्त हुँदै गयो । प्राचीन तथा मध्यकालीन अभिलेखहरूको संग्रहहरूको सङ्कलन र महत्त्व रहेको सो अभिलेख संग्रहलाई वि.सं. २०१८ देखि २०२० सम्म करिब २ वर्ष सङ्कलन र प्रकाशन गरिएको पाइन्छ । यसैगरी पृथ्वीनारायण शाहको उपदेशलाई ५ भागसम्म प्रकाशन गर्न सफल देखिएको संशोधन मण्डलले नेपालको इतिहासलेखन प्रयासमा निकै महत्त्वपूर्ण योगदान गर्न र धेरै लेखक, विद्वान्हरूलाई सत्य, तथ्य, स्रोत-सामग्रीको आधारमा इतिहासलेखन र हालसम्म भए गरेका त्रुटीहरू सच्याउन सफल भएको मानिन्छ ।

अभिलेख संग्रहको सङ्कलन र प्रकाशन कार्यमा पण्डित नयराज पन्त, शंकरमान राजवंशी, धनवज्र बज्राचार्यहरूको अलावा रामजी तिवारी, महेशराज पन्त, नयनाथ पौडेल, देवीप्रसाद भण्डारी, भोलानाथ पौडेल, गौतमवज्र बज्राचार्य, दिनेशराज पन्त आदि विद्वान्हरूको पनि महत्त्वपूर्ण र संक्रिय योगदान रहेको पाइन्छ ।

इतिहास संशोधन मण्डलकै सक्रियतामा वि.सं. २००९ आश्विन ५ देखि वि.सं. २०२५ पृथ्वी जयन्तीसम्मको १६ वर्ष ३ महिनाभन्दा बढीको अन्तरालमा **इतिहास संशोधनपत्र** छापिए । कुनै साना र कुनै ठूला गरी त्यस्ता इतिहास संशोधनपत्र ६८ वटा छन् । ती ६८ वटामध्ये नरहरिनाथ र बुद्धिसागर पराजुलीको सम्पादकत्वमा निस्केको संस्कृत-सन्देश नामक मासिक पत्रिकामा ४, ९, ११, १७, ३६, ३८ अङ्क छापिएका छन् । ती मध्ये वि.सं. २०१६ चैत्र १५ गते भित्र छापिएका ५० वटा इतिहास संशोधन पत्रको प्रमाण प्रमेय छुट्याई परिवर्तित संस्करणको रूपमा धनबज्र बज्राचार्यको प्रधान सम्पादकत्वमा तयार भएको इतिहास-संशोधनको प्रमाण-प्रमेय नयराज पन्तको विस्तृत उपोद्घातसहित जगदम्बा-प्रकाशनद्वारा वि.सं. २०१९ मा प्रकाशित भएको हो । जसमा २१ जना संशोधकहरूका ७ छुट्टाछुट्टै वर्गबाट इतिहास संशोधन प्रकाश भएको र हरेक वर्गले आ-आफ्नो इतिहास संशोधनपत्रको संख्या १ वटा उठाएकाले वि.सं. २०१२ कोजाग्रत पूर्णिमाको दिनमा छापिएको हो । यी इतिहास संशोधनपत्र खास गरी काठमाडौँबाटै प्रकाशित भएका हुन् ।[४२१]

यसरी इतिहास संशोधन मण्डलको सम्बन्धमा उल्लेख गर्दा डा. रेग्मीको नाम पनि लिनुपर्ने हुन्छ किनभने संशोधन मण्डल र रेग्मीबीच औपचारिक तथा अनौपचारिक रूपमा सम्बन्ध रहेको पाइन्छ । नेपालको इतिहासलेखनसम्बन्धी विषयमा यिनीहरूबीच लामो समयसम्म दोहोरो जुवारी चलेको थियो । ई. १९४२ देखि इतिहाससम्बन्धी विभिन्न लेख, रचना र पुस्तकहरू लेखन सुरु गरेका रेग्मीले खासगरी १९४० को दशकमा तत्कालीन राजनीतिक इतिहास, १९५० को दशकमा प्राचीन तथा मध्यकालीन इतिहास र केही देशको राजनीतिक पक्षलाई समेटिएको पुस्तकहरू लेखे भने १९६० को दशकमा मध्यकालीन नेपालसम्बन्धी पुस्तकहरू ४ भागसम्म प्रकाशित गरे । यी पुस्तकहरूलाई अहिले सम्मकै अत्यन्त उपयोगी, महत्त्वपूर्ण र नयाँ विषयवस्तुसहित आएको मानिन्छ । नेपालको इतिहास शुद्ध होस्, देशमा विद्याको उन्नती होस् तथा पछि पनि काम गर्न सुविधा पाइयोस् भन्ने हेतुले संशोधन मण्डलमा रहेका हामी प्रत्येक सदस्यले १५/१५ रूपियाँ आफ्ना खल्तीबाट हाली अभिलेख संग्रह र पूर्णिमा पत्रिका चलाई आइरहेको पूरा साढे ५ वर्ष भयो । हिउँदमा शनिबार- शनिबार अभिलेखहरू खोजी गर्न जान्छौं । इतिहास विषयमा पाइएका प्रकाशित पुस्तक किन्ने र अप्रकाशित पुस्तकलाई रात-दिन गरी सार्ने गरी आएका छौं ।

[४२१] प्रजीत शाक्य, राजेश आचार्य, ज्ञानबहादुर के.सी., “इतिहास संशोधनको सूची”, **पूर्णिमा,** पूर्णाङ्क ११७, वर्ष ३०, अङ्क १, २०६१ श्रावण ।

यसरी संशोधन मण्डलबाट जे-जति काम भएको छ हाम्रो सम्पत्ति भन्नु नै त्यही हुन गएको छ । ... यसरी हामी केही मानिस मिली आफ्नो गच्छेअनुसारको खर्च गरी १२/१४ वर्षदेखि गोड्दै लगेको शुद्ध इतिहास रूपी वालीमा राति सुटुक्क पस्ने चोर भैं पसी हाम्रो सम्पत्ति भुट्भुट्याई रेग्मीज्यू एक्लै सम्पन्न हुन लाग्नु भएको छ । हामीले दुःखसँग सङ्कलन गरेका र प्रकाशित भैसकेका सामग्रीलाई आफ्नो बनाउनु भएको छ । उदाहरणमा पूर्णिमा अङ्क ६, पृ. ३९-४० मा प्रकाशित सामग्रीलाई **मिडिएभल नेपाल दोस्रो भाग**को पृष्ठ १०४३ मा प्रकाशित सामग्रीलाई लिन सकिन्छ । यसरी अरूका रचनामा केही अक्षर फेरफेर पार्दै कुरा तलमाथि पारी ढाकछोप गर्ने चोर कविलाई कसैले नपोले तापनि विद्वान्हरूको सभामा उसको चोरी सावित हुन्छ ।[४२२]

यस बीचमा डा. रेग्मीका प्रकाशित पुस्तकहरूका सम्बन्धमा संशोधन मण्डलले शोधखोज गरी प्रकाशित गरिसकेका सामग्रीहरूलाई आफै सङ्कलन गरी प्रकाशन गरेको भनी विभिन्न लेख र पत्रहरूमार्फत टिप्पणी जनाएको र आलोचना गरेको थियो । वि.सं. २०२१ वैशाखदेखि संशोधन मण्डलले **पूर्णिमा** नाउको त्रैमासिक पत्रिका निकाल्न लाग्यो । पूर्णिमा पत्रिकाबाट पनि रेग्मीज्यूले आफूलाई चाहिनेजति कुरा सार्नुभएको छ । रेग्मीज्यूले सार्नुभएको उदाहरण **पूर्णिमा**को ११ अङ्कका १७-२४ पृष्ठ हेर्नुहोला ।[४२३] यसैगरी डा. रेग्मीलाई विधाको शोषण गरेको, संशोधन मण्डलप्रति अनास्था फैलाएको आरोपहरूसहित यस्ता व्यक्तिले कसरी अध्ययन, अनुसन्धान र सामग्री सङ्कलन गरी इतिहासलेखन सक्छन् भनी खण्डन तथा आपत्ति जनाएका बुझिन्छ । खासगरी इतिहास संशोधन पत्रहरूको ६४ देखि ६८ नम्बरसम्ममा यी आलोचनाहरू गरेको पाइन्छ । यस सम्बन्धमा डा. रेग्मीबाट प्राय सबैजसो कृतिहरूमा आफैले सामग्री सङ्कलन गरेर मेहेनत र परिश्रम साथ पुस्तकहरूको पाण्डुलिपि तयार पारेको तर प्रकाशनले पुस्तक छपाई गर्न ढिला गरी दिएकाले यस्तो हुन गएको भन्ने भनाई पाइन्छ भने संशोधन मण्डलले अधिकांश पुस्तकहरूमा यस्ता घटनाहरू दोहोरिएका हुनाले उनको यो भनाईमा सत्यता छैन भन्ने दावी पाइन्छ । वि.सं. २०१८ जेष्ठ १९ गते मिडिएभल नेपालका तिनै भाग लेखिसकेको थिए भन्ने रेग्मीज्यूको उक्ति र वि.सं. २०१८ जेष्ठ-आषाढमै रेग्मीज्यूका पुस्तकहरूका गुरुकापी हामी कहाँ आइपुगेका थिए भन्ने रेग्मीज्यूको प्रकाशकको भनाई सर्वथा जालसाजी हो भन्ने कुरामा कुनै शङ्का रहँदैन । यसकारण रेग्मीज्यूको झुठो व्यवहार स्पष्ट हुन आएको छ । यसरी रेग्मीज्यू विद्याको चोरीमा अग्रणी नेता भएर निस्कनु

[४२२] शंकरमान राजवंशी, "श्री डिल्लीरमण रेग्मीज्यूले हाम्रो सम्पत्ति फेरि पनि चोर्नुभयो," **पूर्णिमा,** वर्ष ३, अङ्क ३, पूर्णाङ्क ११, २०२३, पृ. १७-२४ ।

[४२३] **ऐजन,** पृ. ११३-११४ ।

भएको छ ।[४२४] पुस्तकहरूमा सन्दर्भ सूची पनि नदिनु उनलाई लागेको अर्को आरोप हो । यसरी विभिन्न आरोप, प्रत्यारोप र आलोचनाहरू भएपनि रेग्मीले आफ्नो अध्ययन, अनुसन्धान र लेखनकार्यलाई नरोकी निरन्तर लागि परिरहेबाट संशोधन मण्डलको आरोपलाई पूरै पत्यार गर्न नसकिने हुन्छ किनभने डा. रेग्मीमा सामग्री सङ्कलन, अध्ययन, अनुसन्धान र लेखनकार्य गर्ने क्षमता नभएको भए त्यही नै उनको लेखन कार्य रोकिनु पर्दथ्यो तर उनको लेखन र प्रकाशन कार्य रोकिनुको सट्टा लेखनकार्यमा क्रमशः झन तिब्रता आएको पाइन्छ ।

अर्कोतर्फ संशोधन मण्डलको स्थापनाभन्दा धेरै अगाडिदेखि डा. रेग्मीको लेखनकार्य सुरु भएको थियो भने संशोधन मण्डलमा शिथिलता आउँदा पनि डा. रेग्मीका पुस्तकहरू एक पछि अर्को गरी पछिसम्म अर्थात ई. १९८३ सम्म आएकोले पनि संशोधन मण्डलका आरोपहरूलाई सम्पूर्ण रूपमा पत्यार गर्न गाह्रो पर्ने हुन्छ । इतिहासलेखन, अध्ययन-अनुसन्धान कार्य भनेको निरन्तर चलिरहने प्रक्रिया हो । कुनै पनि नयाँ र सत्य तथ्य प्रमाणहरू प्राप्त भएपछि अगाडिका विवरणहरूमा संशोधन, परिमार्जन र सुधार गर्दै जानुपर्ने हुन्छ । डा. रेग्मी आफैले पनि अगाडि लेखेको पुस्तकमा कमिकमजोरी भएको र पछि थप सामग्री प्राप्त भएकोले सशोधन गरी लेखिएको भन्ने विभिन्न पुस्तकहरूमा स्वीकार गरेको प्रसङ्गहरू पनि यहाँ उल्लेख गर्नु सान्दर्भिक हुन्छ । यसबाट पनि उनले आफ्नो कमजोरीहरूलाई औंल्याएको र स्वीकार गरेको स्पष्ट देखिन्छ । भारत र नेपालका विभिन्न स्थानहरू, पुस्तकालयहरू र व्यक्ति विशेषबाट प्राप्त सामग्रीहरूको अलावा स्वदेशी- लाई नदिने र विदेशी लेखकहरूलाई भण्डार नै खुला राखी दिने नेपालीको परम्पराले गर्दा हेर्न र सङ्कलन गर्न नपाइएका सरकारद्वारा संरक्षित धेरै सामग्रीहरूलाई आफू नै परराष्ट्र मन्त्री हुँदा धेरै ऐतिहासिक सामग्रीहरू हेर्न र अध्ययन गर्न पाएको खुलासा डा. रेग्मीले गरेका छन् । जसले गर्दा धेरै नयाँ स्रोत-सामग्रीहरू उजागर गर्न पाइएको प्रसङ्ग पनि डा. रेग्मीले उल्लेख गरेका छन् । सामग्री सङ्कलन गर्नु र लेख्नु मात्रै ठूलो कुरा होइन प्राप्त स्रोत-सामग्रीहरूलाई सत्य तथ्य घटनाहरू ऐतिहासिक रूपमा विश्लेषण गरी सिलसिलेबार ढगले रोचक रूपमा प्रस्तुत गर्न सक्नु नै वास्तविक लेखक तथा इतिहासलेखनको प्रसङ्गमा सच्चा, सक्षम इतिहासकार हुन्छन् । यस कार्यमा आफ्नो क्षमता प्रदर्शन गर्न डा. रेग्मी सक्षम देखिन्छन् ।

ऐतिहासिक व्याख्या विश्लेषणमा इतिहासकारको ज्ञान, क्षमता, संशोधनमण्डलले संस्थाको उद्देश्यअनुरूप इतिहासलेखन र तबसम्म प्रकाशित पुस्तकहरूमा देखिएका कमि- कमजोरीहरू- लाई औंल्याई संशोधन र सुधारका लागि सल्लाह, सुझाव दिनु सान्दर्भिक र

[४२४] हाम्रो वक्तव्य, "श्री डिल्लीरमण रेग्मीज्यूको छटेलपन", **पूर्णिमा,** वर्ष ३, अङ्क ३, पूर्णाङ्क ११, २०२३, पृ. १००-११८ ।

महत्त्वपूर्ण कार्य हो । इतिहासलेखन शुद्धता र सत्यताले प्राथमिकता पाउने र भावी पिढीलाई इतिहासका सम्बन्धमा कुनै भ्रम पैदा नहुने स्थितिको सिर्जना गर्न संशोधन मण्डल सफल देखिन्छ । संशोधन मण्डलको टिप्पणी र आपत्तिलाई डा. रेग्मीले जसरी लिएको भए पनि इतिहासलेखन कार्यमा यसले उनलाई सजग र सतर्क भने अवश्य बनाएको हुनुपर्दछ । यसैले नेपालको इतिहास अध्ययन, अनुसन्धान र लेखनमा संशोधन मण्डलको महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको छ ।

इतिहास संशोधन मण्डलका सक्रिय व्यक्तित्व धनबज्र बज्राचार्यले डा. रेग्मीप्रति सङ्केत गर्दै प्राज्ञिक कर्तव्यप्रति उदासिन देखिएका रेग्मीले संशोधन मण्डलले यस अघि नै प्रकाशित गरिसकेका सामग्री र अभिलेखहरूलाई तोडमोड गरी आफ्नो भाषा र शैलीमा प्रकाशन गरेका र आफूले नै पहिले प्रकाशन गरेको भन्ने दावी गरेको आरोप पूर्णिमा अङ्क १३ हाम्रो वक्तव्यअन्तर्गत लगाएका पाइन्छन् । संशोधन मण्डलको काम, कर्तव्य र सहयोगका प्रति डा. रेग्मीले धन्यवादसम्म पनि दिन कन्जुसाई गरेको भन्ने पनि पूर्णिमाका विभिन्न अङ्कहरूमा पाइन्छ । डिल्लीरमण रेग्मीको १६/४/०१४ को वक्तव्यअनुसार इतिहास संशोधन नामले प्रकाश भएका जम्मैजसो पुस्तिकाहरू मैले पढेको छु र तिनलाई ज्यादै उपादेय पाएको छु । मलाई लाग्दछ लेखकहरूले नयाँ-नयाँ खोजको प्रकाशमा अकाट्य प्रमाणद्वारा नै धेरे अंशमा हाम्रो इतिहासका कतिपय ग्रन्थहरूमा भेट्टिएका अनेकानेक भ्रमहरू सच्याउने सफल प्रयास गरेका छन् । हामीले यस्तो प्रयासको कदर गर्नु पर्दछ ।[४२५] यसबाट संशोधन मण्डलको आरोपमा सत्यता देखिँदैन । संशोधन मण्डलद्वारा प्रकाशित हुने **पूर्णिमा** नामक त्रैमासिक पत्रिका वि.सं. २०२१ वैशाखदेखि प्रकाशन सुरु भएको र हालसम्ममा ७९ अङ्क प्रकाशित भैसकेको छ । चाहे जेहोस् तत्कालीन परिस्थितिमा इतिहास संशोधन मण्डलको प्रयास महत्त्वपूर्ण र समयसाक्षेप मानिन्छ । इतिहास संशोधन मण्डल र डा. रेग्मीबीचमा समन्वय भई राम्रो सम्बन्ध कायम हुनसकेको भए इतिहासलेखन कार्य अझ अगाडि बढ्ने र इतिहासलेखनको विकासमा अभूतपूर्ण योगदान पुग्ने थियो भन्ने कुरामा दुईमत छैन । वि.सं. २००९ सालदेखि देशको इतिहास र संस्कृतिको विषयमा लेख्ने र लेखिएका पुस्तकहरूमा देखिएका कमिकमजोरीहरूलाई सच्याउने र यथार्थ नेपालको परिचय दिलाउने महान उद्देश्य लिएर अगाडि बढेको इतिहास संशोधन मण्डल विभिन्न आरोप-प्रत्यारोपको चपेटामा सरकारी संरक्षणको अभावमा योग्य र सक्षम व्यक्तित्वहरूको सहयोग नपाएबाट, आर्थिक कमजोरीका कारण आज निस्क्रिय अवस्थामा पुगिरहेको देखिन्छ । वास्तविक इतिहास जान्न र बुझ्न चाहने तथा यस सम्बन्धमा अध्ययन-अनुसन्धान कार्यमा लाग्नेहरूका लागि यो दुःखद समाचार हो । अझै पनि यसले सुस्ताएको इतिहासलेखनलाई जगाउन मद्दत गर्न सकोस् भन्ने आशा एवं विश्वास लिन सकिन्छ ।

---

[४२५] **ऐजन,** पृ. १०५ ।

८.२.२ डा. रेग्मीका सम्बन्धमा विभिन्न विद्वान्हरूको धारणा

नेपालका विभिन्न विद्वान्, लेखक, चिन्तकहरूले डा. रेग्मीका सम्बन्धमा विभिन्न पुस्तक, पत्रपत्रिका, लेख, रचना तथा भेटवार्तामार्फत दिएका अभिव्यक्तिहरूबाट डा. रेग्मीलाई नेपालको इतिहासलेखनमा पुऱ्याएको योगदान र उनको प्राज्ञिक व्यक्तित्वको के-कसरी मूल्याङ्कन गरिएको छ भन्ने सम्बन्धमा दिइएका अभिव्यक्ति र अध्ययन समीक्षालाई यहाँ क्रमशः प्रस्तुत गरिएको छ :

) **जगदीशचन्द्र रेग्मी**

डि.आर. रेग्मी राजनीति र इतिहास सागसँगै शीर्षक दिएर लेख्नुहुन्छ- जहाँसम्म इतिहासकारको रूपमा डि.आर. रेग्मीको स्थानको प्रश्न छ, एउटै इतिहासकारले प्राचीनदेखि आधुनिककालसम्मको विस्तृत इतिहास लेख्ने काम उहाँले बाहेक अरूले नेपालमा गरेका छैनन् । ज्यादै साधन स्रोत सम्पन्न विदेशीहरूले पनि यस्तो काम गर्न सकेको देखिएको छैन ।

इटालीका प्रसिद्ध प्राब्यविद् जिसेप टुचीका एक शिष्य एल. पेटेकले डि.आर. रेग्मीको **एन्सियन्ट एण्ड मिडिएभल नेपाल** को उदाहरणलाई सन् १९५८ मा प्रकाशित आफ्नो मिडिभएल हिस्ट्री अफ नेपाल ग्रन्थको भूमिका डि.आर. रेग्मीतर्फ व्यङ्ग गरेका थिए । यस्ता अप्रकाशित ऐतिहासिक सामग्रीहरू भएको देशको ज्यादै सरल इतिहास लेखेको भनेर । तर त्यस्तो भनेको करिब ७-८ वर्षपछि रेग्मीज्यूले पेटेकको पूर्वोक्त किताबभन्दा तेब्बर आकारको त्यही काल विषयमा डकुमेन्टेसन साथै विश्लेषण समेत प्रकाशित मात्रै गर्नु भएन । त्यसपछिको मल्लकाल विषयमा समेत विशाल **कापग्रन्थ** संसारलाई उपहार दिई छाड्नु भयो । उहाँले निकै पछि भएपनि टुचीका अर्को शिष्य नोलीको लिच्छविकालका शिलालेखसम्बन्धी किताबको जवाफमा त्यही विषयको राम्रो किताबको प्रकाश गराई छाड्नु भएको विषय इतिहास प्रेमीहरूलाई अवगत नै छ ।[४२६]

) **रामहरि जोशी**

डा. डिल्लीरमण रेग्मी : एउटा सम्झना शीर्षकमा लेख्नुहुन्छ- ... उनी निश्चय राजनीतिक व्यक्तिभन्दा एकजना स्वाभिमानी विद्वान व्यक्ति बढी थिए । यो निश्चय पनि हो राजनैतिक जीवनमा साहसिक निर्णय लिएर अघि बढ्नुपर्ने बेलामा उनी चुके, जसले गर्दा उनी राजनीतिमा सफल हुन सकेनन् ।[४२७]

) **डा. मिना ओझा**

---

[४२६] जगदीशचन्द्र रेग्मी, "डि.आर. रेग्मी राजनीति र इतिहास सँगसँगै", **डा. डिल्लीरमण रेग्मी हिजो र आज,** काठमाडौँ : डिल्लीरमण-कल्याणी रेग्मी पुस्तकालय विकास समिति, २०६३, पृ. ४९-५० ।

[४२७] रामहरि जोशी, "डा. डिल्लीरमण रेग्मी एउटा सम्झना," **डा. डिल्लीरमण रेग्मी हिजो र आज,** काठमाडौँ : डिल्लीरमण-कल्याणी रेग्मी पुस्तकालय विकास समिति, २०६३, पृ. १३४ ।

इतिहासका महानपात्र स्व. डा डिल्लीरमण रेग्मी शीर्षकमा लेख्नु हुन्छ- विभिन्न भाषाका ज्ञाता डा. रेग्मीले निसन्देह वौद्धिक क्षेत्रबाट नै ख्याती प्राप्त गर्नुभयो । उहाँले लेख्नु भएका कृतिहरू विश्वस्तरका महत्त्वपूर्ण कृति हुन् । यिनीहरूले सर्वप्रथम विदेशमा नेपालको परिचय दिन सक्षम भएका छन् । नेपालीहरू उहाँका ऋषि बनेका छन् । आफ्नो विशेष मौलिकता देखाउन सफल विद्वान लेखक डा. रेग्मीलाई कृतिहरूले अमर बनाएका छन् । इतिहास संस्कृति राजनीतिशास्त्र र अर्थशास्त्रसम्बन्धी कैयौं पुस्तक र अनगिन्ती लेख लेख्न सफल विद्वान डा. रेग्मीलाई उहाँकै कृतिहरूले जीवन्त बनाएको छ । नेपालीका लागि यो गर्वको विषय हो ।[४२८]

) **प्रा.डा. त्रैलोक्यनाथ उप्रेती**

डा. डिल्लीरमण रेग्मी छोटो संस्मरण शीर्षक दिएर उहाँ लेख्नु हुन्छ- बितेको एक शताब्दीमा नेपालमा गणना गर्न सकिने ओजपूर्ण व्यक्तित्वहरूमध्ये डा. रेग्मीको स्थान निःसन्देह अग्रपंक्तिमा रहने व्यहोरा निर्विवाद छ । नेपालका वहुआयामिक व्यक्तित्व राख्ने युगपुरुषहरूमध्ये उहाँ एक हुनुहुन्थ्यो । नेपालमा एकतान्त्रिक राणा शासनको विरोधमा मात्र उहाँ उत्रनु भएन भारतमा रहेर पनि विद्यार्थी संगठन गरी ई. १९४६ मा नेपाली राष्ट्रिय कांग्रेसको स्थापना गरी १९६० सम्म सो को सभापति रही कार्य गर्नु भयो । साथै उहाँ गृह, शिक्षा र परराष्ट्र मन्त्री पदमा आसीन रही देशमा प्रजातन्त्रको स्थापना तथा सुदृढीकरण अभियानमा ठूलो योगदान पुऱ्याउनु भएको छ । यस बाहेक उहाँको ऐतिहासिक कृति वर्तमान नेपाल दुई भाग, मध्यकालीन नेपाल चार भाग, र प्राचीन नेपाल नामक कृतिहरूले विश्वजगतमा नेपालको सही रूपमा पहिचान गराउन मद्दत पुऱ्याएको छ भने उहाँले लेख्नु भएको Rana Family Autocracy in Nepal, Anglo Nepalese war and the Rise of Janga Bahadur आदि कृतिहरूले नेपालको प्राचीन वर्तमान इतिहास, संस्कृति तथा नेपालको प्रजातन्त्रको स्थापनाको लागि गरिएका संघर्षहरू बारे विश्वमा परिचय गराउन ठूलो योगदान पुगेको छ भनी डा. रेग्मीको उच्च मूल्याङ्कन गरिएको छ ।[४२९]

) **डा. केशरजंग रायमाझी**

शान्ति र अहिंसाका पुजारी डा. रेग्मी शीर्षक दिएर उहाँ लेख्नु हुन्छ- जीवित रहँदासम्म जिउँदा भएर बाच्न सक्ने थोरै मान्छेहरूको कोटीमा हुनु हुन्थ्यो डा. रेग्मी । यसको मतलब उहाँले जीवनको अन्तिम क्षणसम्म पनि राष्ट्रिय-अन्तर्राष्ट्रिय घटना र सन्दर्भहरूबाट आफूलाई अलग राख्नु भएन भने अलग राख्ने चेष्टा पनि गर्नु भएन । त्यस्ता कुनै पनि घटना र विचारको सापेक्षतामा उहाँले आफ्नो भूमिका खोज्नु हुन्थ्यो र

---

[४२८] मिना ओभा, "इतिहासका महानपात्र स्व. डा. डिल्लीरमण रेग्मी," **डा. डिल्लीरमण रेग्मी हिजो र आज,** काठमाडौँ : डिल्लीरमण-कल्याणी रेग्मी पुस्तकालय विकास समिति, २०६३, पृ. ११३ ।

[४२९] त्रैलोक्यनाथ उप्रेती, "डा. डिल्लीमरण रेग्मी छोटो संस्मरण", **डा. डिल्लीरमण रेग्मी स्मृतिग्रन्थ,** काठमाडौँ : डा. डिल्लीरमण रेग्मी ट्रष्ट, २०६०, पृ. ९४-९५ ।

त्यसै अनुरूप आफूलाई सक्रिय बनाउनु हुन्थ्यो । उहाँको त्यस किसिमको भूमिका भित्रको सबभन्दा महत्त्वपूर्ण पक्ष भनेको ज्यादै परिपक्वता, स्पष्टता र वैचारिक स्थायित्व हो भन्ने मलाई लाग्छ । डा. रेग्मीको व्यक्तित्वको अर्को महत्त्वपूर्ण पक्ष भनेको इतिहासको गहिरो अध्ययन र ज्ञान हो । त्यसैका आधारमा उहाँले लेख्नु भएका धेरै महत्त्वपूर्ण पुस्तकहरू पनि प्रकाशित भएका छन् भन्दै डा. रेग्मीको योगदानको कदर गरिएको छ ।[४३०]

) **प्रा.डा. मोहन लोहनी**

डा. डिल्लीरमण रेग्मीप्रति श्रद्धाञ्जलीका केही शब्द शीर्षक दिएर डा. रेग्मीका बारे लेख्नु हुन्छ- "स्व. रेग्मी बरिष्ट राजनीतिज्ञ हुनुका साथै ख्याती प्राप्त इतिहासकार पनि हुनुहुन्थ्यो । ..... स्व. रेग्मी एक प्रकाण्ड विद्वान् हुनुहुन्थ्यो भन्ने कुरामा कुनै विवाद छैन । विद्वान् सर्वत्र पुज्यते भन्ने उक्तिअनुसार विद्वान्को रूपमा मैले उहाँलाई चिन्दै सम्मान गर्दै आएको थिए" भन्दै रेग्मीको विद्धताको उच्च मूल्याङ्कन गर्नु भएको छ ।[४३१]

) **डा. मोहनमान सैंजु**

डा. रेग्मीप्रति एक श्रद्धा सुमन शीर्षक दिएर उहाँ लेख्नु हुन्छ- "डा. रेग्मीको नामले एक जना आर्दशयुक्त व्यक्तित्वको सम्झना गराउँछ । उहाँ प्रति सम्मानको भावना राख्ने व्यक्तिले इमान्दारी, लगनशीलता तथा राष्ट्र प्रेमप्रति श्रद्धा राख्ने व्यक्तित्वप्रति सम्मान व्यक्त गरेको हुन्छ । मेरो आफ्नो सम्मान पनि डा. रेग्मीप्रति यिनै भावनाबाट प्रेरित रहेका छन्" भन्दै डा. रेग्मीको समग्र मूल्याङ्कन गर्नु भएको छ ।[४३२]

) **प्रा. कमल प्र. मल्ल**

"डा. रेग्मी नेपालको इतिहासलेखनमा चार दशकसम्म संलग्न रहे । सबै स्तरबाट रेग्मीको प्रकाशित इतिहासलेखन कार्य प्रभावकारी छ र यसले विस्तृत क्षेत्र ओगटेको छ । उनी नेपाली इतिहासकारहरूमध्ये अंग्रेजीमा प्रकाशित गर्ने एक्लो व्यक्ति हुन् । उन्नाइसौं शताब्दीका वंशावलीहरूको सङ्कलक र सम्पादक रेजिडेन्सी डेनियल राइट थिए जो नेपाल बाहिरको प्राज्ञिक क्षेत्रमा चिनिएका एक मात्र व्यक्ति जस्तै डा. रेग्मी हुन् ।"[४३३]

) **नयन बहादुर खत्री**

---

[४३०] केशरजंग रायमाझी, "शान्ति र अहिंसाका पुजारी डा. रेग्मी", **डा. डिल्लीरमण रेग्मी स्मृतिग्रन्थ,** काठमाडौँ : डा. डिल्लीरमण रेग्मी ट्रष्ट, २०६०, पृ. ३३-३५ ।

[४३१] मोहन लोहनी, "डा. डिल्लीमरण रेग्मीप्रति श्रद्धाञ्जली", **डा. डिल्लीरमण रेग्मी स्मृतिग्रन्थ,** काठमाडौँ : डा. डिल्लीरमण रेग्मी ट्रष्ट, २०६०, पृ. १७४ ।

[४३२] मोहनमान सैंजु, "डा. रेग्मीप्रति एक श्रद्धा सुमन", **डा. डिल्लीरमण रेग्मी स्मृतिग्रन्थ,** काठमाडौँ : डा. डिल्लीरमण रेग्मी ट्रष्ट, २०६०, पृ. १७२ ।

[४३३] तुलसीराम वैद्य, **डि.आर. रेग्मी एज अ हिस्टोरीयन : एन एसिस्मेन्ट,** काठमाडौँ : सिनास, त्रि.वि. २०६३, पृ. २४९ ।

डिल्लीमरण रेग्मी : मेरो तरेलीमा नामक शीर्षक दिएर उहाँ भन्नु हुन्छ- आफ्ना जीवनका आखिरी समयसम्म पनि शान्तिप्रतिको आस्थामा रत्तिभर विचलित नहुने, र अन्तिम घडीसम्म पनि हिंसा अन्त्यका लागि उहाँले गर्नु भएको पहल बन्दनीय छ । नेपाल आमाका सपूत छोराहरूमध्ये आफ्नो विशिष्ट पहिचान बनाउँदै राष्ट्रको लागि आफ्नो सम्पूर्ण तनमन धन अर्पण गर्ने डिल्लीरमण रेग्मीजस्ता व्यक्तिहरूको जीवन गाथाबाट थोरै मात्र सिक्न सकेमा पनि वर्तमान पुस्ताले धेरै उपलब्धी हासिल गर्न सक्छ भन्ने मेरो विश्वास छ । उहाँलाई कसै-कसैले घमण्डी भन्ने विशेषण लगाउने गरेता पनि उहाँमा भएका धेरै विषयका ज्ञान र अनुभवलाई परख गर्न नसक्नाले नै त्यस्ता कुरा उब्जिएका होलान । उहाँको व्यक्तित्व एवं विद्वतालाई राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय रूपमै कदर भइ आएको कुरा त हामी सबैको अगाडि छर्लङ्ग नै छ । ...... नेपालको प्रजातान्त्रिक आन्दोलनका अग्रणी योद्धा रेग्मीले इतिहाससम्बन्धी १० ओटाभन्दा बढी पुस्तकहरू लेखी मौलिक नेपाली इतिहासको भण्डारमा गहकिलो योगदान पुऱ्याउनु भएको तथ्य हामी सबैका अगाडि चिरस्मरणीय भएर रहने छ भन्दै रेग्मीको वौद्धिक क्षमताको उच्च मूल्याङ्कन गर्नु भएको छ ।[४३४]

) **प्रा.डा. तुलसीराम वैद्य**

डिल्लीरमण रेग्मी मेरो आस्था र प्रेरणाको केन्द्र शीर्षक दिएर उहाँ लेख्नु हुन्छ- नेपालको इतिहासलेखन कार्यमा उहाँको देन अति महत्त्वपूर्ण अफ्न भनौं भने अतुलनीय रहेको छ । आजकाल नेपालका धेरैजसो इतिहासविद्हरू आफूहरू सीमित अवधिको विशेष विषयको मात्र विशेषज्ञको रूपमा प्रस्तुत गर्ने गरिरहेका छन् । हुनत यस प्रकारले एक विषयको सुक्ष्म ज्ञान हासिल गरिन्छ । यो सरकारात्मक पक्ष हो । तर सीमित अवधिको कुनै एक विषयको मात्र ज्ञान हासिल गर्दा सो विषयमा कतिको न्याय गर्न सकिन्छ ? ऐतिहासिक परिपेक्ष्यमा कुनै घटनालाई सामाजिक, आर्थिक प्रशासनिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक आदि दृष्टिकोणको साथै राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय घटनाहरूको असर समेतलाई सोच्नुपर्ने आवश्यक छ । यस दृष्टिकोणबाट हेर्दा डा. रेग्मीज्यूमा परिपक्वता भएको पाइन्छ । नेपालको इतिहास प्राचीनकालदेखि वर्तमान कालसम्मलाई त्यत्तिकै गहणतम् सोध र खोज पूर्ण रूपमा प्रस्तुत गर्नुभएको छ । यो उहाँको अति सराहनीय विशेषता हो । उहाँले लेखन कार्यमा सीमा नभएको होइन, सीमा छ, जस्तै उहाँ लिपि विशेषज्ञ होइन । अभिलेख, ताड्पत्र, ठ्यासफू आदिको अध्ययनका लागि सम्बन्धित विशेषज्ञहरूको सहयोग लिनु हुन्थ्यो । त्यही सहयोगको आधारमा प्राचीनकालदेखि वर्तमान कालसम्मको इतिहास अति मेहेनत गरी स्तरीय रूपमा प्रस्तुत गर्न सक्नु नै उहाँको विशेषता हो भनी डा. रेग्मीलाई वरिष्ठ इतिहासकारको रूपमा उच्च मूल्याङ्कन गरिएको छ ।[४३५]

) **डा. दिलबहादुर क्षेत्री**

---

[४३४] नयनबहादुर खत्री, **डिल्लीरमण रेग्मी : मेरो सम्भावनाका तरेली,** काठमाडौँ : डिल्लीरमण रेग्मी ट्रष्ट, २०६०, पृ. ११० ।

[४३५] तुलसीराम वैद्य, "डिल्लीरमण रेग्मी मेरो आस्था र प्रेरणाको केन्द्र", **डा. डिल्लीरमण रेग्मी स्मृतिग्रन्थ,** काठमाडौँ : डा. डिल्लीरमण रेग्मी ट्रष्ट, २०६०, पृ. ९१-९२ ।

"डा. डि.आर. रेग्मी अद्वितीय नेपाली इतिहासकार हुन् । उनले प्राचीन कालदेखि विशौं शताब्दीसम्मको नेपालको इतिहासबारे धेरै पुस्तकहरू लेखेर नेपालको इतिहासलेखनमा ठूलो योगदान पुऱ्याएका छन् ।"[४३६]

) **प्रा. लाल देउसा राई**

मैले पाएको डा. रेग्मी शीर्षक दिएर डा. रेग्मी बारे लेख्नु हुन्छ- .... उनले आफ्नो विद्धता झल्काउने गहकिला कृतिहरू मात्र छोडेर गएका छैनन्, अपितु पुस्तकालय पनि एउटा विश्वविद्यालय हो भन्ने धारणा राख्दै विशाल पुस्तक संग्रहालय पनि छोडेर गएका छन् । .... स्व. डा. रेगमी आज निर्भिक, निश्छल, निस्कपट, स्वाभीमानी, राष्ट्रवादी नेपालीको उपमा बनेका छन् । उनको देशप्रेम, त्याग र तपस्याले सबैलाई सत्प्रेरणा र सत्मार्गतिर निरन्तर डोऱ्याइरहने छ भन्ने विश्वास लिएको छु भन्दै डा. रेग्मीको विद्धताको मूल्याङ्कन गर्नु भएको छ ।[४३७]

) **डा. प्रभा बस्नेत**

शान्ति र अहिंसाका अथक योद्धा डा. रेग्मीमा अपर्ण छ सच्चा श्रद्धाञ्जली शीर्षकमा उहाँ लेख्नु हुन्छ- डा. रेग्मी नेपाली इतिहासका अनेकौं रहस्यमय प्रश्नहरूको हल गर्न सक्षम एक इतिहास सवेन्ता हुनुहुन्थ्यो । उहाँको व्यक्तित्वको दोस्रो पाटो भनेको पनि यही नै थियो । उहाँले नेपाली इतिहासका अनेकौ आयाम र पाटाहरूलाई अंग्रेजी भाषामा प्रस्तुत गरेर नेपालको इतिहासलाई विश्वजनीय बनाउने काम पनि गर्नु भयो । यसबाट उहाँले राष्ट्रभक्तिको सादर नमूना त प्रस्तुत गर्नुभयो नै, नेपाललाई विश्वव्यापी रूपमा परिचित गराउने थप स्तुत्य काम पनि गर्नुभयो । उहाँको यस प्राज्ञिक कर्मलाई नेपालको पक्षमा सदाबहार अन्तर्राष्ट्रिय सद्भावना राजदूतका रूपमा उत्कृष्ट योगदानभन्दा पनि फरक नपर्ला भनी डा. रेग्मीको विद्धताको कदर गरिएको छ ।[४३८]

) **प्रकाश ए.राज**

श्री डिल्लीरमण रेग्मी एक संस्मरण शीर्षक दिएर उहाँ भन्नु हुन्छ- रेग्मीजी अन्तर्राष्ट्रिय ख्यातीप्राप्त विद्वान् हुनुहुन्थ्यो । आफ्नो समयमा नेपालमा सबैजसो राजनीतिज्ञ र बुद्धिजीवीहरूको सम्पर्कमा आउनु भयो । इतिहास र राजनीतिका क्षेत्रमा अनेक पुस्तक अंग्रेजीमा लेख्नुभयो । नेपाली साहित्यका बारेमा हिन्दी भाषामा समेत एक पुस्तक लेख्नु भएको छ । आफ्नो सङ्कलनको बहुमूल्य पुस्तकालय र आफू बसेकै घर समेत

---

[४३६] दिलबहादुर क्षेत्री, **अ ब्रिफ एनालाइसिस् अफ हिस्ट्रीराइटिङ अफ नेपाल,** पोखरा : पार्वती क्षेत्री, ई. १९९६, पृ. २० ।

[४३७] लाल देउसा राई, "मैले पाएको डा. रेग्मी", **डा. डिल्लीरमण रेग्मी स्मृतिग्रन्थ,** काठमाडौं : डा. डिल्लीरमण रेग्मी ट्रष्ट, २०६०, पृ. २०७-२०९ ।

[४३८] प्रभा बस्नेत, "शान्ति र अहिंसाका अथक योद्धा डा. रेग्मी", **डा. डिल्लीरमण रेग्मी स्मृतिग्रन्थ,** काठमाडौं : डा. डिल्लीरमण रेग्मी ट्रष्ट, २०६०, पृ. १३४ ।

राष्ट्रलाई मरणोपरान्त समर्पण गर्नु भयो । आफू सत्तामा भएको बेला आफ्ना नातेदारलाई केही पनि नगर्ने उहाँको बानी थियो । उहाँमा केही अहंकार पनि नभएको होइन भनी डा. रेग्मीको समग्र मूल्याङ्कन गरिएको छ ।[४३९]

- **विश्वकान्त मैनाली**

अहिंसाका पुजारी डा. डिल्लीरमण रेग्मी शीर्षक दिएर उहाँ लेख्नु हुन्छ- समकालीन राजनीतिज्ञहरूमा सबभन्दा धेरै शैक्षिक योग्यता भएको व्यक्ति डा. रेग्मी नै हुनुहुन्थ्यो । उहाँ एक मूर्धन्य विद्वान्, स्पष्टवक्ता, ख्यातीप्राप्त लेखक र इतिहासविद् हुनुहुन्थ्यो । उहाँका धेरै अनुसन्धानत्मक कृतिहरू छन् । उहाँलाई धेरै व्यक्तिहरूले विशिष्ट विद्वान्को रूपमा सम्मान गर्दछन् ।[४४०]

- **विष्णुप्रताप शाह**

प्रजातन्त्रप्रति निष्ठावान अहिंसावादी नेता डा. डिल्लीरमण रेग्मी मेरो स्मृतिमा भन्ने शीर्षकमा उहाँ लेख्नु हुन्छ- उहाँ एक विद्वान् र प्रसिद्ध इतिहासकार पनि हुनुहुन्थ्यो । खोजपूर्ण पद्धतिमा आधारित नेपालको इतिहासलेखनमा उहाँको उल्लेखनीय योगदान छ भनी डा. रेग्मीको उच्च मूल्याङ्कन गरिएको छ ।[४४१]

- **सुरेशराज चालिसे**

नेपालका अनुपम तथा आदरणीय विद्वान् राजनीतिज्ञप्रति श्रद्धाञ्जली शीर्षकमा उहाँ लेख्नु हुन्छ- आधुनिक नेपालका एक विद्वान्, इतिहासकार तथा दार्शनिकको रूपमा पनि उहाँको बहुमूल्य योगदान रहेको छ । अंग्रेजीमा लेखिएका उहाँका कृतिहरूले नेपाललाई विश्वमा परिचित गराउन ठूलो योगदान पुऱ्याएका छन् । मेरो सम्झनामा जब उहाँको Whither Nepal पुस्तक प्रकाशित भएको थियो त्यसबेला अरू कुनै नेपाली वा भारतीयले नेपालका बारे अंग्रेजीमा लेखेको पुस्तक प्रकाशित भएको जस्तो लाग्दैन । मलाई लाग्छ उहाँ पढ्न र लेख्न बढी रुचाउनु हुन्थ्यो र सायद त्यसैले होला पछिल्ला वर्षहरूमा उहाँ राजनीतिमा भन्दा अध्ययन र लेखन मै बढी सक्रिय हुनुभयो ।

---

[४३९] प्रकाश ए. राज, "श्री डिल्लीरमण रेग्मी एक संस्मरण", **डा. डिल्लीरमण रेग्मी स्मृतिग्रन्थ,** काठमाडौँ : डा. डिल्लीरमण रेग्मी ट्रष्ट, २०६०, पृ. १३० ।

[४४०] विश्वकान्त मैनाली, "अहिंसाका पुजारी डा. डिल्लीरमण रेग्मी", **डा. डिल्लीरमण रेग्मी स्मृतिग्रन्थ,** काठमाडौँ : डा. डिल्लीरमण रेग्मी ट्रष्ट, २०६०, पृ. २१८ ।

[४४१] विष्णु प्रताप शाह, "प्रजातन्त्रप्रति निष्ठावान अहिंसावादी नेता डा. डिल्लीरमण रेग्मी मेरो स्मृति", **डा. डिल्लीरमण रेग्मी स्मृतिग्रन्थ,** काठमाडौँ : डा. डिल्लीरमण रेग्मी ट्रष्ट, २०६०, पृ. २२२ ।

उहाँलाई नेपालको पहिलो विद्वान् राजनीतिज्ञको रूपमा लिन सकिन्छ र यस अर्थमा उहाँको स्थान र योगदान अति विशिष्ट र अनुपम छ ।[४४२]

) **आनन्दबहादुर थापा**

डा. डिल्लीरमण रेग्मी शीर्षक दिएर उहाँ लेख्नु हुन्छ- आधुनिक नेपालको इतिहासमा डा. रेग्मीको अति सम्मानित स्थान छ । उहाँ स्वयं पनि नेपालको प्रतिष्ठित इतिहासकार हुनुहुन्थ्यो । उहाँले गरेका अनुसन्धानहरूबाट नेपालको इतिहासमा पूर्णता ल्याउने दिशामा ठूलो योगदान मिलेको छ । उहाँका प्रकाशित कृतिहरूले देश-विदेशमा नेपालको गौरवमय अतितबारेमा जानकारी प्रदान गर्न ठूलो मद्दत पुऱ्याएका छन् । ई. १९६० तिर सोभियन संघअन्तर्गत तासकन्द नामक शहरमा इतिहास विषयमा अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलन भएको थियो र सो सम्मेलनमा नेपालको तर्फबाट रेग्मीले भाग लिई सम्मेलनमा उपस्थित इतिहासकारहरूलाई प्रभावित पारेको हुनसक्ने र त्यसपछि सोभियत संघमा नेपालको इतिहासका बारेमा अध्ययन गर्ने अभिरुची बढ्दै गएको थियो । भनी डा. रेग्मीको विद्वताको प्रशंसा गरिएको छ ।[४४३]

) **मदन रेग्मी**

मेरो अनुभवमा डिल्लीरमण रेग्मी शीर्षक दिएर उहाँ लेख्नु हुन्छ- नेपाललाई चिनाउन डिल्लीरमण रेग्मीले नेपालको इतिहासको अंग्रेजीमा आधा दर्जनजति किताब पनि लेखेका छन् । सायद नेपालको इतिहास संस्कृतिबारे अंग्रेजीमा किताब लेख्ने डिल्लीरमण रेग्मी पहिलो व्यक्ति थिए । डिल्लीरमण रेग्मीको असल पक्ष पनि थियो र खराब पक्ष पनि । राजा महेन्द्रले पञ्चायतमा आए प्रधानमन्त्री बनाउँछु भन्दा 'तिम्रो प्रधानमन्त्री खान्न' भन्नु रेग्मीको स्वाभीमानको उपज भन्ने की सिद्धान्तको, मैले आजसम्म बुझ्न सकेको छैन । अनि राजा वीरेन्द्रले मोटर बक्सिस पठाउँदा फकाई दिने डा. डिल्लीरमण रेग्मीमा स्वाभीमानको कमि थिएन । राजा अगाडि झुक्ने कुरै भएन पंच बन्नेत कुरै भएन । आफूमा अत्यन्त केन्द्रित, आफूले भनेको कुरा मान्ने पर्ने दृढ उहाँमा थियो । यसरी डिल्लीरमण रेग्मीले तीसौं वर्ष पैसा माग्दै, जम्मा गर्दै किताब किन्दै र पढ्दै आफ्नो जीवन बिताए ।[४४४]

) **डा. अवनिभूषण उपाध्याय**

---

[४४२] सुरेशराज चालिसे, "नेपालका अनुपम तथा आदरणीय विद्वान राजनीतिज्ञप्रति श्रद्धाञ्जली", **डा. डिल्लीरमण रेग्मी स्मृतिग्रन्थ,** काठमाडौँ : डा. डिल्लीरमण रेग्मी ट्रष्ट, २०६०, पृ. २६२ ।

[४४३] आनन्दबहादुर थापा, "डा. डिल्लीरमण रेग्मी", **डा. डिल्लीरमण रेग्मी स्मृतिग्रन्थ,** काठमाडौँ : डा. डिल्लीरमण रेग्मी ट्रष्ट, २०६०, पृ. १४-१५ ।

[४४४] मदन रेग्मी, "मेरो अनुभवमा डिल्लीरमण रेग्मी", **डा. डिल्लीरमण रेग्मी स्मृतिग्रन्थ,** काठमाडौँ : डा. डिल्लीरमण रेग्मी ट्रष्ट, २०६०, पृ. १५३-१५४ ।

डा. डिल्लीरमण रेग्मीप्रति श्रद्धा सुमन शीर्षकमा उहाँ लेख्नु हुन्छ- डा. रेग्मीको जीवनी नै साँच्चै भन्ने हो भने एउटा राजनीतिको विद्यार्थीलाई एउटा पाठ्यक्रम हो र पाठ्य पुस्तक हो । त्यसलाई उसले अध्ययन गर्नुपर्छ । आज एउटा सानो पदमा जानलाई त न्यूनतम शैक्षिक योग्यता चाहिन्छ भने देश हाक्ने राजनीतिमा लाग्नेहरूलाई पनि सायद न्यूनतम शैक्षिक योग्यताको जरुरत छ भनी डा. रेग्मीको समग्र मूल्याङ्कन गर्नु भएको छ ।[४४५]

) **गोविन्द भट्ट**

डा डिल्लीरमण रेग्मी र नेपाली समाज शीर्षक दिएर उहाँ लेख्नु हुन्छ- डा. डिल्लीरमण रेग्मी आधुनिक नेपालका जेठा पुस्ताका एक राजनीतिज्ञ, विद्वान् इतिहासकार र शान्ति आन्दोलनका कर्मठ व्यक्तित्व हुनुहुन्थ्यो । आफ्नो जीवनको पूर्वार्धमा राजनीतिक रूपबाट चर्चित रहेपनि त्यसको उत्तरार्धतिर क्रमशः सो क्षेत्रबाट अलग्गिदै उहाँ अध्ययन-अनुसन्धान र अन्य सामाजिक-प्राज्ञिक क्रियाकलापहरूमा बढी नै केन्द्रित रहनुभयो । उहाँले अंग्रेजी भाषामा प्रकाशित गरेका इतिहास र राजनीतिसम्बन्धी ग्रन्थहरूबाट उहाँको प्रसिद्धि देशबाहिर पनि फिंजिदै गयो । नेपालको इतिहास र समाजबारे विदेशी विद्वान्हरूले पनि प्रशस्त लेखेका छन् तर ती विषयमा अंग्रेजी भाषामा पुस्तकहरू लेखेर बाहिरको संसारलाई नेपालको चिनारी गराउने नेपाली प्राज्ञहरू औंलामा गन्न सकिने जति मात्र रहेका बेला उहाँले त्यस क्षेत्रमा पाइला सार्नु भएको हुनाले पनि उहाँका ती कृतिहरू अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा विशेष अभिरुचीको विषय बने र चर्चित हुन पुगे र त्यसका लागि उहाँ देश विदेशबाट पुरस्कृत र सम्मानित पनि हुनुभएको थियो । श्री रेग्मीका इतिहाससम्बन्धी केही शोधखोज र निष्कर्षहरू पछि गएर आफ्नै मुलुकका केही इतिहासकारहरूका दृष्टिमा विवादास्पद वा अमान्य ठानिए पनि समग्रमा, एक अध्ययनशील, अन्वेषक र अन्तर्राष्ट्रिय ख्याति प्राप्त नेपाली विद्वान्का रूपमा उहाँको स्थान अझसम्म कायम नै रहिरहेको छ ।[४४६]

) **श्रीराम आचार्य**

स्मरण शीर्षक दिएर डा. रेग्मीबारे लेख्नु भएको छ- .... डा. डिल्लीरमण रेग्मी नेपालको सन्दर्भमा एउटा विलक्षण व्यक्तित्व भएको उच्चकोटीको विद्धताले भरिएको प्रवृद्ध व्यक्ति हुनुहुन्थ्यो भन्नुमा दुइमत छैन । उहाँ जहिले पनि आफ्नो अध्ययन-अनुसन्धानमा एकनास लागिरहनु हुन्थ्यो ।

---

[४४५] अवनिभूषण उपाध्याय, "डा. डिल्लीरमण रेगमीप्रति श्रद्धा सुमन", **डा. डिल्लीरमण रेग्मी स्मृतिग्रन्थ,** काठमाडौं : डा. डिल्लीरमण रेग्मी ट्रष्ट, २०६०, पृ. १३ ।

[४४६] गोविन्द भट्ट, "डा. डिल्लीरमण रेग्मी र नेपाली समाज", डिल्लीरमण रेग्मी स्मृति ग्रन्थ," **डा. डिल्लीरमण रेग्मी स्मृतिग्रन्थ,** काठमाडौं : डा. डिल्लीरमण रेग्मी ट्रष्ट, २०६०, पृ. ४५ ।

जीवनको अन्तिम अवस्थासम्म पनि स्वदेशलगायत विश्वका परिघटनाहरूसँग साक्षात्कार गरिरहनु हुन्थ्यो । उहाँले अंग्रेजी भाषामा एक दर्जनभन्दा बढी पुस्तकहरू लेख्नुभएको छ । यी किताबहरू प्राचीन, मध्यकालिन, र आधुनिक नेपालको इतिहासलगायत पुरातत्त्व, अर्थशास्त्र, सामाजिक, कला संस्कृति, र वास्तुकलाजस्ता महत्त्वपूर्ण विषयहरूमा लेखिएका छन् ।[४४७]

८.२.३ डा. रेग्मीका सम्बन्धमा विभिन्न इतिहासकारहरूको धारणा

नेपालको इतिहासलेखनमा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउँदै आएका निश्चित आधार र मापदण्डमा परेका अध्ययन, अनुसन्धान र प्राध्यापन कार्यमा संलग्न रहेका, इतिहासविद्, संस्कृतिविद् तथा विद्वान् इतिहासकारहरूले डा. रेग्मीको अध्ययन, अनुसन्धान र इतिहासलेखनको योगदानलाई के-कसरी हेरेका र मूल्याङ्कन गरेका छन् त्यस सम्बन्धमा उनीहरूसँगको प्रत्यक्ष भेटवार्ताबाट सङ्कलन गरिएको अभिव्यक्ति, बुझाई तथा भनाईहरूलाई डा. रेग्मीको समग्र मूल्याङ्कन गरी उनका सम्बन्धमा विभिन्न इतिहासकारहरूको धारणा प्रस्तुत गरिएको छ ।

८.२.३.१ पेशागत इतिहासकारहरू

नेपालको इतिहासलेखनमा डा. रेग्मीको योगदानकासम्बन्धमा विभिन्न विश्वविद्यालय र क्याम्पसहरूमा प्राध्यापन पेशामा संलग्न प्राध्यापक तहका व्यक्तित्वहरूसँगको प्रत्यक्ष भेटवार्ताबाट सङ्कलन गरिएको विचारलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

) **प्रा.डा. माधवराज पाण्डे**

डा. रेग्मी नेपालका सफल र वरिष्ठ इतिहासकार हुन् । भारतबाट पढेर आएपछि केही समय नेपालमा बसे तर राणा शासनसम्बन्धी **अ सेन्च्युरी अफ फेमिली अटोक्रेसी** नामक पुस्तक लेखेको कारणले गर्दा राणाहरूको नजरमा रेग्मीका प्रति नकरात्मक दृष्टि परेको थियो । त्यसैले उनी नेपालबाट बनारसतर्फ गए । काशी विश्वविद्यालयमा अर्थशास्त्र विषयका प्राध्यापकको रूपमा केही समय अध्यापन कार्य गरेका थिए पछि राजनीतितर्फ उन्मुख भए । अर्थशास्त्रको विद्वान् भएर पनि नेपालको इतिहासलेखनमा महत्त्वपूर्ण योगदान दिएका व्यक्तित्व हुन् उनी । त्यतिबेला स्रोत-सामग्री जुटाउन गाह्रो थियो रेग्मीले आफै स्रोत-सामग्री जुटाएर नेपालको विभिन्न कालीन इतिहासका पुस्तकहरू लेखे । उनको विद्वता

---

[४४७] श्रीराम आचार्य, "सस्मरण", **डा. डिल्लीरमण रेग्मी स्मृतिग्रन्थ,** काठमाडौं : डा. डिल्लीरमण रेग्मी ट्रष्ट, २०६०, पृ. २५४-२५५ ।

र लेखन कार्यको प्रशंसा गर्नुपर्छ । नेपालको इतिहासलेखनमा उनले दिएको योगदानको कदर र उच्च मूल्याङ्कन गर्नुपर्छ ।[४४८]

) **प्रा.डा. तुलसीराम वैद्य**

नेपालको इतिहासलेखनमा डा. रेग्मीले सर्वोच्च स्थान लिएका छन् । ई. १९४२ मा नेपालको इतिहासका स्रोतहरू नामक लेखबाट लेखन कार्य आरम्भ गरेका डा. रेग्मीले प्राचीन र मध्यकालीन नेपालको इतिहासलेखने कार्य अगाडि बढाए । उनी अथक परिश्रमी, अध्ययनशील हुनाले खण्डका खण्ड पुस्तकहरूको तयार पार्न र प्रकाशन समेत गर्न समर्थ भए । राजनीतिक जीवनमा त्यति सफल नभएको अवस्थामा उनले इतिहासलेखन कार्यमा आफूलाई संलग्न गराए । विभिन्न दृष्टिकोणबाट उनका कृतिहरूमाथि केही कुरा र पक्षमा असहमत रहेपनि उनको समय, परिस्थिति र अँध्यारो युगलाई मध्यनजर राख्दा उनको योगदान उच्च बौद्धिक अनुसन्धानमूलक ठहरिएको छ । त्यसबेलासम्म कुनै पनि नेपालीले नेपालको समुच्च इतिहास लेखेका थिएनन् । त्यो गहनतम कार्यको आरम्भ र प्रकाशन पहिलोचोटि डा. रेग्मीले गरेका छन् । डा. रेग्मीले इतिहासलाई वंशावली, घटनाहरू, राजा र सामन्त प्रशासनले मात्र, युद्ध र विजय यात्राको वर्णन मात्र होइन बरु इतिहासबाट धेरै कुरा सिक्न सकिन्छ भन्ने दर्शन दिएका छन् । इतिहास दर्शन, विकासवादी अध्ययन तथा राष्ट्रबीचको तुलनामात्र नभई मानव समाज र मानवीय मर्मलाई बुझ्ने हुनुपर्छ । इतिहास समाजबाट पृथक, भूत, भविष्य र वर्तमानसँग असम्बन्धित विषय होइन भूतकालको ज्ञान वर्तमानको घटनालाई तुलना गरी भविष्यलाई राम्ररी निर्धारण गर्ने कार्यमा इतिहासले मद्दत पुऱ्याउँछ । इतिहास राष्ट्र विकासको कार्यमा प्रयोग गर्नुपर्छ । वास्तविक ज्ञान लिने र वर्तमान सुधार गरी सुनिश्चित भविष्य निर्धारण गर्ने कार्य केबल इतिहासले नै गर्दछ भन्ने डा. रेग्मीको धारणा हुनाले उनको कार्यबाट त्यस्तो उच्चतम उपलब्धी हाँसिल गर्न उनका कृतिहरू सक्षम रहेका छन् ।[४४९]

प्राज्ञिक र विद्धतापूर्ण योगदानका लागि डा. रेग्मीलाई उच्च कोटीका विद्वान्का रूपमा स्वीकार गर्नुपर्छ । उनको लेखनमा कमीकमजोरीहरू, परस्पर विरोधी विचारहरू र अनुसन्धान पद्धतिसम्बन्धी गल्ती नभएको होइन । बाहिरी मुलुकमा नेपालको इतिहासबारे प्रकाशित सबैजसो प्रकाशनको उनले अध्ययन गरेका छन् । उनले आफ्नो पछिल्ला दिनको लेखनमा परिमार्जन गरेका छन् जुनकुरा उनको संवेदनशील समर्पित र परिश्रमी विद्वान्का प्रमाण हुन् । नेपालको इतिहासलेखनमा उनको योगदान विद्धतापूर्ण, विश्लेषणात्मक र अनुसन्धानमुखी छ । उनले भावी पिडीका लागि आखा खोली दिएका छन् । उनले जस्तो

[४४८] इतिहासकार तथा त्रि.वि. इतिहास विभागका पूर्व विभागीय प्रमुख माधवराज पाण्डेयसँग २०६३/६/१९ मा भएको प्रत्यक्ष भेटवार्ताबाट ।

[४४९] वैद्य, **पूर्ववत्, पादटिप्पणी संख्या-१३**, पृ. २५७-२६० ।

व्यापक र विस्तृत रूपमा नेपालको इतिहास कसैले लेखेको छैन । उनलाई नेपालको इतिहासमा **नेपाल इतिहास रत्न**द्वारा पुरस्कृत गरिनुपर्छ ।

) **प्रा.डा. कृष्णकान्त अधिकारी**

तत्कालीन नेपालको राजनीतिक गतिविधिमा डा. रेग्मीले **ए सेन्चुरी अफ फेमेली अटोक्रेसी इन नेपाल** नामक पुस्तक लेखेर राणा विरुद्ध राजनीतिक आलोचनाको उदाहरण पेश गरेका छन् । त्यसबेलाको परिस्थितिमा यो एक ऐतिहासिक कार्य हो । केही कमिकमजोरीहरू हुँदाहुँदै पनि रेग्मीको मध्यकालीन नेपाल राम्रा कृति हुन् । ती पुस्तकहरूमा प्राथमिक तथा द्वितीय स्रोतहरूको प्रयोग भएको छ । जसले नेपालको इतिहासलेखनमा ऐतिहासिक स्रोत-सामग्रीको खोजी गर्ने मार्गप्रशस्त गरेको छ । रेग्मीज्यू एक राजनीतिक इतिहासकारका रूपमा अग्रस्थान ओगट्नु हुन्छ ।[४५०]

) **प्रा.डा. चन्द्रविक्रम बुढाथोकी**

नेपालको राजनीतिका बारेमा लेख्ने, जनचेतना जगाउने काम यिनैले त्यतिबेला गरेका हुन् । त्यसैले रेग्मी धुरन्धर विद्वान् हुन् । भारतीय पुस्तकालयमा जाने र पढ्ने हुनाले उनी अध्ययनशील व्यक्ति थिए । अधिकांश पुस्तकहरू अंग्रेजीमा लेखेका छन् भने केही हिन्दीमा पनि लेखेका थिए । नेपालीहरूलाई पढ्न त्यतिबेला सामग्री नै थिएन । बालचन्द्र शर्मा र ढुण्डीराज भण्डारीका पुस्तकहरू बाध्य भएर पढ्नु र हेर्नुपर्दथ्यो । जब रेग्मीका पुस्तकहरू आए तब मात्र नेपालबारे सामग्री बन्यो भने एम.ए. तथा उच्च तहको विद्यार्थीहरूका लागि उनकै पुस्तक मात्र उपयोगी भए । अरू कसैको भएन । यिनका पुस्तकहरू अनुसन्धानमूलक र स्तरीय छन् । तत्कालीन भारतीय इतिहासकारहरू- के.के. दत्त, विमलप्रसाद, राजेन्द्रराम, वि.पि. सिन्हा जस्ता विद्वान्हरूसँग उनको सम्पर्क थियो । सबैले उनलाई कदर गर्दथे । अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा नेपालको परिचय गराउने काम रेग्मीले नै गरेका हुन् ।

रेग्मीको अरूलाई नगन्ने र आलोचनाबाट डराउने मनस्थिति थियो । उनी आफूलाई इतिहासकारको रूपमा चिनाउन नखोज्ने, इतिहासकार हुँ भन्न डराउने व्यक्ति थिए । उनमा आफूलाई ठूलो ठान्ने, गर्व गर्ने र जुनियरहरूलाई त्यति वास्ता नगर्ने स्वभाव थियो । त्यतिबेला रेग्मीसँग तुलना गर्न मिल्ने र दाज्न सकिने विद्वान् कोही छैनन् । त्यो बेलालाई हेरेर मूल्याङ्कन गर्नुपर्छ । उनले त्यतिखेरको समयमा पनि **ए सेन्चुरी अफ फेमिलि अटोक्रेसी इन नेपाल, ह्विवदर नेपाल, मोर्डन नेपाल**जस्ता पुस्तकहरू लेखेर अमूल्य देन दिएका थिए । रेग्मीमा ठूलो विद्धता थियो, उनलाई च्यालेन्ज गर्ने कोही थिएन । यिनले त्यतिबेला वौद्धिक

---

[४५०] इतिहास केन्द्रीय विभाग त्रि.वि. कीर्तिपुरका पूर्व विभागीय प्रमुख डा. कृष्णकान्त अधिकारीसँगको मिति २०६२/१०/३ मा भएको प्रत्यक्ष भेटवार्ताबाट ।

क्रान्ति नै ल्याएका थिए । नेपालको इतिहासलेखनमा रेग्मीको अद्बितीय स्थान छ । यसर्थ उनी वरिष्ट इतिहासकार हुन् ।[४५१]

) **प्रा.डा. प्रेमरमण उप्रेती**

संस्कृतको पृष्ठभूमिले इतिहास पढ्न र लेख्न सजिलो हुने र पटनाको म्युजियमको जागिरले नै रेग्मीलाई इतिहास लेखने प्रेरणा र अभिरुची बढेको हुनुपर्छ । किनभने उनी अर्थशास्त्रका विद्वान् थिए । अर्थ व्यवस्थापनतर्फ भन्दा इतिहासलेखनतर्फ लाग्नुको कारण त्यो पनि हुनसक्छ । **एन्सियन्ट सोसाईटी**मार्फत क्रमशः उनका लेख-रचनाहरू बाहिर आउन थाले । सुरु सुरुमा क्रमशः **ह्विवदर नेपाल, नेपाल, डेमोक्रेटिक स्ट्रगल, सोर्स अफ नेप्लिज् हिस्ट्री** आदि पुस्तक तथा लेखहरू आयो । पछि **मोडर्न नेपाल, एन्सियन्ट नेपाल** तथा **मिडिएभल नेपाल**का पुस्तकहरू लेखेपछि मात्रै उनी इतिहासकारको रूपमा स्थापित हुनपुगेका हुन् । डा. रेग्मीको १९४२ देखि लेखन कार्यको सुरु भएको र १९४८ बाट क्रमशः लेखन कार्यले निरन्तरता आएको पाइन्छ । उनले सुरुमा राणाहरू कै बारेमा लेख र पुस्तकहरू लेखेका छन् । रेग्मीको आफ्नो पढाईको विषय इतिहास होइन तर यति धेरै इतिहासको पुस्तक लेख्नु र प्रकाशित गर्नु नै उनको सवल पक्ष हो । एउटै व्यक्तिले धेरै कालको, यति धेरै पुस्तकहरू कसैले लेखेको छैन । अहिलेसम्म रेग्मी जत्तिको लेखक, इतिहासकार आएका छैनन्, पछि आउँलान् हेरौं ? यो उनको सवल पक्ष हो ।

रेग्मीले कुनै पनि कुरा सिधैं नभन्ने घुमाएर धेरै कुराले बनाएर मात्र भन्ने, उनका पुस्तकहरूमा पनि कतिपयमा Index तथा Bibliography मार्फत बुभ्न सकिने कुरा मात्रै पनि छन् । उनी गफ बढी लगाउने, भोलुम ठूलो बनाउने मात्रै, निश्चित चाहिने कुरा मात्रै राखेको भए साना हुने थिए होलान् । कतिपय पुस्तकहरू अनावश्यक ठूला भोलुमका पनि छन् । रेग्मीमा संस्कृतको राम्रो ज्ञान थियो तर लिपिको ज्ञान थिएन । त्यसैले उनको **इस्क्रिप्सन अफ एन्सियन्ट नेपाल**सम्बन्धी पुस्तकमा संशोधन मण्डलले धेरै आलोचना गरेको छ । अर्कोतर्फ उनी राजनीतिज्ञ व्यक्ति भएकोले १९६० सम्मका पुस्तकहरूको लेखाई तथा लेखनधार खिचडी जस्तै गएको छ । राजनीति र इतिहास दुवै मिश्रित रूपमा गएको छ । १९६० पछि मात्र उनीबाट साच्चीकै इतिहास लेखिएका छन् र उनी स्थापित पनि भएका देखिन्छन् । १९६० भन्दा अगाडिका पुस्तकहरू राजनीतिक उद्देश्यले प्रेरित र प्रोपोगाण्डामा आधारित देखिन्छन् भने साठी पछिका पुस्तकहरू अनुसन्धानमूलक र राम्रा छन् । त्यसपछिका कृतिहरूले नै उनलाई इतिहासकारको रूपमा स्थापित पनि गराएको मानिन्छ ।

---

[४५१] इतिहास केन्द्रीय विभाग त्रि.वि. कीर्तिपुरका पूर्व प्राध्यापक डा. चन्द्रविक्रम बुढाथोकीसँगको मिति २०६२/८/३ मा भएको प्रत्यक्ष भेटवार्ताबाट ।

उनीसँग स्रोत-सामग्री जुटाउन सक्ने, सामग्री चिन्न सक्ने खुवी थियो । आफूलाई चाहिने सामग्री संग्रह गर्ने गर्दथे । डा. रेग्मी मेहनती र सफल इतिहासकार हुन् । डा. रेग्मीलाई राम्रो इतिहासकारका रूपमा, सफल लेखकका रूपमा, सकारात्मक दृष्टिकोणले मूल्याङ्कन गर्नुपर्छ । त्यतिबेला यस किसिमको इतिहास लेखनु नै ठूलो चुनौतिपूर्ण काम थियो, जो रेग्मीले गरे । त्यसैले उनी वरिष्ट इतिहासकार बने ।[४५२]

) **प्रा.डा. त्रिरत्न मानन्धर**

डा. रेग्मी नेपाली भाषामा मात्र नभई अंग्रेजी भाषामा पनि कमाण्ड थिए । उनले अंग्रेजीमा लेख्न र बोल्न राम्रो जान्दथे । त्यतिबेला अंग्रेजीमा लेख्न सक्ने खासै मान्छे थिएनन् । त्यसैले उनका सबै पुस्तकहरू अंग्रेजीमा छन् र नेपालको इतिहास अंग्रेजी माध्यममा लेख्ने उनी नै पहिला इतिहाकार पनि हुन् । अगाडि पनि १९४८/५० मा उनका पुस्तकहरू आएका हुन् तर ती सबै Political Propoganda जस्ता थिए । राजनीतिक विषयवस्तु र प्रचारबाजी खालका पुस्तकहरू मात्र थिए अगाडिका भने पछिका सबै पुस्तकहरू साँच्चिकै इतिहासका पुस्तक मानिन्छन् । उनका अगाडि र पछाडिका पुस्तकहरूमा धेरै फरक पाइन्छन् । खासगरी **एन्सियन्ट एण्ड मिडियभल नेपाल** नामक पुस्तक पछि मात्र उनका पुस्तकहरू स्तरीय र इतिहासमूलक देखिन्छन् भने त्यसभन्दा अगाडिका राजनीतिक भावनाले अभिप्रेरित देखिन्छन् ।

उनी अंग्रेजी माध्यममा इतिहास लेखने पहिलो इतिहासकार हुन् । यो उनको प्रमुख विशेषता हो । इतिहासलेखनु नै महत्त्वपूर्ण र ठूलो कुरा थियो । त्यसमा पनि उनले अंग्रेजी माध्यममा लेखे, सबैले नेपालीमा मात्र लेख्थे तर उनले अंग्रेजीमा लेखे त्यो नै ठूलो र महत्त्वपूर्ण कुरा हो । अर्को कुरा उनले नेपालको ३ वटै पिरियडको इतिहास लेखे, अरू कसैले अहिलेसम्म पनि लेखेका छैनन् । हालका इतिहासकारहरूमा एउटा, दुइटा, पिरियड र १/२ वटा मात्र पुस्तक लेखेको पाइन्छ तर रेग्मीले ३ वटै पिरियडको पुस्तक लेखि नयाँ कीर्तिमान कायम गरेका छन् ।

Original resources मा आधारित रहेर लेख्ने, नयाँ नयाँ कुरा विषयहरू पनि प्रस्तावित गर्ने र उनको लेखाईको सवल पक्ष हो । दुर्वल पक्ष भनेको नकारात्मक सोचाईबाट अभिप्रेरित भएर लेख्ने, सबैजसो विवरणात्मक लेखाई हुने, वंशावलीले भनेको जस्तै गरी, जस्ताको तस्तै गरी सार्ने, अरूले गरेको कामको जस नदिने, विदेशीलाई मान्ने तर स्वदेशीलाई स्वीकार नगर्ने उनको बानी थियो । उनी असफल राजनीतिज्ञ र सफल इतिहासकार हुन् । राजनीतिबाट उनले कहिल्यै सफलता र जस पाएनन् । नेपालको

---

[४५२] त्रि.वि. इतिहास केन्द्रीय विभाग कीर्तिपुरमा प्राध्यापक एवं पूर्व विभागीय प्रमुख डा. प्रेमरमण उप्रेतीसँगको मिति २०६३/५/२९ मा भएको प्रत्यक्ष भेटवार्ताबाट ।

इतिहासलेखनमा उनको अग्रणी स्थान छ। १९५०/६० को दशकमा उनले पुस्तकहरू लेखे, यो महत्त्वपूर्ण योगदान हो । उनलाई इतिहासकारहरूमध्ये अग्रणीस्थानमा राख्न सकिन्छ । अन्तमा उनी नेपालको सफल इतिहासकार हुन् । उनको राम्रो मूल्याङ्कन गर्नु पर्दछ ।[४५३]

) **प्रा.डा. कृष्णबहादुर थापा**

नेपाली इतिहासकारहरू मध्य इतिहासलेखनमा विस्तृत अध्ययन गरेर लेखिएको इतिहास रेग्मीको मात्र छ । नेपाली विद्वान्हरूमा Original History लेख्ने र नेपालको Original document परराष्ट्र मन्त्रालयबाट हेर्ने पहिलो व्यक्ति पनि रेग्मी नै हुन् । त्यहाँका सबै स्रोत सामग्री हेर्ने, अध्ययन गर्ने व्यक्ति रेग्मी नै पहिलो व्यक्ति भएकोले पनि उनी प्राथमिक स्रोत-सामग्रीको आधारमा इतिहास लेखने पहिलो व्यक्ति मानिन्छन् । रेग्मीले जीवनभर जति लेखे त्यसमध्ये ९०% इतिहासमा नै कलम चलाए । इतिहास कै अध्ययन गरे । तर यसरी इतिहास मै सम्पूर्ण जीवन अध्ययन र लेखाईमा बिताए पनि आफूलाई इतिहासकार भन्न कहिल्यै रुचाएनन् । त्यसैले इतिहासमा सफल भए तर राजनीतिमा असफल । पहिलो पुस्ताका सबै राजनीतिज्ञहरूलाई आफूले सिकाएको र सबैका गुरु बन्न खोज्ने स्वभाव देखिन्थ्यो उनको । कति सिकाए त्यो भन्न गाह्रो छ, तर आसय भने सबैलाई सिकाउने नै मैं हुँ भन्ने थियो रेग्मीको । बी.पी. लाई, पुस्पलाललाई र सुवर्णलाई राजनीति सिकाएको व्यक्ति मैं हुँ भन्ने लाग्दथ्यो रेग्मीलाई । उनको आसय र प्रस्तुती हेर्दा देख्दा त्यस्तो लाग्दथ्यो । विदेशी विद्वान् Stiller ले मात्र वैज्ञानिक पद्धति अपनाएर इतिहास लेखेका छन् त्यति वैज्ञानिकता रेग्मीको लेखाईमा छैन तापनि त्यतिबेलाका नेपाली लेखकहरूमा उनी अगाडि छन् । उनको लेखाईमा सामग्रीहरूको प्रयोग ठीक-ठीक स्थानमा हुनसकेको छैन । सन्दर्भसामग्री तथा पाद टिप्पणी (Footnotes) पनि नदिने गरेबाट उनलाई चोरीको आरोप पनि लागेको छ, त्यो उनको कमजोरी पक्ष हो, त्यो दिनै पर्छ ।

अहिलेको तुलनामा उनको लेखाई वैज्ञानिक छैन, तर त्यतिबेला वैज्ञानिक पद्धतिबाट इतिहासलेखने, वैज्ञानिक तरीका अपनाउने प्रचलन नै थिएन । उनका कृतिहरूमा सामग्रीहरू नकेलाई, अध्ययन-विश्लेषण नगरिकन लेखिएको पाइन्छ । सायद इतिहासको विद्यार्थी नभएर पनि होला, यस्तो देखिएको तर पछि-पछिका पुस्तकहरू सुधार हुँदै गएका, क्रमशः राम्रा भएका छन् उनका कृतिहरू । समग्रमा डा. रेग्मीको नेपालको इतिहासलेखनमा ठूलो योगदान छ । यो क्षेत्रमा ठूलो योगदान दिएका छन् रेग्मीले । इतिहासलेखन विषय ठूलो

[४५३] त्रि.वि. इतिहास केन्द्रीय विभाग कीर्तिपुरमा प्राध्यापक एवं पूर्व विभागीय डा. त्रिरत्न मानन्धरसँगको मिति २०६३/६/१ मा भएको प्रत्यक्ष भेटवार्ताबाट ।

कुरा हो । आफ्नै क्षेत्र राजनीतिमा बरु सफल हुन सकेनन् तर इतिहासलेखनको क्षेत्रमा सफल इतिहासकार बन्न सकेका छन् ।[४५४]

) **प्रा.डा. तीर्थप्रसाद मिश्र**

डा. रेग्मी नेपालको इतिहास र राजनीतिमा स्थापित सिद्धहस्त लेखक, शोधार्थी एवं लामो समयसम्म नेपालको राजनीतिमा चर्चित व्यक्तित्व हुनुहुन्छ । इतिहासलेखनमा वहाँको योगदान राजनीतिको अपेक्षा ज्यादै सफल ठहरिएको छ । वहाँ नेपालको इतिहासका लेखक मात्र नभएर स्वयं नै एक इतिहास हुनुहुन्थ्यो । नेपालको शैशव अवस्थामा रहेको नेपाली इतिहासलेखन विधालाई अगाडि बढाउन गर्नु भएको प्रयास प्रशंसनीय मात्र नभएर स्तुत्य पनि छ ।

नेपालको इतिहास प्राचीनदेखि आधुनिककालसम्म सकेसम्म प्रामाणिक ढंगले त्यो पनि अंग्रेजी भाषामा प्रस्तुत गर्ने श्रेय डा. रेग्मीलाई जान्छ । मध्यकालको इतिहासका विविध पक्षमा परिचर्चा गर्ने दिशामा त वहाँ पहिलो र अन्तिम विद्वान् नै भएको मेरो मान्यता रहेको छ । डा. रेग्मीका असंख्य अनुसन्धानात्मक लेखहरूका अतिरिक्त १७ पुस्तकहरू प्रकाशन भएका छन् जसमध्ये इतिहास विषयले नै वाहुल्यता पाएको छ । प्रकाशित पुस्तकमध्ये केही तत्कालीन राणा शासनको विरुद्ध जनचेतना जगाउने र निरंशुकतन्त्रको उजागर गर्ने प्रकृतिका छन् । ती कृतिहरूको सत्यता र यथार्थतामा भने परीक्षण गर्न वाञ्छनीय ठान्दछु । रेग्मीका कमजोरी पक्ष औल्याउँदै उहाँ भन्नुहुन्छ- लिच्छविकालको इतिहासका विवादास्पद विषयमा रेग्मीका आफ्नै भनाई र तर्कहरू छन् जसलाई इतिहासकारहरूले सजिलै अनुसरण गर्न उपयुक्त छैन । विभिन्न पूर्वप्रकाशित ग्रन्थहरूमा प्रवाहित सूचनालाई परीक्षण गर्न कतिपय स्थानमा पूर्णतया सफल भने देखिनु भएको छैन । पूर्व प्रकाशित स्रोतहरूको चयन गर्दा ती स्रोतहरू उल्लेख भएका कृतिहरू प्रति न्याय गर्न नसकेको प्रतीत हुन्छ । विभिन्न ऐतिहासिक घटनाहरूको वस्तुनिष्ठ अध्ययन र विश्लेषण गर्न समेत नसकेको र वहाँका कृति समीक्षा गर्दा औल्याइइका कमी कमजोरीलाई सुधार्न त्यति ध्यान नदिएको पनि देखिन्छ । यसर्थ यदाकता वहाँलाई हठधर्मी, जिद्धी र आलोचना स्वीकार्न नचाहने व्यक्तिको रूपमा समेत लिने गरेको पाइन्छ ।

रेग्मीको समग्र मूल्याङ्कन गर्दै उहाँ भन्नुहुन्छ- माथि उल्लेखित सामान्य कमजोरीहरूबाट डा. रेग्मीले इतिहासलेखनमा दिएको योगदान तथा भविष्यका इतिहासकारका लागि लगाउनु भएको गुणमा कुनै ओझेल पर्दैन । नेपाली इतिहासकार एवं नेपालको इतिहास लेखने, अनुसन्धान गर्ने सबैका लागि डा. रेग्मी प्रेरणाको स्रोत हुन र मार्गदर्शक हुन् । डा. रेग्मीका कृतिहरूलाई वर्तमान विकसित इतिहास दर्शनका सिद्धान्तबाट

[४५४] त्रि.वि. इतिहास केन्द्रीय विभाग कीर्तिपुरमा विभागीय प्रमुख डा. कृष्णबहादुर थापासँगको मिति २०६३/७/२ मा भएको प्रत्यक्ष भेटवार्ताबाट ।

विवेचना गर्न सवर्था अनुपयुक्त हुन्छ । संक्षेपमा भन्नुपर्दा नेपाली इतिहासका भिस्मपितामह हुन् डा. रेग्मी ।[४५५]

) **प्रा.डा. विजयकुमार मानन्धर**

डा. रेग्मी अर्थशास्त्र विषयमा उच्च शिक्षा हासिल गरेर पनि उनको पारिवारिक पृष्ठभूमि, भारतमा पढेका, राजनीतिक क्रियाकलापमा संलग्न रहेर राणा विरोधी आन्दोलनमा कलम समेत चलाएर जुन अभियानमा लागे यी सबै अनुभव र चिन्तनको प्रभावले गर्दा नै इतिहासलेखनमा लागेको हुन सक्छ ।

रेग्मीले प्राचीन मध्यकालीन आधुनिक नेपालको इतिहासका पुस्तकहरू अंग्रेजी भाषामा लेखेका छन् जो आजसम्म यसरी ३ वटै कालको इतिहास कोही कसैले लेख्न सकेको छैन । अझै ठूला-ठूला भोलुम र संशोधित र परिमार्जित रूपमा एकपछि अर्को गर्दै लेखेका छन् जो अन्य मुलुकमा पनि यस्ता लेखकहरू छैनन् होला । अर्कोतर्फ उनका कृतिहरूमा नेपालको सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, धर्म, कला, संस्कृति र सबै पक्षको समिश्रण पाइन्छ । सामग्री सङ्कलन गर्न र स्वतन्त्र रूपमा लेख्न र प्रकाशन गर्न समेत गाह्रो हुने तत्कालीन परिस्थितिमा पनि जुन कृतिहरू रेग्मीले लेखे त्यो अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण र सराहनीय कार्य हो । यसरी नेपालको इतिहासका विभिन्न कालीन पुस्तकहरू उनले लेखिदिएकै कारण आज हामीलाई यस विषयमा पढ्न, पढाउन र अनुसन्धान गर्न सहयोग पुगिरहेको छ । यदि उनले नलेखिदिएको भए आज हामीलाई निकै गाह्रो पर्ने थियो ।

केही कमिकमजोरीहरू रेग्मीका पनि छन् । उनमा आफ्नो ज्ञान र अनुभव प्रति अहंमता थियो जस्तो लाग्छ । आफूले प्रयोग गरेका, सहयोग लिएका स्रोत सामग्रीको सन्दर्भ नदिने, अरूलाई जस नदिने, केही जर्नल, शोधपत्रहरूको प्रयोग र सहयोग पनि नलिएको देखिन्छ, जो त्यति बेला खोजेको भए पाइने सामग्रीको पनि वास्ता नगरेको जस्तो लाग्दछ । सुरु-सुरुमा उनका कृतिहरू राजनीतिक रूपले अभिप्रेरित र प्रोपोगण्डा जस्ता भएपनि पछि पछिका पुस्तकहरू अनुसन्धानमूलक र स्तरीय छन् । विदेशी लेखकहरूले पनि उनको नाम उल्लेख गरेको र प्रसंशा गरेको पाइन्छ । भारतमा भएका इतिहाससम्बन्धी विभिन्न सम्मेलनहरूमा उनले पटक-पटक भाग लिएबाट पनि उनलाई अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा मान्यता दिइएको बुझिन्छ ।

नेपालमा इतिहास पढ्ने र पढाउने इतिहासकारहरू एकथरि छन् भने इतिहास लेख्ने मात्र पनि धेरै छन् जसमध्ये रेग्मीको लेखाई स्तर र इतिहासकारमा हुनुपर्ने गुणहरू प्रशस्त पाइन्छन् । यस किसिमका इतिहासकारहरू नेपालमा छैनन् र भविष्यमा पनि होलान्

---

[४५५] इतिहास केन्द्रीय विभाग त्रि.वि. कीर्तिपुरका प्राध्यापक डा. तीर्थप्रसाद मिश्रसँग २०६३/०८/०७ मा भएको प्रत्यक्ष भेटवार्ताबाट ।

नहोलान् भन्न सकिन्न । स्थलगत भ्रमण र सामग्री सङ्कलन गरेर अन्य प्रकाशित तथा अप्रकाशित सामग्री प्रयोग गरेर डा. रेग्मीले जुन इतिहास लेखेका छन् त्यसबाट उनको योगदान अतुलनीय र महत्त्वपूर्ण छ । उनको व्यक्तिगत स्वभावलाई छाडेर नेपालको इतिहासलेखन र योगदानको आधारमा उनलाई राज्यले जुन किसिमको मान, सम्मान र पद्वी दिनुपर्ने हो त्यो भएको छैन । त्यसतर्फ राज्यको ध्यान जानु जरुरी देखिन्छ ।[४५६]

) **प्रा. निरन्जन शर्मा**

डा. रेग्मी नेपालको राजनीतिक इतिहासकार मानिन्छन् । उनले नेपालको राणा विरोधी गतिविधिका बारेको पुस्तक लेखनबाट आफ्नो इतिहासलेखनको कार्य सुरु गरेका हुन् । उनका सबै पुस्तकहरू अंग्रेजी भाषामा र स्तरीय पनि छन् । उनको पहिलो पुस्तक **अ सेन्चुरी अफ फेमिली अटोक्रेसी इन नेपाल** १९५० मा प्रकाशित कृति हो, जुन पुस्तकले तत्कालीन नेपालको राणाकालीन अवस्थालाई प्रस्तुत गर्न सफल भएको छ । डा. रेग्मी १९४७ मा भारतमा अंग्रेजी शासनको विरुद्धमा भएको भारतीय स्वतन्त्रता संग्राममा संलग्न तथा महात्मागान्धीबाट प्रभावित व्यक्ति थिए । उनले पुस्तक पनि राणा शासन र नेपलको अवस्थासम्बन्धी लेखेर आफू पनि राणा विरोधी गतिविधिमा संलग्न भई नेपाललाई प्रजातान्त्रिक देश बनाउन र नागरिकलाई स्वतन्त्रता दिलाउने अभियानमा लागेका थिए । डा. रेग्मीका कृतिहरूको सम्बन्धमा भन्नुपर्दा उनका कृतिहरूमध्ये **अ सेन्चुरी अफ फेमिली अटोक्रेसी इन नेपाल** १९५० मा, **हिवदर नेपाल** १९५२ मा, **एन्सियन्ट नेपाल** १९६९ मा **मिडियभल नेपाल** १९६५ र ६६ मा, **मोडर्न नेपाल** १९६१ र ७५ मा **इस्क्रिप्सन अफ एन्सियन्ट नेपाल** १९८३ मा प्रकाशित छन् । यसैले उनका सबै पुस्तकहरू राम्रा र स्तरीय मानिन्छन् । कुनै पनि अनुसन्धानकर्ताले उनका पुस्तकहरू हेर्न र पढ्नुपर्छ । नेपालबारे जान्न बुझ्न चाहाने जो कोहीले पनि उनको पुस्तक पढ्नुपर्छ । मैले आफू विद्यार्थी हुँदादेखि अहिलेसम्म पनि रेग्मीका पुस्तकहरूले नेपालको विभिन्न कालीन इतिहास जान्न र बुझ्न सहयोग गरिरहेको महशुस गरेको छु । उनका पुस्तकहरू हेर्नै पर्छ किनभने विभिन्न दृष्टिकोणबाट उनका पुस्तकहरू उपयोगी र उपलब्धीमूलक छन् ।

विदेशी लेखकहरूको प्रसङ्गमा उहाँ भन्नुहुन्छ- रेग्मीका सबै पुस्तकहरू अंग्रेजी माध्यममा छन् । मलाई लाग्छ कुनै पनि यूरोपियन वा अन्य मुलुकका लेखकहरूले, पाठकहरू उनका पुस्तक पढेर र हेरेर नै नेपालबारे सबै कुरो बुझेका होलान् । नेपालकै पाठ्कहरूले, लेखकहरूले पनि उनका पुस्तकहरू पढेर धेरै फाइदा उठाइरहेका छन् । नेपालको राजनीतिक इतिहास, नेपालको विभिन्न कालीन सामाजिक जनजीवन अन्य पक्षका

---

[४५६] इतिहास केन्द्रीय विभाग त्रि.वि. कीर्तिपुरमा प्राध्यापक डा. विजयकुमार मानन्धरसँग २०६३/११/१७ मा भएको प्रत्यक्ष भेटवार्ताबाट ।

बारेका जान्न बुझ्न चहाने जो कोही अध्ययन अनुसन्धानकर्ताले उनको पुस्तक पढ्नुपर्छ । उनका पुस्तकहरू धेरै राम्रा छन् र अध्ययन- अनुसन्धानका लागि उपयोगी मानिन्छन् ।

डा. रेग्मीको समग्र मूल्याङ्कन गर्दै उहाँ भन्नुहुन्छ- कुनै पनि मान्छे परिपूर्ण हुँदैन । डा. रेग्मीका पनि केही कमि मजोरीहरू थिए होलान् । तर पनि नेपालको इतिहासलेखनमा डा. रेग्मीलाई **पथप्रदर्शक**को रूपमा चिन्न सकिन्छ । उनी सफल इतिहासकार हुन् । अन्तमा अनुसन्धानकर्तालाई सल्लाह दिँदै उहाँ भन्नुहुन्छ- रेग्मीले अध्ययन-अनुसन्धान गरेका भारतका विभिन्न स्थानहरूमा गई उनीसँग सम्बन्धित सामग्रीहरूको सोधखोज र सङ्कलन गर्न सके धेरै राम्रो हुने थियो । अनुसन्धानकर्तालाई सफलताको शुभकामना ।[४५७]

) **प्रा.डा. राजाराम सुवेदी**

डा. रेग्मीले आफ्नो जीवनको उर्वर युवाकालमा आफ्नो जन्मभूमि नेपालको नाम विश्वसमक्ष चिनाउने उद्देश्यले यस राष्ट्रको प्राचीनकालदेखि क्रमशः पूर्वमध्यकाल, उत्तरमध्यकाल, आधुनिककाल तथा प्रजातन्त्र स्थापनापछि पनि स्वच्छ इतिहासलेखने कार्य गरे । वर्तमान विश्वमा अंग्रेजी भाषाको साम्राज्य फैलिएको हुँदा डा. रेग्मीले नेपालको इतिहासलाई नेपाली नागरिकले पहिलोचोटि अंग्रेजी भाषामा लेखे । नेपालको वास्तविक स्थिति जानकारी राख्नेले उनका कृतिहरू अध्ययन गर्नु अनिवार्य हुन्छ । ऐतिहासिक अभिलेखहरूका तथ्यलाई अध्ययन र विवेचना गरी मौलिक र प्रारम्भिक स्रोतहरूलाई प्रयोग गरी नेपालको तथ्य इतिहास लेखेका हुँदा डा. रेग्मी अमर व्यक्तित्व भएका छन् । उनले विदेशी लेखकहरूले लेखेका नेपालको इतिहाससम्बन्धी कृतिहरूमा रहेका भ्रामक कुराहरूको पनि खण्डन गरी सत्य कुरा स्पष्ट पार्न सफल भएका छन् । त्यति हुँदाहुँदै पनि उनको पूर्वमध्यकाल तथा उत्तरमध्कालीन नेपालको इतिहासका बारेमा राम्रोसँग लेख्न सकेका छैनन् । उनको लेख्ने जाँगरले भावी पुस्तालाई पनि इतिहासलेखनमा प्रेरणा मिलेको छ ।[४५८]

) **प्रा.डा. पुरुषोत्तम वास्कोटा**

डा. रेग्मी नेपालको वस्तुस्थिति बुझेका र तत्कालीन राजनीतिक अभियानमा लागेका हुनाले नै इतिहासलेखनतर्फ आकर्षित भएका हुन सक्छन् । उनी नेपाली लेखकहरूमध्ये नेपालको विभिन्न कालिन इतिहासलाई अंग्रेजी भाषामा लेख्ने पहिला व्यक्ति हुन् । यद्यपि उनका लेखाइहरूमा इतिहासमा हुनुपर्ने वस्तुनिष्ठ गुणका अभावहरू देखिन्छन् । उनले प्रयोग गरेका सामग्रीहरूमा पनि यथोचित सन्दर्भ र स्रोतहरूको अभाव रहेको पाइन्छ

---

[४५७] इतिहास केन्द्रीय विभाग त्रि.वि. कीर्तिपुरमा प्राध्यापक निरन्जन शर्मासँग २०६३/७/२७ मा भएको प्रत्यक्ष भेटवार्ताबाट ।

[४५८] इतिहास केन्द्रीय विभाग त्रि.वि. कीर्तपुरमा प्राध्यापक डा. राजाराम सुवेदीसँग २०६३/०९/०७ मा भएको प्रत्यक्ष भेटवार्ताबाट ।

भने प्रयोग भैसकेका सामग्रीहरूलाई आफ्नै मौलिक खोजको रूपमा प्रयोग गरेका छन् । तथापि उनी नेपालको इतिहासका वरिष्ठ लेखक हुन्, उनको उच्च मूल्याङ्कन गर्नुपर्दछ ।[४५९]

- **प्रा.डा. श्रीरामप्रसाद उपाध्याय**

नेपालको इतिहासलेखनमा डा. रेग्मीको महत्त्वपूर्ण योगदान छ । इतिहासको विषयगत पृष्ठभूमि नभएर पनि उनले नेपालसम्बन्धी धेरै पुस्तकहरू लेखेका छन् । राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृति आदि सबै विषयहरूको आधार इतिहास हो । हिजो के थियो र आज के छ भन्ने यथार्त स्थितिको जानकारी इतिहासले नै गराउँछ । त्यसैले डा. रेग्मी भारतमा पढेका, नेपालबारे धेरै अनुभव र ज्ञान भएका हुनाले उनलाई इतिहासलेखनमा प्रेरणा मिलेको हुनसक्छ । राणाहरूको आन्तरिक स्थिति समेतलाई धेरै नजिकबाट हेरेका रेग्मीले सुरुमैं राणा विरोधी पुस्तक लेखेपछि क्रमशः प्राचीन, मध्यकालीन र आधुनिक नेपालसम्बन्धी पुस्तकहरू लेखे । वास्तवमा तबसम्म विदेशी लेखकले मात्र लेख्ने गरेको नेपालको इतिहासलाई अंग्रेजी माध्यममा लेख्ने पहिलो नेपाली उनै हुन् । नेपाललाई अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा चिनाउन, राष्ट्रिय प्रतिष्ठा बढाउन, नेपाल र भारतबीचको तत्कालीन अन्यौलतालाई चिर्न पनि उनले अंग्रेजी भाषामा नेपालको इतिहास पुस्तकहरू लेखे, यो अत्यन्त सराहनीय कार्य हो ।

हेरोडेटस इतिहासका विद्यार्थी थिएनन् तर उनको अध्ययन अनुसन्धानकार्यले गर्दा नै उनी इतिहास पिता भएका हुन् । त्यस्तै डा. रेग्मीले अर्थशास्त्रमा उच्च शिक्षा हासिल गरेर जीवनभर राजनीतिमा लागेर पनि नेपालको इतिहासका महत्त्वपूर्ण कृतिहरू लेखे, वास्तवमा नेपालबारे अध्ययन अनुसन्धान गर्ने जो कोहीले उनको पुस्तक हेर्नुपर्छ जसले गर्दा उनलाई इतिहासकारको रूपमा चिनाएको छ । त्यसैले राजनीतिक क्रियाकलापले उनी राजनीतिज्ञ हुन् भने लेखनको हिसाबले उनी वरिष्ठ इतिहासकार हुन् उनको उच्च मूल्याङ्कन गर्नुपर्दछ ।[४६०]

- **प्रा.डा. गंगा कर्माचार्य**

डा. रेग्मी पढेलेखेका विद्वान् थिए । जाने बुझेका अनुभव संगालेका विद्वान्, लेखकहरूले नै त्यति बेला इतिहास लेखने प्रचलन थियो । राजनीतिक क्रियाकलापमा संलग्न भएकाले डा. रेग्मीसँग नेपालका बारेमा धेरै कुराको जानकारी र अनुभव थियो जसले गर्दा उनलाई लेख्न अभिप्रेरित गऱ्यो । अर्कोतर्फ उनले नेपालको इतिहाससम्बन्धी धेरै

---

[४५९] शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभागमा प्राध्यापक डा. पुरुषोत्तम वास्कोटासँगको २०६४/०१/०६ मा भएको प्रत्यक्ष भेटवार्ताबाट ।

[४६०] शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभागमा प्राध्यापक डा. श्रीरामप्रसाद उपाध्यायसँगको २०६३/१२/१८ मा भएको प्रत्यक्ष भेटवार्ताबाट ।

स्रोत सामग्रीहरू जुटाउन सफल भएबाट पनि उनलाई नेपालको इतिहासलेखन प्रेरणा मिलेको हुनसक्छ ।

डा. रेग्मीका प्राचीन, मध्यकालीन तथा आधुनिक नेपालसम्बन्धी पुस्तकहरू धेरै स्रोत-सामग्रीको आधारमा लेखिएका छन् । अभिलेख, ताम्रपत्र, शिलापत्र, ठ्यासफू, वंशावली, व्यक्तिगत टिपोट आदि नेवारी तथा नेपाली भाषाका स्थानीय स्रोत-सामग्रीहरूको प्रयोग भएबाट उनका कृतिहरू अनुसन्धानमूलक छन् । कतिपय पुस्तकहरू भोलुम ठूलो, केही वर्णनहरू दोहोरिएकाले पढ्न र बुझ्न गाह्रो हुने देखिए तापनि अन्य लेखक तथा इतिहासकारहरूको भन्दा डा. रेग्मीको लेखाई स्तर फराकिलो भएकोले अध्ययन-अनुसन्धान गर्ने शोधार्थीहरूलाई प्रशस्त पुग्ने सामग्री छन् । आफैले स्थापना गरेको पुस्तकालयसहितको घर-कम्पाउण्ड सरकारलाई समर्पण गरेबाट उनले आफू पछिका अध्ययन-अनुसन्धानकर्ताहरूले त्यसको सदुपयोग गरुन् भन्ने चिन्तन राखेको बुझिन्छ । डा. रेग्मी नेपालका सफल इतिहासकार हुन् । उनको योगदानको उच्च मूल्याङ्कन गर्नु पर्दछ ।[४६१]

) **प्रा.डा. राजेश गौतम**

डा. रेग्मी नेपालको सफल इतिहासकार हुनुहुन्छ । उहाँको **अ सेन्चुरी अफ फेमिली अटोक्रेसी इन नेपाल** तथा **ह्विदर नेपाल** सुरु सुरुका कृतिहरू हुन् यसमा राजनीतिक प्रोपोगण्डा बढी छ तथ्यात्मक छैनन् । यद्यपि पछि गएर त्यो पनि राम्रो भयो । तत्कालीन राणाशासन तथा देशको स्थितिबारे जानकारी दिने खालको पुस्तक बन्यो त्यो पनि । उहाँका प्राचीन कालदेखि आधुनिक कालसम्मका सबै पुस्तकहरू हेर्नै पर्छ र पढ्नै पर्छ । डा. रेग्मीको मेहेनत र योगदानलाई कम आकलन गर्नु हुँदैन । उहाँले प्राप्त अभिलेख, शिलापत्र, ताम्रपत्र आदि स्रोत-सामग्रीहरूलाई वैज्ञानिक तरिकाले लेख्ने पद्धतिको विकास गर्नु भएको छ ।

उहाँले अरूबाट लिइएको स्रोत-सामग्रीको सन्दर्भ र नाम उल्लेख गरिदिनु भएन त्यो उल्लेख गर्नु पर्दथ्यो । त्यो उहाँको कमजोरी हो तर जसरी संशोधन मण्डलको आरोप छ त्यो भने पक्कै होइन । विभिन्न कालका यति धेरै पुस्तकहरू लेख्नुभयो रेग्मीजीले त्यो सँगसँगै नेपालको प्रजातान्त्रिक आन्दोलनका बारेमा एउटा छुट्टै पुस्तक लेख्नुभएको भए अझ राम्रो हुन्थ्यो, निश्चित रूपले त्यो अझै महत्त्वपूर्ण पुस्तक हुन्थ्यो जस्तो लाग्छ मलाई । उहाँले भन्नु भएको थियो- हामीले विश्व सभ्यता, सिन्धुघाटीको सभ्यता, ग्रीसको सभ्यता, मिश्रको सभ्यता आदि पढ्छौं, त्यसैगरी नेपालमा पनि सभ्यताको विकास भएको हुनुपर्छ । नेपालको सभ्यता भारतीय सभ्यताबाट प्रभावित भएको भएपनि यसको खोजी र अध्ययन-अनुसन्धान हुनुपर्छ । यो कुरा अत्यन्त महत्त्वपूर्ण र अध्ययनको विषय बन्छ भनेर उहाँले भन्नु हुन्थ्यो ।

---

[४६१] शिक्षा शास्त्र केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि. कीर्तिपुरका प्राध्यापक डा. गंगा कर्माचायसँग २०६३/११/२५ मा भएको प्रत्यक्ष भेटवार्ताबाट ।

उहाँको यो सन्दर्भ पनि महत्त्वपूर्ण लाग्दथ्यो मलाई । अन्त्यमा उहाँ पछि अहिंसा र गान्धीवादी चिन्तनतर्फ लाग्नुभयो र पनि देशको राजनीतिक अवस्थाबारे सोचाइ गरिरहनु हुन्थ्यो । नेपालको इतिहासलेखनमा उहाँको महत्त्वपूर्ण योगदान छ । उहाँ सफल इतिहासकार मानिनु हुन्छ ।[४६२]

) **प्रा.डा. मुकुन्दराज अर्याल**

उहाँ अत्यन्त अध्ययनशील, हुनुहुन्थ्यो र धेरै पहिलेदेखि नै इतिहासलेखन कार्य गर्नु भएको थियो । डा. रेग्मीको लेखाईको प्रशंसा गर्दै उहाँ अगाडि भन्नु हुन्छ- नेपालको इतिहासलेखनमा महत्त्वपूर्ण योगदान छ रेग्मीको, एउटा नेपालीले त्यसबेलामा पनि स्रोत-सामग्रीहरू सङ्कलन गरेर त्यति ठूला-ठूला भोलुमका ग्रन्थहरू प्रकाशन गर्नु, गर्न सक्नु महत्त्वपूर्ण काम हो । उहाँको लेखन शैली पनि राम्रो छ । त्यस बखतमा पाएसम्मका पुस्तक, हस्तालिखित ग्रन्थ, अभिलेख आदि स्रोत-सामग्रीहरूको प्रयोग गर्नुभएको छ त्यो महत्त्वपूर्ण र ज्यादै ठूलो देन हो । बीसौं शताब्दीको पूर्वार्धका लेखकहरू कला र समीक्षकहरूले लेखेको कुराको सामग्रीको आधारमा लेख्नु भएको छ । त्यो मूल सामग्रीलाई फेरी पढेर उनीहरूले सिर्जना गरेको भ्रमलाई पनि उहाँले तोड्नु भएको छ यो पक्ष राम्रो छ ।

एकातिर रेग्मी विवादास्पद् व्यक्तित्व हुन् भने अर्कोतिर ऐतिहासिक पनि । कताकता छिद्र खोज्दै गयो भने पाइन्छ र दोष खोज्ने त होइन तर पनि प्रसङ्गबस आउँछ । संशोधन मण्डलले छापिसकेको कुरालाई उहाँले छाप्नु भएको छ, त्यो प्राज्ञिक इमान्दारिता होइन । अर्कोतर्फ उहाँले सन्दर्भ, ग्रन्थ तथा नाम, दिनु भएको छैन, जुन नाम तथा सन्दर्भ, लेख्नु पर्दथ्यो, दिनु पर्दथ्यो । कहिकतै कोड उल्लेख गरेको भएपनि घृणाले राखेजस्तो र हेलचेक्र्याई गरेजस्तो देखिन्थ्यो । जुनकुरा उहाँजस्तो व्यक्तित्वले त्यसो नगर्नु भएको भए हुन्थ्यो । जसको खण्डन-मण्डनहरू आए त्यो राम्रो भएन । उहाँले **मिडियभल नेपाल** लेख्नुभन्दा अगाडि लेख्नुभएको **एन्सियन्ट नेपाल**को पुरानो प्रकाशनमा चांगुनारायणको अभिलेखको अनुवाद दिनुभएको छ तर त्यो आफूले गरेको नभएर सायद लेभीको अनुवादजस्तो आभास हुन्छ । पछि त्यसलाई पनि खण्डन गरिएको छ, सायद त्यो पुस्तक पछि प्रकाशन भएको भए सुधार भएर आउथ्यो कि ? राष्ट्रियतामा गर्व गर्नुपर्छ, तर राष्ट्रियताको नाममा सत्यतथ्य बङ्याएर इतिहास लेख्नु राम्रो होइन । इतिहासलेखनमा इमान्दारिता पनि चाहिन्छ । यसो भन्दा मैले रेग्मीलाई इमान्दारिता नअँगालेको भन्ने चाहिँ होइन तर उदाहरणको लागि **एन्सियन्ट नेपाल**मा नेपालको प्यागोडा शैलीको वर्णन गर्दा यो नेपालको उपज हो र नेपालले एसियालाई दिएको उपहार हो भन्नु भएको छ यो Gift to

[४६२] त्रिचन्द्र ब. क्याम्पसमा इतिहास विषयका प्राध्यापक डा. राजेश गौतमसँग २०६३/०७/२६ मा भएको प्रत्यक्ष भेटवार्ताबाट ।

Asia भन्ने आसय अलि मिल्दैन । यसमा चिनियाँ यात्री वाङयुत्सेको वर्णनलाई अगाडि ल्याउनु भएको छ । यसमा राष्ट्रिय भावनाले ओतप्रोत भएर देखाउन खोज्नु भएको छ तर इतिहासको विद्यार्थीले त्यति ठूलो र चाँडै निर्णयमा पुग्न हुँदैनथ्यो .... तर पनि पत्यार लाग्दो छैन । इतिहासलेखन कहिल्यै पनि पूरा हुँदैन । जुन बखत इतिहास लेखिन्छ त्यही घडी, समय र दिनसम्म पाइएका सामग्रीहरूको आधारमा लेखिन्छ । पछि नयाँ सामग्री प्राप्त हुन्छ जसले गर्दा त्यो अन्यथा पनि पर्न जान्छ । यसरी रेग्मीको इतिहासलेखनमा महान देन छ । उहाँको देनको नेपाल र नेपाली समाज तथा इतिहासका प्रत्येक विद्यार्थीले यथोचित मूल्याङ्कन गरेका छन्, गर्दैछन् र गर्ने नै छन् । अन्तमा आफ्ना सम्पत्ति, अमूल्य संग्रह समेत उदार दिलले राष्ट्रलाई समर्पण गर्नु हुने वृद्ध गान्धीवादका समर्थक, वृद्धगान्धी ट्रस्टका संस्थापक रेग्मीको पूर्णिमाको जुन जस्तो चहकिलो पक्ष नेपाली समाजले अहिले पनि बिर्सेको छैन र बिर्सदैन पनि भन्दै रेग्मीलाई राम्रो इतिहासकारका रूपमा मूल्याङ्कन गर्नु भएको छ ।[४६३]

) **प्रा.डा. प्रेमकुमार खत्री**

उच्चशिक्षा हासिल गरेका, अन्तर्राष्ट्रिय परिवेश बुझेका र नेपालको आन्तरिक अवस्थालाई नजिकबाट अनुभव गरेका डा. रेग्मीले आफ्नो पारिवारिक पृष्ठभूमि र राजनीतिमा लाग्ने हरेकले इतिहासबारे जान्न बुझ्न आवश्यक पर्ने महशुस गरेर नै इतिहासलेखनमा लागेको हुनुपर्दछ । डा. रेग्मी आफैमा एक्लो संस्था हो जसले अभिलेख, मूर्ति, वंशावली, ठ्यासफू आदि विभिन्न ऐतिहासिक सामग्रीलाई एक्लैले खोजेर, पढेर र बुझेर नेपालको विभिन्न कालीन इतिहासलाई अंग्रेजी भाषामा लेखेका छन् । अरूले समूहगत, संस्थागत रूपमा सामग्री सङ्कलन गरेर लेखेका छन् त्यतिबेला तर उनले एक्लै सबैतिर दौडेर, आलोचना र दुःखकष्ट सहेर पनि एकपछि अर्को गर्दै दर्जनौं पुस्तक लेखेका छन् यो उनको महत्त्वपूर्ण योगदान हो ।

उनी अन्तर्राष्ट्रिय स्तरका विद्वान् थिए । विदेशीहरूले नेपालबारे पढ्नु र बुझ्नु पर्दा उनकै पुस्तक पढ्छन्, हेर्छन् र अरूको पुस्तक स्तरीय छैनन् । अझै पनि हामीलाई नेपालबारे लेख्नुपर्दा उनकै पुस्तक हेर्नुपर्छ । वास्तवमा उनले विदेशीका लागि र नेपालमा अनुसन्धानकर्ताकै लागि यी पुस्तकहरू लेखिदिएका हुन् । उनका कृतिले अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा नेपालको छविलाई माथि उठाइदिएका छन् । जसमा धर्म, संस्कृति, कला, वास्तुकला, सामाजिक आर्थिक राजनीतिक स्थिति आदि अलग-अलग सामग्री एकै ठाउँमा छन् । सबै पक्षको ज्ञान एउटै पुस्तकबाट पनि लिन सकिने गरी प्रस्तुत गरेका छन् । उनका कृतिहरू स्मारक जस्तै छन् । वास्तवमा इतिहास कसरी लेख्नुपर्छ भन्ने कुरा उनैबाट सिक्नुपर्छ ।

---

[४६३] नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्त्व केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुरका विभागीय प्रमुख डा. मुकुन्दराज अर्यालसँग २०६३/०७/१९ मा भएको प्रत्यक्ष भेटवार्ताबाट ।

केही कमिकमजोरीहरू रेग्मीका पनि छन् । घटनाका मिति नमिलेको, अभिलेखलाई सही व्याख्या नगरिएको लिपि विशेषज्ञ, पुरातत्त्वविद् जस्ता विज्ञहरूको प्रयाप्त सहयोग लिन नसकेको वंशावलीमा आश्रित र प्रमाणित सामग्री दिन नसकेको र आफू मात्र ठीक र आफूले गरेको सबै राम्रो भन्ने घमण्डी र जिद्धी पनाले यिनको आलोचना पनि भएको छ । चाहे जेहोस् एउटा समयमा उनका मात्र पुस्तकले एकछत्र स्थान पाएका थिए । नेपालको इतिहासलेखनमा डा. रेग्मीको महत्त्वपूर्ण योगदान छ । उनी हाम्रा लागि प्रेरणाको स्रोत छन् ।[४६४]

प्रा.डा. पेशल दाहाल

डा. रेग्मी नेपालको इतिहासलेखनमा महत्त्वपूर्ण योगदान दिएका व्यक्ति हुन् । नेपाल र भारतका सबैजसो पुस्तकालय, अभिलेखालयहरूका पुस्तक, सामग्री हेर्न र पढ्न उनले छुटाएका छैनन् होला जस्तो लाग्छ । त्यति बेलासम्मका भएजति सबै स्रोत-सामग्रीलाई उनले हेरेका, पढेका र सङ्कलन गरेका छन् । प्राप्त भएका र प्रयोग भएका सामग्रीहरूको विवरण पनि दिएका छन् । यो राम्रो पक्ष हो उनको । डा. रेग्मीका कमजोरी पक्षहरूलाई औंल्याउँदै उहाँ भन्नुहुन्छ- विद्वान् भएर पनि विद्वान्को रूपमा परिचित हुन सकेनन्, उनको राजनीतिक छवि पनि सवल भएन भने उनी इतिहासकारको रूपमा पनि चर्चामा आएनन् । उनी आफू बाहेक अरू कसैलाई सम्मान नगर्ने र अरूको मूल्याङ्कन नगर्ने बानीले गर्दा कहिलेकाहीं विवादमा पनि परेका छन् । धेरै सामग्रीहरूको प्रयोग गरेका छन् तर केही प्रसङ्गमा स्रोत खुलाइएको छैन । धेरै हदसम्म खुलेका छन् तर सामग्रीहरू कहाँबाट आए र कहाँ पाए त्यो उल्लेख नहुँदा विवाद भएको छ । उनी आफू लिपि विशेषज्ञ नभएकोले अरूको भरमा परेका छन् । आफूले सामग्री सङ्कलन गरे, लेखे र प्रकाशन पनि गरे तर त्यसको अनुवाद केही पनि दिएका छैनन् । विवरण दिएका छन्, तर अनुवाद तथा व्याख्या गरिएको, दिइएको छैन । अरूको सामग्री जस्ताको तस्तै प्रयोग गरिएको छ र सन्दर्भ दिइएको छैन । त्यसैले उनी विवादमा परेका छन् ।

त्यति बेलाको जमानामा क्षेत्रगत भ्रमण गरेर, सामग्रीहरू सङ्कलन गरेर डा. रेग्मीले जुन ढङ्गले पुस्तकहरू लेख्ने काम गरे त्यो महत्त्वपूर्ण कार्य हो । उनले यसरी नलेखेको भए अहिले हामीलाई निकै गाह्रो पर्ने थियो । अहिलेसम्म पनि कोही कसैले लेख्न सकेको छैन त्यसरी । अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा नेपालसम्बन्धी उनकै पुस्तक पहिला पुगेको छ । भारतीय इतिहासकारहरूको दृष्टिमा पनि रेग्मीको राम्रो प्रभाव परेको पाइन्छ । विद्वान् चार्ल्स डार्विनको पनि यस्तै चर्चा र खण्डन हुन्थ्यो तर उनले कही कतै सफाई दिने र खण्डन

[४६४] नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्त्व केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुरका प्राध्यापक डा. प्रेमकुमार खत्रीसँग २०६३/१२/२१ मा भएको प्रत्यक्ष भेटवार्ताबाट ।

गर्नेतर्फ जाँदैनथे । त्यस्तै शालिनता थियो डा. रेग्मीको । उनी ज्यादै ठूला र स्वीकार गर्नुपर्ने अत्यन्त प्रतिष्ठित र प्रतिभाशाली वरिष्ट इतिहासकार हुन् ।[४६५]

) **प्रा. टेकबहादुर श्रेष्ठ**

डा. रेग्मी नेपालका वरिष्ट इतिहासकार हुनुहुन्छ । उहाँको खेल्ने क्षेत्र राजनीति भएपनि धेरै इतिहासका पुस्तकहरू लेख्नु भएको छ । राजनीति गर्ने मान्छेले इतिहास जान्नु, बुझ्नु पर्छ र पढ्नु पर्छ । संशोधन मण्डलका सामग्रीहरूलाई उहाँले प्रयोग गरेको भए सन्दर्भ, नाम, दिनुपर्थ्यो तर उहालाई चोरीको आरोप लगाए पनि संशोधन मण्डलको भन्दा राम्रो र स्तरीय पुस्तक लेख्नुभएको छ उहाँले । संशोधन मण्डलले आलोचना गर्ने बाहेक उहाँको जस्तो पुस्तक लेख्न र प्रकाशित गर्न त सकेन नी । कतिपय स्रोत-सामग्रीलाई सम्बन्धित विषय विशेषज्ञ खोजेर अनुवाद गर्न लगाएर भए पनि लेख्नु भयो नी, त्यो ठूलो कुरा हो । त्यही काम त्यतिबेला अरूले गर्न सकेनन् । उहाँले गर्नु भयो लेख्नुभयो । रेग्मीले अभिलेखलाई जोड दिनुभएको छ, लेखाई स्तर राम्रो छ उहाँको । सबैजसो विदेशीहरूले नेपालको प्राचीन, मध्यकालीन अवस्था र स्थितिबारे बुझ्न उहाँ कै पुस्तक हेर्नुपर्छ ।

नेपालको इतिहासलेखनमा डा. रेग्मीको महत्त्वपूर्ण योगदान छ । त्यतिबेला आफैले स्रोत-सामग्री खोजेर, अध्ययन-विश्लेषण र अनुवाद गरेर पुस्तकहरू लेख्नु भनेको ठूलो कुरा हो । उहाँबाट धेरे स्रोत-सामग्रीहरूको प्रयोग र जोगाउने काम भएको छ । उहाँको त्यस किसिमको कार्यले गर्दा नै हामी सबैलाई अहिले फाइदा भएको छ, इतिहासमा रुची बढाएको छ र वरदान सिद्ध भएको छ । यसैले उहाँलाई नेपालको सफल इतिहासकार मान्नु पर्दछ ।[४६६]

) **प्रा. दिनेशराज पन्त**

इतिहास जुनसुकै व्यक्तिले पनि लेख्ने विषय भएको छ । इतिहास तथा संस्कृतिको विद्वान्ले मात्रै होइन अन्य विषयका विद्वान्ले पनि इतिहास लेल्ने परम्परा नेपालमा बसेको छ । अंग्रेजी साहित्यका विद्वान् कमल प्रकाश मल्लले पनि इतिहास लेखे भने रेग्मी त झन् ठूलो मान्छे । मन्त्री भएका र गुरुज्यूका सम्बन्ध भएका मान्छेले त झन् नलेख्ने कुरै भएन । नेपालको इतिहासलेखनमा डिल्लीरमण रेग्मीको योगदान छ । उहाँले मध्यकालीन तथा प्राचीन नेपालसम्बन्धी पुस्तकहरू लेख्नुभएको छ जुन राम्रो हो । तर उहाँले संशोधन मण्डलप्रति ठूलो अन्याय गर्नु भएको छ । एउटाले लगाएको बाली अर्कोले काटेर खाँदा कति अन्याय हुन्छ त्यो भन्दा बढी अन्याय के हुन्छ ? त्यही भएको छ । उहाँबाट भएको सबभन्दा

---

[४६५] नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्त्व केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुरका प्राध्यापक डा. पेशल दाहालसँग २०६३/०७/३० मा गरिएको प्रत्यक्ष भेटवार्ताबाट ।

[४६६] नेपाल र एसियाली अनुसन्धान केन्द्र त्रि.वि.मा इतिहास तथा संस्कृति अनुसन्धान विषयका प्राध्यापक डा. टेकबहादुर श्रेष्ठसँग २०६३/७/२७ मा भएको प्रत्यक्ष भेटवार्ताबाट ।

ठूलो बदमासी अर्काले छापिसकेको पुस्तक र सामग्रीलाई केही भाषा र प्रसङ्गलाई तोडमोड गरेर प्रकाशन गर्नु भएको छ त्यो राम्रो होइन ।

नयराज पन्त र डिल्लीरमणको सम्बन्ध राम्रो थियो तर रेग्मीले पद्धति बिगार्नु भएको छ । जुन पद्धतिका पछाडि अन्य विद्वान्हरू गए भने के हुन्छ ? त्यो पनि बुझ्नु पर्दछ । रेग्मीको मूल्याङ्कन र अनुसन्धान यथास्थानमा हुन्छ । अनुसन्धानकर्तालाई सङ्केत गर्दै उहाँ भन्नुहुन्छ- यस सम्बन्धमा अध्ययन-अनुसन्धान गर्दा संशोधन मण्डलसम्बन्धी छुट्टै अध्याय राख्नु राम्रो हुन्छ । जसबाट त्यहाँ भए गरेका कुरा र प्रसङ्गहरू आउँछन् ।[४६७]

८.२.३.२ लेखन र चिन्तनका इतिहासकारहरू

नेपालको इतिहासलेखनमा डा. रेग्मीको योगदानका बारेमा नेपालको इतिहास र संस्कृतिका विषयमा दखल भएका, इतिहासका लेखक, तथा इतिहास तथा संस्कृतिविद्हरूसँगको प्रत्यक्ष भेटवार्ताबाट सङ्कलन गरिएको विचारलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

) **भुवनलाल प्रधान**

डा. रेग्मी नेपालका वरिष्ट इतिहासकार हुन् । उनको अंग्रेजी राम्रो थियो । गुरुज्युहरूको सम्बन्ध उनीसँग थियो । राजनीति र कार्यकर्ताहरू सबै मूलधारमा गएपछि यिनलाई फुसर्द भयो । त्यसपछि लेखन तथा अनुसन्धान कार्यतर्फ उन्मुख हुनथालेका हुन् रेग्मी जी । नेपालको इतिहास लेखनेहरूमध्ये बाबुराम आचार्य र ढुण्डीराज शर्माले अंग्रेजीमा लेख्न सकेनन् तर रेग्मीले अंग्रेजीमा धेरै पुस्तकहरू लेखे । उनमा अंग्रेजीको राम्रो थियो । त्यसैले उनको पुस्तक विदेशीहरूले पनि पढ्न पाए । अंग्रेजी माध्यममा इतिहास लेख्ने नेपाली इतिहासकारमध्ये रेग्मी नै पहिलो व्यक्ति हुन् ।

पेटेक, टुचीजस्ता विदेशी विद्वान् लेखकहरू उनीकाहाँ आउँथे, भेट्ने, सल्लाह लिने र नेपालको इतिहासबारे बुझ्ने गर्दथे । रेग्मीले अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको मान्यता पाएका थिए । अन्तर्राष्ट्रिय विद्वान् मानिन्थ्यो उनलाई । राणाहरूलाई मौखिक रूपमा मात्र गाली गरे अरूले, नाराबाजी गरे अरूले, तर रेग्मीले **ए सेन्चुरी अफ फेमिली अटोक्रेसी इन नेपाल** जस्ता पुस्तक लेखेर लिखित गाली गर्ने हिम्मत गरेका थिए । लिखित र प्रमाणित रूपमा राणाहरूको अवस्था र कमजोरीलाई लिखित रूपमा देखाइ दिए उनले, तर अरूले त्यो केही गर्न सकेनन् । डा. रेग्मी अहंकारी थिए । म जस्तो जान्ने बुझ्ने मान्छे अरू कोही छैन जस्तो गर्थे । घमण्डी थिए । तर यथार्थ पनि थियो उनको त्यो घमण्ड, किनभने उनी सक्षम र योग्य पनि थिए । हरेक पुस्तकमा जे लेखे, त्यसको पहिलो व्यक्ति तथा स्रोत उनले आफैलाई मात्र मान्दथे । सन्दर्भहरू नदिने उनको बानी थियो । तर उनले मिहिनेत गर्थे, स्रोत र

[४६७] बाल्मिकी क्याम्पसका इतिहास संस्कृति तथा अनुसन्धान विषयका प्राध्यापक दिनेश राज पन्तसँग २०६३/०७/२१ मा भएको प्रत्यक्ष भेटवार्ताबाट ।

सामग्रीहरूको सङ्कलन आफैले गर्ने र लेख्ने गर्दथे । पहिला शिलापत्र, ताम्रपत्र आदिको व्याख्या र प्रयोग उनैले गरेका हुन् । डा. रेग्मी आफ्नो विचारले चल्ने व्यक्ति, अडान भएका र आफ्नो ब्रम्हले देखेको बोल्ने र लेख्ने व्यक्ति थिए ।

अंग्रेजी माध्यममा इतिहास लेख्ने नेपाली विद्वान्मा रेग्मी नै पहिला व्यक्ति हुन् । नेशनल प्रेस क्लबद्वारा उनलाई शान्तिको लागि पत्रकारिता स्वर्ण पदक दिइएको थियो । जुन पदक विदेशीहरूलाई समेत दिइने गरिन्थ्यो । रेग्मी प्रथम व्यक्ति हुन् सो पदक पाउने नेपालीहरूमा तर स्वदेशमा भने उनको सम्मान भएन । उनी विद्वान् थिए र अनुसन्धानमूलक इतिहासका कृतिहरू लेखेका थिए ।[४६८]

) **हरिराम जोशी**

सम्भवत रेग्मीजस्ता लेखक, इतिहासकार विश्व मैं छैनन् होला, लेखनको हिसाबले जसले नेपालको प्राचीन, मध्यकालीन, आधुनिक र तत्कालीन इतिहास लेखे । रेग्मीका पुस्तकहरूबाट नै विदेशीहरूले नेपालको विभिन्न पक्षका बारेमा जान्ने बुझ्ने मौका पाए । विदेशीलाई नेपालबारे परिचय दिने काम पनि रेग्मीबाटै भयो । नेपाली लेखकहरूको सन्दर्भमा उनी नै पहिला व्यक्ति हुन् । अरूको सामग्री प्रयोग गरेको र सन्दर्भ नदिएको चोरेको आरोपको खण्डन गर्दै जोशी भन्नुहुन्छ- चोरेर लेख्ने आरोप भए पनि त्यो पनि एउटा कला हो, केही नसारिकन कसैले लेख्छ त ? विभिन्न स्रोत-सामग्री जुटाएर इतिहास लेखिन्छ नि, त्यो उनको खुवी हो । त्यो पनि एउटा कला हो जसले आफ्नो बनाएर लेख्न जान्दछ र सक्दछ पनि ।

घमण्डी स्वभाव, राजनीतिमा पनि घमण्डले गर्दा नै असफल भएका हुन् उनी । मैले जति कसैले जान्दैनन् भन्ने सोचाइ थियो उनको । मैले मात्रै जानेको बुझेको र लेखेको छु भन्ने घमण्ड थियो । अहम् भावनाले गर्दा नै इतिहासकारहरू बीच कहिल्यै गएनन् उनी । मन नपरेपछि नामै नलिने, सम्पर्क नै नगर्ने, पूर्वाग्रही वानी थियो उनको । **मिडियभल नेपाल**को हिस्ट्रीलाई उनका कृतिहरूमध्येको सबैभन्दा राम्रो कृति मानिन्छ । अन्य कृतिहरू पनि राम्रा छन् । अरूका कृति, पुस्तकहरू अनुसन्धानमूलक छैनन् तर उनका पुस्तकहरू अनुसन्धानमूलक छन्, त्यो महत्त्वपूर्ण पक्ष हो । डा. रेग्मी अद्वितीय विद्वान्, इतिहासकार र राजनेता हुन् उनको लेखन पक्ष महत्त्वपूर्ण थियो । राष्ट्रले सम्मान दिनु पर्ने व्यक्तित्व हुन् उनी ।[४६९]

) **चित्तरञ्जन नेपाली**

---

[४६८] डा. रेग्मीका निकटम सहयात्री र नेपालका वरिष्ट इतिहासकार तथा संस्कृतिविद् भुवनलाल प्रधानसँगको मिति २०६२/६/१३ मा भएको प्रत्यक्ष भेटवार्ताबाट ।

[४६९] डा. रेग्मीका निकटम सहयात्री र नेपालका इतिहास तथा संस्कृतिविद् हरिराम जोशीसँगको मिति २०६२/५/९ मा भएको प्रत्यक्ष भेटवार्ताबाट ।

डा. रेग्मी जीवनभर राजनीतिमा लाग्नु भयो तर धेरै र महत्त्वपूर्ण इतिहासका पुस्तकहरू लेख्नु भयो, यो राम्रो पक्ष हो । उनी नै पहिला व्यक्ति हुन् नेपालमा नेपाली लेखकले इतिहास लेखने । अध्ययनशील मान्छे, त्यसैले लेख्नु भयो । रेग्मीको व्यक्तिवादी स्वभाव, अहंवादी मान्छे, दवाबमा बस्न र रहन नचाहाने, आत्मसम्मानमा बाच्न चाहने मान्छे, अर्कोतर्फ त्यतिबेला पहिलो वर्ग राणा थिए भने दोस्रो वर्ग पाण्डे-गुरुज्यूहरू पर्दथे । रेग्मी गुरुज्यूका नातेदार मान्छे उनलाई कुनै कुराको कमि थिएन । तर पनि उनी राणा विरोधी गतिविधि र राजनीतिमा लागे, यो उनको स्वभावले भएको हो । जनतालाई राणा विरोधी गतिविधिमा लाग्न प्रोत्साहन गरेका हुन् उनले, तबसम्म नेपालमा राणाहरूको निरंकुशता र यथार्थ स्थितिबारे अन्तर्राष्ट्रिय जगतलाई थाहा थिएन, यही राजनीतिक उद्देश्यले प्रेरित भएर नै उनले **अ सेन्चुरी अफ फेमिली अटोक्रेसी इन नेपाल** नामक पुस्तक लेखेका थिए ।

उनलाई विभिन्न आरोप तथा आलोचनाहरू पनि भए । संशोधन मण्डलले लगाएको आरोप सबै ठीक नहुन पनि सक्छन्, केही ठीक पनि होलान् । सन्दर्भ, नाम, स्रोत, खोल्नु, लेख्नु पर्दछ त्यो रेग्मीको कमजोरी होला । ऐतिहासिक सामग्रीहरूको प्रयोग र विवरण मात्रै इतिहास होइन, ऐतिहासिक घटनाहरूको अध्ययन-विश्लेषण नै इतिहास हो । अनुसन्धानकर्ताले घटना क्रमको सङ्कलन मात्र होइन अध्ययन-विश्लेषण गरेर लेख्नुपर्छ, राम्रो निष्कर्ष तथा धारणा आउनु र ल्याउनु पर्छ । आफूलाई कहिल्यै पनि इतिहासकार भन्नु भएन सधैं भरी राजनीतिज्ञ मात्र भन्नु भयो । प्राचीनकालदेखि आधुनिक कालसम्म अनुसन्धानमूलक पुस्तक लेखे । उनी मात्रै हुन् यस्ता पुस्तक लेख्ने, अरूले अहिलेसम्म लेख्न सकेका देखिदैनन् । एउटा काल, एउटा पक्ष र निश्चित समयको लेखेका होलान् तर रेग्मीले जस्तो गरी लेख्न अहिलेसम्म कसैले सकेको छैन र सक्लान् जस्तो पनि लाग्दैन । त्यसैले उनी सफल इतिहासकार हुन् ।[४७०]

) **सत्यमोहन जोशी**

आफ्नो देश, राष्ट्रप्रति जो कोहीको पनि प्रेम, आदर सद्भाव हुन्छ र जो कोही जान्ने बुझ्ने मान्छेले आफ्नो देशको इतिहास लेख्नु-पढ्नु स्वाभाविकै कुरा पनि हो । त्यतिबेला रेग्मीजी देखेको, जानेको मान्छे, जानेको र बुझ्केको मान्छेले नै इतिहास लेख्नु पर्दथ्यो । त्यही काम डा. रेग्मीले पनि गरे । अंग्रेजी आधार राम्रो थियो त्यसैले अंग्रेजीमा लेखे उनले । राष्ट्रको निम्ति इतिहास लेख्नु जरुरी छ भन्ने लागेर नै उनले इतिहास लेखेको हुनुपर्छ । डा. रेग्मीका पुस्तकहरू प्रकाशन गर्ने कलकत्ताका फर्मा के.एल. मुखोपाध्याय पनि रेग्मीलाई इतिहास लेखनमा प्रेरणा जगाउने महत्त्वपूर्ण प्रकाशक हुन जस्तो लाग्छ । २००७ पछि रेग्मीको लेखनमा अझ विकास हुँदै आयो, उनी शिक्षा, परराष्ट्र मन्त्री हुँदा अरू धेरै स्रोत-सामग्री सङ्कलन गर्ने अवसर पाए । बरु राजनीतिमा ओझेलमा परे तर इतिहासलेखनलाई

[४७०] नेपालका इतिहासविद् चित्तरञ्जन नेपालीसँग २०६३/७/२५ मा भएको प्रत्यक्ष भेटवार्ताबाट ।

अगाडि बढाउँदै लगे । पाएर भए जति सामग्रीलाई बाहिर ल्याउने काम गरे उनले । जुन कुरो अरूले गरेनन् रेग्मीले गरे । त्यसैले उनको योगदान महत्त्वपूर्ण मानिन्छ ।

संशोधन मण्डलले रेग्मीलाई मात्रै होइन त्यति बेलाका सबैजसो इतिहासकारलाई गाली गर्ने र आरोप-प्रत्यारोप लगाउन कसैलाई बाँकी राखेनन् । त्यतिबेला संशोधन मण्डलका व्यक्तिहरूले जुन आरोप-प्रत्यारोप लगाउने कार्य गरे त्यो राम्रो भएको थिएन । लेख्नेलाई त उत्साहित गर्नुपर्दथ्यो तर झन निरुत्साहित पार्ने कोशिस भयो । तर आरोप-पत्यारोप र गाली-गलौजको वास्तै नगरी स्रोत-सामग्री, वंशावली र अभिलेख खोजेर अंग्रेजी माध्यममा जुन इतिहास रेग्मीले लेखे त्यो प्रशंसनीय काम हो । लुसी पेटेकको पुस्तक सामाजिक तथा सांस्कृतिक हिसाबले गहिरो अध्ययनले लेखिएको छ भने रेग्मीको राजनीतिक दृष्टिकोणले प्रेरित छ । रेग्मी राम्रो मान्छे र मेहेनती मान्छे हुन् । विदेशीहरूले उनकै पुस्तक पढ्छन्, नेपाललाई बाहिर चिनाउने काम रेग्मीले नै गरेका छन् । त्यतिबेला अरूको पुस्तक आएकै थिएन । अझै रेग्मीको अंग्रेजी भाषामा थियो त्यसैले उनको महत्त्वपूर्ण योगदान छ नेपालको इतिहासलेखनमा । आफ्नो अहिलेसम्मको आर्जित र सङ्कलित सामग्री, सम्पत्ति, पुस्तकालय सबै सरकारलाई समर्पण गरेर आफ्नो त्याग देखाएका छन् महान मान्छे हुन् र विद्वान् इतिहासकार हुन् उनी ।[४७१]

) रामहरि जोशी

डा. रेग्मी पढेलेखेका विद्वान् मान्छे थिए । पहिलेदेखि नै प्रायः लेख्ने त उनको पेशा जस्तै थियो । अध्ययनशील व्यक्ति भएको कारणले पनि नेपाली कांग्रेसमा उनलाई प्रचार मन्त्री बनाइएको थियो । त्यतिबेला सक्रिय राजनीतिमा लागेका, जाने बुझेका र अनुभव संगालेका हुनाले र कलम चल्ने भएकोले नै उनी इतिहासलेखनमा लागेको हुनसक्छ । डा. रेग्मीले सुरु-सुरुमा हिन्दी भाषामा केही साना-साना पुस्तकहरू लेखि प्रकाशित गराएका थिए भने पछि पछि अन्य पुस्तकहरू पनि लेख्दै गए । उनको हिन्दी र अंग्रेजी दुवै राम्रो थियो । नेपालको विदेश नीति भारतसँग समन्वय गरेर लैजानुपर्ने जवाहरलाल नेहरूको भनाइलाई खण्डन गर्दै नेपाल र भारतबीच भौगोलिक सीमाना जोडिएको, सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक आदि विभिन्न पक्षमा तादाम्यता भएपनि नेपाल एक स्वतन्त्र र सार्वभौमसत्ता सम्पन्न राष्ट्र भएकोले राजनीतिक रूपमा यसले आफ्नो स्वतन्त्र परराष्ट्र नीति अवलम्बन गर्नेछ भन्ने नेपाली कांग्रेसका नेताहरूसँगै डा. रेग्मीले पनि आफ्नो स्पष्ट भनाई राखेका थिए यसबाट डा. रेग्मीको राष्ट्रियता र प्रजातन्त्र प्रतिको प्रतिबद्धताको प्रशंसा गर्नुपर्दछ ।

[४७१] नेपालका इतिहास तथा संस्कृतिविद् श्री सत्यमोहन जोशीसँग २०६३/७/२८ मा उहाँकै निवास पाटनमा भएको प्रत्यक्ष भेटवार्ताबाट ।

डा. रेग्मीका केही व्यक्तिगत कमजोरीहरू पनि थिए । उनीमा विद्वताको घमण्ड थियो । स्वाभिमानी, अहमता र घमण्डी स्वभावका व्यक्ति थिए । आफ्नो स्वभावकै कारण कतिपय सवालमा उनलाई नोक्सान पनि भएको हुन सक्छ । त्यतिबेला पार्टीभित्र पनि बी.पी. गुट र रेग्मी गुट भन्ने विभाजित मनस्थिति थियो । पार्टीका नेता र कार्यकर्ताहरूले सँगै बसेर मिलाउनु पर्छ भनेर प्रयास गर्दा उनी बैंठकमै उपस्थित हुँदैनथे । साथीहरूसँग बसेर सल्लाह गर्न रुचाउँदैनथे । पार्टीभन्दा व्यक्ति ठूलो भन्ने सोचाइ राख्ने र आफूलाई ठूलो ठान्ने अहमता थियो रेग्मीमा । उनीसँग विचार थियो तर सक्रियता थिएन । विचार जस्तै सक्रियता पनि भएको भए धेरै ठूलो नेता हुने थिए उनी । समयमा पाइला चाल्न नसक्ने आँट नभएका थिए उनी त्यसैले राजनीतिमा असफल जस्तै हुन पुगे । चाहे जेहोस् रेग्मी नेपालका ठूला विद्वान् हुन्, उनको विद्वताको कदर गर्नुपर्छ ।[४७२]

) **श्री ज्ञानमणि नेपाल**

डा. रेग्मीले नेपालको इतिहासका धेरै पुस्तकहरू लेखेका छन् । २००७ सालभन्दा अगाडि पनि साना-साना वुकलेटजस्ता पुस्तकहरू गोरखालीका बारेमा र भाषाका बारेमा हिन्दी भाषामा लेखेका थिए । धेरै नयाँ स्रोत-सामग्री सङ्कलन पनि गरेका थिए उनले । जुन सामग्री बाहिर आएकै थिएन त्यो सामग्री उनले नै बाहिर ल्याए । हामी संशोधन मण्डलका सदस्यहरूले पनि उनलाई कतिपय सामग्रीहरू दिएका छौं । ती सबै सामग्री समेतलाई २०१७ सालपछि उनी राजनीतिबाट टाढा रहे अनि पुस्तकहरू लेख्न थाले ।

आफूलाई सहयोग गर्नेलाई धन्यवादसम्म पनि दिन गाह्रो मान्ने, लिपी पढ्ने, अनुवाद गरिदिने र सहयोगी व्यक्तिहरूलाई शोषण गरे भन्ने गुनासो पनि सुनिन्थ्यो । त्यतिबेला उनका लेखाइहरूमा सुधार ल्याउन संशोधन मण्डलले अभियान नै चलायो । वास्तवमा उनले आफ्नो साख इज्जत बचाउन सकेनन् । उनीबाट अभिलेखहरूलाई संग्रह गरेका तर गहिरियर हेरिएको र पढिएको पाइएन । प्रकाशकहरूबाट, सरकारी पक्षबाट र अन्य क्षेत्रबाट सहयोग पाए तर जस कसैलाई दिएनन् । उनमा लिएको सामग्रीको सन्दर्भ समेत नदिने प्रसङ्ग नराख्ने जस दिन गाह्रो मान्ने बानी थियो । अनुसन्धान र लेखनमा त्यो पक्ष महत्त्वपूर्ण हुन्छ तर उनले दिँदैनथे । रेग्मीले अधिकांश सेकेण्डरी सोर्स प्रयोग गरेर इतिहास लेखेका छन् र वंशावलीहरूको उल्था गर्ने काम गरेका छन् । धेरै पुस्तकहरू लेखे, मेहेनत गरे, सामग्रीहरू सङ्कलन गरे । नेपालको इतिहासलेखनमा उनको राम्रो योगदान छ ।[४७३]

---

[४७२] डा. रेग्मीका राजनैतिक सहपाठी, पूर्वमन्त्री तथा विद्वान लेखक श्री रामहरि जोशीसँगको २०६३/११/२५ मा भएको प्रत्यक्ष भेटवार्ताबाट ।

[४७३] इतिहास तथा संस्कृतिविद् श्री ज्ञानमणि नेपालसँग २०६३/०७/२९ मा भएको प्रत्यक्ष भेटवार्ताबाट ।

) **डा. साफल्य अमात्य**

त्यो बेलामा अंग्रेजी भाषामा प्राचीन कालदेखि आधुनिक कालसम्मका पुस्तकहरू लेख्ने व्यक्ति भएकोले उनलाई इतिहास रत्न भन्नुपर्छ । त्यतिबेलाको परिस्थितिमा पनि **अ सेन्चुरी अफ फेमिली अटोक्रेसी इन नेपाल** जस्तो पुस्तक लेखेर राणा शासनको यर्थात स्थितिको जानकारी गराउने काम गरेका छन् उनले । यदि उनले नलेखेको भए नेपालको राणाकालीन स्थितिका बारेमा अन्तर्राष्ट्रिय जगतलाई कसले जानकारी दिन्थ्यो तथा कसरी बुभ्दथे उनीहरूले नेपालको स्थिति । त्यो बेलामा धेरै पढेको, जानेको, बुझेको मान्छे, धेरै अनुभव थियो उहाँको, सामन्ती परिवारमा सम्बन्ध भएको मान्छे, त्यसभित्र धेरै कुरा थाहा पाएको व्यक्ति हुनाले पनि उहाँलाई इतिहास लेख्ने प्रेरणा आयो होला । कुनै पनि वैज्ञानिक व्यक्ति पनि इतिहासकार बन्न सक्छन् भने उनी त झन् त्यतिबेला नेपालको अर्थात अवस्था बुझेको राजनीतिक मान्छे, इतिहास नलेख्ने कुरै भएन । हुन त उहाँले राणाहरूसँग राम्रो सम्बन्ध बनाएर खर्च, पैसा लिएको कुरा मसँग स्वीकार्नु भएको छ । केही नभनीकन कसरी पैसा लिने राणाहरूसँग र खर्च चलाउने भन्ने प्रसङ्ग पनि ल्याउनुभएको थियो उहाँले ।

त्यतिबेला उहाँको जस्तो पुस्तक अरूको थिएन । आएकै थिएन, अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा प्रचलित र स्तरीय पुस्तकहरू थिए उहाँको । नेपालसम्बन्धी, अरूको छैन त्यस्तो, अरू इतिहासका शिक्षक, इतिहास पढ्ने विद्यार्थीले लेख्नु स्वाभाविकै हो अनुसन्धानात्मक इतिहासलेखनु भएको छ, त्यो प्रशंसनीय कुरो हो । नेपालको इतिहास नेपालीले नै लेख्नुपर्छ भनेर उनले लेखेका हुन् । यो महत्त्वपूर्ण काम हो । उहाँ अलि रिसाहा स्वभावको, सम्मान खोज्ने र आत्मबल भएको मान्छे हुनुहुन्थ्यो । त्यो मानवीय गुण पनि नेपालको इतिहासलेखनमा उनको महत्त्वपूर्ण योगदान छ । विश्वविद्यालयमा वा इतिहास विभागमा एउटा छुट्टै Dr. Regmi chair भन्ने राख्नुपर्छ, सम्मान दिनुपर्छ, अन्य मुलुकमा यस्तो प्रचलन छ । उनको सम्मानमा स्मृतिग्रन्थ निकाल्नुपर्छ शालिक राख्नु पर्छ । उनका सबै पुस्तकहरूको बेग्लै मूल्य छ, मान्यता छ, उनको लेखाईमा जुन मेहनत छ, त्यो अरू कसैले गर्न सकेको छैन र गर्दैन पनि होला । रेग्मी व्यक्तिलाई भन्दा पनि उनको योगदानलाई हेर्नुपर्छ । रेग्मीलाई प्रवुद्ध इतिहासकार तथा नेपालको इतिहास रत्न भन्ने सम्मान दिनुपर्दछ ।[४७४]

८.२.३.३ विदेशी इतिहासकारहरू

नेपालको इतिहासलेखनमा डा. रेग्मीको योगदानका विषयमा विभिन्न विदेशी विद्वान्हरूको विचारलाई सभार गरी प्रस्तुत गरिएको छ ।

) **डा. टि.आर. सरिन**

[४७४] नेपालका इतिहास तथा संस्कृतिविद् डा. साफल्य अमात्यसँग मिति २०६३/७/२५ मा भएको प्रत्यक्ष भेटवार्ताबाट ।

"मैले डा. रेग्मीलाई लण्डन र दिल्लीमा एक-दुईपटक भेटेको छु । अभिलेखविद् मार्टिन मोइरले इन्दियन अफिस लाइवेरी लण्डनमा १९६९ मा मलाई डा. रेग्मीसँग परिचय गराउँदा डा. रेग्मी पाको उमेरका देखिन्थे । डा. रेग्मी प्राचीन, मध्यकालीन र आधुनिक नेपालबारे गहिरो अध्ययन र लेखनद्वारा नेपालका स्थापित इतिहासकार छन् । उनी नम्र स्वभावका थिए । त्यसबेला उनले नेपालका बारेमा लेखिएका सामग्रीहरू पत्ता लगाउँदै थिए । लण्डन र दिल्लीमा रहेका नेपाल बारेका पूरातात्विक स्रोत-सामग्रीहरूको अध्ययन-सङ्कलनमा लागेका देखिन्थे । इतिहासकारका रूपमा डा. रेग्मीले पूर्ण विवरण प्राप्त गर्न धेरै परिश्रम गरेर विभिन्न पुरातात्विक अभिलेखालयहरूमा रहेका सामग्रीहरू सङ्कलन गरी नेपाली विद्वान्हरूलाई फाइदा पुऱ्याएका छन् । उनी भद्र थिए तर उनको थोरै बढाइचढाइ गर्ने बानी थियो । मैले उनलाई नेपाल भारतमा सम्मानित इतिहासकारका रूपमा पाएको छु ।"[४७५]

) **प्रा.डा. आर.एस् शर्मा**

"डा. डि.आर. रेग्मी नेपालका गहिरो समर्पण भएका प्राज्ञिक इतिहास लेखक थिए । उनको योगदान प्रसशनीय र प्राज्ञिक छ । नेपालका ख्याति प्राप्त इतिहासकारका रूपमा विदेशी विद्वान्हरू माफ्त उनको सदा सम्झना भइरहने छ ।"[४७६]

) **प्रा.डा. राजेन्द्र राम**

"मैले डा. रेग्मीलाई पटना र काठमाडौँमा धेरैपटक भेटेको छु । उनको वौद्धिकता र प्राज्ञिक क्षेत्रप्रतिको समर्पणबाट म ज्यादै प्रभावित भएको छु । वुद्धिमतापूर्ण प्राज्ञिक योगदानबाट उनी अमर छन् । उनी नेपालको इतिहासकारका रूपमा विदेशमा समेत चिनिएका छन् । उनका कृतिहरूले भावी पिढिलाई सही मार्ग प्रशस्त गरेको छ । जहाँसम्म मेरो व्यक्तिगत सम्बन्ध र मलाई याद छ डा. रेग्मीले १९६४ देखि १९६७ सम्म पटक-पटक पटनाको भ्रमण गरेका थिए । उनी जब-जब यहाँ आउँथे मलाई सम्पर्क गर्थे पटनामा उनी कलकत्ताका Firma K.L. Mukhopadhyay द्वारा प्रकाशित आफ्नो पुस्तकको प्रुफ हेर्न गहिरिएर लागेका थिए । उनी नेपालका **Toyubee** हुन् ।[४७७]

८.३ डा. रेग्मीको योगदान र मूल्याङ्कन

इतिहास कुनै पनि देशको ऐना हो । कुनै पनि देशको स्थापना भएदेखिका सम्पूर्ण राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक र मानवीय गतिविधि र क्रियाकलापहरूको जानकारी इतिहासबाट नै हुन्छ । देशको भूत र वर्तमानको इतिहासबाट भविष्य जान्न-बुझ्न सकिन्छ ।

---

[४७५] वैद्य, **पूर्ववत्, पाद टिप्पणी संख्या-१३**, पृ. २४९ ।

[४७६] **ऐजन**, पृ. २५० ।

[४७७] **ऐजन**, पृ. २५० ।

त्यसैले इतिहासलाई कुनै पनि देशको ऐना मानिएको हुन्छ । अध्ययनले अर्थशास्त्री र क्रियाकलापले राजनीतिज्ञ भएर पनि डा. डिल्लीरमण रेग्मीले नेपालको इतिहासका अनुसन्धानमूलक पुस्तकहरू लेखेका छन् । त्यतिबेलाको परिस्थिति र स्रोत-सामग्रीको अभाव रहेको प्रतिकूल अवस्थामा पनि उनले आफै सक्रिय रूपमा लागेर लामो समयसम्म जुन इतिहासलेखनमा लागे त्यो आफैमा महत्त्वपूर्ण योगदान मानिन्छ । अर्थशास्त्रका विद्यार्थी र विद्वान् भएर पनि डा. रेग्मीले नेपालको इतिहासलेखनमा जुन योगदान दिनुभयो त्यो अतुलनीय छ भन्नु अतिशयोक्ति नहोला ।[४७८] २००७ भन्दा अगाडि उनको लेखाइ र कृतिहरूले जुन क्रान्तिकारी अभियान र राजनीतिक स्थान पाए त्यो अत्यन्त महत्त्वपूर्ण र कोसेढुङ्गा सावित भयो भने त्यसपछि लेखिएका डा. रेग्मीका कृतिहरू आफैमा अनुसन्धानमूलक र नयाँ स्रोत-सामग्रीका साथ आएका मानिन्छन् । अहिलेको सुलभ परिस्थिति र स्रोत-सामग्रीको पर्याप्ततालाई हेरेर डा. रेग्मीको इतिहासलेखनको योगदानलाई मूल्याङ्कन गर्न खोजियो भने त्यो उनीप्रति अन्याय गरिएको ठहर्छ । त्यसैले डा. रेग्मीको नेपालको इतिहासलेखनमा भएको योगदानलाई यर्थात मूल्याङ्कन गर्न उही समय र परिस्थितिलाई बुझ्नुपर्दछ । जुन कठिन परिस्थितिमा डा. रेग्मीले नेपालको इतिहासका विभिन्नकालीन पुस्तकहरू लेखे, त्यही समय र परिस्थितिलाई आँकलन गरेर उनको मूल्याङ्कन गर्नु न्यायसङ्गत हुनेछ । जुन देशमा इतिहासलाई वेवास्ता गरिन्छ, त्यो देशको भविष्य उज्जवल नहुन पनि सक्छ किनभने इतिहासले नै सम्बन्धित देशको भूतकालमा भएको सभ्यता र गौरवताको परिचय दिन्छ र भविष्यलाई मार्गदर्शन गर्दछ । डा. रेग्मीले नेपालको इतिहासको यथार्थ चित्रण गरी भविष्यलाई समेत देश र राजनीतिक पद्धति कसरी अगाडि बढाउनुपर्दछ भन्ने मार्गाचित्रण गरेका छन् । डा. रेग्मीका करिब १९ वटा पुस्तक र ८ वटा फुटकर लेख-रचनाहरूले यसको पुष्टि गर्दछन् । डा. रेग्मीले नेपालको त्यस किसिमको ऐना तयार गर्न धेरै परिश्रम र मेहनत गरेका छन् । आफैले ऐतिहासिक स्रोत-सामग्रीहरूको सङ्कलन र अध्ययन-विश्लेषण गरेर नेपालको इतिहासका विभिन्न कालीन पुस्तकहरू लेख्न सफल रेग्मीको नेपालको इतिहासलेखनको इतिहासमा भहत्त्वपूर्ण र अतुलनीय योगदान रहेको छ । उनले यस क्षेत्रमा गरेको कार्य र दिएको योगदानको मूल्याङ्कन हुनु अत्यन्त जरुरी भैसकेको पनि छ । यसैले यहाँ डा. रेग्मीले नेपालको इतिहासलेखनमा पुऱ्याएको योगदानलाई उनका सबै कृतिहरूको अध्ययन समीक्षाको आधारमा, विभिन्न विद्वान् तथा समकालीन व्यक्तिहरूबाट आएका अभिव्यक्तिहरू, डा. रेग्मी आफैले विभिन्न पत्रपत्रिकामार्फत दिएका अन्तर्वार्ता र अभिव्यत्तिहरूसमेतका आधारमा, उनका सवल र दुर्वल पक्षसमेतलाई केलाएर सबै पक्षबाट अध्ययन विश्लेषण र समीक्षा

[४७८] रेग्मी, **पूर्ववत्, पादटिप्पणी संख्या-६**, पृ. ४७ ।

गरी यस अध्यायमा डा. रेग्मीलाई एक वरिष्ठ इतिहासकारका रूपमा उनको योगदान र समग्र मूल्याङ्कन गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

८.३.१ डा. रेग्मीका सम्बन्धमा विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमार्फत आएका अभिव्यक्तिहरू

डा. रेग्मीलाई नेपाली समाजमा उनले गरेको योगदान र उनलाई हेर्ने दृष्टिकोणका सम्बन्धमा विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमार्फत आएका विद्वान्, लेखक र पत्रकारहरूले गरेको समग्र मूल्याङ्कन र दिएको लिखित अभिव्यक्तिलाई यहाँ अध्ययन विश्लेषणसहित प्रस्तुत गरिएको छ ।

- **कान्तिपुर (दैनिक)**मा डा. रेग्मीबारे प्रकाशित सन्दर्भमा भनिएको छ- डा. रेग्मीको जन्म ई. १९१३ मा लमजुङको नार्कुमा भएको थियो र उनी नेपाली कांग्रेसका मूर्धन्य नेता, वीरभक्ति थापापछि लमजुङका दोस्रो प्रख्यात व्यक्ति भनी सुवर्णशम्शेरले मूल्यङ्कन गरेका थिए भनिएको छ । १२ वर्षको जेलसजायँ पाएर पनि ५ वर्षमै छुटेका रेग्मीले वि.पि. कोइरालासँग वैरत्व भावना राखेका, एकला व्यक्तित्व, चिन्तन मनन् गरिरहने र राजनीतिक क्रियाकलापको सक्रियतामा जारी रहेको भनी टिप्पणी गरिएको छ । नेपालमा माओवादीको जन्म हुनुमा सामाजिक र आर्थिक असमानताको उपज भएको भनाइ डा. रेग्मीको रहेको उल्लेख गरिएको छ । प्रत्येक वर्ष आफ्नो जन्म दिनमा जन्मोत्सवको समारोह गर्दा भारतीय राष्ट्रपतिले समेत डा. रेग्मीलाई वधाई पठाउनु कृतज्ञताको अभिव्यक्ति हो भनिएको छ । धर्ममा समान आस्था राख्ने भए पनि पोपलाई क्राइष्टको जीवन दर्शनबाट विचलित भएको मान्ने रेग्मी हिन्दूहरू क्षमाशील भएको बताउँछन् । भारतीय नेताहरू नेहरू, पटेल, गान्धीसँग निकट रहेका डा. रेग्मी नेपाली नेताहरूप्रति भने टाढा रहे । आत्मनियन्त्रित परिवर्तनमा लागेको छिमेकी देश चीन खुला बन्न चाहेन्न । नेपालमा कर्मचारीको क्षेत्र र राजनीतिमा सुधार हुनुपर्ने पक्षका हिमायती डा. रेग्मीका प्रयासहरू सफल नभएकोमा खिन्न देखिन्छन् । गिरिजाप्रसाद कोइरालाले डा. रेग्मीलाई वि.पि. का ठाउँमा राख्ने प्रस्ताव राखेको भएपनि नबोलाएको भन्ने गुनासो गरेका थिए । सोच र चिन्तनहीन राजनीति नेपालमा रहेको भन्ने डा. रेग्मीले भ्रष्टाचार बढेको र हटाउने इच्छाशक्ति नरहेको, निराशापूर्ण रूपमा ८८ वर्ष बिताएका रेग्मीलाई जन्मदिनको शुभकामना व्यक्त गर्दै कान्तिपुर दैनिकले लेखेको छ कि सक्षम र राजनीतिक प्रभावबाट कर्मचारी संयन्त्र अलग रहनुपर्नेमा झन् राजनीतिकरण हुँदै गएकोमा चिन्ता व्यक्त गरेका छन् । युवराज घिमिरेको लेखाइअनुसार डा. रेग्मीको नेपाललाई सुधार गर्ने प्रयास सफल नभई खिन्न रहेको र गिरिजाप्रसाद कोइराला भाइजस्ता भएपनि राजनीति गर्ने सीप नभएको र संसदमा योग्य व्यक्ति नपुगेको गुनासो डा. रेग्मीको रहेको थियो । यस्ता

कुराहरूलाई समायोजन गर्दा उनको इतिहासकारको पक्षलाई कुनै महत्त्व दिइएको पाइन्न । डा. रेग्मी नेपालका राजनीतिज्ञ, कुटनीतिज्ञ, दूरदर्शी, राजनायक, इतिहासकार, विद्वान् र तपस्वी तथा त्यागी पनि थिए । उनले गरेको कमाईको केही भाग पुस्तकालय घरसहित नेपाल सरकारलाई बिनासर्त समर्पण गरेबाट त्यो प्रष्ट हुन्छ भनिएको छ ।[४७९]

- **कान्तिपुर (दैनिक)** मा **डा. रेग्मीको सान्दर्भिकता** शीर्षक दिएर गुणराज लुइटेल लेख्छन्- डा. रेग्मी निर्दलकालीन उकुसमुसुकले भरिएका दिनहरूमा पनि एउटा आशाको पुञ्ज हुनुहुन्थ्यो । लाजिम्पाटस्थित रेग्मी निवास सधैं-सधैं प्रजातन्त्र, अहिंसा र शान्ति खोज्नेहरूका निम्ति भरपर्दो स्थान थियो । प्रजातन्त्रका निम्ति उहाँले आफ्नो जीवनका सबै वर्षलाई अविछिन्न रूपमा व्यतित गर्नुभयो । प्रजातन्त्रका निम्ति खुलेर बोल्न नसकिने र पञ्चायतलाई आलोचना समेत गर्न नसकिने बेलामा रेग्मी नै यी सबैको एउटा प्रतीक हुनुहुन्थ्यो । ... गत वर्ष रेग्मीको निधन भएपछि राजनीतिक क्षेत्रका पाको पुस्ताका एकजना सुझबुझपूर्ण व्यक्तित्वको अभाव खट्किएको छ । प्रजातन्त्रका लागि उहाँले दिएका अभिव्यक्तिहरूसमेत वर्तमान समयका निम्ति शिक्षाप्रद हुनेछन् । हिजोका असजिला दिनमा शान्ति र स्वतन्त्रताका लागि जगाएर राखेको धिपधिपे दियो ननिभोस् भनी जीवनको अन्तिम क्षणमा समेत उहाँ साह्रै चिन्तित हुनुहुन्थ्यो । सरकार र माओवादी दुवैलाई उहाँले मृत्युको केही दिन अधिमात्रै पनि रगतको खोलो नबगाउन आग्रह गर्नुभएको थियो । अहिले त झनै त्यसको आवश्यकता भएको छ । ...... भनी डा. रेग्मीको बौद्धिकताको समग्र मूल्याङ्कन गरिएको छ ।[४८०]

- **कान्तिपुर (दैनिक)**मा डा. डिल्लीरमण रेग्मी जयन्तीका सन्दर्भमा **ऐतिहासिक व्यक्तित्व डा. डिल्लीरमण रेग्मीसँगका केही सस्मरणहरू** शीर्षक दिएर बाबुराम सिंह थापा लेख्नुहुन्छ- डा. डिल्लीरमण रेग्मीको हृदयमा आफ्नो मौलिक सभ्यता, संस्कृति तथा पुर्खाहरूको त्याग एवं बलिदानप्रति ठूलो श्रद्धा थियो । प्रातः स्मरणीय पूर्वजहरूको महान कार्यको वर्णन गर्दै जाँदा उहाँ कैयन पटक भावुक हुनुभएको थियो । यही क्रममा उहाँले अमरसिंह प्रतिष्ठानको स्मृति दिवसमा आफ्नो उपस्थिति हुन नसक्ने कुरा सुनाउँदै स्वयं दुःखित हुनुभएको थियो । उहाँले आफ्नो पीडा व्यक्त गर्दै भन्नुभएको थियो- यस वर्ष स्वास्थ्यले साथ दिएन । अर्को वर्ष त धुमधाम गर्नु पर्ला है । तर दुभार्ग्य ! उहाँ यो अधुरो कामना लिएर दिवंगत हुनुभयो । उहाँको

---

[४७९] **कान्तिपुर** (दैनिक), वर्ष ८, अङ्क २९७, ३ पौष, २०५७, पृ. ७ ।

[४८०] **कान्तिपुर** (दैनिक), वर्ष १०, अङ्क २९६, २ पौष, २०५९, पृ. ७ ।

देहावसान हुनु केही दिन अघि भेटघाट हुँदा पनि उहाँलाई देशकै चिन्ता थियो । उहाँले भनेका शब्दहरू ज्यादै मर्मस्पर्शी थिए । देश कुरुक्षेत्र बनेको छ । चरम वर्वादी र गरीबीले दुस्चक्र निम्त्याएकोमा कसैलाई होस् छैन । नेपाली जनताका सामान्य चाहना पनि पूरा भएका छैनन् । देश गृहयुद्धको भुवरीमा फस्न सक्छ । राष्ट्रको सर्वाङ्गीण हित सोंचेर काम गर्नुको साटो व्यक्तिगत भहत्त्वाकांक्षाले ग्रसित, ब्रम्हलुट गर्न पल्केका मानिसहरूको गलत प्रवृत्तिले सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक र सांस्कृतिक संरचना भताभुङ्ग भएको छ आदि उहाँका विवेकपूर्ण शब्दहरूको सम्झना गर्दै डा. रेग्मीको राष्ट्रभक्ति देशप्रेमको उच्च मूल्याङ्कन गरिएको छ ।[४८१]

- **युगसंवाद (साप्ताहिक)** मा **शान्ति र अहिंसाका प्रतिमूर्ति डा. रेग्मीको अवसान** शीर्षक दिएर डा. रेग्मीको ऐतिहासिक र वौद्धिक व्यक्तित्वको समग्र मूल्याङ्कनसहित रेग्मी आफैले भनेका केही विचारहरू पनि प्रस्तुत गरिएको छ, जो यहाँ उल्लेख गर्न सान्दर्भिक हुनेछ- राजनीतिमा त आर्दश र चरित्र हुन्छ । यहाँ निःस्वार्थ र त्यागजस्तो ठूलो गुणको सर्वथा अभाव छ । आर्दश समाजको निर्माण गर्ने बाटोलाई प्रजातन्त्रले पछ्याउनै सकिरहेको छैन मात्र होइन विपरित दिशातर्फ गइरहेको छ । मनमा स्वार्थ भएका र आफू बनौं या आफ्ना नाता-गोतालाई मात्र बनाऔं भन्ने विचार भएका व्यक्तिले देश बनाउँछु भन्नु नै हास्यास्पद हुन्छ । यहाँ प्रजातान्त्रिक अभ्यासको कुशल नेतृत्व नै छैन । प्रजातान्त्रिक अभ्यास भनेको ईर्ष्या, द्वेष नगरिकन सैद्धान्तिक आधारमा झगडा गर्नु नै हो । तर यहाँ सिद्धान्तले प्रेरित झगडा हुनुपर्नेमा पद र कमाउने स्रोत कसले हातपार्ने भन्ने भागवण्डाको होडवाजी चलिरहेको छ । मुलुकको राजनीति र प्रजातान्त्रिक अभ्यासप्रति डा. रेग्मीले आफ्ना धारणा यसरी नै राख्ने गर्नुहुन्थ्यो भनी रेग्मीको सकारात्मक मूल्याङ्कन गरिएको छ ।[४८२]

- **कान्तिपुर (दैनिक)** मा **प्रजातान्त्रिक आन्दोलनका अग्रणीः राष्ट्रिय विभूति डा. डिल्लीरमण रेग्मी** शीर्षकमा जितेन्द्र शाह लेख्छन्- शारीरिक असक्षमता र बुढोपनको प्रवाह नगरी निरन्तर अध्ययन-अनुसन्धानमा लागिरहने स्वर्गीय रेग्मीको जीवनमा निरासाले कहिल्यै आक्रमण गर्ने आँट गर्न सकेन । स्वतन्त्रता सेनानी इतिहासकार, अर्थविद् र पुरातत्त्व बेत्ताका रूपमा छ दशकभन्दा बढी समय नेपालको राजनीति र वौद्धिक इतिहासमा खर्च गर्नुभएको स्व. रेग्मीले श्रीमती नूतनलाई एउटा सानो घर आश्रयका लागि दिई सारा सम्पत्ति राष्ट्रलाई

---

[४८१] **कान्तिपुर** (दैनिक), वर्ष १०, अङ्क २९६, २ पौष, २०५९, पृ. ७, लेखक राष्ट्रिय विभूति अमरसिंह थापा प्रतिष्ठानको संस्थापक अध्यक्ष हुनुहुन्छ ।

[४८२] **युग संवाद** (साप्ताहिक), २०५८ भाद्र १९ अङ्क १२, वर्ष १४, पृ. १-७ ।

सुम्पनुभएको छ भन्दै डा. रेग्मीको बौद्धिक र राजनीतिक व्यक्तित्वको समष्टीगत मूल्याङ्कन गरेका छन् ।[४८३]

- **कान्तिपुर (दैनिक)** मा **राष्ट्रिय सम्मानका साथ डा. रेग्मीको अन्त्येष्टि** शीर्षकमा डा. रेग्मीबारे लेखिएको छ- लामो समयदेखिको उच्च रक्तचाप, डायवटिज, जण्डिस र निमोनियाको कारणले ८९ वर्षको उमेरमा डा. रेग्मीको उपचारकै क्रममा थापाथलीस्थित नर्भिक अस्पतालमा निधन भएको र उहाँको पार्थिक शरीरलाई लाजिम्पाटस्थित रेग्मी सदनबाट लाजिम्पाट, लैनचौर, केशरमहल, रत्नपार्क, बागबजार बत्तिसपुतली हुँदै गौशाला आर्यघाट पुऱ्याई दाहसंस्कार गरिएको समाचार प्रकाशित छ । डा. रेग्मीले १० करोड मूल्य बराबरको आफ्नो घर-कम्पाउण्ड, पुस्तकालय, सामान, सरकारलाई हस्तान्तरण गर्नुभएको थियो । रेग्मीलाई देश प्रेम र राष्ट्रप्रति समर्पणको भावना भएका एक वरिष्ट राजनीतिज्ञ र इतिहकासकारका रूपमा समग्र मूल्याङ्कनसहित समाचार प्रकाशित गरिएको छ सोही पत्रिकामा डा. रेग्मीको परिवारप्रति सम्वेदना र दिवंगत आत्माको चिर शान्तिको कामनासहित राजा श्री ५ ज्ञानेन्द्रको सम्बेदनासमेत प्रकाशित गरिएको छ ।[४८४]
- **कान्तिपुर (दैनिक)** मा **राजनीतिज्ञ डा. रेग्मी रहनु भएन** नामक शीर्षकमा डा. रेग्मीबारे लेखिएको छ- नेपालको प्रजातान्त्रिक आन्दोलनका अगुवा तथा वरिष्ट राजनीतिज्ञ डा. डिल्लीरमणको ८९ वर्षको उमेरमा निधन भएको छ । अर्थशास्त्रमा पीएच.डी., सोभियत संघबाट मानार्थ डाक्टर अफ साइन्स र मद्रास विश्वविद्यालयबाट एम.लिट उपाधि प्राप्त रेग्मी स्वतन्त्रता र मानव अधिकारमा हिमायती हुनुहुन्थ्यो । २००७ को क्रान्तिका योद्धा रेग्मीले परराष्ट्र, गृह र शिक्षाजस्ता जिम्मेवार मन्त्रालयहरूको मन्त्रीको रूपमा रही विभिन्न मन्त्रालयहरूको काम सम्हाल्ने अवसर पाइसक्नुभएको थियो । रेग्मीको अन्तिम श्रद्धाञ्जलीमा प्रधानमन्त्री विभिन्न पार्टीका वरिष्ट नेताहरू, कार्यकर्ताहरू आर्यघाट पुगेका थिए । उहाँको निधनले नेपालले एक वरिष्ट राजनीतिज्ञ र इतिहासकार, विद्वान् गुमाएको र देशलाई अपूरणीय क्षति भएको भनी रेग्मीको योगदानको मूल्याङ्कनसहित समाचार प्रकाशित गरिएको छ ।[४८५]
- **छलफल (साप्ताहिक)** मा **अलविदा वरिष्ट राजनीतिज्ञ डा. रेग्मी** शीर्षकमा डा. रेग्मीबारे भनिएको छ - डा. रेग्मी स्वतन्त्रता सेनानी, इतिहासकार, अर्थविद् वरिष्ट

---

[४८३] **कान्तिपुर** (दैनिक), वर्ष ९, अङ्क १८९, १८ भाद्र, २०५८, पृ. ७ ।

[४८४] **कान्तिपुर** (दैनिक) वर्ष ९ अङ्क १५५, १५ भाद्र, २०५८, पृ. १ ।

[४८५] **कान्तिपुर** (दैनिक) वर्ष ९, अङ्क १९५, १६ भाद्र, २०५८, पृ. १ ।

राजनीतिज्ञ एवं पुरातत्त्वविद्का रूपमा पनि अत्यन्तै सम्मान र उच्च आस्थाका साथ हेरिने व्यक्तित्व हुनुहुन्थ्यो । विगत छ दशकदेखि नेपालको राजनीति र पुर्नजागरणमा यथेष्ट योगदान गर्नुभएका डा. रेग्मीलाई राजनीतिज्ञका रूपमा मात्र होइन विद्वान्का रूपमा पनि विश्वले चिन्दछ । ..... नेपालको प्रजातान्त्रिक आन्दोलनका अथक योद्धा २००७ सालको क्रान्तिका अग्रज योद्धा, इतिहास र संस्कृतिका विद्वान्, अन्तर्राष्ट्रिय शान्ति एवं समझदारी पुरस्कार तथा युनेस्को शान्ति पुरस्कारबाट विभूषित अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तित्व डा. रेग्मीको निधनमा मुलुकले अपूरणीय क्षति व्यहोर्नुपरेको छ भनी डा. रेग्मीको योगदानको उच्च मूल्याङ्कन गरिएको छ ।[४८६]

- **साप्ताहिक (विमर्श)** मा **इमानदार राजनीतिज्ञको अवसान** शीर्षकमा डा. रेग्मीका सम्बन्धमा लेखिएको छ- प्रसिद्ध इतिहासकार एवं वरिष्ट राजनीतिज्ञ डा. रेग्मी स्वयम् इतिहास बन्नुभयो । .... साप्ताहिक विमर्शमार्फत सधैं हिंसा विरुद्ध संघर्ष गरिरहेको, देशमा हिंसा समाप्त भएको हेर्न चाहेको, बहुदलीय शासन-व्यवस्थालाई सुदृढ, सवल र सशक्त बनाउनुपर्ने, विकृति र विसंगतिलाई हटाउनुपर्ने, अब हिंसा भन्ने शब्दलाई शब्दकोषबाट नै हटाउनुपर्ने अभिव्यक्ति दिनुभएको प्रसङ्ग कोट्याउँदै उहाँको राष्ट्रप्रतिको समर्पण र योगदानको कदर गर्दै सकारात्मक मूल्याङ्कन गरिएको छ ।[४८७]

- **कान्तिपुर (दैनिक)** मा **एउटा गान्धीवादी मान्छेको अवसान** शीर्षक दिएर डा. रेग्मीसम्बन्धी लेखमार्फत गुणराज लुईटेल लेख्छन्- संयोग पनि अनौठो हुँदोरहेछ । सरकार र माओवादी दुवैबीच शान्तिवार्ताको कामना गरिरहने एउटा ८९ वर्षको जीर्ण तर विशाल वृक्ष त्यसैदिन ढल्यो, जुन दिन बहुप्रतिक्षित वार्ता सुरु भयो । डा. रेग्मीले आफ्नो नश्वर देह विहीबार बिहान १० बजे त्याग गर्नुभयो, जतिबेला सरकारका प्रतिनिधि र माओवादी प्रतिनिधि गोदावारीमा माओवादी समस्याको शान्तिपूर्ण निकास खोज्न प्रयासरत थिए । ..... जीवनको उत्तरार्द्धमा प्रत्यक्ष राजनीतिमा उहाँको संलग्नता नभए पनि आफूलाई उहाँले राजनीतिबाट टाढा राख्नुभएको थिएन । रातदिन मुलुकको दुरावस्थाप्रति उहाँमा चिन्तन थियो भन्दै डा. रेग्मीको उच्च मूल्याङ्कन गरिएको छ ।[४८८]

- **प्रकाश (साप्ताहिक)** मा **डिल्लीरमण रेग्मी बित्नुभो** शीर्षकमा डा. रेग्मीबारे भनिएको छ- डा. रेग्मी प्रजातान्त्रिक आन्दोलनमा निरन्तर लागि रहने त्यसको

---

[४८६] **छलफल** (साप्ताहिक), वर्ष १९, अङ्क ४८, १७ भाद्र, २०५८, पृ. ८ ।

[४८७] **साप्ताहिक** (विमर्श), वर्ष ३१, अङ्क ७, १५ भाद्र, २०५८, पृ. १-८ ।

[४८८] **कान्तिपुर** (दैनिक), वर्ष ९, अङ्क १९६, १६ भाद, २०५८, पृ. ७।

स्थापना, संरक्षणा र सम्वर्द्धनमा सक्रिय हुनुहुन्थ्यो । ... एकतन्त्रीय राणाशासनविरुद्ध आवाज उठाउँदा, ई. १९२३ मा पक्राउ पर्नुभएको थियो । .... भारतीय नेताहरूसँग राम्रो सम्बन्ध कायम रहेका डा. रेग्मी भारतको स्वतन्त्रता संग्राममा सरिक भएवापत धेरैपटक जेल पर्नुभएको थियो जस्ता विभिन्न प्रसङ्गहरूसहित इतिहासकारको निधनमा देशलाई अपूरणीय क्षति भएको भन्दै उहाँको योगदानको मूल्याङ्कन गरिएको छ ।[४८९]

- **देशान्तर (साप्ताहिक)** मा- **डा. रेग्मीको महाप्रयाण** शीर्षकमा डा. रेग्मीबारे लेखिएको छ - .....गान्धीवादी नेता डा. रेग्मी जीवनपर्यन्त अहिंसात्मक आन्दोलनबाट विचलित हुनु भएन । पटना विश्वविद्यालयबाट अर्थशास्त्र विषयमा विद्यावारिधि रेग्मी प्रखर बौद्धिक व्यक्तित्व मानिनुहुन्थ्यो ... नेतृत्वमा रहेको व्यक्ति लोभ र मोहभन्दा कसरी माथि रहन सक्छ भन्ने अद्वितीय उदाहरण पेस गर्नुहुने रेग्मीको सादगी र त्यागी जीवनबाट आजको हाम्रो राजनीतिक नेतृत्वले प्रेरणा र शिक्षा लिन सक्छ भन्दै रेग्मीको समर्पण र योगदानको मूल्याङ्कनसहित प्रशंसा गरिएको छ ।[४९०]

- **राजधानी (साप्ताहिक)** मा **वरिष्ठ राजनीतिज्ञ डा. रेग्मीको अवशान** शीर्षक दिएर रेग्मीबारे लेखिएको छ- नेपाली राष्ट्रिय कांग्रेसका अध्यक्षसमेत रहनुभएका डा. रेग्मी एकतन्त्रीय राणाशासनविरुद्ध आवाज उठाउँदा ई. १९२३ मा पक्राउ पर्नुभएको थियो । ई. १९३७ देखि १९४० सम्म अखिल भारत विद्यार्थी संघका संस्थापक सदस्य रहनुभएका डा. रेग्मीले विद्यालयजीवन देखिनै राणाशासनको विरोध गर्नुभएको थियो । ... विश्वका विभिन्न राष्ट्रहरूको भ्रमण गर्नुभएका तथा धेरै राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय पुरस्कारबाट सम्मानित डा. रेग्मीका नेपालको राजनीति एवं इतिहाससँग सम्बन्धित करिब एक दर्जन पुस्तक प्रकाशित छन् भन्दै डा. रेग्मीलाई प्राज्ञिक व्यक्तित्वकोरूपमा प्रशंसासहित मूल्याङ्कन गरिएको छ ।[४९१]

- **पूर्णिमा** पत्रिकामा **पाल्पाली राजा मुकुन्द सेनले नेपाल खाल्डोमा गरेको हमलाका विषयमा विभिन्न ऐतिहासिकहरूको विचार** शीर्षकमा विभिन्न इतिहासकारहरूको भनाइ र तिनीहरूका पुस्तकमा भनिएको लेखाइको समेत पुस्तकको नाम र पृष्ठसमेत उल्लेख गरी खण्डन गरिएको छ, जसमा रेग्मीको वि.सं. २००९ मा प्रकाशित **एन्सिएन्ट एण्ड मिडिएभल नेपाल**को पृष्ठ १४९ र १५० लाई वि.सं.

---

[४८९] **प्रकाश** (साप्ताहिक), वर्ष १९, अङ्क ३४, १८ भाद्र, २०५८, पृ. ६ ।

[४९०] **देशान्तर** (साप्ताहिक), वर्ष १९, अङ्क २१, १७ भाद्र, २०५८, पृ. १-७ ।

[४९१] **राजधानी** (साप्ताहिक), वर्ष १, अङ्क ८९, १५ भाद्र, २०५८, पृ. १ ।

२०१८ मा प्रकाशित **मोर्डन नेपाल** नामक पुस्तकको पृष्ठ २७ लाई वि.सं. २०२३ मा प्रकाशित **मिडियभल नेपाल**को पृष्ठ २२१ देखि २६७ लाई र यसै गरी २०३२ मा प्रकाशित **मोर्डन नेपाल भोलुम I** पृष्ठ ५८ समेतलाई सङ्केत गरी उनको लेखाइ र भनाइको खण्डन गरिएको छ । यसमा काठमाडौँ उपत्यकामा ई. १९०७ मा अनन्त मल्ल राजा थिए भने उनको राज्यकालमा पाल्पाका राजा मुकुन्द सेनको आक्रमणपछि लुटपाट मच्याएर फर्किने बेलामा रोग लागेर सेना धेरै मरेको प्रसङ्ग उल्लेख छ । त्यसमा रेग्मीको भनाई उद्धरण गरी लेखिएको छ । उनले पाल्पाका राजा मुकुन्द सेनका बारेमा **मोर्डन नेपाल भोलुम I**, पृष्ठ ५८ मा सो कुरा उल्लेख गरेको उद्धरण दिइएको छ, जसमा पाल्पाका राजा मुकुन्द सेनले पाटनमा हमला गरेको कुरासमेत उल्लेख गरिएको छ । पाल्पाको वंशावलीमा पाल्पाली राजा मुकुन्द सेनले पाटनमा आक्रमण गरेको उल्लेख गरेको पाइएको छैन तर नेपाल वंशावलीमा उल्लेख भएको वर्णन डा. रेग्मीले गरेका छन् । त्यस्तै यूरोपियन विद्वान् पेटेकले काठमाडौँ उपत्यकामा पाल्पाली राजा मुकुन्द सेनको आक्रमण भएको समयावधि अभय मल्लको पालामा भएको भनी लेखेको प्रसङ्ग डा. रेग्मीले उल्लेख गरेका छन् । तर त्यसको प्रामाणिक सूचना उपलब्ध नभएकाले उक्त भनाइको आधार नरहेको भनी डा. रेग्मीले खण्डन पनि गरेका छन् । पछिल्ला वंशावलीहरूमा उल्लेख भएका विवरणहरू नमिल्दो देखिएकोले जयदेव मल्ल भादगाउँबाट र आनन्द मल्ल काठमाडौँबाट राज्य गर्थे भनी वंशावलीहरूमा उल्लेख भएको पाइन्छ । अर्कातर्फ मिथिलाका शासक नान्यदेवको हमला पनि यसैबेला भएको थियो भने खसहरूको काठमाडौँमा बारम्बार हमला भइरहने प्रसङ्गसमेत जोडिएको छ । काठमाडौँ उपत्यकामा सिमरौनगढका राजाले बारम्बार आक्रमण गरिरहे भने पश्चिमका खसहरूले पनि आक्रमण गरिरहे । त्यतिबेला पाल्पामा मुकुन्दसेन राजा भएको र उनले काठमाडौँमा आक्रमण गरेको प्रसङ्ग मिल्दोजुल्दो मानिँदैन भनी डा. रेग्मीले स्वीकार गरेका छन् । त्यही प्रसङ्गलाई लुसियानो पेटेकले कर्णाली प्रदेशका राजा जितारी मल्लको आक्रमण भएको अनुमान लगाएका छन् भने जितारी मल्लका मावली मणिमुकुन्द सेन हुन् भनी अनुमान मात्र लगाइएको हो भनी डा. रेग्मीले त्यसको टिप्पणी गरेका छन् ।[४९२] वंशावलीमा उल्लेख भएअनुसार काठमाडौँ उपत्यकाका बासिन्दाहरू नराम्रोसँग लुटिएका र उक्त घटना पछि उपत्यकाभित्रका रैतीहरूले आफ्नै राजालाई अपदस्थ पनि गरेका थिए । तर मुकुन्द सेनकै सेना महामारी रोगले हताहत भए भनी मुकुन्द सेनलाई देवीघाटमा जोगीको भेशमा गएका बेला मृत्यु भएको प्रसंग उल्लेख गरिएको छ । त्यस हमलाबाट नान्यदेवको

[४९२] **पूर्णिमा,** वर्ष १२, अङ्क २, पूर्णाङ्क ४५, २०३७ जेष्ठ, पृ. २४-४७ र ऐजन, २०३७ पौष पृ. २२१-२६७ ।

वंश पूरै नष्ट भएर ठकुरी राजाले फेरि राज्य स्थापना गरेको कुरा डा. रेग्मीले लेखेका छन् ।

डा. रेग्मीको इतिहासलेखनमा भएको योगदान र राजनीतिक क्षेत्रमा उनले गरेको समपर्ण-भावलाई विभिन्न लेखक विद्वान्हरूले पत्रपत्रिका र लेख-रचनाहरूमार्फत उच्च मूल्याङ्कन गरेको पाइन्छ । यसरी डा. रेग्मीका सम्बन्धमा विभिन्न पत्रपत्रिकामार्फत दिइएका अभिव्यक्तिहरूबाट उनी नेपालका वरिष्ट इतिहासकार हुन् भन्ने मान्न सकिन्छ ।

८.३.२ डा. रेग्मीका अभिव्यक्ति र अर्न्तवार्ताहरू

8f= /]UdLn] ;do–;dodf ljleGg ;ef–;df/f]x, kqklqsf, ;+3;+:yf cflbdfk{mt ljleGg cGt{jftf{ tyf cleJolQmx¿ lbPsf] kfOG5 . pgsf] b]z / ;dfhk|ltsf] cf:yf / JolQmut ljZjf;nfO{ pgsf cleJolQm / cGt/jftf{af6 ;xh} cg'dfg ug{ / a'‰g ;lsG5 . oxfF pgn] ljleGg ;dodf lbPsf cleJolQm / cGtjf{tf{x¿nfO{ ;ª\sng u/L qmdzM k|:t't ug]{ k|of; ul/Psf] 5 .

J **छलफल (साप्ताहिक)** मा **जति गुणगान गाए पनि थोरै हुने व्यक्तित्व** शीर्षकमा डा. रेग्मीको प्रत्यक्ष अन्तर्वार्ता प्रकाशित छ, जसमा डा. रेग्मीको व्यक्तिगत परिचय, पारिवारिक पृष्ठभूमि, व्यवहारिक प्रसङ्ग र राजनीतिमा अभिप्रेरित हुनुका कारणहरूको सवाल-जवाफसहित २६ वटा प्रश्नको उत्तरहरूलाई प्रस्तुत गरिएको छ । राजासँगको भेटघाट र सल्लाह, जनआन्दोलन २०४६ पुन स्थापनापछिका राजनीतिक क्रियाकलापहरूको समीक्षासहित नेपाल माताको सदा भलोचहाने, सदा सेवा गर्ने राष्ट्रसेवकका रूपमा बाँचिरहूँ म नेपालको इतिहासमा भन्ने भनाइसहित अन्तर्वार्तालाई टुङ्ग्याइएको छ । यसबाट डा. रेग्मीको राष्ट्रियता, प्रजातन्त्र, शान्ति र अहिंसा प्रतिको प्रतिबद्धता र राष्ट्रप्रेमको भावना प्रतिबिम्बित हुन्छ ।[४९३]

J **कान्तिपुर (दैनिक)** मा जनमत संग्रहको प्रचार-प्रसारका क्रममा वि.सं. २०३६ साल आषाढ ६ गते काठमाडौँको टुडिखेल खुल्लामञ्चमा भएको खुला आमसभामा बहुदलीय शासन पद्धतिका पक्षमा आफ्नो अभिव्यक्ति प्रस्तुत गर्दै डा. रेग्मीले **निर्दलीयताले व्यक्तिगत स्वतन्त्रताहरण गर्दछ र प्रजातन्त्रले तानाशाही प्रवृत्तिको अन्त्य गरी विरोधको अवसर दिन्छ**[४९४] भन्ने अभिव्यक्ति दिएका थिए । यो अभिव्यक्तिले डा. रेग्मीलाई एउटा सशक्त प्रजातन्त्रवादी र तानाशाही विरोधी व्यक्तित्वको परिचय दिलाउँछ ।

J **रोलम्बा** पत्रिकाका सम्पादक हरिराम जोशीले डा. रेग्मीको लामो अर्न्तवार्ता लिई प्रकाशन गरेका छन् । सो पत्रिकामा डा. रेग्मीको साक्षात्कार विवरण दिइएको छ । अन्तर्वार्ताको सुरुआत प्रश्नकर्ता जोशीले डा. रेग्मीको प्रत्यक्ष रूपमा प्रशंसा गर्दै एउटा राजनीतिज्ञ र विद्वान् हुँदा ती दुवै क्षेत्रमा कसरी एकै व्यक्तिले लाग्न सकियो भनी सोधिएको छ । त्यसको जवाफमा डा. रेग्मीले दुईवटा डुंगामा खुट्टा हालेको

---

[४९३] **छलफल** (साप्ताहिक) वर्ष १८, अङ्क १८, २३ भाद्र, २०५६, पृ. ३-४ ।

[४९४] **कान्तिपुर** (दैनिक), वर्ष १०, अङ्क २९६, २ पौष, २०५९, पृ. १ ।

महसुस भएको, राजनीतिमा समय नष्ट पारेर आयु गुजारेको र कुनै सारभूत उपलब्धि भने नहुने महसुस गरी अध्ययन-लेखनमा ध्यान दिन लागेको तर पनि अहिलेसम्म मुलुकमा धेरै परिश्रम डुबेकाले राजनीतिक नशा लागेको जवाफ दिएका छन् । इतिहासलेखनमा कसरी आकर्षित हुनुभयो भन्ने प्रश्नमा डा. रेग्मीले मद्रास विश्वविद्यालय छोडेर पछि काठमाडौं आउँदा अचानक गिरफ्तारको र धम्की आएकाले निर्वाशित हुन वाध्य हुनुपरेको, अक्टुबर १९४० मा त्यसरी निर्वाशित हुँदा भारतमा शरणार्थीजस्तै जीवन बिताउनुपऱ्यो र उत्तर प्रदेशको विहार र कलकत्तातिर भौतारिनु पऱ्यो, ई. १९४२ मा भारतमै बन्दी जीवन बिताउनु पऱ्यो र त्यही समयको उपयोग गर्नु उपयुक्त लाग्यो भने अन्य साहित्य नजानेकोले पनि **एन्सियन्ट एण्ड मिडियभल हिस्ट्री अफ नेपाल** पहिलो प्रयास भयो, सोही क्रममा नेपालको मध्यकालीन संस्कृतिको विषयमा पनि विभिन्न पत्रिकामा लेखहरू प्रकाशित हुन थाले, सर्वप्रथम **विहार रिसर्च सोसाइटी**मा सन १९४२ मा अर्को एउटा लेख प्रकाशित भयो, ई. १९४५ सम्म भारतमा बन्दी भई जेल बस्दा नेपालको इतिहास लेखियो, जेलबाट निस्केपछि बिरामी भई दुई वर्ष शारीरिक रूपमा कमजोर भइयो तर पनि राणाशासन विरुद्ध लागियो र पछि के-के भयो त्यो सबैलाई थाहै छ भन्ने जवाफ दिएका छन् । **एन्सियन्ट एण्ड मिडियभल हिस्ट्री अफ नेपाल** नामक पुस्तकको लेखाइ कहिले सम्पन्न भयो र कसरी प्रकाशन भयो भन्ने प्रश्नमा डा. रेग्मीले त्यस पुस्तकका साथै **अ सेनच्यूरी अफ फेमिली : अटोक्रेसी इन नेपाल** र **ह्विदर नेपाल** भन्ने पुस्तक पनि लेखिसकिएर ई. १९४९ मा प्रकाशनमा पठाइयो भने Medival Nepal लाई प्रकाशन गर्न १९५० मा पठाइयो, आफ्ना मित्र र शुभचिन्तकहरूले पुस्तकमा धेरै तथ्य अपूर्ण भएको कुरा औंल्याएको हुँदा र अन्य कार्यले गर्दा नेपाल आउन नसककोले ई. १९५१ मा मात्र नेपाल फर्कियो, १८ फरवरी १९५१ मा नेपालमा अन्तरिम सरकारको गठन भयो र फेरि त्यसको विरोधमा लागियो, एक किसिमले सरकारलाई असफल गराउने पक्षमा अभियान नै चालियो, त्यही निहुँमा ६ महिना जेलमा परियो र पछि जनवरी १९५२ मा छुटियो र त्यसपछिमात्र म लखनउ गएको बेला पुस्तक छापियो भनी प्रष्ट उत्तर दिएका छन् । केही लेखकले उक्त पुस्तक लेख्दा केही सहयोग मिलेको टिप्पणीबारे के भन्नुहुन्छ भन्ने प्रश्नमा डा. रेग्मीले त्यो विचार लुसियानो पेटेकेको भए पनि त्यतिबेला निर्वाशित हुँदा सहुलियत कसरी पाइन्थ्यो भनी प्रतिप्रश्न गर्दै त्यो गल्ती पेटेकले गरे किनभने विदेशी भएर पनि मेरा बारेमा पूर्वाग्रह राखी त्यो कुरा नभन्नुपर्ने भने र नेपालीले त्यही कुरा पत्याए । एकजना संस्कृत पाठशालाका शिक्षकले त्यसको खुव प्रचार पनि गरे । अन्य कृतिहरू कसरी छापिए त भन्ने विषयमा पहिले विदेशमा

जेल र निर्वासन जीवनले बित्यो भने कहिले मन्त्री पनि भइयो तापनि मैले अध्ययन-लेखनलाई शिथिल हुन कहिल्यै दिइनँ, सामग्री सङ्कलन गर्दै गएँ । ई. १९६० सम्ममा त धेरै राम्रो काम हुनसक्यो, त्यति नै बेला **एन्सियन्ट नेपाल** छापियो जसको स्रोत पुराना अभिलेखहरू नै थिए । केही अभिलेखहरू **गोली**लाई पनि दिएको थिए । ई. १९६१ मा **मिडियभल हिस्ट्री अफ नेपाल** लेखि सकियो । १९६० मा केही दल प्रतिबन्धित भए र मैले राजनीतिमा केही गर्नु थिएन र लेख्न थालें र **मिडियभल नेपाल भोलुम I** पूरा भयो । ई. १९६५ मा त्यो पनि प्रकाशित भयो । अर्को भाग ई १९६६ मा क्रमैले १-१ गरी चारखण्डमा प्रकाशित भए । त्यसका ३००० पृष्ठ भए जसले गर्दा ४ वर्ष त प्रकाशन कार्यमा नै लाग्यो र मैले प्रो. टुचीको ISMEO को **इस्ट एण्ड वेस्ट**, Vol. 19, No.1-2 मा छापेको कुरालाई पनि उल्लेख गरे । १००० वर्षको नेपालको इतिहास नेपालीले लेखेको, सांस्कृतिक र आर्थिक अवस्थालाई प्रकाश पारेको कुरालाई पनि विद्वान् Tucci ले उल्लेख गरे । पहिलोपटक लेखिएकाले यसका धेरै टिप्पणी भए पनि यो कार्य कठिन हो तथापि त्यसलाई निरन्तरता दिने बताएका छन् । डा. रेग्मीलाई पुरातत्त्व विभाग र सरकारले मद्दत गर्नुपर्ने कुरामा टुचीले जोड दिएका थिए । अरू पुस्तकहरू पनि प्रकाशन गर्ने विचार छ कि ? भनी सोधिएको प्रश्नमा डा. रेग्मीले छिटै प्राचीन नेपालको अभिलेख **एन्सियन्ट इस्क्रिपसनस** भन्ने पुस्तक र भीमसेन थापादेखि कोतपर्वसम्मको गरी दुई पुस्तक प्रकाशनार्थ पठाएको र त्यो आधुनिक नेपालको तेस्रो खण्ड हुनेछ भनेका छन् । त्यसमा नेपाली कला र वास्तुकलाको पनि वर्णन गरिएको छ । जीवनी लेख्ने विषयमा भने आफूले **नेपालस् डेमोक्रेटिक मुभमेन्ट** भन्ने कृतिमा त्यससम्बन्धी कुरा परेको र राणाशासनपछिको वर्णन पनि त्यसमा छ भन्ने जवाफ दिएका छन् । पढाइमा के-कस्ता चुनौति व्यहोर्नुपऱ्यो भनी सोधिएको प्रश्नमा रेग्मीले सोझै हरेक पाइलामा विघ्नबाधा परेको र पञ्चायतकालमा सहुलियत र प्रोत्साहन नमिलेको बताउने डा. रेग्मी एकलै पढ्ने र लेख्ने गर्दा धेरै खर्च पऱ्यो । व्यक्तिगत स्रोतले अपर्याप्त भयो भनेका छन् । त्यस्तो अवस्थामा सरकार तथा राजाले मद्दत पुऱ्याए कि ? भनी सोधिएको प्रश्नमा सरकारमा बसेका मानिसमा प्राज्ञिक खुवी नरहेको र क्षमताहीन भएका, षड्यन्त्रकारी र स्वार्थी, अस्वस्थ, प्रतिस्पर्धामा जुटेका हुनाले तिनीहरूबाट आशा नै मऱ्यो । राजाको धारणा अनुकूल नै थियो र प्रोत्साहन पनि मिल्यो तापनि राजनीतिको कुरा राजाले बुझेनन् र बौद्धिक क्षेत्रमा राजाको योगदानभन्दा राजनीतिक अनुकूलताका लागि मात्र बित्यो र मद्दत पनि मिलेन भनी बताएका छन् ।[४९५]

---

[४९५] हरिराम जोशी, **अ रिपोर्ट अफ एन इन्टरभ्यू विथ द इडिटर,** हरिराम जोशी, रोलम्बा, भोलुम II, नं. ३ (जुलाई-

- **सप्ताहिक (विमर्श)** मा संपादक हरिहर विरहीद्वारा डा. रेग्मीको असफल राजनीति भन्ने भनाइसाथ अमेरिकामा औषधी गर्न जानुपूर्व २०४६ जेष्ठ ३० गते उक्त पत्रिकामार्फत डा. रेग्मीको अन्तरर्वार्ता लिएका छन्, जसमा उनले भनेका छन् कि आफ्नो स्वास्थ्योपचारार्थ सरकारले मद्दत नपुऱ्याएको र आत्मालोचना गर्न तम्सिएको कुरा उल्लेख छ । इतिहास चोरेको आरोप लगाउनेलाई उनले निजको भलो होस् भनी अन्य कुनै टिप्पणी गरेनन् । मृत्युसँग डराउने उनी देशको लागि केही गर्न नसकेको, सफल राजनीतिज्ञले मात्र देशलाई अगाडि बढाउँछन्, तर उनले कुनै नेतालाई सफल नमान्ने उनी वि.पि. कोइरालालाई मरिसकेकाले असल मान्छे भएको टिप्पणी गरेका छन् । अन्यायपूर्ण कानून तोड्नुपर्छ भन्ने प्रेरणा गान्धीबाट पाएको, सबै पक्ष मिलेर देशलाई उन्नतिमा लैजानुपर्ने विचार उनको थियो । सत्तामा बस्नेले अन्यायअत्याचार गर्नु हुँदैन, राणाशासन हटेर पनि नेपालमा वास्तविक सुधार नआएको, नेपालका नेता गाउँमा पुग्दैनन्, नेपालको २००७ को क्रान्ति ढाकछोप भयो, नेपाललाई हतियार चाहिन्न, १९५० को सन्धि संशोधन गर्नुपर्छ आदि यस्ता विचारहरू डा. रेग्मीले उक्त पत्रिकामार्फत अन्तर्वार्ताबाट आफ्ना व्यक्तिगत विचारहरू प्रकट गरेका थिए ।[४९६]
- **साप्ताहिक** (**विमर्श**)मा "हिंसा समाप्त भएको हेर्न नैं बाँचिरहेकहो छु" भन्ने शीर्षकमा डा. रेग्मीको अन्तर्वार्ता प्रकाशित छ जसमा भनीएको छ- जीवनको अन्तिम घडितिर आइपुग्दा पनि मैले अहिले नेपालको राजनीतिमा राम्रो संकेत देखिरहेको छैन । मुलुकमा हत्या हिंसा र आतंक व्याप्त छ । मेरो जीवनमा मैले सधैं हिंसाविरुद्ध संघर्ष गरेको छु । त्यसैले होला यो देशबाट हिंसा समाप्त भएको दिन हेर्न पाएर मर्ने अन्तिम इच्छा मैले सम्हालेको छु । आदि डा. रेग्मीका आदर्शपूर्ण अभिव्यक्तिहरू प्रकाशित छन् । जसले उनलाई एउटा राष्ट्रप्रेमी वौद्धिक व्यक्तित्वको परिचय दिइरहेको पाइन्छ । डा. रेग्मीको देश र जनताप्रति अटुट लगाव र इतिहासलेखनमा गहिरो रुचि तथा चिन्तन भएको पाइन्छ ।[४९७]

अहिलेसम्म प्राप्त सामग्रीका आधारमा तथा माथि उल्लिखित डा. रेग्मी स्वयंले विभिन्न पत्रपत्रिका, सभासमारोहमार्फत दिएका अभिव्यक्तिहरूबाट उनी देशभक्त, राष्ट्रभक्त र इमान्दार विद्वान् हुन् भन्न सकिन्छ । उनका अभिव्यक्तिहरूले स्वयं राष्ट्रियता, प्रजातन्त्र र देशविकासलाई जोड दिएको पाइन्छ । यसबाट पनि उनको इतिहासलेखनमा महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको उच्च मूल्याङ्कन गर्न सकिन्छ ।

सेप्टेम्बर, १९८१), पृ. १७-२१ ।

[४९६] **साप्ताहिक** (विर्मश), वर्ष १८, अङ्क ४६, २ असार २०४६, पृष्ठ ३ ।

[४९७] **साप्ताहिक** (विमर्श), वर्ष ३१, अङ्क ५, १ भाद्र २०५८, पृ. १-७ ।

८.३.३ डा. रेग्मी र समकालीन इतिहासकारबीच इतिहासलेखनमा अन्तर

डा. रेग्मीलाई आफ्नो ज्ञान, अनुभव, लेखन र पारिवारिक सम्बन्धमा अभिमान पनि थियो । त्यतिबेला राणापरिवारपछि गुरुज्यू खलकहरू उपल्लो दर्जाका मानिन्थे र त्यही परिवारसँग उनको वैवाहिक र पारिवारिक सम्बन्ध थियो । अर्कातिर त्यतिबेला यति धेरै पढेलेखेका टाठावाठा मानिस समाजमा कम थिए । पटना विश्वविद्यालयबाट एम.ए. र मद्रास विश्वविद्यालयबाट एम.लिट. गर्ने पहिलो नेपाली उनी हुन् भने पटना विश्वविद्यालयबाटै पिएच.डी. र डि.लिट्. गरेका व्यक्ति थिए । त्यसैले पनि तत्कालीन समाजमा उनको इज्जत, प्रतिष्ठा राम्रो थियो । यस किसिमको सामाजिक परिवेश सायद अन्य समकालीन इतिहासकारहरूको थिएन । त्यसैले अन्य समकालीन इतिहासकारहरूको भन्दा डा. रेग्मीको पारिवारिक पृष्ठभूमि, शैक्षिक उपाधि, क्रियाकलाप, राजनीतिक संलग्नता, जीवनशैली र स्वभाव नै फरक देखिन्छ । साधारणतया मानिसका प्रायः एक अर्कासँग मिल्दाजुल्दा परिस्थितिहरू हुन्छन् तर डा. रेग्मीको व्यक्तित्व नै फरक शैलीको पाइन्छ । राणापरिवारभित्रका वडागुरुज्यू खानदानमा हुर्केका र उनीहरूको आन्तरिक परिवेश बुझेका डा. रेग्मीले राणाकालीन विगविगी र खतरापूर्ण अवस्थामा पनि **ए सेन्चुरी अफ फेमिली अटोक्रेसी इन नेपाल** नामक पुस्तक लेखेर निरंकुश राणा शासनको विरुद्धमा लागे भने सँगसँगै नेपालको इतिहासलेखनमा समेत प्रवेश गरेका थिए । यसबाट उनले आफूलाई राजनीति र इतिहास दुवै क्षेत्रमा सँगै संलग्न गराएका थिए भन्न सकिन्छ ।

डा. रेग्मीका समकालीन इतिहासकारहरूमा सूर्यविक्रम ज्ञवाली, बाबुराम आचार्य, नयराज पन्त, तोत्रराज पाण्डे, धनबज्र बज्राचार्य, अम्बिकाप्रसाद उपाध्याय, रामजीप्रसाद उपाध्याय, बालचन्द्र शर्मा, दुण्डीराज भण्डारी आदिको नाम अग्रपङ्क्तीमा पर्दछन् । नेपालको इतिहासलेखनको सिलसिलामा सूर्यविक्रम ज्ञवालीले "द्रव्य शाह", "राम शाह", "पृथ्वीनारायण शाह", "वीर वलभद्र", "अमरसिंह थापा", "भानुभक्तको जीवनी" जस्ता नेपालका ऐतिहासिक व्यक्तित्वहरूका बारेमा पुस्तकहरू लेखी दार्जिलिङबाट प्रकाशन गराएका छन् । यसैगरी अम्बिकाप्रसाद उपाध्यायले "नेपालको इतिहास" नामक पुस्तक भारतबाटै प्रकाशन गराए । नयराज पन्त र तोत्रराज पाण्डेले "नेपालको संक्षिप्त इतिहास" नामक पुस्तक लेखी काशी हिन्दू विश्वविद्यालय, बनारसबाट प्रकाशन गरे । २००७ सालको प्रजातन्त्रको स्थापनापछि नेपालमा इतिहासलेखन, अध्ययन-अनुसन्धान कार्यले तीव्रता पायो । फलस्वरूप नेपालको इतिहाससम्बन्धी प्राथमिक स्रोतहरूको खोजी गर्ने र शोधमूलक कार्यहरूले प्राथमिकता पाउन थाल्यो । यसैक्रममा बालचन्द्र शर्माको "नेपालको ऐतिहासिक रूपरेखा", रामजीप्रसाद उपाध्यायको "नेपालको इतिहास अर्थात दिग्दर्शन", ढुण्डीराज भण्डारीको "नेपालको ऐतिहासिक विवेचना", "नेपालको आलोचनात्मक इतिहास", बाबुराम आचार्यको "नेपालको संक्षिप्त वृतान्त", धनबज्र बज्राचार्यको "लिच्छविकालीन अभिलेख",

योगी नरहरिनाथको “इतिहास प्रकाशनमा सन्धिपत्रसंग्रह”, “इतिहास प्रकाश” जस्ता नेपालको इतिहासका महत्त्वपूर्ण कृतिहरू प्रकाशित भए । यिनै समकालीन इतिहासकारहरूका बीचबाट डा. रेग्मीले पनि आफ्नो इतिहासलेखनलाई ई. १९४२ देखि १९८३ सम्म विभिन्न खालका पुस्तकहरू लेखी निरन्तरता दिएको पाइन्छ । अन्य समकालीन इतिहासकारहरू र डा. रेग्मीबीच नेपालको इतिहासलेखनमा प्रशस्त अन्तरहरू पाइन्छन् ।

डा. रेग्मीका समकालीन विदेशी विद्वान्हरूमा लुसियानो पेटेक, गेसेप्पे टुची, सिल्भान लेभी आदि हुन्, जसले नेपालको विभिन्नकालीन इतिहास लेखे । इतिहासलेखन र सामग्री सङ्कलनकै दौरानमा यिनीहरूसँग रेग्मीको भेटघाट र विभिन्न विषयवस्तुहरूमा छलफल भइरहन्थ्यो । इटालियन विद्वान् लुशियानो पेटेकको **मिडियभल हिस्ट्री अफ नेपाल**, त्यतिबेलाको मध्यकालीन नेपालसम्बन्धी महत्त्वपूर्ण शोधमूलक पुस्तक मानिन्छ । यसैगरी जिसेपी टुसीको **प्रलिमिनेरी रिपोर्ट अन द टु साइन्टिफिक एक्सपेन्सन इन नेपाल** नामक कृति त्यतिकै महत्त्वपूर्ण छ । यसबाहेक टुचीका **एन्सियन्ट नेपाल**का अभिलेखसम्बन्धी विभिन्न पुस्तकहरू पनि प्रकाशित छन् जो राम्रा र स्तरीय छन् । हेमिल्टन, कर्क पेट्रिक, डेनियल राइट, सिल्भान लेभीका नेपालका इतिहाससम्बन्धी पुस्तकहरू काठमाडौं केन्द्रित स्रोत सामग्रीका आधारमा लेखिएको बुझिन्छ भने टुची तथा पेटेकका कृतिहरू स्थलगत भ्रमण र संकलित सामग्रीको आधारमा लेखिएको बुझिन्छ । विदेशी इतिहासकारहरूमा अध्ययन र चिन्तनमा समानता पाइन्छ भने लेखन तथा स्रोत सामग्रीको प्रयोगमा भने भिन्नता पाइन्छ । कुनै पनि इतिहासकारले इतिहास लेख्दा आफ्नो मुलुकको मात्र इतिहासको अध्ययन गरेर, बुझेर पुग्दैन, उसले विश्वकै इतिहासको अध्ययन गर्नु जरुरी हुन्छ जुन बौद्धिकता र खुवी रेग्मीमा बढी देखिन्छ र उनको लेखनशैली, प्रस्तुति र स्रोत सामग्रीको प्रयोग पनि वैज्ञानिक पद्धतिको छ । डा. रेग्मीले स्थलगत भ्रमण गरेर स्रोत सामग्रीको सङ्कलन र सकेसम्म परिपक्व, प्रमाणित र आधिकारिक स्थानीय स्रोत सामग्रीको प्रयोग गरेको पाइन्छ । उनी मन्त्री हुँदा वीर पुस्तकालय हालको राष्ट्रिय अभिलेखालय, पुरातत्त्व विभाग, परराष्ट्र मन्त्रालय आदिमा रहेका नेपाल सरकारका आधिकारिक दस्तावेजहरू, ऐतिहासिक स्रोतहरू सङ्कलन गर्न लगाएका थिए र पदीय महत्त्वको आधारमा यो कार्य गरेका र गराइएका थिए ।

नेपालको इतिहासलेखनमा अधिकांश विद्वान्, लेखक इतिहासकारहरूका कृतिहरू नेपाली भाषामा लेखिएका छन् तर डा. रेग्मीका कृतिहरू अंग्रेजी भाषामा लेखिएका छन् । हुनत अंग्रेजी भाषामा लेखिएका कारण उनका पुस्तकहरू अधिकांश साधारण नेपालीले पढ्न सकेनन् त्यसैले त्यस बेलामा उनका पुस्तकहरूको प्रचार-प्रसार पनि हुन सकेन । नेपाल राष्ट्रियस्तरमा कतिपयले थाहै पाएका छैनन् कि रेग्मीका पनि इतिहासका पुस्तक छन् भन्ने तर नेपालको इतिहाससम्बन्धी अध्ययन-अनुसन्धान गर्ने गराउने जो कोहीले डा. रेग्मीका पुस्तकहरू पढ्नैपर्छ हेर्नै पर्छ । नेपालको इतिहासलेखनमा लागेका कतिपय

इतिहासकारहरूलाई तत्कालीन शासक तथा प्रभावशील व्यक्तित्वहरूबाट लगानी गरी इतिहासका पुस्तकहरू लेखाइएको पाइन्छ तर डा. रेग्मीले स्वतःस्फूर्त रूपमा माथि उल्लेख गरेअनुसार स्रोत सामग्रीको सङ्कलन गरेर समय र परिस्थितिको सामना गर्दै इतिहासका पुस्तकहरू लेखेका छन् । नेपालको इतिहाससम्बन्धी खोज र शोधपूर्ण कार्य गरेवापत राजा त्रिभुवनले बाबुराम आचार्यलाई "इतिहास शिरोमणि" को उपाधि दिएका थिए, भनिन्छ बाबुराम आचार्यले त्रिभुवनकै सल्लाह र निर्देशनमा "नेपालको संक्षिप्त वृतान्त" जस्ता पुस्तकहरू लेखेका थिए । हुन पनि सो पुस्तकमा शाहकालीन राजाहरूको वढी गुनगान गाइएको पाइन्छ । त्यस्तै सूर्यविक्रम ज्ञवाली, पं. नयराज पन्त आदिले राजा महेन्द्रको निर्देशनमा शाहकालीन राजाहरूको भक्तिभाव दर्शाउने पुस्तक लेखनमा अभिप्रेरित भएको देखिन्छ । गृस्मबहादुर देवकोटाको "नेपालको राजनीतिक दर्पण" का विभिन्न भोलुमहरू, चितरंजन नेपालीको "भीमसेन थापा र तत्कालीन नेपाल", "श्री ५ रणबहादुर शाह" पद्मजंग राणाको "लाइफ अफ सर महाराज जंगबहादुर" आदि पुस्तकहरू यसका उदाहरण हुन् । अन्य समकालीन इतिहासकारहरूले निश्चित समय, क्षेत्र, व्यक्तित्व तथा कालको मात्र इतिहास लेखेका छन् तर डा. रेग्मीले प्राचीनकाल, मध्यकाल, आधुनिककाल मात्र नभई तत्कालीन नेपालको राजनीति र इतिहासका पुस्तकसमेत लेखी पाठकसामु छाडेका छन् । प्राचीन नेपालका पुस्तकहरू, प्राचीन अभिलेखहरूका संग्रहका पुस्तकहरू, मध्यकालीन नेपालका पुस्तकहरू, आधुनिक नेपालका पुस्तकहरूका अतिरिक्त त्यतिबेला सर्वाधिक चर्चा र महत्त्व पाएका **एसेन्चुरी अफ फेमिली अटोक्रेसी इन नेपाल**, **व्हिदर नेपाल**, **नेपाली डेमोक्रेटिक स्ट्रगल** नामक पुस्तकहरू अन्य लेखकहरूको भन्दा भिन्न शैली र महत्त्वका छन् । अधिकांश नेपाली इतिहासकारहरू नेपालको इतिहास र संस्कृतिको अध्ययन-अनुसन्धानमा लागेर नै इतिहासका पुस्तकहरू लेखेका छन् तर डा. रेग्मीले अर्थशास्त्रमा एम.ए. र पिएच्.डी. गरेर, राजनीतिक क्रियाकलापमा सक्रिय रहेर पनि नेपालको इतिहासका अनुसन्धानमूलक पुस्तकहरू लेख्न सफल भएका छन् । अन्य समकालीन इतिहासकारहरू भन्दा यो विशेषता पनि डा. रेग्मीको फरक पाइन्छ । त्यसैले डा. रेग्मी उच्च शिक्षाले अर्थशास्त्री, क्रियाकलापले राजनीतिज्ञ र चिन्तन र अध्ययनले इतिहासकार हुन् । अन्य लेखकहरूको लेखाइ र प्रस्तुति एउटै धार र पक्षबाट गएको पाइन्छ भने डा. रेग्मीको प्रस्तुति विभिन्न पक्ष र धारबाट बगेको पाइन्छ । उनको लेखाइले राजनीतिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, सामाजिक हरेक पक्षलाई समेटेको छ ।

रुसको तासकन्दा विश्वविद्यालयमा सम्पन्न इतिहाससम्मेलनमा सक्रिय सहभागिता तथा भारतमा भएका विभिन्न इतिहाससम्बन्धी सम्मेलन, गोष्ठी, सेमिनारहरूमा भाग लिइरहने भएबाट यिनलाई अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता थियो । यसरी डा. रेग्मीले राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय आदर र सम्मान पाएका छन् । विभिन्न मुलुकहरूमा उनको सम्मान तथा

प्रशंसा भएको छ तर डा. रेग्मीका समकालीन इतिहासकारहरूले अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा आदर र सम्मान पाएका देखिँदैन । कतिपय इतिहासकारहरूका पुस्तक मात्रै छन्, फुटकर लेख-रचना छैनन् तर डा. रेग्मीका सत्रवटा अंग्रेजीमा र चारवटा हिन्दी भाषामा लेखिएका पुस्तकहरू र करिब आठवटा अंग्रेजी भाषामा लेखिएका फुटकर लेख-रचना छन् । यो पक्ष पनि समकालीन इतिहासकारहरू र डा. रेग्मीबीच देखिएको अन्तरको उदाहरण हो । अधिकांश लेखकहरू शैक्षिक क्षेत्रमै लागेर इतिहास लेखेका छन् तर डा. रेग्मीले राजनीतिक क्षेत्रमा लागेर पनि अनुसन्धानमूलक र स्तरीय पुस्तकहरू लेखेका छन् । सबैका पुस्तकहरू अनुसन्धानमूलक र स्तरीय छैनन् तर उनका पुस्तक नयाँ सूचना र सामग्री साथ आएका छन् । अन्य समकालीन इतिहासकारहरूको लेखन र योगदान छोटो छ, थोरै छन् तर डा. रेग्मीको लेखाइ अवधि ५ दशकभन्दा बढी छ र पुस्तकहरू पनि अरूका भन्दा धेरै छन् । अर्कातर्फ रेग्मीका अधिकांश समकालीनहरूलाई सरकारी प्रोत्साहन र लगानी छ तर उनलाई त्यो प्रोत्साहन र लगानी भएको पाइँदैन । आफै स्थलगत भ्रमण र पुस्तकालय, अभिलेखालयजस्ता सम्बन्धित स्थानहरूमा गई आवश्यक स्रोत सामग्री सङ्कलन गरी लेखेका छन् । विदेशका पुस्तकालय अभिलेखालयमा गई अध्ययन गर्ने अन्य लेखक विरलै होलान् तर डा. रेग्मीले त्यो उदाहरण पनि आफैले दिएका छन् । अन्य इतिहासकारहरूमा लेखन, संशोधन, परिमार्जन गर्ने परम्परा पाइँदैन तर डा. रेग्मीले स्रोत सामग्रीको प्राप्तिपछि विभिन्न पुस्तकहरू संशोधन र परिमार्जत गर्दै अगाडि बढेको पाइन्छ । यो पनि उनको प्रशंसनीय उदाहरण हो ।

विद्यार्थी कालमा भारतमा रहँदा हिन्दी पत्रिकामा डा. रेग्मीका आर्थिक तथा राजनीतिक लेख, कथा र कविता पनि लेखेका थिए । नेपाली साहित्यको समालोचना शीर्षकमा यिनले नेपालको साहित्यिक गतिविधिबारे लेखेका छन् ।[४९८] यसरी इतिहासलेखनमा योगदान पुऱ्याएका डा. रेग्मीले कविता, कथा, साहित्यमा समेत कलम चलाएको पाइन्छ । यसबाट पनि अन्य इतिहासकारभन्दा डा. रेग्मीको योगदान र लेखन क्षमतामा अन्तर पाइन्छ । डा. रेग्मीले कहिल्यै पनि आफूलाई इतिहासकार हूँ भनेनन् जवकि नेपालमा इतिहासका पुस्तक पढेका आधारमा, इतिहासै नपढिकन पनि इतिहासका १/२ वटा पुस्तक लेखेर इतिहासकार बन्ने होडबाजी छँदैछ । अन्य समकालीन इतिहासकारहरू भन्दा डा. रेग्मीमा पाइने अर्को फरक विशेषता के हो भने संख्याले पनि उनका पुस्तकहरू धेरै छन् । त्यो बेलामा मात्र होइन आजसम्म पनि यति धेरै पुस्तकहरू कोही कसैले लेखेका छैनन् । अर्कातर्फ उनका पुस्तकहरू गुणात्मक रूपले पनि अगाडि छन् अर्थात् अनुसन्धानमूलक छन् नयाँ स्रोत सामग्री र सूचनामूलक छन् । लेखनक्षेत्रमा अन्य समकालीन इतिहासकारहरू भन्दा उनले आफूलाई

[४९८] "वि.सं. २०४४ सालका वर्ष पुरुष डा. डिल्लीरमण रेग्मी", **अन्तर्राष्ट्रिय मञ्च**, वर्ष ४, अङ्क ३१, वि.सं. २०४५, पृ. ३६५-७० ।

अगाडि उभ्याएका छन् । उदाहरणका रूपमा विद्यार्थीकालमा उनले धेरै कविताहरू लेखेका, भारतमा रहँदा कथा, नेपाली साहित्यमा कलम चलाएका, इतिहास विषयका फुटकर लेख-रचनाहरू पहिलेदेखि नै लेखेका र नेपालको इतिहाससँग सम्बन्धित २१ वटा पुस्तकहरू लेखेका आदिलाई लिन सकिन्छ । एउटा राजनीतिक व्यक्तित्व यस किसिमको प्राज्ञिक जिम्मेवारीसमेत बहन गर्नु स्वाभाविक रूपमा अन्य समकालीन इतिहासकारहरू भन्दा यिनका क्रियाकलापमा फरक देखिन्छन् जो अगाडि छन् र सफल मानिन्छन् ।

८.३.४ डा. रेग्मीका कृतिहरूको सवल र दुर्वल पक्ष

हरेक व्यक्तिका सवल र दुर्वल पक्ष हुन्छन् । डा. रेग्मीको पनि व्यक्तिगत कमजोरी र प्रशंसा गर्न लायक धेरै प्रसङ्गहरू पनि नभएका होइनन् । वास्तवमा यहाँ उनको स्वभाव तथा व्यक्तिगत कमिकमजोरी र व्यक्तित्वलाई भन्दा उनको लेखनशैली, उनले लेखेका कृतिहरूको सवल र दुर्वल पक्षलाई नियालेर हेर्ने प्रयास मात्र गरिएको छ । यति धेरै कृतिहरू लेख्न सफल डा. रेग्मीका लेखाईहरू विभिन्न उतार चढावबाट गुज्रिएका पाइन्छन् । नेपालको इतिहासका केही घटनाहरूलाई अतिरंजित रूपमा बढाई चढाई व्याख्या विश्लेषण भोलुम ठूलो देखाउनेदेखि स्रोत सामग्रीकै अभावमा धेरै घटना र प्रसङ्गहरू छुटेका भए पनि उनका कृतिहरू अनुसन्धानमूलक र त्यतिबेला नयाँ सामग्री थिए । करिब ५ दशक लगाएर १७ वटा अंग्रेजी भाषामा र २ वटा हिन्दी भाषामा गरी १९ वटा पुस्तक र ८ वटा फुटकर लेख-रचना लेख्न सफल डा. रेग्मी आफैमा सफल लेखक तथा इतिहासकार मानिन्छन् । सुरुका कृतिहरू राजनीतिक रूपले अभिप्रेरित भए पनि नेपालको इतिहासमा ती कृतिहरूले पनि महत्त्वपूर्ण स्थान ओगटेका छन् भने पछिका कृतिहरू आफैमा अनुसन्धानमूलक र नयाँ सूचना दिन सफल कृति मानिन्छन् ।

उच्च शिक्षा र विषयगत आधारमा अर्थशास्त्री, क्रियाकलापको आधारमा राजनीतिज्ञ र रुची, अध्ययन र लेखनको आधारमा वरिष्ठ इतिहासकार बन्न पुगेका डा. रेग्मीले धेरै लामो अवधि लगाएर नेपालको इतिहासका विभिन्नकालीन पुस्तक र फुटकर लेख-रचनाहरू लेखेका छन् । उनका पुस्तकहरू अनुसन्धानमूलक र ठूला-ठूला भोलुमका पनि छन् । त्यसैले उनका कृतिहरूका धेरै सवल र दुर्वल पक्ष छन् भने उनको व्यक्तिगत सोचाई, भावना र लेखनशैलीमा पनि सवल र दुर्वल पक्षहरू देखिन्छन् । अर्कोतिर उनको शिक्षा चिन्तन र क्रियाकलापले गर्दा लेखन, अध्ययन विश्लेषणमा त्यसको प्रभाव पर्न गएको देखिन्छ । त्यसैले उनका कृतिहरूमा राजनीतिक र आर्थिक पक्षको बढी प्रभाव रहेको पाइन्छ । कतिपय पुस्तकहरू राजनीतिक प्रोपोगण्डा र पार्टीको उद्देश्य र कार्यक्रमसमेत समाविष्ट देखिन्छन् । व्यक्तिगत रुची, मेहनत र अध्ययनको बलमा जबरजस्त लेखिएका तथा इतिहासको पृष्ठभूमि नभएका हुनाले पनि उनका प्रकाशित कृतिहरूले धेरै आलोचनाहरू बेहोर्न बाध्य भएका थिए तर पनि त्यति बेलाको समयमा यस किसिमका अनुसन्धानमूलक कृतिहरू लेख्नुले उनका

कमिकमजोरीहरूलाई क्षम्य पारिदिएका पनि छन् । नेपालको इतिहासलाई फरक-फरक किसिमले लेखन र व्याख्या गरिएको पाइन्छ । सानो देश नेपाल दुई ठूला देशहरूको बीचमा च्यापिएको हुँदा, यसले आफ्नो स्वतन्त्र अस्तित्व बचाइ राख्न मुस्किल पर्दै रह्यो । सवुत तत्कालीन प्रमाणका आधारमा डा. रेग्मीले ती प्रश्न र समस्याहरूको सकेसम्म आधिकारिक रूपमा जवाफ दिने प्रयास गरेका छन् । उनको लेखन पछिमात्र नेपालको इतिहासलेखनले निश्चित मार्गदर्शन पाएको देखिन्छ । परिणामस्वरूप उनी पछिका स्थानीय लेखकहरूले उनैलाई पछ्याएका छन् ।

नयाँ सूचना, खोज र अनुसन्धानमूलक हुँदाहुँदै पनि उनका कृतिहरू पनि आलोचनाबाट मुक्त भने छैनन् । मध्यकालीन नेपालबारे लेख्ने विदेशी लेखक लुसियानो पेटेकको अनुसरण गरेका, काठमाडौं उपत्यका र मल्ल शासकहरूमा मात्र बढी केन्द्रित रहेका, खस मल्ल, कर्नाट, शासक, बाइसे चौबीसे आदिको बारेमा गहिरो अध्ययन विश्लेषण नगरिएको आदि यसका उदाहरणहरू हुन् । आलोचना र आरोप पत्यारोपका बाबजुत पनि उनले गरेको काम र प्रयास भने प्रशंसनीय नै मान्नु पर्दछ किनभने तबसम्म यस किसिमका पुस्तकहरू कोही कसैले लेख्न सकेको छैन । उनका पुस्तकहरू उच्चस्तरीय र अनुसन्धानमूलक छन् । रेग्मीको इतिहासलेखन कार्य र उनको योगदान प्रभावकारी र महत्त्वपूर्ण छ । जसमा नेपालको इतिहासका प्राचीनकाल, मध्यकाल, आधुनिककाल र तत्कालीन समयलाई समेटिएको छ । उनी प्राज्ञिक क्षेत्रमा समर्पित नभएको, यति धेरै गहिराइमा नपुगेको र उनको अद्भूत प्रखरता नभएको भए विगत ४० वर्षमा यति धेरै पुस्तकहरू प्रकाशित हुन कठिन हुन्थ्यो । नेपालको इतिहासलेखनमा डा. रेग्मीको योगदान ज्यादै उच्च रहेको छ र उनलाई नेपालका ठूला इतिहासकारहरूमध्ये एक मान्नु कुनै विवादको विषय हुँदैन । उनको नेपालसम्बन्धी पुस्तकहरूबाट विदेशी विद्वान्हरू समेत प्रभावित भएको हुँदा उनलाई धेरै किताब लेख्ने प्रोत्साहन मिल्यो । जसले गर्दा उनले नाम र प्रसिद्धिसमेत प्राप्त गरे । छ हजारभन्दा बढी पेजमा समावेश गरिएका विभिन्नकालीन इतिहासका बौद्धिक र प्राज्ञिक कृतिको परीक्षण र अध्ययन सजिलो काम होइन । उनका यस्ता बौद्धिक कृतिहरू कुन परिस्थिति र अवस्थाबाट कहिले र कसरी आए भन्ने कुरा महत्त्वपूर्ण पक्ष हो । त्यसैले समय र परिस्थितिको आकलन गर्न सकेमात्र उनको वास्तविक मूल्याङ्कन गर्न र योगदानको कदर गर्न सकिन्छ ।

डा. रेग्मीसँग जति राम्रा गुण थिए त्यति नै अवगुण पनि थिए । कसैसँग पनि राम्रो सम्बन्ध कायम गर्न नसक्ने, मै जान्ने मै बुझ्ने, अरूलाई नगन्ने, घमण्डी र अह्म भावना थियो, जसले गर्दा उनी राजनीतिमा पनि सफल भएनन् र बौद्धिक जमानमा पनि लोकप्रिय

रहेनन् ।[४९९] डा. रेग्मी इतिहासकारका रूपमा एउटा सकारात्मक पक्ष के छ भने उनले नयाँ प्रकाशनमा आफ्नो गल्तीहरू आफै सच्याउने र राम्रो पार्ने तथा संशोधन र परिमार्जन गर्ने काम गरेका छन् । प्रारम्भमा उनले सानो आकारका प्राचीन र मध्यकालीन नेपालबारे लेखे । त्यहाँ उनले सामान्य वर्णन दिएको विश्लेषणात्मक विवरण दिन नसकिएको तथा तिथिमितिको विषयमा पनि अस्पष्टता भएकोले अवैज्ञानिक र हचुवा किसिमले लेखिएको कुरा आफैले स्वीकार गरेका छन् । त्यसपछि अधिकांश पुस्तकहरूलाई क्रमशः परिमार्जन र संशोधन गर्दै गएका छन् जुन सह्रानीय कार्य हो । केही पुस्तकहरूको लेखाई र प्रस्तुती पूर्वाग्रही तथा एकपक्षीय छन् भने संशोधन र परिमार्जन पनि हुन सकेका छैनन् । **ए सेन्चुरी अफ फेमिली अटोक्रेसी इन नेपाल**, **ह्विदर नेपाल** नामक पुस्तकहरू यसका उदाहरणहरू हुन् जसमा राणाशासनप्रति आवश्यकभन्दा बढी मनगढन्ते भनाईहरू राखिएका छन् भने अर्कोमा पार्टीका नेताहरूप्रति असान्दर्भिक असन्तुष्टिहरू व्यक्त गरिएका पाइन्छन् । जसमा तत्कालीन सरकारमा रहेका नेताहरूको आलोचना र राजनीतिक पूर्वाग्रही वर्णनको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । जसले लेखकलाई निस्पक्षभन्दा पूर्वाग्रही देखाएको छ । इतिहासकारका रूपमा डा. रेग्मीको अभिव्यक्ति र लेखाइ आफैमा विवादास्पद पनि छन् । उनी आफैले आफूलाई लोकतन्त्रको पिता तथा संरक्षकको रूपमा दावा गरेका छन् । उनले सधैं आफू जनकल्याणको लागि लोकतन्त्रप्रतिको निस्वार्थ भक्ति र समर्पण साथ लागि रहेको अभिव्यक्ति दिने गर्दथे । आफ्नो पुस्तकमार्फत बहादुर देशभक्त नेपालीहरू जसले अत्याचारका विरुद्धको युद्धमा आफ्नो प्राण आहुति दिए ती सबै शहिदहरूको सम्झनामा पुस्तक समर्पण गरेको उल्लेख गरेका छन् र आफूलाई प्रजातन्त्रका प्रवल योद्धा सावित गरेका छन् । तर ई. १९६१ मा उनले **मोडर्न नेपाल** नामक पुस्तकलाई राजा महेन्द्रको सम्मानमा समर्पण गरेका छन् । जबकी तिनै राजा महेन्द्रले २०१७ सालमा संसदीय व्यवस्था र प्रजातान्त्रिक सरकार अन्तगरी निर्दलीय पञ्चायतशासन सुरु गरेका थिए र दलहरू माथि प्रतिबन्ध लगाएका थिए । सो पुस्तक यसरी राजा महेन्द्रको सम्मानमा समर्पण गरेबाट उनी राजा महेन्द्रकै सल्लाह र निर्देशनमा सो अवधिमा मौन बसेका हुन् कि भन्ने शङ्का पनि गर्न सकिन्छ । किनभने उनी पंचायतमा पनि पसेनन् र जेलमा पनि गएनन् । त्यति बेलाका अधिकांश पार्टीका नेतृत्वतहका नेताहरू जेल परेका छन् तर रेग्मीलाई भने थुनिएको थिएन । सो समर्पण दिएवापत उनले आर्थिक तथा राजनीतिक रूपमा के फाइदा लिन खोजेका, चाहेका थिए त्यो भन्न नसकिए पनि यो कार्यबाट उनको लोकतन्त्रका संरक्षक तथा वरिष्ठ राजनीतिज्ञ हुँ भन्ने दावीलाई फितलो र विवादास्पद व्यक्तित्व सावित बनाइदिएको छ ।

दुरगामी सोचाई र सुनिश्चित प्राज्ञिक दृष्टिकोण भएका डा. रेग्मीले मौकाको अवसर पनि उठाउन सफल भएका देखिन्छन् । आफू शिक्षा मन्त्री, परराष्ट्र मन्त्री भएका

[४९९] केशरीराज पाण्डेसँग २०६३/१२/२४ मा भएको अन्तर्वार्ताबाट ।

बेला उनले वीर पुस्तकालय र परराष्ट्र मन्त्रालयको अभिलेखालयबाट धेरै सामग्री सङ्कलन गरे । वीर पुस्ताकालय सबै विद्वान्हरूका लागि खुला थियो । तर परराष्ट्र मन्त्रालयका अभिलेखहरू विद्वान्हरूको पहुँचभन्दा टाढा थियो । त्यसैले रेग्मी आफैले आफू मन्त्री हुँदा प्राज्ञिक कामको लागि धेरै स्रोत सामग्री सङ्कलन गर्न सफल भएको प्रसङ्ग व्यक्त गरेका छन् । यति धेरै पुस्तक र समय अवधिमा अर्थात ई. १९४२ देखि १९८३ सम्म ६००० पृष्टभन्दा बढीका विभिन्न किसिमका कृतिहरू तयार गर्ने क्रममा विभिन्न खाले विरोधाभाषहरू आउनु स्वाभाविकै हो । डा. रेग्मीले नेपालबारे लेख र पुस्तकहरू लेख्न प्रारम्भ गर्ने बेलामा उनले विदेशीहरूद्वारा लेखिएका पुस्तकहरूको सहयोग स्वाभाविक रूपमा लिनु पर्‍यो जसको केही प्रभाव उनको लेखनमा पनि देखिन्छ । यसको अर्थ उनमा इतिहास लेखकको रूपमा प्राज्ञिक क्षेत्रमा आफ्नो विशिष्ठ पहिचान थिएन भन्ने होइन । विदेशबाट प्रकाशित नेपालको इतिहास बारेको कुनै पनि प्रकाशन डा. रेग्मीले नपढेको कमै होला । प्रारम्भमा उनको लेखन काठमाडौँ उपत्यकाको इतिहासलेखनमा केन्द्रित थियो । पछि उनले खस मल्ल, कर्नाट वंश, बाईसी चौबीसी राज्यको इतिहास गर्दै नेपालको इतिहासलाई आफ्नो लेखनमा समावेश गरेका छन् ।[५००] डा. रेग्मीको लेखाई र अनुसन्धान पद्धतिमा धेरै अनियमितताहरू छन् । पण्डित हेमराज पाण्डेकै संरक्षण र लगानीबाट उच्च शिक्षासम्म अध्ययन र व्यक्तित्व विकास गर्ने अवसर पाएका रेग्मीले आफ्नो प्रगति हुनुमा हेमराज पाण्डेको भूमिका र योगदानबारे कहिँ कतै उल्लेख गरेका छैनन् ।[५०१] उनले स्थानीय प्राज्ञहरूको सन्दर्भ उल्लेख गर्ने काममा वेवास्ता गरेका छन् । नेपाल १९४७ मा स्वतन्त्र भयो भन्ने जस्तो कुरा लेखेर ठूलो गल्ती गरेका छन् । आफूले जे लेखे त्यो मात्र सत्य हो र अरूले स्रोत सामग्री जुटाएर लेखेका विषयलाई पनि नमान्ने, स्वीकार नगर्ने अह्मवादी सोचाई थियो रेग्मीको । वास्तवमा उनको सबैभन्दा कमजोर पक्ष भनेकै हठी र घमण्डी स्वभाव हो । तथापि अध्ययन विश्लेषणको आधारमा उनी असफल राजनीतिज्ञ र सफल इतिहासकार हुन भन्नु उपयुक्त हुन्छ ।

डा. रेग्मीको अध्ययन आत्मपरकभन्दा अरूमा भर पर्ने खालका पाइन्छन् । उनी लिपि विशेषज्ञ पनि थिएनन् र इतिहास र संस्कृतिका ज्ञाता पनि होइनन् तर रुची, चिन्तन र अध्ययनको आधारमा इतिहासका पुस्तकहरू लेखेका छन् जसमा उनले धेरैको सहयोग लिनु परेको देखिन्छ । त्यो समयसम्म नेपालको इतिहासको स्रोत सामग्रीहरू पुरातात्विक अनुसन्धान र अध्ययन अत्यन्तै सीमित रूपमा प्राप्त थियो । डा. रेग्मीको अनुसन्धानात्मक कार्यमा यस्ता पक्षहरू समावेश छन् र यस्ता पक्षको प्रभाव परेको छ । उनको राजनीतिक पृष्ठभूमिले अध्ययन र अनुसन्धानात्मक कार्यमा सकारात्मक र नकारात्मक दुवै प्रभाव

---

[५००] वैद्य, **पूर्ववत्, पाद टिप्पणी संख्या-१३**, पृ. २५३-३५४

[५०१] अंगुरबाबा जोशीसँगको वि.सं. २०६३/१२/२९ मा भएको भेटवार्ताबाट ।

पारेका पाइन्छन् । यति हुँदाहुँदै पनि उनले नेपालको इतिहासलेखनको इतिहासमा दिएको योगदान प्रशसंनीय छ र उनी नेपालका महान इतिहासकार हुन् ।

८.३.५ डा. रेग्मीको इतिहासलेखनमा योगदान

डा. रेग्मीले ई. १९४० को दशकदेखि १९८० को दशकसम्ममा करिब आधा दर्जनभन्दा बढी पुस्तक र करिब डेढ दर्जनभन्दा बढी फुटकर लेख-रचनाहरू लेखी नेपालको इतिहासलेखनमा महत्त्वपूर्ण योगदान दिएका छन् । यिनका सबै पुस्तक तथा लेख-रचनाहरूले नेपाल र नेपाली जनजीवनलाई समेटेको पाइन्छ । बेलायती तथा अन्य विद्वान्हरूले विभिन्न उद्देश्यले नेपाल आउँदा र नेपाल बसाईको दैनिक जीवनी आफ्ना अनुभव तथा यात्रा वृतान्तबाट नेपालको इतिहासलेखन प्रारम्भ भएको थियो । जसको मुख्य लक्ष्य नेपालीका लागि नभई आफ्नो मुलुक र सम्बन्धित संस्थालाई सहयोग पुऱ्याउने थियो । यस किसिमको अवस्थाबाट गुज्रिरहेको नेपालको इतिहासलेखनमा डा. रेग्मी विहानीको सूर्य जस्तै इतिहासकारको रूपमा उदाएका थिए । भारतको पटना तथा मद्रास विश्वविद्यालयमा अर्थशास्त्र विषयमा उच्च शिक्षा हासिल गरेका रेग्मीको अंग्रेजी भाषामा राम्रो दलख थियो । भारत र नेपालको तत्कालीन राजनीतिक उतारचढावलाई नजिकबाट नियाली रहेका रेग्मीसँग धेरै ज्ञान चिन्तन र अनुभव थियो । यसैको फलस्वरूप यिनले पटक-पटक गरेर नेपालको विभिन्नकालीन इतिहासका पुस्तकहरू क्रमशः लेख्न, प्रकाशन गराउन सफल भए । डा. रेग्मीको **एन्सियन्ट नेपाल** (१९६०) नामक पुस्तक प्राचीन नेपालसम्बन्धी महत्त्वपूर्ण विवरण दिन र तत्कालीन आवश्यकता पूरा गर्न अंग्रेजी माध्यममा लेखिएको पुस्तक हो भने सन् १९६५ र ६६ मा चार भागमा लेखिएको **मिडिएभल नेपाल** नामका पुस्तकहरूलाई डा. रेग्मीको मुख्य उपलब्धी मानिन्छ । यद्यपि ती पुस्तकहरू मल्लकालीन विषयवस्तुमा मात्र केन्द्रित छन् । यसै गरी **मोडर्न नेपाल** (१९६०) ले अठारौं शताब्दीको नेपाल तथा पूर्व प्रकाशित विभिन्न सामग्रीहरूको सङ्कलनसमेतलाई उजागर गर्न सफल देखिन्छ ।[५०२] यातायात, संचार तथा अन्य सुविधा नभैसकेको तत्कालीन समयमा पनि यिनले आफै सामग्री सङ्कलन गरेर, मेहेनत र परिश्रम साथ जुन पुस्तकहरू लेखे त्यो आफैमा अतुलनीय योगदान दिएको मानिन्छ ।

डा. रेग्मीका पुस्तक तथा लेखाईको कारणले उनलाई अन्तर्राष्ट्रिय ख्याति प्राप्त विद्वान् मानिन्थ्यो । विदेशी विद्वान्, लेखकहरूले पनि उनको प्रशंसा गर्दथे र गर्दैछन् । स्रोत सामग्रीको अभाव, सङ्कलन गर्न गाह्रो पर्ने, त्यतिबेलाको कठिन परिस्थितिमा पनि यिनले प्राचीन, मध्यकालीन, आधुनिक तथा तत्कालीन नेपालको इतिहासका पुस्तकहरू लेखेका छन् । सायद यस्ता लेखक विद्वान् भारतमा पनि छैनन् र विश्वमै पनि कम होलान् किनभने एउटा कालको,

---

[५०२] प्रयागराज शर्मा, (सम्पा.), **सोसियल साइन्स इन नेपाल**, काठमाडौं : इनास, त्रि.वि., अक्टुवर १९७३ ई., पृ. १०६-१०७ ।

एउटा पक्षको, एउटा क्षेत्रको इतिहास लेख्ने धेरै हुन्छन्, छन्, तर सबै कालको यसरी लेख्ने नेपाल बाहिर पनि विरलै होलान् । नेपालमा राणाकालीन अवस्थामा राणाहरूको विरुद्धमा लाग्नु र लेख्नु भनेको ज्यान जोखिममा पार्नु थियो तर पनि डा. रेग्मीले राणाहरूकै विरुद्धमा महत्त्वपूर्ण पुस्तक लेख्ने हिम्मत गरेर आफूलाई आन्दोलनकारी सावित गरेका छन् । तबसम्म अन्य नेताहरूले राणाहरूलाई मौखिक गाली मात्र गर्दथे, त्यो पनि जोगिएर सतर्कता साथ तर रेग्मीले **ए सेन्चुरी अफ फेमिली अटोक्रेसी इन नेपाल** नामक पुस्तक लेखेर तत्कालीन नेपालको अवस्थाको जानकारी र राणाहरूलाई लिखित गाली गर्ने हिम्मत गरेका थिए । जुन पुस्तकले त्यतिबेला चलिरहेको राणा विरोधी आन्दोलनलाई थप उर्जा प्रदान गर्न सक्षम भएको थियो । यस पुस्तकले त्यतिबेला सर्वाधिक महत्त्व र चर्चा पनि पाएको थियो । एउटा राजनीतिक व्यक्तिले यस किसिमको इतिहास लेख्नु महत्त्वपूर्ण काम थियो । डा. रेग्मीको स्रोत सामग्री चिन्न सक्ने खुवी थियो, आफू शिक्षा मन्त्री, परराष्ट्र मन्त्री हुँदा विभिन्न मन्त्रालयहरूबाट, विभाग तथा अभिलेखालयबाट धेरै सामग्री जुटाउन सफल भएका थिए । लेख्ने, कलम चलाउने मान्छेकै अभाव रहेको तत्कालीन परिस्थितिमा यिनले यस किसिमका पुस्तकहरू लेखी चुनौतिपूर्ण कार्य र नयाँ कीर्तिमान कायम गरेका थिए । उनको लेखाईमा सीमितता छैन । कुनै पनि काल र क्षेत्रको इतिहास लेखेका छन् उनले । इतिहासको अध्ययन र लेखन कहिल्यै सकिँदैन, नयाँ सामग्री प्राप्त हुँदै जान्छन् र अगाडिका लेखाई र भनाईमा संशोधन र सुधार हुँदै जान्छन् भन्ने भनाई रेग्मीको थियो । त्यसैले विभिन्न पुस्तकहरूको लेखन र प्रकाशनमा एकपछि अर्को सुधार गर्दै, थप सामग्री दिदै लेखेका पनि पाइन्छन् । ऐतिहासिक सामग्रीहरूको सङ्कलन र विवरण मात्र नभएर ती सामग्रीहरूलाई अध्ययन र विश्लेषण पनि गरिएको छ । विदेशीहरूले मात्र लेख्ने गरेको नेपालको इतिहासलाई रेग्मीले त्यो भन्दा बढी स्रोत सामग्री जुटाएर विदेशीले मात्र लेखेर पुग्दैन, समेटिदैन भनेर अझ राम्रो इतिहास लेखेका छन् । त्यसैले उनको पुस्तकको बेग्लै मूल्य छ, मान्यता छ, स्तर छ, जो अरूको छैन । त्यसैले उनले नयाँ नेपालको इतिहासको संरचना कोरेका छन् भन्नु उपयुक्त हुनेछ । नेपालको इतिहासलेखनमा उनको योगदानको कम आकलन गर्नु हुँदैन किनभने उनका पुस्तकहरू अनुसन्धानमूलक र अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता प्राप्त छन् ।

डा. रेग्मीका सुरुसुरुका पुस्तकहरू सानो आकारका छोटा र सूचनामूलक सामग्रीका रूपमा मात्र प्रस्तुत छन् भने क्रमशः पछिपछिका पुस्तकहरू नयाँ स्रोत सामग्रीसहित अनुसन्धानमूलक र आकारमा समेत वृद्धि हुँदै गएका छन् । खासगरी रेग्मीले आफ्ना कृतिहरूबाट नेपालको इतिहास प्राचीन गौरव, ऐतिहासिक गाथा, लडाकूपन, निश्चल निडर र इमान्दार नेपालीहरूको छविलाई विश्वसामू परिचित गराई राष्ट्रको इज्जत, प्रतिष्ठा र गौरवता बढाउने उद्देश्य लिएको पाइन्छ । यस कारणले पनि उनले आफ्ना पुस्तकहरू अंग्रेजी भाषामा लेखेका छन् । तबसम्म कोही पनि नेपालीहरूले अंग्रेजी भाषामा नेपालको इतिहास लेखेका थिएनन् डा. रेग्मी नै पहिला व्यक्ति हुन् । अर्कोतर्फ नेपालको इतिहासलेखन

विदेशी विद्वान्हरूबाट सुरु भएको र उनीहरूको उपनिवेशवाद लेखाई र सोचाई पनि स्वतन्त्र रहन नसकिरहेको परिप्रेक्ष्यमा विदेशी विद्वान् तथा लेखकहरूलाई नेपालको सत्यतथ्य इतिहास प्रस्तुत गरी नेपाल प्राचीनकालदेखि नै स्वतन्त्र र सार्वभौमसत्ता सम्पन्न राष्ट्रको रूपमा थियो र रहिरहेको छ तथा इतिहासको काल खण्डमा नेपाल कहिल्यै पनि अन्य कुनै पनि देशको अधिनमा रहनु नपरेको यर्थाथ स्थितिको जानकारी प्रस्तुत गर्दै नेपालको इतिहास नेपालीहरूबाट नै लेखिनु पर्दछ भन्ने आवश्यकतासमेत महसुस गराएका छन् । डा. रेग्मीद्वारा लिखित सबै कृतिहरूको माथि विभिन्न अध्यायहरूमा समीक्षा गरिसकिएको छ भने परिशिष्टमा सम्पूर्ण नामावली प्रस्तुत छन् । यसबाट डा. रेग्मी सन् १९४२ देखि १९८३ सम्म करिब ५ दशक यस किसिमका कृतिहरू लेख्न अनवरत लागेको प्रष्ट हुन्छ ।

डा. रेग्मीका हिन्दीमा लेखिएका ४ मध्ये २ वटा पुस्तकहरू प्राप्त भएका छन् । यसबाट अरू थप सूचना र जानकारी लिन सकिन्छ । तीमध्ये एउटा इतिहाससम्बन्धी र अर्को साहित्यसम्बन्धी पुस्तक छन् । रेग्मीले सुरुसुरुमा हिन्दी भाषामा लेखन कार्य सुरु गरेका र पछि अंग्रेजीमा लेखेका बुझिन्छ । अर्कोतर्फ उनको साहित्यमा पनि रुची थियो भन्ने प्रमाणित हुन्छ । डा. रेग्मीले विद्यार्थी कालमै कथा, कविता र साहित्यसम्बन्धी धेरै लेख-रचना र पुस्तकहरू लेखेका पाइन्छन् भने त्यसपछि नेपालको परिस्थिति र अवस्थालाई मूल्याङ्कन गरेर उनले राजनीति तथा इतिहासका पुस्तकहरू लेख्न थालेका बुझिन्छन् । **गैर नेपाली सेनामे गोरखे** र नेपाली राष्ट्रिय कांग्रेसको कार्यवाहक अध्यक्ष हुँदा ई. १९४७ मा **वर्तमान नेपाल और जन आन्दोलनका उद्देश्य** नामक सानो पुस्तिका हिन्दीमा प्रकाशित गरेका थिए ।[५०३] तर हालसम्म ती पुस्तक प्राप्त हुन सकेका छैनन् । ई. १९४० को दशकमा लेखिएका ती सबै हिन्दीका पुस्तकहरूको अलवा अंग्रेजी भाषामा लेखिएको **नेपाल**, **द नेपाली डेमोक्रेटिक स्ट्रगल**, तथा ई. १९५० को दशकमा लेखिएका सुरुका पुस्तकहरू **ए सेन्चुरी अफ फेमिली अटोक्रेसी इन नेपाल**, **ह्विदर नेपाल** आदि पुस्तकहरू राजनीतिक पृष्ठभूमि बोकेर आएका र लेखिएका भए पनि ती पुस्तकहरूको महत्त्वपूर्ण भूमिका रह्यो । यसबाट विदेशीहरूले नेपालबारे धेरै कुरा बुझ्न पाए र त्यतिबेला यही आधारमा नेपालमा चलिरहेको राणा विरोधी आन्दोलनमा विदेशीहरूको पनि समर्थन र सहयोगमा तिब्रता आयो । यसैगरी ई. १९५२ मा **एन्सियन्ट एण्ड मिडियभल नेपाल** नामक पुस्तक लेखेका रेग्मीले पछि **प्राचीन नेपाल**सम्बन्धी १९६० र १९६९ मा गरी अलग-अलग २ वटा पुस्तक लेखे भने **मिडियभल नेपाल**को पनि ई. १९६५ र १९६६ मा चारवटा छुट्टाछुट्टै पुस्तकहरू लेख्न सफल भए । जसमा नेपाल उपत्यका भित्रका मल्ल राजाहरू, पूर्व मध्यकालीन सिमरौनगढका कर्णाटवंशी राजाहरू, पश्चिम नेपालको खसवंशी राजाहरू, उत्तर मध्यकालीन बाईसी, चौबीसी राजाहरू र पूर्वका सेन राजाहरूको बारेमा उल्लेख गरिएका छन् । यसैगरी पूर्व आधुनिक कालको नेपालको इतिहाससम्बन्धी ३ वटा पुस्तकहरू ई. १९६१ र १९७५ मा गरी संशोधन र

[५०३] जोशी, **पूर्ववत्, पादटिप्पणी संख्या-७**, २०६३, पृ. १३४ ।

परिमार्जित रूपमा प्रकाशन गराउन सफल भएका छन् । रेग्मीका ई. १९८३ मा प्रकाशित प्राचीन नेपालका अभिलेखसम्बन्धी पुस्तकहरू पनि महत्त्वपूर्ण र सामग्रीमूलक पुस्तक मानिन्छन् । माथि उल्लेखित सबै पुस्तकहरू नयाँ सूचना र सामग्रीसहित मौलिक स्रोतहरूको आधारमा अंग्रेजी भाषामा लेखिएका हुनाले विदेशी तथा स्वदेशी सबैलाई सहयोग पुगिरहेको छ भन्न सकिन्छ । यसबाट पनि उनको इतिहासलेखनमा भएको योगदान अतुलनिय, प्रशंसनीय र महत्त्वपूर्ण मानिन्छ ।

विभिन्न विद्वान्हरूले डा. रेग्मीका कृतिहरूका बारेमा विभिन्न विचारहरू दिएका छन् । डा. कृष्णकान्त अधिकारीका अनुसार ई. १९६०-६१ मा डा. रेग्मीले प्राचीन र मध्यकालका बारेमा अनुसन्धानमूलक र अत्यन्त उपयोगी कृतिहरू दिए जो ज्यादै राम्रा कृति मानिन्छन् । उनका मध्यकालीन नेपालबारे चार खण्डमा प्रकाशित पुस्तक मध्यकालीन नेपालको इतिहासको पूर्ण विवरण मानिन्छ ।[५०४] डा. रेग्मीले अरूले सङ्कलन गरेका स्रोत सामग्री र आफ्नो सङ्कलनका स्रोत सामग्रीको संयुक्त रूपमा प्रयोग गरेका देखिन्छन् । त्यसबेला स्रोत सामग्रीको अभावले गर्दा उनले सामाजिक र आर्थिक अवस्थाको बारे दिएको विवरणहरू केही विचारणीय पनि छन् । केहि कमिकमजोरी हुँदाहुँदै पनि उनको प्रयास नेपाली इतिहासको अनुसन्धानको क्षेत्रमा प्रशसनीय र प्रारम्भिक प्रयत्नको रूपमा लिन सकिन्छ । डा. रेग्मीको इतिहासलेखनमा योगदानबारे डा. राजेश गौतमले वर्णन गरेका छन् - डा. रेग्मीको १९५० A.D. पछि प्रकाशित पुस्तकहरूको सन्दर्भमा **अ सेन्च्युरी अफ फेमिली अटोक्रेसी इन नेपाल** नामक पुस्तक राजनीतिक उद्देश्यबाट अभिप्रेरित भएर लेखिएको छ । प्रस्तुत पुस्तकले राणा विरोधी प्रचारको उद्देश्य पूरा गरेको छ ।[५०५]

त्यसबेलासम्म नेपालको इतिहासलेखनमा विदेशीहरूका अतिरिक्त केही नेपाली र प्रवासी नेपालीहरूले योगदान दिएका थिए । सीमित लेखकहरूमध्ये नयराज पन्त र तोत्रराज पाण्डेले प्राज्ञिक उद्देश्यले 'नेपालको सक्षिप्त इतिहास' लेखे । अम्बिकाप्रसाद उपाध्यायले राजनीतिक र प्राज्ञिक उद्देश्यले 'नेपालको इतिहास' लेखे । उनी राणा शासनको महत्त्व प्रकाशित गर्न राणा शासकद्वारा नै अह्रयाइएका व्यक्ति थिए । सूर्यविक्रम ज्ञवालीले राष्ट्रिय विभूतिहरूको महानता प्रदर्शन गरी राष्ट्रवादी भावना जगाउने उद्देश्यले नेपालका केही शासकहरू पृथ्वीनारायण शाह, द्रव्य शाह, राम शाह, अमरसिंह थापाबारेका विभिन्न पुस्तकहरू लेखे । यसको प्रतिकारमा राणाहरूले आफ्नो पूर्खाको गौरव अभिवृद्धि गराउन टुकराज मिश्रलाई 'रामकृष्ण कुँवर' बारे पुस्तक लेख्न लगाए । सरकारी पत्रिका गोरखापत्रमा उनको प्रशंसासमेत गरिएको थियो । उनलाई धन सम्पत्ति दिएर पुरस्कृत पनि गरिएको विषय डा. तुलसीराम वैद्यलाई धनबज्र बज्राचार्यले बताएको कुरा डा. वैद्यले आफ्नो

---

५०४ के.के. अधिकारी, **ए ब्रिंफ सर्भे अफ नेपाली हिष्ट्रीयोग्राफी**, काठमाडौं : वुकु, ई. १९८०, पृ. २३-२४ ।

५०५ राजेश गौतम, **इतिहास लेखनको इतिहास**, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार, २०५१, पृ. ३६५-६६ ।

रेग्मीबारेको अनुसन्धानमा उल्लेख गर्नु भएको छ ।[५०६] इतिहास लेखकहरूमध्ये अन्य विद्वान्हरूको पनि यहाँ उल्लेख गर्नु आवश्यक छ । नेपालको राजनीतिक क्षेत्रमा सक्रिय, नेपाली र विदेशीहरूलाई नेपालबारे जानकारी गराउने उद्देश्यले केहि लेखकहरूले इतिहासका पुस्तकहरू लेखेका छन् । तीमध्ये बालचन्द्र शर्मा पनि थिए जसले 'नेपालको ऐतिहासिक रूपरेखा' नामक पुस्तक लेखे । उनको उद्देश्य सर्वसाधारण नेपालीसँग नेपाली भाषाका माध्यमबाट नेपालको इतिहासको आधिकारीक सूचना पुऱ्याउनु थियो । अर्का डा. रेग्मी थिए जसले विदेशी र शिक्षित नेपालीलाई नेपालको इतिहासको सूचना पुऱ्याउन अंग्रेजी भाषामा लेखे ।[५०७] नेपालको इतिहासलेखनको क्षेत्रमा ५ दशकसम्म निरन्तरता दिएर डा. रेग्मीले समकालीन इतिहासकारहरू समेतलाई उछिनेका छन् ।

डा. रेग्मीको प्रकाशोन्मुख पुस्तकहरूमध्ये From Nepal War to the Rise of Janga Bahadur (1814-1846) र Art, Architecture of Nepal नामका कृतिहरू लेखेर तयार भएका तर प्रकाशन हुन नसकेका भनिएका छन् ।[५०८] यदि यी पुस्तकहरू प्रकाशन भएका भए नेपालको इतिहासलेखनमा महत्त्वपूर्ण योगदान थपिने कुरामा दुईमत छैन । अर्थशास्त्रका विद्वान् तथा इतिहासका लेखक डा. रेग्मीले अध्ययनको सिलसिलामा भारतमा रहँदा "सरस्वती", "विशाल भारत", "माधुरी" आदि हिन्दी पत्रिकामा आर्थिक लेखहरू प्रकाशित गरेका छन् भने राजनीतिक लेख र कथाहरू पनि यिनले लेखेका छन् । करिब १५ वटा कथा हिन्दी भाषामा लेखेका छन् । तीमध्ये बदला, भूमिदान विशेष राम्रा कथा मानिन्छन् । नेपाली साहित्यको समालोचना, नेपाली भाषा और साहित्य आदि पुस्तकहरू लेखी नेपाली साहित्यका गतिविधिबारे प्रकाश पारेका छन् । यिनले करिब २५/३० वटा कविताहरू लेखेका र "शारदा", "गोरखापत्र", "नेबुला", "भारती" आदि सामयिक नेपाली पत्रपत्रिकामा यिनका कविताहरू प्रकाशित भएका छन् । शारदा पत्रिकामा प्रकाशित डा. रेग्मीको "प्रत्यागमन" शीर्षकको कविता सन्देशमूलक र रोचक छ ।[५०९] "कविता हरायो" शीर्षकको कविता निकै उत्कृष्ट मानिन्छ । खासगरी वी.ए. अध्ययनकालमा यिनले यस्ता कविताहरू लेखेका थिए ।[५१०]

माथि विभिन्न अध्यायहरूमा अध्ययन र उल्लेख गरिएका पुस्तक तथा फुटकर लेखहरू बाहेक पनि डा. रेग्मीका अन्य केही पुस्तक तथा लेखहरू भएको विभिन्न सन्दर्भ सामग्रीहरूबाट बुझ्न सकिन्छ । "द न्यू रिभ्यू" नामक जर्नलमा प्रकाशित "फस्ट एङलो नेप्लिज ट्रेड पेक्ट" (१९४२) "अर्लि नेपाल" (१९५०), "द फस्ट गोरखा- तिब्बत वार एण्ड कर्क पेट्रिक मिशन"

---

[५०६] टि.आर वैद्य, "डा. डि.आर. रेग्मी", **आज् ए हिष्टोरियन् : आन् आसेस् मेण्ट**, काठमाडौँ : नेपाल र एसियाली अनुसन्धान केन्द्र, २०६३, पृ. २५२ ।

[५०७] **ऐजन**, पृ. २५३ ।

[५०८] "वि.सं. २०४४ का वर्ष पुरुष डा. डिल्लीरमण रेग्मी", **अन्तर्राष्ट्रिय मञ्च**, वर्ष ४, अङ्क ३१, २०४४, पृ. ३६५-७० ।

[५०९] **शारदा**, वर्ष १, अङ्क ६, १९९२ श्रावण, पृ. ३ ।

[५१०] **ऐजन** ।

(१९४६), “इङ्गलिस एण्ड भुटनिज रिलेसन्स” (१९४२), यसै गरी स्टडिज इन एसियन हिस्ट्री नामक जर्नलमा प्रकाशित “द नेपाल इरा अफ ए.डी ८७९ एण्ड द इभेन्ट इट कमोमरेट्स (१९६९)” आदि डा. रेग्मीका लेखहरू यसका उदाहरणहरू हुन् ।[५११] डा. रेग्मीका माथि उल्लेखित यी लेखहरू अहिलेसम्म प्राप्त भै नसकेकोले खोजी कार्य जारी छ तथापि यसका सम्बन्धमा अध्ययन गरी अरू केही प्रसङ्गहरू उल्लेख गर्न नसकिए तापनि प्राप्त स्रोत सामग्रीको आधारमा उनको इतिहासलेखनमा भएको योगदानको भने अवश्य मूल्याङ्कन गर्नु पर्दछ । डा. रेग्मीले स्नातक तहको विद्यार्थी कालमा नेपालमै कविता, कथाहरू लेख्ने, स्नातकोत्तर अध्ययनको सिलसिलामा भारतमा रहँदा कथा, साहित्यमा कलम चलाउने र स्नातकोत्तर तहको अध्ययनपछि इतिहाससम्बन्धी विषयमा अध्ययन, चिन्तन र लेखनमा लागेको बुझिन्छ ।

डा. रेग्मीले राणाहरूद्वारा निश्चल र अनभिज्ञ जनताहरू कसरी आफ्नो व्यक्तिगत फाइदाका लागि शोषित पीडित हुन्थे भन्ने बारे विश्वलाई जानकारी गराउन नेपालको राजनीति र इतिहासबारे लेख-रचना र धेरै पुस्तकहरू लेखेका छन् । रेग्मी १९४० को दशकदेखि राजनीतिमा सक्रिय भए भने त्यही पृष्ठभूमिले विस्तारै उनलाई प्राज्ञिक क्षेत्रमा सक्रिय बनायो र क्रमशः उनले नेपालको इतिहासको धेरै पुस्तकहरू लेख्न सफल भए । त्यसकारण डा. रेग्मीको बौद्धिक अनुसन्धानात्मक कार्यको वस्तुपरक अनुसन्धान गर्ने कार्य अत्यन्त जटिल प्रयास हो । तर पनि उनको समग्र योगदानलाई नियालेर हेर्ने प्रयास गरिएको छ । नेपालका वरिष्ठ राजनीतिज्ञ मानिने डा. रेग्मीलाई सधैं स्मरण गर्नुपर्दछ । उनी देशको राजनीतिज्ञभन्दा इतिहासकारको रूपमा सधैं अमर छन् । उनको राजनीतिको योगदानले भन्दा इतिहासलेखनको योगदानले उछिनेको छ । त्यसैले नेपालको इतिहासमा उनको योगदान प्रशंसनीय र बौद्धिक किसिमको छ । जतिबेला नेपालको इतिहास विषयमा उनका बौद्धिक किताबहरू आउन थाले, त्यो अत्यन्तै जटिल र प्रतिकूल समय थियो । प्रतिकूल वातावरण र समयको बाबजुद आएका उनका कृतिहरू झन अनुसन्धानमूलक र उत्तम छन् । ती कृतिहरूले आगामी पुस्ताहरूलाई अध्ययन-अनुसन्धानको लागि राम्रो बाटो खुला गरेका छन् । समग्रमा डा. रेग्मीको नेपालको इतिहासलेखनमा भएको योगदानलाई हरेक पक्ष र दृष्टिकोणबाट अतुलनीय, प्रशंसनीय र समय सान्दर्भिक महत्त्वपूर्ण रूपमा लिन सकिन्छ ।

८.३.६ डा. रेग्मीको इतिहासलेखनमा समीक्षा र मूल्याङ्कन

कुनै पनि व्यक्तिको सामाजिक प्रभावकारिता नै उसको व्यक्तित्वको मुख्य आधार हो । व्यक्तिले देश र समाजलाई के कति योगदान दिएको छ त्यसले नै उसको सामाजिक ओजनको प्रमाणित गर्दछ । डा. रेग्मीको व्यक्तित्व र योगदानलाई सधैंका लागि अविस्मरणीय बनाई राख्ने विभिन्न पक्ष र आधारहरू छन् तीमध्य उनको योगदानको एउटा स्वर्णिम पक्ष भनेको नेपालको

---

[५११] **ऐजन** ।

इतिहासलेखनमा पुऱ्याएको योगदान नै हो भने अर्को पक्ष भनेको राजनीति र सामाजिक क्षेत्र हो । आधारभूत दर्शनको प्रसङ्गमा डा. रेग्मी महात्मा गान्धीले झैं राजनीतिक परिवर्तन र सुधारका लागि अहिंसात्मक आन्दोलनमा विश्वास गर्दथे । नैतिकता विनाको राजनीति नै तानाशाहीको आधार हो[५१२] भन्ने र साध्यलाई भन्दा साधनलाई बढी महत्त्व दिने र राष्ट्रियता, वहुदलिय प्रजातन्त्र खुला अर्थ नीति, स्वच्छ प्रशासन रेग्मीका आस्था तथा विश्वास मानिन्छन् । इतिहासलेखनमा त्यति ठूलो योगदान पुऱ्याएर पनि आफूलाई इतिहासकार हूँ भन्ने घमण्ड नगर्ने रेग्मी राजनीतिलाई धर्म क्षेत्र र मातृभूमिलाई कर्म क्षेत्र ठान्दथे । त्यसैले उनी राजनीतिक व्यक्तिभन्दा एकजना स्वाभिमानी विद्वान् व्यक्ति बढी थिए ।[५१३] तत्कालीन समयमा अमेरिका तथा बेलायतका विभिन्न विश्वविद्यालयहरूले प्राध्यापन सेवामा आमन्त्रण गर्दा पनि मातृभूमिकै सेवामा लागि रहने दृढता लिएर अन्तर्राष्ट्रिय सम्मान र आर्थिक लाभलाई त्यागनसमेत पछि नपरेका रेग्मीलाई जीवनको उत्तरार्द्धतिर आएर राजनीतिमा वितृष्णा भयो भने परिणाममा इतिहासलेखनले प्राथमिकता पायो । डा. रेग्मीका पुस्तकहरू संख्यात्मक र गुणात्मक हिसावले यति धेरै विस्तृत छन् कि एउटा साधारण लेखकले ती कृतिहरू सार्न मात्र लाग्यो भने पनि उसको जीवन भरलाई पुग्दछ जसको स्तरीयतालाई हेर्दा एउटा साधारण अनुसन्धानकर्ताले त्यो गर्न सक्ने सम्भावना नै छैन ।[५१४] प्राचीन तथा मध्यकालीन नेपालको इतिहासबारे लेख्नु कठिन कार्य हो । जहाँ रेग्मीले आफ्नो सीप, कला र प्राज्ञिकताको परिचय दिएका छन् । रेग्मी मध्यकालीन नेपालको इतिहासमा विस्तृत र व्यापक विवरणसहितको अनुसन्धानका लागि ज्यादै सम्मानित र प्रशंसनीय छन् । हालसम्म प्रस्तुत विषयमा कसैले यति गहिरो र व्यापक अध्ययन गरेको वा लेखेको छैन । विस्तृत मूल्याङ्कन र प्राप्त सामग्रीहरूको तुलनात्मक अध्ययन गरी ई.सं. ८७९ देखि १७६९ सम्मको राजनीतिक इतिहास, खस मल्लको, सिम्रोनगढको इतिहास एवं बाईसी चौबीसी राज्यहरूको संक्षिप्त इतिहास, तत्कालिक सामाजिक जीवन, अर्थ व्यवस्था, राजनीति र प्रशासन, कला, भवन निर्माण कला, धार्मिक ग्रन्थ र साहित्य जस्ता विविध विषयमा कलम चलाउनु उनका प्रशंसनीय कार्यको एउटा पक्ष हो । तर पनि रेग्मी मल्लकालीन सभ्यताको अध्ययनमा केन्द्रित भएका छन् । नेपाल मण्डलमा उनको ध्यान केन्द्रित भएको छ । त्यसैले उनलाई काठमाडौँ उपत्यकामा केन्द्रित इतिहास लेखक भनी टिप्पणी पनि गर्ने गरिन्छ । यो उनको निम्ति गरिएको सहि टिप्पणी हो । मध्यकालीन नेपालको इतिहासका उनका पुस्तकका चार भागमा काठमाडौँका नेवार मल्ल राजाहरूमा केन्द्रित छन् । यस्तो टिप्पणी हुँदाहुँदै पनि मध्यकालीन नेपालको इतिहासलेखनमा उनको योगदान अद्वितीय छ । उनले यस

---

५१२ शैलेन्द्रकुमार उपाध्याय, “डा. डिल्लीरमण रेग्मी मेरा राजनैतिक गुरु”, **डा. डिल्लीरमण रेग्मी हिजो र आज**, काठमाडौँ : डा. डिल्लीरमण कल्याणी रेग्मी पुस्तकालय समिति, २०६३, पृ. १४१ ।

५१३ जोशी, **पूर्ववत्, पादटिप्पणी संख्या–७**, पृ. १३४ ।

५१४ के.वि. थापा, “डा. डिल्लीरमण रेग्मी एक वहुआयामिक व्यक्तित्व”, **डा. डिल्लीरमण रेग्मी हिजो र आज**, काठमाडौँ : डा. डिल्लीरमण कल्याणी रेग्मी पुस्तकालय समिति, २०६३, पृ. २३ ।

विषयमा प्राप्त प्रकाशित अप्रकाशित स्रोतहरू देशी र विदेशी विवरणहरू लगायत विभिन्न स्रोतहरूका आधारमा गहिरो प्राज्ञिक अनुसन्धानमूलक कृति प्रस्तुत गरेका छन् । इतिहासलेखनको अतिरिक्त पछिल्ला दुई खण्डहरूमा तत्कालिक साहित्यिक सामग्रीहरू र अभिलेखहरू पनि राखिएका छन् । डा. रेग्मी राजनीतिमा असफल देखिए भने २००७ को क्रान्तिपछि एक दुई पटक मात्र छोटो समयका लागि मन्त्री हुने अवसर पाए । २०१७ को परिवर्तन पछि राजनीतिक रूपमा यिनको भूमिका गौण नै रह्यो । त्यसैले यिनको राजनीतिक असफलताका कारण इतिहासलेखनको योगदानलाई समेत ओझेलमा पार्न खोज्यो । ई. १९६० मा तत्कालीन सोभियत संघको तासकन्द विश्वविद्यालयमा सम्पन्न इतिहास विषयको अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनमा नेपालको तर्फबाट वरिष्ठ इतिहासकारको हैसियतले डा. रेग्मीले भाग लिएका थिए । उनको त्यहाँ भएको सहभागिता र क्रियाकलापले सम्मेलनका आयोजक तथा सहभागी प्रतिनिधिहरू निकै प्रभावित पनि भएका थिए । यसरी उनी अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा इतिहासकारको रूपमा परिचित भए । तर नेपालमा हुने प्राज्ञिक सभा समारोह तथा सम्मेलनहरूमा भाग नलिने स्वभावका डा. रेग्मीले आफूलाई इतिहासकार तथा अर्थशास्त्रीको रूपमा तथा प्राज्ञिक व्यक्तित्वको रूपमा कहिल्यै प्रस्तुत गरेनन् । जसले गर्दा उनलाई तत्कालीन बौद्धिक व्यक्तित्वले चिनेन, बुझेन, सम्मान पनि गरेन भन्न सकिन्छ ।

डा. रेग्मी असफल राजनीतिज्ञ तथा सफल इतिहासकार मानिन्छन् । उनका विभिन्न क्रियाकलाप नै यसका उदाहरण हुन् । डा. रेग्मीले सक्रिय राजनीति त्यागी नेपालको इतिहासलेखन कार्यमा लाग्ने गरेको निर्णय अति उपयुक्त, उचित र प्रशंसनीय छ ।[५१५] अर्कोतर्फ डा. रेग्मीले नेपालको इतिहासका विभिन्नकालीन पुस्तकहरू अंग्रेजीमा लेखे, ती पुस्तकहरू अन्तर्राष्ट्रिय स्तरलाई भयो, विदेशीलाई भयो तर साधारण नेपालीलाई उनका पुस्तकहरू उपयोगी हुन सकेनन् । समकालीन इतिहासकारहरू सूर्यविक्रम ज्ञवाली, बाबुराम आचार्य, ढुण्डीराज भण्डारी, बालचन्द्र शर्मा आदिले नेपाली माध्यममा लेखे, जसलाई साधारण नेपालीले पनि पढ्यो, चिन्यो, थाहा पायो, उनीहरूलाई नेपालको इतिहासकार मानियो अझ भनौं भने बाबुराम आचार्य त झन "इतिहास शिरोमणि" कै पद्वी तथा सम्मान पाए । डा. रेग्मीको लेखन पनि बाबुरामको भन्दा कम थिएन तर यिनका पुस्तकहरू अंग्रेजी भाषामा भएकोले धेरै नेपालीले थाहै पाएनन् त्यो भन्दा बढीले पढ्न सकेनन्, वास्तवमा भन्ने हो भने रेग्मीको पनि पुस्तक छ, लेखेका छन् भन्ने पनि कतिपयलाई थाहा नै भएन, छैन पनि । त्यसैले रेग्मीको इतिहासलेखनमा भएको योगदानको वास्तविक मूल्याङ्कन हुन सकेको छैन । केही समय मन्त्री हुँदा बाहेक डा. रेग्मी सरकार र सत्ताको नजिक कहिल्यै रहेनन् । खासगरी प्रजातन्त्रको स्थापनापछि राजाको नजिक रहेका र सत्ता, सरकारको चाकडी गर्ने, उनीहरू कै निर्देशनमा लेख्नेहरूले मात्र मान, पद्वी तथा सम्मान पाएका देखिन्छन् । डा. रेग्मीको व्यक्तिगत घमण्डी

[५१५] वैद्य, **पूर्ववत्, पाद टिप्पणी संख्या-१५**, पृ. ६९ ।

स्वभाव पनि यसको कारण बन्न गएको हुनसक्छ । यिनी सधैं विपक्षीको भूमिका निर्वाह गर्ने स्वभावका थिए । यही स्वभाव र चरित्रले पनि यिनको विद्वताको कदर तथा मूल्याङ्कन हुन नसकेको हुनसक्छ । हुन त ई. १९६१ अर्थात २०१७/०१८ सालमा लेखिएको **मोर्डन नेपाल** पुस्तकमा तत्कालीन राजा महेन्द्रप्रति समर्पण जनाई राजालाई खुसी बनाउने कोशिस गरे[५१६] तर त्यसले खासै रेग्मीलाई कुनै सकारात्मक लाभ भने भएन बरु यसले रेग्मीप्रतिको बौद्धिक सद्भावलाई कमजोर भने पारेको मान्न सकिन्छ ।

डा. रेग्मीका सम्बन्धमा डा. सुरेन्द्र के.सी. भन्छन्- डा. रेग्मीका प्रकाशित कृतिले नेपालको इतिहासलेखनमा ठूलो महत्त्व राख्दछ । उनको **एन्सियन्ट नेपाल** र **मिडियभल नेपाल**देखि **मोडर्न नेपाल**सम्मका विभिन्न भाग र **अ सेन्चुरी अफ फेमिली अटोक्रेसी इन नेपाल** उत्कृष्ट कृतिहरू हुन् । उनले ती कृतिमार्फत ठूलो साधना गरेका छन् भने उनको कमजोर पक्ष भनेको उनले धेरैजसो स्रोत सामग्री अरूबाटै प्रयोग गरेर आफैले उत्खनन् गरेको स्वांग रचेको आरोप नै हो । तर पनि उनलाई एउटा सफल र साधनाप्रेमी विशिष्ट इतिहासकार मान्न सकिन्छ ।[५१७] संशोधन मण्डलले तत्कालीन अवस्थामा इतिहासलेखनमा लागेकाहरूलाई सावधान गराउन, र लेखनमा सुधार ल्याउन महत्त्वपूर्ण योगदान गऱ्यो । त्यस्तै डा. रेग्मीलाई पनि पटक-पटक सावधान गराएको छ, आरोप पनि लगाएको छ तर संशोधन मण्डलले डा. रेग्मीले जस्तो गरी विभिन्नकालीन पुस्तकहरू लेख्न, प्रकाशन गर्न भने सकेन । त्यसैले आरोप लगाउन, आलोचना गर्न, खण्डन गर्न सजिलो हुन्छ तर त्यसरी सामग्री जुटाएर इतिहासलेखन ज्यादै गाह्रो हुन्छ, जुन काम रेग्मीले गरेका छन् । कतिपय स्रोत सामग्रीलाई अनुवाद गर्न सम्बन्धित विशेषज्ञ खोजेर पनि रेग्मीले व्याख्या विश्लेषण गरेका पाइन्छन् । जसले गर्दा उनको पुस्तकले बेग्लै मूल्य, मान्यता र स्तर कायम गरेको छ । उनका पुस्तकहरू अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा परिचित छन् । त्यसैले रेग्मी अन्तर्राष्ट्रिय विद्वान् पनि कहलिएका मानिन्छन् । कुनै पनि अनुसन्धानकर्ताले नेपालबारे जान्न, बुझ्न, लेख्नु परेमा उनको पुस्तकको सहयोग लिनु अनिवार्य हुन्छ । आजसम्म उनको स्तरका पुस्तकहरू कोही कसैले लेख्न सकेको छैन । अहिलेसम्म नेपालमा ३ वटै कालको इतिहास लेख्ने इतिहासकार उनी मात्रै एक्लै छन् । छिमेकी मुलुक भारत तथा चीनमा पनि यस्ता इतिहासकार कम नै होलान । अर्कोतर्फ यति ठूला-ठूला भोलुम तथा साइजका र धेरै भागसमेतका पुस्तकहरू लेखेका छन् रेग्मीले । उनीसँग तुलना गर्न योग्य इतिहासकार नेपालमा अहिलेसम्म छैनन् । अन्य मुलुकमा पनि यस्ता इतिहासकार भएको सुनिएको बुझिएको छैन । त्यसैले नेपालको इतिहासलेखनमा यिनको योगदान उच्च छ । डा. रेग्मीको

---

[५१६] डि.आर रेग्मी, **मोडर्न नेपाल**, पृष्ठ फवार्ड ।

[५१७] सुरेन्द्र के.सी., इतिहास केन्द्रीय विभाग त्रि.वि., कीर्तिपुरमा सहप्राध्यापक हुनुहुन्छ । उहाँ सँगको मिति २०६२/१०/९ मा भएको प्रत्यक्ष भेटवार्ता बाट ।

उल्लेख गर्न छुटाउन नहुने अर्को पक्ष भनेको त्यसबेलामा पनि अंग्रेजी भाषामा मात्रै इतिहासका पुस्तक लेख्नु हो । उनले यो चानचुने काम गरेका होइनन् । उनको लेखाई तथा प्राज्ञिक पक्ष पनि स्वतन्त्र र निस्पक्ष छन् । स्रोत सामग्रीको सङ्कलन गराएर वा आफै गरेर, सामग्रीहरूको अनुवाद तथा अध्ययन विश्लेषण गरेर, अंग्रेजी भाषामा त्यति ठूला-ठूला भोलुमका नेपालको विभिन्नकालीन पुस्तकहरू लेखेका छन् । नेपाली इतिहासलेखनको इतिहासमा उनको नाम स्वर्ण अक्षरले लेखिनु पर्छ ।

डा. रेग्मीको विशेषता के छ भने उनका समकालीन नेपाली राजनीतिज्ञहरू विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला, सूर्यप्रसाद उपाध्याय, मातृकाप्रसाद कोइराला, टङ्कप्रसाद आचार्य, गणेशमान सिंह, रामहरि शर्मा लगायतको तुलनामा उनको योग्यता र ज्ञानले गर्दा जीवन र कृतिमा प्रभाव परेको पाइन्छ । अरू सबैले केवल नेपालको राजनीतिक गतिविधिमा संलग्न भई आफ्नै किसिमको योगदान थिए । तर डा. रेग्मीले उनीहरूसँग राजनीति र क्रान्ति गर्दागर्दै सोही समयमा **अ सेन्च्युरी अफ फेमिली अटोक्रेसी इन नेपाल**, **द नेपाली डेमोक्रेटिक इस्ट्रगल**, **नेपाल**, **ह्विदर नेपाल**जस्ता पुस्तक र सान्दर्भिक लेखहरू लेखेर नेपाली जनताको दुःखद स्थितिबारे विश्वलाई सुसूचित गर्ने कामसमेत गरे । यी पुस्तक र लेखहरूले साच्चिकै संसारलाई नेपालीको राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक र प्रशासनिक अवस्थाबारे जानकारी दिलाइएको छ । राणाहरूको तानाशाहीमा नेपालीहरूको दयनीय र भयावह स्थितिबारे थाहा पाएर विश्वले नेपाली नेताहरू जो राणा विरोधी राजनीतिमा सक्रिय थिए तिनीहरूप्रति सहयोग र समर्थन गर्ने स्थिति ल्याइदिए । यी माथि उल्लेख गरिएका पुस्तकहरू केही हदसम्म इतिहासको दृष्टिले पनि महत्त्वपूर्ण छन् । जसले नेपालको राजनीतिमा महत्त्वपूर्ण प्रभाव पार्न सफल भए । परिवर्तन ल्याउनमा सहयोग पुऱ्याएका यी कृतिहरू आफैमा महत्त्वपूर्ण इतिहास हुन् । यी सबै रेग्मीका महत्त्वपूर्ण योगदान हुन् । डा. रेग्मीका सम्बन्धमा डा. दिनेशचन्द्र रेग्मी भन्छन्- विद्वान् टुची पेटेकले रेग्मीको बारेमा लेखेका र उद्धरण पनि गरेका छन् । अर्का विद्वान् नोलीले पनि **इस्क्रिप्सनस् अफ एन्सियन्ट नेपाल**मा रेग्मीलाई औंल्याएका छन् । डा. रेग्मीको लेखनशैली भारतीय इतिहासकार आर.सी. मजुम्दारसँग मिल्दोजुल्दो छ । भारतीय इतिहासकारहरूको प्रभाव रेग्मीमा थियो । उनीहरूले भारतीय इतिहासलाई अति वैभवपूर्ण किसिमले व्याख्या गर्थे र अंग्रेजलाई तर्साउँथे । त्यस्तै गरी रेग्मीले पनि राणा विरोधी पुस्तक लेखेका थिए । डा. रेग्मी नेपालको इतिहासलेखनमा अग्रणी व्यक्तित्व हुन् ।[५१८]

डा. रेग्मीले प्राचीनकालदेखि आधुनिक कालसम्मको नेपालको इतिहासमा लेखेका पुस्तकहरूमा उनले प्राचीन र आधुनिक इतिहासको उपलब्ध स्रोतहरूका आधारमा परिमार्जन, समीक्षा, विश्लेषण गरेका छन् जो भविष्यका इतिहासकारहरूलाई महत्त्वपूर्ण

---

[५१८] दिनेशराज रेग्मी, नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्त्व केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि. कीर्तिपुरमा सह-प्राध्यापक हुनुहुन्छ । उहाँसँगको २०६३/७/१३ मा भएको प्रत्यक्ष भेटवार्ताबाट ।

सामग्री हुनेछन् । वर्तमान अवस्थामा उनका लेखहरू असामयिक र गलत लागे पनि उनको कठोर अथक परिश्रमबाट प्राप्त प्राज्ञिक काम प्रशंसनीय छन् र उनी नेपालको अवल इतिहासकार हुन् । डा. रेग्मीले आफ्नो परिपक्वता प्रष्ट गर्दै लेखेका छन् । हामीले राणा परिवारका व्यक्तिगत सदस्यहरूप्रति नराम्रो भावना राख्दैनौं राणा परिवारका कुनै सदस्य जसले लोकतन्त्रमा विश्वास गर्छन् र निरङ्कुशता विरुद्धको सघर्षमा हामीलाई सहयोग गर्छन् ती हाम्रा मित्र हुन् । अर्कोतर्फ उनले संसारले तत्कालीन नेपालबारे थाहा पाउनुपर्छ भन्ने महसुस गरी कठिन परिस्थितिमा पनि उनले नेपालबारे लेख्न सुरु गरे । यस परिवेशमा उनले एउटा महत्त्वपूर्ण कार्य गरेको मानिन्छ । उनको इतिहासलेखन क्रमशः विकास भयो । यो पक्षले उनलाई नेपालको इतिहासलेखनको इतिहासमा प्रशंसनीय योगदान सावित भयो । प्राचीन नेपालको इतिहाससम्बन्धी पुस्तकहरू उनको निरन्तरको कडा परिश्रम र अनुसन्धानका उपलब्धि हुन् । प्राचीन नेपालको संक्षिप्त इतिहासबाट प्रारम्भ गरेर उनले सावधानी पूर्वक क्रमशः लेख्न थाले । यसैका परिणामस्वरूप दुईवटा पुस्तक एकपछि अर्को गर्दै (ई.सं. १९६० र ई.सं. १९६९) मा परिमार्जित, विस्तृत र प्राज्ञिक रूपमा प्रकाशित भए । यी पुस्तकहरूको छुट्टै परिचय र विशेषता छन् । रेग्मीले उपलब्ध सामग्रीको बुद्धिमतापूर्ण र सावधानी पूर्वक प्रयोग र विधि अपनाएका छन् । धेरै प्रसङ्ग र समस्याहरूमा उनले विदेशी विद्वान्हरूलाई समेत हाँक दिएका छन् । सम्राट अशोकको काठमाडौँ उपत्यकाको भ्रमण र भृकुटीको ऐतिहासिकताबारे उनले दिएका प्रसङ्ग तथा हरफहरू ज्यादै उल्लेखनीय छन् । यसैगरी विक्रमादित्य, समुद्रगुप्त, हर्ष बर्धन लगायत अन्य भारतीय शासकहरूको नेपाल माथिको प्रभावबारेका वनावटी दावीहरूलाई समेत उनले झुट्टा सावित गरिदिएका छन् । यो उनको उच्च बौद्धिक पहिचान पनि हो ।

डा. रेग्मीको प्राज्ञिक लेखन एउटा राजनीति कर्मीको रूपमा तिक्ष्ण थियो । अध्ययनको क्रम र पछिल्ला दिनमा भारत बसाइमा उनले विदेशी विद्वान्मा राणाहरूको शासनमा नेपालीहरू शक्ति र सम्पन्तामा रहेको भन्ने धारणा पाए । विदेशीहरूलाई नेपाल भित्र पहुँच थिएन । राणा विरोधी आन्दोलन र लोकतन्त्रका पक्षमा विदेशी समर्थन जुटाउन संसारलाई नेपाली जनताको सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक र सांस्कृतिक दुरावस्थाको ज्ञान गराउनु पर्छ भन्ने उनको मान्यता थियो । यसै उद्देश्यले उनले साना ठूला किताब लेखी संसारलाई नेपालीको दुरावस्थाबारे जानकारी गराए । रेग्मी आफ्नो उद्देश्यमा सफल भए । उनले प्रौढ राजनीति कर्मी, विपक्षी दलको नेता तथा प्रचारकको रूपमा कलम चलाए । राणाहरूको दमनात्मक नीतिबारे प्रकाश पार्न उनी सफल छन् । कस्तो खालको राणाशासन तत्कालिक नेपालमा थियो भन्नेबारे उनले नै पहिलो पटक प्रकाशमा ल्याए । राणा परिवारका सदस्यहरूले नेपाली जनतालाई कसरी शोषण गरेका थिए, राष्ट्रिय ढुकुटी कसरी हडपेका थिए तथा कस्तो तानाशाही शासन चलाएका थिए भन्नेबारे संसारसामु प्रकाश पारे ।

उनको प्रारम्भिक लेखन राजनीतितर्फ उन्मुख थियो जो पछिका अन्वेषकका लागि उपयोगी सिद्ध भएको छ । डा. रेग्मीका सम्बन्धमा डा. खड्गमान श्रेष्ठ भन्छन्- डा. रेग्मीले सुरुमै विदेशीहरूले नेपालको अभिलेखहरू गलत तरिकाले अर्थ लगाएको कुरा देखाएका छन् । उनले अभिलेखहरू सङ्कलन गरी अंग्रेजीमा अनुवाद गराउने कार्य गरे । उनको अभिलेखसम्बन्धी व्याख्या हिन्दु धर्मको पक्षमा भएको र सामाजिक व्यवस्थाका लागि यो उपयुक्त छ भनी औंल्याएका छन् । रेग्मीको उल्लेखनीय पक्ष भनेको- इतिहासका सामग्रीहरू अभिलेख, वंशावली एवं ठ्यासफूको सङ्कलन र अंग्रेजीमा प्रकाशनलाई लिन सकिन्छ । यस कार्यले गर्दा उनी मूर्धन्य इतिहासकारको रूपमा देखापरेका छन् ।[५१९] उनी लोकतन्त्रका लागि भएको संघर्षप्रति पनि ज्यादै सरोकार राख्दथे । उनले आफ्नो राजनीतिक दलको उद्देश्य, योजना र कार्यक्रमबारे विस्तृत दृश्य पुस्तकमार्फत नै प्रस्तुत गरेका छन् । यसबाट राजनीति कर्मी र विद्वान्का रूपमा उनले प्रौढता प्रदर्शन गरेका पाइन्छन् । उनले आफ्नो व्यक्तिगत विचारबारे प्रकाश पारेका छन् र साथै विपक्षी दलको नेताका रूपमा पनि उनले लेखेका र त्यो जिम्मेवारी पूरा गरेका छन् । सही जीवनमा अगाडि बढेर सबैखाले राजनीतिक न्यून चेतना आन्तरिक कलह, राजनीति नेतृत्वका लागि संकृणता, मौकाको फाइदा लिने प्रवृत्ति र अतिवादका खराबीहरू आफै कम भएर जानेछन् भन्ने उनको सुझाव छ । उनी सिद्धान्तवादी मात्र नभई यथार्थवादी पनि थिए । वि.सं. २००७/०८ तिर न्याय सेवाप्रति व्यङ्ग गर्दै प्रधानन्यायधिशले कानमा तेल हालेर बसेका छन् भन्ने पर्चा लेखेवापत तत्कालीन प्रधानन्यायधिश हरिप्रसाद प्रधानको निर्णयले करिब ६ महिना जेल बसेका रेग्मी आफ्नो विवेकले देखेको र तत्कालीन समाजमा हुने गरेका विकृति विसंगतिहरूलाई उजागर गर्न डराउँदैनथे ।[५२०] उनी भ्रष्टाचारमा कहिल्यै संलग्न भएनन् र मन्त्री हुँदासमेत नैतिक रूपमा स्वच्छ र इमान्दार व्यक्ति देखिए । लोकतन्त्र प्राप्तिको लागि राजनीतिक उद्देश्य, कार्यक्रम र कार्यबारेको उनको लेखन ज्यादै प्रशंसनीय छ । एउटा संवेदनशील, समर्पित र इमान्दार नेताको प्रमाणका रूपमा उनका ती भावनाहरू रहेका छन् । नेपाली कांग्रेसले सञ्चालन गरेको सशस्त्र विद्रोहको उनी विरोधी थिए । १९४२ देखि १९५४ सम्मका उनका कृतिहरू प्रायः राजनीतिसम्बन्धी छन् र इतिहासको सामग्रीको रूपमा प्रयोग गर्न सकिन्छ । मानिसहरू उनको विचारसँग सहमत नहुन सक्छन् तर नेपालको इतिहासलेखनमा उनका कृतिहरू र स्रोत सामग्रीको उपयोग भने अवश्य गर्ने नै छन् । प्राप्त सबै सामग्रीहरूका आधारमा प्राचीनकालदेखि पूर्व आधुनिक कालसम्मको नेपालको इतिहासमा डा. रेग्मीको लेखन भावी इतिहासकारका लागि ज्यादै उपयोगी रूपमा रहेको छ । वर्तमान परिप्रेक्षमा

---

[५१९] खड्गमान श्रेष्ठ, नेपाल इतिहास संघका उपाध्यक्ष तथा पुरातत्त्व विभागका पूर्व महानिर्देशक हुनुहुन्छ । उहाँसँगको मिति २०६२/१०/१२ मा भएको प्रत्यक्ष भेटवार्ताबाट ।

[५२०] हरिराम जोशीसँगको २०६३/१२/२९ मा भएको भेटवार्ताबाट ।

उनका धेरै विचार र अभिव्यक्तिहरू पुराना र गलत भएका छन् । तापनि उनको अथक कडा परिश्रमबाट प्राप्त अनुसन्धानात्मक लेखन महत्त्वपूर्ण छ । यो वास्तविकतालाई वेवास्ता गर्नु उपेक्षा गर्नु गलत हुन्छ । अभिलेखहरू र प्राप्त अन्य ऐतिहासिक स्रोतहरूका आधारमा उनले प्राचीनकालदेखि मध्यकाल, पूर्व, आधुनिककाल र तत्कालीन नेपालको इतिहास लेखेका छन् । नेपालको इतिहास र राजनीतिमा उनले धेरै किताबहरू लेखेका छन् । त्यसबेला यति धेरै किताब लेख्नु ठूलो कुरा थियो ।

उनी नेपालको प्रसिद्ध र उच्चस्तरीय इतिहासकारको रूपमा उभिएका छन् । इतिहासका किताबहरूले उनले अमरत्व प्राप्त गरेका छन् । वास्तवमा डा. रेग्मी र नेपालको इतिहासलेखन पर्यायवाची जस्तै बनेका छन् । उनको योगदानले भविष्यमा यस्तै अनुसन्धानात्मक काममा समर्पित हुन भावी पिढीलाई प्रेरित गरेको छ । यिनले अगाडि नै प्रकाशित ऐतिहासिक प्रमाणहरूलाई कुनै पूर्व स्वीकृति र अनुमति नलिई प्रयोग गरेको भनी आलोचित पनि बने । कुनै-कुनै समालोचकका दृष्टिकोणमा यी सत्य कुरा हुन् कि उनीहरूका विभिन्न पत्रपत्रिका र किताबहरूलाई जानकारी विना प्रकाशित छन् । तर डा. रेग्मीको दृष्टिकोणमा उनले ती कुराहरू धेरै अगाडि नै सङ्कलन गरेका हुन् । डा. रेग्मीले आफैले लेखेको र विभिन्न पत्रपत्रिकामा आएको जानकारीबाट यी प्रमाणहरू उनले आफू शिक्षा तथा विदेश मामिला मन्त्री बनेको बेला परराष्ट्र मन्त्रालय र वीर पुस्तकालयबाट जम्मा गरेका थिए र पछि त्यसलाई उपयोग गरेका हुन् । डा. रेग्मीले आफ्नो अन्तिम प्रकाशनमा सम्पूर्ण स्थानीय विद्वान्हरूलाई संझिएर न्याय प्रदर्शन पनि गरेका छन् । उनले आफ्नो वास्तविक प्रकाशनका किताबहरू मध्यकालीन नेपाल भाग ३-४ मा पनि सम्झना गरेका छन् । यसैले इतिहासकारको रूपमा डा. रेग्मी सच्चा राष्ट्रवादी, समर्पित विद्वान्, अथक अध्येता र पछिल्लो पुस्तालाई मार्ग द्रष्टा र आँखा खोल्ने व्यक्तिको रूपमा देखिन्छन् ।

डिल्लीरमण-कल्याणी रेग्मी पुस्तकालयको अनुरोधमा भारतको नयाँ दिल्लीस्थित रूपा एण्ड कम्पनीले डा. रेग्मीले लेखेका पुस्तकहरूलाई पुनर्प्रकाशन गरेको छ । एन्सिएन्ट नेपाल, मिडिएभल नेपाल भोलुम I र II तथा मोडर्न नेपाल भोलुम I र II प्रकाशित भै नमूनाको रूपमा पुस्तकालयमा आइसकेको छ भने अन्य पुस्तकहरू पनि प्रकाशोन्मुख छन् । कम्पनीले प्रत्येक पुस्तकहरूलाई एक, एक हजारको दरले प्रकाशन गर्ने र सोमध्ये पुस्तकालयलाई ५०/५० थान पुस्तक निःशुल्क प्रदान गर्ने कुरासमेत सम्झौता भएको पुस्तकालय स्रोतबाट जानकारी हुन आएको छ ।[५२१] यसपछि डा. रेग्मीका पुस्तकहरूको अपर्याप्तताको खाँचो पूरा हुने आशा गर्न सकिन्छ । पुनर्प्रकाशित पुस्तकहरूको समीक्षा गर्दै प्रा.डा. त्रिरत्न मानन्धरको निष्कर्षमा अनुसन्धान निरन्तर चलिरहने प्रक्रिया हो, नयाँ स्रोत सामग्री पत्ता लाग्दै जान्छन् त्यसको

[५२१] पुस्तकालय प्रमुख पशुपति अधिकारीसँगको २०६४/१/१५ मा भएको भेटवार्ताबाट ।

आधारमा डा. रेग्मीका कृतिहरूलाई पनि पुनरावलोकन गर्नुपर्ने हुन्छ तथापि उनका काम, लेखाई र सामग्रीहरू अझै पनि ताजा र महत्त्वपूर्ण मानिन्छन् भनिएको छ ।[५२२] यसैगरी पुनर्प्रकाशित पुस्तकहरूको समीक्षामा प्रा.डा. प्रेमरमण उप्रेतीको निष्कर्षमा नेपालमा प्रागैतिहासिक कालदेखि आधुनिक कालसम्मको सिलसिलेबार इतिहास लेख्ने विशेष प्रतिभाशाली विद्वानको रूपमा डा. रेग्मीको उच्च मूल्याङ्कन गरिएको छ ।[५२३]

नेपालमा इतिहासलेखनको विकास र परम्परालाई भारतीय लेखकहरूको प्रभाव र पद्धतिको अनुसरण गरिएको मानिन्छ । नेपालको इतिहासलेखनमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएका बाबुराम आचार्य, अम्बिकाप्रसाद तथा नयराज पन्तजस्ता लेखकहरूले आधुनिक अनुसन्धान पद्धतिअनुसार स्रोत सामग्रीको प्रयोग गरी इतिहास लेखेका छैनन् । केही लेखकहरूले राजनैतिक विचारबाट अभिप्रेरित भएर इतिहास लेखेका छन् । डा. रेग्मीका कृतिहरू राजनैतिक पृष्ठभूमिका पुस्तकहरू बाहेक अन्य पुस्तकहरू स्वतन्त्र र सम्बन्धित विषयवस्तुमा मात्रै केन्द्रित छन् । भारतमैं बसी अध्ययन गरेका र लेखन अभ्यास गरिसकेका डा. रेग्मीले आधुनिक अनुसन्धान पद्धतिको प्रयोग गरी नेपालको विभिन्नकालीन इतिहास लेखेका छन् । उनले स्रोत सामग्री र प्रमाणहरूलाई जुटाएर छुट्टै कृति पनि दिएका छन् भने विदेशी लेखकहरूले लेखेका विवादास्पद प्रसङ्गहरूलाई स्पष्ट रूपमा औंल्याई प्रमाणकै आधारमा खण्डन पनि गरिदिएका छन् । तबसम्म यस किसिमको अनुसन्धानपरम्परा आएको थिएन । त्यसैले अन्य लेखकहरू भन्दा डा. रेग्मीको लेखन ढाँचा पृथक र स्पष्ट देखिन्छ । त्यसैले उनलाई नेपालको इतिहास लेखकहरूमा अग्रणीहरूमध्ये एकका स्थानमा राख्न सकिन्छ ।

निष्कर्षमा नेपालको इतिहास अंग्रेजी भाषामा लेख्ने पहिलो इतिहासकार डा. रेग्मी नै हुन् । उनका १९४८/५० मा आएका पुस्तकहरू राजनीतिक प्रोपोगण्डाको रूपमा आएका भए पनि १९६० पछिका कृतिहरू अनुसन्धानमूलक र नयाँ स्रोत सामग्रीका साथ आएका हुनाले स्तरीय छन् । डा. रेग्मीलाई नेपाली विद्वान्हरूमा प्राथमिक सामग्री प्रयोग गरेर यथार्थ इतिहास लेख्ने पहिलो व्यक्तिको रूपमा मूल्याङ्कन गरेका छन् । वैज्ञानिक पद्धतिबाट इतिहास लेख्ने परम्पराको सुरुआत गर्ने डा. रेग्मीका सामान्य कमिकमजोरीहरूले उनको योगदानमा ओझेल पार्दैन । नेपालबारे लेख्ने विदेशी विद्वान्हरूले पनि उनकै पुस्तकको प्रयोग गरेर लेखेका पाइन्छन् किनभने नेपालको वास्तविक स्थितिको जानकारी राख्ने जो कोहीले पनि उनका पुस्तकहरू पढ्नु अनिवार्य हुन्छ । लुसियानो पेटेक, टुचीजस्ता विदेशी विद्वान्हरू पनि उनी कहाँ आउँथे, सल्लाह लिने बुझ्ने गर्दथे । त्यसैले डा. रेग्मीले अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता पाएका थिए । लेखनको हिसावले सम्भवतः रेग्मीजस्ता लेखक

---

[५२२] **द काठमाण्डू पोष्ट**, अप्रिल २९, २००७, पेज नं. ५ ।

[५२३] **द हिमालय टाइम्स**, मे ६, २००७, पेज नं ७ ।

इतिहासकार विश्वमै कमै होलान् किनभने उनले प्राचीन, मध्यकालीन, आधुनिक र तत्कालीन नेपालको इतिहासलाई अंग्रेजी भाषामा लेखे र पुस्तकको संख्या र भोलुम पनि ठूलो रहेकोले यसरी मूल्याङ्कन गरिएको हो । उनका पुस्तकहरूको बेग्लै मूल्य छ, मान्यता छ, लेखाईमा जुन स्तर छ, मेहनत छ, त्यो अरूमा छैन । विदेशी विद्वान् इतिहासकारहरूले उनलाई नेपालका Toynbee को संज्ञा दिएबाट उनको अध्ययन लेखाईमा जुन गहिराई र स्तर छ त्यसको उच्च मूल्याङ्कन भएको मान्नु पर्दछ ।

डा. रेग्मीको योगदानका बारेमा विभिन्न २१ जना विद्वान्हरूको अभिव्यक्ति, २० जना पेशागत इतिहासकारहरू, ७ जना लेखन र चिन्तनका इतिहासकारहरू र ३ जना विदेशी इतिहासकारहरूको प्रत्यक्ष विचारलाई यस अध्यायमा प्रस्तुत गरिएको छ । यसैगरी पत्रपत्रिका, लेख-रचनाहरू मार्फत विभिन्न लेखक विद्वान् पत्रकारहरूको विचार र अभिव्यक्तिहरू समावेश छन् । डा. रेग्मी आफैले विभिन्न पत्रपत्रिका मार्फत दिएका अन्तर्वार्ता र विचारहरू राखिएका छन् । समकालीन इतिहासकार र डा. रेग्मीबीच इतिहासलेखनमा देखिएका अन्तरहरू तथा डा. रेग्मीका कृतिहरूको सवल र दुर्वल पक्षहरू औंल्याउँदै उनको इतिहासलेखनमा भएको योगदान र लेखनको सामग्र मूल्याङ्कन गरिएको छ । यसमा डा. रेग्मीलाई विभिन्न पक्षबाट उनको योगदानको अध्ययन र मूल्याङ्कन गर्ने प्रयास गरिएको छ । उनका कृति र योगदानले नेपालको इतिहासलेखनमा के-कस्ता प्रभाव पार्न सके ? नेपालको इतिहासलेखनमा डा. रेग्मीको स्थान कहाँ र कुन अवस्थामा छ ? यस अध्यायमा ती सबै पक्ष र दृष्टिकोणबाट डा. रेग्मीको समग्र मूल्याङ्कन गर्ने प्रयास गरिएको छ । हुन त डा. रेग्मीको योगदानको मूल्याङ्कन गर्नु सहज कुरा होइन । नेपालको अस्तित्व आरम्भदेखि वर्तमानकालसम्मको अध्ययन र जानकारी राख्ने डा. रेग्मीको योगदानलाई उनका कृतिहरूको आधारमा मूल्याङ्कन गर्नुपर्छ । नेपाललाई विश्वमा चिनाउने डा. रेग्मीको लेखनकला अत्यन्तै उत्कृष्ट थियो । उनले नेपालको इतिहासलाई अंग्रेजी भाषामा लेखी प्रकाशन गर्ने जुन हिम्मत लिए त्यसको सबैले प्रशंसा गरेका छन् । उनका बारेमा विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूले पनि आ-आफ्ना टिप्पणी र प्रतिक्रियाहरू दिएका छन् । उनले प्रजातन्त्रका बारेमा दिएका अभिव्यक्ति तथा उद्धारहरू महत्त्वपूर्ण मानिन्छन् ।

नवौँ - अध्याय

उपसंहार

नेपालको इतिहासलेखनमा डा. रेग्मीको महत्त्वपूर्ण योगदान छ । रेग्मी एक सामान्य परिवारमा जन्मेका व्यक्ति भए पनि उनको सम्बन्ध सम्भ्रान्त परिवारसँग कायम थियो । उनले चाहेको भए त्यतिबेला उच्चतहको सरकारी ओहदा सहजै प्राप्त गर्न सक्दथे । बाल्यकालदेखि नै अत्यन्त चलाख, मेहेनती र हठी स्वभावका रेग्मी अध्ययनको सिलसिलामा भारतमा रहँदादेखि नै तत्कालीन नेपाल र भारतको राजनैतिक अवस्थाबाट प्रभावित थिए । जुन पृष्ठभूमिले भविष्यमा उनलाई कुशल राजनीतिक पहरेदारको रूपमा स्थापित गरायो । राजनैतिक चेतना र शिक्षाले उनलाई अध्ययन-अनुसन्धान र लेखन कार्यमा अभिरुची बढ्न गयो । विद्यार्थीकालदेखि नै अध्ययन र लेखनकार्य सुरु गरेका रेग्मीले कालान्तरसम्म निरन्तरता दिँदै आए । महत्त्वपूर्ण मन्त्रालयहरूको जिम्मेवारी सम्हाल्ने अवसर पाएका रेग्मी विलासी जीवन बिताउनेतर्फ नलागी सधैंभरि देश र जनताको चिन्तन तथा अध्ययन लेखनमा लागे । डा. रेग्मीलाई वरिष्ठ राजनीतिज्ञको रूपमा चिन्ने र उनको राजनैतिक क्षेत्रको योगदानलाई बुझ्ने धेरै छन् भने इतिहासकारको रूपमा चिन्ने र बुझ्ने कम छन् । किनभने उनको राजनैतिक क्रियाकलापका बारेमा विभिन्न पुस्तक, लेख सामग्रीहरूमा प्रशस्तै पाइन्छन् । तर उनले नेपालको इतिहासलेखनमा गरेको योगदानको विस्तृत अध्ययन-अनुसन्धान आजसम्म भएको छैन । त्यसैले उनलाई इतिहासकारको रूपमा वर्णन गरिएका सामग्री पाइँदैनन् । त्यसकारण पनि यो अध्ययनको आवश्यकता र विशेष मूल्य मान्यता छ । खासगरी २००७ को क्रान्ति अगाडिसम्म प्रकाशित डा. रेग्मीका कृतिहरूले तत्कालीन देश, काल र परिस्थितिको आङ्कलनसँगै नेपालको भावी गोरेटो अवलम्बनसमेत गरेका छन् । त्यसैले ती सबै राजनैतिक पृष्ठभूमिका सामग्री मानिन्छन् । जुन कृतिहरूको माथि विभिन्न प्रसङ्गमा चर्चा गरी सकिएको छ ।

यिनै महत्त्वपूर्ण लेखाईकै सिलसिलाबाट अभिप्रेरित भएर रेग्मीले प्राचीन, मध्यकालीन, आधुनिक तथा तत्कालीन इतिहास विषयका विभिन्न पुस्तकहरू लेख्न सफल भए । डा. रेग्मीले आफ्ना कृतिहरूमा प्राथमिक र द्वितीय दुवै स्रोतहरूको प्रयोग गरेका छन् । नेपालको इतिहासका विभिन्न पक्षमा अध्ययन-अनुसन्धान गर्नका लागि पनि उनका कृतिहरूले बाटो खोलिदिएको प्रष्ट हुन्छ । विभिन्न अप्ठ्याराहरूको बाबजुद सबै समस्याहरूलाई सहज रूपमा निकास दिंदै नेपालको इतिहासका विभिन्न पुस्तकहरू पस्केर डा. रेग्मी एउटा सफल वरिष्ठ इतिहकासकारका रूपमा स्थापित हुनपुगेका छन् । यिनै

यथार्थताको आधारमा डा. रेग्मीको राजनैतिक पक्षभन्दा इतिहासलेखन पक्ष ओझेलमा परेको महसुस गरेर नै यस किसिमको अध्ययन-अनुसन्धान कार्य गर्न लागिएको हो ।

डा. रेग्मी वरिष्ठ राजनीतिज्ञ, अर्थशास्त्रका विद्वान् र इतिहासका लेखक हुन् । त्यसैले यिनमा त्रिपक्षीय व्यक्तित्व समाहित छ । राजनीतिमा व्यावहारिकता र कुलशताको महत्त्व रहन्छ भने इतिहासलेखन कार्यमूलक हुन्छ । जसलाई ज्ञान, चिन्तन र वातावरण चाहिन्छ । यो सबै तारतम्य मिलाएर रेग्मी अगाडि बढेका देखिन्छन् । त्यसैले उनी नेपालको इतिहास लेखकहरूमा सर्वोच्चस्थानमा रहेका छन् । उनको व्यक्तित्व बहुआयामिक तथा वहुपक्षीय थियो । उनको प्रख्याती नेपालमा मात्र नभई विश्वव्यापी रहेको छ । उनले आफ्नो जीवनभर शान्ति, राष्ट्रभक्ति, प्रजातन्त्र, जनकल्याण तथा दानवीरको रूपमा व्यतित गरेर एक अग्रणी नेपालीको भूमिका निर्वाह गरेका थिए । विद्यार्थीकालदेखि नै उनी तीक्ष्ण मस्तिष्कका थिए । उनको पढाई राम्रो थियो । आफ्ना बाबु जिल्लाको वडाहाकिम भई बाहिर रहेको अवस्थामा डा. रेग्मी आफ्नी दिदीको घर माहिलागुरुज्यू हेमराज पाण्डेकहाँ बसी पढेका थिए । त्यहाँको बसाई र सम्पर्कले गर्दा नै उनलाई राणापरिवारको आन्तरिक अवस्थाबारे जान्ने बुझ्ने अवसर मिल्यो भने पढाईलाई पनि अगाडि बढाउँदै लैजाने वातावरण बन्यो । मद्रास विश्वविद्यालयबाट एम.लिट. पूरा गर्ने रेग्मीले पटना विश्वविद्यालयबाट विद्यावारिधि (पिएच.डी.) पुरा गरेका थिए । त्यसैगरी डा. रेग्मीले सर्वोच्च डिग्री महाविद्यावारिधि डी.लिट्. को पढाई पनि पूरा गरेर उक्त उपाधि लिने पहिलो नेपाली बने ।[५२४] उनका बाबु राणाकालीन विश्वासपात्र वडाहाकिम भएका र डा. रेग्मीले आफ्नो राजनीतिको आरम्भ राणाशासनको विरोधबाटै गरेका हुँदा विरोधीको नेतृत्व लिनका निम्ति शासकवर्गले नै अह्राएको त होइन भन्ने शंका गर्न सकिने ठाउँ थियो तर पछि उनका क्रियाकलापले स्वतः शंका निवारण हुन गयो । राणाहरूको आन्तरिक स्थिति बुझेका र भारतीय राजनीतिक नेताको सम्पर्कबाट भारतमा अंग्रेजशासनको विरोधमा लाग्न थालेका थिए । पछि उनी नेपालका राणाहरूको विरोधीका रूपमा देखापरे ।[५२५] अगाडि राणा विरोधी र पछि नेपाली कांग्रेस विरोधी भएकाले उनको राजनैतिक छविमा विरोधाभासको स्थिति देखियो । तर पछि उनका क्रियाकलापले त्यो शंका पनि स्वतः निवारण भयो । डा. रेग्मीले काशी हिन्दू विश्वविद्यालयमा केही समय प्राध्यापक कार्य गरेका थिए । जसका कारण उनका केही कृतिहरूमा प्रो. डिल्लीरमण भनी लेखिएको पाइन्छ ।[५२६]

भारतछोडो आन्दोलनमा भारतीय समाजवादी नेताहरूको सम्पर्कमा लागि जेलमा

---

५२४ कुमार नेपाल, "डा. डिल्लीरमण रेग्मी", **डिल्लीरमण रेग्मी स्मृति ग्रन्थ**, काठमाडौं : डिल्लीरमण ट्रस्ट, ई. २०६०, पृ. २३-२५ ।

५२५ रामहरि जोशी, "डिल्लीरमण रेग्मी एक सम्झना", **डा. डिल्लीरमण रेग्मी हिजो र आज**, काठमाडौं : डिल्लीरमण-कल्याणी रेग्मी पुस्तकालय विकास समिति, २०६३, पृ. १३२-३४ ।

५२६ डिल्लीरमण रेग्मी, **नेपाली भाषा और उसका साहित्य**, वाराणसी : नेपाली राष्ट्रिय कांग्रेस, ई. १९४७ ।

परेका र त्यसले आफ्नो लेखाईलाई प्रभाव पारेको प्रसङ्ग उनले आफ्नो कृतिमा उल्लेख छन् ।[५२७] वि.सं. २००३ सालमा नेपाली राष्ट्रिय कांग्रेस नामक दलको स्थापना भयो । टंकप्रसाद आचार्यलाई सभापति र विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालालाई कार्यकारी सभापति बनाइएको थियो । टंकप्रसाद आचार्य त्यतिबेला नेपालको जेलमा थिए । विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला पनि जेलमा परेपछि पार्टीको साधारण सभाबाट डा. रेग्मीलाई कार्यवाहक अध्यक्ष बनाइयो । तर वी.पी. कोइराला जेल मुक्त भएपछि आफ्नो अध्यक्ष पद दावी गर्दा डा. रेग्मीले पद छाड्न मानेनन् फलस्वरूप दुवैमा तनाव सुरु भयो । यसरी नेपाली कांग्रेससँग आफू असन्तुष्ट रहेको प्रसङ्ग पनि डा. रेग्मीले आफ्नो कृतिमा उल्लेख गरेका छन् । वि.सं. २००९ सालमा उनी विदेश, शिक्षा, स्वास्थ्य र स्थानीय विकास मन्त्री बन्न गए । उनी शिक्षा मन्त्री भएको अवसरमा शिक्षा आयोगको गठन पहिलो पटक भएको थियो । उनले नेपालको शिक्षालाई उत्कृष्ट, प्रभावशाली, आधारभूत र व्यवसायिक शिक्षा दिने योजना ल्याएका थिए । उनकै कार्यकालमा सर्दार रुद्रराज पाण्डेको सभापतित्वमा गठित शिक्षा सुधार आयोगले २०१२ सालमा त्यसको प्रतिवेदन सरकारलाई प्रस्तुत गरेको थियो ।[५२८] त्यस विषयमा डा. रेग्मीले नेपालको शिक्षा सुधारका लागि ठूलो योगदान गरेको मानिन्छ । सोहीअनुसार शिक्षक तालिम तथा कलेज अफ एजुकेशनजस्ता संस्थाहरू स्थापना गरिए । शिक्षक तालिम दिने परम्पराको आरम्भ पनि त्यहीबाट सुरु भएको पाइन्छ ।[५२९] नेपालमा शिक्षाको गुणस्तर बढाउनेतर्फ भन्दा शिक्षा मन्त्रालय पञ्चायती व्यवस्थालाई टिकाउनेतर्फ उन्मुख भयो । परिणामस्वरुप शिक्षा क्षेत्रमा बनेका आयोग प्रतिवेदनहरू त्यसै खेर गए । डा. रेग्मीले प्रस्ताव गरेको शिक्षा योजना तथा अवधारणा लागू भएन ।[५३०] उनले गृह प्रशासनमा पनि धेरै सुधारहरू गरेका थिए । गृहमन्त्री भएका बेला कर्मचारीको पहिचानस्वरूप आफ्नो पद दर्शाउने पदक, चिन्ह वा पदको निशान लगाउने प्रचलनलाई खारेज गरिएको थियो । राजकोषको दुरूपयोग गर्न नहुने अवधारणा उनको थियो ।

डा. रेग्मी "सेवा नै धर्म हो र धर्म नै सेवा हो" भन्ने मान्यता राख्ने व्यक्ति थिए । देवता र ईश्वरको पूजा, स्वर्ग भन्ने कुरामा उनी विश्वास गर्दैनथे । श्राद्ध गर्नु आवश्यक छैन तर श्रद्धा भने अवश्य गर्नुपर्दछ भन्ने उनको निचोड थियो । समर्पण भावलाई नै उनी श्रद्धा बुझ्दथे ।[५३१] त्यसैले उनको मृत्युपछि काजक्रिया गरिएन भने उनको अस्तुलाई पुस्तकालय

---

[५२७] डि.आर. रेग्मी, **अ सेन्चुरी अफ फेमिली अटोक्र्यासी इन नेपाल**, बनारस : एन.एन.सी., ई. १९५०, पृ. १८७-१८९ ।

[५२८] त्रैलोक्यनाथ उप्रेती, "डा. डिल्लीरमण रेग्मी छोटो संस्मरण", **डा. डिल्लीरमण रेग्मी स्मृति ग्रन्थ**, काठमाडौँ : डा. डिल्लीरमण रेग्मी ट्रस्ट, २०६०, पृ. ९६-९८ ।

[५२९] **ऐजन**, पृ. ९९-१०२ ।

[५३०] **ऐजन**, पृ. ९७- ९९ ।

[५३१] कुमार नेपाल, "श्रद्धेय महामानव डा. डिल्लीरमण रेग्मी सुमधुर सम्झना", **डा. डिल्लीरमण रेग्मी स्मृति ग्रन्थ**, काठमाडौँ : डा. डिल्लीरमण रेग्मी ट्रष्ट, २०६०, पृ. २७ ।

कम्पाउण्डमा स्तुप निर्माण गरी त्यसभित्र राखिएको छ । डा. रेग्मीलाई परम्परामा विश्वास थिएन । आफ्नो पतिको स्वर्ग हुँदा पत्नीले चुरा फोर्नु नपर्ने र सेतो पहिरन लगाउन नपर्ने भन्ने सोचाई थियो । त्यो कुरा उनका परिवारले पनि पालना गरे । जुन सोचाईले वर्तमान परिवेशमा प्राथमिकता र चर्चा पनि पाएको छ । आफ्नो घरलाई “डिल्लीरमण रेग्मी सदन” नामकरण गरी पछि “डिल्लीरमण कल्याणी रेग्मी” पुस्तकालयको रूपमा सरकारलाई हस्तान्तरण गरिदिए । डा. रेग्मी नेपालका विभिन्न स्थानमा गई इतिहासका सामग्री सङ्कलन गरेका थिए । कपिलवस्तु, लुम्बिनी, रामग्राम, देवदह, सुर्खेत, नेपालगञ्ज, गोरखपुर, कुशीनगर, पिप्रहवाजस्ता ठाउँमा भ्रमण गरी धेरै स्रोत सामग्री ल्याएर सोही आधारमा उनले इतिहास लेखेका थिए । यसरी ऐतिहासिक स्थलगत अध्ययन भ्रमण गरेर सामग्री जुटाई उनले सत्यतथ्य इतिहासलेखनको सुरुआत गरेका थिए ।

डा. रेग्मीका बारेमा लेखिएका विभिन्न सामग्रीहरूमध्ये प्रा.डा. तुलसीराम वैद्यद्वारा लेखिएको **डि.आर. रेग्मी एज ए हिस्टोरीयन एन एस्सिमेन्ट** नामक पुस्तक डा. रेग्मीका बारेमा लेखिएको पहिलो अनुसन्धानमूलक कृति हो । उक्त अनुसन्धानमा डा. रेग्मीका सबै कृतिहरू समेटिएका छैनन् भने सकरात्मक रूपमा एक पक्षीय ढंगले प्रशंसामात्र गरिएको छ । डा. रेग्मीका कमजोरी पक्षहरूलाई केलाउने प्रयास गरिएको छैन । अर्थशास्त्रका विद्वान् भएर पनि किन र कसरी इतिहासलेखन तर्फ उन्मुख भए ? उनलाई इतिहासलेखनमा प्रेरणा कहाँबाट कसरी आयो तथा उनका पुस्तकहरूमा भए देखिएका कमिकमजोरीहरूलाई कोट्याउने प्रयास भएको पाइँदैन । कृतिहरूको आधारमा मात्र डा. रेग्मीलाई इतिहासकार सावित गर्न खोजिएको छ । कृति बाहेक रेग्मीको योगदान र मूल्याङ्कन गर्ने अन्य आधारहरू खोजिएको छैन भने डा. रेग्मीका सबै कृतिहरूको पनि अध्ययन गरिएको छैन । अन्य प्राज्ञिक आधारको खोजी नगरिएकोले उक्त पुस्तक कृति समीक्षाजस्तो देखिन्छ । जबकी रेग्मीका १९ वटा पुस्तक र ८ वटा फुटकर लेखहरू प्राप्त भइसकेका छन् । यसबाट लेखकले सहजरूपमा प्राप्त सामग्रीको मात्र अध्ययन गरी अन्य सामग्रीहरू खोज्नेतर्फ नलागेको आभास हुन्छ । उनका कृतिहरूमा भए देखिएका कमिकमजोरीहरूलाई प्रत्येक अध्यायमा नै सामान्य रूपमा कोट्याइएको र अध्ययन-विश्लेषण सकारात्मक रूपमा गरिएको छ । डा. रेग्मीलाई सफल इतिहासकारको रूपमा लिइएको छ । झट्ट भन्नुपर्दा उक्त पुस्तकलाई डा. रेग्मीको बारेमा सबै पक्ष नसमेटिएको, छोटो, हतारमा लेखि प्रशंसामात्र गरिएको अनुसन्धान रिर्पोटको रूपमा लिन सकिन्छ ।

डा. रेग्मीद्वारा लिखित सन् १९४२ मा प्रकाशित **सोर्स फरअ हिस्ट्री अफ नेपाल**सम्बन्धी लेख भारतको विहार उडिसा रिसर्च सोसाइटीबाट प्रकाशित पहिलो कृति

थियो । जसबाट रेग्मीले इतिहाससम्बन्धी लेख-रचना कृतिहरू अंग्रेजीमा लेख्न सुरु गरे । यसै प्रयासबाट अभिप्रेरित भई भविष्यमा अझ धेरै कृतिहरू लेख्न सफल भए । विभिन्न अभिलेख र वंशावलीहरूको वर्णनको आधारमा लेखिएको यो लेखले नेपालको ई. ८८० देखि १६८० सम्म जम्मा ८०० वर्षको अवधिलाई समेटेको छ । यसैगरी ई. १९४८ मा सोही सोसाइटीबाट प्रकाशित **द एन्टीक्वीटी अफ द नेवार्स अफ काठमाण्डू**सम्बन्धी लेख काठमाडौँ उपत्यकामा रहेका नेवार समुदायको बारेमा पुराना स्रोत सामग्रीहरूको विवेचनासहित लेखिएको हो । जसले नेवारहरूको मौलिक जातीय पहिचान, नेवारहरूको उद्‌भव थलो र उनीहरूको सामाजिक, सांस्कृतिक तथा धार्मिक पक्षको विवेचनासहित चित्रण गर्ने प्रयास गरेका छन् । त्यसका अतिरिक्त डा. रेग्मीले विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय पत्रपत्रिकाहरूमा लेखहरू प्रकाशन गरी तत्कालीन समयमा उठेका विवादलाई ऐतिहासिक तथ्यका आधारमा निराकरण गर्ने प्रयास गरेको पाइन्छ । यसबाट उनको विद्वता कति गम्भिर र उच्च रहेछ भन्ने पनि स्पष्ट हुन्छ । **नेपाल्स फोरेन पोलिसी इन रिलेसन टु इण्डिया एण्ड चाइना** शीर्षकको लेखमा डा. रेग्मीले प्राचीनकालदेखि ई. १९६० सम्ममा नेपालको परराष्ट्रनीतिको विषयलाई सङ्क्षेपमा व्याख्या गरेका छन् । यसबाहेक माथि उल्लेख र वर्णन गरिसकिएका रेग्मीका फुटकर लेखहरू **रत्नपार्कनिर हालै पाइएको धारा, तिर्थ इन कालिदाश रघुवंश, टेक्स सिष्टम इन एन्सिएन्ट नेपाल, चांगुपिलर, इटालियन विद्वान टुची** आदिको बारेमा लेखिएको फुटकर लेखहरू महत्त्वपूर्ण र ऐतिहासिक मानिन्छन् ।

विद्यार्थीकालमै कथा, कविता र साहित्यका विषयमा समेत धेरै लेख-रचनाहरू लेखेर आफ्नो लेखनकलालाई स्तरीय बनाइसकेका डा. रेग्मीको सन् १९४७ मा प्रकाशित हिन्दी भाषामा लेखिएका २ वटा पुस्तकहरू प्राप्त भएका छन् । त्यसमध्ये **आजके नेपालकी ऐतिहासिक पीठिका** नामक पुस्तकमा नेपालको ऐतिहासिक पृष्ठभूमिबाट सुरुभई नेपाल-अंग्रेज युद्ध १८१४-१६ र जंगबहादुर राणाको उदयपछि अन्य प्रधानमन्त्रीहरूको प्रसङ्गसहित मोहनशमशेर राणासम्मको सामान्य र सतहगत वर्णन गरिएको पाइन्छ ।[५३२] यसैगरी **नेपाली भाषा और उसका साहित्य** नामक अर्को पुस्तकमा नेपाली भाषा र साहित्यको इतिहासलाई उजागर गरिएको छ । जसमा नेपाली भाषाको परिचय, नेपाली भाषाको उद्भव र विकास, नेपालमा बोलिने अन्य बोलीहरू, भाषाको विस्तार तथा साहित्यको परिचय र भानुभक्त, साहित्यको विकास, नवोत्थान, प्रगतिशील साहित्यसहित नेपाली भाषा र साहित्यको इतिहास प्रस्तुत गरिएको छ ।[५३३] प्रस्तुत पुस्तकले २ वटा सूचना दिन सफल भएको मानिन्छ । एउटा डा. रेग्मीले इतिहासमा मात्र नभई भाषा र साहित्यमा पनि रुची लिएका, लेखेका र अर्को हालसम्म उनका अंग्रेजीमा मात्र पुस्तकहरू प्राप्त भएकोमा उनले हिन्दीमा पनि पुस्तक,

---

[५३२] डि.आर. रेग्मी, **आजके नेपालकी ऐतिहासिक पीठिका,** बनारस : नेपाली राष्ट्रिय कांग्रेस, ई. १९४७ ।

[५३३] डि.आर रेग्मी, **नेपाली भाषा और उसका साहित्य**, बनारस : नेपाली राष्ट्रिय कांग्रेस, ई. १९४७ ।

लेख-रचनाहरू लेखेका छन् भन्ने प्रमाण प्राप्त भएको छ । यस बाहेक **गैर नेपाली सेनामे गोरखे र नेपाली जनआन्दोलनका उद्देश्य** नामका २ वटा हिन्दीमा लेखिएका पुस्तकहरू र **नेपाली साहित्यको समालोचना** नामको नेपालीमा लेखिएका पुस्तक छन् । तर ती पुस्तक हालसम्म प्राप्त छैनन् ।

यसैगरी डा. रेग्मीको सन् १९४८ मा प्रकाशित अर्को **नेपाली डेमोक्रेटिक स्ट्रगल**सम्बन्धी पुस्तकमा सुरुदेखि अन्त्यसम्म निरंकुश राणाशासनको क्रियाकलाप, राणाशासन विरुद्ध गरिएका राजनैतिक अभ्यास, नेपाली राष्ट्रिय कांग्रेसको जिम्मेवारी र भावी कार्यक्रमका बारेमा व्यापक रूपमा चर्चा गरिएको छ । जसमा राणाहरूको मनोवृत्ति, तत्कालीन सामाजिक परिवेश, नेपाली जनताको अवस्था र विश्वमानचित्रमा नेपालको तुलनासमेतको बारेमा व्याख्या विवरण दिइएको छ । **ए सेन्चुरी अफ फेमिलि अटोक्रेसी इन नेपाल** नामक पुस्तक डा. रेग्मीको महत्त्वपूर्ण र राजनैतिक पृष्ठभूमि बोकेको त्यतिबेला निकै चर्चा पाएको कृति हो । जुन नेपाली वीर योद्धाहरूका नाममा समर्पण गर्दै राणाहरूको अत्याचारका विरुद्ध लेखिएको इतिहासको पुस्तक हो ।[५३४] **ह्विदर नेपाल** नामक कृतिमा नेपालको राजनीतिक अन्योलता र दिशावोधबारे वर्णन गरिएको छ । ई. १९५० पछि नेपालको राजनीतिमा भारतको कांग्रेस र समाजवादी दलका नेताहरूको ठाडै हस्तक्षेप हुन थालेको विरोधमा संकेत स्वरुप डा. रेग्मीले ई. १९५२ मा प्रस्तुत पुस्तक अंग्रेजीमा लेखेका थिए ।[५३५] ई. १९४८ मा प्रकाशित **नेपाल** नामक पुस्तक विभिन्न स्रोतहरूको आधारमा लेखिएको नेपालसम्बन्धी व्याख्या विश्लेषणात्मक कृति मानिन्छ । जसमा नेपालको प्राचीनकालदेखि तत्कालीन अवस्थासम्मको नेपालको विभिन्न पक्षको आफूले देखे जानेका र अनुभवको आधारमा व्यक्तिगत अभिव्यक्तिलाई समेत समाहित गरेर प्रस्तुत गरिएको छ । नेपालको सम्बन्धमा विभिन्न जानकारीमूलक सामग्री रहेको सो पुस्तकले तत्कालीन परिवेशमा नेपालबारे जान्न, बुझ्न चाहने हरेकलाई सहयोग दिन सफल देखिन्छ । अझ भन्ने हो भने अंग्रेजीभाषामा सो पुस्तक लेखिएबाट विदेशीहरूलाई नेपालबारे जान्न बुझ्न अरू फाइदा दिन सकेको कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

एन्सिएन्ट एण्ड मिडिएभल नेपाल रेग्मीको अंग्रेजीमा लेखिएको ई. १९५२ मा प्रकाशित इतिहाससम्बन्धी विशुद्ध पहिलो पुस्तक हो । यसमा प्राचीन नेपाल र मध्यकालीन नेपालसम्बन्धी आधारभूत जानकारी दिइएको छ ।[५३६] ई. १९६० मा प्रकाशित **एन्सिएन्ट नेपाल** नामक पुस्तकमा नेपालको प्राचीन इतिहासको वर्णन विभिन्न स्रोतमा प्राप्त जानकारीहरूका आधारमा उजागर गरिएको छ । यसैगरी ई. १९६९ मा प्रकाशित अर्को

---

[५३४] डि.आर. रेग्मी, **ए सेन्चुरी अफ फेमिलि अटोक्रेसी इन नेपाल**, काठमाडौं : नेपाली राष्ट्रिय कांग्रेस, ई. १९५० ।

[५३५] जोशी, **पूर्ववत्, पादटिप्पणी संख्या-२**, पृ. १३३ ।

[५३६] डि.आर. रेग्मी, **एन्सिएन्ट एण्ड मिडिएभल नेपाल**, काठमाडौं : नेपाली राष्ट्रिय कांग्रेस, ई. १९५२ ।

पुस्तक **एन्सिएन्ट नेपाल**मा प्राचीन नेपालको इतिहासमा डा. रेग्मीले क्रमिक रूपमा तत्कालीन राजनीति, आर्थिक, सामाजिक जीवन, चाडपर्व, जातजाति, संस्कृति तथा राज्य विस्तारको राम्रो वर्णन सप्रमाण गरेका छन् । उनले तत्कालीन परराष्ट्र नीति तथा आन्तरिक गृहनीतिको बारेमा पनि स्पष्ट लेखेका छन् ।[५३७] त्यसका साथै ब्राम्हि, गुप्तलिपि र लिच्छविलिपिलाई अंग्रेजीमा उल्था, अनुवाद र त्यसको सप्रसङ्ग व्याख्या गरिदिएका हुनाले स्वदेशी र विदेशी पाठकलाई अझ बढी सहयोग पुगेको छ । उनले प्रकाशित स्रोतहरूकै आधारमा ती अभिलेख र पुस्तकहरू प्रकाशित गरे । लेख्ने क्रममा अन्तिममा आफ्नो निष्कर्ष तथा रायलाई पनि विवेचनात्मक किसिमले प्रस्तुत गर्न सफल भएका छन् । **इन्क्रिप्सनस् अफ एन्सिएन्ट नेपाल** I, II & III मा विभिन्न स्रोतबाट सङ्कलन गरिएका प्राचीन नेपालका ऐतिहासिक स्रोतहरूको सम्पादन र प्रस्तुत अभिलेखसम्बन्धी सामग्रीहरूलाई अनुवादसहित प्रस्तुत गरिएको छ । यसबाट प्राचीन नेपालको इतिहासका कठिन पक्षलाई अध्ययन गर्न सहज भएको छ ।[५३८] पूर्वी किराँत र सेन राज्यको इतिहास, सिक्किम भूटानको प्रसङ्ग भने स्पष्ट हुन सकेको छैन । **मिडियभल नेपाल (भाग १)** मध्यकालीन नेपालसम्बन्धी महत्त्वपूर्ण अनुसन्धानमूलक कृति हो भने **मिडियभल नेपाल (भाग २)** मा उपत्यका भित्रका तीनवटा मल्ल राज्यहरूको विस्तृत वर्णन गरिएको छ । डा. रेग्मीलाई **मिडिएभल नेपाल** विषयको पुस्तक लेख्दा मुद्रासम्बन्धी विवरण पण्डित केशरीराज पाण्डेले उपलब्ध गराएका थिए । यो प्रसङ्ग उनले उक्त पुस्तकमा उल्लेख गरेका छन् ।[५३९] **मिडियभल नेपाल (भोलुम III–IV)** मा नेपालको मध्यकालीन इतिहासका सांस्कृतिक तथा विभिन्न पक्षका महत्त्वपूर्ण सामग्रीहरू रहेका छन् ।

निकै महेनत र परिश्रम साथ लेखिएको **मोडर्न नेपाल** (१९६१) नामक पुस्तकलाई पछि थप सामग्रीहरू प्राप्त भइसकेपछि संशोधन र परिमार्जित रूपमा प्रकाशित गरिएको छ । यो उनको इतिहास लेखनको महत्त्वपूर्ण पक्ष हो । **मोडर्न नेपाल (भोलुम I र II)** मा अघिल्लो पुस्तकलाई संशोधन र परिमार्जनसहित अठारौं शताब्दीको नेपालको वर्णन तथा मूलतः नेपालको एकीकरण विस्तार तथा विभिन्न युद्धका साथै आधुनिक नेपालको विविध पक्ष रहेका छन् । उनले प्राचीन, मध्यकालीन र आधुनिक नेपालको इतिहासलाई लेख्ने क्रममा साहित्यिक स्रोतको पनि पर्याप्त उपयोग गरेका छन् । नेपाल एकीकरण र गीर्वाणयुद्ध वीरविक्रम शाहसम्मको इतिहासलाई यथार्थ चित्रण र प्रकाशन गर्न सफल छन् । नेपालमा राणाको उदयपूर्व राजाहरू कति कमजोर, विलाशी र अयोग्य थिए भन्ने चित्रण पनि उनले गरेका छन् । नेपाललाई फँसाउने अंग्रेजी दाउलाई भीमसेन थापाजस्ता भारदारले कसरी

---

[५३७] डि.आर. रेग्मी, **एन्सिएन्ट नेपाल**, कलकत्ता : फर्मा के.एल. मुर्खोपाध्याय, ई. १९६९ ।

[५३८] डि.आर. रेग्मी, **इन्क्रिप्सनस् अफ एन्सिएन्ट नेपाल**, न्यू दिल्ली : अभिनव प्रकाशन, ई. १९८३ ।

[५३९] केशरीराज पाण्डेसँग २०६३/१२/२४ मा भएको अन्तर्वार्ताबाट ।

बचाए र अन्त्यमा नेपाललाई युद्धमा होमिन किन बाध्य बनाइयो भन्ने प्रसङ्गलाई आकर्षक रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् ।[५४०] डा. रेग्मीले नेपालका जातजातिलाई सन्तुलनमा लैजानुपर्ने र शासन, अर्थतन्त्र, संस्कृति, राष्ट्र निर्माण कार्यमा संलग्न गराउनु पर्ने निर्देशन आफ्नो कृतिमार्फत दिएका छन् । अहिले चलेको समावेशी अवधारणालाई रेग्मीले पहिले नै उठाएका थिए । उनले कुनै वर्गको प्रशंसा र कुनै जातिको निन्दा गरेका छैनन् । बरु नेपालको एकीकरणमा सबैले आफ्नो क्षमताअनुसार योगदान गरेको मान्दछन् । त्यही विशाल दृष्टिका कारण उनी अविस्मरणीय, सफल लेखक तथा इतिहासकार बन्न सकेका हुन् । इतिहास हरायो भने जाति हराउँछ, देश हराउँछ, संस्कृति लोप हुन्छ । त्यसैले राष्ट्रको उत्थान गर्न चाहनेले आफ्नो इतिहास पहिलो सर्त बुझ्नुपर्छ । इतिहासलाई प्रमाणसहित सत्यतथ्य लेख्नुपर्छ भन्ने सन्देश डा. रेग्मीले दिएका छन् ।

डा. रेग्मीका केही कमजोर पक्षहरू पनि छन् । उनले आफ्ना कृतिहरू प्रमाणका आधारमा लेखेको भनिए तापनि कतिपय ठाउँमा काल्पनिक प्रसङ्गहरू जोडिएको छ । उनको लेखनशैली आकर्षकभन्दा पनि स्पष्ट र खरो प्रकृतिको पाइन्छ । डा. रेग्मीले नेपाललाई ई. १९४७ मा स्वतन्त्र भएको भन्ने लेखाईलाई सानोतिनो भूल मान्न सकिन्न । तर त्यो उनको आसय थिएन । सुगौली सन्धीको प्रावधानको आधारमा उनले त्यसो भनेका हुनसक्छन् । विदेशी लेखकहरूलाई बढी प्रशंसा र अनुमोदन गर्ने, शासक परस्त इतिहास लेख्ने, आफ्नो अध्ययन लेखनलाई बढी मात्रामा काठमाडौंमा केन्द्रित राख्ने आदि उनका कमजोर पक्ष हुन् । यसैगरी उनका सुरु-सुरुका कृतिहरू राजनैतिक पृष्ठभूमिबाट अभिप्रेरित छन् भने अर्थशास्त्री भएर पनि उनका कृतिहरूमा आर्थिक विश्लेषणको अभाव पाइन्छ । अर्कोतिर अध्ययन अवलोकनको क्रममा उनले नरुचाएका व्यक्तिका बारेमा गाली गलौजको भाषा इतिहासलेखनमा प्रयोग गरेका छन् । राणसम्बन्धी पुस्तकमा यस्ता संकेतहरू पाइएका छन् । उनले नेपालको साहित्यिक र लिखित स्रोतहरूको प्रयोग गरेको देखिए तापनि नेपालको अन्य प्रागैऐतिहासिक स्रोतहरू, आर्य सनातनी हिन्दू संस्कृत भाषाका ग्रन्थहरूलाई कुनै महत्त्व नदिई प्रयोग गर्न नसकेको पक्ष पूर्वाग्रही देखिन्छ तर पनि जुन अप्ठ्यारोलाई चिर्दै अगाडि बढे, त्यो प्रशंसनीय कार्य मानिन्छ । सन् १९४०/५० का तत्कालीन नेपाल विषयसँग सम्बन्धित कृतिहरूले विश्वभरका पाठकहरूलाई नेपालको वास्तविक स्थितिका बारेमा र त्यसबारेका धेरै लेखहरू प्रकाशित गरेकाले उनको राजनैतिक आस्थाका प्रतिप्रश्न उठाउन मिल्दैन । उनको लेखनले तत्कालीन नेपालको राजनीति, अर्थनीति, कुटनीति, सामाजिक पछौटेपनको यथार्थ चित्रण सबैका लागि रुचिको विषय बनेको छ । त्यसैले नेपालको तत्कालीन अवस्थाको यथार्थ जानकारी विदेशीलाई गराउने श्रेय उनैलाई जान्छ ।

---

[५४०] डि.आर रेग्मी, **मोडर्न नेपाल (भोलुम I र II)**, कलकत्ता : फर्मा के.एल. मुर्खोपाध्याय, ई. १९७५ ।

डा. रेग्मीले आफ्ना भूल र कमजोरीलाई यदाकदा सच्याउँदै पनि लगेका छन् । उनले नयाँ प्रकाशन गर्दा पुराना पुस्तकमा भएका दोषपूर्ण र अनिर्णित वस्तुहरूलाई सुधार गरेर प्रकाशन गरेका छन् । प्राचीन र मध्यकालीन नेपालको इतिहासलाई पछि सामग्री प्राप्त भएपछि संशोधन गर्दै मोटा आकारमा प्रकाशन गर्दै लगेका छन् । उनले प्राचीन, मध्यकालीन र आधुनिक युगको काल विभाजन गर्दा कुनै वैज्ञानिकतरिका र पद्धति अवलम्बन गरेको पाइँदैन । त्यस्तै मल्लकालीन इतिहासको काल विभाजन पनि कुनै वैज्ञानिक आधारमा विभाजित गरिएको पाइन्न । तथापि अध्ययन-अनुसन्धान गर्न भने त्यसरी विभाजन गरी लेखिएको पुस्तकबाट धेरै सहयोग पुगेको छ । डा. रेग्मीले केशर पुस्तकालय, वीर पुस्तकालय, पुरातत्त्व विभाग, जैशीकोठा (परराष्ट्र मन्त्रालय), आदि विभिन्न ठाउँमा विदेशीहरूले हेरेका सामग्रीलाई पनि प्रयोग गरेका छन् । उनको अर्को विशेषता नेपालको इतिहास लेख्ने विदेशी लेखकहरूलाई दिएको चुनौति र हाँक पनि हो । उनीहरूले नेपालप्रति हेपाहा र पूर्वाग्रही रूपमा लेखेका विभिन्न प्रसङ्गहरूलाई प्रमाणित स्रोत सामग्रीको आधारमा उनले चुनौति दिन सकेका छन् । अहिलेसम्म कोही कसैले त्यसरी विदेशी लेखकहरूलाई चुनौति दिन सकेका छैनन् ।

यो अनुसन्धानले डा. रेग्मीका बारेमा अध्ययन गर्न चाहने अनुसन्धानकर्ता तथा भावी सन्तति र पुस्ताका लागि पनि बाटो खुला गरिदिएको र वातावरण बनाइदिएको छ । इतिहासलेखन नियमित प्रक्रिया हो, यो चलिरहन्छ । डा. रेग्मीलाई इतिहासविद्को रूपमा अध्ययन गर्ने काम पनि एउटा अनन्त चलिरहने प्रक्रिया हो किनभने जुन परिस्थितिमा स्रोत सामग्रीहरूको सङ्कलन र अध्ययन गरी यस किसिमका पुस्तकहरू डा. रेग्मीले लेखे, यो आफैमा जटिल र महत्त्वपूर्ण प्रयास हो । तथापि उनका कृतिहरूमा भएका कमिकमजोरी र छुटेका विषयवस्तुहरूलाई यथासक्य केलाउने प्रयास गरिएको छ ।

डा. रेग्मी स्वाभिमानी, अभिमानी, बौद्धिक व्यक्तित्व मानिन्छन् । उनको राजनैतिक क्रियाकलाप र योगदानभन्दा इतिहासलेखनले उनको व्यक्तित्वलाई अझ उच्च बनाएको मानिन्छ । कृतिको माध्यमबाट विश्वलाई नेपालको परिचय दिलाउने पहिलो व्यक्ति डा. रेग्मी नै हुन् किनभने नेपालको इतिहासका विभिन्नकालीन इतिहास अंग्रेजी र हिन्दी भाषामा लेखि विश्व समुदायलाई नेपालबारे यर्थात जानकारी दिलाउन उनी सफल भएका छन् । अभिलेख, वंशावली र आधिकारिक स्रोत सामग्रीको आधारमा लेखिएका उनका कृतिहरू अनुसन्धानमूलक र प्रामाणित मानिन्छन् । प्रत्येक नववर्षको प्रवेशमा अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चले आफ्ना पाठकहरूले पठाएको सावधिक मूल्याङ्कनको आधारमा विभिन्न क्षेत्रमा विशेष योगदान दिने सर्वाधिक चर्चित महिला तथा पुरुषहरूलाई वर्षपुरुष तथा वर्षमहिला घोषित गर्ने परम्पराअनुसार डा. रेग्मीलाई २०४४ सालको वर्षपुरुष घोषणा गरी उनको जीवनी र

योगदानबारे चर्चा गरिएको छ ।[५४१]

नेपालको इतिहासलेखनको इतिहासमा डा. रेग्मीको नाम शीर्षस्थानमा पर्दछ । विदेशी लेखकहरूले नेपाललाई पूर्वाग्रही सोचाई राखेर प्रस्तुत गरेका विषयवस्तुलाई डा. रेग्मीले थप अध्ययन गरी प्रामाणित सामग्रीको आधारमा परिवर्तित रूपमा नयाँ सोचाईलाई नेपालीहरू समक्ष प्रस्तुत गरिदिएका छन् । उपलब्ध शिलालेख, अभिलेख, ठ्यासफू तथा वंशावलीजस्ता स्वदेशी र विदेशी स्रोतहरूलाई उनले आफ्ना कृतिहरूमा सकेसम्म प्रयोग गरेका छन् । त्यसका साथै उनले तिब्बती, चिनियाँ, भारतीय, बेलायती स्रोत सामग्रीहरू अध्ययन गरी नेपालको इतिहासलाई प्रष्ट पार्ने कार्य गरेका छन् । उनले इतिहासलाई वंशावली र शासकवर्गको वर्णनलाई मात्र मान्यता नदिई मानव विकास, सभ्यता र ज्ञानको भण्डारसमेतलाई इतिहासको परिभाषा मानेका छन् । यसैगरी उनले इतिहासलाई विगतकालको समय मानेर एउटा पृथक र असान्दर्भिक विषय मान्न नसकिने तर्क पनि व्यक्त गरेका छन् । भूतकालकै प्रभावले वर्तमानको परिस्थिति सिर्जना भएको र भविष्यमा पनि वर्तमानको प्रभाव पर्ने हुनाले इतिहासलाई नितान्त विगतको विजयी शासकहरूको कथामात्र मान्न सकिन्न भन्ने उनको तर्क छ । राष्ट्र विकासका लागि भूत, भविष्य, वर्तमानलाई यथार्थ चित्रण गर्न सक्नु पर्दछ । इतिहासबाट ज्ञान उपलब्ध हुन्छ र त्यसबाट मानव ज्ञानको दायरा फराकिलो हुन्छ । भावी पिढीका लागि वर्तमानको क्रियाकलापले निकै मद्दत गर्ने हुँदा इतिहासको अध्ययन अनिवार्य छ । उनको यस किसिमको साहसिक कार्यले नेपाल र विदेशी विद्वानहरूलाई ठूलो मद्दत पुऱ्याएको छ । विदेशी विद्वान्हरू विशेषगरी भारतीय अनुसन्धान परिषद्का पूर्वनिर्देशक तथा भारतका वरिष्ठ इतिहासकार टि.आर. सरिन, पटना विश्वविद्यालयका इतिहास विभागका अवकास प्राप्त प्रोफेसर तथा नेपालको बौद्ध धर्मसम्बन्धी अध्ययनका लेखक प्रा.डा. राजेन्द्रराम, पटना विश्वविद्यालयमा इतिहास विभागका प्रमुख तथा डा. रेग्मीका डि.लिट शोधपत्रका सल्लाहकार प्रोफेसर आर.एस. शर्मा, नेपालको इतिहासका यूरोपियन लेखक टुची, नेपालको मध्यकालीन इतिहासका लेखक लुसियानो पेटेक, नेपालको इतिहाससम्बन्धी पुस्तकका भारतीय लेखकहरू रमाकान्त, भोला चटर्जी, के.पी. बर्मा आदिले डा. रेग्मीको योगदानको विभिन्न प्रसङ्गमा प्रशंसा गरेका छन् ।[५४२] विशेषगरी राणाहरूको शोषण र अत्याचारको कथात्मकशैलीले इतिहासको रूपमा प्रस्तुत गर्ने डा. रेग्मीको लेखनसीप प्रशंसनीय छ ।

डा. रेग्मीले आफ्नो पुस्तकको एक अनुच्छेदमा "प्रजातान्त्रिक विचार धाराको राणा परिवारकै व्यक्ति भए पनि आन्दोलनमा आउन स्वागत छ र त्यस्ता व्यक्ति प्रजातन्त्रवादीका

---

[५४१] **अन्तर्राष्ट्रिय मञ्च** (मासिक), वर्ष ४, अंक ३१, वि.सं. २०४५ वैशाख/जेष्ठ, पृ. ३६३-३६९ ।

[५४२] टि.आर वैद्य, **डि.आर रेग्मी एज अ हिस्टोरीयन : एन एसिस्मेन्ट**, काठमाडौं : सिनास, त्रि.वि., २०६३, पृ. २४९-२५५ ।

मित्र हुन सक्छन्" भन्ने उद्‌गार गरिदिएबाट प्रजातन्त्र उदारवाद र सबैको अस्तित्वरक्षा यसैबाट हुन सक्छ भन्ने कुराको जानकारी दिन डा. रेग्मी सक्षम देखिन्छन् ।[५४३] राणाहरू शक्तिमा भएकाले विरोधीलाई मार्न र वदलालिन सक्ने हुनाले उनीहरूको विरोध गर्न मानिसहरू डराउँथे । उनीहरूलाई हांक दिनु भनेको सानोतिनो कुरा थिएन । त्यस्तो पक्षलाई बुद्धिमानीपूर्वक उनले अंग्रेजीमा लेखी प्रकाशन गरेर रणा विरोधी गतिविधिमा उर्जा थपे ।

डा. रेग्मीले पटक-पटक गरी ई. १९४२ देखि १९८३ सम्म करिब ५ दशकमा छ हजारभन्दा बढी पृष्ठका कृतिहरू लगातार लेखे । फुटकर लेखबाट लेखन सुरु गरेका रेग्मीले क्रमशः विदेशी प्रकाशकहरूलाई प्रभाव पार्नसमेत सफल भएका थिए । सुरुमा उनले आफ्नो लेखनकार्य काठमाडौँ उपत्यकाबाट सुरु गरेर खस मल्लको इतिहास लेखेको देखिन्छ । उनले केबल नेपालमा प्राप्त स्रोतहरूको मात्र अध्ययन नगरी बाहिरी स्रोतको पनि गम्भीर अध्ययन गरेका छन् । फलस्वरूप नेपालको प्राचीनकालबाट आधुनिककाल हुँदै तत्कालीन नेपालसम्मको इतिहास अविच्छिन्न रूपमा प्रस्तुत गर्न समर्थ भएका छन् । नेपालको इतिहासमा कलम चलाउने इतिहास शिरोमणि बाबुराम आचार्य, सूर्यविक्रम ज्ञवाली, नयराज पन्त, धनबज्र बज्राचार्य तथा अन्य इतिहासकारहरूको तुलनामा डा. रेग्मीका कृतिहरू राजनीतिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, कुटनीतिक, सामाजिक आदि विविध पक्षलाई समेत समेट्न सफल छन् ।

आफूपछिका इतिहासलेखकहरूलाई पनि उनले प्रशस्त मार्ग निर्देशनसमेत गरेका छन् । अहिले आएर उनको पालाका भन्दा धेरै नयाँ स्रोत सामग्रीहरू प्राप्त भएका छन् तर ती सामग्रीहरूलाई उनको लेखन स्थगन पछि संशोधन कार्य अधुरै रहेको छ । केही कमीकमजोरीलाई पनि सच्याउनै पर्ने अवस्था छ । उनको परिपक्व, स्तरीय, शालिन तथा परिष्कृत लेखाईले अनुसन्धानकर्तालाई अत्यन्तै लाभ पुऱ्याएको छ । यसरी द्वैधशासन, मल्लकर, दासप्रथा तथा भृकुटीको सम्बन्धमा अन्य लेखकहरूको भन्दा छुट्टै नयाँ सूचना प्रवाह गरेका छन् जुन प्रसङ्गलाई उनको कृति र योगदानमा उल्लेख गर्न छुटाउन नहुने प्रशंसनीय विषय मान्न सकिन्छ ।

डा. रेग्मी नेपाल विश्वशान्ति समितिका संस्थापक अध्यक्ष, एफ्रो एसियाली सोलिडारिटीको संयोजक, अन्तर्राष्ट्रिय शान्ति समझदारी प्रवर्द्धन समिति, गान्धी अन्तर्राष्ट्रिय शान्ति केन्द्र, गौतम बुद्ध प्रतिष्ठानका संस्थापक अध्यक्ष, नेपाल एफ्रो जनएकता समितिका अध्यक्ष, डिल्लीरमण ट्रस्ट तथा अन्य विभिन्न संस्थाहरूका पनि संस्थापक अध्यक्ष रहेका थिए

---

[५४३] डि.आर. रेग्मी, **द नेपाली डेमोक्रेटिक स्ट्रगल**, बनारस : एन.एन.सी., ई. १९४८, पृ. ३५-३९ ।

।[५४४] डा. रेग्मीलाई एक अद्वितीय विद्वान्, प्रजातन्त्रका अथक योद्धा, राष्ट्रवादमा समर्पित, स्वार्थरहित क्रियाशील व्यक्तित्व, शान्तिप्रिय, देशको माटोको माया भएका र अन्तर मनबाटै राष्ट्रिय चिन्तन भएको व्यक्तिका रूपमा लिन सकिन्छ । यसकै आधारमा उनको योगदानको कदर स्वरूप विभिन्न संघ-संस्थाहरूबाट उनको मानसम्मान तथा कदर पत्रहरू पनि दिइएका छन् ।[५४५] त्यति भएर पनि उनी केही अभिमानी, पारिवारिक दम्भ भएका, राजनीतिक धूर्त, इतिहासका सामग्रीहरू अरूबाट लिएर आफ्नो योगदानको दावी गर्ने, आफू मात्र विद्वान् तथा अरू नेपालीले जानेकै छैनन् भन्ने सोचाई भएका हठी स्वभावका व्यक्ति थिए ।

विषयगत र कृतिगत आधारका साथै भाषागत आधारमा पनि डा. रेग्मीले अन्य इतिहासकारहरूलाई उछिनेका छन् । उनका कृतिहरू अंग्रेजी, हिन्दी र नेपालीमा लेखिएका छन् । विषयगत आधारमा डा. रेग्मीले नेपालको विभिन्नकालीन प्राचीनदेखि तत्कालीन इतिहास भित्र आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक तथा राजनैतिक आदि पक्षलाई समेट्न सफल देखिन्छन् । नेपाली भाषा र साहित्यको इतिहासलाई गहिरो अध्ययनका साथ प्रस्तुत गरेका छन् । यस किसिमको उच्च विद्वता र कुशलतालाई अन्य इतिहासकारहरूले देखाउन सकेका छैनन् । अंग्रेजी भाषामा लेखिएका इतिहासका पुस्तक तथा लेखहरू, हिन्दीमा लेखिएका भाषा, साहित्य र तत्कालीन परिवेशसँग सम्बन्धित सामग्रीहरू, नेपाली साहित्यको समालोचना नामक नेपालीमा लेखिएको पुस्तक तथा शारदा पत्रिकामा प्रकाशित **प्रत्यागमन** नामक कविता आदि उनको बहुआयामिक विद्वताको परिचय हो ।

अन्त्यमा ई. १९४०-५० को दशक डा. रेग्मीका लागि इतिहासकार बन्ने बलियो जग र इतिहास लेखनको मार्ग दर्शनको दशक बन्यो भने १९६०/७०/८० ले उनलाई वरिष्ठ इतिहासकारको रूपमा उभ्यायो । इतिहास लेखनको सुरुआत १९४०-५० को दशकबाट भयो जसले लेखन कार्यमा प्रेरणा दियो । सुरुका कृतिहरूको आवश्यकता, लोकप्रियता र विशेषताहरूले गर्दा नै उनलाई इतिहासलेखनमा अझ बढी प्रेरणा, जोशजांगर र जागरुकता बढायो । जसले गर्दा क्रमशः एकपछि अर्को गर्दै नेपालको विभिन्नकालीन इतिहासका पुस्तकहरू लेख्न र पुनर्मुद्रण गर्न सफल र समर्थ रहे । समय र परिस्थितिअनुरूप उनका कृतिहरू पनि सोहीअनुसार परिस्कृत र अनुसन्धानमूलक बन्दै गएको पाइन्छ । डा. रेग्मीको शैक्षिक योग्यता, शिक्षा तथा राजनैतिक क्रियाकलाप सम्पूर्ण पुस्तकहरूको अध्ययन, उनले लेखन सुरु गर्दाको परिस्थिति र वातावरण, उनको पारिवारिक पृष्ठभूमि, इतिहास बाहेक पनि अन्य विधामा पाइएको उनको रुची र दखल आदि उनको

---

[५४४] मीना ओझा, "ऐतिहासिक व्यक्तित्व डा. डिल्लीरमण रेग्मी", **डा. डिल्लीरमण रेग्मी स्मृति ग्रन्थ**, काठमाडौं : डा. डिल्लीरमण रेग्मी ट्रस्ट, २०६०, पृ. १६९-१७१ ।

[५४५] डिल्लीरमण रेग्मी कल्याणी रेग्मी पुस्तकालयबाट प्राप्त रेकर्डअनुसार ।

योगदानको अध्ययन र समग्र मूल्याङ्कनको आधारमा नेपाल सरकारले डा. रेग्मीलाई मरणोपरान्त भए पनि सम्मान गर्नुपर्दछ।

प्रस्तुत अनुसन्धानका उपलब्धीहरू

- डा. रेग्मीको सम्बन्धमा हालसम्म भएका अध्ययन र सामग्रीहरूको विस्तृत समीक्षा गरिएको छ।
- डा. रेग्मीको जीवनी र व्यक्तित्वको परिचय गराइएको छ।
- नेपालमा इतिहास लेखन र डा. रेग्मीको इतिहास लेखन प्रवेशलाई उजागर गरिएको छ।
- डा. रेग्मीका उपलब्ध सबै कृतिहरूको अध्ययन र समीक्षा गरिएको छ।
- डा. रेग्मीका सम्बन्धमा विभिन्न इतिहासकारहरूको दृष्टिकोणलाई प्रत्यक्ष रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ।
- नेपालको इतिहासलेखनमा डा. रेग्मीको योगदान र सोही आधारमा उनको समग्र मूल्याङ्कन गरिएको छ।
- डा. रेग्मीका सम्बन्धमा थप अध्ययन-अनुसन्धान कार्य गर्न मार्ग खोलेको छ।

भावी अनुसन्धाताका लागि केही सुझाव

प्रस्तुत अध्ययन-अनुसन्धानबाट डा. रेग्मी बहुआयामिक व्यक्तित्वका धनि हुन् भन्नु अत्युक्ति नहोला। त्यसैले नेपालको विभिन्न पक्षमा डा. रेग्मीको योगदान रहेको छ। प्रस्तुत अनुसन्धानमा नेपालको इतिहासलेखनमा डा. रेग्मीको योगदान र उनको मूल्याङ्कनको मात्र अध्ययन गरिएको छ। प्रस्तुत अनुसन्धानबाट डा. रेग्मीका सम्बन्धमा थप अध्ययन-अनुसन्धान गर्न सकिने सम्भावनाहरू देखिएका छन्। भावी अनुसन्धानकर्ताका लागि नेपालको राजनैतिक आन्दोलनमा डा. रेग्मीको योगदान, नेपालको सामाजिक जागरणमा डा. रेग्मीको भूमिका, डा. रेग्मीद्वारा लिखित हालसम्म अप्राप्त कृतिहरूको खोजी र अध्ययन, डा. रेग्मीको प्रवास (भारत) बसाई र त्यहाँको विभिन्न क्रियाकलापमा भएको संलग्नता र डा. रेग्मीको बहुआयामिक व्यक्तित्वका सम्बन्धमा समग्र मूल्याङ्कनसहित अध्ययन-अनुसन्धान गर्न सकिन्छ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू (Selected Bibliography)

अप्रकाशित स्रोत

(क) अन्तर्वार्ता

क्र.सं.	नामावली	ठेगाना	अन्तर्वार्ता मिति
१.	हरेराम जोशी	मानभवन, ललितपुर	२०६२/०५/०९
२.	भुवनलाल प्रधान	बबरमहल, काठमाडौँ	२०६२/०६/१३
३.	डा. सुरेन्द्र के.सी.	इतिहास केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर	२०६२/१०/०९
४.	खड्गमान श्रेष्ठ	नेपाल इतिहास सङ्घ, कीर्तिपुर	२०६२/१०/१२
५.	प्रा.डा. कृष्णकान्त अधिकारी	इतिहास केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर	२०६२/१०/०३
६.	प्रा.डा. प्रेमरमण उप्रेती	इतिहास केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर	२०६३/०५/२९
७.	प्रा.डा. त्रिरत्न मानन्धर	इतिहास केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर	२०६३/०६/०१
८.	प्रा.डा. माधवराज पाण्डे	मानभवन, ललितपुर	२०६३/०६/१९
९.	प्रा.डा. कृष्ण ब. थापा	इतिहास केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर	२०६३/०७/०२
१०.	डा. दिनेशराज रेग्मी	संस्कृति केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर	२०६३/०७/१३
११.	प्रा.डा. मुकुन्दराज अर्याल	संस्कृति केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर	२०६३/०७/१९
१२.	प्रा. दिनेशराज पन्त	ने.सं.वि. बाल्मीकी क्याम्पस	२०६३/०७/२१
१३.	चितरन्जन नेपाली	महाराजगंज, काठमाडौँ	२०६३/०७/२५
१४.	डा. साफल्य अमात्य	ताहाचल, काठमाडौँ	२०६३/०७/२५
१५.	प्रा.डा. राजेश गौतम	त्रिचन्द्र क्याम्पस, घण्टाघर, काठमाडौँ	२०६३/०७/२६
१६.	डा. यज्ञनाथ आचार्य	त्रिचन्द्र क्याम्पस, घण्टाघर, काठमाडौँ	२०६३/०७/२६
१७.	प्रा. टेकबहादुर श्रेष्ठ	सिनास, त्रि.वि., कीर्तिपुर	२०६३/०७/२७
१८.	सत्यमोहन जोशी	पाटन, ललितपुर	२०६३/०७/२८
१९.	प्रा. निरञ्जन शर्मा	इतिहास केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर	२०६३/०७/२९
२०.	ज्ञानमणि नेपाल	कलङ्की, काठमाडौँ	२०६३/०७/२९
२१.	प्रा.डा. पेशल दाहाल	संस्कृति केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर	२०६३/०७/३०
२२.	प्रकाश ए राज	जाउलाखेल, ललितपुर	२०६३/०८/०१
२३.	प्रा.डा. चन्द्र विक्रम बुढाथोकी	कीर्तिपुर	२०६३/०८/०३
२४.	मदन रेग्मी	डिल्लीबजार, काठमाडौँ	२०६३/०८/०६
२५.	प्रा.डा. तिर्थप्रसाद मिश्र	इतिहास केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर	२०६३/०८/०७
२६.	इन्दू तिवारी	महाराजगंज, काठमाडौँ	२०६३/०८/१६
२७.	प्रयागराज तिवारी	महाराजगंज, काठमाडौँ	२०६३/०८/१६
२८.	प्रा.डा. शरद शर्मा	अर्थशास्त्र केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर	२०६३/०८/१६
२९.	सोभिया शर्मा	बानेश्वर, काठमाडौँ	२०६३/०८/१६
३०.	प्रा.डा. राजाराम सुवेदी	इतिहास केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर	२०६३/०९/०७

३१.	प्रा.डा. विजयकुमार मानन्धर	इतिहास केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर	२०६३/११/१७
३२.	रामहरि जोशी	नयाँ बानेश्वर, काठमाडौँ	२०६३/११/२५
३३.	प्रा.डा. गंगा कर्माचार्य	शिक्षाशास्त्र सङ्काय, कीर्तिपुर	२०६३/११/२५
३४.	डा. विष्णुहरि नेपाल	लाजिम्पाट, काठमाडौँ	२०६३/१२/०३
३५.	पशुपति अधिकारी	लाजिम्पाट, काठमाडौँ	२०६३/१२/०३
३६.	कुमार नेपाल	लाजिम्पाट, काठमाडौँ	२०६३/१२/०३
३७.	प्रा.डा. श्रीराम प्रसाद उपाध्याय	शिक्षाशास्त्र सङ्काय, कीर्तिपुर	२०६३/१२/१८
३८.	प्रा.डा. प्रेमकुमार खत्री	संस्कृति केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर	२०६३/१२/२१
३९.	पण्डित केशरीराज पाण्डे	ढोकाटोल हनुमानढोका, काठमाडौँ	२०६३/१२/२४
४०.	अंगुरबाबा जोशी	बागबजार, काठमाडौँ	२०६३/१२/२९
४१.	शिव रेग्मी	पुरानो बानेश्वर, काठमाडौँ	२०६४/०१/०६
४२.	प्रा.डा. पुरुषोत्तम वास्कोटा	शिक्षाशास्त्र सङ्काय, कीर्तिपुर ।	२०६४/०१/०६

(ख) शोधपत्र

- आचार्य, विकासराज, **केही उत्कृष्ट पत्रिकाहरूमा प्रकाशित इतिहास संस्कृति तथा पुरातत्त्वसम्बन्धी लेखहरू**, एम.एम. शोधपत्र, नेपाली इतिहास संस्कृति तथा पुरातत्त्व केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि., २०४७ ।
- थापा, राजु, **कवि मदन रेग्मीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व**, एम.ए. शोधपत्र, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि., २०५६ ।
- पौड्याल, ज्ञानेन्द्र, **डा. डिल्लीरमण रेग्मीद्वारा सन् १९४० को दशकमा लिखित कृतिहरूको अध्ययन**, डिल्लीरमण रेग्मी कल्याण स्मारक पुस्तकालय विभाग समिति, लाजिम्पाट काठमाडौँ, २०६१ ।
- फूएल, अर्जुनकुमार, **नेपालको प्राचीन तथा मध्यकालीन इतिहास तथा संस्कृतिको अध्ययन अनुसन्धानमा डिल्लीरमण रेग्मीको योगदान**, एम.ए. शोधपत्र, नेपाली इतिहास संस्कृति तथा पुरातत्त्व केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि., २०६२ ।
- राजभण्डारी, जया, **केही उत्कृष्ट पत्रिकाहरूमा प्रकाशित संस्कृति पुरातत्त्व इतिहास तथा मानवशास्त्रसम्बन्धी लेखहरूको सूची**, एम.ए. शोधपत्र, नेपाली इतिहास संस्कृति तथा पुरातत्व केन्द्री विभाग, त्रि.वि., २०४८ ।
- लौडारी, ईश्वरीराज, **नेपालीको प्रजातान्त्रिक आन्दोलनमा गणेशमान सिंहको योगदान**, इतिहास विषयको विद्यावारिधि शोधपत्र, डीनको कार्यालय, त्रि.वि., २०६० ।
- सुवेदी, सरिता, **नेपालको इतिहास लेखनमा प्रा.डा तुलसीराम वैद्यको योगदान**, एम.ए. शोधपत्र, इतिहास विभाग, पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा, त्रि.वि., २०६२ ।
- श्रेष्ठ, शंकरमान, **नेपालको आधुनिक इतिहासमा बाबुराम आचार्यको योगदान**, एम.ए. शोधपत्र, इतिहास केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि., २०४४ ।

प्रकाशित सामग्री

नेपाली पुस्तकहरू

- अधिकारी, सूर्यमणि, **नेपालमा प्रजातान्त्रिक आन्दोलनको इतिहास**, नयाँ दिल्ली : निराला पब्लिकेशन, २०५५ ।
- अधिकारी, डा. सूर्यमणि, **नेपाली काग्रेसको इतिहास**, काठमाडौँ : भूँडी पुराण प्रकाशन, २०५९ ।

- आचार्य, बाबुराम, **नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त (भाग १)**, काठमाडौं : प्रमोदशमशेर राणा र नीरविक्रम प्यासी, २०२२ ।
- आचार्य, बाबुराम, **श्री ५ वडामहाराजधिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी**, काठमाडौं : प्रमोदशम्शेर राणा र नीरविक्रम प्यासी, २०२५ ।
- उपाध्याय, गोविन्दप्रसाद, **नेपालको प्रजातान्त्रिक इतिहास सन्दर्भ**, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार, २०५४ ।
- के.सी., सुरेन्द्र, **नेपालको इतिहास लेखनमा धनवज्र बज्राचार्यको योगदान**, काठमाडौं : नेपाल एसियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रि.वि., २०५९ ।
- कोइराला, कुलप्रसाद (सम्पा.), **प्राध्यापक वासुदेव चन्द्र मल्ल स्मृति ग्रन्थ**, काठमाडौं : वासुदेव चन्द्र मल्ल स्मृति प्रतिष्ठान, २०५५ ।
- कोइराला, जीवनचन्द्र (सम्पा.), **वी.पी. कोइरालाका छरिएका सामग्री**, काठमाडौं : मनिका (ज्योति) कोइराला, २०५८ ।
- खनाल, मोहनप्रसाद, **चाँगुनारायणको ऐतिहासिक सामग्री**, काठमाडौं : नेपाल र एसियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रि.वि., २०४० ।
- गौतम, राजेश, **इतिहास लेखनको इतिहास**, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार, २०५१ ।
- ------------, **नेपालको प्रजातान्त्रिक आन्दोलनमा नेपाल प्रजापरिषद्‌को भूमिका**, काठमाडौंः लेखक स्वयं, २०४६ ।
- ------------, **इतिहास लेखनको इतिहास**, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार, २०५१ ।
- ------------, **इतिहासको पनि इतिहास**, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार, २०४१ ।
- ज.व.रा., पुरुषोत्तमशमशेर, **श्री ३ हरूको तथ्य वृत्तान्त**, काठमाडौं : परमवीरशम्शेर ज.व.रा., २०४७ ।
- जोशी, सत्यमोहन, **नेपाली राष्ट्रिय मुद्रा**, काठमाडौं : जगदम्बा प्रकाशन, २०१९ ।
- जोशी, हरेराम, **नेपालको प्राचीन अभिलेख**, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान, २०३० ।
- देवकोटा, गृष्मबहादुर, **नेपालको राजनीतिक दर्पण भाग १**, काठमाडौं : ध्रुवबहादुर देवकोटा, २०१६ ।
- ढुंगेल, रेमश र ऐश्वर्यलाल प्रधानाङ्ग, **काठमाडौँ उपत्यकाको मध्यकालिन आर्थिक इतिहास**, काठमाडौं : नेपाल र एसियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रि.वि., २०५६ ।
- नेपाल, डा. विष्णुहरि (सम्पा.), **डिल्लीरमण रेग्मी हिजो र आज**, काठमाडौं : डिल्लीरमण कल्याणी रेग्मी, स्मारक पुस्तकालय विकास समिति, २०६४ ।
- नेपाल, ज्ञानमणि, **नेपालको महाभारत**, काठमाडौं : साझा प्रकाशन, २०५० ।
- ------------, **नेपाल निरुत्पण**, काठमाडौं : नेपाल र राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान, २०५५ ।
- नेपाली, चित्तरञ्जन, **जनरल भीमसेन थापा र तत्कालिन नेपाल**, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार, २०१२ ।
- ------------, **श्री ५ रणबहादुर शाह**, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार, २०२० ।
- **नेपालको ग्रन्थ सूची**, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान, २०३२ ।
- पन्त, दिनेशराजथ, **गोरखाको इतिहास भाग १-४**, काठमाडौं : दिनेशराज पन्त, २०४१ ।
- पन्त, नयराज र अरू, **पृथ्वीनारायण शाहको उपदेश १-४**, काठमाडौं : जगदम्बा प्रकाशन, २०२५-२६ ।

- प्रधान, केदारनाथ, ***नेपाली इतिहास लेखन बारे***, बनेपा : प्रधान प्रकाशन, २०४२ ।
- प्रधान, प्रमोद (सं.), **सूर्यविक्रम ज्ञवाली (स्मृतिग्रन्थ)**, विराटनगर : विराट साहित्य संस्थान, २०४४ ।
- प्रधान, भुवनलाल, **नेपालको जनक्रान्ति २००७**, काठमाडौँ : रुमु प्रकाशन, २०४७ ।
- प्रधान, शिवहरसिंह (सं.), **डा. डिल्लीरमण रेग्मी स्मृतिग्रन्थ**, काठमाडौँ : डा. डिल्लीरमण रेग्मी ट्रष्ट, २०६० ।
- बज्राचार्य, धनवज्र, **लिच्छवीकालनका अभिलेख**, काठमाडौँ : नेपाल र एसियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रि.वि., २०३० ।
- ------------, **पाञ्चाली शासन पद्धतिको ऐतिहासिक रूपरेखा**, काठमाडौँ : नेपाल र एसियाली केन्द्र, त्रि.वि., २०३५ ।
- बज्राचार्य, धनबज्र र अरु, **इतिहास संशोधनको प्रमाण प्रमेय**, काठमाडौँ : जगदम्बा प्रकाशन, २०१९ ।
- बज्राचार्य, धनबज्र र कमल प्रकाश मल्ल (सम्पा.), **गोपाल राज वंशावली**, काठमाडौँ : नेपाल अनुसन्धान परिषद्, ई. १९८५ ।
- बज्राचार्य, भद्ररत्न, **बहादुर शाह द रिजेण्ट अफ नेपाल**, दिल्ली : अनमोल पब्लिकेशन, ई. १९९० ।
- भट्टराई, घटराज, **बालचन्द्र शर्मा व्यक्तित्व र साधना**, काठमाडौँ : घटराज भट्टराई, २०४४ ।
- भण्डारी, ढुण्डीराज, **नेपालको ऐतिहासिक विवेचना**, वाराणासी : कृष्ण कुमारी देवी, २०२५ ।
- ------------, **नेपालको आलोचनात्मक इतिहास**, वाराणासी : बाबु साप्रा शर्मा, २०२७ ।
- योगी, नरहरिनाथ (सम्पा.), **इतिहास प्रकाशका सन्धिपत्र संग्रह भाग १**, दाङ : आध्यात्मिक परिषद्, २०२२ ।
- योगी, नरिहरिनाथ, **इतिहास प्रकाश**, काठमाडौँ : इतिहास प्रकाशक सङ्घ, २०१० ।
- यमी, धर्मरत्न, **नेपालका कुरा (समिक्षात्मक इतिहास)**, काठमाडौँ : यमी प्रकाशन, २०१४ ।
- रेग्मी, डा. डिल्लीरमण, **९२ औं जन्मजयन्ती स्मारिका**, काठमाडौँ : डिल्लीरमण कल्याणी रेग्मी, स्मारक पुस्तकालय विकास समिति, २०६१ ।
- रेग्मी, जगदीशचन्द्र, **लिच्छवीकालीन इतिहास**, काठमाडौँ : नेपाल र एसियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रि.वि. २०५२ ।
- रेग्मी, दिनेशचन्द्र, **पुरालेखन र अभिलेख**, काठमाडौँ : हिमाल बुक स्टल, २०६० ।
- राणा, प्रमोदशम्शेर, **राना यान इन्साइडर्स भ्यू**, काठमाडौ. : प्रमोदशम्शेर राणा, ई. १९७९ ।
- वैद्य, तुलसीराम, **एडभान्स हिष्ट्री अफ नेपाल**, दिल्ली : अनमोल पब्लिकेशन, ई. १९९४ ।
- वैद्य, तुलसीराम र भद्ररत्न बज्राचार्य, **मध्यकालीन नेपालको प्रशासनिक**, काठमाडौँ : इतिहास नेपाल र एसियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रि.वि., २०५५ ।
- वैद्य, तुलसीराम र तीर्थ प्रसाद मिश्र, **आधुनिक नेपालको राजनैतिक इतिहास**, काठमाडौँ : नेपाल र एसियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रि.वि., २०५४ ।
- सम्पादक मण्डल, **प्राध्यापक वासुदेव चन्द्र मल्ल स्मृतिग्रन्थ**, काठमाडौँ : प्रा.वि.सी. मल्ल स्मृति प्रतिष्ठान, २०५५ ।
- सिंह माथवर, **गणेशमान सिंह मेरो कथाका पानाहरू**, खण्ड १, २, काठमाडौँ : आयाम प्रकाशन, २०५७ ।

- स्वामी, प्रपन्नाचार्य (सं.), **योगी नरहरिनाथ अभिनन्दन ग्रन्थ**, काठमाडौँ : योगी नरहरिनाथ अभिनन्दन-ग्रन्थ प्रकाशन समिति, २०५४ ।
- शर्मा, सं. प्रयागराज, **बाबुराम आचार्य र उहाँका कृति**, काठमाडौँ : नेपाल र एसियाली अध्ययन संस्थान, त्रि.वि., २०२९ ।
- शर्मा, शिवप्रसाद र अरू, **नेपालको सैनिक इतिहास**, काठमाडौँ : शाही नेपाली जंगी अड्डा, २०४९ ।
- शर्मा, मेदिनीप्रसाद, **इतिहास लेखन कला**, वाराणासी : २०५० ।
- शर्मा, प्रयागराज, **कुल, भूमि र राज्य, नेपाल उपत्यकाको पूर्वमध्यकालीन इतिहास**, काठमाडौँ : नेपाल र एसियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रि.वि., २०५४ ।
- ऋषिकेश शाह, **हिष्ट्री अफ मडर्न नेपाल भाग २**, नयाँ दिल्ली : मनोहर पब्लिकेशन, ई. १९९० ।
- ज्ञवाली, सूर्यविक्रम, **नेपाली क्रान्ति**, काठमाडौँ : नेपाल र एसियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रि.वि., २०५७ ।

हिन्दी पुस्तकहरू

- रेग्मी, डी.आर., **नेपाली भाषा और उसका साहित्य** (हिन्दीमा)**,** बनारस : नेपाली राष्ट्रिय कांग्रेस, ई. १९४७ ।
- ------------, **आजके नेपालकी ऐतिहासिक पीटिका** (हिन्दीमा)**,** बनारस : नेपाली राष्ट्रिय कांग्रेस, ई. १९४७ ।
- श्रीवास्तव, काशीप्रसाद, **नेपालकी कहानी**, दिल्ली : आत्माराम एण्ड सन्स, ई. १९५५ ।
- ------------, **नेपालका इतिहास दिल्ली**, आत्माराम एण्ड सन्स, ई. १९८६ ।
- मिश्र, देवचन्द्र, **विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला और नेपा ली राजनीति**, काठमाडौँ : मिश्रा प्रकाशन, ई. १९९६ ।

नेपाली जर्नल

- संशोधन मण्डल, इतिहास संशोधन मण्डलद्वारा पूर्णिमामा प्रकाशित सम्बन्धित लेखहरू ।
- शंकरमान राजवंशी (सम्पा.), “ऐतिहासिक घटनावली,” **पूर्णिमा**, पूर्णाङ्क ६, पुरातत्त्व विभाग, काठमाडौँ, २०२०, पृ. ११-२७ ।

अंग्रेजी पुस्तकहरू

- Adhikari, Krishna Kant, **A Brief Survey of Nepali Historiography**, Kathmandu: Buka, 1980.
- Chhetri, Dil Bahadur, **A Brief Analysis of History Writing of Nepal**, Pokhara: Parbati Chhetri, 1996.
- Danial, Right, **History of Nepal**, London : Cambridge University Press, 1879.
- Gupta, Anirudha, **Politics in Nepal**, New Delhi: Allied Publishers Private Ltd., 1964.
- Kirk Patrick, William, **An Account of the Kingdom of Nepal**, London: William Piter, 1911.
- Malla, Kamal P., "Epigraphy and Society in Ancient Nepal, A Critic of Regmi, 1983," **Contributions to Nepalese Studies**, Vol. 13, No. 1, Kathmandu: CNAS, TU, 1985.

- Manandhar, Tri Ratna et al. (eds), **STATE of Nepali Historigraphy**, Kathmandu: Central Department of History, T.U., 1995.
- Mujumdar, R.C., **An Advanced History of India**, New York: Allied Publishers, 1967.
- Peteh, Luciano, **Medieval History of Nepal**, Rama Institute Italiano, 1958.
- Regmi, D.R., **Modern Nepal Expression Climex and Fall**, Vol. II, Calcutta: Firma K.L. Mukhopathyay, 1975.
- --------------, **Nepali Democratic Struggle**, Varanasi: Nepali National Congress, 1948.
- --------------, **A Century of Family Autocracy in Nepal**, Kathmandu: The Nepali National Congress, 1958.
- --------------, **Ancient and Medival Nepal**, Kathmandu: Nepali Rastriya Congress, 1952.
- --------------, **Ancient Nepal**, Calcutta: Firma, K.L. Mukhopadhyay, 1960.
- --------------, **Inscription of Ancient Nepal**, Section I, New Delhi: Abinav Publications, 1983.
- --------------, **Inscription of Ancient Nepal**, Section II, New Delhi: Abinav Publications, 1983.
- --------------, **Inscription of Ancient Nepal**, Section III, New Delhi: Abinav Publications, 1983.
- --------------, **Medieval Nepal A History of the Three Kingdoms 1520 A.D. to 1768 A.D. Part II**, Calcutta: Firma K.L. Kukhopathyay, 1966.
- --------------, **Medieval Nepal Early Medieval Period 750-1530 A.D. Part I**, Calcutta: Firma K.L. Mukhopathyay.
- --------------, **Medieval Nepal**, Patna: Author, 1966.
- --------------, **Medieval NepalSource Materials for the History and Culture of Nepal 740-1768 A.D.**, Inscriptions, Chronicles and Diaries etc. Part III, Calcutta: Firma K.L. Mukhopathyay, 1966.
- --------------, **Modern Nepal Rise and Growth in Eighteenth Century**, Calcutta: Firma K.L. Mukhopathyay, 1975.
- --------------, **Nepal**, Varanasi: No Name of Publisher, 1948.
- --------------, **Whither Nepal**, Kathmandu: No Name of Publisher, 1952.
- Shah, Rishikesh, **Ancient and Medieval Nepal**, Manohar, 1992.
- Shah, Rishikesh, **Modern Nepal**, A Political History (1769-1955), New Delhi: Monohar Publication, 1990.
- Sharma, Prayag Raj (ed.), **Social Science in Nepal**, A Report on the Proceedings of a Seminar on Social Science in Nepal held at INAS in Oct. 1973.
- Vaidya, T.R. & Hema Raj Shakya, **Medieval Nepal: Colophone and Inscription**, Kathmandu: T.R. Vaidya, 1970.
- Vaidya, T.R., Dr. D.R. Regmi, **As a Historian: An Assessment**, CNAS, TU, 2063.

- ---------------, **History Writing in Nepal, Rolamba**, Vol. 4, No. 4, August, 1984.
- ---------------, **Jaya Prakash Malla The Brave King of Kantipur**, New Delhi: Anmol Publication, 1993.
- ---------------, **Prithivi Narayan Shah: The Founder of Modern Nepal**, Delhi: Anmol Publication, 1993.
- ---------------, **A Study of Socio-Economic and Political Change**, Delhi: Anmol Publication, 1992.
- ---------------, **Advanced History of Nepal**, Delhi: Anmol Publication, 1996.

English Journal

- "Contribution to Nepalese Studies," **Journal of The Research**, Kathmandu: Center for Nepal and Asian Studies, Vol. 13, No. 1, Poush 2042 B.S.
- Malla, Kamal Prakash, "Epigraphy and Society in Ancient Nepal, A Critic of Regmis, 1983," **Contributions to Nepalese Studies**, Vol. 13, No. 1, Kathmandu: CNAS, TU, 1985.
- Manandhar, Tri Ratna (ed.), **STATE of Nepali Historiography**, Kathmandu: Central Department of History, TU, 1995.
- "Present State of Historiography," **Anweshan**, Vol.3, No. 3, Biratnagar: Degree Campus History and Culture Department, TU, 2002.
- **Rolamba**, Vol. 2, No. 3 (July -Sept. 1981), pp. 17-12.
- "Reproduced from the Forth Coming Book on Ancient Inscritpions the Changu Killer Inscription," **Rolamba,** 1983.
- "Tatha in Kalidasa's Roghuvamsa," **Rolamba,** Vol. 5, No. 4 (Oct.-Dec., 1985), pp. 16-22 and Vol. 6, No. 1 (Jan-March, 1986), pp. 166-22.
- "रत्नपार्कनिरको हालै उत्खनन्मा पाइएको धारा" (नेपालीमा लेखिएको), **Rolamaba,** VoL. 5, No.1 (Jan-March, 1985), pp. 1-10 and Vol. 5, No. 2 (April-June, 1985), pp. 37-40.
- "The Historiography of Nepal, Analytical Approach," **Historia**, Vol. 1, P.N. Campus, History and Culture Department, Pokhara, TU, 1990.
- "The Historiography of Nepal," **Asian Panorama**, New Delhi: Vikas Publication House Pvt., 1990.
- Vaidya, T.R., "Historiography of Ancient and Medieval Nepal", **State of Nepali Historiography**, Kathmandu: Center Department of History, TU, 1995.
- Kamal, P. Malla, **Impeccable Historiography in Nepal A Rebuttal**, Kathmandu: Nepal Study Centre, 1984.
- Prayag, Raj Sharma, **Critique on History in Nepal**, Kathmandu: Social Science in Nepal, CNAS, TU, 1972.
- Father Stiller, **History in Nepal**, Kathmandu: Social Science in Nepal, CNAS, TU, 1972.
- Vaidya Tulashi Ram, **Critique on History in Nepal**, Social Science in Nepal, CNAS, TU, 1972.

पत्रपत्रिका तथा समसामयिक सङ्कलन

- **पूर्णिमा पत्रिका**
- **शारदा पत्रिका**
- **रोलम्बा पत्रिका**
- **कैलास पत्रिका**
- **छलफल** (साप्ताहिक), वर्ष १८, अङ्क १८, २३ भाद्र २०५६, पृ. ३-४ ।
- **कान्तिपुर** (दैनिक), वर्ष १०, अङ्क २९६, २ पौष २०५९, पृ. १ ।
- **विर्मश** (साप्ताहिक), वर्ष १८, अङ्क ४६, २ असार २०४६, पृ. ३ ।
- **विमर्श** (साप्ताहिक), वर्ष ३१, अङ्क ५, १ भाद्र २०५८, पृ. १-७ ।
- **कान्तिपुर** (दैनिक), वर्ष ८, अङ्क २९७, ३ पौष २०५७, पृ. ७ ।
- **कान्तिपुर** (दैनिक), वर्ष १०, अङ्क २९६, २ पौष २०५९, पृ. ७ ।
- **कान्तिपुर** (दैनिक), वर्ष १०, अङ्क २९६, २ पौष २०५९, पृ. ७ ।
- **युग संवाद** (साप्ताहिक), २०५८ भाद्र १९ अङ्क १२, वर्ष १४, पृ. १-७ ।
- **कान्तिपुर** (दैनिक), वर्ष ९, अङ्क १८९, १८ भाद्र २०५८, पृ. ७ ।
- **कान्तिपुर** (दैनिक), वर्ष ९ अङ्क १५५, १५ भाद्र २०५८, पृ. १ ।
- **कान्तिपुर** (दैनिक), वर्ष ९, अङ्क १९५, १६ भाद्र २०५८, पृ. १ ।
- **छलफल** (साप्ताहिक), वर्ष १९, अङ्क ४८, १७ भाद्र २०५८, पृ. ८ ।
- **साप्ताहिक** (विमर्श), वर्ष ३१, अङ्क ७, १५ भाद्र २०५८, पृ. १-८ ।
- **कान्तिपुर** (दैनिक), वर्ष ९, अङ्क १९६, १६ भाद्र २०५८, पृ. ७ ।
- **प्रकाश** (साप्ताहिक), वर्ष १९, अङ्क ३४, १८ भाद्र २०५८, पृ. ६ ।
- **देशान्तर** (साप्ताहिक), वर्ष १९, अङ्क २१, १७ भाद्र २०५८, पृ. १-७ ।
- **राजधानी** (साप्ताहिक), वर्ष १, अङ्क ८९, १५ भाद्र २०५८, पृ. १ ।

परिशिष्टाङ्क

परिशिष्ट – १

डा. डिल्लीरमण रेग्मीका हिन्दी तथा नेपालीमा लेखिएका पुस्तकहरूको सूची

१. *नेपाली भाषा और उसका साहित्य* (हिन्दीमा), बनारस : नेपाली राष्ट्रिय कांग्रेस, १९४७ ई. ।

२. *आजके नेपालकी ऐतिहासिक पीटिका* (हिन्दीमा), बनारस : नेपाली राष्ट्रिय कांग्रेस, १९४७ ई. ।

३. *वर्तमान नेपाल और नेपाली जनआन्दोलनका उद्देश्य* (हिन्दीमा), बनारस : नेपाली राष्ट्रिय कांग्रेस, १९४७ ई. ।

४. *गैर नेपाली सेनामे गोरखे* (हिन्दीमा), बनारस : नेपाली राष्ट्रिय कांग्रेस, १९४७ ई. ।

५. *नेपाली साहित्यको समालोचना* (नेपालीमा) प्रकाशक र प्रकाशन मिति उल्लेख नभएको ।

परिशिष्ट – २

डा. डिल्लीरमण रेग्मीका अंग्रेजीमा लेखिएका पुस्तकहरूको सूची

१. *The Nepali Democratic Struggle*, Varanasi: Nepali National Congress, 1948, pp. 46.

२. *Nepal*, Varanasi: 1948, pp. 25.

३. *Ancient and Medieval Nepal*, Kathmandu: Nepali Rastriya Congress, 1952, pp. 178.

४. *Whither Nepal*, Kathmandu: No name of Publisher, 1952, pp. 181.

५. *A Century of Family Autocracy in Nepal* (2nd Edition), Kathmandu: The Nepali Naitonal Congress, 1958, pp. 267.

६. *Modern Nepal*, Rise and Grwoth in the Eighteenth Century, Calcutta: Firma K.L. Mukhopadhyay, 1961, pp. 333.

७. *Medieval Nepal Part I*, Early Medieval Period, 750-1530 A.D., Calcutta: Firma K.L. Mukhopadhyay, 1965, pp. 761.

८. *Medieval Nepal Part II*, A History of the three Kingdoms, 1520 A.D. to 1768 A. D, Calcutta: Firma K.L. Mukhopadhyay, 1966, pp. 1076.

९. *Medieval Nepal Part III*, Source Materials for the History and Culture of Nepal 740-1768 A.D. (Inscriptions, Chronicles and Diaries etc.), Calcutta: Firma K.L Mukhopadhyay, 1966, pp. 153.

१०. *Medieval Nepal Part IV*, Patna: Author, 1966, pp. 359.

११. *Ancient Nepal*, Calcutta: Firma K.L. Mukhopadhyay, 1960, pp. 181.

१२. *Ancient Nepal*, Calcutta: Firm K.L. Mukhopadhyay, 1969, pp. 364.

१३. *Modern Nepal Vol. I*, Rise and Growth in the Eighteenth Century, Calcutta: Firma K.L. Mukhopadhyay, 1975, pp. 608.

१४. *Modern Nepal Vol. II*, Expansion, Climax and Fall, Calcutta: Firma K.L. Mukhopadhyay, 1975, pp. 318.

१५. *Inscriptions of Ancient Nepal Section I*, New Delhi: Abhinav Publicaitons, 1983, pp. 108.

१६. *Inscriptions of Ancient Nepal, Section II*, New Delhi: Abhinav Publications,

1983, pp. 271.

१७. *Inscriptions of Ancient Nepal, Section III*, New Delhi: Abhinav Publications, 1983, pp. 271.

परिशिष्ट – ३

डा. रेग्मीका फूटकर लेख रचनाहरूको सूची

१. *Sources for A History of Nepal (800 A.D. -1680 A.D.)*, Journal of Bihar and Orissa Research Society, Vol. No. XXVIII, 1942, pp. 24-42.

२. *The Antiquity of the Newars of Kathmandu*, Journal of Bihar Research Society, Vol. XXXIV, 1948, pp. 48-58.

३. *Nepal's Foreign Policy in Relation to India and China*, S.P., Varma and K.P. Mistra (eds.)- Foreign Policies in South Asia, New Delhi: Orient Longman, 1969, pp. 258-265.

४. *Taxes in Ancient Nepal : in the light of inscriptions and sacred Texts*, The Economic Journal of Nepal, Vol. 2, No. 3, July-Sep. 1979, pp. 1-67.

५. *Reproduced from the Forth Coming Book on Ancient Inscritpions the Changu Killer Inscription*, Rolamba, 1983.

६. *Tatha in Kalidasa's Roghuvamsa*, Rolamba, Vol. 5, No. 4 (Oct.-Dec., 1985), pp. 16-22 and Vol. 6, No. 1 (Jan-March, 1986), pp. 166-22.

७. *A Tribute to the Late Professor Guiseppe Tucci*, Kathmandu : Nepalese and Italian Contributions to the History and Archacology of Nepal (22-23 January, 1995), pp. 19-22

८. *रत्नपार्कनिरको हालै उत्खनन्मा पाइएको धारा* (नेपालीमा लेखिएको), Rolamaba, Vo. 5, No.1 (Jan-March, 1985), pp. 1-10 and Vol. 5, No. 2 (April-June, 1985), p. 37-40.

९. *The First Anglo Nepalese Trade Pact*, New Rev., 16 Nov., 1942, p. 130 - 41.[५४६]

१०. *The First Gurkha-Tibet War and Kirkpatrick's Mission*, New Rev., 24 Nov., 1946, p. 361-74.[५४७]

११. *Nepal Under the House of Gorkha*, A History of Nepal 1646-1846, Kathmandu n.d.[५४८]

---

[५४६] नेपालको ग्रन्थ सूची, नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान वि.सं. २०३२ ।

[५४७] ऐजन ।

[५४८] ऐजन ।

१२. *The Second Trade Mission to Tibet*, New Rev. XVI, Nov., 1942, p. 406-11.[५४९]

१३. D.R. Regmi, "Early Nepal", *The New Review*, 30 : Nov.-Dec, 1949, (Feb. 1950), p. 1-12.

१४. D.R. Regmi, "English and Bhutanese Relations", *The New Review*, March 1942.

१५. D.R. Regmi, "First Anglo-Nepalese Trade Pact", *The New Review*, 16 : Nov. 1942 (Aug. 1942), p. 130-141.

१६. D.R. Regmi, "The First Gorkha-Tibet War and Kirkpatrick's Mission", *The New Review*, 24 : Nov. 1946.

१७. D.R. Regmi, "The Nepal Era of A.D. 879 and the Event it Commemorates", *Studies in Asian History: Proceedings of the Asian History Congress*, New York : Asia Publishing House, 1969, p. 342-355.

१८. D.R. Regmi, *Political and Economic History of Nepal*, 4th Vol. (Bhimsen to Mathbar Singh) Calcutta, 1959.

१९. *प्रत्यागमन* शीर्षकको कविता, शारदा, वर्ष १, अंक ६, सम्वत् १९९२ श्रावण, पृ. ३ ।

---

५४९ ऐजन ।

परिशिष्ट – ४

डा. रेग्मीद्वारा लिखित कविता

प्रत्यागमन

[लेखक–[illegible]]

शुभ्र[illegible]मा स्वयम् छपदो विद्युतको प्रकाश ल्याई
[illegible]को सुन्दर समुद्रमा [illegible]
[illegible]को हँसिलो मुखड़ा [illegible] अंगमा छाई
आयो प्रत्यागमन बेला [illegible], [illegible]

अहो ! प्रकृतिको [illegible] —यो मदभरि यौवन
स्वर्णकिरणमा [illegible]—पर, शून्य जीवनधन
पायें, देव मिल्यो दुई प्राण-प्राण [illegible]
[illegible] प्रत्यागमनको—[illegible] प्रेमको [illegible]

[illegible]को अश्रु-रोदनदिलको [illegible] वियोग
[illegible] चढ्दो वयको अनुराग—राग, [illegible], आलाप
[illegible], [illegible] मनमा, [illegible], [illegible] शान्त [illegible]

सरोवरमा, विस्मृतिमा, स्नेहपूर्ण [illegible]
आवाज दिंदो छ चारैतिर [illegible]को शब्द
[illegible] के ? प्रत्यागमन ! [illegible] सपना, वर अन्तिम [illegible]

स्रोत : शारदा, वर्ष १, अंक ६, वि.सं. १९९२ श्रावण । (त्रि.वि. केन्द्रीय पुस्तकालय)

परिशिष्ट – ५

डा. डिल्लीरमण रेग्मीको वंशावली विवरण चार्ट

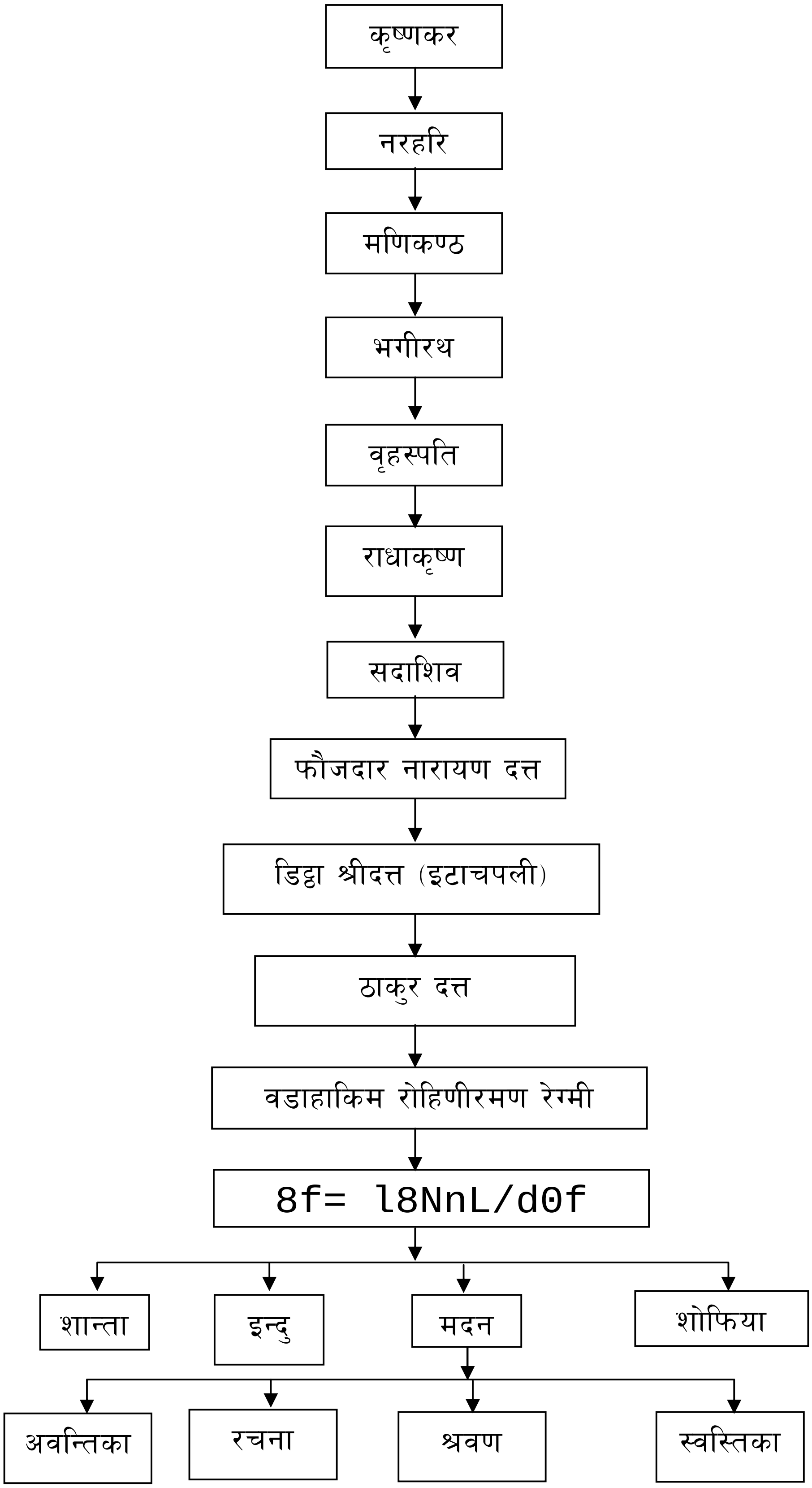

स्रोत : डिल्लीरमण-कल्याणी रेग्मी पुस्तकालय ।

परिशिष्ट – ६

डा. डिल्लीरमण रेग्मीज्यूको जन्म कुण्डली

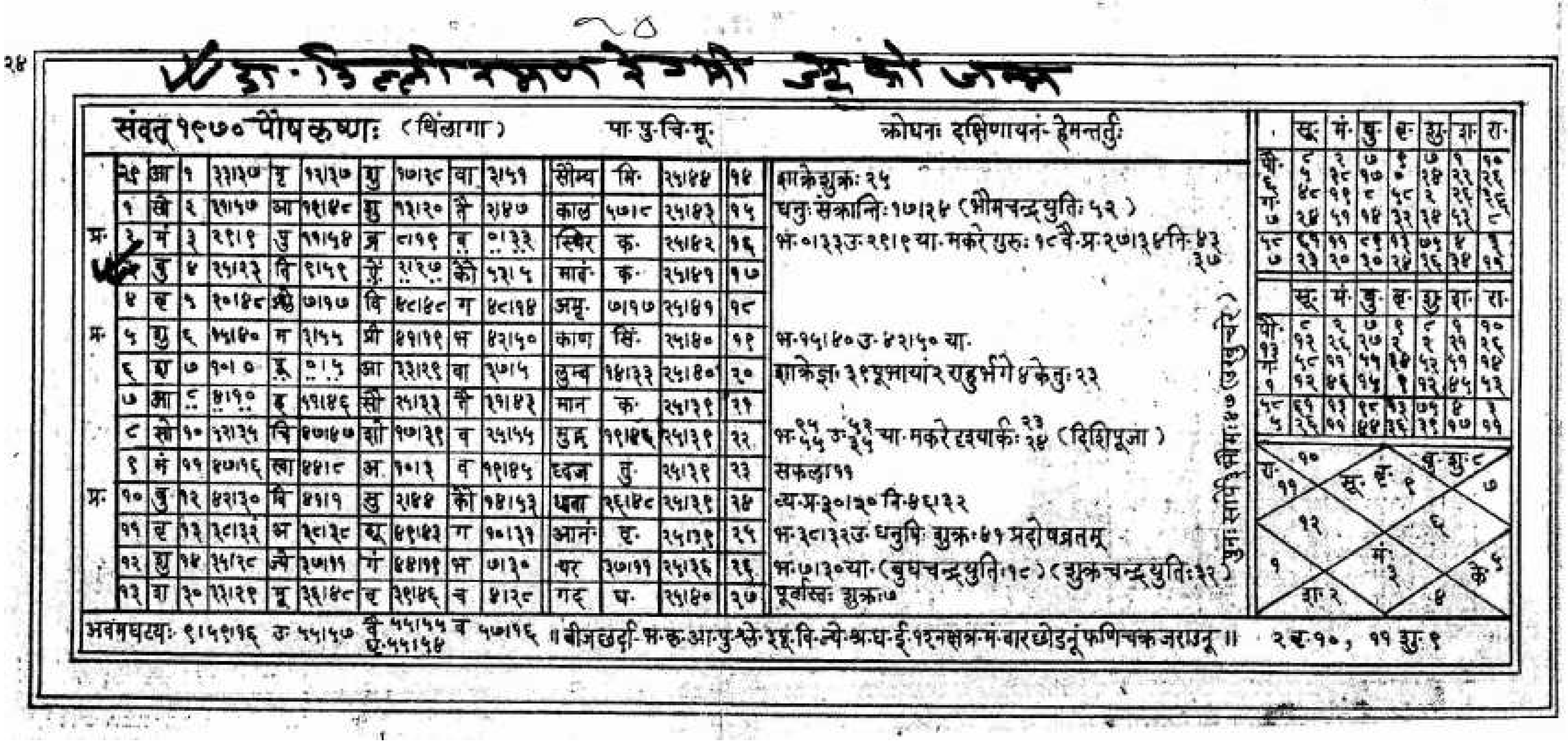

२४

डा. डिल्लीरमण रेग्मी ज्यूको जन्म

संवत् १९७० पौषकृष्णा: (थिंलागा) पा·पु·चि·मू· क्रोधन: दक्षिणायनं· हेमन्तर्तु:

	२९	आ	१	३३।३७	पू	११।३७	शु	१७।२८	वा	३।५१	सौम्य	मि·	२५।४४	१४	शाके शुक्र: २५
	१	सो	२	३१।५७	आ	१३।५८	शु	११।२०	तै	३।४७	काल	५७।८	२५।४३	१५	धनु:संक्रान्ति: १७।२४ (भौमचन्द्रयुति: ५२)
प्र·	२	मं	३	२९।१९	पु	११।५४	ब्र	८।१९	व	०।३३	स्थिर	क·	२५।४२	१६	भ·०।३३उ·२९।१९ या· मकरे गुरु: १८ वै·प्र·२७।३४ नि·४३ ३७
	३	बु	४	२५।१२	ति	९।५९	ऐं	३।२७	कौ	५३।५	मार्त·	क·	२५।४१	१७	
	४	बृ	५	२०।४८	श्ले	७।१७	वि	४८।४८	ग	४८।१४	अमृ·	७।१७	२५।४१	१८	
प्र·	५	शु	६	१५।४०	म	३।५५	प्री	४१।११	भ	४२।५०	काण	सिं·	२५।४०	१९	भ·१५।४०उ·४२।५० या·
	६	श	७	१०।०	पू	०।५	आ	३३।२९	वा	३७।५	लुम्ब	१४।३३	२५।४०	२०	शाकेज्ञ: ३१ पूभायां २ राहुर्भगे ४ केतु: २२
	७	आ	८	४।१०	ह	५१।४६	सौ	२५।३३	तै	३१।४२	मान	क·	२५।३९	२१	
	८	सो	१०	५२।३५	चि	४७।४७	शो	१७।३९	व	२५।५५	मुद्ग	११।४६	२५।३९	२२	भ·२५ ५५ उ·५२ ३५ या· मकरे द्वयार्क: २३ २४ (दिशिपूजा)
	९	मं	११	४७।१६	स्वा	४४।८	अ	१०।३	व	१९।४५	ध्वज	तु·	२५।३९	२३	सफला ११
प्र·	१०	बु	१२	४२।३०	वि	४१।१	सु	२।४४	कौ	१४।५३	धत्र	२६।४८	२५।३९	२४	व्य·प्र·३०।३० नि·४६।२२
	११	बृ	१३	३८।३२	अ	३८।२८	धृ	४९।५३	ग	१०।३१	आनं·	वृ·	२५।३९	२५	भ·३८।३२उ· धनुषि शुक्र: ५१ प्रदोषव्रतम्
	१२	शु	१४	३५।२८	ज्ये	३७।११	गं	४४।११	भ	७।३०	चर	३७।११	२५।३६	२६	भ·७।३०या· (बुधचन्द्रयुति: १८) (शुक्रचन्द्रयुति: ३२)
	१३	श	३०	३३।२९	मू	३६।४८	वृ	३९।४६	च	४।२८	गद	ध·	२५।४०	२७	पूर्वास्त: शुक्र: ७

अवंमघट्य: ९।५९।१६ उ· ५५।५७ वै· ५५।५५ पू·५५।५४ व ५७।१६ ॥ बीजछर्दी-म·कृ·आ·पु·श्ले·रह·वि·ज्ये·श्र·ध·ई·१२नक्षत्र·मं·वारछोडनूं फणिचक्रजराउनू ॥ २ सू·१०, ११ शु·१

शुभ: सार्धेपौष: ४७ (उत्तरकुरे)

	सू·	मं·	बु·	बृ·	शु·	श·	रा·
पौ· ६ गं· ७	८ ५ ४८ २४	२ १८ ११ ५१	७ १७ ८ १४	९ ० ५८ ३२	७ २४ २ ३४	१ २२ २६ ५२	१० २६ २६ ८
५८ ७	६१ २३	११ २०	८९ २०	१३ २४	७५ २६	४ ३४	१ ११

	सू·	मं·	बु·	बृ·	शु·	श·	रा·
पौ· १३ गं· १	८ १२ ५८ १२	२ २६ ११ ४६	७ २७ ५१ १५	९ २ १४ १	८ २ ५२ १२	१ २१ ५१ ४५	१० २६ १४ ५२
५८ ५	६१ २६	१३ ११	१८ ४४	१३ ३६	७५ ३१	४ १७	१ ११

स्रोत : डिल्लीरमण-कल्याणी रेग्मी पुस्तकालय ।

परिशिष्ट – ७
डा. रेग्मीको नेपाली हस्तलिपि

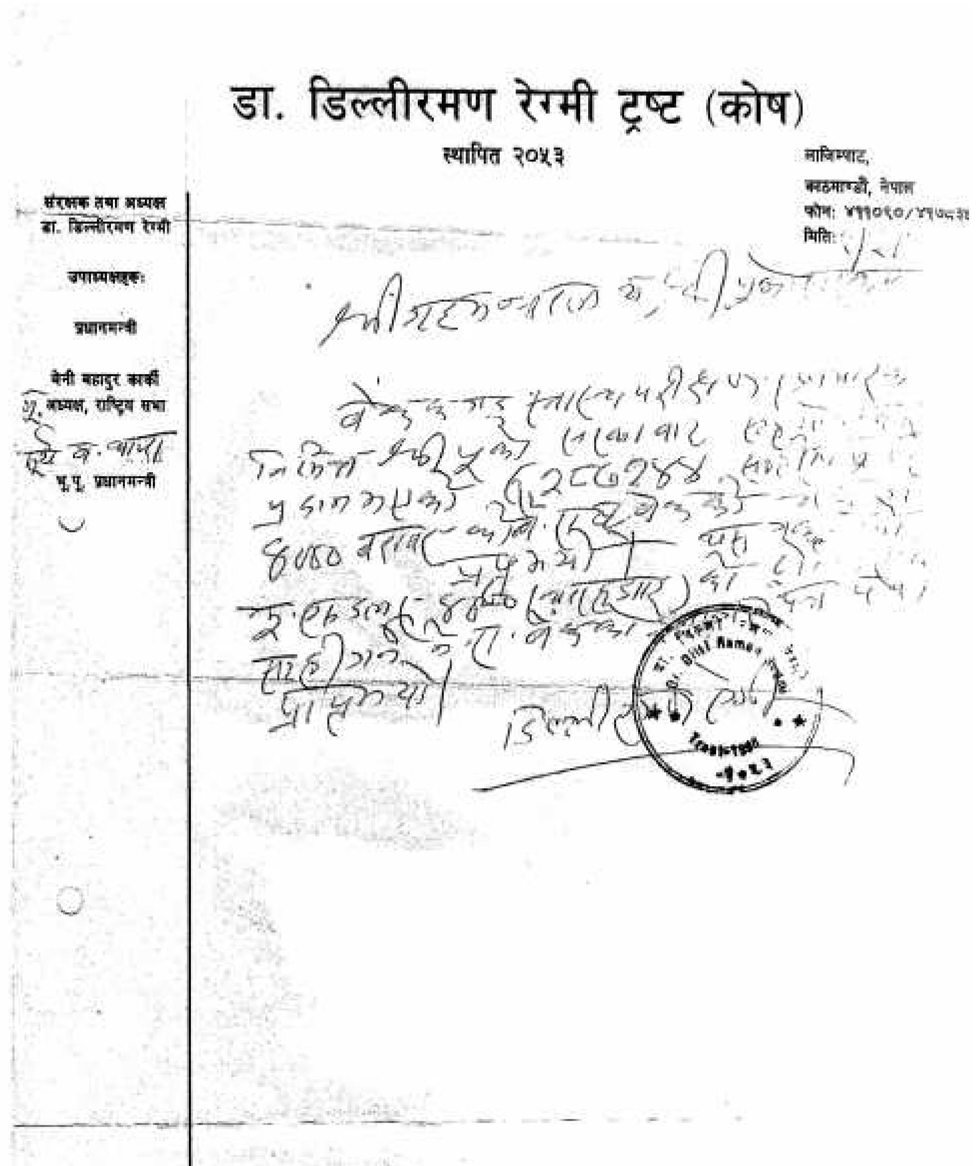

डा. डिल्लीरमण रेग्मी ट्रष्ट (कोष)

स्थापित २०५३

लाजिम्पाट,
काठमाण्डौ, नेपाल
फोन: ४११०९०/४१७८३
मिति:

संरक्षक तथा अध्यक्ष
डा. डिल्लीरमण रेग्मी

उपाध्यक्ष:

प्रधानमन्त्री

बेनी बहादुर कार्की
पू. अध्यक्ष, राष्ट्रिय सभा

सूर्य ब. थापा
पू.पू. प्रधानमन्त्री

स्रोत : डिल्लीरमण-कल्याणी रेग्मी पुस्तकालय

परिशिष्ट – ८
डा. रेग्मीको अंङ्ग्रेजी हस्तलिपि

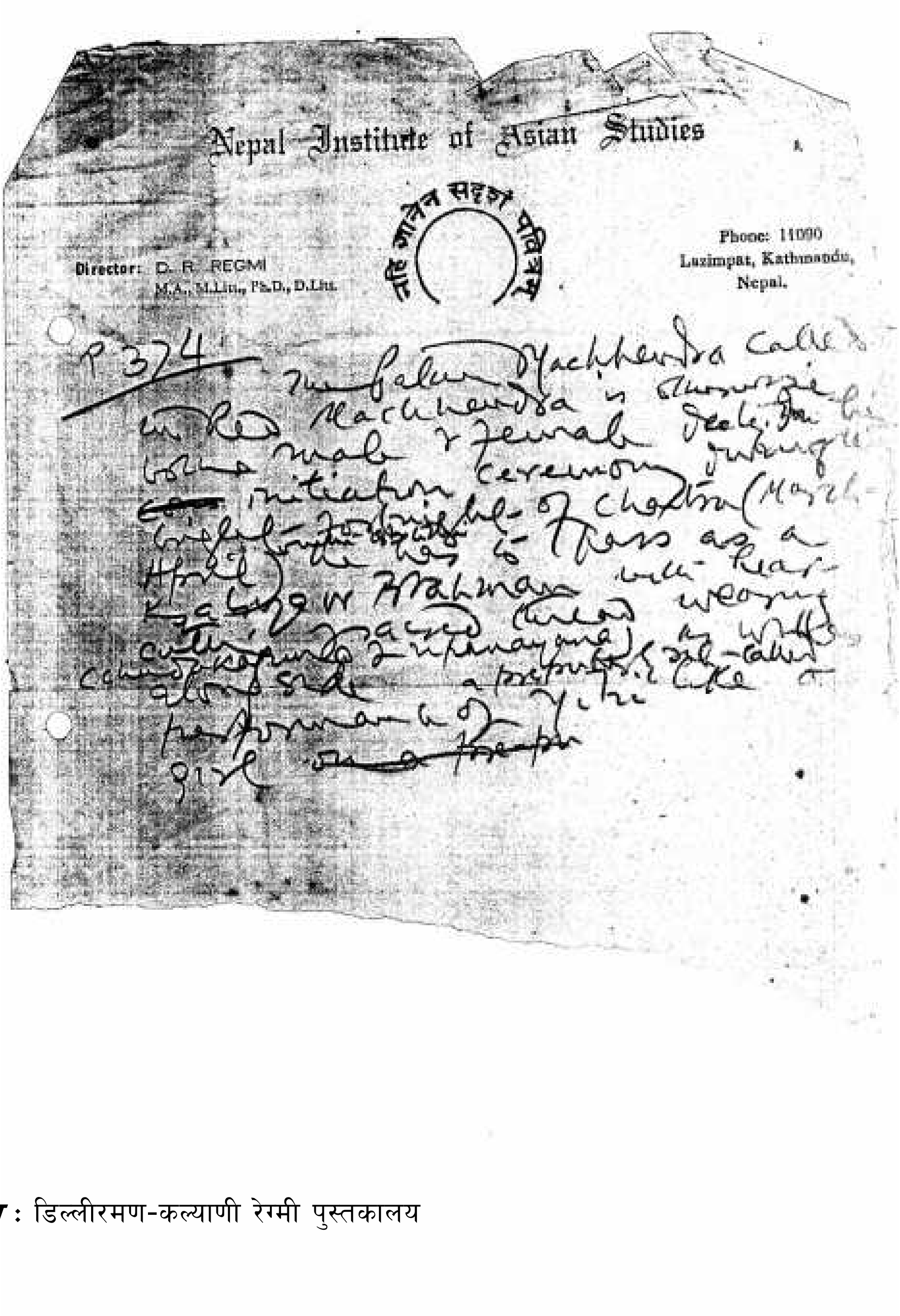

Nepal Institute of Asian Studies

Director: D. R. REGMI
M.A., M.Litt., Ph.D., D.Litt.

Phone: 11090
Lazimpat, Kathmandu,
Nepal.

P 374

स्रोत : डिल्लीरमण-कल्याणी रेग्मी पुस्तकालय

फोन, ४-११०८०

स्थापित २००३

नेपाली राष्ट्रिय कांग्रेस

केन्द्रीय कार्यालय

काठमाडौं

पत्र सं. Mr Tarun Gogoi मिति:

Total production of Sugar
1991-92 for
6 months Aug to Jan
of the same would be expected
upto till March 1992

last ten years, 1980-81 lakh
— 49.[illegible]
to 105 lakh MT — 1990-91
consumption expected 115 lakh MT
in 1991-92
5.60 lakh MT for export
— 5 lakh MT for general
commercial for preferential
25800 tonnes to U.S.A / EEC
quota to U.S.A to Nepal
27000 tonnes small quantity to
the Maldives

U.S.-Japan surplus 1991-92
41 b $ 1990-91
U.S. deficit 4.38 b
But — it was expected deficit
will suffer 100 b $
U.S. [illegible]

$2.24 b in Nov 1990
surplus $6.56 in November

स्रोत : डिल्लीरमण-कल्याणी रेग्मी पुस्तकालय

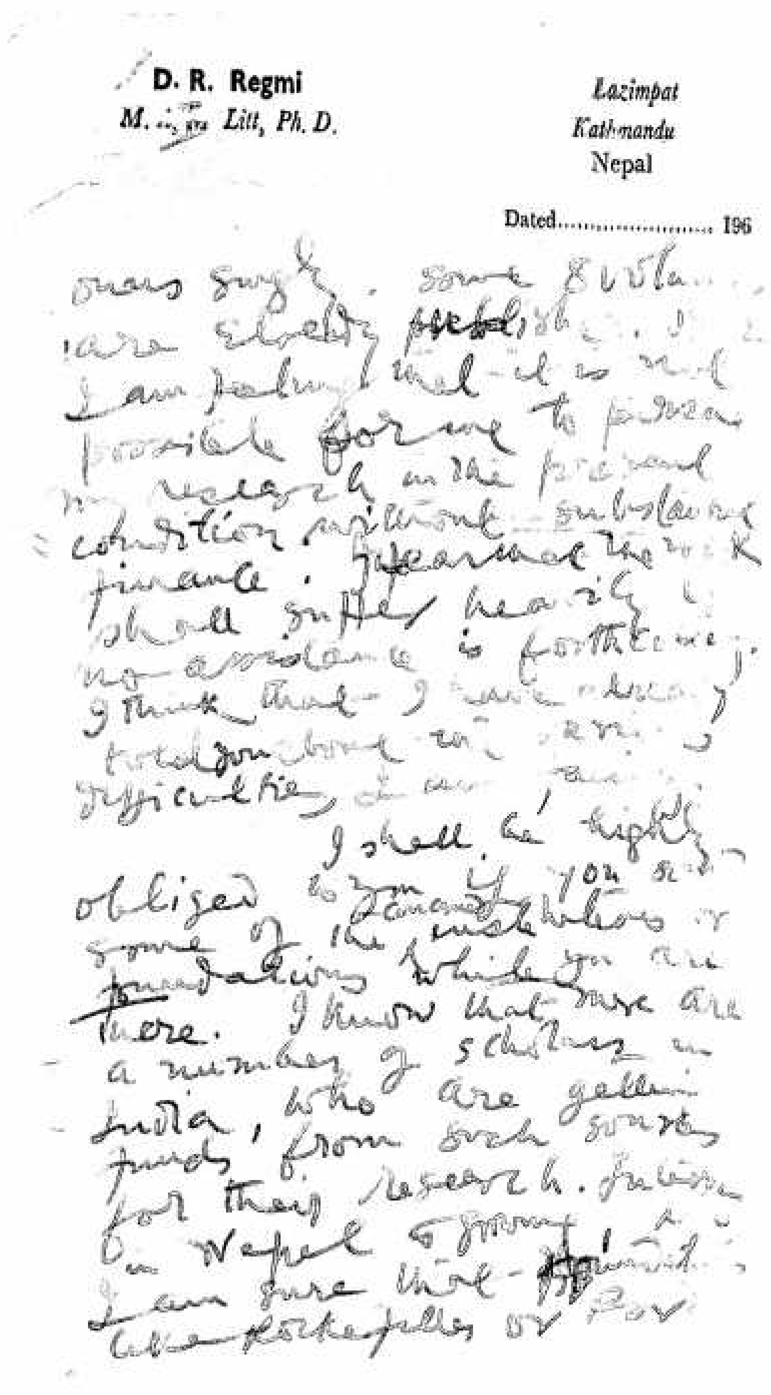
D. R. Regmi
M. [illegible] Litt, Ph. D.

Lazimpat
Kathmandu
Nepal

Dated........................ 196

[illegible] some [illegible] are already published. I am feeling that it is not possible for me to pursue my research in the present condition without substantial finance. I fear that the work shall suffer heavily if no assistance is forthcoming. I think that I have already told you about my [illegible] difficulties, [illegible]

I shall be highly obliged to you if you [illegible] some of the institutions [illegible] foundations which you [illegible] there. I know that there are a number of scholars in India, who are getting funds from such sources for their research. [illegible] in Nepal [illegible] I am sure that [illegible] like Rockefeller or Ford

स्रोत : डिल्लीरमण-कल्याणी रेग्मी पुस्तकालय

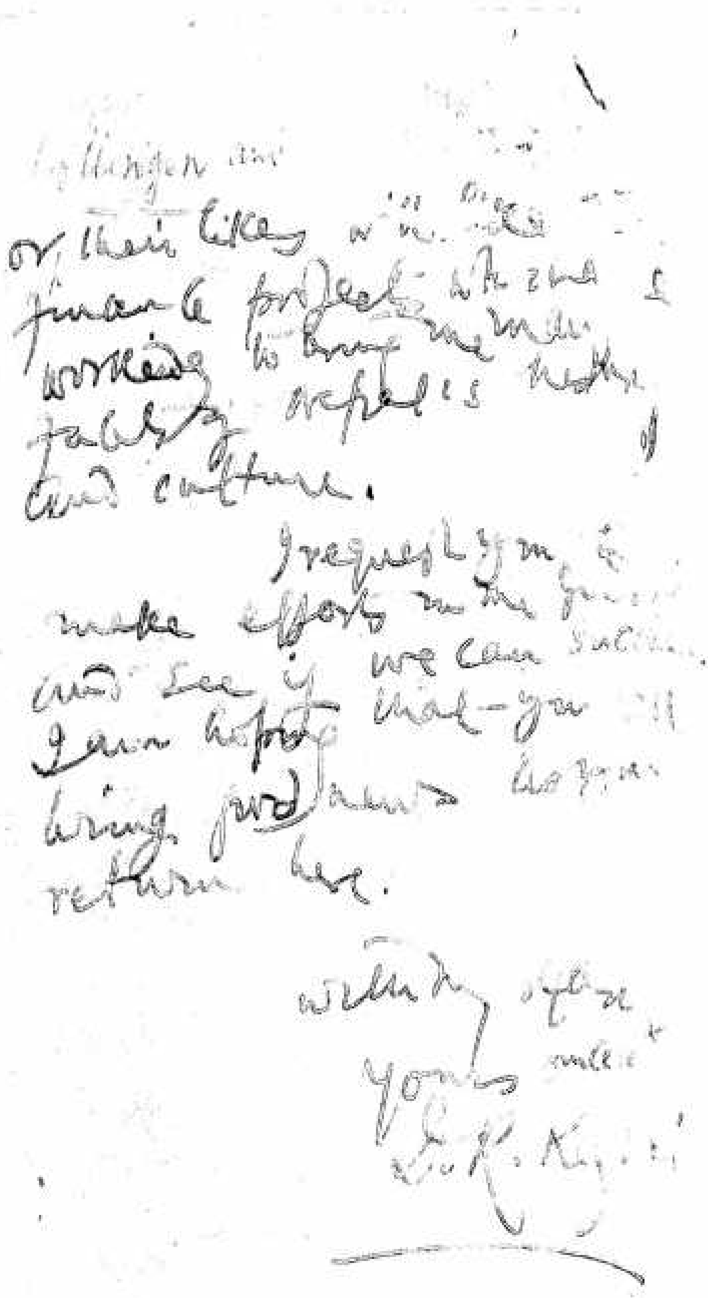
[illegible]
or their likes with [illegible]
finance projects which we are
working to bring the main
facts of Nepal's history
and culture.
I request you to
make efforts in the [illegible]
and see if we can succeed.
I am hoping that you will
bring good news on your
return here.
With my regards,
Yours sincerely
[illegible]

स्रोत : डिल्लीरमण-कल्याणी रेग्मी पुस्तकालय

D. R. Regmi
M. A., D. Litt, Ph. D.

Lazimpat
Kathmandu
Nepal

Dated [illegible] 196

Dear Madam,

you will kindly [illegible] realise that before you [illegible] former state I [illegible] with you [illegible] subject [illegible] procuring financial [illegible] for my researches into Nepal history. Then it was suggested that some educational institution interested in the promotion of Asian history and culture should be approached for the purpose.

As you left I [illegible] the matter with one of [illegible] officers and I have been advised to put my [illegible] in writing, which I am doing as follows.

I [illegible] [illegible] project [illegible] as you are aware I was [illegible]

स्रोत : डिल्लीरमण-कल्याणी रेग्मी पुस्तकालय

परिशिष्ट – ९

डा. रेग्मीसँग सम्बन्धित कागजात

अखिल भारतीय कांग्रेस कमेटी
७, जन्तर मन्तर रोड, नई देहली
آل انڈیا کانگرس کمیٹی
۷- جنتر منتر روڈ - نئی دھلی

PHONE: 40320
GRAMS: "CONGRESS"
20 Windsor Place
7. Jantar Mantar Road,
New Delhi ६.१२.१९४८

Ref. [illegible]

प्रिय श्री रेग्मी जी,

आपका कृपापत्र मिला ।

यदि नेपाली राष्ट्रीय कांग्रेस की तरफ से आप शिष्टमंडल भेजना चाहते हैं तो हमें खुशी होगी । उनके रहने ठहरने का उचित प्रबंध भी जयपुर में हो जायगा । मेरी राय में ३ सज्जनों का एक शिष्टमंडल हो तो अच्छा होगा। उनको प्रतिनिधित्व पत्रिका के पास अखिल भारतीय कांग्रेस कमेटी के कार्यालय से भेज दिये जायेंगे । आप कृपया उनके नाम हमारे दफ्तर में जल्दी ही भेज दीजिये । मैं स्वागत समिति को उनके ठहरने आदि के प्रबंध के विषय में लिख रहा हूँ । जो उचित सेवा हो सकेगी यहाँ की स्वागत समिति कर सकेगी अवश्य करेगी ।

आपका,
: कुंज बिहारी :
प्रधान मंत्री.

डा० एस० ए० रेग्मी,
अध्यक्ष, नेपाली राष्ट्रीय कांग्रेस,
बनारस.

स्रोत : प्रा.डा. राजेश गौतम

परिशिष्ट – १०

डा. रेग्मीसँग सम्बन्धित कागजात

TELE{GRAME 'SWAGAT'
PHONE

RECEPTION COMMITTEE

55th Session, Indian National Congress.

Ref.

HIND HOTEL
(TRIPOLIA GATE.)

Jaipur ———— 194

[illegible]

[illegible]

स्रोत : प्रा.डा. राजेश गौतम

परिशिष्ट – ११

डा. डिल्लीरमण रेग्मीको तस्वीर अंकित हुलाक टिकट

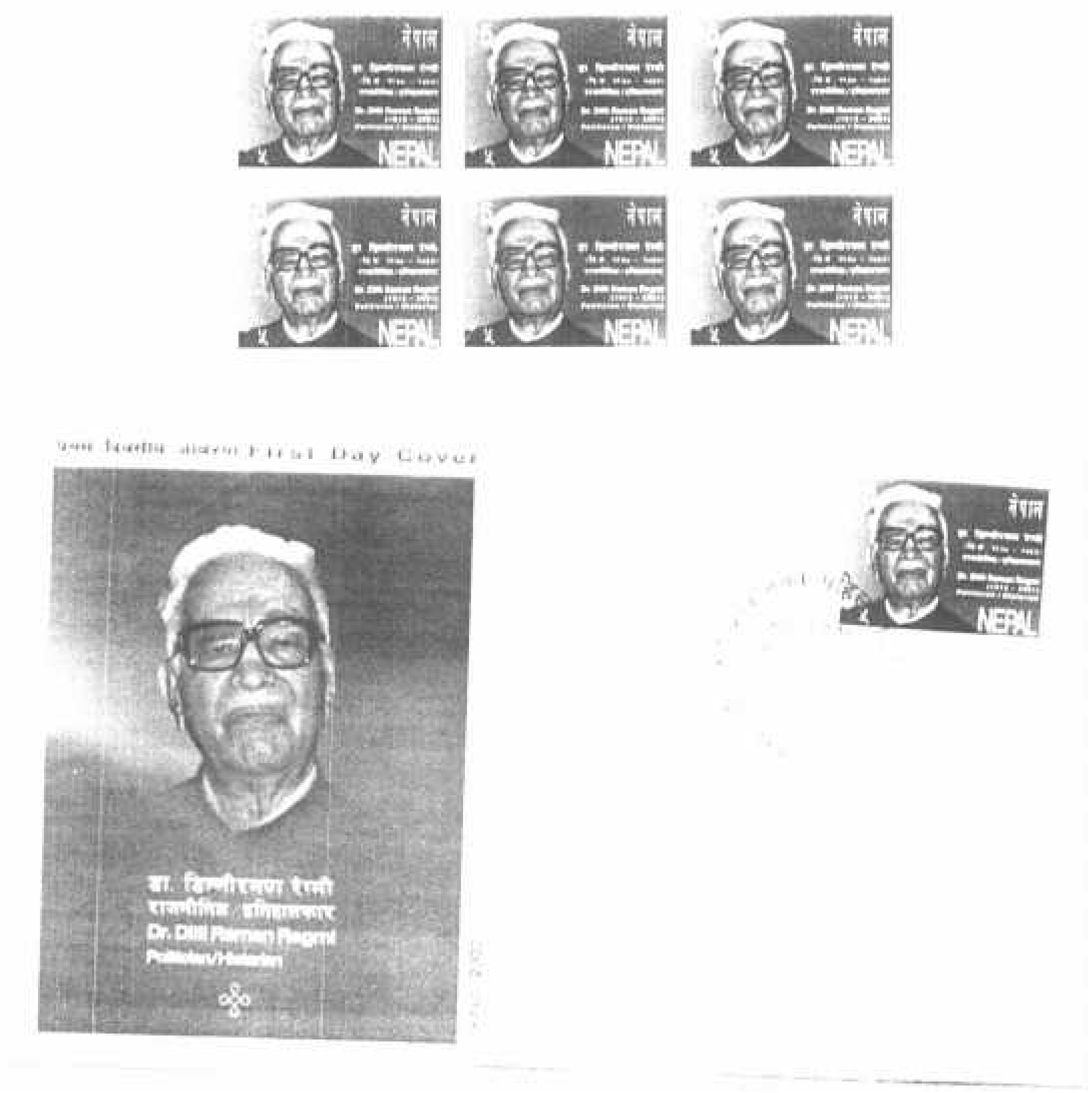

परिशिष्ट – १२

प्रश्नावलीको नमूना

शोध शीर्षक : नेपालको इतिहासलेखनमा डा. डिल्लीरमण रेग्मीको योगदान

The contribution of Dr. Dilli Raman Regmi in writing of Nepalese history

अध्याय शीर्षक : इतिहासकारहरूको दृष्टिमा डा. रेग्मी र उनको योगदान तथा मूल्याङ्कन

Dr. Regmi in the view of other historians and his contribution and evaluation

प्रश्नावली (Questionnaire)

१. डा. रेग्मीका बारे यहाँलाई के थाहा छ ?

२. डा. रेग्मीलाई इतिहास लेख्ने प्रेरणा कसरी आयो होला ?

३. डा. रेग्मीले इतिहास लेखन कार्यको प्रारम्भ कहिलेदेखि गरे होलान ?

४. उनको पहिलो कृतिका बारेमा यहाँ के भन्नु हुन्छ ?

५. डा. रेग्मीका हिन्दीमा लेखिएका पुस्तकहरू बारे के भन्नु हुन्छ ?

६. उनका प्रकाशित र अप्रकाशित कृतिहरूका बारेमा बताइदिनु हुन्छ कि ?

७. उनका कृतिहरूको सवल र दुर्वल पक्ष औंल्याई दिनु होस् ?

८. डा. रेग्मीका इतिहास लेखनका उल्लेखनीय र स्मरणीय पक्ष के के छन् ?

९. उनलाई विदेशी लेखकहरूले हेर्ने दृष्टिकोणका बारेमा के भन्नु हुन्छ ?

१०. नेपालको इतिहासलेखनमा डा. रेग्मीको योगदान बारे के भन्नु हुन्छ ?

११. डा. रेग्मीका राम्रा र नराम्रा पक्षहरूलाई बुँदागत रूपमा औंल्याइदिनुहोस् ?

१२. नेपालको इतिहास लेखकहरूमध्ये डा. रेग्मीलाई कुन स्थान दिन सकिन्छ ?

१३. डा. रेग्मीलाई इतिहासकारको हैसियतले कसरी मूल्याङ्कन गर्नु हुन्छ ?

१४. प्रस्तुत शोधप्रबन्धमा डा. रेग्मीका कुन पक्षलाई छुटाउन नहुने सुझाव दिनुहुन्छ ?

१५. शोधार्थीलाई अन्य केही सुझाव दिनु हुन्छ कि ?